# ધનવાન.

જેઠાલાલ ડી. દવે.

મનુષ્યમાત્રને ધનવાન બનાવનાર

# ધનવાન

યાને

## પૈસાદાર થવાના ઉપાયો.

(ભાગ ૧ થી ૧૩).


લેખક અને પ્રકાશક,

જેઠાલાલ દેવશંકર દવે.

અધિપતિ ભાગ્યોદય.

કાયદાનો શિક્ષક, ભવિષ્યવેત્તા, વૈદ યાને વૈદક, ઘરનો વૈદ, સરવે રેવન્યુ અને ફોજદારી કાયદાનું બુધ, વિનોદચંદ્ર ઈત્યાદિ પુસ્તકોના કર્તા.



બીજી આવૃત્તિ. પ્રત ૧૨૦૦

સંવત ૧૯૭૪. સને ૧૯૧૮.

કીં. રૂ. ૫-૦-૦

પ્રકાશક,
**જેઠાભાલ દેવશંકર દવે.**
**ભાગ્યોદય ઑફીસ**
પાંચ કુવા, ચાર રસ્તા, **અમદાવાદ.**

**શ્રી "ભાગ્યોદય" પ્રિ. પ્રેસમાં જેઠાભાલ દેવશંકર દવેએ
છાપ્યું. ખાડીઆ—અમદાવાદ.**

# બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

**ધનવાનની** પ્રથમ આવૃત્તિ તા. ૧–૯–૧૯૧૫ ના રોજ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી હતી. પ્રથમ આવૃત્તિની બે હજાર નકલો માત્ર એજ વર્ષમાં ખપી જવાથી આ બીજી આવૃત્તિ કાઢવાની જરૂર પડી છે. અને એવી રીતે પ્રથમ આવૃત્તિ લોકોમાં ઘણીજ લોકપ્રિય થઇ પડવાથી આ લેખકને ઘણોજ આનંદ થયો છે.

પૈસાની મનુષ્ય માત્રને જરૂર તો છે જ. ગરીબ હશે તે પણ પૈસાની ઇચ્છા કરશે અને ગૃહસ્થ પૈસાદાર હશે તોપણ તે વધુ પૈસા મેળવવાની અભિલાષા રાખશે. આ પુસ્તક વધુ ઉપયોગી થઇ પડવાનું કારણ પણ તેજ છે. તેમાં માણસે પૈસા શી રીતે કમાવા તેનાં અનેક દ્વાર બતાવેલાં છે અને તેથીજ તે વધુ લોકપ્રિય થયેલું છે. માણસ ખેતી, વેપાર, હુન્નરકળા અને નવી શોધખોળથી પૈસા પેદા કરી શકે છે, અને તે તમામ રસ્તાઓનો આ પુસ્તકમાં સમાવેશ કર્યો છે. એ ઉપરાંત આ નવીન આવૃત્તિમાં ઘણોજ સુધારો વધારો કરી અને ભાગ ૧૧ મો–આયુર્વેદિય દવાઓનું નવું પ્રકરણ ઉમેર્યું છે. તેમાં રસો, ભષ્મો, માત્રાઓ અને ઉપચારોનો સંગ્રહ કરવાથી તે વધુ ઉપયોગી થઇ પડશે એવી આશા છે.

આ પુસ્તકમાંથી કેટલાકે ઘણાં પ્રયોગો અજમાવી કાંઇ કાંઇ લાભ મેળવેલો છે તેવા અનેક પત્રો આવેલા છે જેથી સંતોષ થાય છે, અને તેવી રીતે બીજા ગૃહસ્થો પણ તેમાંના પ્રયોગો અજમાવી ખાત્રી કરશે.

તેમાંના પ્રયોગો કેટલાક ઘણા કઠિન છે અને તેમાં ખાસ કરીને ગુરૂની હાજરી હોય તોજ સિદ્ધ થાય તેવા છે. તે સિવાયના ઘણા સ્હેલા પ્રયોગો પણ છે કે જે સ્હેલાઇથી સિદ્ધ થઇ શકે તેમ છે.

આ વખતે લડાઇને લીધે કાગળોની ઘણીજ મોંઘવારી થઇ ગઇ છે, અને પ્રથમ આવૃત્તિ વખતે કાગળોના જે ભાવ હતા તેથી ત્રણ ચાર ઘણા ભાવ ખર્ચી પુસ્તક તૈયાર કરવામાં જોકે ખર્ચ ઘણું આવ્યું છે, તેમજ કેટલોક વધારો કરી કદ પણ વધારવામાં આવ્યું છે, અને તેમ છતાં પણ કીંમત છે તેટલીજ રાખી છે. કારણકે આવા ઉપયોગી પુસ્તકની ઓછી કીંમત હોય તોજ તેનો

વધુ માણસો લાભ લઇ શકે. તેથી કીંમત વધારી નથી. આશા છે કે સજ્જનો તેનો વધુ લાભ લેઈ અમારા કાર્યને સફળ કરશે.

આપણા દેશમાં પરદેશથી આવતી તમામ ચીજો આ લડાઇના વખતમાં મોંઘી થઇ ગઇ છે અને તેથી આપણા દેશમાંજ હુન્નર ઉદ્યોગોની શોધખોળો કરી ધંધાને ખીલવવાની જરૂર છે. અને આશા છે કે ઘણી બાબતમાં આ પુસ્તક તેવી ખોટને પુરી પાડશે અને અંજાણ મનુષ્યોને હુન્નર ઉદ્યોગોના નવિન માર્ગે દોરશે.

આ પુસ્તકની કીંમત રૂ. ૫–૦–૦ જોઇ ઘણા ભડકે છે, પણ માત્ર એક જ પ્રયોગ શીખવાને માટે લોકો પાંચસે ને હજારો રૂપીયા ખર્ચવાને તૈયાર થાય છે ત્યારે ભડકતા નથી તો તેવા અનેક પ્રયોગોના સંગ્રહ રૂપ આ પુસ્તકની કીંમત રૂ. ૫–૦–૦ ઘણીજ નજીવી છે. તે તો કોઈ એક જ પ્રયોગથી વળી જાય છે, અને આવાં પુસ્તકો દરેક ઘરમાં અને કુટુંબમાં હોવાં એ ઉન્નતિના ચિન્હ રૂપ છે. આજે નવલકથા ને નાટક શૃંગારથી ભરપુર વાર્તાનાં પુસ્તકોમાં રૂપીયા ખર્ચવા લોકો અચકાતા નથી અને આવા ઉપયોગી પુસ્તકમાં પૈસા ખર્ચવા અચકાય એ શરમ ભરેલું છે. જો મનુષ્યોએ પોતાની ઉન્નતિ કરવી હોય, વ્યવહાર કુશળ બનવું હોય અને પૈસા સ્હેલાઇથી કમાતાં શીખવું હોય તો જરૂર તેને આ પુસ્તકની જરૂર પડશે જ. પહેલી આવૃત્તિ એકદમ ખપી જવાથી આ પુસ્તક છપાઈ તૈયાર થતા સુધી ઘણા સજ્જનોને રાહ જોવી પડી છે. પણ તેમને આ સુધારેલી આવૃત્તિનો લાભ મળવાથી તેઓને સંતોષ થશે એવી આશા છે.

માત્ર બેજ વર્ષમાં આ પુસ્તકની બે હજાર નકલો ખપી ગઇ એજ તેની ઉપયોગીતા છે, અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે આ આવૃત્તિ પણ એકજ વર્ષમાં પુરી થઇ જશે.

આ પુસ્તકનો વધુ લાભ લેવાશે તો લેખકની મહેનત સાર્થક થશે અને તેણે પોતાની ફરજ બજાવી છે એમ તે સમજશે.

ચૈત્ર શુક્લપૂર્ણિમા ૧૯૭૪
તા. ૨૫ એપ્રીલ ૧૯૧૮
ભાગ્યોદય ઑફીસ.
અમદાવાદ.

**જેઠાલાલ દેવશંકર દવે.**
કર્તા.

# પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આજે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનો જન્મદિવસ છે, અને તેજ દિવસે મનુષ્યને ધનવાન બનાવનાર આ પુસ્તકનો પણ જન્મ થાય છે એ જાણી હર્ષ થયા સિવાય રહેશેજ નહિ.

ધન એ એવી વસ્તુ છે કે તેની દરેક માણસને જરૂર પડે છે. એક પડી ગયેલી ઝુંપડીમાં રહેનાર, અન્ન વસ્ત્ર ન મળતાં હોય તેવા ગરીબ મનુષ્યને ધનની જેટલી જરૂર છે તેટલી જરૂર કોટયાધિપતિને તેમજ ચક્રવૃદ્ધિ રાજાને પણ હોય છે. ધનની આશા દરેક માણસ રાખે છે. આ દુનિયામાં ધનની આશા ન રાખતો હોય તેવો એક પણ માણસ મળી આવશે નહિ. મનુષ્ય અને ધનનો એવો સંબંધ છે કે તે છુટી શકે તેમ છેજ નહિ.

મનુષ્યમાત્રને પોતે જન્મે છે ત્યાર પછી પોતાના શરીરનું પોષણ કરવાને માટે અન્નની જરૂર પડે છે અને શરીરનું રક્ષણ કરવાને માટે વસ્ત્રની જરૂર પડે છે.

અન્ન અને વસ્ત્રની મનુષ્યને જન્મથી તે મરણ સુધી જરૂર હોય છે. તે સિવાય આ દુનિયામાં એક પણ મનુષ્યને ચાલતું નથી. અને આ અન્ન અને વસ્ત્ર ધનથીજ મળી શકે છે. તેથી દરેક માણસને ધનની જરૂર પડે છે. તે ઉપરાંત રહેવાને માટે ઘરની, વાપરવાને માટે પદાર્થોની, વૈભવોની, વિગેરે અનેક વસ્તુઓની જરૂર પડે છે. અને તે સર્વ માત્ર ધનથીજ મળી શકે છે. આથી ધનને પ્રાપ્ત કરવાને માટે પ્રયત્ન કરવો એ મનુષ્યમાત્રનું કર્તવ્ય છે.

આપણે સંસારમાં નજર નાંખીશું તો કેટલાક ધનવાનો જણાશે ત્યારે કેટલા એવા ગરીબ જણાશે કે જેમને ખાવાને અન્ન કે પહેરવાને વસ્ત્ર પણ મળી શકતાં નથી. બંને માણસોને ધનની જરૂર તો હોય છે. અને તે બંને જણ તેને મેળવવા પ્રયત્ન તો કરેજ છે. છતાં પણ એક મનુષ્ય જ્યારે પ્રયત્નથી ધનવાન થયેલો હોય છે ત્યારે બીજો પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ નિર્ધનતામાંજ સડતો હોય છે. આમ હોવાનું કારણ તે નિર્ધન મનુષ્યને ધન પ્રાપ્તિનો સરળ માર્ગ કોઇ જડી આવતો નથી અથવા તો તેનો પ્રયત્ન ધનને લાવી આપનાર હોતો નથી એજ છે.

પૂર્વે આપણો દેશ ધનથી ભરપુર હતો, લોકો પ્રયત્નશીલ હોવાથી ધન તેમના ચરણમાં રોળાતું, આજે તેથી ઉલટીજ સ્થિતિ થયેલી છે. જ્યારે પશ્ચિમના દેશો સ્વપ્રયત્ને શોધખોળના ઉત્સાહથી ઉન્નતિના શિખરે વિરાજે છે. કારણ કે તેઓએ પોતાની બુદ્ધિના બળવડે વેપાર અને હુન્નર ઉદ્યોગને આગળ વધારી દીધા છે. આ પ્રમાણે આપણે પણ જો ધનવાન થવું હોય તો વેપાર અને હુન્નર ઉદ્યોગનો આશ્રય ગ્રહણ કરવો જોઇએ. આપણો દેશ ખેતી પ્રધાન છે. અમેરીકામાં ખેતીના ધંધામાંજ પોતાની બુદ્ધિવડે જ્યારે લોકો લાખો અને કરોડો રૂપિયા દર વરસે કમાય છે ત્યારે આપણે ખેતીના ધંધામાં પણ યથાર્થ લાભ મેળવી શકતા નથી.

આથી દરેક મનુષ્ય ધનવાન થઇ શકે અને સ્વપ્રયત્ને પોતાની ગરીબાઇ અને નિર્ધનતાને તિલાંજલી આપી શકે તેવા હેતુથી આ પુસ્તકનો જન્મ થયો છે, ધનવાન થવાને માટે વેપાર, ખેતી અને હુન્નરકળાનો આશ્રય ગ્રહણ કરવાની જરૂર હોવાથી આ પુસ્તકમાં ધનવાન થઇ શકાય તેવા તમામ વિષયો આપવામાં આવ્યા છે. ધન-વાન થવાને માટે યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવી. વેપાર કરવો, નોકરી કરવી. ખેતીવડે ધનવાન થવું ઉપરાંત હુન્નર ઉદ્યોગ કરી ધનવાન થઇ શકાય તે માટે હુન્નર ઉદ્યોગ સંબંધી તમામ વિષયનો આ પુસ્ત-કમાં સમાવેશ કર્યો છે. જેમાં કાંઇ પણ ગુરૂભેદ રાખ્યા સિવાય માત્ર દરેક મનુષ્ય ગમે તે રીતે પણ માત્ર આ એકજ પુસ્તકના આશ્રયથીજ ધનવાન થઇ શકે તે અર્થે અનેક ઉપાયો આપવામાં આવ્યા છે. જેમાંનો એક એક કુચકોજ મનુષ્યને ધનવાન બનાવી શકે તેમ છે.

પૈસાથી રવડતાં અને શું કરૂં મને અમુક હુન્નર આવડતો નથી, મને અમુક ધંધો આવડતો નથી. મારે શી રીતે પૈસા પેદા કરવા આવું કહી નિર્ધનતામાંજ પડી રહેનારા જો આ પુસ્તકનો લાભ લઇ તેમાં બતાવ્યા પ્રમાણેની પોતાને યોગ્ય લાગે તે ક્રિયા કરી શકશે તો તે ભલેને ગમે તેવી સ્થિતિમાં હશે તો પણ ધનવાન થયા સિવાય રહેવાનાજ નહિ.

આ પુસ્તકથી જો આ પ્રમાણે નિર્ધનતાનાં રોદડાં રડનારા મ-નુષ્યો-ધનવાન થશે તો અમે અમારો આ પુસ્તક લખવાનો હેતુ સફળ થયેલો સમજીશું. વળી ધનવાનો પણ આ પુસ્તકનો આશ્રય

સેવાથી પોતાના ધંધાની સર્વોત્તમ પ્રકારે ખીલવણી કરી શકશે, અને તેમને પણ એક અનુભવી મિત્રની ગરજ સારશે, એવું અમારૂં માનવું છે.

આ પુસ્તક બનાવવામાં ઘણી મહેનત અને શોધ કરવાની હોવાથી જો કે વિલંબ તો થયો છે, તો પણ તે વિલંબ આ પુસ્તકની ઉપયોગીતા જોતાં અમારા ગ્રાહકો લક્ષમાં નહિજ લે એમ અમારૂં માનવું છે.

આ પુસ્તકથી દરેક માણસ ધનવાન થઇ શકશે તો અમે અમારો શ્રમ સાર્થક થયેલો સમજીશું. અંતમાં આ પુસ્તક ખરીદનારા સર્વ મનુષ્યો તે વડે ધનવાન થાવ અને પોતાની દુઃખકર નિર્ધનતાનો નાશ કરો એવું ઇચ્છી વિરમીએ છીએ.

તા. ૧-૯-૧૫.
શ્રાવણ કૃષ્ણઅષ્ટમી.
સં. ૧૯૭૧.

જેઠાલાલ દેવશંકર દવે.
કર્તા.
ભાગ્યોદય ઑફીસ—અમદાવાદ.

# વિષયાનુક્રમણિકા.

# ધનવાન

## યાને

## પૈસાદાર થવાના ઉપાયો.

## ભાગ ૬ ઠો. ખેતી.

## ભાગ ૭ મો—ખનિજ પદાર્થોથી ધનની વૃદ્ધિ.



## ભાગ ૮ મો—ઝવેરાતનો વેપાર.

પ્રા. ૯૭ મું. ભેગ પારખવાની રીત ૨૮૯

---

## શુદ્ધિપત્ર.

| પાન | અશુદ્ધ | શુદ્ધ |
|---|---|---|
| ૩૫૨ | સાચો મલમ | સાદો મલમ |
| ૪૦૫ | પ્રા. ૧૨૮ મું. | પ્રા. ૧૩૧ અરિષ્ટ |
| ૪૪૯ | દુધીયા નાગના, | દુધીયા વછનાગના. |
| ૫૭૬ | પ્રા. ૧૮૦. | પ્રા. ૧૮૦-૮૧. |

૨૪૨ છેક તળે નિચેની લીટીઓ રહી ગઇ છે.

**લોઢાની નળીઓના સાંધા પુરવાનો સીમેન્ટ—૧ ઔંસ ગંધક, વાટેલો સાલ એમોનિયા, ૨ ઔંસ જાડો લોઢાનો**

( ભુકો પાંચ રતલ સર્વને પાણીમાં પલાળી. )

પાન ૨૪૩ માં જુવો. )

થવાથી આ પુસ્તક તેથી પણ વધુ ઉપયોગી થઇ પડે તે માટે તેને તદ્દન નવેસરથી લખવાની જરૂર પડી અને તેમાં **ઘણા કાયદાઓ પુરેપુરા, પુરેપુરી કલમોવાર અને કેટલાક મુખ્ય કાયદાઓ** જેવા કે **પીનલકોડ** જેવાની તો **અગત્યની ટીકા** પણ લેવામાં આવી ને જેમ બને તેમ વધુ ઉપયોગી થઇ પડે તે ઉપર વધુ લક્ષ આપી આજ સુધીના સુધારા વધારા સાથે તેમજ ઘણા કાયદા જે પહેલી આવૃત્તિમાં નહોતા તે સઘળા કાયદાઓ આ આવૃત્તિમાં ઉમેરી લીધા ઉપરાંત **ફોજદારી, રેવન્યુ અને દિવાની કોર્ટમાં કરવાની અરજીઓના તેમજ દસ્તાવેજોના** નમુનાઓ, આ પુસ્તકમાં ઉમેરી જેમ બને તેમ તેને વધુ ઉપયોગી બનાવવા પુરતું લક્ષ આપ્યું છે.

આથી જો કે પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં તેનું કદ ચાર ઘણું વધી ગયું અને વળી કાગળોની સખ્ત મોંઘવારીમાં રીમના આઠને બદલે ત્રીસ રૂપીઆ ખર્ચવા પડયા છતાં પણ કીંમત પ્રથમ આવૃત્તિની રૂ. ૫ હતી ત્યારે આ આવૃત્તિની માત્ર રૂ. ૮-૦-૦ જ રાખી છે, જો કે ખર્ચ તો ચાર ઘણું વધારે આવ્યું છે પણ કીંમત ચાર ઘણી રાખતાં તેનો લાભ લેનારા થોડાજ નીકળે, પણ કાયદાનો તમામ માણસો ગરીબ અને તવંગર એક સરખો લાભ લઇ શકે તે માટે અમે માત્ર રૂ. ૮-૦-૦ કીંમત રાખી છે અને તેથીજ આ પુસ્તક બહાર પડતાંજ અડધી નકલો તો ખપી ગઇ છે. વળી વધુ માગણી ચાલુજ છે.

કાગળોની સખ્ત મોંઘવારીને લીધે નકલો પણ ઘણીજ જુજ છપાવેલી હોવાથી પુસ્તક અમારા ધારવા પ્રમાણે આ માસમાંજ ખપી જશે. માટે જલ્દી મંગાવનારનેજ તેનો લાભ મળી શકશે પાછળથી પુસ્તક ખપી ગયે આ મોંઘવારીને લીધે પુસ્તક છપાવા વિલંબને સહન કરવો પડશે. અને આળસમાં ન મંગાવનારને પાછળથી તેનો લાભ ન મળતાં નિરાશ થવું પડશે. માટે આશા છે કે આ પુસ્તક આજેજ મંગાવી લેવા વિનાત છે.

આ પુસ્તકમાં નિચે પ્રમાણે કાયદાઓ પુરેપુરા અને અગત્યની ટીકા સાથે આપેલા છે, જેમાંનો એક એક કાયદો જુદો ખરીદતાં અકેક કાયદાની કીંમત સાત આઠ રૂપીઆ પડે છે. જેમકે પીનલકોડની કીંમત રૂ. ૭, ક્રી. પ્રોસીજર કોડની રૂ. ૭, સીવીલ પ્રોસીજર કોડની કી. રૂ. ૭, એ પ્રમાણે આ પુસ્તકમાં આપેલા કાયદાઓ જુદા જુદા ખરીદતાં બસો રૂપીઆ ઉપરાંત ખર્ચ થાય છતાં પણ કેટલાક કાયદાઓ તો ગુજરાતીમાં મળવાનાજ નહિ જેથી આ પુસ્તકથી ઘણોજ ફાયદો થશે.

**ખેડા જીલ્લાના મે. કલેકટર સાહેબ**—લખે છે કે, કાયદાનો શિક્ષક એ પુસ્તક ઘણુંજ ઉપયોગી છે. અને પરીક્ષા આપનારને તો તે ઉપયોગી છે.

**વડોદરા રાજ્યના-ન્યાયમંત્રી. મે. રા. બા. ગોવીંદભાઇ હાથીભાઇ દેશાઇ બી. એ. એલ એલ. બી. લખે છે કે:**

રા. રા. જેઠાલાલ દેવશંકર દવેકૃત " કાયદાનો શિક્ષક " એ નામના પુસ્તકની પેહેલી આવૃત્તિ મારા જોવામાં આવી હતી. તેમ હાલમાં સને ૧૯૧૭ આખર સુધીના સુધારા વધારા સાથે નવીન આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થઇ છે, તે પણ મારા જોવામાં આવી છે. આ પુસ્તક દરેક માણસને કાયદાની સાધારણ રીતે વ્યવહારોપયોગી માહિતી મેળવવાનું એક સારૂં સાધન પુરૂં પાડે એવું છે, અને તેથી તે દરેક જણે પોતાના ઘરમાં રાખવા જેવું છે. એકજ પુસ્તકમાં દિવાની, ફોજદારી તથા મુલકી સંબંધી તમામ માહિતી મળે એવું ગુજરાતી ભાષામાં આ એકજ પુસ્તક છે. અને સાધારણ બાબતોમાં વકીલને ઘેર જવાની તસ્દી ન લેતાં દરેક માણસ જરૂરની કાયદા સંબંધી માહિતી તેમાંથી મેળવી શકે એવું ઉપયોગી છે.

**મુંબઇ ગવર્નમેન્ટના ઓરીએન્ટલ ટ્રાન્સલેટર સાહેબ પણ હાલ વઢવાણ સ્ટેટના એડમીનીસ્ટેટર સાહેબ મે. ખાનબહાદુર સૈયદ સમસુદીન સૈયદમીયાં કાદરી સાહેબ** લખે છે કે:—**પ્રિયભાઇ જેઠાલાલ** તમારૂં પુસ્તક નામે કાયદાનો શિક્ષક ઘણુંજ સરસ બનાવેલું છે, અને તેમાં ઘણા ઉપયોગી વિષયોનો સમાવેશ કરેલો છે. મ્હને આશા છે કે આ પુસ્તક કાયદાનો અભ્યાસ કરનારને તેમજ જે લોકો અંગ્રેજી જાણતા નથી તેઓમાં લોકપ્રિય થઇ પડશે. તેની ગુજરાતી ભાષા પણ સાદી સમજાય તેવી સરસ છે. (વધુ અભિપ્રાયો પાછળના પાનામાં વાંચો.)

# કાયદાના શિક્ષકમાં આવેલા કાયદાઓની યાદી.

**ભાગ ૧ લો.**

**ફોજદારી કાયદા.**

## ભાગ ૨ જો.

### રેવન્યુ વિષયને લગતા કાયદાઓ.



## ભાગ ૩ જો.

### દિવાની વિષયને લગતા કાયદાઓ.

## ભાગ ૪ થો.

## ફોજદારી રેવન્યુ અને દિવાની કોર્ટમાં કરવાની અરજીઓ, જવાબો અને દસ્તાવેજોના નમુના.



ઉપર પ્રમાણે કાયદાઓનો આ પુસ્તકમાં સમાવેશ કર્યો છે. અને તેના સંબંધમાં જડજો, બૅરીસ્ટરો, કલેકટરો, માજીસ્ટ્રેટો અને દિવાનો જેવા મોટા મોટા અમલદારો શું કહે છે તે વાંચી ખાત્રી કરો

## કાયદાના શિક્ષક સંબંધી વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો.

**પુનાના ડીસ્ટ્રીકટ અને સેસન્સ જડજ મે. ચિમનલાલ એન. મહેતા. એમ. એ. એલ. એલ. બી. લખે છે કે;**-તમારૂં પુસ્તક કાયદાનો શિક્ષક મળ્યું, તેમાં તમામ ઉપયોગી કાયદાઓનો સમાવેશ કરેલો છે. તેમાં હીંદુ અને મુસલમાન લો પણ છે. જેથી ગુજરાતી જાણનારા વર્ગ માટે તમે એક લાંબા વખતની ખોટ પુરી પાડી અને મહત્વનું કાર્ય કર્યું છે. તે પુસ્તક ગુજરાતી જાણનારા, વકીલો, મેજીસ્ટ્રેટો, રેવન્યુ ઑફીસરો અને જડજોને અને કાયદાના અભ્યાસીઓને ઘણું જ ઉપયોગી થઇ પડશે. એટલું જ નહિ પણ તે પુસ્તક

એટલું બધું ઉપયોગી છે કે તેને રેફરન્સ માટે દરેક કાયદા જાણનાર માણસે પોતાના ટેબલ ઉપર દરરોજ રાખવુંજ જોઇએ. હું તમારા આ કાર્યમાં તમને ફતેહ મળે તેવું ઇચ્છું છું.

**મુંબાઈ હાઇકોર્ટના જડજ નામદાર લલુભાઇ આશારામ શાહ એમ. એ. એલ. એલ. બી.** લખે છે કેઃ-તમારૂં પુસ્તક મળ્યું છે. તે પુસ્તકમાં ઘણા નાના તથા મોટા ગુજરાતી કાયદાઓનો સમાવેશ કરેલો અનુક્રમણિકા ઉપરથી જણાય છે, અને આવો સંગ્રહ ઇંગ્રેજી નહીં જાણનાર કાયદાના કોઇ ગુજરાતી વિદ્યાર્થીને ઉપયોગી થાય તે સ્વાભાવિક છે.

**મુંબાઇ-સ્મૉલકૉઝ કોર્ટના વડા જડજ** નામદાર કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી લખે છે કે;-કાયદાનો શિક્ષક એ નામનું પુસ્તક મળ્યું છે. અંગ્રેજીથી અજાણ્યું એવા ગુજરાતી માણસને એ પુસ્તક ઉપયોગીથઇ પડવાનો સંભવ છે. અને હું ધારૂં છું કે ગુજરાત તથા કાઠીઆવાડના દેશી રાજ્યોમાં એનો લાભ સારો લેવાશે. અને લેવાવો જોઇએ.

**નામદાર ગવર્નરની ધારાસભાના મેમ્બર ઑનરેબલ, નામદાર ગોકળદાસ કહાનદાસ પારેખ, બી. એ. એલ એલ. બી. મુંબાઇથી લખે છે કે;**—કાયદાનો શિક્ષક-એ નામનું ગુજરાતી પુસ્તક હું ઘણા ઉપકાર સાથે સ્વિકારૂં છું. પ્રજા મધ્યે દરેક માણસને સાધારણ રીતે કાયદા સંબંધની કેટલીએક માહીતીની જરૂર છે. દરેક નાના મોટા સવાલના સંબંધમાં વકીલ પાસ સલાહ લેવા જવું પડે તેમાં અત્યંત અગવડ આવે છે. તેમ મુળ કાયદા અંગ્રેજીમાં બંધાય છે. અને ઘણા માણસોને તેના અંગ્રેજી લખાણની બારીકાઇ સમજાઇ શકાય એટલું જ્ઞાન હોતું નથી. રેવન્યુ; પોલીસ, આબકારી. ઓપીઅમ, ફોરેસ્ટ, કસ્ટમ વિગેરે ઘણા ખાતાના નોકરોને દરરોજ કાયદાનો અમલ કરવો પડે છે. પણ તે કાયદો શું તે જાણવા તેમની પાસે સાધન હોતું નથી. તેથી મુખ્ય લોકોપયોગી કાયદાનો સંગ્રહ કરી તેનું ગુજરાતી ભાષાનું પુસ્તક બહાર પાડી મધ્યમ કીમતે પ્રજા આગળ રજુ કરી તમે ગુજરાતી ભાષાના જરૂરના પુસ્તકની મોટી ખોટ પુરી પાડી છે.

**આ પુસ્તકની કીંમત રૂ. ૮—૦—૦ પોસ્ટેજ રૂ. ૦—૯—૦ મળી રૂ. ૮—૯—૦ નું વી. પી. કરીને મોકલવામાં આવે છે.**

**જેઠાલાલ દેવશંકર દવે.**

**તંત્રી ભાગ્યોદય ઓફીસ—અમદાવાદ.**

# हिस्टीरीआहर पील्स.

આ દવાથી હજારો સ્ત્રીઓને હિસ્ટીરીઆ મટી નવી જીંદગી મળી છે. અને ઘણી ઘણી દવાઓ કરી કંટાળ્યા છતાં ન મટવાથી નિરાશ થઇ બેઠેલાઓને આ દવાથી આરામ થયો છે. માટે જો તમારે **હિસ્ટીરીઆ**-વઇ, ફેફરૂં, વિગેરેથી બચવુંજ હોય તો આજેજ અમને લખી દવા મંગાવો, અને પછી તે દરદથી રીબાવુંજ હોય તો તેનો ઉપાય નથી. ડબી ૧ ની કીંમત રૂ. ૨-૦-૦.

# संग्रहणी पील्स.

નામની અમારી બનાવટની સંઘરણીને માટે વિજયી નીવડેલી દવા મંગાવો અને ઉપયોગ કરો. ઘણાએ તેનો ઉપયોગ કરી ખાત્રી કરી છે. આપને કદાચ સંઘરણીનો રોગ લાગુ પડયો હોય તો જરુર આ દવા મંગાવી ખાત્રી કરો અને નવું જીવન મેળવો. તેથી અન્ન ખવાશે, ભુખ ઉઘડશે, ખાધું પચશે, વારંવાર થતા ઝાડા મટી પચીને ખુલાસે દસ્ત થશે. શરીરમાં ફરી લોહી અને શક્તિ વધશે. અજમાવી જોવા અમારી ખાસ ભલામણ છે. ડબી ૧ ની કીંમત રૂ. ૨-૦-૦ અનુપાનના ડબાની કીંમત રૂ. ૨-૦-૦.

---

## બેચેન મનુષ્યોને આશિર્વાદ તુલ્ય.

જો તમારાથી અન્ન ખવાતું ન હોય, અન્ન ઉપર અરૂચી થતી હોય, ખાધા પછી આફરો ચઢી પેટ ડમડમ રહેતું હોય, જઠરાગ્નિ મંદ પડી ગઇ હોય, માથું ચઢયું રહેતું હોય, આંખો ખેંચાતી હોય અને દસ્ત ખુલાસે થતો ન હોય, મંદ વાયુથી શરીર ફુલી ગયું હોય, શરીર અશક્ત બની ગયું હોય તો જરૂર ચેતજો અને અમારી—

---

# आनंदवटी.

નામની સ્વાદિષ્ટ, ભૂખને કકડીને ઉઘાડનાર, ખાધેલું હજમ કરી, સુખે દસ્ત ખુલાસે લાવી, પેટના વાયુને મટાડનાર દવા મંગાવજો. આજે તેનો દરેક ઘરમાં વપરાશ છે. મોંમાં ખાવાથી રૂચિ ઉત્પન્ન થઇ મુખ સ્વાદિષ્ટ થાય છે. આ બાટલી દરેક ઘરમાં હોવીજ જોઇએ. બાટલી ૧ માં ગોળી ૧૦૦ ની કીં. રૂ. ૧.

**પ્રમેહ પીલ્સ**—ગમે તેવો પ્રમેહ, મીંડો પરમીયો, મૂત્રકચ્છ વીગેરે મટે છે. કીં રૂ. ૧).

**દવે કેમીકલ વર્ક્સ—અમદાવાદ.**

# ધનવાન
## યાને
## પૈસાદાર થવાના ઉપાયો.

## ભાગ ૧ લો.
### ધનનું મહત્વ.

### પ્રકરણ ૧ લું.

### ધનની આવશ્યકતા.

**यस्यार्था तस्य मित्राणि यस्यार्था तस्य बांधवाः ।**
**यस्यार्थाःसपुमान् लोकेयस्यार्थाः सचपंडितः ॥**

**ભાવાર્થ:**—જેની પાસે પૈસા હોય તેને મિત્રો અને બંધુઓ મળે છે, તેમજ જેની પાસે પૈસા હોય તેજ પુરૂષ અને પંડિત ગણાય છે.

મનુષ્ય માત્રને ધનની જરૂર હોય છે. ધન—હોય તોજ મનુષ્ય પોતાની જરૂરીઆતના સઘળા પદાર્થો મેળવી શકે છે. આ જગતમાં ધનવાન મનુષ્યોજ અન્યને પ્રિતિપાત્ર થઇ પડે છે. મનુષ્યને પોતાનું શરીર ટકાવવાને માટે અન્નવસ્ત્રની જરૂર પડેછે, અને તે અન્નવસ્ત્ર પણ ધનથીજ મળે છે. વ્યવહારમાં ડગલે ડગલે ધનની જરૂર પડે છે. કોઇપણ વસ્તુ જોઇએ તો તે માત્ર ધનથીજ મેળવી શકાય છે.

જગતનો સર્વ વ્યવહાર ધન વડેજ ચાલે છે. અન્ન, વસ્ત્ર, ઔષધાદિ પદાર્થો વિગેરે જે જોઇએ છીએ તે તમામ વસ્તુ ધનથીજ મળે છે.

ધનને આપણા શાસ્ત્રમાં લક્ષ્મીની ઉપમા આપી છે. અને લક્ષ્મી-સમુદ્રની પુત્રિ અને વિશ્નુ ભગવાનનાં પત્નિ છે. જે માણસોની પાસે લક્ષ્મી હોય છે તેમનું સન્માન આ જગતમાં વિશ્નુતુલ્ય થાય છે. ગરીબ માણસ ગમે તેટલો વિદ્વાન હોય તો પણ તેનો કોઇ ભાવ પુછતું નથી પરંતુ મુર્ખ હોય, નિરક્ષર હોય, છતાં ધનવાન હોય તો તેનું માન સચવાય છે. કહ્યું છે કે:—

**यस्यास्ति वित्तं स नरःकुलीनः सपंडितः सश्रुतिमान् गुणज्ञः ॥**
**सएव बक्ता सचदर्शनीयः सर्वेगुणाः काञ्चनमाश्रियन्ते ॥**

તેજ મનુષ્ય કુલીન છે કે જે ધનવાન છે, તેજ પંડિત, તેજ શ્રુતિમાન, ગુણવાન, વક્તા, અને દર્શનીય છે કે જે ધનવાન છે. સર્વ ગુણો પૈસાને આશ્રયે રહેલા છે.

આથી મનુષ્યમાત્રે પોતાના સુખને માટે ધનને પ્રાપ્ત કરવું જોઇએ, ધનથી મળતા સુખોને ભોગવવાં એ મનુષ્યમાત્રનું કર્તવ્ય છે.

વળી કહ્યું છે કે:—

**प्रथमे नार्जिता विद्या द्वितीये नार्जितं धनं ।**
**तृतीए नार्जितो धर्मः चतुर्थे किं करिष्यति ॥**

પ્રથમ વીશીમાં (પ્રથમ વીસ વરસની અંદર) જેણે વિદ્યા સંપાદન ન કરી, બીજી વીશીમાં જેણે ધન મેળવ્યું નહિ, અને ત્રીજી વીશીમાં ધર્મ મેળવ્યો નહિ એ ચોથી વીશીમાં શું કરી શકનાર છે?

પૈસા વિનાના સર્વ ગુણો તૃણના જેવા છે. પૈસો ન કમાનારની મા પણ નિંદા કરે છે, પિતા અપ્રસંશા કરે છે, ભાઇઓ બોલતા નથી, અને સર્વ કોઇ તેથી દુર નાસે છે, માટે પૈસો પ્રાપ્ત કરવો એ મનુષ્યને પ્રથમ જરૂરનું છે. ધનવાન તરફજ લોકો માનની નજરે જુવે છે. ગમે તે ઉદ્યોગ કરી પૈસો મેળવવો એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. પૈસા પેદા કરવા અને તે દ્વારા મળતાં સુખો ભોગવી શરીરનું સાર્થક કરવું એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. મનુષ્યને જે કાંઇ જોઇએ છીએ તે પૈસાથી મળે છે, અને પૈસો મહેનતથી મળી શકે છે. મહેનત કરનારજ ધનવાન થઇ શકે છે. મહેનત બે પ્રકારની હોય છે. શરીરની અને મનની. આ બંને પ્રકારની મહેનત કરવાનો અભ્યાસ જે માણસોને હોય છે તે સરળતાથી ઉદ્યોગમાં ફતેહમંદ નિવડે છે.

ધન વિનાનું જીવવું એ નકામુંજ છે. કારણ કે શરીરની સાથેજ ધનનો પણ સંબંધ છે. શરીરનો જન્મ થયા પછી તેને ટકાવી રાખવાને અન્ન, વસ્ત્રાદિ જે જે સાધનો જોઇએ છીએ તે સર્વ ધનથીજ મળે છે અને તેથી મનુષ્ય માત્રે ધન મેળવવાને માટે પ્રયત્ન કરવો યોગ્યજ છે.

# પ્રકરણ ૨ જું.

## ધન.

ધન એ એક એવી વિલક્ષણ વસ્તુ છે કે જે હોવાથી મુખ મંડળપર લાલી છવાઈ રહે છે, ધન ન હોવાથી મોંની લાલી ઉડી જાય છે, મ્હોં ફીકું પડી જાય છે; છતાં રૂપિયાની થેલી આવતી જોવામાં આવતાંજ તે લાલી પાછી આવે છે.

ધનવાન થતા પહેલાં પ્રથમ એ જાણવું જોઇએ કે ધન શી વસ્તુ છે? ધનવાન થવાની ઇચ્છા સર્વ કોઇને થાય છે. પરંતુ કેટલાક મનુષ્યોને એ માલુમ નથી કે ધન એ શી ચીજ છે? પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ધન અને મહેનતને કાર્ય કારણ સંબંધ છે. ધન અનેક પ્રકારનું હોય છે. પરંતુ સર્વનું મૂળ એક પરિશ્રમજ છે. મહેનત સિવાય કોઇ પ્રકારનું ધન પ્રાપ્ત થઇ શકતું નથી. માત્ર એક રૂપિયાને કે પૈસાનેજ ધન માની લેવું એ ભૂલ છે. જો તેનેજ લોકો ધન માનતા હોત તો વિદ્યાધન, યશોધન, અને ગોધન આદિ શબ્દોનો પ્રાચિન સાહિત્યમાં પ્રયોગ જોવામાં ન આવત. આજકાલ જેવી રીતે આપણે રૂપિયાથી ગાય, ભેંસ, ઘોડા અને અન્નવસ્ત્રાદિ વસ્તુઓ ખરીદીએ છીએ તેવી રીતે પહેલાંના લોક ખરીદતા નહોતા. તે લોક વસ્તુ આપીને વસ્તુ ખરીદતા હતા. વસ્તુ વિનિમય દ્વારાજ વ્યવાહારિક કામ ચલાવી લેતા હતા. તે દિવસે દ્રવ્યનો વ્યવહાર બહુજ થોડો થતો હતો. દ્રવ્યનો સંચય કરવો તેને લોક આવશ્યક સમજતા નહોતા. તે વખતના લોક આવશ્યક વસ્તુઓના સંગ્રહ માત્રનેજ ધન ગણતા હતા. કલકત્તા, અમદાવાદ વિગેરે સ્થળોએ જોવામાં આવે છે કે કેટલાક ઘરની સુઘરેલ સ્ત્રીઓ જુનાં કપડાં આપીને પથ્થર વિગેરેનાં વાસણ, વાંસની ટોપલીઓ, બરણીઓ, આદિ વસ્તુઓ ખરીદે છે. આ દેશના લોક બહુજ દિવસોથી ધાન્યનેજ ધન તરીકે માનતા આવ્યા છે. આજકાલ અધ્યાપકો યા બીજા નોકરોને પગારને પેટે રૂપિઆજ આપવામાં આવે છે. પરંતુ પહેલાં રોકડા રૂપિઆ ન આપતાં અનાજ આપવામાં આવતું હતું. આજ પણ કેટલીક ગામડી સ્કુલોમાં મહેતાજીને કેટલાક લોક રૂપિયા ન આપતાં અનાજ જ આપે છે. એથી ધન માત્ર રૂપિઆ અને પૈસાજ નહિ, પરંતુ જે શ્રમ સાધ્ય છે અર્થાત્ મહેનતથી જે મેળવવામાં આવે છે, તે સઘળું ધન છે. વગર મહેનતે કોઇ

કશું મેળવી શકતું નથી. જેને જે કાંઇ મળે છે તેને તે મહેનતના બદલામાંજ મળે છે. જે મહેનત નથી કરતો તેને કોઇ કાંઇ આપવાને ઇચ્છતું નથી. કુવામાંથી કે નદીમાંથી પાણી મફત મળે છે. પરંતુ જે લોકો હાથે પાણી ભરી ન લાવતાં બીજા પાસે પૈસા આપીને ભરાવે છે તે લોકો પાણીને માટે પૈસા આપતા નથી પરંતુ તેની મહેનતના પૈસા આપે છે અને તેનીજ રીતે મારવાડમાં કોઇ વખતે ચાર આનાને એક ઘડો પાણી મળે છે. જે લાકડાં, કોયલા વિગેરે વસ્તુઓના બદલામાં દ્રવ્ય મેળવી શકે છે તે તેને પણ ધનમાં ગણે છે. જે જે વસ્તુઓ મહેનત કરીને મેળવવામાં આવે છે તે સઘળી વસ્તુઓની ગણના ધનમાં કરવામાં આવે છે. કેટલાક શહેરોમાં માટી વેચાય છે તો તે વખતે માટીની પણ ધનમાં ગણના કરવામાં આવે છે.

જ્યારે હિંદમાં મીલો, કારખાનાં, રેલ્વે અને સ્ટીમરો વિગેરેનો પ્રચાર નહોતો, અને જ્યારે લોકોના ઘરનું કામ જંગલનાં લાકડાંથીજ ચલવવામાં આવતું હતું ત્યારે પણ દેશમાં કોયલાની ખાણો તો હતી જ. પરંતુ તે વખતે લોકો તેને ઉપયોગી સમજતા નહોતા, જેથી તેનો ઉપયોગ પણ થતો નહોતો. અને કદાચ તે વખતે કોઇ ખાણમાંથી કોયલા કાઢીને કોઇ બીજા માણસને ત્યાં આપવા જતા, તોપણ તેને લોકો અનુપયોગી જાણીને લેતા નહિ પરંતુ જ્યારે આ દેશમાં કારખાનાં, મીલો, રેલ્વટ્રેનો વિગેરેનો વ્યવહાર ચાલુ થયો ત્યારે તેમાં ઉપયોગ કરવાને માટે કોયલાને ઉપયોગી સમજવામાં આવ્યા, અને પછી તેની ખાણોની શોધ કરવામાં આવી. રાણીગંજ વિગેરે સ્થળોએ લોક માટી ખોદી ખોદીને પથ્થરના કોયલા કહાડવા લાગ્યા. જે પહેલાં નિરૂપયોગી વસ્તુ હતી, તેનીજ હાલ ધનમાં ગણત્રી કરવામાં આવે છે. પરંતુ આ ધનની પ્રાપ્તિ ઘણીજ શ્રમ આપનારી છે. જમીનની અંદરથી કોયલા કહાડવાને માટે બહુજ મજુરોની જરૂર પડે છે, અને તેની દેખરેખ રાખવા વિગેરેમાં ઘણી મહેનત પડે છે. આ પ્રકારે ધન અનેક રૂપોમાં અવ્યવસ્થિત છે. રૂપિઆ ધનની અંદર આવી જાય છે. રૂપિઆ કહેવાથી ધનનો બોધ થાય છે પરંતુ ધન કહેવાથી કેવળ રૂપિઆનો બોધ થઇ શકતો નથી. આજકાલ સર્વ ધનમાં પ્રધાન તરીકે રૂપિઆનો જ ધન તરીકે ઉપયોગ થાય છે; કારણકે સર્વ કરતાં તે વિશેષ વિનિમય સાધ્ય છે. આજકાલ વ્યવહારિક કામ જેટલું બીજી વસ્તુઓથી ચાલતું નથી, તેટલું રૂપિઆ આપીને મહેનતનું સર્વ

કામ લઇ શકાય છે, તેનાથી સર્વ વસ્તુ ખરીદ કરી શકાય છે, અને તેથી રૂપિઆનો વ્યવહાર દિવસે દિવસે વધતો જાય છે.

સંસારના સર્વ લોક રૂપિઆને વિશેષ ઉપયોગી અને સર્વ ધનોમાં શ્રેષ્ઠ સમજીને તેનો સંગ્રહ કરવાને ઇચ્છે છે. રૂપિયા જમાં કરવાની ઇચ્છા સર્વને રહે છે. રૂપિઆ એકઠા ન કરી શકાય તે જુદી વાત છે. બીજી એવી કોઇ વસ્તુ નથી કે જેને બદલે યોગ્ય આવશ્યક વસ્તુ મળી શકે. એવા માત્ર એક રૂપિયાજ છે કે જેના બદલામાં સંસારમાં સર્વ ઉપયોગી વસ્તુઓ મળી શકે છે. અને તેથીજ તેનામાં વિશેષ શક્તિ છે. સર્વેએ એવા શક્તિશાળી રૂપિઆનો સંચય કરવો જોઇએ. જેની પાસે રૂપિઆ નથી તે પરાધિનતાના દુઃખથી કદી છુટવાનો નથી. એક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન બુલવરે કહ્યું છે કે, રૂપિઆ કે પૈસાને કદી તુચ્છ દૃષ્ટિથી ન જુઓ, ધન જ ચરિત્રનું બીજું સ્વરૂપ છે. ધન એ ઘણી મહત્વની વસ્તુ છે. તેમાં સંદેહ નથી. પરંતુ તે કોઇની સાથે મિત્રતા અને કોઇની સાથે શત્રુતાનું કામ પણ કરે છે. જે ધનનો સદુપયોગ કરવો જાણે છે તેની સાથે તે મિત્રતાનો વ્યવહાર રાખે છે. અને જે તેનો દુરૂપયોગ કરે છે તેની સાથે તે શત્રુતા રાખી તેને દારિદ્ર સમુદ્રમાં ડુબાડે છે. વિચારપૂર્વક દાન, મિતવ્યયિતા, આવસ્યક અને અનાવસ્યકનું જ્ઞાન પરિણામદર્શિતા અને સંચયશીલતા આદિ અનેક સદ્‌ગુણો ધનના સદ્‌વ્યવહારનાં સાધન છે. તેવીજ રીતે અપવ્યય, અવિચાર, અપરિણામ દર્શિતા, અતિવ્યયિતા, વિલાસપ્રિયતા, અને આળસ આદિ દુર્ગુણ ધનના અપવ્યવહારનાં પોષક છે. ચરિત્રહીન વ્યક્તિનું ધન કોઇ સારા કામમાં ઉપયોગી થઇને તેને સાર્થક કરતું નથી. ધનથી લોકો ઉપર અનેક ઉપકાર થઇ શકે છે, અનેક પ્રકારની સહાયતા પહોંચાડી શકાય છે. પણ જો તે વિચારવાન પરિચાલકના હાથમાં પડે તો. પરંતુ તે જ્યારે અયોગ્ય માણસોના હાથમાં પડે છે ત્યારે તે ઉત્પાતી બનીને કેટલાક નિરપરાધી અસહાય માણસોને સતાવનાર થઇ પડે છે. ઘણા લોક કહે છે કે "અર્થજ અનર્થનું કારણ છે," આ કહેવત તેવા અયોગ્ય માણસોને માટે ખરી પડે છે.

કેટલાક વિદ્વાનોએ ધનનો મહિમા ઘણો જ વધારી દીધો છે. ધનમાં એવી શક્તિ છે કે તે જેની પાસે રહે છે તેને સમ્માન ભાજન બનાવે છે. સંસારમાં સર્વ સાધારણ રીતે લોકોનું મહત્વ

તેની આવક અને સંચિત કરેલા ધનના પ્રમાણ ઉપર ગણવામાં આવે છે.

જે ધનથી લોકોનાં સર્વ વ્યવહારિક કાર્યો સધાય છે, તેની આવશ્યકતા દિવસે દિવસે વધતી જાય છે. આખા જગતના લોકો ધનની ઉન્નતિનેજ સર્વ ઉન્નતિમાં પ્રધાન માને છે. આ જીવન વ્યવહારના રણક્ષેત્રમાં આપણે માટે ધન જ એક માત્ર વિજયાસ્ત્ર છે. વ્યવહારિક વિષયોપર વિજય પ્રાપ્ત કરવાને માટે ધનની જ વિશેષ જરૂર છે.

## પ્રકરણ ૩ જું.

### એક પૈસાનું મહત્વ.

ભારત વર્ષમાં લગભગ ત્રીસ કરોડ માણસની વસ્તી છે. તે ત્રીસ કરોડ મનુષ્ય કદી અઠવાડીઆમાં માત્ર એક એક પૈસાનો સંચય કરે તો એક વર્ષમાં અઢાર અબજ ચાલીસ કરોડ પૈસા અથવા તો સાડીઆવીસ કરોડ રૂપિઆ કે જે એક કરોડ પચાસ લાખ ગીનીની બરોબર છે. તેટલી રકમ જમાં કરી શકે. એ સુવર્ણ મુદ્રાઓને એકની પાસે એક એમ ગોઠવવાથી બસો માઇલ સુધી બિછાવી શકાય છે. અથવા તો તે અઢાર અબજ ચાલીસ કરોડ પૈસાને એક એક એમ એક બીજાની સાથે સંધાડીને રાખે તો તે આખી પૃથ્વીની ચારે તરફ ફરી રહે અને આટલી મોટી બીજી આઠ પૃથ્વીની પરિક્રમા કરીને હિંદુસ્તાનના એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી પહોંચી શકે. પૃથ્વિથી બે લાખ અડતાલીસ હજાર માઇલ દુર ચંન્દ્રમા છે અને ચંદ્રમાનો પરીધ છ હજાર ત્રણસો માઇલ છે. તો તે પૈસાથી બનેલી સાંકળ જો ઉપરની તરફ લેવામાં આવે તો તે ચંદ્ર લોક સુધી પહોંચીને ચંદ્રમંડળની ચારે તરફ ફરી શકે છે.

એવું ન સમજવું જોઇએ કે રાજા, મહારાજા યા ઐશ્વર્યશાળી પુરૂષો કે જે કાયદા, ન્યાયાલય, વિદ્યાલય, અને ચિકિત્સાલયો સ્થાપિત કરીને જ્યારે ઇચ્છે છે ત્યારે સર્વ સંસારનું હિત સાધન યા ઉન્નતિ કરવામાં સમર્થ થાય છે. જે કામ જલ્દીથી એકાએક થાય છે, તેના ચિરસ્થાયીપણામાં સંદેહ છે. જે કાર્ય બહુજ વિચાર કરીને

ધીરે ધીરે અનેક દિવસે બને છે તે દેશાચાર અને સમાજને અનુકૂળ હોવાથી દેશ માન્ય થઇને ચિરકાળ સુધી સ્થિર રહે છે. આપણે જો આપણા જીવનને ઉન્નત કરવા ઇચ્છીએ અને આપણી અવસ્થાને સુધારવાનું ઇચ્છીએ તો આપણે ઘણી સાવધાનીથી ધીરે ધીરે તેને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

પોતાની ઇચ્છા થતાંજ કોઇ શિષ્ટ, સાહસી અને સુખી થઇ શકે છે, જ્યાં સુધી ઉન્નતિની અભિલાષા મનમાં અંકુરિત ન થાય ત્યાં સુધી ઉન્નતિની યોગ્ય કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી. અને પ્રવૃત્તિ વિના કોઇ ઉદ્યોગશીલ થઇ શકતો નથી અને ઉદ્યોગ વિના સફળતા કેમ કરીને પ્રાપ્ત થઇ શકે? એથી પોતાના જ ઉદ્યોગ બળથી લોક પોતાની ઉન્નતિ કરી શકે છે, લક્ષ્મિ પ્રાપ્ત કરે છે, અને દેશનું પણ બહુજ હિત સાધી શકે છે. સર્વ લોકો જો પોતાની ઉન્નતિને માટે સામાન્ય ચેષ્ટા કરીને યથાસાધ્ય કર્તવ્યનું રક્ષણ કરે, સર્વ લોક જો સુચરિત્ર, ઉદ્યમશીલ, પરિશ્રમી, આત્મશ્રદ્ધા, અને મિતવ્યયી થઇને બુદ્ધિશાળી બને તો સમગ્ર જાતિ અને દેશની ઉન્નતિ થતાં શી વાર લાગે?

એક પૈસાનું મહત્વ જે મનુષ્યો સમજી શકે છે તેજ માણસો પૈસો પૈસો કરીને ધનવાન પણ થઇ શકે છે. વગર મહેનતે પૈસો મળતો નથી અને તેથી તેને નકામો ફેંકી દેવો ન જોઇએ અથવા નકામો ખર્ચી નાંખવો જોઇએ નહિ.

## પ્રકરણ ૪ થું.

### આરોગ્ય સાથે ધનનો સંબંધ.

**“ धर्मार्थ काम मोक्षाणां शरीरं साधनं परम् ”**

ધનનું મૂળ ઉદ્યોગ છે અને ઉદ્યોગનું મૂળ આરોગ્ય છે. આરોગ્યની સ્થિતિ શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ પર આધાર રાખે છે. સર્વ ઉન્નતિઓના વિઘ્નસ્વરૂપ અસ્વસ્થતા (મંદવાડ) છે. ધન લાભ કરતા પહેલાં સ્વાસ્થ્ય લાભ કરવો એ જરૂરનું છે.

લોક કહ્યા કરે છે કે આરોગ્યજ સાચું ધન છે. લોકોનું આ કહેવું

જુદું નથી. વાસ્તવિક ધન એ મનુષ્યોનું આરોગ્યજ છે. જે લોક હંમેશાં માંદાં રહ્યાં કરે છે તેમનાથી પરિશ્રમનું કોઈ પણ કામ થઇ શકતું નથી. તેમને ઇચ્છા હોવા છતાં પણ તે કાંઈ ઉદ્યમ કરી શકતા નથી. જ્યારે તેને કોઇ કામ કરવાનું સાહસ નથી, પુરૂષાર્થ નથી, તો પછી તેને લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ પણ કેવી રીતે થઈ શકવાની? જે લોક ધનવાનના ઘરમાં જન્મ લઇને બાલ્ય કાળની કુશિક્ષાથી અને યુવાનાવસ્થાના અત્યાચારથી પોતાના સ્વાસ્થ્યને ખોઇ બેસે છે તે પૂર્વસંચિત (વારસામાં મળેલું) ધન તો ગુમાવી બેસે છે અને તે ઉપરાંત પેદા કરવાની શક્તિ ન હોવાથી જલ્દીથી નિર્ધન થઇ જાય છે, અને સુખસૌભાગ્યમાં ઉછરી મોટો થયેલ ધનવાનનો સુકુમાર પુત્ર દરિદ્રતાના કઠોર શાસનમાં કયાં સુધી જીવી શકવાનો? રાત દિવસ ચિંતામાં ગરક થઇને આરોગ્ય બગાડે છે અને જલ્દીજ તેનો અંત પણ આવે છે. ધન કરતાં આરોગ્યનું મૂલ્ય વધારે છે, અને આરોગ્ય કરતાં ચરિત્ર મૂલ્યવાન છે.

"ધન ન રહ્યું તો શું થયું, જો તન રહ્યું નિરોગ;
દુશ્ચરિત્ર તન રોગયુક્ત, મટે સકલ સુખ ભોગ."

સ્વાસ્થ્યહીન મનુષ્ય આ અનુપમ અમૂલ્ય ધન રૂપી ચરિત્રને સુરક્ષિત રાખવાને માટે પણ સદા કાળજી રાખે છે. કારણ એ છે કે શારીરિક દુર્બળતા હૃદયને કમજોર બનાવી દે છે. હૃદયની કમજોરીથી બીજું એવું કયું ખરાબ કામ છે કે જે લોક કરી શકતા નથી? હૃદયની દુર્બળતાથી ધાર્મિક અને સામાજીક નિયમોનું પણ યથાવત્ત પાલન થઇ શકતું નથી. દુર્બળ હૃદયના મનુષ્યો, ભીરૂ સ્વભાવ, સ્વાર્થપરાયણ, પરાશ્રિત, શ્રમવિમુખ, અશિષ્ટ, અને છલકૌશલથી પોતાનું કામ ચલાવવાવાળા હોય છે. સ્વાસ્થ્યહિન મનુષ્ય સ્વભાવથીજ આળસુ અને દીર્ઘસૂત્રી હોય છે. ગમે તો ચક્રવર્તી રાજા હોય છતાં પણ આળસુ અને દીર્ઘસૂત્રી હોવાથી તે પણ પદભ્રષ્ટજ થાય છે. તો પછી દરિદ્રોની શી વાત? પ્રજા પણ સબળ અને આરોગ્યહિન હોવાથી સઘળો દેશ શક્તિ વગરનો થઇને લક્ષ્મીથી રહિત થઇ જાય છે અને દિનપ્રતિદિન રોગી, આળસુ, દરિદ્ર, દુર્બળ અને અલ્પાયુ લોકોની સંખ્યા વધવા માંડે છે. સ્પેનમાં પણ જે આટલી બધી દરિદ્રતા ફેલાઇ છે, અને જે દિવસે દિવસે અકર્મણ્ય, આળસુ, ભિક્ષોપજીવી

પ્રજાથી પૂર્ણ થઇ રહેલ છે તેનું પ્રધાન કારણ સ્પેનવાસીઓની શ્રમ વિમુખતાજ છે. સ્પેનવાસી મહેનત કરવામાં શરમ માને છે. પરંતુ ભીખ માગવામાં તેમને શરમ આવતી નથી.

આરોગ્યની બાબતમાં ધનવાનો કરતાં ગરીબો અધિક સુખી છે. ધનવાન લોક પ્રમાણથી અધિક ભોજન કરે છે, પ્રથમથી અધિક પીણું પીવે છે અને ઘણુંખરૂં મહેનત કરનાર નથી હોતા, તેથી તે અંતે વાતરોગી હોય છે. બીજા વ્યાધિયો કરતાં વાના વ્યાધિની પ્રકૃતિ કાંઈ વિલક્ષણજ છે. તે રોગ જેટલો ધનવાન લોકોને સતાવે છે તેટલો ગરીબોને સતાવતો નથી. આ વાત વ્યાધિએ કેટલાય રાજા, મહારાજા, મોટા મોટા વીર સેનાપતિ અને વિજ્ઞાનિક લોકોના જીવન-પ્રદિપને બુઝાવી દીધો છે. ધનવાન લોક મિષ્ટાન્ન ભોજનથી પરિતૃપ્ત થઇને મંદાગ્નિના રોગથી પીડાય છે, પરંતુ દરિદ્ર લોક કે જે સુકો રોટલો ખાઇને રહે છે છતાં તેને તે સારી રીતે પચી જાય છે.

ધનવાન લોક વિલંબથી પચનાર સુસ્વાદુ અને આરોગ્યને નુકશાન કરનારી વસ્તુ ખાય છે, અને મહેનત તો નામ માત્રનીજ કરવાની હોય છે. પણ ભોગવિલાસમાં આસક્ત બનીને આળસુ બની જાય છે, અને તેથીજ તેમનું આરોગ્ય બગડી જાય છે, અને તેમાં કેટલાક પોતાના પ્રાણને પણ ખુવે છે.

ધનનું રક્ષણ અને તેની વૃદ્ધિની ચિંતા ધનવાનોના મનમાં હંમેશાં હોય છે, અને આ ચિન્તાને લીધે તેને આખી રાત ઉંઘ પણ આવતી નથી. કેટલાય ધનવાનોને એવું કહેતાં સાંભળ્યા છે કે, "અમને સારી ઉંઘ આવતી નથી અને કોઈ કોઇ દિવસ તો આખા રાતના ઉજાગરા થાય છે." જાણે કે વિધાતાએ નિદ્રાભંગનો રોગ ધનવાનોનેજ માટે ન બનાવ્યો હોય તેમ તે લોકો ઉંઘની બુમ પાડયાંજ કરે છે.

ધનવાનોની વાસના અનાયાસ પૂર્ણ થતાં પણ તેને વધુ સુખનો અનુભવ થતો નથી. સુખ તો ત્યારેજ થાય છે કે જ્યારે કોઈ અપ્રાપ્ત વસ્તુની પ્રાપ્તિ મહેનત કરીને કરવામાં આવે છે, ત્યારેજ અને આ વાત ધનવાનોમાં જણાતી નથી. તેમને પ્રથમ તો કોઈ વસ્તુનો અભાવજ હોતો નથી. અને કદી હોય છે તો તેની પ્રાપ્તિને માટે તેમને વધુ પરિશ્રમ કરવાનો હોતો નથી.

ધનને લીધે તેને અપ્રાપ્ત વસ્તુ તો જોત જોતામાંજ મળી શકે છે, અને વગર મહેનતે જે કાંઇ મળે છે તેમાં કાંઇ નવિનતા જણાતી નથી. આખરે તે કૃત્રિમ આનંદ ભોગવવાને માટે નાટકો વિગેરેમાં જાય છે, છતાં ત્યાં પણ તેને કાંઇ રોજ રોજ આનંદ જણાતો નથી.

અને તેથી આનંદને માટે તેમને બીજો એક પણ ઉપાય જડતો નથી ત્યારે તે વ્યસની બનીને ક્ષણિક ઉત્તેજન અને મનોવિનોદને માટે દારૂ વિગેરેનું સેવન કરે છે અને જ્યાં તેનું વ્યસન વળગ્યું કે તેના સોબતીઓ પણ તેવાજ મળ્યાં કરે છે, અને આમ રોજ રોજ આગળ વધવાથી તે પોતાના સર્વનાશનું કારણ થઇ પડે છે તે તેને સુઝતું નથી. પરંતુ તે સર્વ વાતો ચરિત્રવાન સુશિક્ષિત ધનવાનોના સમજવામાં આવતી નથી, પરંતુ જે ચરિત્રવાન છે તે તેવા મદ્યપાનાદિના વ્યવહાર મનુષ્ય જીવનને માટે અત્યંત અનિષ્ટકારક સમજે છે. તે તેવું કાર્ય કદાપિ કરતા નથી, કે જેથી તેમનું આરોગ્ય બગડે.

કર્મક્ષેત્રમાં અસ્વસ્થ લોકોની ઉન્નતિ કદી થતીજ નથી. છાપખાનાના કેટલાક નોકરો લોભને માટે રાત દિવસ કામ કરે છે અને તેથી પ્રથમ તો રૂપિયા વધુ કમાય છે પણ અંતે તેમનું આરોગ્ય જલ્દીથી બગડી જાય છે. અને પછી મટે છે તો પણ પહેલાં જેવી કામ કરવાની શક્તિ તેમનામાં રહેતી નથી. શારીરિક બળની સાથે માનસિક બળ પણ દિવસે દિવસે ઘટતું જાય છે. તો પણ તેને રૂપિયા કમાવાની લાલસા ઓછી થતી નથી. જેથી મદ્યપાનાદિદ્વારા શક્તિનો સંચય કરીને પહેલાંની માફક કરવા જાય છે, પરંતુ થોડાજ રોજમાં આ દુઃસાધ્ય સાહસનું ભયંકર પરિણામ તેમને ભોગવવું પડે છે. દારૂ એ પ્રથમ લાલી બતાવીને પછી ધીમે ધીમે શરીર અને મન બંનેને નિસ્તેજ બનાવી દે છે. વ્યસની લોક પ્રથમ તો નિસામાં લિન્ન થઇને ખુબ રૂપિયા ઉડાવે છે; પછી દેવામાં ફસીને અકાળ મૃત્યુને વશ થઇ જાય છે, અને પાછળ કુટુમ્બી લોક નિરાધાર થઇને ચારે તરફ ગરીબાઇમાં રખડે છે. જેથી પોતાના સમાજની, પોતાની જાતિની અને પોતાના દેશની ઉન્નતિ અને શ્રી વૃદ્ધિને માટે આરોગ્યનું રક્ષણ અવશ્ય કરવુંજ જોઇએ. સંસારનાં સર્વ સારાં કાર્યો સ્વાસ્થ્ય સંપન્ન બળવાન વ્યક્તિઓથીજ થાય છે.

એવા અમુલ્ય ધન અને આરોગ્યનું રક્ષણ કેવી રીતે થાય તેનું વિવેચન સર્વેએ કરવું યોગ્ય છે. ઘણા લોકોની ધારણા એવી છે કે કસરતથી આરોગ્યની ઉન્નતિ જરૂર થાય છે પરંતુ કસરતની સાથે સાથે બીજા પણ અનેક વિષયો પર ધ્યાન આપવું જોઇએ.

આરોગ્યનું રક્ષણજ કસરતનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. જે કસરતથી શરીરને નુકશાન થાય તેવી કસરત કરવી નકામી છે. સવારે અને સાંજના વખતે ખુલ્લી હવામાં ફરવા જવું, તરવું, લાકડાં કાપવાં, માટી ખોદવી અને રમવું વિગેરે આરોગ્યનું રક્ષણ કરવાને માટે ઉત્તમ છે,

ખાવા પીવામાં પણ વિશેષ ધ્યાન આપવું જોઇએ. નિયમિત વખતે પ્રસન્ન મનથી યોગ્ય ભોજન કરવું જોઇએ. ખાવાના પદાર્થો અને પીવાનું પાણી પણ બરોબર સ્વચ્છ ચોખું અને પુષ્ટિકર ન હોવાથી આરોગ્યમાં હાનિ પહોંચે છે. માત્ર કસરત એકલીજ કરવાથી કાંઇ આરોગ્ય સચવાતું નથી. અપુષ્ટિકર ભોજન, ખરાબ પાણી, અત્યંત યા અતિ થોડું જમવું, અધિક પાણી પીવું, અથવા તરસ લાગવા છતાં પાણી ન પીવું, મોડી રાત સુધી ઉજાગરો કરવો, દિવસ ચઢતા સુધી પથારીમાંથી ન ઉઠવું, માદક વ્યસનોનું સેવન કરવું બંધ અથવા તો ખરાબ હવાને શ્વાસમાં લેવી, જે ઘરમાં હવા ન આવતી હોય, યાને બહુજ મેલું હોય તે ઘરમાં રહેવું, મળમૂત્રના વેગને રોકવા, એ સઘળાં આરોગ્યને નુકસાન પહોંચાડનાર છે. આરોગ્ય રક્ષણને માટે કેવળ ગ્રંથો વાંચવાથી કે ઉપદેશો સાંભળવાથી કાંઇ ફળ મળતું નથી, પરંતુ આરોગ્યનું રક્ષણ કરનાર નિયમોને સારી રીતે હૃદયમાં ધારણ કરીને તે પ્રમાણે ચાલવાથી ફળ અવસ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. કેટલાક લોક મેલા બિછાનામાં સુવાથી અને ગંદાં કપડાં પહેરવાથી ખસ વિગેરે અનેક ચામડીના રોગો અને નેત્રના રોગોથી પીડાય છે.

મેલાં કપડાં જોઇને લોકોનો જીવ કચવાય છે અને સ્વચ્છ કપડાં એ મનની પ્રફુલ્લતા અને પવિત્રતાને વધારે છે, સ્વચ્છ કપડાંવાળા ડાઘ પડવા દેતા નથી અને મેલાં કપડાંવાળાને ડાઘની દરકાર હોતી નથી. એથી કરીને સાફ કપડાંનું મહત્વ અને મેલાં કપડાંની અહિતતા સ્પષ્ટ જણાય છે. પોશાકની સાથે ચિત્તવૃત્તિમાં પણ ફેરફાર થાય છે, તેમાં સંદેહ નથી. પોશાક સારો ન હોવાથી

ચિત્ત પ્રસન્ન રહેતું નથી. કેટલાક લોકોની એવી સમજણ છે કે ઘરેણાં અને વસ્ત્રોથી શરીરને સુશોભિત કરવું, અને શરીરને ખુબ સાફસુફ રાખવું. પણ એ એક પ્રકારનો શોખ છે. બીજાને પોતાનું સૌંદર્ય દેખાડવાને માટેજ લોક એમ કરે છે. શોખને માટે પણ જો લોક એમ કરતા હોય તો પણ ઉચિત છે. કારણ એ છે કે દરરોજ વાળને ચોળી અને કાંસકા વતી હોરવાથી માથામાં મેલ જામવા પામતો નથી, વાળ સાફ રહેવાથી દુરસ્ત રહે છે અને શરીરની કાન્તિ પણ વધે છે. તેવીજ રીતે શરીરે તેલ ચોળવું, ચ્હેરાને સાફ રાખવો, શુદ્ધ જળથી સ્નાન કરવું, અને સ્વચ્છ કપડાં પહેરવાથી આરોગ્ય સારૂં રહે છે, અને ચિત્ત પણ પ્રસન્ન રહે છે. અને તેથી આને કોઇ શોખની ખાતર આ આમ કરે છે એમ કહે તોપણ તે વાત પર ધ્યાન ન આપવું.

સારા માણસોમાં આદરસત્કાર થાય, અથવા પોતાની યોગ્યતા જણાય, તે માટે અથવા તો લજ્જાને લીધે કપડાં પહેરવામાં આવે છે એમ કહેવું એ અયોગ્ય છે. કપડાં પહેરવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ શરીરનું રક્ષણ કરવું એ છે. ટાઢ અને તાપથી આત્માનું રક્ષણ કરવું એ ખાસ આવશ્યક છે અને એ પ્રમાણે આત્મરક્ષણને માટેજ કપડાં પહેરવાં પડે છે, અને તેથી બહુ કિંમતી વસ્ત્રો કદી મેલાં અને દુર્ગન્ધમય હોય તો તેના કરતાં ફાટેલાં અને હલકાં કપડાં પણ જો સ્વચ્છ હોય તો તે વિશેષ હિતકર્ત્તા છે. આયુર્વેદ વિજ્ઞાનદ્વારા નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે કે, આપણા શરીરમાં સત્તર લાખ નાનાં નાનાં રૂવાટાંનાં છિદ્રો છે. એ છિદ્રોને રસ્તે ઓક્સિજન નામનો પ્રાણવાયુ આપણા શરીરમાં પ્રવેશ કરીને આપણને જીવતા રાખે છે. પરંતુ જ્યારે તે છિદ્રો મેલથી પુરાઇ જાય છે ત્યારે પ્રાણવાયુની ગતિ રોકાવાથી શરીરમાં અનેક પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. શરીર સ્વચ્છ રાખવાથી મન પ્રસન્ન રહે છે, શરીરમાં સ્ફુર્તિ આવે છે, હૃદય બળવાન થાય છે અને કામ કરવામાં ઉત્સાહપૂર્વક પ્રવૃત્તિ થાય છે. સ્વચ્છતા એ આરોગ્ય રક્ષણનો અમોઘ ઉપાય છે.

કોઇ પણ પ્રકારનું વ્યસન રાખવું એ પણ આરોગ્યને નુકશાન કરનાર છે. અનેક રીતે એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે થોડા પ્રમાણમાં પણ દારૂ વિગેરે માદક વ્યસનોનું બહુ વખત સુધી સેવન કરવાથી

આયુષ્ય ક્ષીણ થાય છે અને શરીર નિર્બળ અને નિસ્તેજ થતું જાય છે. દારૂ વિગેરે વ્યસનો ધીરે ધીરે આરોગ્યને બગાડીને શરીરને રોગોનું ઘર બનાવી દે છે. સંસારમાં જેટલાં પ્રાણિ છે તે સર્વને પીવાને માટે ઇશ્વરે પાણી આપેલું છે. આરોગ્યના રક્ષણ અને જીવનના ધારણને માટે પાણી કરતાં કોઇ બીજી વધુ ઉપયોગી પીવાની વસ્તુ નથી. એમ છતાં મનુષ્ય કે જે સર્વ પ્રાણિયોમાં પોતાને વિશેષ બુદ્ધિમાન ગણે છે, તે કોણ જાણે શાથી ન પીવા યોગ્ય માદક પદાર્થો પીને પોતાના શરીર અને મનની શક્તિયોને નષ્ટ કરે છે? ઘણા એવા માણસો છે કે જે દારૂ વિગેરે માદક પદાર્થોને હાથ પણ અડકાડતા નથી એથી તેમને લાભ સિવાય કાંઇ પણ હાનિ થતી નથી.

જે લોક માદક વસ્તુઓથી સંબંધ નથી રાખતા તે સર્વ સ્વાસ્થ્ય સંમ્પન્ન; દીર્ઘજીવી, ઉન્નતિશીલ અને રીદ્ધિમાન હોય છે.

## પ્રકરણ ૫ મું.

### ધનવાન પુરૂષોની વીરતા.

તમને કોઇ કાયર કહે, અથવા કોઇ ડરકણ કહે તો શું તમે તમારૂં અપમાન થયેલું સમજશો? જરૂર. તેથી તમે તમારૂં અપમાન થયેલું સમજશોજ. કાયરપણું યા ભીરૂતાનું તમે કયું કામ કર્યું છે? કે જે તમને ખોળવા જતાં પણ ન મળે, તમે કદિ સાહસનું કામ કર્યું છે? કોઇ વખત તમે ભૂતનો ભય ન કરતાં અંધારી રાતમાં એકલા સ્મશાનની પાસે થઇને ગયા હતા? કયે દિવસે તમે સામા પક્ષથી વિજય મેળવ્યો હતો? અથવા કયે દિવસે તમે તરીને નદીની સામી તીરે ગયા હતા? આ સર્વ વાતોને તમે યાદ કરો, પણ આ સર્વ વાતોમાં વીરતાનું એક પણ લક્ષણ જોવામાં આવતું નથી. શરીર અધિક બળવાન હોવાથી કોઇ પણ પોતાને વીર માને તો તે પણ બરોબર નથી. યુદ્ધમાં તમે અનેક સેનાઓનો શિરચ્છેદ કરી શકતા હો, શિકારમાં તમે મોટા મોટા વાઘોને મારી શકતા હો, કુસ્તીમાં બળવાનમાં બળવાન પહેલવાનને પછાડી શકતા હો, તોપણ તમારામાં અમે જ્યાં સુધી સાચાવીરનાં લક્ષણ ન જોઇએ ત્યાં સુધી અમે તમને સાચા વીર કહી શકીશું નહિ. જો તમે પોતાના ચિત્તના વેગને રોકી ન શકતા હો તો અમે એમ સમજીશું કે તમે પોતે હારેલા છો તો બીજાને શી રીતે હરાવી શકશો? જ્યાં તમે પોતે પોતાનેજ ન દબાવી શકતા હો તો પછી બીજાને શું દબાવી શકવાના?

જે શત્રુ તમારી આંખોની સામે છે, તેને તમે નાના પ્રકારના અસ્ત્ર, શસ્ત્ર અને વિવિધ રીતે કૌશલ્યતાથી કદાચ પોતાના કબ-જામાં લઇ શકો પરંતુ જે શત્રુને તમે જોઈ શકતા નથી, જે અદસ્ય છે અને અસ્પૃશ્ય છે અને છાનોમાનો સર્વનાશ કરી રહ્યો છે, જે તમને બ્હેકાવીને અનેક કુમાર્ગોમાં ફેરવે છે, અને જેણે તમને એવી રીતે પોતાના કબજામાં પકડી રાખ્યા છે કે તમને શ્વાસ લે-વાનો પણ અવકાશ નથી, જે તમારાં જ્ઞાન, બુદ્ધિ, અને વિવેકનાં દ્વાર બંધ કરીને માયાવી મહિરાવણની માફક તમારો પરમ હિતૈષિ બંધુ બનીને તમને સર્વદા મોહચ્છન્ન કરીને રાખવા ઇચ્છે છે તે અત્યંત પ્રબળ હૃદયમંદિરસ્થ શત્રુને દબાવવાને માટે તમે શા ઉપાય કરવા માંડયા છે? તેણે સંપૂર્ણ રૂપથી તમારા પર સામ્રાજ્ય જમા-વીને તમને પોતાના સેવક બનાવીને રાખ્યા છે અને તે જુદા જુદા પ્રકારના નાચ નચાવી રહ્યો છે. શું તમે કદિ એ વાત ઉપર ધ્યાન આપ્યું છે?

તમે સારી રીતે જાણો છો કે સવારમાં વ્હેલા ઉઠવાથી શરીર આરોગ્ય રહે, અભ્યાસમાં અનુકુળતા થાય અને સર્વ કામ નિયમસર થાય અને તેથી તમે વ્હેલા ઉઠવાનું પણ ઇચ્છો છો, પરંતુ તમારો એક પ્રબળ શત્રુ આળસ તમને પથારીમાંથી ઉઠવા દેતો નથી. અને જાણે કે તેણે તમને પથારીમાં બાંધી રાખ્યા હોય તેમ તમે વારં-વાર ઉઠવાનો પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ તમારાથી ઉઠી શકાતું નથી, અને જ્યાં સુધી દયા કરીને તે તમને છોડી ન દેશે ત્યાં સુધી તમે બરોબર રીતે સુઇજ રહેવાના, તમારૂં જોર નથી કે તેને જીતીને તમે ઉઠી શકો. તમે આ આળસરૂપી શત્રુને જીતી શકતા નથી તો પછી તમે વીરતાનું બીજું કામ શું કરી શકશો?

જે કર્તવ્યશીલ છે તેને આળસ રૂપી શત્રુ શું કરી શકવાનો છે? તેનાથી તો તે દુરજ ભાગે છે. સવારમાં વ્હેલા ઉઠવાથી પોતાનાં સઘળાં કાર્યો બરોબર રીતે થાય છે. સંસારમાં જેટલા કર્મવીર થયા છે તે સર્વ પોતાની ચેષ્ટા અને અધ્યવસાયથીજ પ્રખ્યાતીને પામ્યા છે. તે સર્વ રાત રહેતાંજ શય્યામાંથી ઉઠી જતા. તેમના ચરિત્ર બળ આગળ આળસ ઉભી રહી શકતીજ નહિ. તેમણે કેવળ આળ-સનેજ જીતી નહોતી, પરંતુ લોભ, વિલાસ પ્રિયતા, સ્વાર્થપરતા, દ્વેષ અને અહંકાર આદિ જેટલા અદસ્ય શત્રુ છે કે ભલભલા જેની સામે ટકી શકવાનું સાહસ કરી શકતા નથી, તેમને પણ તેમણે

જીતી લીધા હતા. ખરી રીતે તેજ વીરપુરૂષ છે કે જે આ અદૃસ્ય શત્રુઓને વશ થતા નથી. શું તમે આવા વીર પુરૂષોની માફક તમારૂં જીવન ઉચ્ચ કરી શકો છો? પરંતુ તમારામાં તે ઉદ્યોગ, તે કષ્ટ, સહિષ્ણુતા અને સ્વાર્થ ત્યાગ ક્યાં? જ્યારે આળસ રૂપી શત્રુ તમને ઘેરે છે ત્યારે કર્તવ્ય બુદ્ધિ તમને એમ કહીને ઉત્તેજીત કરે છે કે, શું તમે મરદ નથી? શું તમે વીર કહી લોકોમાં પ્રખ્યાત થવાની ઇચ્છા રાખતા નથી? શું આરોગ્યના લાભથી પ્રસન્ન મનથી દિવસ વિતાવવા તમને પસંદ નથી? ઉંઘમાંથી જાગ્રત થવા છતાં આળસના પંઝામાં શું પડયા છો? ઉઠો, જ્યાં તમે જાગ્રત થતાંજ પથારીમાંથી ઉઠી બેઠા થયા કે તરતજ આળસ તેની મેળેજ ભાગી જવાની. તેને નસાડવાને માટે તમારે અસ્ત્ર, શસ્ત્રનો ઉપયોગ નહિ કરવો પડે. આ પ્રકારે બુદ્ધિદ્વારા સમજાયા છતાં પણ તમે શરીરની સમગ્ર શક્તિને એકઠી કરીને મનમાં સંકલ્પ કરો છો, કે ચાલો પથારીમાં ને પથારીમાં બેઠો તો થાઉં, પરંતુ બેઠા થતાંજ આળસ પોતાના પ્રબળ મોહાસ્ત્રદ્વારા તમારો પરાજય કરીને તમારા મુખથીજ કહેવરાવે છે કે, આજ તો થોડો વખત આરામ કરૂં પણ કાલથી જરૂર આથી પણ વહેલો ઉઠીશ. આમ કહી વળી સુઈ જાવ છો.

આળસ્યોપાસક પ્રિય વાચક! આજ તમારી વીરતા કે? શું આ વીરતાને માટે તમે કર્મક્ષેત્રમાં ઉચ્ચ આસન મેળવવાનો અભિપ્રાય રાખો છો? એક પ્રસિદ્ધ કર્મવીરના આ વાકયપર સર્વએ ધ્યાન આપવું જોઇએ. તે કહે છે કે, હું જ્યારે સમજું છું કે મારે ઉઠવાનો સમય થઇ ગયો છે કે તેજ વખતે પલંગ પરથી ઉછળીને નિચે ખડો થઇ જઉં છું, અને તે વખતે આળસ તો બીકની મારી કોણ જાણે ક્યાંય જતી રહે છે.

કેટલી જગ્યો એવી છે કે જ્યાં જઈ શકાય એવું નથી, કેટલાંક એવાં કામ છે કે જે કરવા યોગ્ય નથી, તમે પોતે તેને નિષિદ્ધ કર્યાં છતાં પણ તમારી પ્રવૃત્તિ એવી પ્રબળ છે કે તમને તે તરફ ખેંચીને લઈ જઈ શકે છે. તમારી શું મગદુર છે કે આ દુર્ગમ્ય પ્રવૃત્તિના હાથમાંથી પોતાનો છુટકારો પામીને તમે નીતિના રસ્તે ચાલી શકો? તમારૂં સર્વ સાહસ, સર્વ શક્તિયો આ પ્રવૃત્તિયોની આગળ હતાશ થઈ જાય છે. આજ તમારી વીરતા કે? શું આ વીરતાપર તમે વ્યવસાયી બનો છો? શું આવી વીરતાપર મગરૂર થઈ તમે લક્ષ્મીવાન બનવાની ઇચ્છા રાખો છો? શું આ વીરતાપર તમે રિદ્ધિ પ્રાપ્ત કર-

વાને માટે કટી કસો છો? જ્યાં સુધી તમે સાચી વીરતાને ધારણ કરી શકશો નહિ ત્યાં સુધી તમે કૃતકાર્ય નહિજ થવાના. જેવી રીતે જે કામ કરવું જોઇએ તેવીજ રીતે તે કામ કરવાથી સફળતા મળે છે. અયોગ્ય રીતે કોઈ પણ કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. પ્રમાણથી અધિક કામ કરવાથી આરોગ્ય બગડી જાય છે, અને આરોગ્ય બગડવાથી કામ જ્યાંનું ત્યાં પડી રહે છે અથવા નષ્ટ થઇ જાય છે. જે લોક અમાનુષિક પરિશ્રમ કરે છે, અને ખુબ લાંબાં પહોળાં શરીર ધાલીને વિશેષ બળનું કામ કરી બતાવે છે તેને સંસારના લોકો રાક્ષસની ઉપમા આપે છે, અને કહે છે કે, અમુક માણસ કામ કરવામાં તો રાક્ષસને પણ હઠાવી દે તેવો છે, અમુક માણસ બળમાં રાક્ષસને પણ જીતી શકે છે; પરંતુ આવા આસુરી સાહસ કે આસુરિક બળથી રીદ્ધિ પ્રાપ્તિ સંબંધી કાંઈ પણ કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. જ્યારે તમે દૈવી બળ પ્રાપ્ત કરશો, સાત્વિક વૃત્તિનું અવલમ્બન કરશો, ત્યારે અવશ્ય સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરીજ શકશો દેવ અને અસુર બંને મળીને જ્યારે સમુદ્રનું મંથન કરવા લાગ્યા ત્યારે અનેક દુર્લભ રત્નોની સાથે મહાલક્ષ્મી પણ નીકળ્યાં હતાં, પરંતુ લક્ષ્મીનો તો અધિકાર માત્ર દેવાધિદેવ મહાપુરૂષ વિષ્ણુ ભગવાનનેજ પ્રાપ્ત થયો હતો.

"**वाणिज्ये वसते लक्ष्मीः**" આ એક પ્રચલિત વાક્ય છે. પાશ્ચાત્ય લોક આજે જે વિજ્ઞાન બળથી સમુદ્ર મંથન કરીને દેશ દેશાંતરમાં વણજ વ્યાપાર કરે છે, અને જે સર્વ ગુણોનું બળ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરીને ઘેર પાછા જાય છે, તેમના સર્વ ગુણોનું અનુકરણ કરવાને માટે શું તમે કદી કાંઇ પ્રયત્ન કર્યો છે? વાણિજ્ય વ્યવસાયના કામોમાં પૂરી સફળતા પ્રાપ્ત કરીને જે લોકો મોટા મોટા ધનવાન થઇ ગયા છે તે લોકોનો સ્વભાવ કેવો હતો તે તેમનું જીવન વૃત્તાંત વાંચવાથી તમારા જાણવામાં આવશે. તે લોકોના સ્વભાવમાં શું વિશેષતા હતી તેપર તમે કદી ધ્યાન આપ્યું છે? તે લોક કેવા ઉચ્ચાભિલાષિ, સાહસી, પરિશ્રમી, કષ્ટસહિષ્ણુ, મિતવ્યયી, સત્યનિષ્ટ, સમય નિષ્ટ, અને નિયમ નિષ્ટ છે, એ તરફ તમે કદી નજર સરખી પણ નાંખી છે? તે લોકોના સાહસ અને શક્તિની સામે ગમે તો પ્રગટ, ચાહ્ય તો ગુપ્ત, સર્વ શત્રુઓ મ્હોં સંતાડી રહ્યા છે. તે લોકોએ ઉચ્ચ આદર્શને સામે રાખીને આળસ, વિલાસપ્રિયતા, ઇર્ષા, દ્વેષ આદિ અંતઃશત્રુ અને પ્રતિયોગિતા. બધાં વિઘ્ન, વિપદ, આદિ બહારના શત્રુઓની સાથે નિર્ભય ભાવથી સાચા વીરની માફક લડીને તેમના પર

વિજય મેળવ્યો છે. એવા વ્યવસાયવાળાઓને તે શત્રુઓ કોઇ પણ રીતે વિઘ્ન પહોંચાડી શકતા નથી. આ યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત કરીને કેટલાક ગરીબ મનુષ્યો લક્ષાધિપતિ થઇ ગયા છે. વ્યવહારમાં હલકામાં હલકા મનુષ્યો પણ સમાજના ઉપરી થઈ ગયા છે, અને કેટલાક અગણ્ય બાળકોએ સભ્ય સમાજમાં પ્રતિષ્ઠાનો લાભ મેળવ્યો છે.

# પ્રકરણ ૬ ઠું.

## આવક અને ખર્ચ.

જે દેશના લોક અધિક દરિદ્ર હોય ત્યાં એમ સમજવું જોઇએ કે ત્યાં શિક્ષણ, સભ્યતા અને પુરૂષાર્થનો અભાવ છે. પરંતુ જો કોઇ દેશમાં એમ જોવામાં આવે કે ત્યાં શિક્ષણ, સભ્યતા અને પુરૂષાર્થ બરોબર હોવા છતાં પણ ત્યાંથી દરિદ્રતા જતી નથી તો એમ સમજવું જોઇએ કે ત્યાં મિતવ્યયિતા ( નિયમસર ખર્ચ કરવું ) નો અભાવ છે. જે લોકો હિસાબ વિનાનું ખર્ચ કરે છે, તેને ઘેરથી દરિદ્રતાનું જવું બહુજ કઠિન છે. કોઇ કહે કે જેમને વધુ ખર્ચ કરવાની ટેવ પડી ગઇ હોય તે કરકસર કેવી રીતે કરી શકે ? સ્વભાવને બદલવો કઠિન છે. હા, એ વાત સત્ય છે પરંતુ કાંઇ તે અસાધ્ય નથી. જે અતિશય ખર્ચ કરનારા છે, તે દ્રવ્ય વિના કેટલાય આવશ્યક પદાર્થો સિવાય કષ્ટ સહેતા સહેતા અને દેવાના ભારથી દબાઇને દુઃખથી પોતાના જીવનને વિતાવે છે, અને તેથી કાયર થઇ વારંવાર નિશ્ચય કરે છે કે “ હવે તો બહુજ વિચારીને ખર્ચ કરીશું, નકામો એક પૈસો પણ ખર્ચ કરીશું નહિ. ” પરંતુ કોણ જાણે કે કેમ દરિદ્રતાની તેમના પર એવી ખરાબ દ્રષ્ટિ પડી ગઇ છે કે તે કોઇ પણ રીતે દરિદ્રતામાંથી છુટકારો મેળવી શકતા નથી. તે સજ્જન પણ છે, વિદ્વાન પણ છે, આરોગ્ય પણ સારૂં છે, પરિશ્રમી પણ છે અને જે સર્વ ગુણો હોવાથી લોક ધનોપાર્જન કરી શકે છે તે સર્વ ગુણો તેનામાં છે, તેમાં કાંઇ ખામી પણ નથી, કમાય છે પણ ખરા, છતાં તે દરિદ્ર શાથી હશે ?

કદી કોઇ માણુસ જો તેનું કારણુ જાણુવા ઇચ્છે તો તેણે કોઇ મહિનાની પહેલી કે બીજી તારીખે તેને ત્યાં જવું, ત્યાં જઇ જોશે તો જણાશે કે મોદી પોતાની ખાતાવહી લઇને પોતાનું લેણું લેવાને બેઠો

હોય છે, ઘાંચી દુધના પૈસા માગતો આવે છે, અને બજારના બીજા માણસો પણ પોતપોતાની બાકીની રકમ લેવાને માટે બેઠા છે, તેમણે તેને સર્વ વસ્તુઓ ઉધારે આપી છે. કોઇએ ચોખા, તો કોઇએ ઘી, કોઇએ કપડાં વિગેરે વસ્તુઓ ઉધારે ધીરી છે. તે લોક પોતાનું લેણું લેવાને માટે આવ્યા છે.

ઘરધણીએ સર્વને દેવું આપી દેતાં પોતાની કમાઇની તમામ રકમ આપી દીધી, અને જે રહ્યા તેમને આવતા મહિનાનો વાયદો કરીને વિદાય કર્યા. થોડીવારમાં કોઇ વેપારી પોતાની લેણી રકમનું વ્યાજ લેવાને માટે તેમને ત્યાં આવ્યો. પરંતુ તેના હાથમાં એક પૈસો પણ શીલીક નહિ હોવાથી તેને જોતાંજ તેનું હૃદય ધડકવા લાગ્યું, અને તેને શી રીતે વાયદો કરી પાછો કાઢવો તેનીજ ચિંતા કરવા લાગ્યો.

આ માણસ કમાય છે તો ખરો, પરંતુ તે અતિ ખર્ચાળ છે. તેની સ્ત્રી સર્વગુણસંપન્ન હોવા છતાં પણ ઘરનું કામ કરવાની તેને સમજણ નથી. તે કયું ખર્ચ કરવું યોગ્ય છે અને કયું ખર્ચ કરવું અયોગ્ય છે તે સમજી શકતી નથી. તમે જોશો તો જણાશે કે આ માસમાં તેના ઘરમાં કામ કરતાં વિશેષ ચીજો ખરીદ કરવામાં આવી છે. કોઇ એવી ચીજ વેચાવા આવી કે જેની તેને જરૂર પણ ન હોય છતાં સસ્તી મળવાથી અથવા તો વેપારીના આગ્રહથી તેને ખરીદ કરે છે અને રાખી મુકે છે. એવીજ રીતે કોઈ ખાવાની ચીજ અથવા તો પહેરવાની કોઇ વસ્તુ વેચાવા આવી અને તે પસંદ પડી હોય અથવા સસ્તી જણાતી હોય તો તેને તે ખરીદી લેછે, અને એવાંજ અનેક નકામાં ખર્ચ તમારા જોવામાં આવશે. જે ખર્ચ કરવાની કાંઇ જરૂર નથી તે ખર્ચ કરવામાં આવે તો તેને ફાજલ ખર્ચ કહેવામાં આવે છે. એવું ફાજલ ખર્ચ કરવાથી દેવું કરીને લોક ચિંતાતુર રહે છે, અને સુખથી જીવન વિતાવવામાં વિઘ્ન નાંખે છે. આ ફાજલ ખર્ચજ દરિદ્ર થવાનું મુખ્ય કારણ હોય છે. આને દુર કરવાનો ઉપાય મિતવ્યયીતાજ છે. મિતવ્યયી થવાથી કાંઇ ખર્ચ કરવું પડતું નથી અને કાંઇ વધુ પરિશ્રમ પણ પડતો નથી. માત્ર કેટલાક નિયમોનું પાલનજ કરવું પડે છે. જેમ કોઈ કઠિન રોગને દુર કરવાને માટે નિયમપૂર્વક દવાનું સેવન કરવું પડે છે. અને કુપથ્યથી બચીને રહેવું પડે છે તેવીજ રીતે અપવ્યયીને પણ દારિદ્ર રોગથી મુક્ત થવાને માટે પથ્ય કુપથ્યના ઉપર ધ્યાન આપીને ચાલવું જરૂરનું છે. એને માટે જે સર્વ નિયમો પર ધ્યાન આપવું જોઇએ તેનાં જુદાં જુદાં

નામ આપવામાં આવે છે. જે કામ અવશ્ય કરવાજ જેવું હોય તેને કરવું અથવા તો જે વસ્તુ સિવાય ચાલે તેમજ ન હોય તેને ખરીદ કરવી, અને જેના સિવાય ચાલે એમ હોય તેને ખરીદ ન કરતાં તે સિવાય ચલાવી લેવું એ મિતવ્યયીતાનો સાધારણ નિયમ છે.

## પ્રકરણ ૭ મું.

### અપચય અને મિતવ્યય.

હિસાબ વગર ખર્ચ કરવો તેનું નામ અપચય છે. જેને મિતવ્યયનું જ્ઞાન નથી, જે હિસાબની સાથે ખર્ચ કરવું જાણતા નથી તે જરૂર અપચય કરે છે. અપચય ન કરવાથી લોક સહજમાં મિતવ્યયી થઇ શકે છે. પ્રયોજન કરતાં થોડું અથવા તો અધિક ખર્ચ કરવું તેજ મિતવ્યયીતા છે.

થોડું ભોજન જમવાથી શરીર દુર્બળ થાય છે, અને અધિક આહાર કરવાથી રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેથી જે પ્રમાણથી ભોજન કરવાથી આરોગ્ય સચવાય તેને મિતાહાર કહે છે. મિતભાષિ-લોક વૃથા વાક્ય બોલતા નથી અને એટલું થોડું પણ નથી બોલતા કે જેથી બીજાને અસહ્ય લાગે.

જીવનની સાથે સંબંધ રાખનારા દરેક કામમાં જો કોઇ મિતાચારી થઇ શકે તો તે પોતાના જીવનની સર્વ અવસ્થામાં સુખી રહી શકે છે. 'મિત' શબ્દ પર દરેક કામ વખતે ધ્યાન આપવું જોઇએ. સંસારમાં મિતવ્યયી લોકોનો અભાવ હોવાથીજ દુઃખ, દારિદ્ર, રોગ, શોક, અને ખરાબ ચિંતાઓ દિવસે દિવસે વધતી જાય છે.

પ્રકૃતિના રાજ્યમાં કોઈ પણ વસ્તુ નકામી નથી. જ્યારે કોઇ પણ વસ્તુથી એક બીજાને કાંઇ ને કાંઈ ઉપકાર થાય છે, ત્યારે પ્રકૃતિના રાજ્યમાં કોઇ તેને અપચય કેવી રીતે કરી શકે તેમ છે? પરંતુ પોતાની હાનિ લાભની વાતનો વિચાર કરીનેજ લોક અપચય અને સંચયની વ્યવસ્થા કરે છે. એવું તો લોક વારંવાર કહ્યાં કરે છે કે "અપચય કરવો એ અન્યાય છે. પરંતુ કેટલાક લોક અપચય અને વદાન્યતામાં કાંઈ ફરક માનતા નથી. જે લોક મામૂલીની માફક કાંઇ સાવધાનીની સાથે હીસાબથી ખર્ચ કરે છે તે ખર્ચ કરવામાં થોડે

ઘણે અંશે કંજુસ રહે છે, અને તેને લોક કૃપણ પણ કહે છે. અને જે અપવ્યયી છે તેને દાતા અથવા તો ઉદાર કહીને તેની પ્રશંસા કરે છે. ઈશ્વરે મનુષ્યોને પોતપોતાની યોગ્યતાનુસાર ખર્ચ કરવાને માટે જે કાંઇ ધન આપ્યું હોય તેનો તેમણે સદુપયોગજ કરવો જોઇએ.

કેટલાક લોક ધનનું દાન કરવામાં દેવતાના નામપર હજારો કે લાખો રૂપિઆ ખર્ચીને દાનવીર કહેવરાવીને પોતાનો યશ ફેલાવે છે. પરંતુ તે લોકો પ્રસંશાને પાત્ર નથી. આપણે અનેક પ્રકારે વાત વાતમાં ધનનો અપચય કરીએ છીએ. પરંતુ જીવનના પાછલા ભાગમાં સઘળા અપચયોને એકત્ર કરીને જોઇશું તો આપણું જીવન અનુતાપ અને વિષાદોમાંજ વીતેલું જણાશે. બાલ્ય કાળમાં વિદ્યાર્થી-અવસ્થાથી લઇને યુવાવસ્થા સુધી આપણે દેવતાઓના નામપર નકામું દાન આપીને અને એવીજ રીતે અનેક રીતે દ્રવ્યનો અપ-વ્યવહાર કરીને જ્યારે વૃદ્ધાવસ્થામાં પગ રાખીએ છીએ ત્યારે આપ-ણુને ધનની ચિન્તા થવા લાગશે, અને ત્યારે અપવ્યયીની એકે એક વાત હજાર હજાર વાર દ્રષ્ટિની સામે ખડી થઇ જાય છે, જેથી કરીને આપણુને એવી રીતે વૃદ્ધાવસ્થામાં ચિંતા ન કરવી પડે તેનો ઉપાય આજથીજ કરવો જોઇએ.

બીજા શિક્ષણની સાથે મિતવ્યયનું શિક્ષણ પણ અવશ્ય ગ્રહણ કરવું જોઇએ પણ મિતવ્યયી થવું એ અભ્યાસ સાથે સંબંધ રાખે છે. જેવી રીતે બીજા ગુણોનું શિક્ષણ અભ્યાસથી મેળવી શકાય છે, તેવીજ રીતે મિતવ્યયીતાનું શિક્ષણ પણ મેળવવુંજ જોઇએ.

જે બાળ અવસ્થામાં મિતવ્યયી થવાનો અભ્યાસ રાખતા નથી તે યુવાવસ્થામાં પણ મિતવ્યયી થવાની ઇચ્છા રાખવા છતાં પણ મિતવ્યયી થતા નથી. કોઇ ઉપદેશ સાંભળવાથી, પુસ્તક વાંચવાથી, અને પ્રમાણુનો સંગ્રહ કરવા છતાં પણ મિતવ્યયી થઈ શકતા નથી. જેમ કલમ વિના કોઇ લખી શકતું નથી તેમ અભ્યાસ વિના કોઈ મિતવ્યયી થઈ શકતા નથી. મિતવ્યયીતાને માટે અભ્યાસની ખાસ આવશ્યકતા છે. જેમ એક દિવસ ભણવાથી પંડિત થઇ શકાતું નથી તેવીજ રીતે એક દિવસના સંચયથી કાંઈ મિતવ્યયી થઈ શકાતું નથી. જેમ વિદ્યાનો રોજ અભ્યાસ કરતાં કરતાં વિદ્વતા પ્રાપ્ત થાય છે તેવીજ રીતે દરરોજ મિતવ્યયનો અભ્યાસ કરવાથીજ મિતવ્યીયતા થઈ શકાય છે.

વિદ્યાર્થિ અવસ્થામાં બાળકોની લાલચ બહુજ વધેલી હોય છે. જે લાલચને વશ થઇને કેટલાક બાળકો કાંઈ પ્રયોજન હોય કે ન હોય તો પણ કાંઇને કાંઈ ખર્ચ કર્યા કરે છે. એક બે પૈસા ખર્ચ કરવા એ તેમના મનમાં કાંઈ હિસાબમાં નથી હોતું, પરંતુ તે એ પ્રમાણે રોજ બે પૈસાના સાધારણ ખર્ચનો હિસાબ કરે તો સાતેક વર્ષમાં ૪૦ કે ૫૦ રૂપિઆ ઉપરાંત ખર્ચ થાય છે. એ રકમ તો જાણે નકામા ખર્ચમાંજ જાય છે, પરંતુ તે ઉપરાંત બીજું ખર્ચ તો જુદું જ. જો તે એ પ્રમાણે ખર્ચ ન કરે ને રોજ તે રકમને એકઠી કરે તો સાતેક વર્ષના અભ્યાસથી મિતવ્યયી બનતાં ૪૦ કે ૫૦ રૂપિઆ તે મિતવ્યયના ફળરૂપ તેના હાથમાં શિલીક રહે, અને આ પ્રમાણે બાળપણમાં સંચય કરેલી આ રકમ જો તે કોઈ યોગ્ય વખતે પોતાનાં માબાપને સહાયતાની ખાતર આપે તો તે વખતે કેટલો આનંદ થાય!

જે બાળપણમાંજ આ પ્રમાણે સંચયશીલ થતાં શીખે છે, અને પોતાના માતા પિતા તથા અન્યાન્ય ગુરૂજનોથી હંમેશાં પ્રશંસિત થઈને ઉત્તરોત્તર ઉત્સાહ પામે છે, તે યુવાવસ્થામાંમાં અવશ્ય સહિષ્ણુ, આત્મસંયમી, દુરદર્શી અને ધનવાન થાય છે.

વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં અનેક પ્રકારનું મિથ્યા ખર્ચ અનેક વિદ્યાર્થીઓ કરે છે. પુસ્તકો પર ચોટાડવાની છબી, મીઠાઈ, લેમોનેડ, બરફ અને અનેક પ્રકારના નુકશાનકારક અને સ્વાદિષ્ટ ખાવાના પદાર્થો, આંખને તૃપ્તિ કરનાર રમકડાં વિગેરે અનેક ચીજોમાં દરરોજ કેટલા પૈસાની બરબાદી થાય છે? તેમજ કેટલાક લોક થોડીવારને માટે જ્યારે રેલ્વેગાડીમાં મુસાફરી કરતા હોય છે ત્યારે, સોડા, લેમન, ચ્હા, મિઠાઇ વિગેરે અનેક ચીજો લેવામાં ખર્ચ કરે છે. અને આવીજ રીતે અનેક માણસો અનેક રીતે ફાલતું ખર્ચ કરીને, ધનનો અનેક રીતે દુરૂપયોગ કરે છે. જે ચીજની જરૂર હોતી નથી તેને માટે ખર્ચ કરવું, તે રૂપિઆને નકામા ફેંકી દેવા તુલ્ય છે. જે વસ્તુ આવશ્યક સમજીને લેવામાં આવે છે તેનો કોઈ ભાગ નકામો થયો તો તે પણ અપચય થયો. જે વસ્તુની જરૂર હોતી નથી પરંતુ સસ્તી મળવાને લીધે તેને ખરીદ કરી ઘરમાં રાખવામાં આવે તો તે ખર્ચ પણ નકામુંજ ગણવું. જે ચીજની ખાસ જરૂર હોય તે ચીજ જરા તપાસ કરીને લેતાં જે કીંમતે મળી શકે તેમ હોય તેથી અધિક કીંમત આપીને તે વસ્તુ ખરીદ કરવી

તે અપવ્યય છે. એવી અનેક રીતે અપવ્યય ગૃહસ્થોના ઘરમાં ખાસ થાય છે. આ અપવ્યય તેની દરિદ્રતાનું કારણ થઇને તેને અનેક કષ્ટ આપે છે.

જે મજુર લોકો કમાય છે તેટલું ખર્ચ કરી નાંખે છે, તેમની સઘળી ઉમર મજુરી કરવામાંજ જાય છે. એવીજ રીતે કેટલાક ગૃહસ્થો પણ પોતાની આવક હોય તેટલુંજ ખર્ચ કરવાથી ચિરદરિદ્ર, અભાવ ગ્રસ્ત અને ઋણી બનીને રહે છે. આવક જેટલું ખર્ચ કરનારને મિતવ્યયી કહી શકાય નહિ, પરંતુ આવક અને ખર્ચ બરાબર હોવું એ એક પ્રકારનો અપવ્યય છે. જે લોક "વાસી વધે નહિ ને કુત્તા ખાય નહિ." આ નીતિનું અનુકરણ કરીને હંમેશાં તંગદસ્ત બની રહે છે. તેની સામે દારિદ્રરૂપી રાક્ષસ સર્વદા મોઢું કાઢીને તાકી રહ્યો હોય છે. અપવ્યયી લોકોનો સમય અને અવસ્થાના દાસત્વનો સ્વિકાર કરવોજ પડે છે. તે વારંવાર દુર્બળતા અને અસમર્થતા બતાયાં કરે છે, ને પોતાની મર્યાદા ખોવાની સાથે બીજાઓની મર્યાદાનું પણ રક્ષણ કરી શકતા નથી. તેમને માટે તો આત્મવિશ્વાસપર ઝુઝવું એતો બિલકુલ અસંભવજ છે. યોગ્ય ગુણો અને ધર્મથી રહિત થવાનું અમિતવ્યયીતા પણ એક કારણ છે. અમિતવ્યયી દરિદ્ર ન હોવા છતાં પણ પોતાને દરિદ્ર બનાવી મુકે છે. સંચય અને અપચયના ગુણદોષ જોવા છતાં પણ જે તે ઉપર ધ્યાન આપતા નથી તે પોતાના હાથથીજ પોતાના પગમાં કુહાડી મારે છે.

તમારી શી ઇચ્છા છે? શું તમે દરિદ્ર થઇને રહેવું પસંદ કરો છો? શું બીજાના મુખ સામું જોઇનેજ જીવન નિર્વાહ કરવા ઇચ્છો છો? અથવા તો શું સર્વની આગળ હાથ પહોળા કરીને અને માથું નમાવીને રહેવાથી તમને સુખ મળશે? અથવા સ્વાધિન ચિત્ત થઇને અન્ન–ધનથી ભરપુર થઇને રહેવું ઇચ્છો છો? બન્ને તમારી ઇચ્છાની વાત છે. બંને તમારા અભ્યાસને આધિન છે. અપવ્યયનો અભ્યાસ કરીને દરિદ્ર બનો, અથવા તો સંચયશીલ બનીને લક્ષ્મીના કૃપાપાત્ર બનો. જ્યાં સુધી તમે મિતવ્યયી નહિ થશો ત્યાં સુધી તમને કોઇ વિશ્વાસ કરવા તુલ્ય નહિ સમજે. કારણ એ છે કે જે આવક કરતાં ખર્ચ અધિક કરે છે તેમને વારંવાર ખોટ પૂરવાને માટે અસત્ય ઉપાયોનું અવલંબન કરવુંજ પડે છે.

# પ્રકરણ ૮ મું.

## રૂપિઆને ફોગટ નહિ ફેંકી દો તો કદી પણ દ્રવ્યની તંગી નહિ પડે.

બે બાબતો પર વિશેષ ધ્યાન આપવું જોઇએ, પ્રથમ તો એ કે જે ચીજો ઘરમાં આવે તેમાંથી કોઇનો નાશ ન થાય તેને માટે કાળજી રાખવી, અને જે ચીજનું કાંઈ પ્રયોજન નથી તેવી કોઈ પણ તરેહની ચીજ ઘરમાં ન આવવા પામે તેની સાવચેતી રાખવી. આ વિષયમાં ચિત્તવૃત્તિને રોકવાનો અભ્યાસ કરવો એ આવશ્યક છે. આ વસ્તુ મને ઘણીજ પસંદ છે. આ ન મળે તો કેમ બની શકશે? આ વસ્તુ ન મળવાથી મર્યાદા ન રહેવાની. તે ન મળે તો લોકોમાં મ્હોં દેખાડવાને યોગ્ય નહિ રહું. "શક્તિ હોય કે ન હોય તોપણ અમુક વસ્તુ ખરીદવીજ પડશે. અમુક કામમાં આટલું તો ખર્ચ કરવું જ પડશે." આ પ્રકારની વાતો અનેક મનુષ્યોના મોંથી સાંભળવામાં આવે છે. પરંતુ આવી વાતો તો તેનાજ મુખથી સાંભળવામાં આવે છે કે જે વધુ ખર્ચાળ હોય છે. તે પોતાની અવસ્થાની સાથે પોતાની વાસનાનો મેળ રાખતા નથી, અને પોતાની ઇચ્છાનુસાર કામ ન થવાથી વ્યગ્ર થઈ જાય છે. પોતાની અવસ્થાની સાથે વાસનાનો મેળ ન હોવાનું કારણ કેવળ તૃષ્ણાની અધિકતાજ છે. જે લોક તૃષ્ણાને જીતી શકે છે તે સર્વ કામ પોતાની યોગ્યતાને અનુસારજ કરે છે. કેટલાક લોક પોતાનાથી વધુ પૈસાદાર લોકોની દેખાદેખી ખર્ચ કરીને નામ કહાડવા ઇચ્છે છે, અને દેવું કરીને પણ પોતાનો પુરૂષાર્થ બતાવે છે. થોડીવારની વાહવાહને માટે ભવિષ્યના ભયંકર પરિણામનો વિચાર કરતા નથી. દેવું ન આપી શકવાથી કેટલાક દિવસો પછી તેનાં ઘર, દ્વાર, જમીન સર્વ લીલામ થઇ જાય છે, અને પછી તેને ઉભું રહેવાની પણ જગ્યા મળતી નથી, બાળબચ્ચાંને એક મુઠી દાણા પણ ખાવાને મળતા નથી, ત્યારે તેના મનમાં જે વેદના થાય છે તે અનિર્વચનિય છે. જેથી અપવ્યયી લોકોએ સંયમી થવું જોઇએ. જ્યાં સુધી મનુષ્ય પોતાની અવસ્થાનુસાર આવશ્યક ખર્ચપર ધ્યાન આપતા નથી ત્યાં સુધી તે સંયમી થઇ શકવાનાજ નહિ. સંયમી ન થવાથી જે દુઃખ રોગીઓને ભોગવવું પડે છે તે તેમને ભોગવવું પડે છે. અથવા તો આ રોગીઓ કરતાં પણ કદી કદી અસંયમી ગૃહસ્થને અધિક દુઃખ પણ વેઠવું પડે છે.

# પ્રકરણ ૯ મું.

## ત્યાગ કરવા યોગ્ય.

"જેટલું આવક તેટલુંજ ખર્ચ" આ જે એક કહેવત છે તેની મતલબ એ છે કે, આવક બધી ખર્ચ કરી નાંખવી અને તેમાંથી કાંઈ પણ બચાવવું નહિ. જે લોક એમ કરે છે તે તત્કાળ તો ભલે દેવાદાર ન થાય પરંતુ કોઇ પ્રકારનું જરૂરનું કામ આવી પડતાં પોતાની પાસે દ્રવ્ય ન રહેવાથી તેને જરૂર દેવું કરવું પડે છે. અને પછી તે કરજને ચુકાવવાની ફીકરમાં પોતાની સઘળી જીંદગીના સુખને બરબાદ કરી નાંખે છે.

એથી કરીને સુખ સ્વચ્છંદથી રહેવાને માટે અથવા પરોપકાર કરવાને માટે આવક કરતાં ખર્ચ કમી કરવું એ મનુષ્ય માત્રનું કર્તવ્ય છે. જો વધુ ન બચી શકે તો પોતાની આવકનો દશમો ભાગ તો જરૂર બચાવવોજ જોઇએ, તે એવી રીતે બચાવવું જોઇએ કે જેને દશ મળતા હોય તેણે એમ સમજવું જોઇએ કે તેને નવ મળે છે. જેનું માસિક આવક ૧૦૦ રૂપીઆ હોય તેણે એમ સમવું જોઇએ કે તેને નેવુ રૂપિઆ જ મળે છે. અને તેણે તેટલી જ રકમમાં આવશ્યક ખર્ચ કરવું જોઇએ. જે કોઈ દ્રવ્ય એકઠું કરી શકે છે તેજ વખત આવતાં દ્રવ્યનો સદ્દવ્યવહાર કરી શકે છે, અને વિપત્તિના વખતે ઉધાર મેળવી શકે છે. કોણે કેટલું બચાવવું જોઇએ એ સંબંધમાં અનેક મુનિયોના અનેક મત છે. એમણે પોતાની આવદાનીના સોળમા હિસ્સાથી લઇને અર્ધી રકમ સુધી બચાવવાની સંમ્મતી આપી છે. સર્વને માટે સંચય કરવાનો એક નિયમ નથી, સર્વ લોક પોતપોતાની અવસ્થાનુસાર સંચય કરવાનો નિયમ બાંધી શકે છે એ વાત બહુ જ યોગ્ય છે કે વધુ ખર્ચ કરવા કરતાં વધુ રકમ બચાવવી એ સારૂં છે.

# પ્રકરણ ૧૦ મું.

## કર્તવ્ય.

આવક કરતાં ખર્ચ કમી કરવું, એ પ્રથમ કર્તવ્ય સમજવું. જે આવક કરતાં અધિક ખર્ચ કરે છે તે દેવાદાર, દરિદ્ર અને દુર્દશા સંપન્ન થાય છે એમાં સંદેહ નથી. અમિતવ્યયી લોક ઘણે ભાગે દુશ્ચરિત્ર, નિસ્તેજ અને અલ્પાયુ હોય છે. અમે કેટલાક ધનવાનોના વારસોને જોયા છે કે જેમણે પોતાના પિતાના અતુલ ઐશ્વર્યને મેળવીને પણ નકામું ખર્ચ કરવાને લીધે તેમણે થોડાજ દિવસમાં સર્વ સંપત્તિનો નાશ કરી દીધો છે, અને સર્વ નાશ થવાથી ગમે તો ગાંડો થઈ જાય છે, કિંવા આત્મઘાત કરીને પોતાનો નાશ કરે છે. ઘણું ખરૂં કેટલાક જમીનદારના બાળકો આવક કરતાં ખર્ચ વિશેષ કરે છે, અને તેનું પરિણામ એ આવે છે કે તેથી પોતાનો અધિકાર ખોઈ બેસે છે, અને જમીનદારનું કામ તેમના હાથમાંથી લઈ લેવામાં આવે છે. અને સરકાર 'કોર્ટ ઓફ વૉર્ડ' ના હાથમાં તેની સર્વ મિલકત સોંપે છે, અને તેથી તે જમીનદાર અયોગ્ય ઠરે છે, અને તેને જે પગાર બાંધી આપવામાં આવે છે તેમાં તેને પોતાનો નિર્વાહ કરવો પડે છે.

આવી રીતે ફાલતું ખર્ચ કરવાથી મોટા મોટા ધનાઢ્ય લોકોની પણ આવી દુર્દશા થાય છે તો સાધારણ સ્થિતિવાળા ગૃહસ્થોની તો વાતજ શી?

ખર્ચનો હિસાબ દરેક માણસે પોતાનાજ હાથમાં રાખવો જોઇએ અને જે દિવસે જે કામમાં જેટલો ખર્ચ થાય તે લખી લેવો જોઇએ, અને તેની સાથે સાથે એ પણ જોવું જોઇએ કે તેમાંથી પણ કેટલું ખર્ચ કમી થઈ શકે તેવું છે. પોતાની અવસ્થાપર ધ્યાન આપીને જે વધુ ખર્ચ જણાય તે કમી કરતા જવું જોઇએ. સદ્વ્યય અને અસદ્વ્યય તથા આવશ્યક અને અનાવશ્યક ખર્ચપર બરોબર દૃષ્ટિ રાખવાથી લોક પોતાના ખર્ચને બહુજ કમી કરી શકે છે. આ સમજવું કાંઇ કઠિન નથી. જરા ધ્યાન આપવાથીજ સમજી શકાય તેમ છે.

સંચય કરીને ભવિષ્યને માટે કાંઇ પણ પુંજી એકઠી કરવાનો આ એક અતિ ઉત્તમ ઉપાય છે.

## પ્રકરણ ૧૧ મું.

### કદી કોઇ ચીજ ઉધાર ન લેવી.

જ્યાં સુધી ચાલી શકે ત્યાં સુધી કોઇ પણ વસ્તુ ઉધાર ન લેતાં રોકડેથી લેવી. કારણ એ છે કે જે વસ્તુ તમે ઉધાર લેશો તેના પૈસા તમારે કાંઇક વધારે આપવા પડશે. અને કોઇ કોઈ વખતે ઉધારની ચીજોમાં તમે ઠગાઇ પણ જવાના. જે કોઇ ચીજ ઉધાર લે છે અથવા તો દેવું કરે છે તેના મનમાં આખો દિવસ ચિન્તા રહ્યાં કરે છે અને રાત્રે પણ તેને ખરાબ સ્વપ્નાં આવ્યાં કરે છે. શાહુકારોની સામે તેને માથું નિચું કરવું પડે છે. કેટલાક લોક અનિશ્ચિત લાભની આશા રાખીને દેવું કરી બેસે છે. પરંતુ તે એમ નથી સમજતા કે જો કોઇ અનિવાર્ય કારણથી તેને લાભ ન થાય તો તે દેવું ભુતની માફક તેના માથા પર આ પ્રકારે સ્વાર થઈ જશે કે બહુજ પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ તે જલ્દીથી ઉતરી શકશે નહિ.

## પ્રકરણ ૧૨ મું.

### રોકડે અને ઉધારથી લેવાનું ફળ.

અપવ્યયનાં જે સર્વ કારણો આગળ કહેવામાં આવ્યાં છે તે સિવાય અપવ્યયનું એક કારણ અહીં કહેવામાં આવે છે.

"ઉધારે કોઈ ચીજ લેવી એ પણ અપવ્યય છે" ઉધાર લેવાથી કેવળ અપવ્યયજ થતો નથી પરંતુ માન, મહત્વ પણ રહેતાં નથી. કોઇ પણ દુકાનેથી તમારે કોઈ પણ ચીજ ઉધારે લેવી નહિ. કારણ કે ઉધાર લેવાથી કાંઇક પૈસા વધુ આપવા પડે છે. એવા કેટલાક દુકાનદાર છે કે "જે પ્રથમજ કહી દે છે કે ઉધાર ચીજોમાં રૂપિએ અર્ધો આનો અથવા એક આનો વધુ આપવો પડશે, અને રોકડેથી જે ચીજ સોળ આને મળે તે ઉધાર લેવાથી સાડાસોળ આનામાં મળશે, અથવા સત્તર આનામાં મળશે." એક રૂપિઆનો ઉધાર માલ લેવાથી તમારે ઓછામાં ઓછા બે આના વધુ આપવાજ પડશે. આ હિસાબથી જેટલી રકમનો માલ તમે ઉધાર લેશો તેનો આઠમો ભાગ તમારે અપવ્યય કરવો પડશે. દશ રૂપીઆના માલમાં સવા રૂપિઓ તમારે ઉધાર લેવામાં દંડ આપવો પડે છે. એવીજ

રીતે સો રૂપિઆના માલમાં તમારે એકસો સાડાબાર રૂપિઆ આપવા પડશે પણ જો તમે ઉધાર ન લેતાં રોકડેથી માલ લેશો તો રૂપિએ એક આનો વટાવ કાપતાં ૯૩ાા રૂપિઆમાં તમને માલ મળે અને આ રીતે ઉધાર લેતાં રૂ. ૧૮ાા દંડના આપવા પડે છે. કેટલાક સમજુ અને વિદ્વાન માણસો પણ ઉધાર માલ લેવાનુંજ પસંદ કરે છે. કેટલાક લોક રોકડા રૂપિઆ હોવા છતાં પણ ઉધારે લે છે, અને જાણીબુજીને અપવ્યયી થાય છે.

રોકડેથી માલ લેવામાં માલ પણ સારો મળે છે, કારણ કે પાંચ દસ દુકાનો ફરીને જ્યાંથી પસંદ પડે ત્યાંથી અને સસ્તે મળે ત્યાંથી ખરીદી શકાય છે. જે લોક રોકડેથી માલ ખરીદે છે તેમનું સન્માન પણ થાય છે અને ઉધાર લેનારને દુકાનદારના ઓશીયાળા રહેવું પડે છે. ઉધાર લેનાર અને રોકડેથી લેનાર બંને જણ જો કોઇ દુકાને માલ લેવા જાય તો ઉધાર લેનાર કરતાં દુકાનદાર રોકડેથી લેનારનું માન વધુ સાચવે છે, અને તેનો માલ પહેલો કાઢે છે. રોકડેથી ખરીદનાર સ્વતંત્ર હોય છે. તેની સ્થિતિ સંમ્પતિની વાત પણ કોઇ પૂછતું નથી. તેને માટે કોઇ જાતનો સંદેહ પણ લાવવામાં આવતો નથી. અને ઉધાર લેનારને માટે દુકાનદારની નજર તેની વર્તમાન અવસ્થાપર, તેના આવક ખર્ચ પર, અને તેની સ્થિતિપર પડેલીજ હોય છે. કારણ કે વખતે માલ ઉધાર લઇને નાસી ન જાય, કે પૈસા જતા રહે નહિ. ઉધાર માલ લેનાર ઠગાઇ જાય છે ત્યારે રોકડેથી લેનાર દસ જગ્યાએ ભાવતાલની અને માલની ખાત્રી કરે છે જેથી તેને ઠગાવાનો ભય રહેતો નથી.

કેટલાક ઉધાર લેનારા એમ સમજે છે કે "હમણાં તો પૈસા નથી આપવા. જ્યારે આપીશું ત્યારે ખરા. બે પૈસા વધુ લેશે તોપણ શું. રોકડેથી લઇએ તો તુરત પૈસા આપવા પડે, વળી ભાવ તાલ ઠરાવવો પડે, માટે આ સારૂં કે જે મળ્યું તે ખરૂં." આવું જે લોકો આળસુ, અપરિશ્રમી અને અપવ્યયી હોય છે, તેમને પોતાની અવસ્થાનું જ્ઞાન હોતું નથી. ઉધાર વસ્તુઓના પૈસા ચુકાવતી વખતે તેને કેટલો દંડ આપવો પડશે અથવા તો તેને કેટલી હાનિ થશે તે વાતપર તે ધ્યાન આપતા નથી. એથી તેની આર્થિક અવસ્થા રોજ રોજ ક્ષીણ થતી જાય છે. આખરે તેની પાસે એટલી પુંજી નથી બચતી કે તે કોઈ પ્રકારની વિપદથી પોતાની રક્ષા કરી શકે.

સારાંશ એ છે કે એક પૈસો પણ વ્યર્થ ગુમાવવો નહિ. જેટલા

રૂપિઆ આપણે નકામા ખર્ચમાં ઉડાવીએ છીએ તેટલોજ સંચય કરીએ તો સુખથી જીંદગી વિતાવી શકીએ. જે લોક મિતવ્યયી હોય છે તે કદાપી કોઇપણ વસ્તુ ઉધાર લેતા નથી. જે રોકડા પૈસા આપીને આવશ્યક વસ્તુઓ ખરીદે છે તેની અવસ્થા ઉધાર વસ્તુઓ લેનાર કરતાં ઘણે દરજ્જે સારી હોય છે. ખર્ચ કરતી વખતે આ સર્વ વાતો પર લક્ષ આપવાથી સર્વ કોઇ પોતાની અવસ્થાને સુધારી શકે છે અને જે દરેક કામમાં પોતાની અવસ્થા પર નજર રાખીને કામ કરે છે તેને દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થવું એ કઠિન નથી. દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થતાં દેવું તો આપોઆપજ જતું રહે છે.

## પ્રકરણ ૧૩ મું.

### દેવું.

**दिवसस्याष्टमे भागे शाकं पचातियो गृहे ।**
**अनृणी चा प्रवासीच सवारिचर मोदते ॥**

**महाभारत.**

અર્થાત-એક શાક ખાવા છતાં પણ જે અનૃણિ (દેવા વગરનો) છે તે પોતાના ઘરમાં હોવા છતાં પણ સુખી છે.

આ દરિદ્રાક્રાન્ત દેશમાં દેવું કોને કહે છે તે કોઇને બતાવવું પડે તેમ નથી. અને દેવું કરવાથી જીવન કેવું ભારાક્રાન્ત થઇ જાય છે તે પણ ઘણાને માલૂમ છે. જેની આવક બહુજ કમ છે, તેમને યોગ્ય રીતે મિતવ્યય કરવા છતાં પણ કદી કદી દેવું લેવાને માટે લાચાર બનવું પડે છે. કેટલાક લોક દેશાચારને લીધે, કેટલાક લોક લજ્જાના ભયથી, કેટલા લોક પોતાના ભાઇ કે ન્યાતવાળાઓની આગળ પ્રતિષ્ટા કાયમ રાખવાને માટે, અને કેટલાક લોક કેવળ "વાહવાહ" મેળવવાને માટે દેવું કરીને ખર્ચ કરે છે. કોઇ કોઇ અનિશ્ચિત આવકની આશાપર દેવું લઇને ખર્ચ કરે છે. જે લોક આ પ્રકારે ઋણુ જાળમાં ફસાઇને પોતાની સઘળી જીંદગી દુઃખમાં વિતાવે છે તેને માટે કોઇ ધર્મનું અનુષ્ટાન યા સામાજિક ઉન્નતિનું સાધન કઠિન થઇ પડે છે.

દેવાદારને આનંદના સમયમાં આનંદ મળતો નથી. ઉત્સવ તેની સામે વિષાદનું રૂપ ધારણ કરે છે. દેવાદાર લોક દિકરીનો વિવાહ અને માતાપિતાના શ્રાદ્ધને એક પ્રકારનું સંકટ માને છે.

હિસાબ વગરનું ખર્ચ કરવું, કાંઇ સંચય ન કરવું, ભવિષ્યમાં શું બનશે તે પર ધ્યાન ન આપવું, ધનની યોગ્યતા હોવા છતાં પણ સુખ વૈભવ અને આરામથી રહેવાની લાલસા, લોકોમાં જય મેળવવાની ઉત્કટ વાસના, અસહિષ્ણુતા, સામાજિક કુરીતિ, શાસ્ત્રની કઠોર આજ્ઞાનું પાલન અને લોકલજ્જાનો ભય એ સર્વ દેવાનાં મુખ્ય મુખ્ય કારણો છે.

જે લોક દેવું કરે છે તેનું માથું શેઠની આગળ નમેલુંજ રહે છે અને પોતાના શેઠને ખુશ કરવાને માટે તેને ઘણી ઘણી ખુશામતો કરવી પડે છે, અને સર્વદા તેની પાસે તેના સેવકની માફક વ્યવહાર કરવો પડે છે. દેવું આપવા છતાં પણ લેણદારની આગળ કૃતજ્ઞતાના પાશમાં બંધાઇને રહેવું પડે છે. એમ છતાં પણ વિશેષ ઉપકૃત મનુષ્ય સારી રીતે પોતાની કૃતજ્ઞતાનો પ્રકાશ કરવાને માટે લેણદારને વારંવાર કહ્યાં કરે છે કે "આપની આગળ હું હંમેશાં દેવાદાર છું." અવ્યવસાયી લોકોનો જ્યારે દેણદારપર આટલો બધો પ્રભાવ પડે છે ત્યારે જે લોક કેવળ વ્યાજ લેવાની ખાતરજ નાણાં ધીરે છે, અને તેજ તેની જીવીકા છે તે લોકોનો દેણદાર પર કેટલો મોટો પ્રભાવ પડતો હશે ? અથવા તે પોતાના દેણદારોની સાથે કેવું કઠોર વર્તન ચલાવે છે તે માત્ર અનુભવથી જાણી શકાય છે.

ઘણા લોક નાણાં ધીરવાને માટે તો ઘણી ગરજ બતાવે છે પરંતુ યોગ્ય સમયે વ્યાજ ન મળતાં સખત તગાદો કરે છે, અને તેમને રાત દિવસ આ દેવાની ચિંતામાં કામકાજ પણ સુઝતું નથી.

જે લોક પોતાની અવસ્થાનુસાર ખર્ચની વ્યવસ્થા કરવી જાણતા નથી અથવા કરીને પણ તે પ્રમાણે ચાલવાનું જેઓ સાહસ કરતા નથી તેમની લક્ષ્મી કદાપિ પણ વૃદ્ધિ પામતી નથી. એવો કયો મનુષ્ય છે કે જે સમાજમાં રહેવા છતાં પણ પોતાની મર્યાદાનું રક્ષણ કરવાનું જાણતો ન હોય ? પરંતુ કેવી રીતે ચાલવાથી મર્યાદાનું રક્ષણ થઇ શકે છે તેનું તેમને જ્ઞાન હોતું નથી.

જો લોક પોતાની અવસ્થા પર ધ્યાન રાખીને ચાલે તો ભારતવર્ષમાં દરિદ્રોની આટલી બધી સંખ્યા વધત નહિ. કેટલાક સામાન્ય અવસ્થાવાળા મનુષ્યો પોતાનું નામ રાખવાને માટે માબાપના શ્રાદ્ધ (બારમા) માં, બાળક, બાળકીઓનાં લગ્નોમાં, અને કેટલાંક સામાજિક પર્વના ઉત્સવોમાં ધનાઢયની દેખાદેખી ખર્ચ કરીને કોરા વાલમ બની જાય છે. કેટલા દિવસ તો તેનો યશ ખુબ

ફેલાય છે, સઘળા મહેલ્લાઓમાં તેના નામની 'વાહવા' બોલાય છે. વૃદ્ધ લોક રોજ તેને આશીર્વાદ આપે છે, ભિક્ષુક, અને ફકીરોની જયધ્વનિથી તેનું હૃદય ફુલી જાય છે. તેનું આવું અંધાધુન્ધી ખર્ચ જોઇને કેટલાક તેની હાએ હા કરનારા મિત્રો એકઠા થાય છે. પરંતુ જ્યારે તેના હાથથી રહી સહી પુંજી ખર્ચાઇ જાય છે ત્યારે તેના ભવિષ્યનું ભયંકર પરિણામ તેની નજર આગળ આવે છે. જ્યાં જુવે છે ત્યાં અંધકાર જણાય છે. એક પણ જગ્યાએ નાંખી નજર પહોંચતી નથી. જે મિત્રો હાજીહા કરી હજુરમાં રહેતા હતા તે કોણ જાણે ક્યાંય છુપાઈ જાય છે. એક પણ ભિખારી તેના દ્વારે આવતું નથી. જે વૃદ્ધો રોજ આશિર્વાદ આપતા હતા તે હવે તેના બારણા આગળ ભૂલેચૂકે પણ પગ મૂકતા નથી. મહેલ્લાવાળા જે તેની તારીફ કરતા હતા તે હાલ કહે છે કે "આ માણસ હતો તો સારો પણ ખરાબ સોબતને લીધે ખરાબ થયો." જોત જોતામાં તેની હાલત ખરાબ થઇ ગઇ, કોણ જાણતું હતું કે તેનો આવો વારો આવશે. ગરીબીની હાલતમાં કોઇ પૂછતું નથી, અને તેને જીવવું પણ ભારરૂપ થઇ પડે છે. માનમહત્વની સઘળી બાબતો સ્વપ્ન તુલ્ય થઇ જાય છે. ક્ષુધાદેવી જ્યારે પોતાનો પ્રભાવ જણાવે છે તે વખતે માન, મહત્વ, મર્યાદા, સર્વ અંતર્ધ્યાન થઇ જાય છે. ખાલી હાથે કોઇ પોતાની મર્યાદા વધુ દિવસ સુધી કાયમ રાખી શકતું નથી, એવા કેટલાક લોક જોવામાં આવ્યા છે કે જેઓ અપવ્યયને લીધે પોતાની પ્રતિષ્ઠાને ખોઇ બેઠા છે. તે અનેક ઉપાય કરવા છતાં પણ ફરી પોતાની પ્રતિષ્ઠા જમાવી શકતા નથી. અવસ્થાનો ફેરફાર થવાની સાથેજ તેનામાં માનસિક અને દૈહિક ફેરફાર પણ જરૂર થાય છે.

જે એક વખતે ખુલ્લે હાથે ખર્ચ કરીને મર્યાદા સાગર બન્યા હતા, સ્વજન, પરિજન અને ભાઇ ભાંડુઓથી વીંટાઇ રહેતા હતા, ખુશામતી લોકોની વાતો સાંભળીને ફુલાઇ જતા હતા, તેજ આજે દ્રવ્યહિન થવાથી ચુપચાપ એકલા બેઠા છે. ભૂખને લીધે મુખ સુકાઇ ગયું છે, અને દેવાના બોજાથી તે રોજ રોજ દબાતા જાય છે. ચિંતાને લીધે ઉંઘ આવતી નથી. જે પહેલાં જરા સરખું કષ્ટ સહન કરી શકતા નહોતા, તે આજે દુઃખનો પહાડ માથાપર રાખીને ઉભા છે. વળી સર્વથી મર્માન્તિક પીડા તો તેને તેજ થતી કે જ્યારે હલકા મનુષ્યો તેની મશ્કરી કરતા હતા. જે લોકો પ્રથમ તેનું દેવતાની માફક સન્માન કરતા હતા, તેમનાથીજ અપમાન પામવાથી ધન વગરનો

માણસ જીવવા કરતાં મરવું વધુ પસંદ કરે છે. અને એવી રીતે એવા કેટલાક લોક અપવ્યયી થઇને પછી ગરીબી આવી જવાથી ગ્લાનિને લીધે કુલકલંકિની અબળાની માફક આત્મહત્યા જેવું મહા પાપ કરવામાં પણ પાછા હઠતા નથી. વિપત્તિના સમયમાં જીવન ધારણ કરવાનું યોગ્ય સાધન અથવા સંતોષની સામગ્રી જીવનની અનિત્યતાજ છે. જીવનનો અંત કોઇ પણ એક દિવસ તો જરૂર આવવાનોજ તેથી કરીને તેને માટે આત્મઘાત એ ઘણીજ મુર્ખતા છે.

કેટલાક લોક ગરીબ થઇ જવા છતાં પણ ઉદ્યોગ અને સાહસને લીધે ફરી ધનવાન થાય છે. એથી કરીને દરેક હાલતમાં લોકોએ જાણવું જોઇએ કે જીવન યાત્રાને માટે કાંઇ પણ રકમનો સંગ્રહ અવશ્ય કરવો જોઇએ.

સંચય કરવાના વખતે જે બેપરવાઇથી ખર્ચ કરે છે અને કાંઇ પણ રકમ બચાવી શકતા નથી, તેને વિપત્તિના વખતે રોવા સિવાય બીજું કાંઇ હાથમાં હોતું નથી. મનુષ્યોને જેવું જીવન પ્રિય છે તેવુંજ જીવનને ધન પ્રિય છે. જે લોક જીવનપર પ્રીતિ રાખે છે તેમણે ધનના રક્ષણને માટે પણ જરૂર ધ્યાન રાખવુંજ જોઇએ.

સંસારમાં તો કોઇ એવો જીવ નથી કે જેને પોતાનો જીવ વ્હાલો ન હોય, તો પછી મનુષ્ય તો સર્વ જીવોમાં શ્રેષ્ટ ગણવામાં આવે છે, કોઇ જીવનાભિલાષી હોવા છતાં જો ધનની દરકાર ન રાખે તો સમજવું જોઇએ કે તે પોતાના જીવનનો વૈરી બની રહ્યો છે. જે મનુષ્ય જીવનને પ્યારૂં જે ધન છે તેનો દુરૂપયોગ કરે છે, તે પોતાના જીવનને ક્યાં સુધી સુખી રાખી શકવાનો છે?

સારાંશ એ છે કે જે જીવનથી સંબંધ રાખવા ઇચ્છે છે, તેણે ધનની સાથે પણ હંમેશાં સંબંધ રાખવોજ જોઇએ. મધ્યમ અવસ્થાવાળા કેટલાક ધનવાન અને પગાર ઉપર જીવન ગાળનારા મનુષ્યો, સમાજના મુખ્ય મુખ્ય માણસોનું અનુકરણ કરીને પોતાની આવક કરતાં વધુ ખર્ચ કરી દે છે અને પછી થોડાજ દિવસો બાદ દેવાદાર થઇને પોતાનું સર્વસ્વ ખોઇ બેસે છે.

જે લોક ધનવાનોનું અનુકરણ કરે છે તે જીવનના ભવિષ્યકાળને પણ પોતાની દરિદ્રતાથી ઢાંકી દઇને ધનના માર્ગને રોકી દે છે, અને એવીજ રીતે દેખાદેખીમાં પડીને કેટલાક સામાન્ય અવસ્થાવાળા મનુષ્યો દરિદ્ર થઇને દુઃખમાં સમય વિતાવે છે.

# પ્રકરણ ૧૪ મું.

## દાન.

અધિક દાન યા બેહિસાબ ખર્ચ કરવું એ જેમ અનુચિત છે તેવીજ રીતે એકદમ કાંઇ દાન ન કરવું એ પણ અકર્તવ્ય છે. જો મનુષ્ય સમજીને ચાલે તો તેના હૃદયમાં કર્તવ્યનો ભાવ દિનપ્રતિદિન પ્રબળ થતો જાય, પરંતુ ઉદારતાના અભાવથી અનેક માનસિક કોમળ વૃત્તિઓનો અભાવ થવો સંભવ છે. વિદ્વાનોનો સિદ્ધાંત છે કે "દયા ધર્મકા મૂલ હૈ" આ ધર્મનું મુળ દયાનો પ્રકાશ દાનથીજ થાય છે. જેના હૃદયમાં દયા છે તે ધન, માન, મહત્વ અને પ્રાણ સુદ્ધાં પણ આપવાને હડતા નથી. વિપત્તિના સમયમાં સહાયતા કરવી એ દયાનું કાર્ય છે. અજ્ઞાનીને જ્ઞાન, અશિક્ષિતોને શિક્ષણ, દરિદ્રોને ધન, અનાથોને આશ્રમ, રોગીઓને દવા અને પથ્યાદિ, ભૂખ્યાને અન્ન, તરસ્યાને પાણી, અનુતપ્ત જનોને ક્ષમા, કુપથગામી અને ખોટી બુદ્ધિઓવાળાને સલાહ આપવી એ દયાનું કાર્ય છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં પણ એ વાત કહેલી છે કે, "**दानमेकं कलौयुगे**" અર્થાત્ કલિયુગમાં ઉદ્ધાર પામવાને માટે માત્ર એક દાનનોજ રસ્તો છે. દાનજ મુખ્ય ધર્મ છે. દાન ધર્મના પાલનથી અનેક વિધિ નિષેધની રક્ષા થાય છે, અને અનેક નિયમો પર ધ્યાન રાખીને ચલાય છે. પોતાની શક્તિથી અધિક દાન કરવું, અપાત્રોને ધન આપવું, ખુશામતિયાઓને યા પોતાના આશ્રિતોને દાન આપવું, જરૂર ન હોવા છતાં પણ કોઇને કાંઈ આપવું, જશની ખાતર દાન કરવું, અનિચ્છા યા ક્રોધથી દાન કરવું, અથવા ભયથી દાન કરવું એ ધર્મનું મૂળ નથી. જે દાનમાં સ્વાર્થનો ભાગ હોય તે દાન નિષ્કલંક કહી શકાતું નથી. જે દાનથી આળસુઓને ઉત્તેજન મળે, જે દાનથી અકર્મણ્ય લોકોને દેશની દરિદ્રતા વધારવાનો અવસર મળે એવું દાન કરવા કરતાં ન કરવુંજ સારૂં છે.

અપાત્રોને દાન કરવું એ અધર્મ છે. જે દાન લેવાને યોગ્ય પાત્ર હોય તેનેજ દાન આપવું જોઇએ. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનને કહ્યું છે કે,—**दरिद्रानभरकौन्तेय । माप्रयच्छेश्वरेधनम् । व्याधितस्योषधंपथ्यंनीरुजस्यकिमौषधैः** " જે અલ્પ ઉપાર્જનથી પોતાના સમસ્ત પરિવાર વર્ગનું રક્ષણ કરવાને અસમર્થ છે, અથવા જે ઉપાર્જન કરવામાં અસમર્થ હોય તેને, અતિ વૃદ્ધ આંધળા, લૂલા, લંગડા

અને ચિરરૂગ્ણ મનુષ્ય કે જેને ભોજન કે વસ્ત્રનો કોઇ ઉપાયજ નથી તે વ્યક્તિજ દાનને પાત્ર છે.

આ દેશમાં એવા કેટલાક માણુસો છે કે જે માત્ર યશને લીધેજ દાનસાગર બની જાય છે. કેટલી જગ્યાએ તેમણે સદાવ્રત કહાડેલાં હોય છે. આ કાર્યને કોઈ ખોટું નથી કહેતું, કારણ કે તેથી અનેક દાન પાત્રોને સહાયતા મળે છે. પરંતુ તેની સાથે સાથે કેટલાક કાર્ય-ક્ષેમ આળસુ બનીને કેવળ દાન ઉપરજ આધાર રાખીને પોતાની જીંદગી વીતાવે છે. કેટલાક ધુર્તલોકો બાવાજી બનીને લોકોના પૈસા પડાવી લે છે, અને કેટલા અપાત્ર મનુષ્યોનું પાલન થાય છે તેની સંખ્યા નથી.

જે મનુષ્યને દાન કરવાની ઇચ્છાજ હોય તેણે તો રોગગ્રસ્ત, નિરાશ્રય, નિઃસહાય, વિધવા અને અનાથ બાળક બાલિકાઓનું રક્ષણ કરવાને બંદોબસ્ત કરવો. જે બાળકોને ભણવાને માટે ખર્ચ કરવું ભારે પડતું હોય અને ભણવાની ઇચ્છા હોવા છતાં માત્ર ખર્ચના ભયથીજ જેઓ અભ્યાસ કરી શકતા ન હોય તેવા બાળકોને ખર્ચ આપીને આગળ ભણાવવાનો બંદોબસ્ત કરવો. તે સાત્વિક દાનનું ફળ તેમને અવશ્ય મળવાનુંજ અને તે ઉપરાંત તે શ્રીવૃદ્ધિના સાધન રૂપ બનીને અવશ્ય ધન્યવાદને પાત્ર બનીજ રહેવાના.

જે દાનથી દેશનું યા તો સમાજનું કાંઇ ભલું થાય તેજ દાન કામનું છે. ભારત દેશના ધનાઢયો જો દાતા કર્ણ ન બનતાં વિચાર પૂર્વક દાન કરતા હોય તો ઘણે ભાગે થોડાજ વખતમાં દેશની ઉન્નતિ થાય.

## પ્રકરણ ૧૫ મું.

### અતિદાન—અયોગ્યદાન.

**" अतिदानैर्बलिर्बद्धोह्यति सर्वत्र वर्जयेत. "**

**ઇં**ગ્લેંડમાં એક કહેવત છે કે " વડુવો જીવતોડ મહેનત કરીને ધન એકઠું કરે છે, બાપ મોટી મોટી ઇમારતો બનાવે છે, અને છોકરાં સઘળી સમ્પતિને નષ્ટ કરીને ચોરી કરીને પેટ ભરે છે. "

" જે લોક દિવસે કપુરની બત્તિ સળગાવીને આનંદ માને છે,

તેના ઘરમાં કોઇ એક દિવસે એક સાદો દિવો બળતો પણ તમે નહિ જોશો.” સદ્‌ભાવ શતક.

“બાપ દાતા કર્ણ, બેટા કંગાલ.”

કર્ણના જેવો અતિ દાની બીજો કોણ થયો? સંસારમાં કેટલાક દાનવીર થઈ ગયા છે અને હાલ પણ કેટલાક થાય છે. જેની પ્રસાદી રૂપે આજે ઠેકાણે ઠેકાણે દેવાલય, વિદ્યાલય, ઔષધાલય, અનાથાશ્રમ, ધર્મશાળા અને પુસ્તકાલયો વિગેરે સ્થાપિત થયેલાં છે, ગૌરીસેન, જેવા અનેક દાતા થઇ ગયા છે. કેટલાય રાજામહારાજાએ વિરક્ત થઇને રાજભંડાર લુંટાવી દીધો છે. કોઇ કોઇ રાજાએ તો જેણે જે માગ્યું તે તેને આપ્યું છે. દાતા કર્ણની ઉદારતાની અનેક વાતો પુરાણોમાં છે, અને તેથી જે લોક છુટે હાથે દાન કરે છે તેને લોક દાતા કર્ણની ઉપમા આપે છે.

પરંતુ હાલ તો જો કોઇ કહે કે અમુક માણસ તો દાતા કર્ણ છે તો સમજવું જોઇએ કે તે માણસ ધનને લુંટાવી રહ્યો છે.

કોઈ કોઈ વખતે એવું સાંભળવામાં આવ્યું છે કે “અમુક મનુષ્ય તો દર સાલ હજારો રૂપિયા દાન કરતો હતો, તે એવો દયાળુ અને દાની હતો કે તેનો જોટો બીજો કોઇ નથી. તે માણસ કોણ હતો જાણો કે સાક્ષાત કર્ણ રાજા. રસ્તામાંથી લોકોને બોલાવી બોલાવીને પણ અન્ન, વસ્ત્ર આપતો હતો, છોકરીના લગ્ન વખતે જે ખર્ચ કર્યું તે હાલ કોઇ બીજો કરી શકશે? માબાપના ક્રિયાખર્ચમાં તો તેણે કાંઈ બાકીજ ન રાખ્યું, નાચ તમાસામાં તેણે જે રકમ ખર્ચી છે તેટલી તો કોઇની પાસે શીલીક પણ નહિ હોય, પરંતુ હાય! વિધાતાની ગતિ બડી વિચિત્રજ છે.

તેની માયાને કોણ સમજી શકે તેમ છે? જે એક વખત સદાવ્રત આપતો હતો તેનાં બાળકો આજ એક એક દાણાને માટે તલસે છે. જે એક દિવસ રૂપિયાને રૂપિયો નહિ સમજતાં બને હાથોથી લુંટાવતો હતો, તે જ્યારે તેનું મૃત્યુ થયું ત્યારે જણાયું કે તેની પાસે એક ફુટી બદામ પણ નથી. તે ત્યાં સુધી કે તેના ક્રિયા ખર્ચને માટે પણ કાંઇ ન મળે. તે પણ તેની સ્ત્રીઓનાં ઘરેણાં વેચીને પરાણે કર્યું. માલ મિલકત સર્વ વેચાઇ ગયું. આમ કેમ બન્યું હશે? પ્રથમ જે તેણે બંને હાથથી રૂપિયા લુંટાવ્યા હતા તેનું એ પરિણામ છે. તે પોતાની જીંદગીમાં જે ધન કમાયો હતો તે ભવિ-

ષ્યનો વિચાર કર્યા સિવાય, બાળબચ્ચાંને માટે કાંઇ ન રાખતાં ખર્ચ કરી નાંખ્યું તેનું આ પરિણામ છે. તેની અપરિણામ દર્શિતાને લીધે અને " જેટલું આવક તેટલુંજ ખર્ચ " આ નીતિપર ચાલવાથી અને દેવું લઇ અપવ્યય કરવાથીજ તે દાતા કર્ણની સ્ત્રી, પુત્ર અને બાળ બચ્ચાં આજે ભિખારી બનીને ફરે છે. જો તે ખુલ્લે હાથે ખર્ચ કરી દાતા કર્ણ ન બન્યો હોત, ખર્ચથી હાથ પાછા ખેંચીને, કાંઇ જમાં કર્યું હોત, મિતવ્યયી થઇને કૃપણમાં ગણાવાનો ભય ન રાખ્યો હોત તો આજે તેની વિધવા સ્ત્રી, ઘરડાં માબાપ, અને નાનાં નાનાં બાળકો દિન ભિખારી કેમ બનત ! અને પોતાનો પરિવાર વર્ગ અન્ન વસ્ત્રના કષ્ટથી વ્યાકુલ થઇને યમયાતના કેમ સહત ? અધિક ખર્ચ કરવાનું અંતે આ પરિણામ આવે છે. જે લોક એક દિવસના સુખને માટે અધિક ખર્ચ કરીને યા પોતાની આવકમાંથી કાંઇ સંચય ન કરતાં મોજ ઉડાવે છે, તેના પરિવાર વર્ગની અંતે એ દશા થાય છે. લોકોનું એ કહેવું બહુજ ઠીક છે કે જે એક દિવસ દેવું કરીને મિઠાઇ ખાય છે તેને એક દિવસ એવો આવે છે કે પેટ ભરીને ખાવાને છાસ પણ મળતી નથી.

વંશ, ગૌરવ, સ્વરૂપ, વિદ્યા, વિનય, આદિ જેટલા ગુણો છે તેનું જે માણસ મિતવ્યયી રૂપી કવચ ધારણ નથી કરી શકતા તેઓ કોઇ પણ રીતે રક્ષણ કરી શકતા નથી. અમિતવ્યયીતા એક એવો ભારે અવગુણ છે કે જે સમસ્ત ગુણોનો નાશ કરીને મોટા મોટા ચક્રવર્તી મહારાજાને પણ દરિદ્ર બનાવી દેછે. રિદ્ધિનો ગુપ્ત મંત્ર મિતવ્યયીતા છે. રિદ્ધિની સિદ્ધિને માટે એવા ગુપ્ત મંત્રની જરૂર ઉપાસના કરવીજ. જોઇએ.

## પ્રકરણ ૧૬ મું.

### કૃપણતા.

કૃપણ તેને કહેવો જોઇએ કે જે ધન હોવા છતાં આવશ્યક ખર્ચ ન કરતાં દુઃખને સહન કરે છે. જે કેવળ ધનને વધારવાનીજ ઇચ્છાથી રાતદિવસ હાય હાય કરતા ફરે છે અને તેની પાછળજ સઘળું જીવન વ્યતિત કરે છે; પૈસોજ જેનો આરાધ્ય દેવ છે, સંચિત ધન જોઇનેજ જે પોતાના આત્માને તૃપ્ત કરે છે, ધનનો યોગ્ય ઉપ-

યોગ કરવામાં જે સર્વદા વિમુખ રહે છે, ધનના મમત્વથી જેને દયા, ધર્મ, પરોપકાર આદિ કોમળ ગુણો ગુપ્ત થઈ જઇને હૃદય કઠોર થઇ જાય છે તેનેજ કૃપણ કહેવો જોઇએ. કૃપણમાં અને દરિદ્રમાં કાંઇ વધુ ભેદ નથી. કૃપણ મનુષ્ય જે જીવતોડ મહેનત કરીને ધન એકઠું કરે છે, પેટ ભરીને ખાતા નથી, અને જરૂર જેટલાં કપડાં પણ પહેરતા નથી અને એક એક પાઈ એકઠી કરીને બહુજ ધન એકઠું કરે છે, છતાં પણ તેને તૃપ્તી થતી નથી. ધનને એકઠું કરવાની ઇચ્છા કોઈ પણ રીતે નિવૃત્ત થતી નથી, લક્ષાધિપતિ કે કરોડપતિ હોય તોપણ જો તે ધનનો ઉપયોગ કરી ન જાણતો હોય તો તેથી શું વળ્યું? જરૂર કરતાં વધુ ધન બચાવ્યા છતાં પણ જો દરેક વસ્તુની તાણ પડતીજ હોય તો તેથી શું ફળ? સોના, ચાંદી કે જવાહિરોથી ભંડાર ભર્યો હોય છતાં તેને સ્પર્શ પણ ન કરી શકતા હોય તો તેથી શું વળ્યું? કૃપણ લોક તેને જોઇનેજ માત્ર તૃપ્ત થાય છે. તેનો ઉપયોગ કરવાની તેમનામાં શક્તિ હોતી નથી. તે તેનો ઉપભોગ કરવાને માટે સંસારમાં આવેલા નથી પરંતુ કેવળ ધનને એકઠું કરવાને માટેજ અને તે ત્રીજોરી કે ભંડારપર પહેરો ભરીને એકઠા કરેલા ધનને સાચવવાને માટેજ તેમનો જન્મ છે. તે ધન જીવતાં તો તેના કામમાં આવતું નથી, જાણે કે તે તેનું ધન નથી પરંતુ કોઈ યક્ષનું ધન છે. જેમ પૃથ્વિમાં જ્યાં ત્યાં કેટલુંક ધન ભરેલું છે, કેટલીય સોના ચાંદીની ખાણ પૃથ્વિની અંદર ગુપ્ત રીતે ભરેલી છે તેવીજ રીતે જાણે કે કૃપણનું ધન પણ કોઈ જગ્યાએ ગુપ્ત પડયું રહેવાનું. કૃપણના ઘરમાં ભોજન, વસ્ત્ર વિગેરે નિત્ય કામની વસ્તુઓ પણ જે સર્વ કરતાં સસ્તી મળતી હોય તે લાવીને તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ તે જે સસ્તામાં સસ્તી ચીજો મળતી હોય તે લાવીને તેનાથી પોતાનો વ્યવહાર ચલાવે છે. પછી તે ખરાબમાં ખરાબ વસ્તુ હોય પણ સોંઘી મળતી હશે તો તેને તે પસંદ કરશે. એ એક સાધારણ વાત છે કે જે વસ્તુ સાધારણ રીતે સસ્તી મળતી હોય તેટલીજ તે હલકી હોય છે.

કૃપણ લોક પોતાના પરિવાર વર્ગની સાથે હલકું ભોજન ખાઇને અને ફાટયાં તુટયાં વસ્ત્રો ગમે તેમ સાંધી કરીને પહેરે છે અને એવી રીતે મલિન વેશમાં દીન દરિદ્રની માફક પોતાનું જીવન વિતાવે છે. કારણ કે સુખ વૈભવમાં રહેવાને જેટલા ધનની આવશ્યકતા હોય તેટલું ધન કૃપણ લોક ખર્ચી શકતા નથી.

કપડું બિલકુલ જીર્ણ થઈ ગયું હોય, ધોબીને ત્યાં ધોવા આપવા જેવી સ્થિતિમાં પણ ન રહ્યું હોય, સેંકડો વખત સાંધ્યા છતાં પણ ચિંથરા જેવું થઈ ગયું હોય, અને તેને ન ધોવરાવવાથી એટલું બધું મેલું થઈ ગયું હોય કે જેને જોતાંજ લોકોનો જીવ કચવાતો હોય તોપણ કૃપણ મનુષ્ય તેનો ત્યાગ કરતો નથી. બિછાનાનાં કપડાંના પણ તેજ હાલ છે. ઘરની દશા પણ તેવીજ શોચનિય હોય છે. કંઈ કાળથી મરામત ન કરવાથી દીવાલની હાલત ખરાબ થઈ ગઇ હોય છે, છતનું પાણી અરધું બહાર અને અરધું અંદર પડતું હોય છે, અને તેથી અંદર રહેનાર સ્ત્રીઓના દુઃખનું પણ ઠેકાણું રહેતું નથી. પરંતુ કૃપણ ખર્ચના ડરથી આ સર્વ વાતોપર ધ્યાન નહીં આપતાં જુના જમાનાના તે ઘરને દુરસ્ત કરવામાં જે ખર્ચ કરવું પડે તે ખર્ચ ન કરતાં માત્ર ધનનો સંચય કરવાનું જ સમજે છે. કૃપણ લોક નિંદા, કટુભાષણ અને પરિહાસની પરવા રાખતા નથી. તે માનસિક અને દૈહિક સર્વ પ્રકારનાં દુઃખ સહન કરવાને માટે તૈયાર રહે છે. પરંતુ 'ચમડી તુટે પણ દમડી ન તુટે' એ કહેવત પ્રમાણે પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય ધનનો ખર્ચ કરવાને તે ઇચ્છતા નથી. ખર્ચનું નામ સાંભળતાંજ તેમનો જાન નીકળી જાય છે. આ પ્રકારે શું કૃપણ દરિદ્ર નથી? કૃપણની ધનરાશીની પાછળ દારિદ્ય રૂપી શનિગ્રહ છાનોમાનો જે કૃપણના ભાવિ સંતાનોને અભિભૂત કરવાને છિદ્ર શોધી રહ્યો છે, તે કૃપણ મનુષ્ય જોઇ શકતો નથી. જે વખતે તે પેટભર ભોજન ન જમતાં, શરીરપર કપડાં ન પહેરતાં, પડોશીઓનો સુખદુઃખનો સાથી ન થતાં, દેશોપકારી કામોમાં ખર્ચ ન કરતાં, ઉચિત આહાર, વ્યવહાર અને લૌકિકતાના અભાવથી સમાજનો અપ્રીતિભાજન બનીને, ભૂત ભવિષ્યનો કાંઇ વિચાર ન કરતાં માત્ર પાઇ પાઈ જમાં કરીને પૈસો, પૈસા એકઠા કરીને આનો, આનાથી રૂપિયો, અને એક રૂપિયાથી સો રૂપિયા, સોથી હજાર, હજારથી લાખ, અને લાખથી કરોડ રૂપિયા જમાં થતા જોઇને કૃપણ મનુષ્યનું શરીર આનંદથી ફુલે છે. પરંતુ જે વખતે તે તન-મનથી કેવળ ધનનોજ સંચય કરવા તરફ લક્ષ આપે છે તે વખતે તેનાં સંતાન, હલકું અનાજ ખાઇને દુર્બળ, યોગ્ય શિક્ષણના અભાવથી મૂર્ખ, અને ઉન્નત આદર્શના અભાવથી ચરિત્રહીન થઇને કષ્ટથી સમય વિતાડે છે. કૃપણના દબાબમાં રહેવાથી તેની સાધારણ લાલસાઓ પુરી ન થવાથી દિનપ્રતિદિન વધતીજ જાય છે. અને જો

દૈવ યોગથી તે વખતે તે કૃપણ મનુષ્યનું મૃત્યુ થયું તો તેનું તે અતુલ ઐશ્વર્ય આ અશિક્ષિત, અદુરદર્શી; પશુ તુલ્ય તેનાં સંતાનોના હાથમાં આવે છે. જે એક દિવસ પોતાના બાપની કૃપણુતાને લીધે સર્વ સુખ અને ભોગ વિલાસની વસ્તુઓથી રહિત હતા, જેને કોઇ વખત સુસ્વાદુ ભોજન દુર્લભ હતું, તે એકાએક પ્રચુર ધન મેળવીને અને સ્વતંત્ર થઇને નિરંકુશ મદોન્મત્ત હાથીની માફક મસ્તાન બની જાય તેમાં શું આશ્ચર્ય છે? તેમણે પોતાના પિતાની માફક એક એક પાઇથી કરોડ રૂપિયા એકઠા કરવાનું શિક્ષણ તો મેળવ્યું હોતું નથી. તે યુવા કાળની અપૂર્ણ વાસનાઓની સાથે એકાએક પ્રચુર ધનનાં અધિકારી થઇ બેઠાં હોય છે. અને તેથી તે હવે દરિદ્રની માફક રહેવાને કેમ પસંદ કરે? તે હવે અમીરી કરવાને કેમ ચૂકશે? તે હવે અમીરોનું અનુકરણ કરવાના, અને કેટલાક તો વળી અમીરો કરતાં પણ અધિક ખર્ચ, કરીને પોતાની અમીરીથી તેને નિચા પાડવાને માટે પ્રયત્ન કરવા માંડે છે. અને બાપની જીવીત દશામાં તે કેવા દુઃખથી સમય વિતાવતા હતા, તેનું હવે તેમને સ્મરણ રહેતું નથી. એ ઉપરાંત પણ કેટલાક મહા મૂર્ખ દુરાચારી વ્યક્તિઓનો સંગ કરીને તે એથી પણ અધિક અપવ્યય કરવાને મચી પડે છે. જે પોતાના પરસેવાની કમાઇ નથી તેને ખુલે હાથે ખર્ચ કરવામાં તે કંજુસ કેમ થવાનો? ખેદનો વિષય એ છે કે કૃપણનું સંચિત ધન સારા કામોમાં ન લાગતાં આખરે હલકાં કામોમાંજ ભષ્મવત્ થઈ જાય છે.

શિક્ષણના અભાવથી કૃપણનાં સંતાન અત્યંત કષ્ટથી ઉપાર્જિત ધનને થોડાજ દિવસોમાં નષ્ટ કરીને દરિદ્ર બની જાય છે. કરોડપતિનાં સંતાન થઇને તે જોતજોતામાં ધનહીન થઈને ભિખારી બની જાય છે. કૃપણ ધનવાનનાં બાળકો ઘણેભાગે દેવાદાર થઇને અને ગરીબી અવસ્થામાં દિવસો ગુમાવે છે. એથી કૃપણ થવું એ મહા પાપનું ફળ છે. કૃપણને જીવતાં સુખ મળતું નથી. અને મૃત્યુ પછી તેના ધનથી તેનાં સંતાનો પણ સુખ નહિ મેળવતાં દુઃખમાંજ રવડે છે કારણ કે અયોગ્ય શિક્ષણથી તેનાં બાળકો ધનનો સદુપયોગ કરવાનું જાણતાં નથી અને તેથી તે યથાર્થ સુખથી દુર રહીને અપવ્યયથી સર્વ ધન ખલાસ કરી નાંખે છે.

# પ્રકરણ ૧૭ મું.

## દરિદ્રતા.

### दारिद्र्यंजनतापकारकमिदं सर्वापदामास्पदम.

" જેને જેટલી અધિક વસ્તુઓની જરૂર પડે છે તે પ્રમાણમાં તે તેટલોજ અધિક દરિદ્ર છે."

દરેક માણસની પાસે ધનનો સંચય કરવાથી જાતીય ધનની વૃદ્ધિ થાય છે અને દેશની દશા સુધરે છે. પરંતુ વ્યક્તિ ગત ધનનો નાશ થવાથી દેશ દારિદ્ર્યગ્રસ્ત થતો જાય છે.

જે પોતાનું જરૂરી ખર્ચ કરવા છતાં કાંઇ રકમ બચાવી શકે છે તેને કોઇ દરિદ્ર કહી શકતું નથી. દારિદ્રતાનું મુખ્ય કારણ મૂર્ખતા યા શિક્ષણનો અભાવ છે. આપણો દેશ કૃષિ પ્રધાન છે. અહીં સો પાછળ સીતેર માણસ ખેતીને લીધે જીવનનો નિર્વાહ કરી રહ્યાં છે. ગુજરાનનું મુખ્ય કારણ અને તેને મેળવવાની જે રીત હજારો વર્ષ પહેલાં અહીં હતી તેજ રીત હજુ પણ છે. સંસારમાં કેટલીક ઉન્નતિ-શીલ જાતિ વિજ્ઞાન અને રાસાયનિક પ્રક્રિયાથી દિવસે દિવસે ખેતીની ઉપજ આશ્ચર્ય રૂપથી વધાર્યા કરે છે. પરંતુ આ દેશમાં તો કેટલાય યુગ થઇ ગયા છતાં પણ સત્યયુગનાં તેનાં તેજ હળ અને કોદાળી કાયમ રહ્યાં છે. પ્રકૃતિમાં ઘણોજ ફેરફાર થવા છતાં પણ આપણા દેશના તે જુના રીતરીવાજો તો જેમના તેમ કાયમ રહ્યા છે.

આ દેશમાં કેટલીક જગ્યાએ રત્ન ભર્યાં છે. જમીનમાં અને જળમાં કેટલુંક ધન ભરેલું છે, અને તે આપણે જાણવા છતાં અને ધનની વિશેષ આવશ્યકતા રાખતા છતાં પણ શિક્ષણ અને જ્ઞાનના અભાવથી ધનનો સંગ્રહ કરવાનું જાણી શકતા નથી. આ દેશમાં ખજુરનાં ઝાડ કેટલાંક થાય છે. તેને ઉપજાવવાને માટે ખર્ચ કે મહેનત પણ પડતી નથી. ઘણાક મનુષ્યોના ખેતરમાં ખજુરનાં કેટલાંક ઝાડ ઉગેલાં હોય છે, તેના રસમાંથી ગોળ કે ખાંડ બને છે તે પણ જાણવા છતાં તે બનાવવાની રીત ન જાણવાથી તેનો ઉપયોગ કરી શકતા નથી. ક્યા ખેતરમાં કઇ ચીજ સારી પેદા થઇ શકશે તેનું જ્ઞાન પણ આપણને હોતું નથી, અને તેથી કેટલાક માણસો જે જમીનમાં જે બી વાવવાં જોઇએ તે ન વાવતાં બીજી વસ્તુઓ વાવે છે, અને તેથી તેની પેદાશ પણ બરોબર થતી નથી. અને કોઈ કોઇ વખતે તો

તેમની સઘળી મહેનત નકામી જાય છે. ત્યારે તે જમીનનો દોષ કાઢીને સંતોષ માને છે, પરંતુ ખેતરની જમીનની જાતનું તેને જ્ઞાન નથી હોતું, તે વાત પર તેઓ ધ્યાન આપતા નથી. તેમને તે જ્ઞાન નથી હોતું કે બધી જમીનમાં સર્વ વસ્તુઓ ઉપજાવવાની શક્તિ હોતી નથી. જે દેશમાં, જે મોસમમાં, જે જમીનમાં, જે બી વાવવાં જોઈએ તે ન વાવતાં, જે બીજાને યોગ્ય તે જમીન નથી તે બી વાવવાથી કોઈ દિવસ આશા ફળીભૂત થતી નથી.

ખેતરોના ઉપજ નહિ થવાથી ગૃહસ્થોને ઘણો કલેશ થાય છે. યોગ્ય પ્રમાણમાં પેદાશ ન થવાથી દરિદ્રતા તેને ઘેરથી હટતી નથી. ખેદનો વિષય એ છે કે દરસાલ ખેતીની પેદાશ કમ થતી જતી હોય છતાં પણ કેટલાક ગૃહસ્થો ખેતીના શિક્ષણ ઉપર ધ્યાન આપતા નથી.

આ દેશના ગૃહસ્થો જ્યાં સુધી ખેતીના સંબંધના સર્વ વિષયોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત નહિ કરે ત્યાં સુધી યોગ્ય પેદાશ મેળવી શકશે નહિ તેમજ પોતાની અવસ્થાને સુધારી શકશે નહિ. જેનું ગુજરાન ખેતીથીજ ચાલે છે તેમણે તો તે તરફ ખાસ ધ્યાન આપવું જોઇએ. જો આ દેશમાં ખેતીની ઉપજ સારી હોય તો દારિદ્રનું નામ પણ રહે નહિ.

દેશના પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસની આલોચના કરવાથી એ વાત જાણી શકાય છે કે દારિદ્રની માત્રા જેટલી વધે છે તે પ્રમાણમાંજ લોક વણજવ્યાપાર અને કારીગરી આદિ વ્યવસાયોને છોડીને ખેતીના તરફ ઝુકે છે. તેમની પાસે એટલી પુંજી તો રહેતી નથી કે જેથી કાંઇ મોટો વ્યાપાર કરી શકે પરંતુ થોડી પુંજીથી ખેતીનું કામ ચાલી શકતું હોવાથી તે તરફ વળે છે.

બંગાળમાં પ્રથમ લૉર્ડ ક્લાઇવ જ્યારે આવ્યા ત્યારે ત્યાંના ધનવાનોની સંખ્યા જોઇને કહ્યું હતું કે "લંડન કરતાં પણ અહીંના લોક અધિક સમ્પત્તિશાળી છે." આજકાલ હિંદમાં મનુષ્યની સંખ્યા ત્રીસ કરોડથી પણ કાંઇક વધારે છે. જેમાં સેંકડે સાત માણસ પણ શાહેરમાં રહેતાં નથી. ઈંગ્લાંડમાં સેંકડે ૬૭ માણસ શહેરનાં રહેનાર હોય છે. વિલાયતમાં સેંકડે ૮૦ માણસ કારીગર છે ત્યારે હિંદમાં સેંકડે ૧૫ મનુષ્યોજ કારીગરનું કામ કરે છે.

હિંદમાં મોટા મોટા શહેરોમાં જો કે સમ્પત્તિની જાહોજલાલી દેખાવમાં આવે છે તથાપિ કેટલાક હિંદવાસી સ્ત્રી-પુરૂષો અન્નવસ્ત્રને માટે ચારે તરફ હાહાકાર મચાવી રહ્યાં છે. તેનું શું કારણ? માત્ર

આખા દેશમાં વ્યાપેલું દારિદ્રજ છે. ભારતમાં ભિખ માગનાર ભિખારીઓની સંખ્યા બાવન લાખની છે. તે લોકો ભીખ માગવા સિવાય બીજો કોઇ રોજગાર કરતા નથી. કોઈ કામ કરીને બે પૈસા મેળવવા એ તો એમને માટે જાણે કે મહા પાપ સમજવું. તે લોકો મહેનતથી હજાર ગાઉ દુર ભાગે છે. ગમે તો ભૂખે મરીશું તે હા. પણ ભીખ માગવાનું તો છોડવાનું નહિ. જો તે લોકો મહેનત કરીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા હોત તો દેશપર ઘણોજ ઉપકાર થાત. આ લોકોથી દેશને ઉપકાર થવાની તો વાતજ ક્યાં પણ ઉલટી હાનિજ થાય છે. તે લોકો મહેનતુ લોકો ઉપરજ આધાર રાખી તેમની પાસેથીજ માગીને પેટ ભરે છે. હિસાબ કરતાં જણાય છે કે પ્રત્યેક ભિક્ષુકના ભરણપોષણ માટે કમમાં કમ ત્રણ રૂપિયા માસિક ખર્ચ બેસે તો દર વરસે ૧૮ કરોડ રૂપિઆ ખર્ચીને હિંદવાસીઓ બાવન લાખ ભિક્ષુકોનું ભરણપોષણ કરે છે. આ આળસુ અને નિરૂદ્યમી લોકોનું પાલનપોપણ કરવામાં દર વરસે અઢાર કરોડ રૂપિઆનો હિસાબ ગણીએ તો પચીસ વર્ષમાં હિંદમાં ચાર અબજ પચાસ કરોડ રૂપિઆ ખર્ચ થાય છે, અને સર આર્નોલ્ડ કેબ્લને હિસાબ કરીને કહ્યું છે કે આજ કાલ હિંદની એકઠી કરેલી દોલત ચાર અબજ પચાસ કરોડ રૂપિઆ જેટલી છે. એથી એ સિદ્ધ થાય છે કે દર પચીસ વર્ષમાં હિંદનું સઘળું એકઠું કરેલું ધન બાવન લાખ ભિક્ષુક રૂપી લુંટારાઓથી નાશ પામે છે. આ ધન વીસ કરોડ ગીનીઓ જેટલું છે. આ ગીનીઓ પાસેની પાસે પાથરવામાં આવે તો ચાર હજાર માઇલ સુધી પહોંચી શકે છે.

સ્પેનના લોકો આટલા બધા દરિદ્ર કેમ છે? જે દશા હિંદની છે તેજ દશા સ્પેનની છે. ત્યાં પણ ભીખ માગવાનો રીવાજ ચાલુ છે. ભીખ માગવામાં ત્યાંના લોકોને શરમ આવતી નથી. પરંતુ કમાઇને ખાવામાં ઘણીજ શરમ આવે છે. કોઈ પણ કામ કરવું એ તેમને લજ્જારૂપ થઇ પડે છે. એ લાજ અને આળસના ફળ રૂપે હિંદમાં આજે બાવન લાખ ભિખારીઓ છે. સ્પેનમાં પણ છે. ત્યાં ગોઆડલ કીમર નદીના કિનારાની પાસે કોઈ વખતે બાર હજાર ગામ વસ્યાં હતાં, હાલ આઠસો પણ નથી અને જે છે તે બધાં ભીખારીઓથીજ વસેલાં છે.

જે લોક આળસુ છે તે કોઇ પણ રોજગાર સાથે સંબંધ રાખતા નથી. તે લોક સાધારણ રીતે ખરાબ કામોમાંજ પ્રવૃત્ત થાય છે.

નવરા માણુસોની નજર હંમેશાં ખરાબ કામ કરવા તરફજ દોડે છે. અને તેથી તે ન કરવા યોગ્ય કામ પણ કરી બેસે છે. દરિદ્રી માણસો ભિક્ષાવૃત્તિથી બીજાઓનું ધન લુંટીને દિવસે દિવસે દેશને દરિદ્ર બનાવે છે.

તે લોક દેશમાં કેવળ દરિદ્ર એકલુંજ વધારતા નથી પણ તેની સાથે સાથે આળસ, અદૃષ્ટવાદી, અને નીચાશય બનીને પ્રજાગણોની સામે એવું અત્યંત નિંદીત આદર્શનું પણ સ્થાપન કરે છે. તે ભિક્ષુકોના સહવાસથી કેટલાક નવયુવકો કે જે પોતાના ઉદ્યોગ અને અધ્યવસાયથી સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળને એક કરી શકે તેમ છે તેમને કહેતાં સાંભળ્યા છે કે, " નહિ બને તો ભીખ માગીને ખાઇશું તેમાં તો કોઈ વિઘ્ન નહિ નાંખે ? " યુવકોના મુખમાંથી એવું નિરાશાપૂર્ણ વાક્ય સાંભળીને, અને એવી નિંદિત વૃત્તિથી જીવન વ્યતીત કરવાને માટે ઉત્સુક જોતાં ખેદ પામવો પડે છે.

પૂર્વકાળમાં જપ, તપ, પૂજા, પાઠ, યોગ, યજ્ઞમાં સમય વિતાવવાવાળા બ્રહ્મ પરાયણ ધર્માત્માગણોએ જે ભિક્ષાન્નને શ્રેષ્ટ માનીને તે વડે ગુજરાનની બ્યવસ્થા કરી હતી તેમની સમાલોચના કરવી યા તેમની વિરૂદ્ધ કાંઈ મત પ્રકાશ કરવો એ અમારો ઉદ્દેશ નથી. તે લોકોએ જે ઉદ્દેશથી તે માર્ગનું અવલંબન કર્યું હતું તેના મહત્વ સંબંધમાં સંદેહ કરવો તે પણ અયોગ્ય છે. તે લોકોએ માયામોહથી રહિત જ્ઞાનનિષ્ટ બ્રાહ્મણોને માટે જે ભિક્ષાન્નથી જીવનનો નિર્વાહ કરવાનું યોગ્ય માન્યું હતું તે તે વખતને માટે સારૂં હતું. તે લોક આળસુ કિંવા અકર્મણ્ય થઇને ભિક્ષાટન કરતા નહોતા. પરંતુ કેવળ પ્રાણરક્ષણને માટેજ ભિક્ષોપજીવી થઇને જ્ઞાનોપદેશથી પ્રજાઓનું કલ્યાણ કરતા હતા. અને તેથી તે વખતે ભિક્ષાન્નથી નિર્વાહ કરવો એ મહત્વનો વિષય સમજવામાં આવતો હતો. અને દેવના કરતાં પણ અધિક સન્માન ભિક્ષુકનું કરવામાં આવતું હતું. તે વખતની હિંદની નીતિ રીતિ જુદાજ પ્રકારની હતી. રાજ્યપદ્ધતિ પણ જુદાજ પ્રકારની હતી. પરંતુ વર્તમાન કાળમાં હિંદમાં જે ભિક્ષાવૃત્તિની રીત ચાલે છે તેના પરિણામની આલોચના અમે અવશ્ય કરીશુંજ. પ્રથમ લોક શું કરતા હતા. શું સમજીને તે લોકોએ તે પંથને પકડયો હતો તેનું વિવેચન કરવાનો સમય પણ નથી તેમ તેની જરૂર પણ નથી. શું હતું તે વાત જવા દો પણ હાલ શું થઈ રહ્યું છે અને ભવિષ્યમાં શું બનશે તે ઉપર ધ્યાન આપો.

આપણે તો આ વખતે વર્તમાન અને ભવિષ્યનીજ ચિંતા કરવાની છે. આ દેશમાં ગમે તો ઉમરાવ કે ગમે તો ગરીબ સર્વ કોઈ દુઃખ પડતાં ભિક્ષાની ઝોળી ખભે ભરવતાં લજ્જા પામતા નથી પરંતુ મજુરીનું કામ કરતાં લાજ આવે છે. ભીખ માગવામાં લજ્જા ન પામતાં મજુરી કરવાને મંડવાનું કારણ હોવુંજ જોઇએ. બંગાળના ધનકુબેર લાલા બાબુએ ભિક્ષાવૃત્તિનું અવલંબન કર્યું હતું. બુદ્ધદેવ અને ચૈતન્યદેવ આદિ મહાપુરૂષોએ પણ ભિક્ષાનો આશ્રય ગ્રહણ કર્યો હતો, પરંતુ આજ સુધીમાં કોઈ આ દેશનો રાજા, મહારાજા યા સાધારણ ધનવાન અથવા કોઈ સામાજીક પ્રધાન વ્યક્તિએ, વિપત્તિના વખતે મજુરી કરીને યા કોઈ બીજી રીતે દૈહિક પરિશ્રમ કરીને જીવનોપાયનો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો નથી.

આજ સુધી કોઈ "પિટર ધી ગ્રેટ" ની માફક મિસ્ત્રીની ચલમ ભરીને કારીગરી શીખ્યું નહિ, અને ગ્લેડસ્ટનની માફક કોઈએ બુઢાપામાં પણ પોતાના હાથથી નિત્ય લાકડાં કાપવાની અને કોદાળી લઇ માટી ખોદવાની મહેનત કરીને શરીરને મહેનતું બનાવી રાખવાનો માર્ગ બતાવ્યો નથી.

બેંજામિન ફ્રેંકલીનની માફક કોઇ હિંદનો લાલ પોતાના છાપખાનાને માટે કાગળ ખરીદ કરીને તેને ગાડી પર રાખીને પોતાના હાથથી ખેંચીને લઇ જતો જોયો નથી. પરંતુ પહેલાં કોઈ ચક્રચૂડામણી ચક્રવર્તી રાજાએ સત્યનું પાલન કરવાને માટે જીવનનો પાછલો ભાગ અત્યંત દુઃખની સાથે જંગલમાં રહીને ગાળ્યો. કોઇ રાજકુમારે યુવાવસ્થામાંજ સાંસારિક સુખો પર લાત મારીને અને રાજવૈભવનો પરિત્યાગ કરીને સંન્યાસ વૃત્તિને ધારણ કરી, કોઈ ધનકુબેર પોતાનું સર્વસ્વ ત્યાગ કરીને રસ્તામાં ભિખારી બની ગયો. આ પ્રકાર અનેક સ્વર્ગીય વિચિત્ર ચરિત્રોથી હિંદનો ઇતિહાસ ભર્યો છે. હીંદનાં આવાં આદર્શ ચરિત્ર અન્ય દેશોના ઇતિહાસમાં બહુજ થોડાં જોવામાં આવે છે. બીજા દેશવાળા આ ચરિત્રોને યથાર્થ રીતે સ્વર્ગીય માને છે, પરંતુ સંસારી લોકોને માટે આ કાંઈ આદર્શરૂપ નથી. ત્યાગની સાથે સાથે ભોગનું આસન પણ ઉચ્ચ હોવું જોઇએ. અનુરાગની સાથે વિરાગનો અને કર્મની સાથે વિશ્રામનો જેવો સંબંધ લાગેલો છે, તેવી રીતે ભોગની સાથે ત્યાગનો પણ છે. જેમ ત્યાગ જરૂરનો છે. તેવીજ રીતે ભોગની સામગ્રી પ્રાપ્ત કરવી એ પણ જરૂરની છે. આ

બંનેની ઉપયોગિતા આવશ્યકની છે. આપણા લોકોને ઉપયોગિતાનુ સાધન જ્ઞાનનો પણ અભાવ નથી.

ઉચ્ચ વંશના ધનવાન લોકોની દેખાદેખી ખર્ચ કરવામાં, જસની ખાતર માબાપના ક્રિયા ખર્ચમાં બાળક બાળકીઓના વિવાહમાં અને એવીજ રીતે અનેક ઉત્સવમાં દેવું કરીને રૂપિઆ ઉડાવતાં કેટલાક માણુસોને જોયા છે. પરંતુ, ધન કુબેર કાર્નેગી જેવાના અધ્યવસાય, ઉદ્યોગ, મિતવ્યયીતા અને સંચય શીલતાનું અનુકરણ કરતાં કોઇને જોયા નથી. જે નિર્ધન મનુષ્ય કેવળ મનોરથ કરીનેજ ધનવાન થવાનો વિચાર રાખે છે તે, અને પોતાનાથી વિશેષ ધનવાનોની માફક ખર્ચ કરવામાં અનુકરણ કરે છે તેજ ખરી રીતે દરિદ્ર છે. કોઈ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાને કહ્યું છે કે, મનુષ્યના સુખનો શત્રુ દારિદ્રજ છે. તે સ્વાધિનતાને હરી લે છે. કેટલાક ધર્મ સંબંધી અનુષ્ટાન અને ઉચિત કર્તવ્યને અસંભવ કરી દે છે, અને કેટલાંક જરૂરી કાર્યોમાં વિઘ્ન નાંખે છે. મિતવ્યયી થયા સિવાય કોઈ પણ ધનવાન થઇ શકતું નથી. વ્યક્તિગત મંદતાજ દેશને દરિદ્ર બનાવી શકે છે. જે લોક પોતાની અવસ્થા સુધારવાને પ્રયત્ન નથી કરતા તે દેશના સાચા શત્રુ છે. સંસારમાં જે મનુષ્યો સંચય કરવાનું જાણુતા નથી, અપવ્યયથી જે પોતાનો હાથ ખેંચી લેતા નથી, અને ભવિષ્યના પરિણામપર ધ્યાન રાખતા નથી તે મનુષ્યોથી કોઇ મહત્વનું કાર્ય થઇ શકતું નથી, જેની પાસે ધન નથી તે સ્વભાવથીજ શક્તિહિન બની રહે છે. તેઓ પોતાની મર્યાદાને તો ખોઇજ બેઠા છે અને બીજાની મર્યાદાનું પણ જ્ઞાન રાખતા નથી. જે પોતાના મહત્ત્વનું રક્ષણુ કરી શકતા નથી તે બીજાના મહત્વનું રક્ષણુ કેવી રીતે કરી શકે તેમ છે? શક્તિહીન મનુષ્ય માટે સ્વતંત્રતા એ આકાશ કુસુમ (પુષ્પ) વત્ છે. જે દરિદ્રિ છે તે શક્તિહીન છે. તેને સ્વતંત્ર થઇને રહેવાની ઇચ્છા એ કેવળ મનોરાજ્ય માત્રજ છે. જ્યાં સુધી કોઈ દરિદ્રના પંઝામાંથી તેમને છોડાવી શકે નહિ ત્યાં સુધી તે શક્તિહીનજ રહેવાના. લોકોને પુરૂષો ચિતશક્તિ અને ધર્મથી દૂર રાખવાને માટે દારિદ્રનો પ્રભાવજ સર્વથી વધે છે. દારિદ્રજ દેશની અવનતિનું પ્રધાન કારણુ છે. બીજાના બાહુબળનો ભરોંસો ન કરીને પોતાના પુરૂષાર્થ અને ઉદ્યોગથી પોતાનું અને પોતાના પરિવારનું ભરણુપોષણુ કરવું તે એ યોગ્ય મનુષ્યોનું કામ છે કે જે આત્મસમ્માનનું જ્ઞાન રાખે છે. પોતાની મર્યાદાનું જ્ઞાન તેમનેજ થાય છે કે જે સ્વાવલમ્બી, આળસ્યહીન, અને ઉદ્યોગી હોય છે. જે પોતાની ઉન્નતિ કરી શકે છે તેજ પો-

તાના દેશને ઉન્નત કરી શકે છે. જો દરેક મનુષ્ય પોતપોતાની ઉન્નતિને માટે પ્રવૃત્તિ કરે તો જલ્દીથી સમાજની દીનતા દુર થઇ શકે તેમ છે. સામાજીક ઉન્નતિ વ્યક્તિગત ઉન્નતિપર આધાર રાખે છે. જે પોતાની અપ્રાપ્ત વસ્તુઓ મેળવી શકતા નથી તે બીજાને શી રીતે મદદ કરી શકનાર છે? જે બીજાને ઉપકાર કરવા ઇચ્છે છે તેમણે પ્રથમ પોતાના અભાવને દૂર કરી શકવા શક્તિમાન બનવું. શક્તિહીન મનુષ્યથી કદી કોઇના ઉપર ઉપકાર થઈ શકતો નથી.

પુરૂષાર્થ વડે દારિદ્યને દૂર કરવું એ દરેક મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. પુરૂષાર્થ કરવાથી સર્વ કોઇ કરોડપતિજ બનશે એ કાંઇ નક્કી નહિ પરંતુ પુરૂષાર્થથી અવસ્થાનો સુધારો અવશ્યજ થાય છે. હાલ જે અવસ્થામાં હો તેનાથી સારી અવસ્થા તો જ્યારે ઉન્નતિને માટે પ્રયત્ન કરશો ત્યારેજ પ્રાપ્ત થશે. પોતાની અવસ્થાનુસાર સુખથી રહેવું એથી કાંઇ સામાન્ય લાભ છે? ઉદ્યોગી મનુષ્યો પુંજી સિવાય પણ ભોજન અને વસ્ત્ર વિગેરે આવશ્યક વસ્તુઓનો બંદોબસ્ત કરી લે છે અને તેમાંજ સંતોષ માનીને સુખથી દિવસો વિતાવે છે. જે લોક જન્મથીજ દરિદ્ર છે અર્થાત્ જેનો જન્મ ગરીબોના ઘરમાં થયો છે, તેને માટે દરિદ્ર હોવું એ કાંઇ કલંક નથી. પરંતુ અનુદ્યમી રહેવું એ અવશ્ય લાંછન રૂપ છે. દરિદ્ર લોક પણ સાધુતા, સત્ય ભાષણ, સુજનતા અને શ્રમશિલતા વિગેરે અનેક સદ્ગુણોથી સમ્માનવાળા થઈ શકે છે. સભ્ય સમાજમાં તેને માન મળે છે. સામાન્ય અવસ્થાવાળા લોકોને લોક દરિદ્ર કહ્યાં કરે છે, યથાર્થમાં તે દરિદ્ર નથી. ખરી રીતે દરિદ્ર તો તે માણુસ છે કે જે એક પૈસો પણ બચાવી શકતા નથી અને દેવું લઇને ઘરનું ખર્ચ ચલાવે છે. જે લોક એવા અમિતવ્યયી અને ઋણ લોલુપ છે તે પોતાના ચરિત્રને પણ બરોબર રીતે રાખી શકતા નથી. અને તેથી એ શ્રેણીના જે દરિદ્ર છે તે જરૂર નિંદાસ્પદ છે. અને જો કોઈ કલંકની વાત હોય તો તે તેમનેજ માટે છે. કારણ કે ધનનો અભાવ કેવળ મનુષ્યતાનું અપહરણ કરે છે પરંતુ દરિદ્ર મનુષ્ય સમાજમાં અનેક દોષોને ઉત્પન્ન કરે છે. દુશ્ચરિત્ર જમીનદારો કરતાં સામાન્ય અવસ્થાવાળા ગૃહસ્થો હજાર દરજ્જે સારા છે. શ્રદ્ધાસ્પદ પ્રસંશાપાત્ર છે. જે સચ્ચરિત્ર અને આત્મવિશ્વાસવાળા છે, બ્રહ્મનિષ્ટ સચ્ચરિત્ર ગૃહસ્થનું દર્ભનું આસન પણ રાજસિંહાસનથી પવિત્ર છે. સિંહાસનપર બેસીને વખતે રાજાને કાંઇ અન્યાય કરવાનો પણ પ્રસંગ આવે, પરંતુ આ દર્ભાસન પર બેસીને

કોઇ અન્યાય થવાનો સંભવ નથી. જેની પાસે ધન નથી તે હૃદયના ઉદાર અને ઉચ્ચાશયી થઈ શકે છે. પરંતુ જેની પાસે ધન છે તે ઘણે ભાગે કર્તવ્ય વિમુખ હોય છે. અને સાધારણ સ્વાર્થ-ત્યાગ કરવામાં અસમર્થતા બતાવી શકે છે. ધનની સાથે જો સ્વાર્થ-ત્યાગ અને કર્તવ્યબુદ્ધિનો યોગ હોત તો દેશ દારિદ્ર્ય ઘણે ભાગે દુર થાત. ધનાઢ્ય પુરૂષોના મહેલો કરતાં, ઘણું કરીને ગરીબ ગૃહસ્થોના ઘરમાંજ પ્રતિભાશાળી મહાત્માઓનો જન્મ વિશેષ થાય છે. ઇસુ, નાનક, ગોસાંયજી, તુલસીદાસ અને ચૈતન્યદેવ તેનાં દૃષ્ટાંત છે. ગરીબોના ઘરમાં તો એવા એવા અનેક મહાત્માઓ જન્મ લઇને પોતાના ઉદાર ચરિત્રથી લોકોને શિક્ષણ આપી ગયા છે.

બેંજામિન ફ્રાન્કલિને પણ સાધારણ ગૃહસ્થના ઘરમાં જન્મ લીધો હતો. તે પહેલાં તો ચિત્રકાર તરીકે ધંધો કરી ગુજરાન કરતો હતો. વિકંલમૈનનો બાપ જોડા બનાવી વેચવાનો ધંધો કરતો હતો. આ બાપ દિકરો બંને મળીને રાત્રે ફળીઆમાં ભજન ગાતા ગાતા ફરતા હતા, અને તેમાં જે મળતું હતું તે ઉપર ગુજરાન ચલાવતા હતા. અને જે કાંઈ દ્રવ્ય વધતું તેમાંથી બાળક વિકંલમૈન કૉલેજમાં ભણતા હતા. આગળ જતાં તે બાળક પ્રાચીન સાહિત્ય અને સૂક્ષ્મ શિલ્પ કળાનો પ્રખ્યાત લેખક થયો. એન્ડ્રુ કાર્નેગી, રકફે-લર વિગેરે વાણિજ્યવીર દરિદ્રના ઘરમાંજ પેદા થયા હતા. ગયા પ-ચાસ વર્ષમાં જે લોક ઉચ્ચ પદાધિકારી થયા હતા તેમાંથી અનેક દરિદ્રનાંજ સંતાન હતાં. એ વાતથી એ સિદ્ધ થાય છે કે સામાન્ય અવસ્થાવાળા મનુષ્યો પણ શ્રેષ્ટ થવાની આશા રાખી શકે છે, અને પ્રયત્ન કરવાથી થઈ પણ શકે છે. ઉચ્ચ અભિલાષ, ઉદ્યમ અને અધ્ય-વસાયથી સર્વ યથાસાધ્ય પોતાની ઉન્નતિ કરી શકે છે.

ઉપરના સર્વ પ્રતિભાવાન પુરૂષોએ દરિદ્રના ઘરમાં જન્મ લીધા હતા અને તેમણે પુરૂષાર્થથી દારિદ્રને દૂર કરીને સમાજની પ્રધાન-તાને પ્રાપ્ત કરી હતી. અને સમસ્ત માનવ જાતિમાં સમ્માનિત થઇને મોટા મોટા કરોડપતિયોથી પણ માન મેળવ્યું હતું.

# પ્રકરણ ૧૮ મું.

## પરિશ્રમ-પ્રયત્ન.

દેહરૂપી ઓજારને માટે આળસ એ કાટ છે. શરીરે પાસે બરોબર કામ લેવું જોઇએ, નહીં તો આળસ રૂપી કાટ લાગીને શરીર રૂપી ઓજાર ખવાઈ જાય છે.

જડ અને ચેતનમાં જેટલો ભેદ છે તેટલોજ ભેદ આળસ અને મહેનતુ મનુષ્યોમાં છે. મહેનત કર્યા સિવાય ગુજરાન નભાવી શકાતું નથી. સંસારમાં જેટલાં કામ છે, તે સર્વનું મૂળ પ્રયત્નજ છે. પ્રયત્નપર કામ અને કામપર જીવન નભે છે. ઇશ્વરની સૃષ્ટિમાં કોઇ કામથી ખાલી નથી. ગમે તો અકાશવાસી, જળચર કે પૃથ્વિપરના પ્રાણિયો સર્વ પોતપોતાના નિર્દિષ્ટ કામમાં લાગેલાં છે, એવી અવસ્થામાં કામ ન કરવું એ ઇશ્વરની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવા તુલ્ય છે. કામની સાથે મહેનત વળગેલી જ છે. મહેનત કર્યા સિવાય કાંઈ પણ કામ થઈ શકતું નથી. જીવન ધારણને માટે, સ્વાસ્થ્ય રક્ષણને માટે, પૈસા કમાવાને માટે, પોતાની અથવા તો પોતાના દેશની ઉન્નતિને માટે પરિશ્રમ કરવો એ જરૂરનું છે. ધન લાભનું પ્રથમ પગથીયું પ્રયત્ન છે. અને તેથી જે પરિશ્રમી થશે તેજ ધન લાભ મેળવવામાં કૃતકાર્ય થશે.

મહેનતથી જીવ ચોરનાર આળસુ લોકોને માટે સઘળા બ્રહ્માંડમાં કોઇ જગ્યા જ નથી. સંસારમાં કાંઈ નકામું હોય તો તે આળસુ લોકોનું જીવન જ છે. કર્મહીન આળસુ મનુષ્યોને હંમેશાં નિંદ્રિતની માફક જડ ( અચેતન ) પદાર્થની માફક, અને મૃતપ્રાણિયોના જેવાજ સમજવા. માત્ર શ્વાસ લેવા મુકવાથીજ કોઈ જીવને ધારણ કરવાનો ગર્વ કરી શકતું નથી. જીવનની સાર્થકતા તો ત્યારે જ થાય છે કે જ્યારે પરિશ્રમથી તેનો ઉપયોગ થાય. કર્મના મેદાનમાં ચક્રવર્તી મહારાજાથી લઇને ઝાડુ વાળનાર ભંગી સુધી; અને પ્રતિભાવાન વિદ્વાનથી લઇને મહામૂર્ખ સુધી સર્વનો પરિશ્રમ કરવાનો અનિવાર્ય અધિકાર છે. અપરિશ્રમ કરવામાં જે જેટલો ભાગ વધારે લે છે તે તેટલોજ ભાગ વધુ યોગ્યતા અને યશને મેળવે છે. જે પ્રતિભાવાન છે તે સાધારણ માણસ કરતાં અધિક કામ કરી શકે છે, અને જે કામમાં હાથ નાંખે છે તે કામને પુરૂં કરે છે ત્યારેજ છોડે છે. પ્રતિભાશાળી પુરૂષ સ્થિર ચિત્ત થઇને કોઈ વિષયમાં વધુ વખત સુધી પરિશ્રમ કરી શકે છે.

દૈહિક પરિશ્રમ યાતો માનસિક બંને પ્રશંસનિય છે. સર્વ દેશોના વિદ્દ્ગણોએ એક સાથે પરિશ્રમનોજ મહિમા વધાર્યો છે.

હિંદ જ્યારે ઉન્નતિપર હતું ત્યારે કોઈ પણ મનુષ્ય મહેનત કરવામાં સંકોચ ધરતું નહિ.

સંસારમાં કોઈ એકાએક ઉન્નત અને શ્રી સમ્પન્ન નથી બનતું. એકજ દિવસના પરિશ્રમથી કોઈ જ્ઞાન, યશ અને સંમ્પત્તિના દ્વાર સુધી પહોંચવાનું ઇચ્છે તો તે અસંભવિત છે. જ્ઞાન, વિદ્યા, ધન અને યશ એ સર્વ શ્રમસાધ્ય છે. બાળક જો પરિશ્રમ કરીને વિદ્યા ન ભણે, ને ગૃહસ્થ કદી પરિશ્રમ કરી ખેતી ન કરે, તો તે એક દિવસ વિદ્યા અને અન્નથી મળતાં સુખો શી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકશે? એવીજ રીતે કાર્ય માત્રનું કારણ પરિશ્રમ છે. રાજભવન, કિલ્લા, મોટા મોટા પુલો, આગબોટો અને કળાઓ વિગેરે મનુષ્ય રચિત અસંખ્ય સુખરૂપ પદાર્થો જોવામાં આવે છે તે સર્વ મહેનતનાજ ફળ રૂપ છે.

જે દેશના લોક જેટલા મહેનતુ છે તે દેશના લોકો તેટલાજ અધિક સુખી છે, અને તેથી જો તમારે ધનપતિ થવા ઇચ્છા હોય, અને સુખથી દિવસો વિતાવવાની ઇચ્છા રાખતા હો, તોજ મહેનતુ બનો.

## પ્રકરણ ૧૯ મું.

### સેવિંગ બેંક.

પોસ્ટ ઓફીસને તો દરેક માણસ જાણી શકે છે. હિંદમાં કોઇ એવું ગામ નથી કે જ્યાં પોસ્ટ સાથે સંબંધ ન હોય. ટપાલદ્વારા લોકોને જે ઉપકાર થયો છે તે કોઇથી અજાણ્યો નથી. પ્રજા ઉપર ઉપકાર કરવાના હેતુથીજ સરકારે દરેક જગ્યાએ ટપાલ ઓફીસની સૃષ્ટિ કરેલી છે. આ પોસ્ટ ઓફીસની સાથે સરકારે પોતાની સેવીંગબેંકને પણ જોડી દીધી છે. પોસ્ટ ઓફીસનાં બીજાં કાર્યોની સાથે સાથે સેવીંગ બેંકનું કામ પણ થાય છે. તેના નિયમો બહુજ સરળ છે. તે બેંકમાં બાળક, સ્ત્રી કે વૃદ્ધ પણ જમાં મુકી શકે છે. જ્યારે જે ઇચ્છે ત્યારે તે રકમ જમાં કરાવી શકે છે અને જ્યારે જોઇએ છીએ ત્યારે ઉપાડી શકે છે. તેની નિયમાવલી પોસ્ટ ઓફીસમાંથી મફત મળે છે તે ઉપરથી તેનો સારો ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે. તેમાં નિચે પ્રમાણે કેટલાક નિયમો ઘણા ઉત્તમ પ્રકારના છે.

૧. જ્યારે જેટલી રકમ જમાં કરાવવી હોય ત્યારે જમાં કરાવી શકાય છે અને જ્યારે જેટલી રકમ જોઈતી હોય ત્યારે તેટલી રકમ ઉપાડી શકાય છે.

૨. આ મૂકેલી રકમ ઉપર સેંકડે ત્રણ ટકા વ્યાજ દર વર્ષે મળે છે.

૩. ચાર આના સુધીની રકમ જમાં મૂકી શકાય છે.

૪. જ્યારે ઈચ્છા થાય ત્યારે રજાના દિવસો સિવાય જમાં મૂકી શકાય છે.

૫. પોતાને જ્યારે જેટલી રકમ જોઇએ ત્યારે તેટલી રકમ ઉપાડી શકાય છે.

૬. જમાં કરાવેલી રકમનું જો કોઇ વ્યાજ ન લે તો તે સાલની આખરે તે અસલ રૂપીઆની સાથે વ્યાજ ઉમેરી દેવામાં આવે છે, અને તેનું પણ વ્યાજ મળતું થાય છે.

૭. બેંકને ડૂબવાનો કે દેવાળું કહાડવાનો કે કોઇ પણ જાતનો ભય રહેતો નથી.

સેંકડે ત્રણ ટકાના વ્યાજે હજાર રૂપિઆનું ત્રીસ રૂપિઆ વ્યાજ થાય. દરરોજ જો કોઈ પાંચ પૈસા જમાં કરાવી શકે તો વર્ષ દિવસમાં ત્રીસ રૂપિઆ જમા કરાવી શકે, અને જો કોઇ રોજ પાંચ પૈસા બચાવી શકે તો વર્ષ દિવસમાં એકહજાર રૂપિઆનું વ્યાજ તે મેળવી શકે. જો કોઇ ગૃહસ્થનું માસિક આવક પચાસ રૂપિઆ હોય અને તે રોજના આવકમાંથી ચોથા ભાગ લેખે, મહીને ૧૨ રૂપિઆ જમાં મૂકે, એવી રીતે વર્ષ દીવસે રૂ. ૧૪૪ જમાં મૂકે તો તે ત્રણ ટકા લેખે વર્ષ દિવસે ૪૮૦૦ રૂપિઆનું વ્યાજ બચાવી શકે અને એ પ્રમાણે દર વર્ષે ૧૪૪ મૂકતાં ૧૦ વર્ષ સુધી જમાં મૂકે તો તેનું ત્રણ ટકા લેખે ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજના હિસાબે દશ વર્ષમાં વ્યાજ સાથે રૂ. ૧૭૦૦ ની રકમ બચી શકે, અને પછી તેજ રકમ જો કોઇ સારા વ્યાપારમાં રોકી હોય તો, અથવા તો તેજ રકમ પાંચ ટકા વ્યાજ આપનાર કોઇ બીજી બેંકમાં મૂકવામાં આવે તો દશ વર્ષમાં ૨૫૦૬ રૂપિઆ વ્યાજ અને મૂડી મળીને થાય, અને તેજ રકમનો તમે કોઈ બેંકનો શેર લઈ હિસ્સેદાર બનીને સેંકડે ૧૨ રૂપિઆનું વ્યાજ મેળવી શકો તો દશ વર્ષમાં તમે સાત હજાર રૂપિઆના માલિક બની જવાના. અને જો તે વખતે કોઇ બીજી આવક બંધ થઇ જાય તો પણ તમે તે ૭૦૦૦ રૂપિઆની મુડીથી તમારા જીવનનો નિર્વાહ કરી શકો.

આવી રીતે પોતાના ખર્ચમાંથી જે કાંઇ બચે તે બચાવવાની યુક્તિ કરવી. રૂપિઆને ઘરમાં રાખી મુકવાથી અથવા તેનો યોગ્ય ઉપયોગ ન કરવાથી તેની વૃદ્ધિ થતીજ નથી. ધન વૃદ્ધિનું મૂળ એકઠી કરેલી મુડીજ છે. જેની પાસે રૂપિઆ એકઠા થયા હોય તેજ તેને વધારી શકે છે.

લોકોમાં કહેવત છે કે રૂપિઆથીજ રૂપિઆ પેદા થઇ શકે છે પરંતુ રૂપિઆનો સંચય-બચાવ કરવો એ મિતવ્યય ઉપર આધાર રાખે છે. જે મિતવ્યયી નથી તે રૂપિઆને બચાવી શકતા નથી, અથવા તો જેની પાસે રૂપિઆ બચેલા નથી હોતા તે મિતવ્યયી હોતા નથી. સંચયનો આધાર મિતવ્યયજ છે. મિતવ્યય અને સંચયનો એવો ગાઢ સંબંધ છે કે એક વિના બીજાની સ્થિતિ થઈ શકતીજ નથી, જે સંચયશીળ થવાનો અભ્યાસ કરે છે તેને મિતવ્યયી થવાનું શિક્ષણ પોતાની મેળે જ પ્રાપ્ત થઇ શકે છે. એવી તરેહ જે મિતવ્યયીનો પાઠ શીખ્યા છે તેને સંચયશાસ્ત્રીનો અધિકાર પ્રાપ્ત થઇ શકે છે.

મા, બાપ, કાકા, મામા વિગેરે જે નજીકના માણસો હોય તે સર્વેએ પોતાના ઘરના બાળકો અને બાલિકાઓને મિતવ્યયી અને સંચયશીલ હોવાનો ઉપદેશ કરવો. કેવળ ઉપદેશ દેવાથીજ કાંઇ બની શકતું નથી. માત્ર "સંચય કરવો જ જોઇએ", "મિતવ્યયી થવુંજ જોઇએ" એટલું કહેવાથી કાંઇ લાભ થવાનો નહિ. બાળકોને મિતવ્યયી થવાનું શિક્ષણ આપવાની સાથે તેને સંચયી બનાવવાનો પણ ઉત્સાહ આપવો જોઇએ. બાળપણુથીજ જ્યારે કોઈ સંચય કરતાં શીખે છે અને મિતવ્યયી થવાનો અભ્યાસ કરશે ત્યારેજ યુવાવસ્થામાં તેને અપવ્યયી થવાનો ભય રહેવાનો નહિ.

ઘરના માલિક પણ જ્યારે બાળકોને મિઠાઈ ખાવા ખવરાવવા વિગેરે ખરીદવાને માટે કાંઇ પૈસા આપે તો તેના બાળકોને પણ એમ કહેવું જોઇએ કે તે પૈસામાંથી તેણે કાંઇ બચાવવું અને તેમ બચાવતાં બચાવતાં જ્યારે પાંચ દશ પૈસા થાય ત્યારે તે પૈસાને વધારવાને માટે તેને રસ્તો બતાવવો અને તેના પૈસાને કોઈ એવા કામમાં લગાડવા કે જેથી પૈસાની સંખ્યા વધે, અને આ પ્રમાણે પૈસા વધતા જોતાં, બાળકોના મનમાં પૈસા વધારવાની વધુ પ્રવૃત્તિ થવાની અને ધીરે ધીરે તેને દ્રવ્ય સંચય કરવાની રૂચિ વધતી જવાની. તેમજ બાળકોને જે પૈસા આપવામાં આવે છે તેનો તે દુરૂપયોગ તો ન કરે

તેની કાળજી રાખવી. એક એક પૈસો એકઠો કરીને લોક લક્ષાધીપતિ થઇ શકે છે, અને કેટલાક થઇ પણ ગયા છે. એક પૈસો બચાવવા ધારે તો મજુર પણ બચાવી શકે છે. એક પૈસા લેખે મહિને આઠ આના બચે અને આ આઠ આનાની શક્તિ કાંઇ જેવી તેવી નથી. તેથી પણ અનેક ગૃહસ્થો પૈસાદાર થવાનાં અનેક દ્રષ્ટાંતો નજરે પડે છે.

## પ્રકરણ ૨૦ મું.

### સંચય કરવો.

દરેક મનુષ્યે પોતાની આવકમાંથી ગમે તો નજીવી રકમનો પણ સંચય કરવો. કેટલાક કહે છે કે, ખાવા અને કપડાં પહેર્યા વિના તો ચાલતું નથી. તેમાંજ પરાણે પુરૂં થાય છે તો પછી અમે શું બચાવી શકીએ? વળી મહા મહેનતે કદી કાંઇ બચાવીએ તો તેથી શું વળે? કદાચ ખાવા પીવાનું દુઃખ વેઠી મહીનામાં એકાદ બે રૂપિઆ બચાવીએ તો તેથી શું ફાયદો? પરંતુ તે યોગ્ય નથી. જે બચે તે બચાવવું. જો પોતાની કમાઇમાંથી રોજ એક આનો બચે તો મહીનામાં બે રૂપિઆ જમાં થઈ શકે અને એક વરસમાં ચોવીશ રૂપિઆ જમાં થઇ શકે. વળી જો રોજ એક પૈસો બચાવે તો સો રૂપિઆ જમાં થઇ શકે છે, અને આમ જોતાં એક પૈસાનો મહિમા કાંઈ ઓછો નથી. સો રૂપિઆની મુડીથીજ વેપાર કરનારા હજારો માણુસો લક્ષાધિપતિ થયાના દ્રષ્ટાંતો છે. ગમે તો એક રૂપિયો કે એક પૈસો ગમે તે રકમ દર માસે બચાવવીજ જોઇએ, અને આ પ્રમાણે દરેક મહિને પોતાની કમાણીના પ્રમાણમાં અમુક રકમ તો અવશ્ય બચાવવીજ જોઇએ એવો દ્રઢ નિશ્ચય રાખવો, અને ગમે તે થાય તો પણ આ નિયમનો ભંગ ન થાય તે ઉપર બહુજ લક્ષ આપવું. ગમે તો કોઇ વખતે અડચણ પડે તો પણ તેને વેઠી લેવી પણ સંચય કરવાનો નિયમ તોડવો નહિ. અને આને માટે કાંઇ કઠિન સાહસ, અસાધારણ પ્રતિભા કે વિશેષ સામર્થ્યની આવશ્યકતા નથી. માત્ર એક સાધારણ બુદ્ધિનું કામ છે. અને આમોદ, પ્રમોદ, ભોગ વિલાસ, આદિ વાસનાઓને વશીભૂત ન થઇને યોગ્ય અને આવશ્યક કાર્યોનુંજ માત્ર પાલન કરવું જોઇએ, અને નાનાં નાનાં સ્વાર્થ સુખની સ્પૃહાને ચિત્તથી દુર રાખવી જોઇએ. આમ કરવામાં પ્રથમ તો જરા કષ્ટ વેઠવું પડશે, પરંતુ ભવિષ્યની સ્થિતિ અને સુખસાધનને માટે કદી

જો કેટલોક વખત કષ્ટ વેઠવું પડે તો તેથી આનંદ માનવો જોઇએ. થોડું કષ્ટ વેઠતાં ભવિષ્યમાં મળનાર વિશેષ સુખથી સંતોષ માનવો જોઇએ. સંચય કરેલું દ્રવ્ય કોઈ વખતે ઘણુંજ ઉપયોગી થઈ પડે છે. માટે મનુષ્ય માત્રે કમાવાની સાથે બચાવવા તરફ વિશેષ લક્ષ આપવું જોઇએ. પ્રથમ પોતાના ઉપર કષ્ટ પડયા સિવાય કોઇને સુખ સમ્પત્તિ મળતી નથી. કાંઇ પણ અડચણ વેઠયા સિવાય કરકસર થતી નથી. કષ્ટ વેઠયા સિવાય કાંઇ પ્રયત્ન થઇ શકતો નથી, અને પ્રયત્ન વિના ધન પણ પ્રાપ્ત થતું નથી.

આથી કષ્ટ સહેવાની શક્તિ, શ્રમશીલતા અને કરકસર એ ધનોપાર્જન અને સંચયનું મૂળ છે. સંચય કરેલું ધન વિપત્તિ વખતે કામ આવે છે. નિરૂપાય અવસ્થામાં જીવનને અવલમ્બ થઇ પડે છે, અને અંતકાળના વખતે શાંતિ આપનાર થાય છે.

આથી આવા અમૃતતુલ્ય ધનનો સંચય કરવાને માટે આજથીજ ઉદ્યોગ કરો. આજ ઘડીથી પૈસા બચાવવાનો આરંભ કરો, અને જે દિવસો ગયા તેનો શોચ ન કરો. હવે પણ સાવધાન થઇને પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરશો તો બહુજ લાભ મળશે. દ્રવ્યનો સંચય કરવો, તે કાંઈ વિશેષ શક્તિની કે ગુણની વાત નથી. એ તો માત્ર મનુષ્ય માત્રનો એક કર્તવ્ય ધર્મ છે.

જે લોકો આ કર્તવ્યનું પાલન નથી કરતા તેને આ પાપનું પ્રાયશ્ચિત, દારિદ્રયરૂપી ચાંદ્રાયણવ્રતથી જરૂર કરવું પડે છે. માટે કાંઇને કાંઈ સંચય કરતા રહેવું કે જેથી કોઇ પણ વખતે પસ્તાવો કરવાનો વખત આવે નહિ.

સંચય કરવાથી ઘણી વખતે તે સંચય કરેલું દ્રવ્ય દુખોનો ત્યાગ કરવામાં અને સુખમાં મદદ કરવાને ઉપયોગી થઈ પડે છે. વળી સંચય કરેલું દ્રવ્ય વેપાર ધંધો કરવો હોય છે તો તેમાં પણ 'પૈસો પૈસાને તાણી લાવે' એ ન્યાયે બીજી કમાણી કરી આપે છે. જેથી દરેક મનુષ્યે પોતાની આવકનો અમુક ભાગ તો બચાવીજ મુકવો જોઇએ.

## સંચય.

જો કોઇ મનુષ્ય આખી ઉમર પરિશ્રમ કરી શકવાને સમર્થ હોત તો અમને વધુ ખર્ચ આદિ હાનિકારક વિષયોના વિરૂદ્ધમાં કાંઇ બોલવાની જરૂર નહોતી, અને તેમ હોત તો આવક ખર્ચ બરોબર કરવા છતાં પણ દુઃખમાં દિવસો વ્યતિત કરવાનો પ્રસંગ ન આવત. કેમકે દરરોજના આવકથી દરરોજનો અભાવ દુર થતો રહેત, પરંતુ

સઘળી ઉમર કોઇ કામ કરી શકતા નથી, યુવાવસ્થાની શક્તિ અડધી ઉમર ગયા પછી રહેતી નથી, અને અડધી ઉમરની શક્તિ વૃદ્ધાવસ્થામાં રહેતી નથી. મતલબ એ છે કે બાલ્યાવસ્થામાં મનુષ્ય જેમ કમાવાને અસમર્થ હોય છે, તેવીજ રીતે વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ અસમર્થ થાય છે. કેટલાક તો વૃદ્ધાવસ્થા પહેલાંજ રોગ, કે શોકને લીધે આરોગ્ય ગુમાવી બેસે છે, અને કાંઇ કરવાને યોગ્ય રહેતા નથી ત્યારે તેની પ્રથમની શક્તિ, શ્રમસહિષ્ણુતા, અને ઉદ્યોગપરતા એક પણ કામ આવતી નથી, ત્યારે તો તેને પોતાને તો બીજાની શક્તિ અને કમાઇપર અથવા તો પોતાની યુવાવસ્થાના સંચિત ધનપર નિભાવ કરવો પડે છે. મનુષ્ય જો જંગલી જાનવરોની માફક પોતાના જીવનને વ્યતિત કરી શકે, અથવા તો ફળ, મૂળ કે એવાજ પદાર્થોપર પેટ ભરી શકે તો પછી સંચય કરવાની કાંઇ વિશેષ જરૂર રહેતી નથી. પરંતુ ઇશ્વરની નીતિ કાંઇ જુદાજ પ્રકારની છે. ઇશ્વરે મનુષ્યોને અભાવજ્ઞાન, આકાંક્ષા, આશા, વિશ્વાસ, વાસના અને અનુભવ શક્તિ આપીને બીજાં પ્રાણીયો કરતાં જુદીજ જાતનાં બનાવ્યાં છે. ધીમે ધીમે ઉન્નતિ કરવી એજ મનુષ્યના જીવનનો મૂળ મંત્ર છે. મનુષ્યને જો ઇશ્વરે તે જ્ઞાન ન આપ્યું હોત તો રોજ રોજ જેવો આવિષ્કાર અને કળાકૌશલ્યની જે વૃદ્ધિ થતી જોવામાં આવે છે તે કોઇને જણાત નહિ. મનુષ્ય જ્યારે બિલકુલ જંગલીની માફક અસભ્ય અવસ્થામાં રહીને નગ્ન પશુઓની માફક જીવન વિતાવતા હતા, શિકારમાં જે કાંઈ મળી જતું તેથી ક્ષુધા નિવૃત કરતા હતા તે વખતે તો ભવિષ્યને માટે તેને ચિંતા નહોતી. પરંતુ જ્યારે તેને જણાયું કે શિકાર પણ રોજ રોજ મળતો નથી અને કોઇ કોઇ વખતે ઉપવાસ પણ કરવો પડે છે ત્યારે તેણે એક દિવસ આહારની સામગ્રીમાંથી થોડું થોડું બચાવીને બીજા દિવસને માટે રાખવા માંડયું. આખરે જ્યારે રોજ રોજ પશુઓને મારવાથી વન પશુઓનો નાશ થવા માંડયો ત્યારે જંગલી પશુઓ ન મળવાથી તેમને કેટલાક દિવસો સુધી ભુખે રહીને સમય વિતાવવાની ટેવ પડી. અત્યારે તેણે પોતાના જીવન નિર્વાહને માટે નવીન માર્ગનો આશ્રય ગ્રહણ કર્યો. પછી તેમણે કાંઇક ધાન્ય એકઠું કરીને તેનાં બી વાવવા તથા ખેતી કરવાનાં હથિયારોને બનાવવા લાગ્યા. ધીરે ધીરે તેને ટાઢ, તાપ, તથા વર્ષાદનું જ્ઞાન પણ થવા માંડયું, અને પછી તે શરીરનું રક્ષણ કરવાના ઉપાય શોધવા લાગ્યા. પછી તેમને વાઘ, સિંહ, સાપ આદિ ભયંકર જીવોથી પોતાનું

રક્ષણ કરવાની પણ વાત સમજાઇ. સુખ સ્વચ્છંદથી રહેવું પસંદ પડવા માંડ્યું, ભોજન, વસ્ત્ર અને ઘર વિગેરે વસ્તુઓ ઉપયોગની જણાવા લાગી અને આરામ કેવી રીતે મળે તેની શોધ કરવા લાગ્યા. પરંતુ જ્યારે તેમને જણાયું કે ખાવાની વસ્તુઓનો સંગ્રહ, રસોઇ બનાવવી, પીરસવું, બાળબચ્ચાંને ઉછેરવાં, ખેતી કરવી, પશુઓનું પાલન કરવું, ગાયો દોહોવી, કપડાં બનાવવાં, ઘર બનાવવું, ઘરમાં ઉપયોગી વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરવો અને ઓજાર વિગેરે બનાવવાં ઇત્યાદિ સઘળાં કામો એકજ મનુષ્યથી બની શકે નહિ, અને તે તમામ કામ કરવાં તો પડેજ તો પછી મનુષ્યોના હૃદયમાં સ્વાર્થ ત્યાગનો ભાવ જાગ્રત થયો, પરસ્પર એક બીજાને સહાયતા કરવા લાગ્યા, આવશ્યક કાર્યો એક બીજામાં વહેંચી લીધાં, અને તેથી સર્વ પોતપોતાના બળ અને બુદ્ધિના પ્રભાવથી કામ કરવા લાગ્યા. કોઇ લોઢું શોધી કાઢી લાવવા લાગ્યા, કોઇ તેને અગ્નિમાં તપાવી ટીપીને તેની કોદાળી, ખરપડી વિગેરે તૈયાર કરવા લાગ્યા, કોઇ જમીન ખોદીને ખેતર દુરસ્ત કરવા લાગ્યા. એવીજ રીતે કોઇ વાવવાનું, કોઇ લણવાનું, કોઇ કાપવાનું, અને કોઇ તેને તૈયાર કરીને સુરક્ષિત સ્થાનમાં રાખવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે ધીરે ધીરે વ્યવસાય વધવા લાગ્યો; અને પછી જેને જે વસ્તુની જરૂર જણાઇ તે વસ્તુ તે બીજી વસ્તુ બદલામાં આપીને લેવા મંડયા. એ પ્રકારે ધીમે ધીમે ખેતી, શીલ્પ અને વણજ વ્યાપાર વિગેરેની પ્રથા ચાલવા માંડી. જે લોક અસભ્ય થઇને જંગલી જનાવરોની માફક જંગલમાં રહીને જીવન વ્યતિત કરતા હતા તે ક્રમે ક્રમે પોતાની આ પાશવ અવસ્થાને બદલીને શિક્ષિત, શિષ્ટ અને વાસ્તવિક મનુષ્ય થવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે કેટલાંક સૈકાં વિત્યા પછી મનુષ્ય નીતિ, ધર્મ, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન આદિ અનેક ગુણોને લીધે સભ્યતાના ઉંચા શિખરપર આવવા લાગ્યા.

આજકાલના મનુષ્યોની વૃદ્ધિંગત જે અવસ્થા છે તેની તુલના પ્રથમ કાળની બાલ્ય અવસ્થાથી કોઇ પણ પ્રકારે થઈ શકે તેમ નથી. જો કોઇ પૂછે કે અવસ્થામાં આ પ્રકારે ફેરફાર થવાનું કારણ શું ? તો અમે માત્ર એજ ઉત્તર આપી શકીશું કે એક માત્ર સ્વાર્થ ત્યાગ, અને સ્વાર્થ ત્યાગ જ નીત સંચય કરવા જેવો છે. આજની આહાર સામગ્રીમાંથી કાલને માટે કદી કાંઈ ન બચાવવામાં આવે તો કાલને માટે કાંઇ રહે નહિ એ સ્વાભાવિક છે. કાલને માટે જો તમારે કાંઇ બચાવવુંજ હોય તો આજની સામગ્રીમાંથી કષ્ટ વેઠીને પણ કાંઇ બચાવવુંજ જોઇએ.

ધારો કે આજ આપણા હાથમાં દશ રૂપિઆ આવ્યા અને તે રકમ આપણે સારી સારી મિઠાઇઓમાં, ગાડી કે મોટારકારમાં સ્હેલ કરવામાં અને સુગંધિત તેલ અત્તર ચોળવામાં અને એવીજ રીતે મિજબાની વિગેરેમાં ખર્ચી નાંખી સુખનો અનુભવ કરીએ, પરંતુ કાલે એક પણ રૂપિઓ મળવાનો જોગ હોય નહિ, તો તેનો આજેજ નિશ્ચય કરવો કે આ રૂપિયા આજે ઉડાવવામાં તો આવે છે પણ કાલે શું ખાઇશું તેનો આગળથીજ વિચાર કરવો જોઇએ. અને કશું નહિ તો ખાવા તો જોઇશેજ માટે તેને માટે તો કાંઇ બચાવવુંજ, અને તેના બદલામાં તમામ રકમ ન ખર્ચ કરતાં થોડી વસ્તુ સિવાય ચલાવી લેઈ ગમે તો થોડી રકમનો પણ સંચય કરવો જોઇએ.

એવીજ રીતે એક દિવસ નહિ પણ દરરોજ ભવિષ્યનો વિચાર કરીને કોઈ વખતે આવક બંધ થાય તો અટકી ન પડાય તે માટે દરેક મનુષ્યે પોતાને વર્તમાન કાળમાં જે આવક આવતી હોય તેમાંથી કાંઇને કાંઈ રકમનો સંચય કરવોજ જોઇએ. અને પોતાને માટે જેટલો સ્વાર્થ ત્યાગ કરવો [illegible]ટલો કરીને પણ સંચયની રકમ દિન પ્રતિ-દિન વધારતાજ જવું [illegible]ય તમે ન હો તોપણ તમારાં બાળબચ્ચાંને દુઃખમાં [illegible].

[illegible]શક્તિ અને જ્ઞાન લાભની સાથે સાથે સંચયશીલ [illegible] શિક્ષણ પણ પ્રાપ્ત કરવુંજ જોઇએ. સંચય ન કરવો એ અસભ્યતાનું ચિન્હ છે. અસભ્ય સ્વભાવથીજ અસંચયશીલ થવાય છે. કેમકે તેને ભવિષ્યની કાંઇ ચિંતા રહેતી નથી. જે જે સંચય કરતા નથી તેમને ઘણી વખતે દુઃખના પ્રસંગો આવી પડે છે. એવા કેટલાક અસંચયી લોક જોવામાં આવે છે કે જે જુવાનીમાં ખુબ રૂ-પિયા કમા[illegible]તાં પણ કાંઇ સંચય ન કરવાને લીધે વૃદ્ધાવસ્થામાં અકર્મણ્ય અને અસહાય થઇને કુતરાને મોતે મરે છે.

અને તેથી જે સભ્ય છે, શિક્ષિત છે તેમણે સંચયશીલ બન-વાનું અ[illegible]નમાં રાખવું જેઇએ. અસંચયી લોકોની ગણના સભ્ય સમા[illegible]માં આવતી નથી.

[illegible]કાળમાં મનુષ્યો સંચય કરવાનું જાણતા નહોતા, તે એ વખતે એવા અસભ્ય હતા કે ખેતી સુદ્ધાં કરવાનું પણ તેમને જ્ઞાન નહોતું. જેમ જેમ તેમને વસ્તુની તાણ પડવા લાગી તેમ તેમ તેઓની આંખો ઉઘડતી ગઈ અને તેઓ સંચયશાળી થવા લાગ્યા. આ સભ્યતા કેટલાક યુગોના સંચયનું પરિણામ છે. જે મનુષ્યોને

સંચયનું જ્ઞાન ન હોત તો આટલી પ્રાચીન કાળથી જે ઉત્તરોત્તર સભ્યતા અને કળાકૌશલ્યનો પરિષ્કાર થતો આવ્યો છે તે કાંઇ જણાત નહિ. સંચય કર્યાં સિવાય ઉન્નતિ થઇ શકવાની નહિ, અને તેથી જો તમે અત્યારથીજ રોજ થોડોઘણો ત્યાગ કરવાનું શીખશો તો તમને તમારા જીવનમાં કદી પણ કોઈ વસ્તુની તાણ પડશે નહિ, અને કદી પણ કોઈ વસ્તુ કોઇ અન્યની પાસે માગવાનો વખત નહિ આવે, અને દેવાદાર, ચિંતાતુર થઇને જુવાનીમાંજ વૃદ્ધની માફક જીર્ણ શરીર થવા પામશે નહિ. અને તમારી સઘળી ઉમર સુખ સ્વચ્છંદતામાં ગાળશો. જ્યારે તમે બીજાને સુખ આપવાને માટે સ્વાર્થ ત્યાગ કરતાં શીખશો ત્યારે તમારે પોતાને સંચયશીલ બનવું પડશે. કેમકે સંચયનું પ્રથમ સાધન સ્વાર્થ ત્યાગજ છે. જેઓ અત્યાર સુધીમાં કાંઈ રકમ બચાવી ન શક્યા હોય તેઓ જો અત્યારથીજ રોજને રોજ કાંઇ રકમનો સંચય કરવાનો અભ્યાસ કરશે તો થોડાજ રોજમાં કાંઇ ધન એકઠું કરી શકશે અને દિવસે દિવસે સંચય કરવા તરફ તેનું લક્ષ વધુ દોરાશે.

પ્રથમ પોતાની અવસ્થાનુસાર જરૂરી કામોમાં ખરચ કરીને જે કાંઇ બચે તેનો સંચય કરવો એ બુદ્ધિમાનોનું કામ છે. જે લોકો પોતાની અવસ્થા પર ધ્યાન આપતા નથી, કયું ખર્ચ આવશ્યક છે, અને કયું ખર્ચ અનાવશ્યક છે તે સમજતા નથી તેઓ જ્યાં સુધી બની શકશે ત્યાં સુધી દેવું કરશે, પરંતુ પોતાની આવકમાંથી કાંઇ બચાવી શકશે નહિ. સંચય ન કરવું એ જેમ અનુચિત અને અધર્મ છે તેવીજ રીતે પોતાના આત્માને તથા પોતાના પરિવાર વર્ગને વિશેષ કષ્ટ આપીને અતિ સંચય કરવું એ પણ અકર્તવ્ય છે અને અધર્મ છે.

સમાજ જે આજકાલ આટલી બધી દુર્દશામાં પડયો છે તેનું કારણ ધનનો અભાવ નહિ પરંતુ ધનનો અપવ્યય માત્રજ છે. ધનને કમાવામાં જેટલી કઠિનતા નથી તેટલી કઠિનતા તેનો સંચય કરવામાં આવે છે. એથી ધનનો સંચય કેવી રીતે કરવો જોઇએ, ધનનો સંચય કરવાનો શો ઉપાય છે, એ જાણવું જરૂરનું છે. ધનવાનપણું ખર્ચ અને સંચયદ્વારાજ જાણી શકાય છે. ખર્ચ કરવા છતાં પણ જે કાંઈ સંચય કરવામાં આવે છે. યથાર્થમાં તેજ ધન છે. જે પોતાનું અને પોતાના પોષ્યવર્ગના આવશ્યક ખર્ચને માટે જેટલા ધનની જરૂર હોય તેથી અધિક પેદા કરીને તેમાંથી કાંઇ બચાવી શકે છે

તે નિઃસંદેહ સમાજોન્નતિના હેતુ સ્વરૂપ છે. સંચયનું પ્રમાણ ગમે તો થોડું હોય છતાં તે તેને સ્વાધિનચિત્ત અને આત્મનિર્ભર બનાવવાને માટે હેતુરૂપ છે.

પ્રથમ કરતાં હાલ ખર્ચ વધી ગયું છે એ વાત સત્ય છે. જે વસ્તુની કીંમત પ્રથમ એક રૂપિયો હતો તે હાલ બે રૂપિઆ ખર્ચતાં પણ મળી શકતી નથી. આવકની પણ એજ દશા છે. વસ્તુઓ મોંઘી થવાથી ખર્ચ વધી ગયું છે. પરંતુ પોતાને હાલમાં જે કમાણી હોય તેમાંથી રોજ માત્ર ખપનીજ વસ્તુ ખરીદ કરવી અને બીજા ફાલતુ ખર્ચમાં એક પાઈ પણ ન ખર્ચવામાં આવે તો પ્રત્યેક માણસ થોડી ઘણી રકમ પણ એકઠી કરી શકે છે. જે લોક બચાવ કરી શકતા નથી તેમણે સમજવું જોઇએ કે તેઓ ખાસ અગત્ય સિવાય ફાલતું ખર્ચ પણ જરૂર કરે છે. તપાસ કરતાં જણાશેજ કે વિલાસ પ્રિયતાને માટે અથવા તો પોતાની અવસ્થા કરતાં વધીને કાંઇ આરામની ચીજો લેવામાં યા ભોજનાદિમાં નિયમાધિક ખર્ચ કરવાથી અથવા માન મોટાઇને લીધે કાંઇ અધિક ખર્ચ કરવાથી કાંઇ બચતું નથી. અથવા તો તેવીજ રીતનું કાંઇ બીજું ખર્ચ સંચય કરવામાં વિઘ્ન નાખી રહ્યું હશે.

આ પ્રમાણે અસંચય કરનારા અને અતિશય ફાલતું ખર્ચ કરનારા લોકોની સંખ્યા વધવાથી સમાજ દિવસે દિવસે દુર્બળ અને દરિદ્ર થતો જાય છે. દરેક માણસ એવું ઇચ્છે છે કે આપણી ઉન્નતિ થાય અને પોતે સુખ—આરામમાં દિવસ વિતાવે. પરંતુ ઉન્નતિ કરવાનું જ્ઞાન પણ તેમને હોવું જોઇએ. જે લોક પોતાની અવસ્થાને ઉન્નત કરીને તેનો સદુપયોગ કરે છે તેઓ કેવળ પોતાનેજ નહિ પરંતુ સઘળા સમાજને ઉન્નત દશાએ પહોંચાડે છે અને તેથી દરેક માણસે મહેનતુ, સંચયશીલ અને કર્તવ્યનિષ્ટ થવું જોઇએ.

# ભાગ ૨ જો.

## ધનવાન થવાની યોગ્યતા.

### પ્રકરણ ૨૧ મું.

#### નજીવી બાબતોનું મહત્વ.

**સા**માન્યમાં સામાન્ય વિષય પણ કાઢી નાંખવા જેવો નથી. સાધારણ વસ્તુ પણ મનુષ્યોને કોઇ વખત ઘણી ઉપયોગની થઇ પડે છે.

સાધારણ રીતે ધૂળ જેવી નજીવી વસ્તુ પણ નકામી ગણવા જેવી નથી કારણકે ધૂળમાંથીજ ઇંટો અને ક્યરાનાં વાસણ બને છે. તે વાસણ ઉપયોગમાં આવે છે અને ઇંટો વડે મોટા મોટા મહાલયો બંધાય છે.

નાના નાના દોષો તરફ લક્ષ ન આપવાથી સંસારમાં કેટલીક જાતિ નષ્ટ થઇ ગઇ છે અને નાના નાના ગુણોને એકત્ર કરવાથી કેટલીક જાતિયો ઉન્નતિના શિખર પર પહોંચી ગઇ છે. એ એક સંસારનો નિયમ છે. આ આખું બ્રહ્માંડ કે જે આટલું બધું મોટું જણાય છે. તે પણ નાના નાના પરમાણુઓનો માત્ર જથોજ છે. જે પરમાણુઓ એટલાં બધાં નાનાં છે કે જેને આપણે આંખોથી જોઇ પણ શકતા નથી.

જે સર્વ મોટા મોટા ચરિત્રબળથી સંસારમાં પોતાનાં નામ અમર કરી ગયા છે અને અનેક લોકોપકારી કામ કરીને પોતાની અદ્‌ભૂત શક્તિનો પરિચય આપી ગયા છે, તે લોકોએ શું એક પણ દિવસ કોઈ અલૌકિક કામથી લોકોને ચકિત કરી દીધા હતા ? નહીં, તે લોક પોતાના જીવનમાં કદી વિદ્યાનું એક સામાન્ય કામ કરીને, કદી ન્યાયનું સામાન્ય કામ, કદી એક સાધારણ સત્યનું પાલન, અથવા તો કદી એક સાધારણ સ્વાર્થનો ત્યાગ કરીનેજ વિખ્યાત થયા છે. જેને તમે એકદમ તુચ્છ સમજો છો અને તે સામાન્ય કર્તવ્યના પાલનથી પરાંગમુખ થાવ છો, એવાં એવાં કેટલાંક સામાન્ય કર્તવ્યોને તે ધર્મ સમજીને ખરા જીવથી પાલન કરતા હતા, અને તેથીજ તેમનો એટલો બધો યશ ફેલાયો છે.

જે કામ પ્રતિદિન કરવું પડે છે તે કામ લોકોને એક પ્રકારના અભ્યાસ રૂપ થઇ જાય છે. જે કામ પહેલાં કઠિન અને કષ્ટદાયક જણાતું હતું તેજ કામ કેટલાક દિવસનો અભ્યાસ થઇ ગયા પછી સહેલું અને સ્વાભાવિક થઇ જાય છે. તમે એ વાતની સત્યતાની પરીક્ષાને માટે સહજજ સમજી શકશો કે તમે પોતાના અભ્યાસ કરવાના પુસ્તકને કોઇ વખતે એકજ દિવસમાં ત્રીસ વખત વાંચવા છતાં પણ તે વિષય તમે મોંઢે ન કરી શકો તો તેજ વિષય દરરોજ માત્ર એકજ વખત વાંચવાથી ત્રીસ દિવસમાં તમને તે વિષય મોંઢે થઈ જશે. અભ્યાસની એવી અદ્‌ભૂત શક્તિ છે. આ શક્તિને સામાન્ય જણાતા સારા સારા કામોમાં લગાવવાથી તમે પણ સંસારને ચકિત કરી શકવાનાજ.

ધારો કે આજરોજ સવારમાં ઉઠતાંજ તમે એક પ્રતિજ્ઞા કરી કે આજ એક વાત પણ મુખથી અસત્ય ન કહેવી—જુઠું ન બોલવું, જો કે પ્રતિજ્ઞા તો તમે ખુશીથી કરી, પરંતુ સમય વિતતાં વ્યવહારનાં કાર્યો કરતાં તમને તે પ્રતિજ્ઞા પાળવી કઠિનજ લાગવાની, છતાં પણ વિરતા ધારણ કરીને પોતાની ચિત્તવૃત્તિની સાથે પ્રતિજ્ઞાને વળગી રહેવાથી એક દિવસ તો તમે જેમ તેમ કરીને કાઢી નાંખશો. જ્યાં તમને રાત દિવસનો પ્રથમનો જુઠું બોલવાનો અભ્યાસ આવીને જુઠું બોલવાનો પ્રયત્ન કરવા જાય કે તરતજ તમને કરેલી પ્રતિજ્ઞાની વાત યાદ આવી જવાની અને ત્યારે તમે ઘણી સાવધાનીથી પ્રતિજ્ઞાની રક્ષા કરવા માટે પ્રયત્ન કરતા રહેવાનાજ. કોઇ વખત તમને કાંઇ લેખ લખતાં અસત્ય વાત લખવાનું મન થયું, કે તરતજ પ્રતિજ્ઞા આડી આવવાનીજ અને તે તમને અસત્યના પંઝામાંથી છોડાવવાનીજ. અને બરોબર સાવધાની રાખવાથી તમે એક દિવસ તો અસત્ય બોલતા અટકી પડશો. આવીજ રીતે દરરોજ પ્રયત્ન કરતાં જેમ જેમ અભ્યાસ થતો જવાનો તેમ તેમ તમે સત્યજ બોલતાં શીખવાના અને અસત્યને તિલાંજલી આપવાના. પછી દરરોજનો અભ્યાસ થતાં પ્રથમના જેવી કઠિનતા નહિજ જણાવાની. અને તેની સાથે તમારી માનસિક શક્તિ પણ વધવાનીજ. અને આવી રીતે દરરોજ જ્યાં જ્યાં તમે સત્ય બોલવાનોજ અભ્યાસ કરવા માંડયો કે થોડાજ દિવસોમાં સત્ય બોલવું એ તમને સ્વાભાવિકજ થઇ જવાનું. અને તેથી દરરોજની સત્ય બોલવાની સામાન્ય શક્તિ સંચિત થતાં તમને મહા શક્તિવાળી બનાવી દેશે. ત્યારે એ સ્વતઃસિદ્ધ છે કે તમારી

પ્રબળ શક્તિની સામે હીન શક્તિ જરૂર માથુ નમાવશે જ. તમારી સત્ય નિષ્ઠાજોઇને વૃદ્ધ મનુષ્યો પણ તમારાપર ભક્તિ, શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ કરશે. જે કામમાં તમે હાથ નાંખશો તે કામમાં તમને સફળતા મળશે. સત્યનો મહિમા એવોજ છે. જે કામ હજાર વાર જુઠું બોલવાથી સિદ્ધ થતું નથી તે સત્ય વચનના બળથી અનાયાસ સિદ્ધ થાય છે.

સત્યવાદિ રાજા હરીશ્ચન્દ્રનું દ્રષ્ટાંત તો સર્વને વિદિતજ છે, તે માત્ર એક સત્યનેજ વળગી રહ્યા અને વશિષ્ટ તથા વિશ્વામિત્ર ઋષિના સંવાદ થતાં તે ગમે તેટલી વિપત્તિ વેઠવા છતાં પણ સત્યથી ન ડગતાં માત્ર એક સત્યનેજ વળગી રહ્યો તો આખરે તેનો જ વિજય થયો અને આજે તેનું નામ માત્ર એક સત્યના પાલનકર્તા તરીકે અમર થઇ ગયું.

કોઈ પણ વિષયને નજીવો સમજીને તેની ઉપેક્ષા ન કરવી. ઝેર-નો એક નાનો સરખો કણ પણ લોહિની સાથે મળવાથી આખા શરીરને દુઃખી કરીને અંતે મૃત્યુના કારણ રૂપ થઇ પડે છે. નાની સરખી મધમાખી પણ ડંખ મારીને મોટા મોટા બળવાન હાથીને પણ પીડા કરી શકે છે; નાની વસ્તુમાં જે સામર્થ્ય છે તે શું તમને ખબર નથી ! આ જે મોટી વિશાળ રેલ્વે ગાડી છે અને હજારો મણનો બોજો અને હજારો મનુષ્યોને એકી સાથે લઇને વાયુની માફક દોડી જાય છે. તે શું ઇંજીનમાં રહેનાર એવી ક્ષુદ્રમય બાષ્પશક્તિનું કામ નથી ? સમયની એકેક પળ પણ કેટલી અમૂલ્ય છે. એ ઉપર તમે કદી ધ્યાન આપતા નથી અને તેથી નકામા કાર્યોમાં સમય નષ્ટ કરવો તેને તમે અયોગ્ય સમજતા નથી. સામાન્ય રીતે અપેક્ષા કરવા યોગ્ય કોઈ પણ વસ્તુ નથી. ઇશ્વરની સૃષ્ટિમાં કોઇ વસ્તુ સામાન્ય .નથી. સંસારમાં જેટલાં સારાં નરતાં, સુખ, દુઃખ અને શુભ અશુભ દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે તે સર્વ સામાન્ય વિષયો ઉપરજ આધાર રાખે છે.

કોઇ કહેશે કે અમુક વ્યક્તિનો વ્યવહાર બહુ સારો ચાલે છે. અમુક વ્યક્તિ તો વ્યવહાર કુશળ છે. અમુક સ્ત્રી તો સારી રીતે ઘરનો કારભાર ચલાવે છે. આ સર્વ વાતોમાંથી એ મતલબ નીકળે છે કે, તે લોકોનું દદરોજનું કામ સામાન્ય હોવા છતાં પણ પ્રયોજનાનુસાર યોગ્ય વખતે કરવામાં આવે છે. જેનું જે કર્તવ્ય છે તેને યોગ્ય રીતે બજાવે છે, જે વસ્તુ જ્યાં રહેવી જોઇએ તે વસ્તુ રાખવામાં આવે છે. જે વખતે જે કામ કરવાનું હોય તે વખતે તે કામ કરવામાં આવે

છે. જે વિષયમાં જે નિપુણ છે તે તેને પોતાના હાથમાં લે છે. જે ઘરનું કામ આ નિયમોથી કરવામાં આવે છે તે ઘરમાં આવકના પ્રમાણમાં જ યોગ્ય ખર્ચ કરવામાં આવે છે અને કાંઇક ભવિષ્યને માટે સંચય પણ કરવામાં આવે છે. તે ઘરમાં સામાન્ય ગણીને કે તુચ્છ સમજીને કોઇ પણ કામની ઉપેક્ષા કરવામાં આવતી નથી. ત્યાં સુધી કે એક મુઠી ચોખા પણ વ્યર્થ કંઈ ફેંકી દેવામાં આવતા નથી અને ફાટેલા કપડાનો એક ટુકડો પણ ફેંકી દેવામાં આવતો નથી.

નાની નાની બાબતોમાં લક્ષ ન આપવાથી મોટા મોટા શેઠીઆઓને પણ દેવાળાં કાઢવાં પડે છે. અને જોતજોતામાં તેની જામી ગયેલી પ્રતિષ્ટા નષ્ટ થઇ જાય છે. એવીજ રીતે સામાન્ય બાબતો પર વધુ લક્ષ આપવાથી અને એક કોડીના હિસાબ પર પણ વિશેષ લક્ષ આપવાથી અનેક ફેરી કરનારા સામાન્ય દરિદ્ર ફેરીઆઓ પણ લક્ષાધિપતિ થઈ ગયા છે. સ્થાન, કાળ અને પાત્રના ભેદથી પ્રત્યેક વસ્તુ અને વિષયની ઉપયોગીતા હોય છે. જો તમે ધનવાન થવા ઇચ્છતા હો તો સામાન્ય ગણીને કોઈ પણ વસ્તુને ફેંકી કહાડશો નહિ.

---

## પ્રકરણ ૨૨ મું.

---

### સમયનો સદુપયોગ.

સંસારમાં એવો કોઇ પદાર્થ નથી કે જેનું પરિવર્તન ન થાય. ધીરે ધીરે સર્વનું પરિવર્તન થાય છે. જે મોટા મોટા દ્વીપો સમુદ્રની વચ્ચમાં નીકળે છે તે તમે જાણતાજ હશો કે તે કોઈ વખતે એક દિવસે થયેલા ધરતીકંપનું ફળ છે. જ્યાં એક દિવસ અગાધ જળ હતું ત્યાં કોઈ વખત સુકી જમીન જોઇને કોને આશ્ચર્ય ન થાય ! પરંતુ તે આશ્ચર્યની વાત નથી. આ પ્રકૃતિ ધીરે ધીરે પરમાણુને પહાડ બનાવે છે. આ વિપુલ બ્રહ્માંડમાં પ્રકૃતિ દ્વારા આપણને રોજ રોજ એવું શિક્ષણ મળે છે કે જેટલાં મોટાં મોટાં કામ છે, તે સર્વનો આધાર ધૈર્ય છે. જે નિયમ સંસારના પ્રાકૃતિક પદાર્થોના પરિવર્તન સાથે સંબંધ રાખે છે, તેજ નિયમ આપણી અવસ્થા પરિવર્તનની સાથે પણ સંબંધ રાખે છે. આપણે જોઇએ છીએ કે નિત્ય નિયમપૂર્વક થોડું થોડું કામ કરવાથી કેટલાક વખતે બહુજ મોટાં મોટાં કાર્યો સિદ્ધ થાય છે. અનિયમિત રીતે ડબલ અસાધારણ કામ કરવા કરતાં પણ તેવું ફળ મળતું નથી.

ઉદ્યમ ગમે તો સામાન્ય હોય, પરંતુ નિયમસર બહુજ દિવસ સુધી બરોબર રીતે કરતા રહેવાથી તેની શક્તિ લોકોમાં આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે છે. પાંચ મિનીટનો વખત એ નજીવો છે અને જોત-જોતામાં પુરો થાય છે. પરંતુ તે પાંચ મિનીટનો સમય દરરોજ ગુમાવવાથી એક વર્ષમાં એક દિવસ, છ કલાક અને પચીસ મિનીટ નકામી જાય છે. દશ વર્ષમાં બાર દિનથી પણ વધુ વખત લગભગ અર્ધો મહિનો નકામો જાય છે. કોઇ મનુષ્ય કદી વીસ વર્ષની ઉંમરથી કામ કરવું શરૂ કરે અને સાઠ વર્ષની ઉમર સુધી કામ કરે અને દરરોજ પાંચ મિનીટ નકામી ગુમાવે તો તે માણસ ચાલીસ વર્ષની અંદર પચાસ દિવસ, સોળ કલાક અને ચાલીસ મિનીટ નકામી ગુમાવે છે. પરંતુ ખેદનો વિષય છે કે આપણે આપણા જીવનમાં દરરોજ એવી એવી કેટલીક પાંચ પાંચ મિનીટો નકામી ગુમાવીએ છીએ. તેનો કોઇ કાંઈ હિસાબજ ગણતું નથી.

પ્યારા વાચકો, હજુ પણ ચેતો, જો તમારે ધનવાન થવુંજ હોય તો નકામો સમય ગુમાવો નહિ, ઘણા સારા સારા સુયોગો તમારા હાથથી જતા રહે છે તેનો વિચાર કરો. થોડામાં થોડો સમય પણ જો તમે નકામો ગુમાવશો નહિ, તો સુયોગ તમારા હાથમાં આવશે.

ઘડીવાર પણ સમય નકામો ન ગુમાવતાં અને સમયનો સદુપયોગ કરીને કેટલાક કર્મવીર વિદ્વાનોએ અનેકાનેક મોટા મોટા ગ્રંથો લખીને પોતાના નામને અમર કર્યાં છે.

ગયો સમય ફરી મળતો નથી, અને તેથી સમયની કિંમત ગણતાં દરેક મનુષ્યે શીખવુંજ જોઇએ. સમયની જે માણસોને કિંમત છે અને નકામો સમય ગાળતા નથી પણ મળેલા વખતનો સદુપયોગ કરતાં જે માણસોને આવડે છે તે લોકોને ધન કમાવું એ રમત વાત છે.

## પ્રકરણ ૨૩ મું.

### શુભ કર્મો સત્વર કરવાં.

### शुभस्या चरणं शीघ्रम् ।

કોઈ પણ કામ કરવાનું આવતાં કાલ ઉપર ન રાખવું, ઘણા લોક કહે છે કે હવે કાલે કરીશું, બે દિવસ પછી કરીશું, હવેના

મહિનામાં કરીશું, આમ મુખ્યત્વે કરવાનાં કામો ભવિષ્યને માટે મુલતવી રાખે છે. આમ ભવિષ્યપર આધાર રાખનારથી કશું કામ થઇ શકતું નથી. કેટલાક લોક જાણે છે કે આ કામ તો હાલમાંજ કરવું જોઇએ પણ આજ સારો વાર નથી માટે સારો વાર નક્કી કરી પછી તે દિવસે તે કામ કરવાનું શરૂ કરીશું, પણ આમ કરવાથી તે કામ કરવાના દિવસનો નિશ્ચય થઇ શકતો નથી અને તે કામ થતું પણ નથી. વળી કોઇ કામ કરવાનો વેગ જે દિવસે ઉઠે છે તે દિવસે જો તે કામનો આરંભ કરવામાં નથી આવતો તો તે કામ કરવાનો ઉત્સાહ પછીથી મંદ પડી જાય છે અને ઉત્સાહ મંદ પડવાથી ભવિષ્યમાં તે કામ કરવાનું માંડી વાળવું પડે છે. માટે કોઈ પણ કામ કરવાનો જ્યાં પ્રબળ વેગ ઉઠે કે તુરતજ તેનો આરંભ કરી દેવો જોઇએ.

વળી કેટલાક આવો વેગ ઉઠતાં જ તેમાં શંકા રાખે છે કે વખતે તેમાં નિષ્ફળ નિવડીશું તો કેમ ? આમ વિચાર કરી તેનો આરંભ કરતા નથી, પરંતુ તેઓએ સમજવું જોઇએ કે આવી શંકાથી પોતાના વેગને સમાવવો નહિ. એક વખત કામ બગડે તો ફરી સુધરે, માટે તે બાબત શંકા ન રાખવી.

પાર્લામેન્ટના સભાસદ મી. ગ્લેડસ્ટન જ્યારે પ્રથમવાર ભાષણ કરવા ઉભા થયા ત્યારે તેમનું ભાષણ કોઇને પસંદ પડયું નહોતું. પણ તેથી નિરાશ ન થતાં જ્યારે તેમણે બીજીવાર ભાષણ આપ્યું ત્યારે તેથી સર્વ કોઇ પ્રસન્ન થયા હતા, તેજ ગ્લેડસ્ટન આજે વિશ્વવિખ્યાત થઇને સર્વત્ર સંમાનની દ્રષ્ટિએ જોવામાં આવે છે.

જ્યારે તમને જણાય કે આ કામ કરવાનો ઉદ્દેશ શુભ છે અને તે કરવુંજ જોઇએ ત્યારે તેજ વખતે તેનો આરંભ કરી દેવો જોઈએ. તેને માટે વિલંબ કરવો નહિ, વિલંબ કરવાથી ઉત્સાહ ભાંગી જાય છે. પરંતુ જ્યારે તેનો આરંભ કરી દેવામાં આવે છે ત્યારે તે કરવાનો ઉત્સાહ આપો આપ વધે છે. ગમે તેવું કામ કરવુ હોય તો તેનો આરંભ કરવો જોઇએ. જ્યાં સુધી તેનો આરંભ કરવામાં આવતો નથી ત્યાં સુધી તે કાર્ય સિદ્ધ થતું જ નથી. કામનો આરંભ કરવો એ કામને જન્મ આપવા તુલ્ય છે. જેમ બાળકનો જન્મ થયા પછી તે મોટું થતાં યુવાન અને વૃદ્ધ થાય છે તેવી રીતે કામનો આરંભ કર્યા પછી તેને પૂર્ણ થતાં વાર લાગતી નથી. યોગ્ય રીતે કરવામાં આવેલું કાર્ય દિનપ્રતિદિન દૃઢ થતું જાય છે, અને આગળ જતાં તેનાથી મનોવાંચ્છિત ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. આરંભ ન કરવાથી કોઇ

કામ પૂર્ણ થતું નથી. ઘણાં સારાં કામોનો આરંભ ન કરવાથી લય થયો છે. વળી કેટલાક કાર્યોનો આરંભ ન કરવાથી પછીથી તેને અસંભવિત માનીને છોડી દેવામાં આવે છે. કામનો આરંભ કર્યા પછી અર્ધોભાર હલકો થઇ જાય છે. કોઇ પણ કામનો આરંભ કરતાં આડંબર ન કરવો, અને તેમાં શંકા ન રાખવી. નિસરણી ગમે તેટલી ઉંચી હોય તો તેથી નિરાશ થવાનું પ્રયોજન નથી, પરંતુ તેનું પ્રથમ પગથીયું જમીનને અડીને હોવાથી એક એક પગથીયું ચડતાં પહાડના શિખર પર ચડવું હોય તો પણ ચડી જવાય છે.

એક વડનું ઝાડ, તેની શાખા પ્રશાખાનો વિસ્તાર જુવો. તે કેટલી બધી વિસ્તારવાળી જમીન ઉપર છાંયો કરી રહ્યું છે. હવે તેની ઉત્પત્તિ કેટલા નાના સરખા બીથી થયેલી છે તે જુવો, આવા મોટા વિશાળ વૃક્ષની ઉત્પત્તિ આટલા નાના સરખા બીમાંથી થયેલી છે. એથી આપણી ઉન્નતિનાં ગમે તેટલાં નાનાં સાધનો હોય તો પણ તેથી શંકા કરી તેનો ત્યાગ ન કરતાં ઉપયોગ કરવો. આવા નાના સરખા બીજને શંકાથી વાવ્યું ન હોત તો આજે આપણે આટલું મોટું વિશાળ વૃક્ષ શી રીતે જોઇ શકત ! નહિજ. જેથી જે મનુષ્યો કાર્યને કરવાની ઇચ્છા કરે છે તે મનુષ્યોએ તે કાર્યનો સત્વર આરંભ કરવો જોઇએ, અને આળસનો પરિત્યાગ કરી પ્રયત્નથી તેનાં ફળ ચાખવાં જોઇએ.

## પ્રકરણ ૨૪ મું.

### પુરૂષાર્થ અને પ્રારબ્ધ.

**उदोगिनं पुरुषसिंह मुपैति लक्ष्मीर्दैवेन देयमितिका पुरुषा वदन्ति । दैव निहत्यकुरुपौरुषमात्मशकत्यायत्ने कृतेयादि न सिद्धति कोत्र दोषः ॥ १ ॥**

ઉદ્યોગ અને રિદ્ધિનું મૂળ કારણ પુરૂષાર્થજ છે. ઉદ્યોગ કર્યા વિના કોઇ લક્ષ્મી મેળવી શકતું નથી. સંસારની ઉન્નત જાતિયો કે જે આજ કાલ સર્વમાં પ્રધાન રૂપ છે, અને જ્ઞાન, ધન, સામર્થ્ય, કાર્ય કુશળતામાં જે સર્વથી વધી જાય છે તેનો જાતિય ઇતિહાસ પુરૂષાર્થનો ઘણો સારો નમુનો છે.

યુરોપ એક વખતે અજ્ઞાનરૂપી અંધકારમાં ડુબ્યું હતું, પરંતુ

જ્યારે તે લોકોમાં જ્ઞાનનો પ્રવેશ થયો ત્યારે તેમના હૃદયમાંથી અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર દુર થઇ ગયો, તેમની આંખો ખુલી ગઇ અને તેથી તેઓ ઘણીજ તત્પરતાથી કોઇ જ્યોતિષ, કોઇ દર્શન, કોઇ શિલ્પ, કોઇ સાહિત્ય, કોઇ ધર્મ અને કોઇ સમાજને પોત-પોતાની શક્તિ અનુસાર પરિષ્કૃત કરવા લાગ્યા. કેટલાક દિવસો પછી જોવામાં આવ્યું કે જ્યાં મુર્ખતા રાજ્ય કરી રહી હતી ત્યાં વિદ્યાની વિજય ધ્વજા ફરકવા લાગી. જ્યાં દુર્ગ ભવન હતું ત્યાં સારી સારી સડકો, સારાં સારાં મકાનો અને બાગોની શોભા દેખાવા લાગી, જ્યાં અરાજકતા ફેલાયલી હતી ત્યાં સુવિચાર અને શાસનપ્રણાલીની પ્રતિષ્ટા થઇ, જે કુવાના દેડકાની માફક પોતાનો દેશ છોડીને કંઇ જતા નહોતા તે વણજવ્યાપાર કરવાને માટે દેશદેશાન્તર જવા લાગ્યા. જે સાધારણ અન્ન વસ્ત્રને માટે તલસતા હતા, તેમની જન્મ ભૂમિ સંસારની વિવિધ વિલાસ—વસ્તુઓથી અને અન્નધનથી પરિપૂર્ણ થઇને લક્ષ્મીના આવાસ સ્થાનરૂપ બની ગઇ. એક વખતે પાશ્ચાત્ય દેશ વાસીઓએ પૂર્વના નિવાસિઓના ઐશ્વર્યને જોઇને આશ્ચર્યની સાથે પૂછ્યું હતું કે, એ લોક કેવી રીતે આવા ધનાઢ્ય બન્યા હશે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર દેવવાણીની માફક તેમના હૃદયમાં પોતાનીજ મેળે ઉદ્દભૂત થયો કે "**उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैतिलक्ष्मी.**"

આ પૂણ્યભૂમિના અધિવાસી ગણ જે મન્ત્ર બળથી જ્ઞાન-સમુદ્રનું મંથન કરીને મહાલક્ષ્મી અને અમૃતના અધિકારી થયા હતા, તે મંત્રબળ આજ કયાં ગયાં? શું થયું? નિશ્ચય તમે આ સંજીવની મંત્રને ભૂલીને મહાલક્ષ્મીની કૃપાથી વિખુટા થયા છો! એ મંત્ર યાદ આવવાનો તો હાલ સંભવ નથી, પણ આ વખતે "**उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैतिलक्ष्मीः**" આ મહામંત્રનું સાધન કરો અને ફરી લક્ષ્મીના કૃપાપાત્ર બનો.

જેમ આળસથી ઉલટો ઉદ્યોગ છે તેવીજ રીતે અદ્રષ્ટ (પ્રારબ્ધ) થી ઉલટો પુરૂષાર્થ (પ્રયત્ન) છે. જે લોક આળસુ છે, તેજ પ્રારબ્ધના ભરોસે રહીને દુઃખ પામે છે. જે ઉદ્યોગશીલ છે તેજ પુરૂષાર્થ કરીને સુખ પામે છે.

આજકાલ ભારતવર્ષમાં અદ્દષ્ટવાદિયોની સંખ્યા બહુજ વધી ગઈ છે, અદ્દષ્ટવાદ—પ્રારબ્ધવાદની જડ એટલી મજબુત થઇ ગઈ છે કે પુરૂષાર્થ-વાદી ઉદ્યમશીલ જાતિ કંઈ સો વર્ષોથી સમ્પર્ક હોવા છતાં પણ હજુ સુધી જરા પણ હાલી નથી. પરંતુ દિનપ્રતિદિન મજબૂતજ

થતી જાય છે. નિરૂદ્યમી લોકોની સંખ્યા દિવસે દિવસે વધતી જાય છે. જે વખતે ભારતમાં પ્રારબ્ધવાદનો પ્રચાર થયો હતો, તે વખતે ભારતની અવસ્થા જુદીજ હતી. તે વખતે લોકોને ભોજન, વસ્ત્ર આદિ અત્યાવશ્યક પ્રયોજનીય વસ્તુઓને લીધે કાંઇ ચિન્તા નહોતી, તે વખતે લોક વસ્તુથીજ વસ્તુ ખરીદતા હતા. એ પ્રકારે સર્વ લોક પોતાને જે વસ્તુની જરૂર હોય તે મેળવી લેતા હતા, રૂપિઆ પૈસા વ્યવહારમાં બહુજ ઓછા આવતા. રૂપિયો એટલો બધો મોંઘો હતો કે કોડીને લોક રૂપિયો કરીને સમજતા હતા. તે વખતે લોક અર્થ-ધનને અનર્થનું મૂળ સમજીને ધનનો એટલો સંગ્રહ કરતા નહોતા. તે વખતે સમાજમાં જે અત્યંત ગરીબમાં ગરીબ હતા તેને પણ રહેવાનું ઘર અને ખાવાને માટે અન્નની ખોટ નહોતી. તે વખતે ભારતમાં અન્ન બહુજ સહેલાઇથી ઉત્પન્ન થતું અને લોક થોડાજ પરિશ્રમથી પોતાના પરિવારને પોષણ કરવા જેટલું અન્ન પેદા કરી શકતા હતા. જે જે અવસ્થામાં હતા તે તે અવસ્થામાં સુખી હતા.

જેને આપણે આંખથી જોઇ શકતા નથી તે અદૃષ્ટ છે, અને તે પ્રમાણે ભવિતવ્યનેજ લોક અદૃષ્ટ માને છે. જેનો કાંઈ નિર્ણય કરી શકાતો નથી. "**क्षणा दूर्ध्वं नजानामि विधाता किं विधास्यति**" તે અદૃષ્ટ છે. પ્રથમથી કોઇ વિપદ્‌ને દુર કરવાનો ઉપાય ન કરતાં જ્યારે વિપદ્ આવે ત્યારે તેને અદૃષ્ટના ફળ રૂપ માની તેના નિવારણને માટે કાંઇ પ્રયત્ન કરતા નથી, જે સર્વદા અદૃષ્ટના ઉપરજ આધાર રાખે છે, તે અદૃષ્ટવાદી છે. તેમને પુરો વિશ્વાસ છે કે અદૃષ્ટને કોઇ ટાળી શકતું નથી અને તેથી તે વિપદ્‌ગ્રસ્ત થવા છતાં પણ સહસા વ્યગ્ર ન થતાં શાંત ભાવથી રહે છે. પરંતુ જે લોક પુરૂષાર્થશીલ છે, જે અદૃષ્ટના બળપર ન બેસતાં યથાશક્તિ ઉદ્યોગ કરે છે તેમનાપર જો કાંઈ એકાએક કોઈ દૈવી દુર્ઘટના આવી પડે છે, તો તે પૂર્વે સાવધાનતાનો વખત ન મળવા છતાં પણ તે ગભરાતા નથી અને ભયભીત થતા નથી. અને હાથ પગ જોડીને બેસી રહેતા નથી, જલ્દીથી ચાહે વિલંબથી તે અદૃષ્ટને ન ગણતાં પ્રયત્નનેજ પ્રધાન માનીને વિપદ્ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને જ્યાં સુધી તેનું સંકટ મટતું નથી ત્યાં સુધી તેને શાંતિ વળતી નથી. અદૃષ્ટને બરોબર રીતે દુર કરવામાં સમર્થ ન થવા છતાં પણ તે કાંઇ ને કાંઇ કૃત કાર્ય અવશ્ય કરતોજ રહે છે પણ અદૃષ્ટવાદિ તો બિલકુલજ નિશ્ચેષ્ટ થઇને રહે છે. સામાન્ય રીતે લોક જે અર્થમાં "અદૃષ્ટ, દૈવ,

ભાગ્ય, કપાલ" આદિ શબ્દોનો વ્યવહાર કરે છે, તે ઉદ્યમના વિરોધી છે. કેટલાક લોકને એમ કહેતાં સાંભળ્યું છે કે "ભાગ્યમાં લખ્યું હશે તે થશે" "ભાગ્યમાં ન લખેલું તેથી ન થયું" "વિધાતાએ જે ભાગ્યમાં લખ્યુંજ ન હોય તે કેવી રીતે થાય, ઉદ્યમ કરવાથી શું થશે? જ્યાં વિધાતાએ ધાર્યું ન હોય ત્યાં હજાર ઉપાય કરો પણ તે નકામા છે." "તેનું ભાગ્યજ ખોટું છે, તેનો શો દોષ? જો તમારા ભાગ્યમાં લખ્યું હશે તો જરૂર મળશે." ઇત્યાદિ કપાળ, યા અદષ્ટ યા ભાગ્ય એ સર્વ પુરૂષાર્થ, ઉદ્યમ, અધ્યવસાય, ઉત્સાહ આદિ ગુણ રાશિયોના મૂળમાં દરરોજ કુવાડી મારી રહ્યાં છે. કેટલાક ઉચ્ચાભિલાષી યુવક એક બે કાર્યોમાં નિષ્ફળ નિવડવાથી તુરતજ પોતાના ભાગ્ય વા અદષ્ટનો દોષ કાઢીને ફરી તે કામોમાં હાથ નાંખવાનું સાહસ કરતા નથી, જે લોક "**भाग्यं फलंति सर्वत्र नविद्यानचपौरुषम्**" કહીને હરખાય છે તેમણે સમજવું જોઇએ કે તે લોકોના હૃદયમાંથી ઉચ્ચાભિલાષાની જ્યોતિ બુઝાઈ ગઇ છે. તે માથાપર હાથ મૂકીનેજ સમય ગાળવા ઇચ્છે છે. તે ભાગ્યની આટલી બધી મોટાઈ કેમ ગણે છે! જો તેનું કારણ શોધશો તો તમને પ્રત્યક્ષજ જણાશે કે તે ભાગ્ય પ્રશંસાના મૂળમાં આળસ. અસમર્થતા અને અસ્વસ્થતાજ કારણ છે. પરંતુ તે આત્મવંચક અભિમાની વ્યક્તિ પોતાનો દોષ છુપાવવાને માટે બીજાની આંખોમાં એમ કહીને ધૂળ ફેંકે છે કે, "દૈવની ગતિને કોણ રોકી શકનાર છે? અદષ્ટનું ફળ સર્વને ભોગવવુંજ પડે છે. કોનું સામર્થ્ય છે કે જે અદષ્ટના ફળને ખંડિત કરી શકે? વિધાતાને જે કરવું હોય છે તે કરી શકે છે." કેટલાક યોગ્ય મનુષ્યો થોડાજ પગારમાં હંમેશા પડી રહે છે. અને અયોગ્ય મનુષ્યો તે લોકોથી ચઢી જઇને તેમનાથી વધુ પગાર મેળવે છે. તેનું કારણ શું? પોતાની ઉન્નતિની બરોબર તપાસ કરતા રહેવું, જે લોકો પોતાની ઉન્નતિ કરવા ઇચ્છે છે તે લોક કદી નિશ્ચેષ્ટ થઇને બેસતા નથી. તે ઉદ્યમશીલ વ્યક્તિ અદષ્ટવાદી, યોગ્ય સોબતીઓને ઉદ્યોગથી વિમુખ જોઇને સારી તકનો લાભ લઈ ખટપટ કરીને પોતાના ઉદ્દેશને સિદ્ધ કરે છે. આમ કરવું, અથવા આ પ્રકારનો ઉદ્યોગ કરવો તેનું શું કાંઈ મૂલ્ય નથી? આ અયોગ્ય મનુષ્યોનો એ એક બળવાન ગુણ તેની સઘળી અયોગ્યતાને ઢાંકી દે છે. એવીજ રીતે ઉદાસિનતા અને નિશ્ચેષ્ટતા સારા સારા ગુણવાન અને યોગ્ય મનુષ્યોના ગુણ ગૌરવને નષ્ટ કરીને આર્થિક

ઉન્નતિના મૂળમાં કુહાડીનો ઘા કર્યા કરે છે. અને એથી સિદ્ધ થાય છે કે ઉદ્યોગ યા પ્રયત્ન કર્યા વિના કાંઈ પણ કામ સિદ્ધ થતું નથી. જે લોકોનું ભાગ્ય સારૂં છે તેમણે પણ પોતાનું સારૂં ભાગ્ય પ્રયત્ન દ્વારાજ પ્રાપ્ત કર્યું છે. જે લોક પુરૂષાર્થની સાથે ઉદ્યોગ કરે છે તેનું ભાગ્ય પોતાની મેળેજ સારૂં થઇ શકે છે. જે લોક ઉદ્યોગથી બ્હીવે છે, તે પોતાના અયોગ્ય ભાગ્યથી પસ્તાયાં કરે છે. ઉદ્યોગ વિના કદી પણ સફળતા પ્રાપ્ત થતી નથી "**नहि सुप्तस्यसिंहस्य प्रविशन्तिमुखेमृगाः**" અર્થાત્ સુતેલા સિંહના મુખમાં હરણ પોતાની મેળે આવીને પ્રવેશ કરતું નથી. જેવો પ્રકાશ અને છાયાનો સંબંધ છે તેવો જ સંસારમાં સારા અને ખોટાનો પણ છે. અદષ્ટવાદ જેવી રીતે જાતિય દુર્બળતા નિશ્ચેષ્ટતા અને અવનતિનું કારણ થઈ રહ્યો છે, તેવી જ રીતે આળસુઓને તેમજ જે ઉદ્યમ કરતાં કોઇ ગુઢ કારણથી કે અજ્ઞાનના દોષથી નિષ્ફળતા મેળવે છે, તેમને શાંતિના કારણરૂપ છે. અદષ્ટવાદિયોના પક્ષમાં અદષ્ટ શાંતિ અને સહિષ્ણુતાના ઉત્પાદક રૂપ છે. બંધિલું પાણી જેવી રીતે ધીમે ધીમે બગડતું જાય છે તેવી રીતે સ્વાભાવિક શાન્તિ પ્રિય જાતિના અંશમાં અદષ્ટવાદ ઘણો જ હાનિકારક થઇ પડે છે. સંસારની સર્વ ઉન્નત જાતિયોએ અદષ્ટને તુચ્છ ગણીને પુરૂષાર્થનેજ પ્રધાન રૂપે માન્યો છે. જે હંમેશાં અદષ્ટવાદી છે તે તે પુરૂષાર્થ વાદિયોના અનુગ્રહની છાયામાં આશ્રય લઇને રહેલા છે. દુઃખ અને દારિદ્ર તેમની પાછળ પડયા છતાં પણ તે અદષ્ટવાદનો ત્યાગ કરીને પુરૂષાર્થવાદને ગ્રહણ કરતા નથી. એક તરફ અદષ્ટવાદી લોક બેઠા બેઠા ભવિષ્યની ગણના અને અદષ્ટના ફલાફલનો વિચાર કરી રહ્યા છે, અને બીજી તરફ ઉદ્યોગશીલ પુરૂષાર્થી લોક દિનપ્રતિદિન રીદ્ધિની વૃદ્ધિ કરીને સુયશ ફેલાવી રહ્યા છે, તેથીજ **એડવર્ડ ડેનિસને** કહ્યું છે કે "ભવિષ્ય જાણવું તે ઉપયોગી નથી, પરંતુ તેને માટે ઉદ્યોગી થવું એજ વધુ ઉપયોગી છે."

કેટલાક લોકો એકવાર કાર્ય કરતાં નિષ્ફળતા મળે છે તો પ્રારબ્ધનો વાંક કાઢી પછી તે કાર્યને છોડી દે છે, પરંતુ જે લોકો અદષ્ટ ઉપર વિશ્વાસ રાખતા નથી તે લોકો એકાદ વાર નિષ્ફળતા મળતાં તે ઉદ્યોગને છોડી દેતા નથી. પણ પોતાના કાર્યને ચાલુ રાખે છે, તો અંતે તે તે કામમાં વિજય મેળવે છે. વારંવાર નિષ્ફળતા મળવા છતાં પણ માટીનાં વાસણની પ્રથમ શોધ કરનાર **પ્યાલિસી** સોળ વર્ષ સુધી સાહસ પૂર્વક પોતાના વ્યવ-

ઉપાયમાં લાગ્યો રહ્યો, ત્યારે અંતે તેનો તે કામમાં વિજય થયો. જો તરત હિંમત હારી જાત તો તે કાંઇ પણ કામ કરી શકત નહિ. વારંવાર નિષ્ફળતા મળવા છતાં પણ સાહસી મનુષ્ય કદી પણ નિરૂત્સાહી થતો નથી પરંતુ નિષ્ફળતાથી તેની બુદ્ધિ ઉત્તરોત્તર વધતી જતાં સફળતાનો માર્ગ બતાવે છે. જ્ઞાની લોક નિષ્ફળતા મળવા છતાં કામને અસંભવિત માનીને અથવા તો પોતાના ભાગ્યનો દોષ કાઢીને સાહસહીન થતા નથી. તે નિષ્ફળતામાં પોતાનોજ દોષ કાઢે છે. અને જે કારણથી પોતાની સફળતા પ્રાપ્ત થઇ હોય તેથી બચીને ફરી કામ કરવાને લાગે છે. જેમ વિશેષ ભૂલ પડવાથી પરીક્ષામાં પાસ થવાતું નથી તેવીજ રીતે કોઈ પણ કાર્યમાં પ્રમાણથી અધિક ભૂલ કરવાથી તે સિદ્ધ થતું નથી. જેવી રીતે પરીક્ષામાં પાસ થવા ઇચ્છનાર પોતાનો દોષ કાઢી જે વિષય કાચો હોય છે તે ફરીથી પાકો કરીને ફરી પરીક્ષામાં બેસી અને પાસ થાય છે તેવી રીતે એકવાર કોઇ કાર્યમાં નિષ્ફળતા મળે તો તેથી નિરાશ ન થતાં જે કારણથી નિષ્ફળતા મળી હોય તે કારણને શોધી કાઢી અને તેમાં સુધારો કરવો કે ફરી તેમાં નિષ્ફળતા મળે નહિ. પણ વિજયજ થાય.

પ્રારબ્ધ પર વિશ્વાસ રાખી બેસી રહેનારને હાથ પગ હલાવવાની માથાકુટમાં ન પડનારને દ્રવ્યનું મોં જોવું મૂશ્કેલ થઇ પડે છે. પ્રારબ્ધ એ પ્રયત્નનુંજ ફળ છે. ગત જન્મમાં કરેલાં કર્મોનું ફળ તે આ જન્મમાં પ્રારબ્ધ રૂપે ફળ આપે છે. માટે શું આ જન્મમાં પ્રયત્ન કરીએ તો તેનું ફળ ન મળે એમ છે? કદીજ નહિ. પ્રયત્ન કરનારાજ મનુષ્યો ભાગ્યશાળી છે અને તેજ મનુષ્યો દ્રવ્યને મેળવી શકે છે. કુવો મ્હોં આગળ હોવા છતાં તેમાંથી દોરી લોટા વડે પાણી કાઢી પ્રયત્નથી તૃષાની નિવૃતિ જેઓ કરતા નથી અને પ્રારબ્ધ ઉપર વિશ્વાસ રાખી એની મેળે કુવામાંથી પાણી નીકળી મ્હોંમાં પડવાની જે આશા રાખે છે તેઓ છેવટે મૃત્યુવશજ થાય છે. માટે મનુષ્ય માત્રે ધન પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરવોજ જોઈએ.

## પ્રકરણ ૨૫ મું.

### પોતે પોતાને ઠગવો નહિ.

કેટલાક વ્યવસાયી અનેક વિઘ્નોને લીધે પોતાની ઉન્નતિ કરી શકતા નથી, કોઇ ખરાબ માલને અધિક દરથી વેચવાથી, કોઇ

અસત ઉપાયથી વ્યાપાર ચલાવવાથી, અને કોઇ કઠોર વાણી બોલનાર હોવાથી ઉન્નત દશાને પ્રાપ્ત કરતા નથી. કોઇ પરિણામ દર્શીતા અને કાર્ય કુશળતાના અભાવથી અને કોઇ અસહિષ્ણુતાના દોષથી વણજ-વ્યાપારમાં ખોટ ખાઇને દિનપ્રતિદિન માઠી દશાને પ્રાપ્ત થતા જાય છે. અને અંતે તેઓ દરિદ્રતાનાજ પાત્ર રૂપ બને છે. તથાપિ તેને પોતાની ભૂલ જણાતી નથી અને જણાવા છતાં પણ તેને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરતા નથી. તે માત્ર ગ્રાહકોનો, દેશનો અને કોઇ સર્વોપરિ પ્રારબ્ધ-નોજ દોષ કાઢી સંતોષ માને છે. જેવી રીતે બીજાની આગળ પોતા-ની ભૂલ તે કબુલ કરતા નથી, તેવીજ રીતે પોતાના વિચારની સામે પણ પોતાના દોષનો સ્વિકાર કરતાં સંકોચ અને ભય થાય છે. ઘણા વિદ્યાર્થિઓને આપણે એમ કહેતાં જોયા છે કે આ વખતના સવાલો ઘણાજ કઠિન હોવાથી નાપાસ થવાયું છે. બાકી મ્હેં જવાબ તો ખરાજ લખ્યા હતા છતાં નાપાસ કેમ થવાયું તે ઇશ્વર જાણે, જવાબ ખરા લખવા છતાં પણ શું વળે છે? કારણ કે માત્ર અક્ષર જોઇનેજ કેટલાક પરીક્ષકો તો પાસ કરે છે. આવી રીતે કોઇ સવાલનો, કોઇ પરીક્ષકનો, કોઈ શિક્ષકનો અને કોઇ ભવિષ્યનો દોષ દે છે. પરંતુ કોઈ પોતાનો દોષ કાઢતું નથી. બીજાના દોષ જોવાનેજ લોક જેવી રીતે તત્પર રહે છે, બીજાના દોષની સમાલોચનામાં જેવી રીતે સમય વિતાવે છે અને આનંદ પામે છે, બીજાના દોષોને ફેલાવવાનું જેવું સાહસ કરે છે, તેવીજ રીતે જો પોતાના દોષોપર દ્રષ્ટિ આપતા હોત અને પો-તાનીજ ભૂલનો સ્વિકાર કરીને તેનું શોધન કરવાની તત્પરતા જણા-વતા હોત અને પોતાના દોષને પ્રકાશમાં લાવવાનો સંકોચ ન કરત તો સમાજ આજ એવી અધોગતિને પ્રાપ્ત નજ થાત. જે લોક પોતાના દોષનો સ્વિકાર નથી કરતા, પોતાના દોષોનું સંશોધન નથી કરતા અને પોતાને દોષોથી બચાવવાને સાહસ નથી કરતા તેઓ ખરી રીતે આત્માને ખેતરીને પછી પોતે પસ્તાય છે. આ આત્મ પ્રતારણા જેવી રીતે બીજા કાર્યોમાં નુકશાનનું કારણ બને છે તેવીજ રીતે આ વ્યા-પારીયોની ઉન્નતિના માર્ગમાં કંટકસ્વરૂપ થઈને સર્વ નાશનું કારણ બને છે. તે એ વેપારીઓને નિર્ધન બનાવ્યા સિવાય છોડતી નથી. ઉપરાંત તે તેના મનનો સંપુર્ણ ઉત્સાહ, તેના હૃદયનો સઘળો સાહસ અને સદ્દભાવને હરી લે છે તે ત્યાં સુધી કે શરીરને નિર્બળ અને શક્તિહિન બનાવી દે છે.

આત્મપ્રતારક વ્યક્તિ ચરિત્રહીન, ગરીબની માફક બીજાને ભાર

રૂપ થઇને ઘણા કષ્ટથી જીવનનો ભાર વહન કરતાં આ સંસારમાંથી એક દિવસ ચાલ્યો જાય છે. તેને માટે કોઈ એક ટીપું આંસુ પણ પાડતું નથી. અને લોક એમ કહે છે કે "અમુક માણસ પોતાની નાસમજણને લીધેજ નષ્ટ થયો." કોઇ કોઇ ગંભિરભાવથી કહે છે કે, તે પોતાની કરણીથી પોતેજ ડુબે છે અને પોતાના સમસ્ત પરિવારોને પણ ડુબાડે છે.

આત્મપ્રતારક વ્યક્તિયોનું પરિણામ કદી કદી એથી પણ અધિક ભયંકર આવે છે અને તેથી આત્મપ્રતારણાના ફંદમાં ન ફસાતાં સર્વદા પોતાનીજ રક્ષા કરતા રહેવું જોઇએ.

---

## પ્રકરણ ૨૬ મું.

### ધૈર્ય-ધીરજ.

**धैर्यमेवेट सत्याज्यं प्राणीनां सर्व सिद्धिदं ।**
**उत्साहीन प्रतिदिनं, संचिन्वन्ति सुसंपदं ॥**

સર્વ સિદ્ધિને આપનાર જે ધૈર્ય છે તેનો કોઈએ ત્યાગ કરવો નહિ કારણ કે ઉત્સાહી પુરૂષો હંમેશાં નવિન સંપત્તિ મેળવે છે.

ધૈર્ય એ મનુષ્યનામાં મોટો ગુણ છે. મનુષ્યને પોતાના ઉદ્યોગમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરાવનાર અનેક ગુણોમાં ધૈર્ય પણ એક છે. કોઈ પણ કામ કરવાની હીંમત રાખી તેને પુરૂં કરતાં સુધી હીંમત ખમી કરોડો રૂપિઆનો વેપાર કરનારા હિંમતથીજ પોતાનો ધંધો કરે છે. કોઈ પણ કામ કરવાની હીંમત રાખવી જોઇએ. કોઇ ગમે તે કહે છતાં ભયથી તેનો ત્યાગ ન કરવો. દરેક કામમાં ઉદ્યોગની સાથે ખંત, દ્રઢતા અને હિંમત ઉપયોગનાં છે. મનુષ્ય જો હીંમત રાખીને કામ કરે છે તો તેને તેના કામમાં પરમાત્મા જશ આપેજ છે. હીંમત-ધૈર્ય એ મનુષ્યને માટે મોટામાં મોટો ગુણ છે.

## પ્રકરણ ૨૭ મું.

### પરાક્રમ.

उत्तमः स्वगुणख्याता पितृख्यातश्चमध्यमाः ।
अधमोमातृविख्यातः स्त्रीविख्यातोऽधमाधमः ॥

જે મનુષ્ય પોતાના પરાક્રમવડે ઓળખાતો થાય છે તે ઉત્તમ, જે પોતાના બાપના નામથી ઓળખાય છે તે મધ્યમ, માના નામથી ઓળખાય છે તે અધમ, અને સ્ત્રીના નામથી જે ઓળખાય છે તે અધમમાં પણ અધમ છે.

'આપ સમાન બળ નહિ ને મેઘ સમાન જળ નહિ'

મનુષ્ય માત્રે પોતાનાજ ઉપર આધાર રાખવો. બીજાના ઉપર આધાર રાખીને જેઓ કામ કરે છે તેઓને આખરે પસ્તાવો થાય છે. પોતે કોઇ પણ કામ કરવાને માટે બીજાના ઉપર આધાર રાખવા કરતાં પોતે તે કામ કરવાની યોગ્યતા પ્રથમ ધારણ કરીને પછી જ તે કામ કરવાનો આરંભ કરવો જોઇએ.

જે માણસો માત્ર પોતાના પરાક્રમ ઉપરજ આધાર રાખીને કાર્યો કરે છે તેઓ આગળ જતાં મહાન કાર્યો કરવાને શક્તિમાન થાય છે. અભ્યાસથી કામ કરવાની શક્તિ આવે છે. જે માણસો બીજાના ઉપર આધાર રાખી કામનો આરંભ કરે છે તે જન્મારા પર્યંત કાંઇ પણ કામ કરી શકતા નથી. કોઇ પણ કામ સિદ્ધ કરવાને માટે મનુષ્યે પોતાના ઉપરજ આધાર રાખતાં શીખવું જોઇએ.

## પ્રકરણ ૨૮ મું.

### અવસરને હાથથી ન જવા દેવો.

"અવસર વારંવાર ન આવે."

જેટલાં કામ છે તે સર્વ સુયોગ મળવાથીજ થાય છે. જે લોક સુયોગ તરફ દરકાર કરતા નથી તેને ફરી સુયોગ મળતો નથી. સર્વ લોકના જીવન કાળમાં કોઇ વખતે સુયોગ આવતો રહે છે. પરંતુ જે લોક સુયોગનો સદુપયોગ કરવો જાણતા નથી તેને

પાછળથી પસ્તાવો થાય છે. કારણ કે સુયોગ વારંવાર હાથમાં આવતો નથી, અને કદી આવે છે તો માત્ર થોડા વખતને માટેજ. કહેવત છે કે ચોરના નાસી ગયા પછી બુદ્ધિ સુઝે છે, અથવા ચોર જ્યારે ઘરનો માલ ચોરી કરીને લઇ જાય છે ત્યારે લોક પસ્તાય છે કે, સાવધાન રહેતા હોત તો ચોરી ન થાત, ખડકીનાં કમાડ ખૂબ મજબૂત રાખત અથવા રૂપિયા ઘરમાં ન રાખતાં બેંકમાં જમા કરવામાં આવ્યા હોત તો ચોર કદી ચોરી ન જાત અને તેના હાથમાં કાંઇ ન આવત" વિગેરે. આ પ્રકારે પોતાની સાવધાની અને ચોર પકડવામાં કેટલીક કૌશલ્યતા અને બુદ્ધિનો આવિષ્કાર થવા માંડે છે પરંતુ ચોરી થઇ ગયા પછી તે સર્વ નકામું છે. ચોરના ગયા પછી સાવધાન થવાથી શું ફળ? જે સુયોગ હાથથી ચાલ્યો ગયો, તે શું ફરી સહેજમાં હાથ આવી શકે છે?

વિદ્યાભ્યાસ વખતે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ પોતાને પ્રાપ્ત સુયોગની દરકાર ન કરતાં પોતાની બાલ્યવયમાં હસવા, ખેલવામાં અને રંગ રાગમાં સમય વિતાવી નાખે છે અને પરીક્ષામાં નાપાસ થતાં વ્યર્થ મનોરથ કરે છે. બરોબર અભ્યાસ ન થવાથી પોતાની જીંદગી થોડી કમાણીમાં ગાળવી પડે છે અને તે વખતે પસ્તાવો થાય છે. વણુજ વ્યાપારમાં સુયોગનો સદુપયોગજ ઉન્નતિનું પ્રથમ પગથીયું છે. જે વેપારી સસ્તા દરે માલ ખરીદીને મોંઘા ભાવથી વેચવાનો સુયોગ ખોઇ બેસે છે તેની ઉન્નતિ થતીજ નથી. કેટલાક સમજુ વેપારીઓ પોતે ખરીદેલી વસ્તુઓ વખત આવતાં વેચી નાંખે છે અને વિલક્ષણ લાભ મેળવે છે. આવા સુયોગનો લાભ લઇને તો કેટલાક દરિદ્ર લોકો લક્ષાધિપતિ થઇ ગયા છે.

કોઈ મનુષ્ય કેવળ વિદ્યા ભણવાથીજ વ્યવસાય કુશળ થશે તેનો કાંઈ નિશ્ચય નથી. કેટલાક મનુષ્યો વિદ્વાન હોવા છતાં પણ વેપાર બુદ્ધિથી રહિત હોવાથી અત્યંત કષ્ટથી નિર્વાહ કરે છે. પરંતુ જે લોક કાંઇ પણ લખી વાંચી શકતા નથી, તેનામાં કેટલાક વેપાર બુદ્ધિ અને સુયોગ તત્પરતા દ્વારા ખ્યાતિપૂર્વક સમ્પતિનો લાભ મેળવે છે અને સુખથી જીવન વિતાવે છે. એક વિદ્વાન જે સુયોગને અકિંચિત્કર સમજીને ઉપેક્ષા કરે છે, ત્યારે એક વ્યવહાર કુશળ—મનુષ્ય તે સુયોગને હાથથી જવા દેતા નથી. કેટલાક વ્યવહાર કુશળ ચતુર સુયોગની રાહ જોઇને બેસી રહેલા હોય છે. સુયોગ આવતાં પણ ઝટ તે તેનો સદવ્યવહાર કરીને લાભ મેળવે છે. આ પ્રકારે

સુયોગને ન ચુકનાર માણસનેજ વ્યવહાર કુશળ કહેવામાં આવે છે. જે લોક સુયોગનો ઉપયોગ કરવામાં અસમર્થ છે, તે લોકોના મુખથી એમ કહેતાં સાંભળ્યું છે કે, "સમય બહુજ ખરાબ છે, મારા પર આજકાલ શનિશ્ચરની દૃષ્ટિ પડી છે, મારી ખરાબ ગ્રહની દશા જાય છે." પરંતુ જે લોક દૃઢ પ્રતિજ્ઞા વ્યવસાય કુશળ અને સુયોગગ્રાહી છે, તે લોક ખરાબ સમય અને ખરાબ ગ્રહદશા વિગેરેની વાતને કદી મનમાં લાવતા નથી. તે સંકટના સમયમાં પણ ગભરાતા નથી. તે સર્વનાશ વખતે પણ ભવિષ્યના કલ્યાણનાં બીને શોધે છે.

## પ્રકરણ ૨૯ મું.

### નિષ્ઠાત્રય.

"સમય નિષ્ટા, નિયમ નિષ્ઠા અને વાક્ય નિષ્ઠા."

એકાગ્રતા અને નિષ્ઠા સિવાય કોઇ મોટું કામ સિદ્ધ થતું નથી. સંકલ્પની નિષ્પન્નતા નિષ્ઠા ઉપર આધાર રાખે છે. નિષ્ઠા વિના કોઇ સંકલ્પ પૂરો થઈ શકતો નથી. સંસારમાં જે લોક પોતાના બાહુબળથી પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા છે તે સર્વ સમય નિષ્ટ, નિયમનિષ્ટ અને વાક્યનિષ્ટ હતા. ભવિષ્યમાં પણ જે લોકો આદર્શ થાય છે તે આ ત્રણ નિષ્ટાઓના બળથીજ થાય છે. કેટલાક કવિ, કેટલાક ગ્રંથકાર અસાધારણ પ્રતિભાસંપન્ન હોવા છતાં પણ આ ત્રણ ગુણોથી રહિત હોવાથી ઘણાંજ કષ્ટ ભોગવી ચુકયા છે. દુર્ભાવના અને દુઃસમય કેટલાક નિષ્ઠાહિન વિદ્વાનોનો અસમયમાંજ અમૂલ્ય જીવન હરી લે છે.

ગમે તે અવસ્થામાં મનુષ્ય હોય તોપણ તેને ઉપરની ત્રણ નિષ્ઠાઓની જરૂર હોય છે. એક સાધારણથી સાધારણ ગૃહસ્થ કે જેને બહારના વ્યવહારોની સાથે કાંઇ વિશેષ સંબંધ નથી, તે કદી નિયમનિષ્ટ, સમયનિષ્ટ અને વાક્યનિષ્ટ ન હોય તો તેને પણ વિપત્તિ ખમવી પડે છે, અને કાર્ય ક્ષેત્રમાં વિઘ્નોની સામે થવું પડે છે. જે લોકોને સમયની, કામની અને પોતાના વાક્યની કાંઇ કિંમત નથી અને કાંઇ નિયમ નથી તેનું કોઇ પણ સમય કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી, અથવા તો તેનાં સર્વ કામ અધુરાંજ પડયાં રહે છે.

અનિષ્ટલોક સમજતા નથી કે આ સમય કેટલો મૂલ્યવાન છે. જેથી

તે પોતાના સમયને તો વૃથા ગુમાવે છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ બીજાના પણ અમૂલ્ય સમયને નષ્ટ કરવામાં જરાપણ સંકોચ કરતા નથી. જે લોકો નિયમસર કામ કરતા નથી તેની દિવસે દિવસે અવનતિ થતી રહે છે. જે લોકો વખતસર ખેતી કરતા નથી તેની ઉપજ બરોબર થતી નથી. જે દુકાનદાર વખતસર દુકાન ખોલતા નથી તેના ગ્રાહકોની સંખ્યા ઘટી જાય છે. જો કોઈ ખરીદદાર ઉધાર માલ-લઇને વખતસર મૂલ્ય ન આપે તો ફરી તેને બીજી વખતે ઉધાર ચીજ મળતી નથી અને તેનો વિશ્વાસ ઉડી જાય છે. ધંધાધારીઓને માટે સમયનિષ્ઠાથી વધીને કોઈ ગુણ નથી. જે ધંધાધારીઓ સર્વ કામ નિયમસર કરે છે તેનાપર લોકોનો વિશ્વાસ દિવસે દિવસે વધતો જાય છે, અને તેથી તેના કારભારની પણ દિવસે દિવસે વૃદ્ધિ થતી જાય છે. જે વેપારીની સમયસર કામ કરવાની રૂઢી નથી તેના ઉપરથી લોકોની શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ ઉઠી જાય છે. જે લોક કોઇને વચન આપીને ઠરાવેલા સમયે પોતાનું વાક્ય પૂરું કરતા નથી તે માત્ર પોતાનેજ નુકશાન નથી કરતા પણ બીજાને પણ નુકશાનકર્તા થઇ પડે છે. એથી કરીને જે ભાગ્યવાન પુરૂષ છે તે સમયની મર્યાદાનું કદી પણ ઉલ્લંઘન કરતા નથી. દ્રવ્યની સદુપયોગિતા કરતાં સમયની સદુપયોગિતા કોઈ પણ પ્રકારે ઉતરતી નથી. મિતવ્યયી ફ્રાંકલિન કહેતા હતા કે,—"સમયજ સોનું છે" કેમકે સોનાની પ્રાપ્તિ સમયનાજ સદવ્યવહારથી થઇ શકે છે. પ્રત્યેક કાર્યનો સમય ઠરાવવો જોઇએ, અને સર્વ કામ નિયમસરજ કરવાં જોઇએ. ઉદ્યોગી મનુષ્યોએ ભૂલે ચૂકે પણ વખતનો ગેરઉપયોગ ન કરવો જોઇએ. સમયનો સદુપયોગ કરીને કેટલાક લોકોએ કેટલીક ઉન્નતિ કરી છે, અને કર્યા કરે છે તેની સંખ્યા નથી. એક વિદ્વાને કહ્યું છે કે, ગયો વખત ફરી નહિ મળે." સમય જતો રહ્યો, હવે સમય ન રહ્યો, સમય નષ્ટ થઈ ગયો." આમ કહી નકામો કાળ ગાળવાથી કંઇ ફળ નથી. જે લોક સમય પર ધ્યાન રાખતા નથી તેનો સમય હાથથી જતો રહે છે. અને પછી હજારો કોશિશો કરવા છતાં પણ પાછો મળતો નથી. પરંતુ જે લોકો સાવધાન રહે છે તે સમયને વૃથા જવા દેતા નથી. કાંઇ ને કાંઈ કામ તેઓ જરૂર કરે છે. સંસારનાં જેટલાં કામ છે તે સર્વનો સંબંધ એક માત્ર સમય સાથે જ છે. જે લોકો કામ કરવા ઇચ્છે છે તેને સમય પણ મળે છે, અને કામ કરવાનો ઉપાય પણ સુઝી આવે છે. જે લોક એમ કહ્યાં કરે છે કે અમને કામ

કરવાનો સમય મળતો નથી. પણ તેમ નથી, તેઓ કામ કરવામાં જીવ ચોરે છે અથવા તો સમયનો સદુપયોગ કરતા નથી. સર હેનરી કાક-વ્હાઇટ જ્યારે વકીલને ત્યાં ગુમાસ્તી કરતા હતા તે વખતે જે કાંઇ થોડો વખત મળતો તેમાં તે ગ્રીક ભાષા શીખતા હતા.

આ સમય નિષ્ઠા, વાક્યનિષ્ટા, નિયમનિષ્ટાનો પરસ્પર એવો કાંઇ સંબંધ છે કે જેથી એકના અભાવથી બીજા બેનો પણ અભાવ થઈ જાય છે. અને એકનો અભ્યાસ કરવાથી બીજા બેનો પણ અ-ભ્યાસ અવશ્યજ થાય છે. જે લોકો ચોક્કસ ઠરાવેલા સમયે નિય-મિત કામ કરવાનું ચુકતા નથી, તે લોકો જે વખતે જે કામ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે, તે કામ તેઓ તે વખતે કરી શકે છે.

જે પોતાની આવશ્યક વસ્તુઓને ગોઠવીને ચોક્કસ સાથે ને સાથે રાખવાનું ઇચ્છે છે, તે દરેક ચીજને માટે ચોક્કસ જગા ઠરાવે છે. જે જગ્યાથી જે ચીજ ઉઠાવે છે તેને ફરી તે જગ્યાએ મૂકે છે. જેથી તેનો સમય બગડતો નથી. કોઇ ચીજને ખોળવાને વખત જતો નથી- તેને જે વખતે જે વસ્તુની જરૂર પડે છે તે વસ્તુ તુરતજ મળી જાય છે. કાગળ, કલમ કે ખડીયો ખોળવાને માટે તેને આકાશ પાતાળને એક કરવું પડતું નથી.

જેને સમય અને કામની શૃંખલા બાંધેલી છે, તેજ વખતસર કામ કરી શકે છે. આવા માણસોપર પણ લોકોનો વિશ્વાસ દિવસે દિવસે વધતો જાય છે,

વાક્યનિષ્ટામાં એક વખતે હિંદવાસી આર્યગણો અદ્વિતિયસ્થા-ન ભોગવતા હતા. તેમના સમાન સત્યપરાયણ બીજી જાતિ નહોતી. તે એક સત્યનિષ્ટાના બળથી હીંદુ જાતિ, સભ્યતા, સમુન્નત, સ્વા-ધિન અને બ્રહ્મજ્ઞાની બની હતી, તે વખતે વાક્યનિષ્ટાની એવી મર્યા-દા હતી કે પિતાનું વચન પાલન કરવાને માટે શ્રી રામચંદ્રજીએ સર્વ સુખોનો ત્યાગ કરીને વનવાસનાં અનેક સંકટોને પોતાને માથે વ્હોરી લીધાં હતાં, પાકનિષ્ટાના સાક્ષાત્ મૂર્તિમાન મહાપરાક્રમી ભીષ્મ આદર્શ સ્વરૂપ થયા હતા, જેમણે યાવત્જીવન બ્રહ્મચર્યવ્રત ધારણ કરીને પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કર્યું હતું. એવા અનેક મનુષ્યો પૂર્વકાળમાં થઇ ગયાનાં દ્રષ્ટાંતો પૂરાણ પ્રસિદ્ધ છે.

# પ્રકરણ ૩૦ મું.

## સિદ્ધિનો મુળ મંત્ર સાધુતા છે.

સાધુતાજ સિદ્ધિના મૂળ મંત્રરૂપ છે. તેને સર્વ લોક મુક્ત કંઠથી સ્વિકાર કરે છે. પરંતુ વાણિજ્ય વ્યવસાયના વિષયમાં પણ સાધુતાજ સિદ્ધિના મૂળ મંત્રરૂપ છે, તે વાતને કેટલાક ભ્રમાત્મક જ્ઞાનવાળા સ્વિકાર કરતા નથી. કોઇ કોઇ નીતિતત્વવેત્તાએ તો ત્યાં સુધી કહ્યું છે કે “ જે લોક થોડા પૈસામાં કોઇ ચીજ ખરીદ કરીને વધુ મુલ્ય લઇને વેચે છે તેનો સાધુતાની સાથે કાંઇ સંબંધ નથી.” જે લોકોનું એવું કથન છે, જે લોક એવું ઇચ્છે છે કે જે દરથી જે ચીજ ખરીદવામાં આવે તે દરથી તેજ ચીજ વેચવામાં આવે તોજ સાધુતાની રક્ષા થઇ શકે છે. તો તેની તેવી મનઃ કલ્પિત સાધુતાનું અવલંમ્બન કરનાર ધંધાદારીઓએ પોતાની દુકાને અને વેપારીઓએ પોતાનો ધમધોકાર ચાલતો વેપાર બંધ કરીને છાનામાના બેસી રહેવું જોઇએ. ખરીદેલી વસ્તુઓ પર કાંઇ નફો ચઢાવીને જે વેચવામાં આવે છે તે સર્વ કોઇને માલૂમજ હોય છે. તે લાભ તે બીજું કાંઈ નથી પણ કેવળ વેપારીઓની મહેનતનું મૂલ્ય માત્ર છે. ખરીદદાર દેશી યા વિદેશીય વસ્તુઓને પોતાની આવશ્યકતા અનુસાર વેપારીઓની દુકાનથી યોગ્ય પૈસા આપીને ખરીદે છે. તેમાં અસાધુતાની કોઇ પણ વાત આવતી નથી. પરંતુ દોઢા બમણા દામ વધારીને વેચવી, એકજ ચીજને કોઇને ઓછા દરથી અને બીજાને વધુ દરથી વેચવી, નકલી વસ્તુઓને અસલી કહીને વેચવી અથવા કોઇ બીજી રીતે ગ્રાહકોને ઠગવા, એ અવશ્ય અસાધુતા છે. જે વેપારી લોભવશ થઇને સાધુતાનો ત્યાગ કરે છે તેની અવશ્ય પડતી આવે છે. થોડાજ દિવસમાં તેની લોકોને છેતરવાની વાત લોકોમાં ફેલાઈ જાય છે અને કોઇ ગ્રાહક તેની દુકાન તરફ જોતા પણ નથી. વકરો ન થવાથી તેની દુકાનની કેટલીક વસ્તુઓ ખરાબ થઇ જાય છે જેથી થોડો લાભ મેળવવાને બદલે તેને વધુ ખોટ સહન કરવી પડે છે, જે વેપારી સાધુતાને ધારણ કરીને ઠરાવેલા દરથીજ માલ વેચે છે તેની દિવસે દિવસે વૃદ્ધિ થતી જાય છે. એથી “ સાધુતા એ સિદ્ધિનો મૂળ મંત્ર છે ” એ વાક્ય જેમ બીજા લોકોને માટે ચરિતાર્થ થાય છે તેવીજ રીતે વેપારીઓને માટે પણ તેવુંજ ચરિતાર્થ થઇ શકે છે.

કોઇ વસ્તુ ખરીદવામાં, વેચવામાં અને [illegible]વામાં વિશ્વાસજ

કાર્યસિદ્ધિના આધારરૂપ છે. વિશ્વાસ વિના વ્યવસાય ચાલી શકતો નથી. વિશ્વાસ ઉઠી જવાથી સાધુતા રહી શકતી નથી, અને સાધુતાનો અભાવ એ અધઃપાતનનું કારણ થઇ પડે છે. ઉદ્યોગી મનુષ્યોને માટે વિશ્વાસથી વધીને કોઇ બીજી પુંજી નથી. જે વેપારીએ વિશ્વાસરૂપી પુંજી ખોઇ નાંખી છે. તેનો ધંધો વધુ દિવસ ટકી શકતો નથી. આ દેશમાં વણજ વ્યાપારની વૃત્તિમાં, વિશ્વાસરૂપી મૂળ ધન—પુંજીનો અધિકત્તર અભાવ જોવામાં આવે છે. એથીજ ધનપ્રાપ્તિનો રસ્તો સાંકડો થઇ ગયો છે. આ અવિશ્વાસનુંજ ફળ છે કે કોઇ ખરીદદાર એક વસ્તુ ખરીદવાને માટે દશ દુકાનોમાં ભાવતાલ અને માલ નક્કી કરવા ફરે છે, દસ બાર દુકાનો જોયા સિવાય તેને ખરી કીંમતનો પત્તો જણાતો નથી. પરંતુ આ પ્રકારે એક વસ્તુ ખરીદવાને માટે આ દુકાનમાંથી આ દુકાનમાં ફરવાને માટે જે વખત નષ્ટ થાય છે તેની પૂર્ત્તિ કોઇપણ રીતથી થઈ શકતી નથી, જેવી રીતે ખરીદદારનો સમય નકામો જાય છે તેવીજ રીતે દુકાનદારનો સમય પણ નકામો જાય છે. દસ જાતની દસ વસ્તુઓ કાઢીને ગ્રાહકોને બતાવવી પડે છે, ગ્રાહકોમાં વધુ તો કેવળ કીંમતનીજ ખાત્રી કરનારા હોય છે. તેમણે વસ્તુ કઢાવી અને કીંમત પૂછી. દુકાનદારે તેની કીંમત કહી એટલે 'પસંદ નથી' કહી ગ્રાહક બીજી દુકાને જાય છે. દુકાનદારનો સમય તેવી રીતે ઘણે ભાગે તો માલની કીંમત ઠરાવવામાંજ નકામો જાય છે. તેનું કારણ માત્ર અવિશ્વાસજ છે. જે દુકાનદાર પોતાને વિશ્વાસપાત્ર બનાવીને પોતાના ઉપર લોકોનો વિશ્વાસ બેસાડે છે, અને યોગ્ય નફો લઇને માલ વેચે છે તેમની વસ્તુઓ બીજા દુકાનદારો કરતાં અધિક વેચાય છે અને ઘણીજ જલ્દીથી તે પોતાની ઉન્નતિ કરવામાં સમર્થ થાય છે. આ વખતે તો આ અવિશ્વાસુ ખરીદદાર અને દુકાનદાર બંનેને માટે પસ્તાવાનો વખત થઈ રહ્યો છે તેમાં સંદેહ નથી. એથી બંનેમાં સત્યનિષ્ટાની વિશેષ આવશ્યકતા છે.

ધંધામાં સફળતા પ્રાપ્ત કરવાનો મૂળ મંત્ર સાધુતા છે. એ સેંકડો ઉદાહરણોથી સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. પરંતુ જે લોક ધંધામાં ઠગાઇને ધારણ કરે છે, જે લોભને વશ થઇને લોકોને વિશ્વાસ દઇને ધન ઉપાર્જન કરે છે, જે હૃદયના સદભાવનો ત્યાગ કરીને કોઇપણ રીતે ધન એકઠું કરવામાંજ જીવનનો સાર સમજે છે, તેઓ થોડાજ દિવસમાં તેના ફળ રૂપે ખોટમાં આવી પડે છે અને પોતાની અસાધુતાનું ફળ હાથોહાથ ચાખે છે. એવા લોક અસંખ્ય ધન અને પ્રતિષ્ઠિત વ્યવસાયને મેળવ્યા છતાં પણ તેનું રક્ષણ કરી શકતા નથી. અસાધુતાથી સિદ્ધિલાભ ન થવાનાં પણ અનેક દ્રષ્ટાંત છે.

# ભાગ ૩ જો.

## પ્રકરણ ૩૧ મું.

### જીવિકા પ્રાપ્ત કરવી.

ઉત્તમ ખેતી, મધ્યમ વેપાર;
કનિષ્ટ નોકરી, અધમ ભીખ નિરધાર.

**પ્રા**ણ રક્ષણને માટે પ્રથમ અન્ન, પછી વસ્ત્ર અને ત્યારબાદ ઘર તથા બીજી વસ્તુઓની આવશ્યકતા પડે છે. પોતાના જીવન નિર્વાહને માટે જેટલી સામગ્રી આવશ્યક હોય છે, તે કરતાં અધિક વસ્તુઓની જરૂર સર્વ પરિવાર વર્ગના ભરણ પોષણને માટે પડે છે. જેમ જેમ આશ્રિતોની સંખ્યા વધતી જાય છે, તેમ તેમ આવશ્યકતા વધતી જાય છે. ઘરના સમસ્ત આવશ્યક પદાર્થોનો સંગ્રહ એક માણસથી થવો સંભવ નથી. માત્ર એક ભોજનની વાત લઇએ તો તેને માટે કેટકેટલી વસ્તુઓની જરૂર પડે છે. અન્નને માટે ખેતી કરવી, મીઠાને માટે ખારા સમુદ્રને કિનારે જવું, લાકડાંને માટે જંગલમાં જવું, એ પ્રકારે સેંકડો આવશ્યક વસ્તુઓ મેળવવાને માટે સેંકડો જગ્યાએ દોડવા માંડે ત્યારે સર્વ સામગ્રી એકઠી થાય છે. પરંતુ એક માણસથી એટલું કામ થવું એ અસંભવિત છે. પ્રથમ હિંદમાં વિનિમયની રીત ચાલુ હતી. લોકો એક વસ્તુ આપીને બીજી વસ્તુ લેતા હતા પરંતુ તેમાં અનેક પ્રકારનાં વિઘ્નો પડવાથી ધીરે ધીરે વસ્તુ વિનિમયનો ચાલ નીકળી ગયો અને એક વસ્તુથીજ સઘળી વસ્તુ મળી શકે તેવો ઉપાય શોધવામાં આવ્યો તેના ફળ રૂપે આ રૂપિઓ છે. રૂપિઆથી સર્વ વસ્તુઓ સર્વ વખતે સર્વત્ર મળી શકે છે, અને તેથી આ વખતે એક માત્ર રૂપીયાનો સંગ્રહ કરવાથીજ વ્યવહારનાં સર્વ કાર્યો સિદ્ધ થઇ શકે છે. જેની પાસે રૂપિઆ જમાં છે તેને વ્યવહારિક વસ્તુઓને માટે કાંઇ ચિંતા રહેતી નથી. તે સર્વ વસ્તુઓ રૂપિઆથીજ ખરીદી શકે છે. તેની સર્વ આવશ્યકતાની પૂર્તી કરનાર આ એક રૂપિયોજ છે. જો આપણે મહેનત વડે કોઈ કામની વસ્તુ પેદા કરીએ તો તેના બદલામાં આપણે રૂપિયા મેળવી શકીયે. જે લોક પોતાના આવશ્યક ખર્ચથી અધિક વસ્તુઓ ખરીદે છે તે તેમાંથી

પોતાને ખપ જેટલી વસ્તુઓ રાખીને બાકીની વસ્તુઓ યોગ્ય મૂલ્ય-થી વેચી નાંખે છે. આ પ્રકારે મહેનતદ્વારા રૂપિયા અથવા તો કોઇ કામની વસ્તુ પેદા કરવી તેનું નામ દ્રવ્યોપાર્જન, રોજગાર, જીવીકા, વિગેરે છે. સંસારમાં નાનાથી મોટા સર્વ લોકને માટે રોજગારનો રસ્તો ખુલ્લો છે. રોજગારને માટે મહેનત, સામાન્યબુદ્ધિ, ઉદ્યોગ અને શિક્ષણ એ જરૂરનાં છે.

સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં મનુષ્યો જેવી રીતે જીવનનિર્વાહ કરતા હતા તે વાત હાલમાં રહી નથી. જેમ જેમ સભ્યતા વધતી ગઇ તેમ તેમ આવશ્યક વસ્તુઓની માત્રા પણ વધતી ગઇ. સાથે સાથે જીવી-કાનો માર્ગ પણ બહુજ ઉલટપાલટ થઇ ગયો છે.

પ્રકૃતિના ફેરફારથી સર્વ વસ્તુઓમાં કાંઇને કાંઇ ફેરફાર થયાંજ કરે છે. આજકાલ પ્રતિદ્વન્દ્વિતાએ એવું ભયંકર રૂપ ધારણ કર્યું છે, અને દિન દિન ધારણ કર્યાં જાય છે કે જેથી રોજગારનો રસ્તો ઘણાને માટે એક પ્રકારના બંધ જેવોજ થઇ રહ્યો છે. પરંતુ રોજ-ગાર વિના કોઇ પોતાનો નિર્વાહ કરી શકતું નથી. એથી કરીને પો-તાની શક્તિ અનુસાર જેને જે રોજગારમાં સવળતા જણાઇ તે તેમાં પ્રવૃત થઇ ગયા છે.

કોઇ ખેતીથી, કારીગરીથી, વૈદકથી, ધીરધારથી, નોકરીથી મ-જુરીથી અને અનેક રોજગારોથી સર્વ લોક જીવનનિર્વાહ કરી રહ્યા છે.

વિશેષ ધન પેદા કરવાને માટે મુખ્ય ઉપાય વેપારજ છે. ખેતીથી પણ લોક ધન પેદા કરી શકે છે. પરંતુ ખેતીમાં વેપાર કરતાં લાભનો ભાગ થોડો છે. તથાપિ લોકોએ ખેતીનીજ શ્રેષ્ટતા માની છે. શ્રેષ્ટ માનવાનું કારણ એ છે કે ખેતીમાં સ્વાધિનતા રહે છે અને મનુષ્યોના જીવન ધારણનો આધાર ખેતીજ છે, અને ખેતી ન કરતાં જો સર્વ લોક ધીરધારનો અથવા તો એવોજ કોઇ બીજો રોજગાર કરવામાં વળગે તો લોકોને અન્ન મળવું દુર્લભ થઇ પડે. અન્ન ખાધા સિવાય કોઇ જીવી શકતું નથી, અને તેથીજ ખેતી કરવી એ સર્વ રોજગારોમાં ઉત્તમ માનવામાં આવ્યું છે. અને જો રૂપિ-યાના બદલામાં અન્ન ન મળે તો કરોડપતિના પણ ભિખારીના જેવાજ હાલ થાય.

વેપારનો પણ વિશેષ ભાગે અનાજ રૂ, કપડાં વિગેરે પદાર્થોના ખરીદ અને વકરા ઉપર આધાર હોય છે, અને તેથી ખેતીને પણ વેપારનું મૂળ કહેવામાં આવે છે. અસલમાં વેપારની પ્રધાન સામગ્રી

એ બેજ હતી. એક અન્ન અને બીજી કારીગરીની વસ્તુઓ ખેતી, વેપાર, નોકરી અને બીજાં અનેક ઉચ્ચ શિક્ષાસાધ્ય સ્વતંત્ર ધંધા છે. જેવા કે વકીલાત, વૈદક, પેપર કાઢવાં, ગ્રંથો રચવા, પુસ્તકો વેચવાં, છાપખાનાં વિગેરે, આ સર્વ ધંધાદ્વારા પણ લોકો ધનવાન થઈ શકે છે. પરંતુ નોકરી કે જે આ વખતના રોજગારોમાં મુખ્ય મનાય છે અને થોડા પ્રયત્ને સર્વને મળી જાય છે, તેની નીચા ધંધામાં ગણના કરવામાં આવી છે. કારણ કે તે ધંધો ભીક્ષા માગવાના ધંધા કરતાં કાંઇક સારો છે.

મનુસ્મૃતિમાં લખ્યું છે કે "**सेवाश्ववृत्तिराख्याता तस्मातां परिवर्जयेत्**" જુઓ મનુજીએ સેવા–નોકરીને કુતરાની વૃત્તિ સાથે તુલના કરી છે. ગોસાંઇ તુલસીદાસે પણ કહ્યું છે કે "સેવક સુખ ચહ માન ભિખારી" તથા "**पराधीन स्वप्नेहु सुख नाही।**" નીતિમાં લખ્યું છે કે, **कोमूढः सेवकादन्यः** "આ સર્વ વાતોથી એ સિદ્ધ થાય છે કે નોકરને એકતો સ્વતંત્રાનું સુખ નથી હોતું અને બીજું તે પગારની અલ્પ રકમમાં પોતાના અમૂલ્ય જીવનને વેચી નાંખે છે." નોકરી ગમે તેવી ઉંચા દરજ્જની હોય કે ગમે તો નીચાથી નીચા દરજ્જાની હોય તોપણ પરાધિનતાનું દુઃખતો સર્વને લાગેલુંજ હોય છે. ઑફીસરથી માંડીને ઝાડુ કાઢનાર સુધી સર્વમાં પરાધિનતાની સાંકળ વળગેલીજ હોય છે. પોતાના કામની ચિંતા સર્વને રહેલી હોય છે. જે જેટલા ઉંચા દરજ્જા પર હોય છે તેને તેટલોજ ડર રહે છે. ફુંકીફુંકીને પગ રાખવા છતાં પણ તેના જીવમાં સંદેહ રહ્યાંજ કરે છે. અર્થાત નોકરીની માફક પરાધિન વૃત્તિ બીજા રોજગારોમાં હોતી નથી. ચાણાક્ય–દર્પણમાં કહ્યું છે કે, "**सेवा धर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः**" નોકરી નીચ વૃત્તિ હોવા છતાં પણ ચોર વૃત્તિ, ભિક્ષાવૃત્તિ આદિ નિંદવૃત્તિયોથી સોગણી ચઢતી છે. રોજગારના જે જે ધધા છે તે સર્વ પોતપોતાની મર્યાદામાં સારા છે. જે નોકરીને આપણે નીચ વૃત્તિ ગણીએ છીએ, તે નોકરીને સર્વ લોક તેને નીચ વૃત્તિ સમજીને છોડીદે તો સંસારનાં ઘણાં કામો બરોબર ચાલે નહિ, અને સર્વ લોક સ્વતંત્ર વૃત્તિથી પોતાના જીવનનો નિર્વાહ કરી શકે નહિ. અન્ય બીજી દુર્વૃતિયો કરતાં નોકરી એ સદ્વૃત્તિ છે. જે કામ સત્યતાની સાથે કરવામાં આવે છે તેને ખોટું કહેવામાં આવતું નથી. જે મહિને દસ રૂપિયા મેળવીને અનેક તરેહનાં કષ્ટ પડવા છતાં પણ પોતાનું અને પોતાના પોષ્ય વર્ગનું પાલન

કરે છે તેજ પ્રસંશનિય અને સમાજમાં પ્રતિષ્ટા મેળવવા યોગ્ય છે. પરંતુ જે ઉચ્ચ પદાધિકારી અનીતિનું અવલમ્બન કરીને અધિક ધન પ્રાપ્ત કરે છે તે ગાડી ઘોડે ફરવા છતાં પણ સર્વ સાધારણની નજરમાં નિંદવા યોગ્ય ગણવામાં આવે છે. કોઇ તેની પ્રશંસા કરતું નથી. સ્વાધિનચિત્ત, મહા તેજસ્વી, વિદ્યાસાગર મહાશયે પણ નોકરી તો કરીજ હતી, પરંતુ તેની સાથે હિનતાનો સ્વિકાર કર્યો નહોતો. કારણ કે પરાધિનતાનો સ્વિકાર કરવા છતાં પણ તેમણે જીવનને બીજાને વેચ્યું નહોતું. તે પોતાના ઉપરીની આજ્ઞા પાલન કરવાને માટે તૈયાર હતા, પરંતુ અયોગ્ય આજ્ઞાનું તે કદી પાલન કરતા નહોતા. તે જ્યારે સંસ્કૃત કોલેજના પ્રિન્સીપાલ હતા ત્યારે એકવાર શિક્ષા વિભાગના મુખ્ય અમલદારની સાથે મતભેદ થવાથી તેમણે પાંચશો રૂપિઆના માસિક પગારની નોકરી તુરત છોડી દીધી હતી. જીવીકાના સર્વ માર્ગ બંધ કરીને નોકરી કરવી એ લજ્જાનો વિષય નથી પરંતુ એ તો નક્કિજ છે કે નોકરી કરીને કોઇ ધનવાન થઇ શકતું નથી. અને જો કોઈ થાય તો, તેની સાધુતા પર સર્વ લોક સંદેહ કરવા લાગે છે. સંદેહનું કારણ એ છે કે આ દેશમાં મનુષ્યો નોકરી કરીને રૂપિઆ કમાય છે, તે ગમે તો કલેકટર હોય કે એક સાધારણ પગારનો કારકુન હોય છતાં વેપારીઓની રીતે પૈસા પેદા કરવાનું તે જાણતા નથી. ઘણી વખત વધુ પગાર મેળવનારા જડજો કરતાં પણ વકીલ બેરીસ્ટરો અધિક ધન એકઠું કરી શકે છે. તેનું કારણ એ છે કે જેની આવદાની અનિશ્ચિત છે. તેઓ સંચય કરવાને માટે વધુ લક્ષ આપે છે. જેને નિયમિત વખતે નિયમિત દ્રવ્ય ( પગાર ) મળવાનો પૂરો ભરોંસો હોય છે તેઓ બચાવવા તરફ વધુ લક્ષ આપતા નથી. તે પોતાની ભવિષ્યની આવકના ભરોંસા પર નિશ્ચિંત રહે છે. નિશ્ચિંત આવકની બુદ્ધિ તેને અસાવધાન, અમિતવ્યયી અને અદૂરદર્શી બનાવે છે. પરંતુ જે લોકોનું આવક અનિશ્ચિત છે તેને એ વાતનો ભય રહે છે કે કદી જો કોઇ દિવસ કે કોઇ મહિનામાં કાંઈ ન મળે તો ગુજરાન ચલાવવું કઠિન થઈ પડે અથવા પ્રતિષ્ટામાં હાનિ પહોંચશે. અને તેથી જે કાંઇ તે કમાય છે તેમાંથી તે કાંઇને કાંઈ બચાવવાનો પ્રયત્ન અવસ્ય કરેજ છે. અધિક પગાર મેળવનારો સાવધાનીની સાથે ખર્ચ કરીને ઘરનાં સર્વ આવસ્યક કામો કરી શકે છે અને ભવિષ્યને માટે કાંઈ જમાં પણ કરી શકે છે. પરંતુ ધનાઢ્ય થવું એ તેને માટે વિલંબની વાત છે. નોકરી કરીને અતુલ ઐશ્વર્ય-

ના અધિપતિ થયાનો યા ધનકુબેર બનવાનો દાખલો આજ સુધીમાં એક પણ જોવામાં આવ્યો નથી. કારકૂન યા ઓફીસરની નોકરી કરીને કદી કોઇએ દેશોપકારને માટે લાખો રૂપિઆ દાન કરેલા જોવામાં આવ્યા નથી.

જે ધંધાથી વધારે ધનનો લાભ થઈ શકે છે, અને ખર્ચ કરવા છતાં પણ બહુજ કાંઈ જમાં થઈ શકે છે તેને છોડીને લોક નોકરીને માટે આમ તેમ ફર્યા કરે છે, હિંદવાસીયોને નિર્ધન થવાનું એ પણ એક કારણ છે. જે જાતિમાં ભંડાળનો ધંધો, ધીરધારનો ધંધો, અને શિલ્પ—વાણિજ્ય વ્યાપાર અધિક હોય તે જાત અધિક ધનવાન છે. દારિદ્રનો ત્યાગ કરવા ઇચ્છનારે નોકરીનો રસ્તો છોડીને વેપાર ધંધાનો રસ્તો પકડવો.

સાધારણ રીતે લોકોની એવી ધારણા છે કે લાખ બે લાખની પુંજી સિવાય વેપાર ધંધો થઈ શકતો નથી. " થોડી મૂડીથી ખરીદી અને વેચાણ કરવામાં આવે છે તેને દુકાનદારી કહેવામાં આવે છે. દુકાન કરવી એ હલકું કામ છે તેથી પ્રતિષ્ટાની હાનિ થાય છે. " સર્વના મનમાં એવું પેસી ગયેલું હોય છે કે કોઇ પ્રતિષ્ટિત માણસ દુકાન ખોલીને પોતાના હાથે માલ વેચવામાં શરમાય છે. અને જાણે કે માલ વેચવો એ કાંઇ શરમની વાત ન હોય તેવી રીતે માને છે. પરંતુ તે પ્રતિષ્ટિત માણસ કોઇ જગ્યાએ દસ રૂપિયા માસિકની નોકરી કરવામાં જરા પણ સંકોચ ધરતો નથી. સમાજની હલકી પંક્તિનો કોઈ માણસ માસિક ૧૫ રૂપિઆમાં નોકરી કરવા છતાં પણ લોકોમાં માન પામે છે, અને પડોશના લોક તેને માનની નજરથી જુએ છે, તે હજાર રૂપિયાની દુકાન ખોલીને મોદી બનીને બેસે તો લોકો તેને તેથી સોમા ભાગનું પણ માન આપશે નહિ, અને વળી કહેવા લાગશે કે અમુક માણસ બધું કામ કરીને થાકયો ત્યારે અંતે વેપાર કરવા મંડયો.

અહીંના રહેવાસીયોનું જ્યારે એવું માનવું છે કે હલકામાં હલકા પગારની કારકુનની નોકરી કરવી સારી, પરંતુ દુકાન કરવી એ સારી નથી અને જે માન પરાધિન માસિક રૂ. ૧૫ માં મળે છે, તે માન સ્વતંત્ર રીતે દુકાન કરવાથી મહીને રૂ. ૧૦૦ કમાવા છતાં પણ મળતું નથી, જેથી સર્વ કોઇ માનને માટે કારકુનની હલકા પગારની નોકરી કરવી હૃદયથી પસંદ કરે તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ? જે લોક કુળવાન અને આબરૂદાર છે, તે ધન અને પ્રાણથી પણ

સમ્માનનેજ વધુ પ્રિય સમજે છે, જેથી તે જ્યારે કરે છે ત્યારે કારકુનની કે એવીજ નોકરી કરે છે, પછી ગમે તો તેનો નિર્વાહ સુખથી થાય કે દુઃખથી પણ તે દુકાન કરવાનું ઇચ્છતો નથી, કારણકે દુકાન કરવાથી તેનું માન જાય છે. જ્યાં સુધી ભારતવાસિયોના મનમાં આ પ્રમાણે સમ્માનની વાત પેસી ગયેલી છે. ત્યાં સુધી દેશની ઉન્નતિ થવી અસંભવિત છે. જ્યારે દેશવાસીયો સામાજીક મનુષ્યોનું માન રાખતાં શીખશે ત્યારેજ તેમના કપાળમાંથી ગુલામગીરીની રેખા મટશે. જ્યારે સમાજના નાના મોટા સર્વ સમજશે કે મહેનત, ઉદ્યોગ, સ્વાવલમ્બન, વિનય, વિલાસશૂન્યતા, કાલજ્ઞતા, સત્યનિષ્ટા અને મિતવ્યયિતા આદિ ગુણોથી એક સાધારણ દુકાનદારનું ગૌરવ, કોઇ પંડિત, કોઇ ધનવાન અને કોઈ સમાજશ્રેષ્ટ વ્યક્તિ કરતાં ઓછું નથી પરંતુ વધારે છે, ત્યારેજ દેશની દશા સુધરશે, નહીં તો જે યોગ્યતાવાળાને આજે મહિને રૂ. ૧૦૦ મળે છે, તેજ યોગ્યતાવાળાને મહિને રૂ, ૫૦ મળવા કઠિન થશે. જેમ જેમ નોકર રહેનારની સંખ્યા વધતી જાય છે તેમ તેમ તેમનું મહત્વ પણ ઘટતું જાય છે. ગમે તેને પણ નોકર જોઇએ, અને જો કોઇ પેપરમાં નોકરીની નોટીસ આપે છે તો મહીનો થતા થતામાં તો સેંકડો અરજીઓ નોકરીમાં રહેવા માટેની આવે છે આવી સ્થિતિ જ્યાં થઇ રહી છે ત્યાં દારિદ્રની શી વાત ?

## પ્રકરણ ૩૨ મું.

### સદ્‌ઉદ્યોગથીજ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે.

**ધન** એ એવી વસ્તુ છે કે તેની ગરીબથી રાજા પર્યંત દરેક માણસને જરૂર પડે છે. પૈસો હોય છે તોજ શરીરને ટકાવી રાખવા સારૂ અન્ન, વસ્ત્ર, વિગેરે પદાર્થો મળી શકે છે. મનુષ્યને જન્મ્યા પછી પોતાના શરીરનો નિર્વાહ કરવાને માટે અન્નની પ્રથમ જરૂર પડે છે. શરીરને ટકાવી રાખવાને માટે મનુષ્ય માત્રને ખોરાકની જરૂર પડે છે, અને તે ખોરાક મેળવવાને માટે પૈસાની જરૂર પડે છે, શરીરનું ટાઢ તાપથી રક્ષણ કરવાને માટે વસ્ત્રોની જરૂર પડે છે. તે વસ્ત્રો પૈસા હોય છે તોજ મળે છે, રહેવાને ઘર જોઇએ તે પણ પૈસાથીજ મળે છે, અને એવી રીતે માત્ર શરીરનું સંરક્ષણ કરવાને માટે જે જે આવશ્યક પદાર્થો છે તે સર્વને મેળવવાને માટે પૈસાની પહેલી જરૂર

પડે છે અને તેથી જે જે માણસોને પોતાના શરીરને ટકાવવાની ઇચ્છા છે તે તે તમામ મનુષ્યોને પૈસાની પહેલી જરૂર પડે છે.

કોઇ એમ ધારે કે સંસારનો ત્યાગ કરી સાધુ સંન્યાસી થવાથી પૈસાની જરૂર પડશે નહિ, પણ આ તેમનું માનવું ભૂલ ભરેલું છે. સંસાર ત્યાગ કરનારને પણ પોતાના શરીરને ટકાવી રાખવાને માટે અન્ન અને વસ્ત્રોની જરૂર પડે છે. અને તે મેળવવા માટે પ્રયત્ન કરવો પડે છે, માટે ત્યાં પણ તેને ધન વિના ચાલતું નથી. અન્ન, વસ્ત્ર વગેરે વસ્તુઓનો સમાવેશ પણ ધનમાંજ થઈ જાય છે, એકલા રૂપિઆ કે પૈસાનોજ સમાવેશ ધનમાં થતો નથી પરંતુ જે જે વસ્તુઓ પરિશ્રમથી મળી શકે છે તે સર્વનો ધનમાંજ સમાવેશ થઇ જાય છે.

ધન પેદા કરવા માટે મનુષ્ય માત્રે ઉદ્યોગ–ધંધો કરવાની જરૂર છે. જે જે માણસો ઉદ્યોગ કરે છે તે સર્વ ધનને મેળવી શકે છે. મનુષ્ય શરીર, મન અને આત્માથી બનેલું છે. તન અને મનથી ઉદ્યોગ થઇ શકે છે. જે મહેનત કરવાનાં કાર્યો છે તે શરીરથી થઇ શકેછે, અને વિચારાદિવડે કરાતાં કાર્યો મનથી શઇ શકે છે, તન અને મન બંનેનો જેમાં સંયોગ થાય છે તે ઉદ્યોગ ઉત્તમ પ્રકારનો છે. મનદ્વારા વિચાર કરવામાં આવે છે અને તે વિચાર દ્વારા કાર્યોની ઉત્પત્તિ શરીર વડે કરવામાં આવે છે. મનને ઉત્તમ પ્રકારનો ખોરાક આપી તેને કેળવવું જોઇએ. જે મનુષ્યો મનને અને શરીરને કેળવે છે તેજ પોતાનો ઉદ્યોગ ઉત્તમપણે કરી શકે છે.

આ જગત્ પણ ઉદ્યોગનુંજ ફળ છે. પ્રાણિ માત્ર ઉદ્યોગ કર્યા સિવાય પોતાના શરીરને ટકાવી શકતાં નથી. પશુ પંખી પણ પોતાના ગુજરાનને માટે ઉદ્યોગ કરે છે, અને નાનું બાળક પણ જન્મે છે ત્યારથી હાલવા ચાલવાનો પ્રયત્ન કરી ચાલતાં શીખે છે. ગમે તેટલીવાર પછડાય છે છતાં પણ તે ચાલવા શીખે છે ત્યારેજ ઝંપે છે. પૃથ્વિ, સુર્ય, ચંદ્ર, તારામંડળ સર્વ ઉદ્યમમાંજ મચેલાં છે. મનુષ્યો ઉદ્યોગ ન કરે તો ધન તો શું પણ કોઈ પણ વસ્તુ મેળવી શકતાં નથી, અને તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે મનુષ્ય શરીરનો જન્મ થતાંજ ઉદ્યોગનો સંબંધ થાય છે.

ઉદ્યોગ એ મનુષ્ય જીવન છે. જેમ મુખ આગળ સ્વાદિષ્ટ ભોજન પડયું હોય છે છતાં હાથ હલાવી ગળે ન ઉતારવાથી તે નકામું છે. તેમ ઉદ્યોગ કર્યા સિવાય મનુષ્યને ધન મળી શકતું નથી.

ઉદ્યોગજ મનુષ્યનું સ્વાભાવિક લક્ષણ છે. ઉદ્યોગી માણસને બેસી રહેવું ગમતું નથી. તેને નવરા બેસી રહેવાનું ગમતું નથી. ઉદ્યોગથી જોઈતી સર્વ ચીજો મળી શકે છે. આજે જે જે શોધો થયેલી નજરે આવે છે તે સર્વ ઉદ્યોગનુંજ ફળ છે. ઉદ્યોગી મનુષ્યોને સુખ ધન અને આનંદ મળ્યા સિવાય રહેતાંજ નથી.

જે લોકો પારકા ઉપર આધાર રાખી પોતાના હાથ પગ હોવા છતાં પણ ઉદ્યોગ કરતા નથી તે બીજાને ભારરૂપ છે. તેમનો જન્મારો દરિદ્રાવસ્થામાંજ જાય છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે,–" **जिवन्मृतः कस्तु ? निरुद्यमोयः** " જીવતાં મરેલો તે કોણ ? નિરૂદ્યમીજ. ઉદ્યમી મનુષ્યને ગમે તેવું કઠિન કામ હોય છે તો પણ સહેલું થઇ પડે છે, અને આળસુ માણસોને સહેલું કામ પણ ઘણુંજ કઠિન લાગે છે. તરત તો ઉદ્યોગ કરવો કઠિન લાગે પણ તેજ સાચો મિત્ર અને સુખ આપનાર છે.

## પ્રકરણ ૩૩ મું.

### ધંધાની શોધ.

ધનને પેદા કરવાને માટે ઉદ્યોગની જરૂર છે. એ મનુષ્ય માત્ર સમજે છે કેટલાક માણસો પોતાના બાપદાદાના ધંધાનેજ વળગી રહે છે અને જન્મથીજ બાળકોને તેઓ એવુંજ શિક્ષણ આપે છે. બાળકને જન્મ્યા પછી થોડું ઘણું ભણાવી–દરેક માણસ પોતાના ધંધામાં તેને જોડી દે છે. જેમકે કોઇ બ્રાહ્મણ હોય તો તે પોતાના બાળકને જરા મોટો થવા આવ્યો કે તેને પોતાના બાપદાદાનો ધંધો જે ગોરપદું–યજમાનવૃત્તિ કે ભિક્ષાવૃત્તિ છે તેનો અભ્યાસ કરાવી તેમાં જોડે છે, વાણીયાઓ પોતે જે વ્યાજવરાનો કે ગાંધીઆટાનો ધંધો કરતો હોય તેમાં, પાટીદાર વિગેરે ખેડુત લોકો ખેતીમાં, કોળી વિગેરે લોકો મજુરીમાં અને સુતાર, લુહાર, દરજી, હજામ, ઘાંચી, મોચી વિગેરે અન્ય જાતિના મનુષ્યો પણ પોતપોતાના બાપદાદાનો જે ધંધો હોય છે તેમાં નાનપણથીજ પોતાના બાળકોને જોડી દે છે. આ એક જાતનો પ્રથા હિંદમાં ચાલી રહ્યો છે. એટલે સાધારણ રીતે કોઇ વેપારનો કે હુન્નર કળાનો એવો ધંધો શોધી કાઢી પૈસા પેદા કરવાનો માર્ગ કોઈ ખુલ્લો કરી શકતુંજ નથી.

# ભાગ ૪ થો.

## નોકરી.

## પ્રકરણ ૩૪ મું.

### જુદા જુદા શિક્ષણથી મળતી જુદી જુદી નોકરીઓ.

હાલ અંગ્રેજી કેળવણીનો પ્રચાર થવાથી લોકો અંગ્રેજી ભણવા લાગ્યા અને મેટ્રીક, બીએ, કે એમ. એ. ની ડીગ્રીઓ મેળવી નોકરીની શોધ કરવા લાગ્યા. આજકાલ નોકરી કરવાનો ધંધો મુખ્ય થઈ પડેલો છે, આગળની કહેવત, "ઉત્તમ ખેતી, મધ્યમ વેપાર અને કનિષ્ઠ નોકરી," આજે ભૂંસાઈ ગઈ છે. આજે તો ઉત્તમ નોકરી, મધ્યમ વેપાર અને કનિષ્ટ ખેતી થઈ ગયેલી છે. ગરીબ કે તવંગર સર્વ લોક આજે નોકરી કરવા તરફજ વળે છે. અંગ્રેજી કેળવણીનો પ્રચાર થયા પછી લોકો પોતાના બાળકોને વિદ્યાભ્યાસ કરાવી નોકરીમાંજ જોડી દે છે.

સાધારણ રીતે ગુજરાતી ૭ સાત ચોપડી ભણી વર્નાક્યુલર ફાઈનલ કે ટ્રેનીંગ કોલેજમાં ત્રણ વર્ષ પાસ થઇ સીનીયર થયા પછી સ્કુલમાં આસિસ્ટંટ માસ્તરની દરમાસે સાત નવ કે દશ બાર રૂપિઆની નોકરીમાં ઘણા માણસો જોડાય છે. અને જે માત્ર વર્નાક્યુલર ફાઈનલમાં જ પાસ થયેલ છે તે જન્મારા સુધી દસબાર રૂપિઆના પગારથી નોકરી કરી ખાય છે, અને વળી જો ભોગજોગે સીનીઅર થએલ હોય છે તો જીવતા જાગતાં નિશાળનો મહેતાજી બનીને ચાલીસ પચાસ રૂપિઆની નોકરી મેળવી શકે છે.

વળી કેટલાક ગુજરાતી વર્નાક્યુલર ફાઈનલમાં પાસ થયલા મામલતદારની કચેરીમાં ઉમેદવારમાં દાખલ થઈ ચાર પાંચ વરસ વગર પગારે ઉમેદવારી કરી તલાટીની દસ બાર રૂપિઆની નોકરી કરે છે, અને તેમનો પગાર વધી વધીને છેવટે વીસ રૂપિઆ સુધી પગાર મળે છે. અને તેમાં પોતાનાં બૈરાં છોકરાંનો નિર્વાહ કરવો પડે, છોકરાંને કેળવણી આપવી પડેછે અને ચાર પાંચ વર્ષે માબાપનાં બારમાં, કે દીકરી દીકરાનાં લગ્નાદિ પ્રસંગો કે એવાંજ ખર્ચો તો કરવાં જ પડે. વળી કેટલાક ગુજરાતી ભણેલા અથવા તો અભણ મનુષ્યો પોલીસમાં, પટામાં,

ઑલીફ્માં કે એવીજ કોઈ નોકરી શોધી કાઢી તેમાં દાખલ થઈ મહીને દહાડે આઠદશ રૂપિઆનો પગાર મેળવે છે.

બીજા કેટલાક અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કરી મેટ્રીક કે સ્કુલ ફાઇનલની પરીક્ષા પાસ કરે છે. તે લોકો પણ નોકરી કરવાનું જ પસંદ કરે છે. સાધારણ સબ જડજ કે મામલતદારની કચેરીમાં બાર પંદર રૂપિઆની કારકુનની નોકરીમાં કેટલાક દાખલ થાય છે. અને તે તેમાં દાખલ થયા પછી પણ ડીપાર્ટમેન્ટની પરીક્ષાઓ પાસ કરે છે તો છેવટે તેમને પચીસ ત્રીસ કે હાલ ૪૦–૮૫ રૂપિઆ પગાર મળે છે. આ લેખકે એવા ઘણા મનુષ્યોને નજરે જોયા હતા કે જેઓને આ નોકરીમાં વૃદ્ધ થયા છતાં ત્રીસ કે પાંત્રીસ રૂપિઆજ પગાર મળતો હતો.

તેમ કેટલાક રેલ્વેમાં, ટીકીટ કલેકટર, લગેજ કલાર્ક, ગુડસ કલાર્ક કે તારમાસ્તરમાં કે પોસ્ટ માસ્તરમાં રહી નોકરી કરે છે.

કેટલાક મેટ્રીક થયા પછી બી. એ; બી. એ, એલ.એલ. બી.; એમ. એ.; એમ. એ, એલ. એલ. બી.; એલ. એમ. એન્ડ. એસ.; એલ. સી. ઇ,; વિગેરે પરીક્ષાઓ પાસ કરે છે, અને ગ્રેજયુએટ બને છે.

કેટલાક બી. એ. પાસ થઇને રેવન્યુ ડીપાર્ટમેન્ટમાં બાર પંદરની હાલ વીસ કે પચીસની નોકરી સ્વિકારે છે અને તે નોકરી કરતાં લોઅર, હાયરની કાયદાની પરીક્ષાઓ પાસ કરે છે; અને દશ પંદર વર્ષ નોકરી કર્યા પછી તેમને લાંબે દહાડે મામલતદારની જગ્યા મળે છે, અને છેવટે ડીપોટી કલેકટર થાય છે.

કેટલાક બી. એ. એલ. એલ. બી. થઇને વકીલાતનો ધંધો કરેછે. તેમાંથી તેમને ઉમ્મર ન થઈ ગઇ હોય તો સબજડજની જગ્યા મળે છે અને છેવટે સેશનજડજ કે હાઇકોર્ટ જડજ થાય છે. તેમ કેટલાક એડવોકેટ કે સોલીસીટર પણ થાય છે.

એમ. એ. વાળા પણ નોકરીજ કરે છે. તેવીજ રીતે એલ. એમ. એન્ડ, એસ થઇને ડાકટર બને છે. તેમાં કાંઇ બધાને નોકરી મળતી નથી અને જેમને મળે છે તેમને એસીસ્ટંટ સરજનની નોકરી મળે છે. અને પછી તે સીવીલ સરજન થાય છે, અને કેટલાક તો શહેરોમાં પાટીયા ચોડીને ખાનગી દવાખાનાં કરી ખાય છે.

એલ. સી. ઇ. ની પરીક્ષા પાસ કર્યા પછી પબ્લિકવર્કસ ડીપાર્ટમેન્ટમાં ઓવરસીઅરની કે સુપરવાઇઝરની નોકરીમાં રહે છે અને તેમાંના જે ઉંચે નંબરે પાસ થયેલા હોય છે તેઓ એકઝીકયુટીવ એંજીનીયર બને છે.

આવી રીતે હજારો રૂપિયા ખર્ચીને જેઓ ગ્રેજ્યુએટ થાય છે, તે સર્વે પોતપોતાની યોગ્યતાના પ્રમાણમાં નોકરીએ જોડાઇ જાય છે.

કેટલાક બેરીસ્ટર, સીવીલીયન કે એમ. ડી. થવા વિલાયત ઉપડી જાય છે. ત્યાં ઘણે ભાગે ઘણા માણસો બેરીસ્ટરનીજ પરીક્ષામાં પાસ થાય છે, અને સીવીલીયનની પરીક્ષામાં તો ભાગ્યેજ કોઇ પાસ થાય છે. તેવીજ રીતે એમ. ડી. ની પરીક્ષામાં પણ ભાગ્યેજ કોઇ પાસ થાય છે. સીવીલીયનની પરીક્ષામાં જે પાસ થાય છે તેઓને હીંદમાં આવ્યા પછી એસીસ્ટંટ કલેકટરની નોકરી મળે છે. તેમાંથી તે કલેકટર અને પછી કમીશનર થઇ શકે છે. અને પગાર પણ સારો મેળવી શકે છે. અને એમ. ડી. ની પરીક્ષા પાસ કરનારને સીવીલ સરજનની અને પછી સર્જનની નોકરી મળે છે અને પગાર સારો મળે છે.

બેરીસ્ટરો થઇને આવનારા કેટલાક હીંદમાં આવી વકીલાતનો ધંધો કરે છે. તેઓની પેદાશ પોતાના બુદ્ધિબળ ઉપર આધાર રાખે છે તેમાં કેટલાક સારૂં કમાય છે.

આ પ્રમાણે ડીગ્રી મેળવનાર ઉપર પ્રમાણે નોકરીમાં જોડાઇ જાયછે. પરંતુ ભાગ્યેજ કોઇ બી. એ. કે એમ, એ. થઇ વેપાર ને ઉદ્યાગમાં કે હુનર કળામાં પ્રવિણ થાય છે. કેટલાક થોડું ઘણું અંગ્રેજી ભણી મીકેનીકલ એન્જીનીયર, કે સીવીલ એન્જીનીયર બને છે, કે કેટલાક વીવીંગ કે સ્પીનીંગ માસ્તર બને છે અને મીલોમાં નોકરી કરે છે.

મેટ્રીક થયા પછી કેટલાક મેડીકલ કોલેજમાં દાખલ થઇ સબ એસીસ્ટંટ સરજનની પરીક્ષા ચાર વર્ષે પાસ કરે છે અને ડૉકટર બને છે. કેટલાક વકીલાતનો અભ્યાસ કરી વકીલ થાય છે.

આ પ્રમાણે દરેક માણસ વિદ્યાભ્યાસ કરી માત્ર નોકરીનોજ સ્વિકાર કરે છે, અને પોતપોતાના વિદ્યાભ્યાસ પ્રમાણે પગાર મેળવી ગુજરાન ચલાવે છે.

આજકાલ નોકરીનો પવન એટલો બધો ફેલાયો છે કે મનુષ્ય માત્ર ભણીને નોકરી કરવા તરફ વળે છે. તેમાં કેટલાક વકીલ અને ડાકટરનો ધંધો પણ સ્વતંત્રપણે ચલાવે છે.

તો પણ એકપણ માણસ આ પ્રમાણે કેળવણી લીધા પછી વેપારમાં જોડાતો નથી. તેમજ કોઇ દેશપરદેશમાં જઇ પરદેશમાં ચાલતો ધમધોકાર વેપાર કે હુનરકળાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી આ દેશમાં કોઇ નવા હુનરની સ્થાપના કરી કે નવો વેપાર કરતો જોવામાં આવ્યો નથી. થોડું ભણેલાઓને જ્યારે નોકરી મળતી નથી ત્યારે વેપારમાં જોડાય

છે, અને ખેતીનો ધંધો તો અભણ મનુષ્યોજ કરે છે, જ્યારે પરદેશમાં વેપાર, હુન્નરકળાની શોધ અને ખેતીનો ધંધો તે તે ધંધાના વિદ્વાનો કરે છે અને તેને સારો ખીલવી શકે છે.

જ્યારે માબાપ પોતાનાં બાળકોને યોગ્ય કેળવણી આપ્યા પછી ક્યા ધંધામાં જોડવાં તે નક્કી કરી શકતા નથી ત્યારે ઘણી વખતે બાળકો ગુંચવાય છે, અને આમ તેમ ફાંફાં મારી મહામહેનતે કાંઈ ન સુઝતાં નોકરી શોધી કાઢે છે.

નોકરી સારા પગારની મળે છે તો તો તે પોતાની જીંદગી સુખમાં ગાળી શકે છે. પરંતુ ઉચ્ચ કેળવણી લીધા સિવાય સારા પગારની અને સારા હોદ્દાંવાળી નોકરી મળતી નથી. માટે જેમને નોકરીજ પસંદ હોય તેમણે પોતાનાં બાળકોને સારો વિદ્યાભ્યાસ કરાવી પછીજ નોકરીમાં જોડાવા દેવાં.

ગમે તેટલો વધુ પગાર મળતો હોય છતાં પણ નોકરી કરીને કોઇ લક્ષાધિપતિ કે કરોડાધિપતિ થયેલો જોવામાં આવ્યો નથી. ધનવાન તો વેપારથીજ કે કોઇ નવીન હુન્નરકળાદિથી કે કોઇ નવિન શોધથીજ થવાય છે.

**પ્રમાણિકપણાથી જે માણસો નોકરી કે બીજા ગમે તે ધંધા કરે છે તેમાં તેને વિજય મળે છે, પરંતુ જો અસત્ય તેમનામાં ભળે છે તો પછી તેઓનો વિજય ન થતાં પડતીજ આવે છે.**

બાળકોને નાનપણથીજ એવું શિક્ષણ આપવું કે તે ભવિષ્યમાં પણ અસત્યના પંથે ન વળે, અને જેથી તેમને વ્યવહારિક કેળવણીની સાથે નીતિની કેળવણી પણ આપવીજ જોઇએ.

કોઇ પણ ધંધો કરવામાં ઉત્સાહ, વિવેક, બળ, કળ, તથા અગમ બુદ્ધિ—તર્ક શક્તિની જરૂર પડે છે. વેપારમાં ઘરાકોની સાથે મીઠાસથી વર્તવું. પોતે તેમને કદી ખેતરવા નહિ અને વિશ્વાસઘાત કરવો નહિ, ભાવતાલ પણ એકજ રાખવો, માલમાં દગો કરવો નહિ. એવી રીતે કરી પોતાના ઉપર ઘરાકોને વિશ્વાસ બેસાડવો. આ પ્રમાણે જેઓ પોતાના ઘરાકોનો પોતાના ઉપર વિશ્વાસ બેસાડે છે તેજ વધુ કમાણી કરી શકે છે. લોકો સત્યને ઇચ્છનારા છે, અને જ્યાં વેપારીના પ્રમાણિકપણાની અને સત્યતાની ખાત્રી થઇ કે પછી ઘરાકો તેની દુકાનેજ વળવાના.

ખેડુતના ધંધામાં શરીરબળ, તેમ કેળવાયલું મનોબલ જોઇએ. અનાજ અને ખેતરની જમીનની પરીક્ષાનું જ્ઞાન જોઇએ, કઈ ૠતુમાં કયું અનાજ પાકે, કઇ ૠતુમાં ક્યારે વાવણી, કાપણી વિગેરે થાય

જમીનમાં કયા પ્રકારનું ખાતર નાંખવાથી અનાજ વધારે પાકે વિગેરે વિષયોનું જ્ઞાન મેળવવું જોઇએ.

કારીગરના—લુહાર—સુતાર—કડીયા વિગેરેના કામને માટે કળા અને જોર જોઇએ. તેમનામાં મહેનત કરવાનું બળ જોઇએ. સાથે સાથે બુદ્ધિ અને પોતાનો કાર્યો ઉત્તમ પ્રકારે શી રીતે થઈ શકે તેનું જ્ઞાન જોઇએ.

આજકાલ વૈદક અને વકીલનો ધંધો બહુ વધી પડયો છે. તે ધંધો શોધવા જવાની કે તેમાં વિશેષ મૂડીની જરૂર પડતી નથી અને જો કામ કરવાની ચાલાકી હોય છે તો પૈસા પણ સારા મળી શકે છે. વળી સ્વતંત્રતા પણ ખરી, જો વકીલાતનો કે વૈદકનો ધંધો પ્રમાણિકપણે ચલાવે છે તો તેમાં પૈસાના પૈસા મળે છે અને તે ઉપરાંત ગરીબના ઉપર ઉપકાર પણ કરી શકાય છે.

મેટ્રીકમાં પાસ થયા પછી વકીલાતનો અભ્યાસ કરી હાઈકોર્ટ વકીલની પરીક્ષા આપી જો પાસ થવાય છે તો વકીલાત કરવાની સનંદ મળે છે. અથવા તો બી. એ. એલ. એલ. બી. થવાથી પણ સનંદ મળે છે. તેમાં કેટલાક વિલાયત જઈ અભ્યાસ કરી બેરીસ્ટરની પરીક્ષામાં પાસ થઈ આવે છે. એટલે તે સર્વે વકીલાતનો ધંધો કરે છે, અને પોતાની હોંશીઆરીના પ્રમાણમાં કમાઇ પણ સારી કરે છે.

કેટલાક મેડીકલ કોલેજમાં દાખલ થઇ સબ એસીસ્ટંટ સરજન થાય છે. અથવા તો એલ. એમ. એન્ડ. એસ. ની પરીક્ષા પાસ કરી કરી ડાકટર બને છે. અને જો નોકરી મળી શકતી નથી તો તેઓ ખાનગી દવાખાનાં કાઢે છે. તેમજ જો નોકરી કરે છે તોપણ તેમને પ્રાઇવેટ પ્રેક્ટીસ કરવાની છુટ હોવાથી પગાર ઉપરાંત પણ સારૂં પેદા કરી શકે છે, પણ હોંશીઆરી અને આવડત જોઇએ.

કેટલાક મેટ્રીક થયા પછી પોલીસ ટ્રેનીંગ કોલેજ પુનામાં અભ્યાસ કરવા જાય છે અને ત્યાં પાસ થયા પછી પોલીસ સબ ઇન્સપેકટર (ફોજદાર) ની જગ્યા મેળવે છે.

ધન કમાવાનો સર્વથી ઉત્તમ ધંધો વેપાર છે. વેપાર કાંઇ એક જાતનો નથી. અનેક જાતના વેપારમાંથી પોતાની જે વેપાર કરવાની રૂચી હોય તે વેપારીને ત્યાં પ્રથમ તો ગુમાસ્તી કરવા રહી અને વેપારી લાઈનનો પુરેપુરો અભ્યાસ કરવો. અને પછીજ વેપારમાં જોડાવું. અને વેપારમાં બરોબર કાળજી રાખી સત્ય, પ્રમાણિકપણું, વિગેરે સદ્‌ગુણોને ધારણ કરીને ખંતથી ધંધો ચલાવી પૈસા પેદા કરવા.

ખેતીનો ધંધો પણ ઉત્તમ છે, જમીનદારોએ અથવા જેમને તે

ધંધો કરવો હોય તેમણે તે સંબંધનું પુરતું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, જાતે મહેનત ન થાય તો અડચણ નહિ, નોકરો પાસે કરાવવી, પરંતુ તેનાં સંબંધી પુરતું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું. અમેરીકામાં મૂખ્યત્વે કરીને ખેતીનોજ ધંધો ચાલે છે, તે લોકોએ તે સંબંધમાં એવું ઉત્તમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે કે તેમાં આજે તેઓ ફતેહમંદ થયા છે.

હુન્નરકળાનો ધંધો પણ ઉત્તમ છે. નવિન નવિન શોધો કરીં રાસાયનિક વિદ્યાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, અને તે બાબતનો પુરતો અભ્યાસ કરી પૈસા પ્રાપ્ત કરવા.

આ સિવાય ગ્રંથકારનો, બુકસેલરનો વિગેરે વ્યવહારમાં અનેક ધંધા છે કે જે ધંધાથી ધનવાન થઈ શકાય છે, તેમાંથી પોતાની જે ધંધા પ્રતિ મૂળથી પ્રીતિ હોય તે ધંધો પસંદ કરી તેનું જ્ઞાન મેળવવું, અને પછીજ ધંધાનો આરંભ કરવો.

# ભાગ ૫ મો.

## વેપાર.

## પ્રકરણ ૩૫ મું.

### વેપાર કરવાના ફાયદા અને યોગ્યતા.

**" लक्ष्मीर्वसति वाणिज्ये. "**

સર્વે કરવો જોઇએ, સુખદ વણજ વેપાર;
માન વધારે દેશનું, થાયે લાભ અપાર.

લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિને માટે વેપાર કરવો એજ યોગ્ય છે. જે લોકો વેપારની સાથે સંબંધ રાખતા નથી તેના પર લક્ષ્મીની કૃપા થતી નથી. વેપારને માટે થોડી પુંજી—મુડીની જરૂર પડે છે. દ્રવ્યનો સંચય કરવાથીજ માણસ મુડી એકઠી કરી શકે છે. મુડી સિવાય વેપાર ચલાવી શકાતો નથી. મૂડી અને ધનમાં શો ફેર છે તે વેપાર કરતા પહેલાં સમજી લેવું જોઇએ.—તેનું વર્ણન આગળ થઇ ગયું છે.

ખેતી, હુન્નરકળા વિગેરે કરતાં વેપારમાંજ લક્ષ્મીનો કેમ વાસ

રચ્યો હશે ? તેનું કારણ એ છે કે જેટલું ધન છે તે સર્વનો એક આકાર ધારણ કરનારી લક્ષ્મી છે. જેટલું ધન છે તે સર્વ વિનિમય સાધ્ય છે. વિનિમયજ વેપારનું મૂળ છે. ખેતીથી જે ઉત્પન્ન થાય છે, હુન્નરકળાથી જે વસ્તુઓ બને છે, વૈજ્ઞાનિક અને રાસાયનિક પ્રક્રિયાથી જેટલી સામગ્રી તૈયાર થાય છે તે સર્વ વિનિમય—સાપેક્ષ છે. વિનિમયનું પ્રધાનસ્થાન વેપારની ભૂમીજ છે. વેપારથીજ વિનિમયનું કામ વિશેષ રૂપથી સંમ્પાદિત થાય છે. વેપારી તે સર્વ ચીજોને વેચીને વિશેષ લાભ ઉઠાવે છે. તેથીજ વેપાર એ ધન—લાભનું દ્વાર કહેવાય છે.

વેપાર બે પ્રકારના થઈ શકે છે. એક અંતર્વાણિજ્ય અને બીજો બહિર્વાણિજ્ય. પોતાના દેશની જરૂરીઆત પુરી પાડવાને માટે જે વેપાર કરવામાં આવે છે તેને અંતર્વાણિજ્ય કહે છે. જો કોઈ ગામમાં યા કોઈ શહેરમાં સ્વદેશી ચોખાની દુકાન ખોલીને સ્વદેશનાજ ખરીદદારોને તે સ્વદેશી ચોખા વેચે તો તે અંતર્વાણિજ્યના અંતર્ગત સમજવો જોઇએ. પોતાના દેશની વસ્તુઓને પોતાનાજ દેશમાં ખરીદવી અને વેચવી તેનું નામ અંતર્વાણિજ્ય છે.

દેશી વસ્તુઓની ખપત દેશમાં થવાથી દેશની જરૂરીઆત પુરી પડે છે. પરંતુ તેથી જાતિય ધનની વૃદ્ધિ થતી નથી. એક ઘરની વસ્તુ બીજાના ઘરમાં જાય છે, અને આથી ભારત ઉન્નત દશામાં આવી શકે તેમ નથી. પોતાના દેશની જરૂરીઆત પૂરી પાડતાં જે વસ્તુ બચે તેને દેશાંતરમાં વેચીને જે ધન લાવવામાં આવે છે તેનું નામ બહિર્વાણિજ્ય છે. વેપાર વડે દેશાન્તરથી ધન લાવવાથીજ દેશ ધનશાળી થઈ શકે છે. જે દેશમાં જેટલો વેપારનો સંકોચ છે તેટલોજ તે દેશમાં દરિદ્રોની સંખ્યામાં વધારો થાય છે. કારણ કે જ્યાં ધનની ન્યુનતા છે ત્યાં કામ ન મળવાથી કેટલાક લોક નકામો સમય વિતાવતા બેસી રહે છે. વગર રોજગારની હાલતમાં દરિદ્ર હોવું એ અસંભવની વાત નથી, પરંતુ જે દેશમાં વેપારની અધિકતા છે તે દેશમાં કામ વધી જવાથી ત્યાંના શ્રમોપજીવિયોને કોઇને કોઇ રોજગાર મળી જાય છે. વેપારના પ્રભાવથી કેટલીક પડતર જમીન આબાદ થાય છે અને કેટલાંક જંગલ કપાઇને શહેર વસી જાય છે.

આ દેશમાં પ્રથમ વેપારઉદ્યોગનો વિશેષ રૂપથી પ્રચાર હતો. અંતર્વાણિજ્ય અને બહિર્વાણિજ્ય બંને દ્વારા દેશ અન્નધનથી પૂર્ણ હતો. તે વખતે દેશની કેટલીક વસ્તુઓ વહાણમાં ભરીને શ્રીમંત વેપારીઓ સમુદ્ર પાર લઈ જઇ બીજા દેશમાં વેચતા હતા, અને

તેને બદલે દેશાન્તરની વસ્તુઓ ખરીદી વહાણમાં ભરી આ દેશમાં લાવતા હતા. તે લોક સમુદ્ર તટવર્તી દેશોમાં ન જતાં હીંદની નજીકના સમુદ્ર તટવર્તી દેશોમાંજ વ્યાપાર કરવાને જતા હતા. તે વખતે તે લોકો વહાણ લઇને ઘણા ઉત્સાહથી સિંહલદ્વીપ, બ્રહ્મા, સુમાત્રા, જાવા, વલીદ્વીપ અને યવદ્વીપ આદિ ટાપુઓમાં વેપાર કરવાને જતા હતા. વેપાર તે દિવસે ઘણીજ ઉન્નત દશામાં હતો. દેશમાં ધનવાનોની સંખ્યા પણ અધિક હતી. ત્યારે હિંદમાંથી અનાજ અને હુન્નરકળાની વસ્તુઓ યુરોપના પશ્ચિમ પ્રાન્ત વાસિયોની પાસે જતી હતી. જળ માર્ગે અને સ્થળ માર્ગે સર્વત્ર દેશનો વેપાર ફેલાયલો હતો. હાલ તો તે સર્વ વાતો માત્ર વાતોજ કરવાની રહી ગઈ છે.

બંગાળાનાં રૂ અને કપડાંની બનાવટ સઘળા દેશમાં પ્રખ્યાત હતી. રૂ અને કપડાંના વેપારમાં બંગાળા એક વખતે ધનસંપત્તિમાં જગતશેઠની આવાસ ભૂમિ બની રહ્યું હતું, બંગાળામાં રૂની ઘણી ખપત હતી. ગમે તો દેશી કે વિલાયતી સર્વ વેપારીઓ બંગાળાનું રૂ ખરીદતા હતા, અને તેથી તે વખતે બંગાળામાં ઘેરઘેર લક્ષ્મી વિરાજી રહી હતી.

સને ૧૯૫૬–૬૦ માં રૂના વેપારમાં હિંદમાં ૧૨ કરોડ રૂપિયાની આવક થઈ હતી, અને પૃથ્વિની સઘળી ખાણોમાંથી તે વખતે દશ કરોડ રૂપિઆની ચાંદી નીકળી હતી, એટલે તે વખતે ચાંદીની ખાણથી પણ જેટલી આવક ન થઇ તેટલી આવક ભારતના એક રૂના વેપારથીજ થઈ હતી. આ બનાવે યુરોપના વેપારીઓને ચોંકાવી દીધા હતા, અને તેથી પશ્ચિમની પ્રજા પણ હિંદમાંથી રૂનાં બી લઇને મિશર અને માર્કિન વિગેરે જગ્યાએ વાવીને રૂની ખેતી કરવા લાગ્યા. પરિણામ એ આવ્યું કે અંતે હિંદનો રૂનો વેપાર પડી ભાગ્યો.

આ વખતે હિંદમાં ખાંડની પણ એવીજ દશા થઇ ગઈ છે. સ્વદેશી ખાંડ મળવીજ કઠણ થઇ ગઈ છે. જે વસ્ત્રોના પ્રભાવથી હિંદનું મુખ ઉજ્વળ હતું, તે હિંદના વસ્ત્રનો નમુનો મળ્યા પછી ૨૪ વર્ષે માન્ચેસ્ટરનાં કપડાં ભારતમાં આવવા લાગ્યાં. જે માન્ચેસ્ટરમાંથી સને ૧૭૨૪ માં રૂ. ૧૫૬૦, સને ૧૮૦૪માં રૂ. ૨૯૩૬૭૦, અને સને ૧૮૦૭ માં રૂ. ૪૧૫૪૯૦ રૂપીઆ કપડાંના મૂલ્યના ભારતમાં આવ્યા હતા, છતાં હાલ કરોડો રૂપિઆ તેજ માન્ચેસ્ટરમાં કપડાંના જાયં છે.

વેપારથીજ દેશ લક્ષ્મીવાન થાય છે અને વેપારના અભાવથીજ

દેશમાં દરિદ્રતા વધે છે. વેપારના અભાવથી બંગ દેશની કેવી દશા થઇ ગઇ; અને વેપારના પ્રભાવથી માન્ચેસ્ટરની કેટલી ઉન્નતિ થઇ ગઈ તેનો વિચાર કરવો જોઇએ.

## પ્રકરણ ૩૬ મું.

### વેપારી.

વેપારમાં શરીર અને મનના બળનો ઉપયોગ થાય છે. આજે જે જે નજરે પડે છે તે તે સર્વ ઉદ્યોગનાંજ ફળ રૂપે છે. ઉદ્યોગી મનુષ્યોજ સુખી અને ધનવાન બની શકે છે. ઉદ્યોગી મનુષ્યોને સમયની કિંમત હોય છે.

વેપારી મનુષ્યોએ વિવેકથી બોલતાં શીખવું જોઇએ. કોઇ પણ વેપાર કે ધંધો કરવામાં આગ્રહ અને ઉત્સાહની જરૂર હોય છે. મન સ્થિર રાખીને પોતાનો ધંધો શી રીતે આગળ વધે તેનો વિચાર કરવો. વેપારીને સાહસ કરવાની પણ જરૂર પડે છે. સાહસ કરવામાં તર્કબુદ્ધિની જરૂર પડે છે, અને જો તર્કબુદ્ધિ હોય છે તોજ સાહસ થઈ શકે છે.

વેપારમાં પોતાનાથી કોઇ પણ માણસને નુકશાન કે છેતરપંડી ન થાય તે ખાસ જોવાનું છે. સારો માલ બનાવી ખોટો આપવો, ખોટા માલને સારો કહી વેચવો, ભરોંસો રાખનાર માણસને કીંમતમાં ઠગવો અથવા તો ભાવનું ચોક્કસ ન રાખતાં વધતું ઓછું જે ઉપજ્યું અને જે કમાયા તે ખરૂં એવું વર્તન રાખવું નહિ. દગા ફટકા, છળકપટ અને સાચજુઠનો ત્યાગ કરી માત્ર એક સત્યનેજ વળગી રહેવું એ વેપારીનું કામ છે. જે માણસો સત્યને આગળ ગણીને વેપાર કરે છે તે તેમાં વિજયીજ નિવડે છે. વેપારી મનુષ્યોએ પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધારવી જોઇએ. પોતાની આબરૂને ધોકો પહોંચે એવું એક પણ કામ કરવું નહિ.

જે ધંધો કરવો અગત્યનો હોય તે ધંધો કરવો. જે ગામમાં કે શહેરમાં વેપાર કરવાનો હોય, તે શહેર કે ગામમાં જે વસ્તુઓની વધારે જરૂર પડતી હોય અને જે વસ્તુઓ તાકીદે જથાબંધ વેચાઈ જાય તેમ હોય તે વસ્તુઓનોજ વેપાર કરવો. જરૂરીઆત વસ્તુઓનોજ વેપાર કરવો કે તેનો ઝટ ઉઠાવ થાય, અને તેથી વેપાર કરતા પહેલાં જાણવું જોઇએ કે સર્વથી વધુ કઈ વસ્તુની અહિં તાણ છે.

અને તે તપાસી નક્કી કરી પછીજ તેનો ધંધો કરવો. પોતે જે વેપારમાં પૈસા રોકે તે વેપારમાં પૈસા જાય તેમ હોય તો તેનો પ્રથમ વિચાર કરવો.

વેપારમાં નામું ઠામું ચોક્કસ રાખવું જોઇએ. જેમાં અનુભવથી ફાયદો જણાયો હોય તે ધંધાનેજ વળગી રહેવું, વેપારના કામમાં બીજાઓની સલાહ લેવી એ જુદી વાત છે, તોપણ સર્વ વાતનો નિર્ણય પોતેજ કરવો, અને કોઇ પણ રીતે નાહિંમત થઈ જવું નહિ. નવી શરૂઆત કરતી વખતે તે ધંધો કરનાર બીજા માણસોને સલાહ પુછતા રહેવું અને તેમ છતાં પણ તેની સલાહનો નિર્ણય પોતે કરવો.

ઘરાગી વધારવાનો એક ઉત્તમ રસ્તો એ છે કે **'થોડે નફે ઘણો વેપાર કરવો.'** એટલે નાણાં ફરતાં કરવાં. વધુ તેમાં ફાયદો થાય છે. મુંબાઇના કાપડ મારકીટના વેપારી રૂપિએ દોકડો કે પાઇજ નફાની ચઢાવી માલની ગાંસડીઓ વેપારીને જથાબંધ વેચી દેછે અને તેથી તેઓ જુજ નફામાં પણ લાખો રૂપિઆ કમાઇ શકે છે.

કોઈ પણ માલ ઉપર પોતાનું ખર્ચ ચઢાવી, જુજજાજ નફો ચડાવી અને વેચવાથી ઘરાગી વધે છે. અને જેમ જેમ લોકો જાણતા જાય છે કે અમુક દુકાને માલ સસ્તો અને સારો મળે છે, તેમ તેમ ત્યાં ઘરાગી બીજી બધી દુકાનો કરતાં વધુ આવે છે. અને તેને ત્યાં વકરો વધુ થાય છે એટલે તેના નફામાં કાંઈ હાનિ થતી નથી, પરંતુ તેથી વેચાણ વધુ થવાથી નફો પણ વધુજ થાય છે.

વેપારીજ્ઞાન મેળવવાને માટે કોઇ સારા વેપારીને ત્યાં ગુમાસ્તી કરવી એ સિવાય બીજો ઉત્તમ રસ્તો આપણા દેશમાં નથી.

ગુમાસ્તી કરતાં કરતાં માલની જાત અને કીંમત કરતાં આવડેછે, ગ્રાહક સાથે કેવી રીતે વર્તવું, ગ્રાહકોની રીતભાત ઓળખવી, ગ્રાહકોને શી રીતે વાળવા વિગેરે ,આવડે છે. માલ ક્યાં બને છે, શા ભાવે વેચાય છે, અહીં કયા માલની વધુ ખપત થાય છે, તે માલને પરદેશથી અહીં મંગાવતાં ખર્ચ શું આવે છે, વિગેરે જ્ઞાન મેળવી શકાય માલની ખરીદી શી રીતે કરવી, વેચાણ કરવાને માટે શા ઉપાયો યોજવા વિગેરે બાબતનું જ્ઞાન ગુમાસ્તી કરીને મેળવવું.

જેને ત્યાં પોતે ગુમાસ્તી કરતા હોય તે શેઠની મહેરબાની મેળવવી. તેને કદી આપણાથી નુકશાન થાય કે ઘરાકને નુકશાન થાય તેવું કદી કરવું નહિ. અને આવી રીતે સંપૂર્ણ માહિતી મેળવી પછી ગમે તો કોઈના ભાગથી કિંવા મૂડી હોય તો સ્વતંત્રપણે ધંધો કરવો.

કોઇ પણ કામ મૂડી વગર બની શકતું નથી, અને મુડી મહેનતથી એકઠી કરી શકાય છે. નોકરીમાં પણ વિદ્યાભ્યાસ કરવામાં પ્રથમ નાણાં ખર્ચવા પડે છે, ખેતીમાં પણ જમીનને માટે બીને માટે અને ખેતી કરવાના સાધનો માટે નાણાં પ્રથમ રોકવાં પડે છે તેવીજ રીતે વેપારમાં મૂડી પ્રથમ રોકવી પડે છે. પ્રથમ માલની ખરીદ કરવાને માટે મૂડીની જરૂર પડે છે.

પોતાની પાસેં મૂડી હોય તો તે, નહિતો પોતે ગુમાસ્તીમાં નાણાં કમાયા હોય તેમાંથી જે રકમ વધી હોય તેનો ઉપયોગ કરવો; અથવા તો કોઇનો ભાગ રાખી તેની મૂડી અને પોતાની મહેનત એમ કરીને વેપાર શરૂ કરવો. અને થોડી ઘણી મૂડી જો પાસે હોય તો પછી કોઇ શાહુકાર પાસેથી થોડી ઘણી રકમ વ્યાજે લઇ વેપાર શરૂ કરવો. વેપાર કરનારને નાણાં ધીરનાર તો મળે છે પરંતુ 'વેપારીએ પોતાના ગજા ઉપરાંત દેવું કરવું નહિ.

કોઇપણ માલનો વેપાર કરતા પહેલાં અને તેમાં મૂડી રોકતા પહેલાં પોતે વ્યાપારમાં કેટલો માલ વેચી અને કેટલો નફો મેળવી શકે તેમ છે તેનો પ્રથમ વિચાર કરવો. કોઇપણ ધંધામાં દેખાદેખી ને વગર વિચાર્યું ઝંપલાવું નહિ. કારણકે તેમ કરવાથી મૂડી જાય છે, અને પછી દેવું કરવું પડે છે. ખરીદી ઉપર રેલભાડું, જકાત, ખર્ચ, વ્યાજ ખર્ચ, દુકાન ભાડુ, ગુમાસ્તાનું ખર્ચ વિગેરે ખર્ચ કાઢતાં ઘેર માલ કેટલી કીમતે પડે છે, અને તે બજારમાં કેટલે વેચવાથી પોશાય તેમ છે, તેનો વિચાર કરી જો પછી તેમાં નફો થાય તેમ હોય તોજ આગળ પગલું ભરવું.

હાલ પરદેશથી લાખો અને કરોડો રૂપિઆનો માલ આવે છે. અને તે એવો આવે છે કે અહીંના માલની હરીફાઈમાં તે સોંઘો અને સારો પડે છે. જેથી તે માલનો ઉઠાવ સારો થાય છે. આ માલ બનાવવાનાં કારખાનાં પરદેશમાં છે. તેવાં નવિન કારખાનાં અહીં બનાવી તે તે માલને આ દેશમાં બનાવી તેનો ઉદ્યોગ કરવાથી સારા પૈસા મળે તેમ છે.

વેપારીએ જે જાતના માલનો વેપાર કરવાને તે ઇચ્છતા હોય તે જાતના માલના વેપારીની દુકાનો જ્યાં હોય ત્યાંજ તેણે દુકાન કરવી જોઇએ. જ્યાં કોઈની દુકાન ન હોય ત્યાં દુકાન કરવાથી લાભ થતો નથી, સાથે સાથે દુકાનો હોવાથી કદાચ એક બીજા સાથે હરીફાઈ થાય છે. તો પણ જેનો માલ સારો હોય છે અને જ્યાં કોઇ

પણ રીતે ઠગાવાનો ભય નથી, કીંમત વ્યાજબી હોય છે ત્યાંજ ઘરાગી થાય છે, માટે જ્યાં પોતાની જાતના માલના જે વેપારીઓ હોય ત્યાંજ દુકાન કરવી કે ત્યાં માલનો વકરો વધુ થવાનો સંભવ છે. અને બનતા સુધી જ્યાં દુકાન જમાવી હોય ત્યાંથી બીજે ઠેકાણે દુકાન બદલવી નહિ. દુકાન બદલવાથી ઘણા ઘરાકો તુટી જાય છે. માટે બનતા સુધી એકજ દુકાન કાયમ રાખવી. દુકાન સ્વચ્છ અને સુગડતાવાળી રાખવી. અને માલની ગોઠવણી પણ એવી કરવી કે જે વસ્તુની જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તે તુરત મળી શકે.

દુકાન કર્યા પછી ગુમાસ્તા રાખવાની પણ જરૂર પડે છે. તે નોકરો ચાલાક, પ્રમાણિક અને કામ કરવાની કાળજીવાળા રાખવા. નોકરો વિવેકી, મીઠાશથી બોલનારા અને શાંત જોઇએ. નોકરે શેઠને ફાયદો થાય તેવી રીતે વર્તવું જોઇએ. અને શેઠે પણ તેના કામની દરકાર કરી વખત આવે પગાર વધારવો જોઈએ.

વેપારીએ ગમે તે થાય તો પણ સત્યનો ત્યાગ નજ કરવો. અને જુઠું બોલી ગ્રાહકોને છેતરવા નહિ. બનતા સુધી માલની કીંમત એકજ રાખવી. પોતાને વધુ નફો મળવાની ખાતર ગ્રાહકને ગમે તે રકમ કહી, પછી તેથી ઓછી કીંમત કરવી, પછી ગ્રાહક તેથી ઓછે માગે તો તેથી વળી ઓછી કરી, અને હા ના કરી માલની કીંમત ઠરાવી માલ વેચવો, એથી ગ્રાહકોને વિશ્વાસ બેસતો નથી. પરંતુ પોતાની ખરીદી ઉપર ખર્ચ ચઢાવી થોડો ઘણો નફો ચઢાવી એકજ કીંમત ઠરાવવી અને પછી એકજ કીંમતે માલ વેચવો, તેથી પાઇ ઓછી નહિ કે વધતી પણ નહિ. આથી જો કે શરૂઆતમાં ઘરાકી ઓછી થશે. કારણ કે કીંમતમાં વધઘટ કરવાનો દરેક વેપારીનો સ્વભાવજ પડી ગયેલો હોવાથી પહેલવહેલો ઘરાકને વિશ્વાસ બેસવાનો નહિ, પરંતુ જ્યારે જ્યારે લોકની ખાત્રીજ થશે કે અહીં તો એકજ કીંમત છે અને ખેતરાવાનો ભય રહેતો નથી, અને જે કીંમત કહે છે તેજ છેવટની અને વ્યાજબી હોય છે ત્યારે પછી ગ્રાહકો ત્યાંજ વળે છે, અને જેમ જેમ ભરોંસો પડતો જાય છે તેમ તેમ વેપારનો વકરો અને ઘરાકી વધતી જાય છે.

વેપારમાં કોઇ પણ રીતે જુઠું બોલવાની જરૂર રહેતી નથી. છતાં આજકાલના વેપારીઓમાં આ દુર્ગુણ પેસી ગયેલો જોવામાં આવે છે. અને વધુ વખત જુઠું બોલવાનો અભ્યાસ થઇ જવાથી પછી તે દુર્ગુણ જડઘાલી બેસે છે, અને તેથી તેઓ ગ્રાહકોને આડું

અવળુ સમજાવી, જુઠ્ઠુ બોલી તેને છેતરે છે. પરંતુ આ એક ખરાબ ટેવ છે. તેથી તેને ભવિષ્યમાં નુકશાનજ થાય છે.

બનતા સુધી વેપારીએ પોતાની પ્રતિષ્ટાજ એવી વધારવી કે "આ દુકાને તો માત્ર એકજ કીંમત અને સત્યજ હકીકત છે." અને આ શાખ જો બરોબર બેસી ગયેલી હોય છે તો પછી ખરીદનાર તેનીજ દુકાન શોધતા તેને ઘેર આવે છે. સારા વેપારીએ માત્ર લોકોને વિશ્વાસુ બનવાનેજ ઇચ્છે છે, અને તે માત્ર પોતાની સત્યતાથીજ લોકોનો વિશ્વાસ પોતાના ઉપર બેસાડે છે. તે સર્વ ગ્રાહકો સાથે સભ્યતાથી અને વિવેકથી વર્તે છે. માલની કીંમત જેમ એકજ કહે છે તેમ માલનો ગુણ દોષ પણ જેવો હોય છે તેવોજ તે કહે છે. પોતાને ત્યાં આવેલા ગ્રાહક સાથે એવી નમ્રતાથી વર્તે છે કે તે ગ્રાહકને પછી તેની દુકાનેજ આવવાનું મન થાય છે.

વેપારમાં દગો કરનાર મનુષ્ય પોતાના હાથેજ પોતાના પગમાં કુહાડી મારે છે. કેટલાક મોંઢે મીઠું બોલે છે અને ઘરાકનો વિશ્વાસ બેસાડી માલમાં દગો કરે છે. પરંતુ આખરે આ વાત જણાતાં તેનો વિશ્વાસ ઉઠી જાય છે, અને તેની ઘરાકી તુટી જાય છે.

વેપારમાં શુદ્ધ અંતઃકરણ રાખવું જોઇએ. ઘરાકને સત્ય હકીકત જણાવી દેવી, અને તેમની સાથે નમ્રતાથી વર્તવું. તેને નુકશાન કરી પોતે લાભ મેળવવા કદી પણ ઇરાદો રાખવો નહિ.

બનતા સુધી માલ રોકડેથીજ વેચવો, અને ઉધાર આપવો તો તે લેનાર માણસની લાયકાતનો વિચાર કરીને ધીરવો. જેમ બને તેમ ઉધાર માલનાં નાણાં ટુંકી મુદતમાં વસુલ કરવાં.

રોકડેથી માલ વેચવામાં નાણાંની છુટ રહે છે, અને તેથી બીજો નવો માલ મંગાવી શકાય છે.

# પ્રકરણ ૩૭ મું.

## ગ્રાહકો વધારવાની કળા.

વેપારી માલ વેચવાને ઇચ્છે છે. માટે ખરીદનાર ગ્રાહકોની પણ તેને જરૂર પડે છે. પોતાને ત્યાં અમુક પ્રકારનો માલ મળે છે. અથવા તો પોતે અમુક પ્રકારનો વેપાર કરે છે તે અન્યને જણાવવાની જરૂર છે. પ્રથમ તેમજ હાલ કેટલાક ફેરીઆઓ માલનાં પોટલાં લઇને

શેરીએ શેરીએ અને ફળીએ ફળીએ બૂમ મારતા ફરે છે અને લોકોને જણાવે છે કે અમુક માલ વેચીએ છીએ. આ એક નાના પાયા ઉપરનો વેપાર છે.

પોતે પ્રસિદ્ધ થવાને માટે પોતે જે માલનો વેપાર કરતો હોય તે માલના વેપારીઓની જ્યાં દુકાન હોય ત્યાં દુકાન રાખવી કે જેથી શહેરના કે ગામના માણસોને જે માલ લેવો હોય છે તેઓ, તે માલનું જે બજાર હોય છે ત્યાંજ જાય છે, અને તેથી બીજી દુકાનોની સાથે આ દુકાન પણ પ્રસિદ્ધ થાય છે.

કેટલાકો દુકાનો ઉપર પોતાના નામનાં તથા પોતે જે માલનો વેપાર કરતા હોય તે માલના નામનાં પાટીયાં મારે છે. જે વાંચીને પણ લોકો જાણી શકે છે કે આ દુકાને અમુક માલ મળે છે. કેટલાક બહાર ગામ પોતાના માલનાં હેન્ડબીલ છપાવી પ્રસિદ્ધ કરે છે તેથી પણ લોકો જાણી શકે છે.

પોતાનો માલ બહાર ગામ દુર દેશાવરમાં ફેલાવવો હોય તો પોતાના માલની જાત, કીંમત, ગુણ વિગેરેની જાહેરખબરો વર્તમાન-પત્રો અને માસિકોમાં તથા કેટલીક ચોપડીઓમાં પણ લોકો આપે છે આથી દુર દેશાવરના લોકોને તે માલની ખબર પડે છે અને તે જો પોતાના ગામમાં ન મળતો હોય અથવા પોતાના ગામ કરતાં સારો અને સસ્તો મળતો હોય છે તો ત્યાંથી મંગાવે છે.

અજકાલ તો પોતાના માલની વધુ પ્રસિદ્ધિ કરવાને માટે જાહેર ખબર એ મોટું સાધન થઈ પડયું છે. ન્યુસપેપરોમાં જાહેર ખબરો છપાવવી, છુટાં હેન્ડબીલો છપાવી છુટે હાથે વહેંચવાં. આ પ્રમાણે છુટથી જાહેર ખબરો ફેલાવી પોતાની અને પોતાના માલની પ્રસિદ્ધિ કરવાથી ગ્રાહકો વધે છે, અને તેથી જો માલ જાહેરખબરમાં લખ્યા પ્રમાણેજ સસ્તો અને સારો હશે તો ધીમે ધીમે ઘરાકો વધતા જાય છે અને માલનો ઉઠાવ પણ વધુ થાય છે.

વ્યાપારીઓએ નમ્ર અને માયાળું થવું જોઇએ. સ્વભાવ આ-નંદી અને હસમુખો રાખવો. ગ્રાહકો સાથે એવી રીતે વર્તવું કે જેથી ગ્રાહકોને સંતોષજ થાય.

વ્યાપારીએ સત્ય અને પ્રમાણિકપણાથીજ ચાલવું, અને આ ધંધામાં આ બે ગુણોની કસોટી પણ થઇ શકે છે. પ્રમાણિકપણું અને સત્યતા એ વેપારને આગળ વધારવાનો અને બરોબર રીતે જમાવ-વાનો મૂખ્ય પાયો છે. પોતાનો વ્યવહાર ઉત્તમપણે સાચવવો. અને કામમાં બેદરકારી કે ગફલત કરવી નહિ.

વર્ષે દિવસે પોતાના વેપારનું સરવાંયું કાઢવું જોઇએ અને તેમાં કેટલો નફો મેળવ્યો તે જાણવું જોઇએ. વગર જાણ્યે વેપારમાં યાહોમ કરીને ઝંપલાવું નહિ.

---

## પ્રકરણ ૩૮ મું.

---

### મુડી.

જે ધનથી ધનની વૃદ્ધિ થાય છે, તેનું નામજ મૂળધન–મૂડી, છે, મુડીનેજ લોક પૂંજી કહે છે. ધન કોને કહે છે, એ પહેલાંજ કહેવામાં આવ્યું છે, જે મહેનત વડે પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે અને જેનાથી અન્ય વસ્તુ મળી શકે છે તે સર્વ ધન છે. આ પ્રકારનાં જેટલાં ધન છે, તે સર્વ મનુષ્યની મહેનતનાજ ફળરૂપે છે. મહેનત વડે જે ધન મેળવવામાં આવે છે, તેમાંથી આવશ્યક ખર્ચ કરતાં જે કાંઈ બચે છે તેને મૂળધનમાં પુંજીનું નામ આપવામાં આવે છે.

ધન વડે કોઇ વ્યાપાર કરવાથીજ ધનની વૃદ્ધિ થાય છે. ધનને જમીનમાં દાટીને રાખી મૂકવું એ તેને માટીમાં મેળવી દેવા તુલ્ય છે. ધન ઉત્પન્ન કરવાનાં ત્રણ સાધન મુખ્ય છે. મહેનત, વ્યવસાય, ઉદ્યોગ, અને મૂળધન–મુડી. થોડી મુડીથી પણ કેટલાક લોક મહેનતપૂર્વક વ્યાપારાદિ ઉદ્યોગ કરીને થોડાજ દિવસોમાં ધનવાન થઇ ગયા છે. કોઇ પણ પ્રકારના સંચિત કરેલા ધનને મૂળધન–પુંજી કહેવામાં આવે છે. કોઇ ખેડુત પોતે પકવેલું અનાજ વેચીને તેના વકરામાંથી અર્ધી રકમ પોતાના ઘરનું ખર્ચ ચલાવવાને માટે રાખે, અને અર્ધા રૂપિયા વડે ખેતીનાં સાધનો જેવાં કે, હળ, કોદાળી, બળદ વિગેરે ખરીદવા, તથા ફરી ખેતી કરી મજુરો વિગેરેને આપવા રાખી મુકે, તો તે અર્ધી રકમ તે તેની પુંજી સમજવામાં આવે છે; કેમકે તે અડધી રકમ તેને નવીન ધનને પેદા કરવામાં સહાયતા કરે છે, અને બીજી અડધની રકમ મૂળ ધન નથી કારણ કે તેથી નવીન ધન ઉત્પન્ન ન થતાં તે ઘર ખર્ચમાં વસુલ થઇ જાય છે. જે બચાવેલા ધનથી વિશેષ ધન પેદા કરવાનો પ્રયત્ન ન કરવામાં આવે તે મૂળ ધન કિંવા પુંજી નથી. સંચિત ધન કોઈ વ્યવસાયમાં લાગે છે ત્યારેજ મૂળ ધનનું કામ કરે છે. ધન તો શું પણ સંસારની સર્વ વસ્તુઓ યોગ્ય રીતે વ્યવહારમાં ઉપયોગી થઇને વિશેષ ફળદાયક થાય છે. જો

મિલ, કારખાના, વિગેરેનો ઉપયોગ ન કરવામાં આવે તો તે પોતાની મેળે ધનને પેદા કરી શકશે નહિ. ધનને ઉત્પન્ન કરનાર વસ્તુ જ્યાં સુધી એમને એમ નકામી પડી રહેશે ત્યાં સુધી તો તેની ગણના મૂળ ધનમાં કરવામાં નહિ આવે. કારણ એ છે કે તે સંચિત હોવા છતાં પણ ધનની વૃદ્ધિ કરવાનું મૂળ ધન મુડીનું કામ નહીં કરી શકે; જે ધનમાં ધન ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ નથી તે પણ મૂળ ધન નથી જેમ વંધ્યા સ્ત્રીને પ્રસવ થતો નથી, તેમજ જે સંમ્પત્તિ અન્યધન ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ થતી નથી તેને મુડી કહી શકાશે નહિ.

મૂળધન—મુડીનો ઉપયોગ કરનારા માણસોએ સચ્ચરિત્રતા તરફ વિશેષ ધ્યાન આપવું જોઇએ. કારણ કે મૂળધનની વૃદ્ધિ સચ્ચરિત્રતા પર અવલંબિત છે. સચ્ચરિત્રતા મુડીની પણ મુડી છે. મુડીની ઉન્નતિ ત્યાં સુધીજ થાય છે કે જ્યાં સુધી તેના અધિષ્ટાતાનું ચરિત્ર યોગ્ય રહે છે. ચરિત્ર બગડતાં મુડીનો નાશ થતાં વાર લાગતી નથી.

કેટલાક લોકોની એવી ધારણા છે કે જેની કાંઇ પુંજી નથી, તેને માટે તો નોકરીજ ગુજરાનનું દ્વાર છે, પરંતુ આ ધારવું ભૂલ ભરેલું છે. જેની પાસે પુંજી નથી, શાસ્ત્રનું વિશેષ જ્ઞાન નથી, કોઇ ભાઈ ભાંડુઓની સહાયતા નથી, અને એવી હાલત કે જ્યારે ગુજરાન ચલાવવાનું પણ સાધન ન હોય તેમાંથી કોઈ કરોડપતિ થઇ જાય તો શું તેથી લોકોના આશ્ચર્યનો પાર રહેશે? નહિજ. જે લોકો વ્યાપારના મહિમાને જાણતા નથી, ઉદ્યોગ બુદ્ધિથી રહિત હોય અને ગુણ ગ્રહણ કરવામાં અશક્ત હોય, તે લોકો પોતાના મનમાં સમજે છે કે જે કોઇની ઉન્નતિ અથવા તો ધન પ્રાપ્ત થાય છે તે માત્ર અસત્ય ઉપાયથીજ કે ભાગ્યબળથી થાય છે. પરંતુ એવું સમજવું એ ઠીક નથી.

સત્યનિષ્ટ, નિષ્કપટ વ્યવહાર, અવિચલ અધ્યવસાય, સાહસ, કષ્ટ, સહિષ્ણુતા, અને મિતવ્યયિતાનો જેને અભ્યાસ છે તે બાળક હોવા છતાં પણ પ્રૌઢ છે, અને દરિદ્ર હોવા છતાં પણ ધનવાન છે. સરસ્વતિની તેના પર કદાચ કૃપા ન હોય, તોપણ તે લક્ષ્મીની કૃપાથી કદી દુર નહિ થાય. સંસારમાં કારભાર કરનારા કેટલાક કરોડપતિ શેઠીઆઓ છે. પરંતુ તેમાં વિશેષ પ્રતિષ્ટાનો લાભ મેળવનારાઓની સંખ્યા ઘણી થોડી છે. સ્વાર્થત્યાગ, આત્મવિશ્વાસ, અને ઉચ્ચાભિલાષાની સાથે જો દઢ—ચિત્તતા અને શ્રમશીલતાનો સંયોગ હોય તો તે વણજ વ્યાપારમાં, શિલ્પકલાદિમાં અને સાહિત્ય વિજ્ઞાન સર્વમાં શિ-

ર્ષસ્થાનીય થઈ શકે છે. જેમણે દરિદ્રના ઘરમાં જન્મ લઇને પોતાના બાલ્યકાળમાં ઘણા કષ્ટથી દહાડા વિતાવ્યા છે, જેની પાસે કાંઇ પુંજી બીલકુલ નહતી, પરંતુ સર્વ પુંજીની પુંજી માત્ર એક વિશુદ્ધ ચારિત્ર બળજ હતું તે શીર્ષસ્થાનના અધિકારી થયા છે તેથી જે લોક પુંજી લઇને કાંઇ વ્યાપાર કરવો ઇચ્છે તેમણે પરમ પૂંજીરૂપિ ચરિત્રને સુરક્ષિત રાખવું તે ખાસ આવશ્યકનું છે.

## પ્રકરણ ૩૯ મું.

### ધીરધાર–બેંક.

જે નિયમિત વ્યાજને માટે લોકોને રૂપિઆ ધીરે છે તેને શેઠ, શાહુકાર કે લેણદાર કહે છે. લેણદાર પોતે એકઠું કરેલું ધન બીજાને ધીરે છે અને તેનું વ્યાજ લેછે. અને તે વ્યાજથી મુડીને વધારે છે. આ ધંધો કરનારને શાહુકાર કે–લેણદાર કહે છે.

પ્રથમ હિંદમાં ચાર પાંચ કે વધુ માણસો એકઠા મળીને વેપાર કરવાની રીત જાણતા નહોતા. પોતાની પાસે જે રકમ હોય તે રકમથીજ લોક ધીરધારનો ધંધો કરતા હતા. પરંતુ હાલ યુરોપના શાહુકારોની દેખાદેખી આ દેશમાં પણ પાંચ દશ કે વધુ માણસોનું ભંડોળ ભેગું કરીને વેપાર કરવાની રીત શરૂ થઈ છે. આ પ્રમાણે વેપાર કરનાર મંડળીને બેંક નામ આપવામાં આવે છે. ગમે તેવો કોઇ દેશ હોય છતાં પણ જો ત્યાં બહુ દિવસ સુધી યુદ્ધ ચાલતું રહે છે તો પ્રજાઓના પ્રાણ નાશ હોવાની સાથે દેશની દશા પણ ભ્રષ્ટ થઇ જાય છે. ધનહીન થવાથી પ્રજાનાં ઘરબાર, ખેતીવાડી સર્વ નષ્ટ પ્રાય થાયછે. અને જો કાંઇ બાકી રહે છે તો મહામારી, કોગળીયું કે કોલેરાથી પુરૂ થઇ જાય છે. અને તેથીજ દેશની દારિદ્રતા દૂર કરવાને અને પ્રજાઓનું રક્ષણ કરવાને માટે રાજાની પ્રવૃત્તિ થાય છે. પરંતુ આ કામને માટે અધિક રૂપિઆની જરૂર પડે છે. અને જો રાજાના ભંડારમાં અધિક ધન ન રહ્યું તો તેને દેવું કરવું પડે છે. રાજા હોય કે પ્રજા હોય પણ તેને દેવું લેવાથી લેણદારને નિયમિત વ્યાજ આપવુંજ પડે છે. પાંચસો સુડતાલીસ વર્ષ પૂર્વે વેનીસ રાજ્યની એવીજ અવસ્થા હતી. દેશની દશા સુધારવાને માટે રાજાના મંત્રિગણોની સલાહથી પ્રજાને દેવું કરવું પડયું. પ્રધાનોની આ વ્યવસ્થાથી જેની

આવક સાલભરની સો રૂપિઆની હોય તે રાજાને એક રૂપિઓ ધીરે અને જે માણસ એકસો રૂપિઆ રાજાને ધીરશે તેને પાંચ રૂપિઆ વ્યાજ રાજા આપશે એ સરતપર દરેક મનુષ્યે રાજાને રૂપિઆ ધીર્યા અને તેમને દર વરસે દર સેંકડે પાંચ રૂપિઆ વ્યાજ મળવા લાગ્યું.

વેનિસના રાજાએ જેવી રીતે પ્રજા પાસેથી દેવું લઇને રાજ કારભારમાં ખર્ચ કરવા માંડયો તેવીજ રીતે તેણે પ્રજાને એ પણ અધિકાર આપ્યો કે જે મનુષ્યને પોતાના રૂપિઆ જ્યારે જોઈએ ત્યારે પાછા મળી શકે અથવા તો બીજાની પાસેથી લઈને પોતાનું લેણું તેને નામે ચઢાવી આપે. જાણો કે કોઈએ પાંચસે રૂપિઆ આપ્યા હોય, તે વર્ષ દિવસ પછી જો રૂપિઆ પાછા માગે તો વ્યાજ સાથે રૂા. ૫૨૫) તેને પાછા મળતા. જો રાજાની પાસે ન લે તો બીજાની પાસે તેટલી રકમ લઇને પોતાનો હક વેચી દે. આ પ્રકારે લેણુ-દેણુનો વ્યવહાર ધીરે ધીરે વધતાં વધતાં બેંકના નામથી પ્રખ્યાત થયો અને તેનો પ્રચાર સઘળા યુરોપમાં ફેલાઇ ગયો.

જેની પાસે રોકડા રૂપિયા હોય તેનો કોઇ કાર્યમાં ઉપયોગ ન હોય તો તે રૂપિઆને વ્યાજની ખાતર કોઇને ધીરીને પોતાની પુંજી વધારવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. કેટલાક લોક એવું કરવા લાગ્યા કે થોડા વ્યાજે રૂપિઆ લઇને તેને વધુ વ્યાજે ધીરવા મંડયા.

લોકો લેણદારનો ધંધો કરે છે તે માત્ર લેણદેણનોજ ધંધો કરી અને વ્યાજ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ જેની પાસે લેણ-દેણનો ધંધો કરવા જેટલી પૂંજી નથી તે લોકો અન્ય શાહુકાર પાસેથી ઓછા વ્યાજે દેવું લઇને તેથી અધિક વ્યાજે બીજાને ધીરે છે, અને કમાય છે. યુરોપમાં આ પ્રકારના વ્યવસાયથી લોક સારી રીતે પૈસા કમાઇ લે છે.

એક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાને ભારત વર્ષની આર્થિક નીતિની આલોચના કરતાં બહુજ યોગ્ય કહ્યું છે કે “ભારત વર્ષમાં જે અધિક દરિદ્રતા છે તેનું મુખ્ય કારણ ભારત વાસિયોને અર્થ વ્યવહારની અનભિજ્ઞતા છે.” આ દેશમાં જમીનદારોની પાસે રૂપિયા છે તે, તે રૂપિયાને કોઈ વાણિજ્ય વ્યવસાયમાં રોકવાની ઇચ્છા કરતા નથી. જો તે અનેક જગ્યાએ બેંકો સ્થાપિ તે રૂપિયા વડે શિલ્પકારી યા બીજી કોઇ તરેહનો લાભકર્તા ઉદ્યોગ ચલાવવામાં આવે તો થોડાજ દિવસોમાં દેશ ધન સમ્પન્ન થઇ જાય અને દરિદ્રોની સંખ્યા ઓછી થતી જાય. ઇંગ્લંડ જે આ વખતે ધનધાન્યથી પરિપૂર્ણ થઇને લક્ષ્મીના

નિવાસસ્થાનરૂપ બની રહ્યું છે, તેનું કારણ આ એક માત્ર વ્યવસાયજ છે.

અર્થ વ્યવહારની અનભિજ્ઞતાજ આ સર્વ સુખ સામગ્રિઓની સિદ્ધિ—સાધનનો ગુપ્ત મંત્ર છે. ઇંગ્લંડમાં પાંચ કરોડ મનુષ્યો નિવાસ કરે છે. તેમાં કોઇની પાસે પાંચ કરોડ રૂપિયા છે, અને કોઇની પાસે દશ રૂપિયા સુદ્ધાં નથી. ઇંગ્લંડમાં એવા પણ કેટલાક લોક છે કે જેની પાસે રૂપિયો પણ નથી. આવી અવસ્થાવાળા લોકો એક પૈસો પણ બેંકમાં જમા કરાવી શકતા નથી. અને કોઇ કોઇ તો કરોડોની મુડીથી વેપાર ચલાવી રહ્યા છે.

ઇંગ્લંડની પ્રજાએ પંદર અબજ રૂપિયા વાણિજ્ય વિભાગમાં રોકયા છે. પરંતુ હિંદમાં ત્રીસ કરોડ મનુષ્યો રહે છે. ઇંગ્લંડ કરતાં અહીંની વસ્તી ૭ ગણી વધારે છે. આખા હિંદના વ્યાપારમાં પીસતાળીસ કરોડ રૂપિઆ રોકાયલા છે. અંગ્રેજોની સંખ્યા ભારતના છઠા ભાગની બરોબર હોવા છતાં પણ તે ૪૭ ઘણી અધિક બેંક ઇંગ્લંડમાં સ્થાપિત કરીને હીંદથી ૩૩ ઘણી અધિક પુંજીથી વ્યાપાર કરે છે. જ્યારે ભારતના ત્રીસ કરોડ મનુષ્યો ૪૫ કરોડ રૂપિયાથી વ્યાપારનો પ્રચાર કરી રહ્યા છે. ત્યારે ઇંગ્લંડના માત્ર ૫ કરોડ મનુષ્યો, ૧૫ અબજ રૂપિયાથી વાણિજ્યની પ્રતિષ્ઠા વધારી રહ્યા છે. એવી વાણિજ્યશીલ જાતિની ધનવૃદ્ધિ ન થાય તો બીજા કોની થાય ?

હિંદવાસીઓએ દેશની દશા સુધારવાને માટે ઉચ્ચાભિલાષી, સચ્ચરિત્ર, પરિશ્રમી અને દુરદર્શી થવું જોઇએ. લેણદેણનો ધંધો કરવાને માટે પણ અભ્યાસ અને શિક્ષણની ઘણીજ જરૂર હોય છે. અભણ લોક કોઇ કામમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. અને તેથી તેને માટે યોગ્ય શિક્ષણ મેળવવાની પ્રથમ જરૂર છે.

જે લોક લેણદેણના વેપારથી પોતાની ઉન્નતિ કરવા ઇચ્છતા હોય તેણે કેટલાક દિવસ એવા ઉન્નતિશીલ કાર્ય કુશળ મહાજનની પાસે રહીને શિક્ષણ ગ્રહણ કરવું જોઇએ. કોઇ યોગ્ય અને ધંધામાં કુશળ શેઠ પાસે રહીને શિક્ષણ ગ્રહણ કરવું જોઇએ. જે લોકો બહુજ દિવસ સુધી આ ધંધો કરે છે, તેઓને ઘણા દિવસ વેપાર કરવાથી અનુભવ થાય છે કે લેણદેણના ધંધામાં કેવી રીતે, કયારે, અને કયાં લાભ થાય છે, અને કયાં ગફલતથી કયાં હાની થાય છે. આ સર્વ વાતોને સારી રીતે હૃદયસ્થ કર્યા પછીજ આ ધંધો કરવાને પ્રવૃત્ત થવું જોઇએ અને આ ધંધો કરતા પહેલાં એ શિખવું જોઇએ

કે તે વ્યાપારમાં કેટલો લાભ છે અને કેટલી હાનિ છે, અને તે પ્રમાણે વિચાર કર્યા પછીજ કાર્યનો આરંભ કરવો.

## પ્રકરણ ૪૦ મું.

### કામની વહેંચણી.

કોઇ એક કામને અનેક મનુષ્યોમાં વહેંચી નાંખવું તેનું નામ શ્રમ વિભાગ છે. શ્રમ વિભાગની નીતિ અનુસાર કોઇ એક કામ પુરૂં કરવાને માટે તે કામના જુદા જુદા ભાગ કરીને જુદા જુદા પુરૂષોદ્વારા પૂર્ણ કરાવવામાં આવે છે, અને તે જુદા જુદા માણસોની મહેનતથી તે કામ પૂર્ણ થાય છે.

બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય, વૈસ્ય અને શુદ્ર આ ચારે વર્ણમાં સમાજોનાં જુદાં જુદાં કામ વહેંચી નાંખ્યાં હતાં અને દરેક વર્ણ પોતાનું કાર્ય, યોગ્ય રીતે પૂર્ણ કરીને હિન્દુ સમાજનું કામ સારી રીતે ચલાવી રહી હતી.

ઘરનાં તમામ કામ એક મનુષ્યના હાથથી થઈ શકતાં નથી, તેથી ઘરના માણસો પોતપોતાનાં કાર્યો વહેંચી લઇને જ્યારે સર્વે તે કરે છે ત્યારે સર્વ કાર્યો સારી રીતે સત્વર પૂર્ણ થઈ જાય છે. એવીજ રીતે થોડી થોડી મહેનત કરવાથી થોડાજ સમયમાં ભારેમાં ભારે કામ પણ સારી રીતે થઇ શકે છે.

જે કામ એક મનુષ્ય ત્રીસ દિવસમાં કરી શકે છે તે ત્રીસ મનુષ્યોમાં વહેંચી નાંખવાથી એકજ દિવસમાં થઇ જાય છે. જે મોટાં મોટાં કારખાનાં હોય છે અને જ્યાં વર્ષે દિવસે કરોડો રૂપિઆનો નફો થાય છે તે દશ બાર મનુષ્યોના એકત્ર ધન અને મહેનતનાજ ફળ રૂપે હોય છે. દશ મનુષ્યોનું થોડું થોડું ધન અને મહેનત એકત્ર થઇને વિશેષ ધનને ઉપજાવવાનું દ્વાર બને છે. ધારો કે એક લાખ રૂપિયાથી કોઈ એક કારખાનું ખોલવું છે. એક આદમી એટલી રકમ એકલો એકઠી કરી શકે નહીં, અને તેવી અવસ્થામાં તેને સો હિસ્સામાં વહેંચી નાંખવામાં આવે તો પ્રત્યેક માણસનો ભાગ કાયમ કરીને એક એક હજાર રૂપિયા લેવામાં આવે તો સહેજ માં એક લાખ રૂપિયા એકઠા થઇ શકે છે. અને તે દ્વારા તે લાભજનક કારખાનું ઘણી સુગમતાની સાથે ખોલવામાં આવે છે. આ

કારખાનાથીજ જે લાભ થવાનો તેમાં સર્વ હિસ્સેદારોનો ભાગ બરોબર પડવાનો, એક પ્રકારે હજાર મનુષ્યો સો સો રૂપિઆ આપી ને એક લાખ રૂપિયા જોત જોતામાં એકઠા કરી શકે છે. અને તે દ્વારા કોઇ લાભજનક વેપાર કરીને વિશેષ લાભ ઉઠાવી શકે છે. એક સો રૂપિઆના સ્વતંત્ર વેપારથી જે લાભ થાય છે તેથી તેને એક લાખના વેપારમાં રોકવાથી વિશેષ લાભ મળે છે. અને એવીજ રીતે અનેક પ્રકારના વ્યવસાયમાં અનેક મનુષ્યો શેર ભરે છે, અને તેનો લાભ મેળવી શકે છે.

હિંદવાસીઓ જો મળીને સાચા હૃદયથી પરસ્પર સહાનુભૂતિ પ્રકટ કરીને ઇમાનદારી, સહિષ્ણુતા, અધ્યવસાય, અને પારસ્પરિક વિશ્વાસની સાથે કર્તવ્ય, જ્ઞાનપૂર્વક એકત્ર વ્યવસાય કરવાને માટે પ્રવૃત થાય તો દેશની દરિદ્રતા તો જલ્દીથી નાશી જાય.

એક મનુષ્યના હાથમાં જો ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં બેચાર કામ આપવામાં આવે તો તે એ કામને છોડીને અને તે કામમાં વળગેલા મનોયોગ સૂત્રને તોડીને બીજા નવા કામમાં ફરીથી તેના મનને જોડવું પડે છે, અને તેની સાથે સાથે સમય પણ નકામો જાય છે. પરંતુ એક માણસના હાથમાં એકજ પ્રકારનું કામ આપવાથી આ પ્રકારે વખત નકામો જાય નહિ અને તેમાં વિશેષ લાભ એ થાય કે એકજ કામ બરોબર કરતા રહેવાથી તેમાં તે હોંશિયાર થાય અને જલ્દીથી તે કાર્ય પુરૂ કરવાનું તેનામાં બળ આવે છે, અને સફાઈથી કામ કરવાનો અભ્યાસ પડે છે. વળી જો તે મનુષ્ય જીવ રાખીને બરોબર એકજ કામ કરતો રહે તો હંમેશાંના અભ્યાસથી તે કામને થોડીજ મહેનતથી અને સારી રીતે તેને પુરૂં કરવાના અનેક રસ્તા તેના ખ્યાલમાં આવે છે. જે કામમાં જેને જેટલો અધિક અભ્યાસ હશે. તે કામમાં તે તેટલીજ સફળતા પ્રાપ્ત કરશે.

હંમેશના અભ્યાસથી જે કામ જે સફાઈથી થઈ શકે છે તેવું નવ શિક્ષિતથી થઇ શકતું નથી. એક રસોઇ બનાવવાનીજ ક્રિયા જુવો જેણે કદી રસોઇ બનાવી નથી હોતી તેના આગળ રસોઇ બનાવવાનો સર્વ સામાન મૂકો અને જુઓ કે તે રસોઇ બનાવવાને માટે ક્યાં સુધી સફળતા પ્રાપ્ત કરે છે. એવીજ રીતે દરેક કામના અભ્યાસની જરૂર રહે છે. ગમે તો મૂર્ખ હશે તો પણ તે હંમેશના અભ્યાસથી એવી સફાઇથી કામ કરી શકશે કે જે વિદ્વાનથી પણ બની શકશે નહિ. અભ્યાસ કરવાથી મૂર્ખ કરતાં વિદ્વાન તેથી વધુ સફાઇથી કામ કરી શકે એ જુદી વાત છે.

શ્રમ વિભાગના વ્યવસાયમાં વિદ્વાનથી લઇને મૂર્ખ સુધી સર્વનો તે કામોમાં નિર્વાહ થઇ શકે છે. તે એટલે સુધી કે કેટલાક લૂલા, લંગડા, આંધળાં બાળકો અને વૃદ્ધ પણ કમાઇને ખાઇ શકે છે. શ્રમ-વિભાગ નીતિનો જેટલો અધિક પ્રચાર થશે તેટલીજ અધિક ભીખ માગનારની સંખ્યા ઘટતી જશે.

## પ્રકરણ ૪૧ મું.

### વેપારીએ કેવા થવું જોઇએ.

**મ**નુષ્ય સમાજીક અને રાષ્ટ્રિય જીવ છે. જેથી તેને સુખ દુઃખનો અનુભવ કરતાં જીવન વ્યતિત કરવું પડે છે.

હિંદવાસીઓને અમેરિકા, જાપાન, ઇંગ્લંડ અને જર્મનીમાં ઉત્પન્ન થનાર મનુષ્યો જેવી ઉન્નતિનો અવસર મળતો નથી. ઇંગ્લાંડની બનેલી સેંકડો વસ્તુઓ અહીં આવીને વેચાય છે, અને તેમાંથી કેટલીક વસ્તુઓ આ દેશમાં પણ બને છે. પરંતુ વિલાયતી વસ્તુઓ સસ્તી હોવાથી અધિક ખરીદ કરવામાં આવે છે. અહીં બનેલો માલ વિલાયત કરતાં સસ્તો કેમ ન પડે ? ખરી રીતે અહીંના કરતાં વિલાયતી માલ મોંઘો હોવો જોઇએ. કેમકે અમેરિકા, મિશ્ર અને હિંદમાંથી જ વિલાયતમાં કપાસ જાય છે. અને તેથી રેલ્વે, સ્ટીમરો, લારીઓ, અને ટ્રામ્વેનાં ભાડાં, બંદરનું ખર્ચ, માલ ઉતારવા ચઢાવવાનો મજુરોનો અને વ્યાપારીઓની મહેનતનું ખર્ચ વિલાયતના કારખાનાવાળાઓને આપવું પડે છે. ત્યાંના પુરૂષોને એક અઠવાડીઆમાં ૨૧ રૂપિઆ મજુરી આપવી પડે છે. જ્યારે અહીં માત્ર અઠવાડીઆના વધારામાં વધારે મજુરી પાંચ રૂપિઆ આપવી પડે છે. ત્યાં રેલ્વે અને મકાનોનું ભાડું પણ અધિક છે, ત્યાંથી ફરી રેલ્વે અને સ્ટીમરોમાં વસ્ત્રો, ભરીને અહીં આવે છે. આ સર્વ ખર્ચ કરવા છતાં પણ મુંબાઇ કે અમદાવાદમાં બનેલા વસ્ત્રો કરતાં વિલાયતી વસ્ત્રોની કિંમત સસ્તી આવે છે.

એવી દશામાં વિલાયતવાળાના હાથમાં કયો ચમત્કાર હશે કે તે સસ્તા પદાર્થો બનાવી શકતા હશે ? તેનાં ચાર કારણો છે.

૧. ત્યાંના મજુરોની કામ કરવાની શક્તિ ઘણીજ વધારે છે.

૨. કારખાનાના મુખ્ય માણસ ઘણા અનુભવી અને કાર્યકુશળ હોય છે.

૩. વ્યાજ ઘણું ઓછું આપવું પડે છે.

૪. સસ્તા પદાર્થો બનાવવાની રોજ નવી નવી યુક્તિઓ શોધી કાઢવામાં આવે છે. અર્થાત ત્યાં સાહસિકો અને પરીક્ષકોની પણ કમી નથી. પરંતુ ભારતમાં આ સર્વ વાતોનો અભાવ છે.

જુદા જુદા દેશના માણસોની કામ કરવાની શૈલી જુદી જુદી હોય છે. મનુષ્યોની આત્મિક, માનસિક અને શારીરિક અવસ્થાઓ જુદી જુદી હોય છે. જેમ પાંચે આંગળીઓ સરખી હોતી નથી, તેમ દરેક મનુષ્યમાં પણ ઘણો ભેદ હોય છે. અને એવીજ રીતે દરેક જાતનાં મનુષ્યોમાં પણ અંતર હોય છે. જેમકે અમેરિકનો અંગ્રેજોથી, અંગ્રેજો ફ્રાંન્સીસોથી, ફ્રાંન્સીસો રૂશિયનોથી, રૂશિયનો હિંદવાસીઓથી વધુ પ્રમાણમાં કામ કરી શકે છે. રજપુતો પંઝાબીઓથી, પંઝાબી હીંદુસ્તાનીઓથી અને તે સર્વથી અફ્ઘાનો વધુ કામ કરી શકે છે.

દરરોજ અમેરિકામાં એક માણુસ ૫ ટન, સંયુક્ત રાજ્યમાં ૨½ ટન અને હિંદમાં ૦ાા ટન કોયલા ખોદી શકે છે. અર્થાત એક અમેરિકન ૧૦ હિંદુઓ જેટલું અને એક અંગ્રેજ ૫ ભારતવાસીઓના જેટલું કામ કરી શકે છે. આથી દરેક દેશબંધુઓની ફરજ છે કે તેમણે દેશહિતૈષિઓ અને સુખાભિલાષી તથા ધન આકાંક્ષી જનોના યોગ્ય સાધનોને ઉપાર્જન કરવામાં વિશેષયત્ન કરવો જોઇએ. જેમ એંજીનમાં કોયલા ન નાંખવામાં આવે તો તે કામ કરી શક્તું નથી, તેવીજ રીતે શરીરને ભોજન નથી મળતું અથવા તો કમી ભોજન મળે છે તો તેથી તેની કર્મ શક્તિ ન્યુન થાય છે. હીંદવાસીઓ સુકો અને લુખો રોટલો ખાઈ અને ઠંડાં પાણી પીને ગુજરાન કરનાર છે. અને લંગોટીમાં રહેવું તેને આદર્શ સમજે છે. એથી તેમની કર્મ શક્તિ ન્યુન થતી જાય છે. પરંતુ એ ન્યુનતાનાં કારણોને જાણીને કર્મરત થવું જોઇએ. નહીંતો અન્ય દેશોના મુકાબલે આપણે તદ્દન નિર્માલ્ય થઈ જવાના.

## સ્વચ્છતા.

શારીરિક શુદ્ધિમાં આર્યજાતિ સર્વોત્તમ છે. નિત્ય સ્નાન કરવું એ તેનો ધર્મ છે. આ વાતમાં બીજા દેશવાસિઓ પાછળ છે. પરંતુ ભારતમાં, જળ, વાયુ, વસ્ત્રો, મકાનો, બજારો, ગલીયો વિગેરેની શુદ્ધિ બરોબર રાખવામાં આવતી નથી. બીજા દેશોમાં ધન, વિદ્યા, તથા રાજસહાયતાનાં કારણોને લીધે લોક સ્વચ્છતા ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપે છે. આપણા દેશમાં અવિદ્યા, નિર્ધનતા અને રાજસ-

હાયતા ન હોવાનાં કારણોને લીધે સ્વચ્છતાનો અભાવ છે. ઘણા નગરો અને ગામોમાં ગંદકી હોય છે. આપણા ત્યાંનાં મકાન પણ બહુજ નાનાં અને સાંકડા હોય છે. અને સર્વ ભાઇઓમાં મિલકતની વહેંચણી સરખી થતી હોવાથી બાપના મૃત્યુ પછી સર્વ ભાઇઓ એક જ મકાનમાં રહે છે. સુવું, રાંધવું, ઉઠવું, બેસવું, સર્વક્રિયા એકજ સ્થાનમાં કરવામાં આવે છે. પુત્ર, પુત્રી, સ્ત્રી, વહુ અને ગૃહપતિ સર્વ એકજ જગ્યામાં સુઇ રહે છે. એથી સદાચાર તથા સ્વાસ્થ્યનો નાશ થઈ જાય છે. ચીન, ભારત અને આયર્લેંડમાં આવાં ઘણાં મકાનો જોવામાં આવે છે.

હિંદમાં કુવાઓનાં પાણી પણ પીવા જેવાં હોતાં નથી. દર ત્રીજા મહિને ડાકટરો પાસે તેની પરીક્ષા કરાવવી જોઇએ અને જ્યાં સુધી બની શકે ત્યાંસુધી શુદ્ધ જળને માટે દરેક શહેર અને મોટાં ગામોમાં નળને નંખાવવા જોઇએ.

અમેરિકા, ઇંગ્લંડ અને જર્મનીમાં છજાવાળાં અને પાકાં મકાનો છે. જેમાં વાયુ અને પ્રકાશ આવજા કરી શકે છે. શરદીને દુર કરવાને માટે ગરમી આપનાર નળ લગાવેલા હોય છે. અને મકાનો, ગામો તથા નગરોમાં શુદ્ધતા વધુ રાખવામાં આવે છે. પરંતુ હિંદનાં મકાનો નાનાં છે. ઘણે ભાગે પીઢેરી કે કાચી ઇંટોનાં બનેલાં હોય છે. ગામોમાં સ્વચ્છતાનો તો અભાવ છે, એવી અવસ્થામાં અહીંના દેશ વાસિઓ અને સભ્ય દેશોના નિવાસિયોમાં પૃથ્વિ અને આકાશનો અંતર છે.

જોકે હિંદની ઉન્નતિ થતી જાય છે તોપણ આ વિષયમાં અધિક ધ્યાન આપવાની જરૂર છે, કેમકે રહેવા કરવાની રૂઢિએ લોકોની કર્મ શક્તિયો પર ઘણોજ પ્રભાવ નાંખ્યો છે. જો કે કર્મ શક્તિમાં અંતર નાખનારાં બીજાં કારણો સમાન હોય તો મકાનોની વિશાળતા અને શુદ્ધતાના અનુપાનથી તેમનામાં કર્મ શક્તિ આવી શકશે.

## બુદ્ધિ.

જે પુરૂષોની બુદ્ધિ નિર્મળ અને ચતુર હોય છે, તે અધિક કાર્ય કરી શકે છે. જ્યારે મન સ્પષ્ટતયા અને શીઘ્રતયા વાતોને સમજી શકે, જ્યારે દરેક વાત સ્મરણમાં રહી શકે અને એક વાતનો સંબંધ બીજી વાતમાં મેળવવાની શક્તિ ઉપસ્થિત હોય તો બુદ્ધિનું ઉપસ્થિત થવું એમ કહેવાય છે. બુદ્ધિમાન મહેનતું નિર્બુદ્ધિવાન મહેનતુથી ઘણેજ દરજ્જે સારો છે કેમકે,

૧. તે જલ્દી કામ શીખી જાય છે.

૨. તેના કામને તપાસવાને માટે કોઈ બીજા પરીક્ષકની જરૂર રહેતી નથી.

૩. તે બહુજ થોડો સામાન બગાડે છે.

૪. યંત્રોનો ઉપયોગ કરવો તો તેને જલ્દી આવડી શકે છે. યંત્રોના પ્રયોગમાં અમેરિકન લોક સર્વથી કુશળ છે. કેમકે વિદ્યા-પ્રચારથી ત્યાંના મહેનતુ લોકો બુદ્ધિમાન છે. આ પ્રકારે સદ્અસદ્‌ની વિવેચના શક્તિ, આત્મિક બળ, ઉત્સાહ, ધીરતા, અને કલ્પના શક્તિના ગુણોનો ભાવાભાવ, એ મહેનતુ લોકોની ઉપયોગિતાને બહુજ વધારી ઘટાડી શકે છે. આ ગુણો વિદ્યાથી પ્રાપ્ત થઇ શકે છે.

## વિદ્યાનો પ્રચાર.

જ્યારે એક બાળક સંસારમાં ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે સામાજીક અને નૈતિક સંસ્કારોને સાથે લઇને આવે છે. પરંતુ એ અયોગ્યતા, અવિદ્યા અને કામનો પુજ પણ થાય છે; માતા, પિતા, ગુરૂ, પુરોહિત તથા જાતિ, કૃષિક્ષેત્ર, યા વર્કશોપ તેની તે દુરાવસ્થાને દુર કરવામાં ભાગ લે છે. જેથી તે મોટું થયા પછી સત્યતાથી રોજગાર કરી, કમાઇને પોતાની પોતાનાં સંતાન, જાતિ, દેશ અને પરમાત્માની સેવા કરી શકે છે. આ ક્રમનું નામ શિક્ષણ અથવા તો વિદ્યા છે. જે જાતોમાં થોડા વખતને માટે આ શિક્ષણક્રમ તોડી નાંખેલો હોય છે, તેમનામાંથી સર્વ વિદ્યાઓ અને કળાઓની અવનતિ થયેલી છે. તેથી તે જાતિના લોકો મૂઢ, નિર્બળ, લોભી, કામી, ક્રૂર, દેશવિદ્રોહી અધર્મી અને નિર્ધન થઈ ગયા છે. પુણ્યભૂમિ હિંદની અવનતિનું મોટામાં મોટું બળવાન કારણ એજ છે. કેમકે બ્રાહ્મણોએ અન્યવર્ણો ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો, શુદ્રો અને સ્ત્રિયોને માટે શિક્ષણ આપવાનું બંધ કર્યું. એ કારણથી વિદ્યાનો પ્રચાર, સામાજીક ઉન્નતિના એક ઉત્તમ બળનું પ્રથમ સાધન છે.

## શિલ્પવિદ્યાનો પ્રચાર.

જે દેશમાં શિલ્પ, ( હુન્નર ) કૃષિ ( ખેતી ) તથા વ્યાપારિક વિદ્યાનો પ્રચાર હોય છે ત્યાં સામાન્ય મનુષ્યો પણ થોડે ઘણે અંશે શિલ્પવિદ્યાઓને શિખી શકે છે. જેમકે જે પ્રકારનું કામ કરવામાં આવે છે તેજ કામ બાળકો થોડા ઘણા દિવસોમાં શિખવાડયા વિના પણ કેવળ જોવા માત્રથીજ શીખી શકે છે. તેવીજ રીતે હુન્નરોના પ્રયોગોનો પણ નિયમ છે. જે મનુષ્યે કોઇ હુન્નર જોયો ન હોય તે

તેના ઉપર કામ કરવાને માટે ગભરાય છે. જેથી હિંદમાં હુન્નરકળાનો પ્રચાર જેટલો બની શકે તેટલો કરવો જોઇએ.

## ઇન્દ્રિય નિગ્રહ.

બાળપણ અને જુવાનીમાં બ્રહ્મચર્ય પાળવું, વીર્યનું રક્ષણ કરવું અને ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ કામાતુર ન થવાથી હજારો લાભ મળે છે. જે લોકો બ્રહ્મચર્ય પાળી શકતા નથી તેમનાં આયુષ્ય, તેજ, બળ, વીર્ય, બુદ્ધિ, લક્ષ્મિ, ધન અને પુણ્યાદિકોનો નાશ થઈ જાય છે. હિંદુઓમાં બ્રહ્મચર્યની ખામીને લીધેજ આ વસ્તુઓની ખામી જણાય છે. વીર્યના રક્ષણથી રોગ અને વૃદ્ધાવસ્થાનો નાશ થાય છે. અને આરોગ્યતા, ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એ જીવનનું મૂળ કારણ રૂપ છે, જેથી પ્રયત્નપૂર્વક વીર્યનું રક્ષણ કરવું જોઇએ. વીર્ય નાશ કરનારા લોકોનો ચહેરો ફીકો પડી જાય છે. ઇંદ્રિયો કમજોર થઇ જાય છે. આંખોનું સૌંદર્ય તથા તેજ નષ્ટ થઈ જાય છે. માંસ ઢીલું પડી જાય છે. સદા ઉદાસી છવાઇ રહે છે. પોતાના ઉપર તિરસ્કાર થાય છે. નપુષકતા વધી જાય છે. સ્મરણ શક્તિ અને પાચનશક્તિ ન્યુન થતી જાય છે, ધીરતા, વીરતા, નવીનતા, અને ઉત્સાહનો લોપ થઈ જાય છે. કોઇ કામમાં મન લાગતું નથી, ચિત્ત હંમેશાં ચંચળ—ચલાયમાન રહે છે, દમ, પ્રમેહ, હર્શ આદિ ભયાનક રોગ શરીરમાં થાય છે કે જેથી મૃત્યુ થતાંજ છુટકારો પમાય છે.

આથી સ્પષ્ટ છે કે ધનની વૃદ્ધિને માટે બ્રહ્મચર્ય વા ઇન્દ્રિય-નિગ્રહ અત્યાવસ્યક સાધન છે. હિંદવાસિયોમાં તેનો લોપ છે. જેથી હજારો દુઃખો, કલેશો અને વિપત્તિઓના શિકાર રૂપે તેઓ થઇ રહ્યા છે. બ્રહ્મચર્યથીજ કેવળ જન્મ, મરણ, વૃદ્ધાવસ્થા, અધિનતા, દીનતા, અને નિર્ધનતાનાં દુઃખોથી પાર જઈ શકાય છે, અને સર્વ આયુષ્ય આનંદ, મંગળ, કલ્યાણ, શાન્તિ, હર્ષ, સુખ, યશ, અને કીર્તિથી જીવન વ્યતિત થઈ શકે છે. માત્ર બ્રહ્મચર્યજ સ્વાસ્થ્ય, વિદ્યા, ધન, કીર્તિ, અને શાંતિનું મૂળ સરોવર છે. આ ગુણોને મેળવવા ઇચ્છનાર દરેક માણસે આ સરોવરના અમૃતપાનથી પોતાની તૃષ્ણા પૂર્ણ કરવી જોઇએ.

## મદ્યપાનાદિ નિષેધ.

પશ્ચિમમાં મદ્યાદિ ( દારૂ વિગેરે ) નો બહુજ પ્રચાર છે. અને વિશેષે કરીને નીચ શ્રેણીના લોકો દારૂ પીનેજ પોતાનાં દુઃખોને ભૂલવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ત્યાં ભોજન વસ્ત્રાદિ માટે એક મજુર ૪ પાઉ-

ન્ડ ૭ શીલીંગ ૩ પેન્સ ખર્ચ કરે છે અને દારૂ માટે ૪ પાઉન્ડ ૭ શીલીંગ અને ૨ પેન્સ ખર્ચ કરે છે. આ પ્રકારે અર્ધી કમાઈ તો માત્ર દારૂમાંજ ખર્ચે છે. જેથી ઘણીજ ખરાબ ટેવ પડે છે કે જે દરેક કાર્ય કરવામાં વિઘ્ન નાંખે છે.

એટલું સારૂં છે કે આપણા ત્યાંના મજુરોમાં આટલો બધો દારૂનો પ્રચાર નથી, અને જે કાંઈ છે તે માત્ર ગત ૫૦ વર્ષોથીજ વધવા પામ્યો છે.

સાધારણ રીતે હિંદવાસીયો સર્વ જાતિયો કરતાં અધિક વીર, શ્રમ–પ્રેમી, દ્રઢ, અને મિતવ્યયી છે. આ ગુણથીજ આપણા લોકોએ આફ્રિકા દેશની આબાદી કરી. યુગાન્ડા રેલ્વે બનાવી, પશ્ચિમી ભારત-દ્વિપમાં ખાંડનો વેપાર વધાર્યો. આથી હિંદમાં દારૂ વિગેરે માદક પદાર્થોનો પ્રચાર ન થવા પામે તેને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. કારણ કે દિવસે દિવસે તેનો પ્રચાર વધતો જાય છે.

મદ્યપાન નિષેધના વિષયને સારી રીતે ચર્ચવો જોઇએ કારણકે એથીજ દેશનું સત્યાનાશ જવા માંડયું છે.

ભય તથા આશ્ચર્યજનક સમાચાર એ છે કે જ્યાં સભ્યતા વધતી જાય છે, ત્યાં મદ્ય (દારૂ)નું સેવન અને તેથી ઉત્પન્ન થનાર ખરાબ પરિણામ અને વ્યભિચાર વધવા માંડે છે.

ઈંગ્લંડનાં દવાખાનાંમાં સેંકડે ૭૦ ટકા રોગીઓ દારૂના સેવનના ભોગ થઈ પડેલા આવે છે.

સેંકડે ૨૦ પુરૂષ અને ૮ સ્ત્રિયો દારૂના સેવનથી ગાંડી થાય છે.

દારૂ પીનાર માબાપોનાં બાળકોની મરણુની સંખ્યા વધારે હોય છે.

ઘણું કરીને તેમને મરેલાં બાળકો ઉત્પન્ન થાય છે.

તેમનામાં લગ્નો થોડાં થાય છે, અને વ્યભિચાર વધતો જાય છે. તેમનાં બાળકો વ્યભિચારી ઉત્પન્ન થાય છે. દારૂ પીનારાના કામમાં ઘણી ખામીઓ આવે છે અને ઘડી ઘડીમાં લડી પડનાર હોય છે.

દારૂ પીનારાઓની મૃત્યુ સંખ્યા અધિક હોય છે આમ છતાં પણ શોકની વાત એ છે કે હિંદમાં દારૂ વિગેરે માદક પદાર્થોનો પ્રયોગ વધતો જાય છે, માટે તેને બંધ કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

## અફીણ ખાવાથી થતાં નુકશાનો.

અફીણ ખાવાથી બુદ્ધિ કમ થતી જાય છે તથા માથામાં ખુશ્કી વધી જાય છે,

મનુષ્યમાં બળ ઘટતું જાય છે તથા સુસ્ત થતો જાય છે. મુખ નિસ્તેજ થતું જાય છે.

મુખ શ્યામ પડતું જાય છે.

શરીરનું માંસ સુકાઇ જાય છે. તથા ચામડી ઢીલી પડી જઇ કરચલીઓ વળી જાય છે.

વીર્યનું બળ નિર્બળ પડી જાય છે.

કસુંબાના ઘેનમાં પડી રહે છે, રાત્રે ઉંઘ આવતી નથી. પણ સવારમાં ઉંઘ આવે છે.

બપોરે શૌચ જવું પડે છે અને બે કલાક ત્યાં બેસી રહેવાથી દસ્ત થાય છે.

વખતસર અફીણ ખાવાનું નથી મળતું તો આંખોમાં બળત્રા થાય છે અને હાથ પગ ખેંચાય છે. શિયાળાના દિવસોમાં પાણીનો ડર લાગે છે કે જેથી સ્નાન પણ કરી શકતા નથી, શરીરમાં દુર્ગંધી આવવા લાગે છે.

રંગ પીળો પડી જાય છે. ખાંસી વિગેરે રોગ થાય છે. એજ પ્રકારે ચડસના વ્યસનનું પણ ફળ મળે છે. તે પછી ગાંજો, ચરસ, ધંતુરો, ભાંગ, કોકેન, માજુન, તમાકુ વિગેરે માફક પદાર્થોના વ્યસનથી ખાંસી, દમ, આદિ હૃદયના રોગ તથા સોજા આવી જાય છે. જેથી તેનો દરેક મનુષ્યોએ ત્યાગ કરવો જોઇએ.

## શારીરિક બળનું સંરક્ષણ.

મહેનતુ લોકોને માટે મનને વિશ્રામ, વિરામ અને આનંદને માટે સભ્ય દેશોમાં વાંચનાલય, પુસ્તકાલય, નાટકશાળા, બાગબગીચા, અદભૂતશાળા, ક્રિડાશાળા વિગેરે બનાવેલાં હોય છે. તેમાં જઇને યથાવકાશ દરેક જણ પોતાના શ્રમને દુર કરે છે. પરંતુ હિંદમાં હાલ આ વાતોની કમી છે.

પુરૂષ અને સ્ત્રીની કર્મ શક્તિનું રક્ષણ કરવાને માટે અને તેને ઉન્નત કરવાને માટે યોગ્ય યોગ્ય સ્થાનોએ ક્રિડાશાળાઓ અને બાગ બનાવવા જોઇએ. સઘળી સમાજે આ તરફ ધ્યાન આપવું જોઇએ. દાતારોએ આવી બાબતમાં દાન આપવું જોઇએ, અને સઘળી સામૂહિક શક્તિથી આ વખતે હિંદુઓની નિર્બળ જાતીઓની ઉન્નતિ કરવી જોઇએ.

ભોજન, વસ્ત્રો વિગેરે જેવી રીતે ઉપયોગી છે તેવીજ રીતે

વિશ્રાંતિ લેવી એ પણ અત્યંત જરૂરનું કાર્ય છે. અતિશય મહેનત કરવાથી શરીર ક્ષીણ થઈ જાય છે, પછી ચિંતા અને બમણું કામ કરવાથી બળ કમી થઈ જાય છે. અને ઉત્પાદક શક્તિનો નાશ થતો રહે છે. અને તેથી જાતિય હાનિ થાય છે. જો બાર કે ચૌદ કલાક દિવસમાં કોઇને કામ કરવું પડે તો રાત્રિએ તે બહુજ થાકી જાય છે. એવો પુરૂષ વિદ્યા કે ધર્મનું ઉપાર્જન કરી શકતો નથી. તે ઘરમાં આવીને ઉંઘને લીધે ગોદડામાં મોં ઘાલીને જલ્દીજ સુઈ જાય છે. તેનાથી આત્મિક ઉન્નતિની આશા રાખી શકાતી નથી. અતિશય કામથી શારીરિક અવનતિ તો અવશ્ય થાય છેજ એથી આજકાલ કેવળ આઠ કલાકજ મજુરો પાસે કામ લેવું એવો યત્ન થઈ રહ્યો છે.

અમેરિકા ઇંગ્લંડ કરતાં દરેક વાતમાં વધે છે, અને વિશેષે કરીને શારીરિક બળ તથા બુદ્ધિમાં વધવાનું મુખ્ય કારણ તો સ્વતંત્રતા, ઉત્સાહ, વિશ્રાંતિ અને દરરોજ નવા નવા દેખાવો જોવા તે છે. હિંદમાં આ ગુણોનો અભાવ છે.

પોતાનું કામ બીજા માણસો જલ્દીથી તેમજ ઉત્તમ રીતે આપણા જેવું કરી શકતા નથી. આ સંસારમાં પરમાર્થનું નહિ પણ સ્વાર્થનું સામ્રાજ્ય છે. મજુરની મજુરી પણ આખા દિવસની ઠરાવેલી હોય છે. જો કોઇ માણસ મન લગાવીને અધિક કામ કરે તો તેને વધુ મજુરી મળતી નથી. જેથી તે તો એવીજ રીતે કામ કરવાનો કે જેથી કામ કરાવનારને અસંતોષ ન થાય. એજ પ્રકારે જ્યાં ગુલામગીરીનો રીવાજ હતો ત્યાં ગુલામોને ચાબુક, લગાવીને કામ કરાવવામાં આવતું હતું.

ઉન્નતિ કે લાભની આશા ન હોવાથી ઉત્સાહ મરી જાય છે. લાભવિભાગ—નફામાં ભાગ અથવા તો ઇનામની જે રીત કહાડવામાં આવી છે તે મહેનત કરનારાઓને આર્થિક લાભની આશા હોવાથી માલિકના કામને પોતાનું કામ સમજીને તે મન લગાવીને કરે છે. લોભ, મોહ, અહંકાર, ક્રોધ, ઈર્ષ્યા દ્વેષાદિ વિષયોમાં ફસાઇને બીજાનાં ધનને હરણ કરવાં નહિ. **માગૃધઃ કસ્યસ્વિદ્ધનં**—વેદનું આ વાકય સ્મરણમાં રાખવું કે કોઇના ધનની લાલસા કરવી જોઇએ નહિ.

ધૃતિ, ક્ષમા, દમ, ધર્મ, શૌચ, ઇન્દ્રિય નિગ્રહ, અસ્તેય (ચોરી ન કરવી) બુદ્ધિ, વિદ્યા, સત્ય બોલવું, ક્રોધ ન કરવો આ ધર્મનાં દશ લક્ષણ છે.

જ્યારે મનુષ્યોમાં આ ગુણોની અધિકતા થાય છે ત્યારે ધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે, અને જ્યારે તેથી વિપરિત લક્ષણો થાય છે ત્યારે મનુષ્યોનો ક્ષય અને નાશની પ્રાપ્તિ થાય છે. રોમ, યૂનાન અને ભારત વર્ષ આ દોષોથીજ રસાતાલ સુધી પહોંચી ગયાં છે. ઈંગ્લંડ, અમેરિકા, જાપાન, જર્મની આજ ગુણોની ઉન્નતિને લીધે શિખરપર પહોંચી ગયા છે.

આપણા શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે કે,—

**धर्मएवहतोहन्तिधर्मोरक्षतिरक्षितः**—જે જાતિમાં ધર્મનું હનન થાય છે તે જાતિનો નાશ થાય છે. અને જે જાતિયો ધર્મનું રક્ષણ કરે છે તેનું ધર્મ પણ રક્ષણ કરે છે. અને તે દિનપ્રતિદીન ઉન્નત થતી જાય છે. જ્યારે સામાજીક અને પ્રાકૃતિક અવસ્થા, જાતિયબળ, પૈત્રિક સંસ્કાર, સાત્વિક અને પુષ્ટિદાયક ભોજન, સારાં મકાનો, શૌચ વા સર્વ પ્રકારની સ્વચ્છતા, બુદ્ધિ, સર્વ પ્રકારની વિદ્યા, ઇન્દ્રિય નિ-ગ્રહ, મદ્ય પાનાદિના અભાવનાં કારણુ, દમ, તપ, વિરામ, સ્વતંત્રતા, ધાર્મિક રાજ્ય, સારા રીતરિવાજો, આશાયુક્ત જીવન, નિર્લોભતા દેશહિતૈષિતાનાં કારણો, ધીરતા અને ક્ષમાનો પ્રચાર થાય છે, ત્યારેજ ધન, સમ્પત્તિ અને અર્થની વૃદ્ધિ થઇ શકે છે. તેને ધારણ કરવાથી ધાર્મિક બનાય છે, તેનાથી ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેથી આપણે આપણા રીતરિવાજો, ચાલચલકત, વ્યવહાર અને વિચાર એવા બના-વવા જોઇએ કે જેથી ઉપરના ગુણોની પુષ્ટિ અને વૃદ્ધિ થાય અને જેથી નિર્ધનતાનો અભાવ થઈ ધર્મ, સરસ્વતિ, શ્રી અને લક્ષ્મીનું રાજ્ય સ્થપાય.

# પ્રકરણ ૪૨ મું.

## વિદ્યાધ્યયન.

નરનારીની ઉત્પાદક શક્તિની વૃદ્ધિનાં કારણોમાં પ્રધાન સાધન વિદ્યા છે. આજકાલ ઝડપથી ચાલતી રેલ્વેટ્રેનો, સ્ટીમરો, વિમાનો અને તારોનો જમાનો છે. પૃથ્વિના સર્વ સભ્ય અને અસભ્ય દેશો આ સાધનો વડે પરસ્પર જોડી દીધા છે. આજકાલ સભ્યદેશ પણ બીજા સભ્ય દેશોથી ડરે છે કે તેમનો બનાવેલ સસ્તો સામાન સ્વ-દેશી વ્યાપારિયો તથા કારીગરોને હાનિ ન પહોંચાડે, તો શું ભાર-

તને બીજા દેશોનો ભય નથી ! જ્યારે હિંદમાં યંત્રોને ઉત્પન્ન કરવાની રીત નથી, જ્યાં મહેનતુ, કારીગર, શેઠ, શાહુકાર સર્વ કેળવાયા વગરના છે ત્યાં બીજા દેશોનો કેવી રીતે મુકાબલો કરવો. જેના એક એક કારખાનામાં ૪૫૦૦૦૦ મજુરો કામ કરી રહ્યા હોય છે. જ્યાં ૨૦૦૦૦૦ ઘોડાના બળવાળાં એન્જીનો ચાલી રહ્યાં છે. જ્યાં ૪૦૦૦૦ ટન કૅલ્સિયમ કાર્બાઇડ દર વર્ષે એક કારખાનામાં પેદા થાય છે અને એક દિવસમાં ૧૦૦૦ ટન ગંધક તૈયાર થાય છે, જ્યાં ૧૫૦ રસાયનવેત્તા એક કારખાનાની તપાસ કરવાને માટે રાખવામાં આવે છે, જ્યાં એવાં પુસ્તકાલયો છે કે એક પુસ્તકાલયના મકાનપર ૬૩૪૩૦૦૦ ડૉલર ( ૩ રૂપિઆ બે આનાનો એક ડોલર ) ખર્ચ થયું હોય છે. શું એવી જાતિયોની સાથે આપણો મુકાબલો થઇ શકે છે ? જ્યાં કોઈ અભણ નથી, જ્યાં સર્વ પ્રકારના શિક્ષણનો પ્રબંધ છે. જ્યાં શિક્ષાજ સર્વોત્તમ સાધન, યત્ન અને કળા છે, જે દ્વારા તેમણે ઉન્નતિ કરી છે એવા સાધનથી આપણા પ્રાચિન આર્ય જાતિ ઉન્નતિના શિખરપર પહોંચી હતી અને હાલ પણ એવા સાધનથી ઉન્નતિ થઈ શકે છે. જર્મનીના રાજાએ પોતાની પ્રજા સાથે પિતા તરીકે વર્તન કરીને તેની ઉત્પાદક તથા વ્યાપારિક શક્તિઓને ઉત્કૃષ્ટ કરી છે. અને તેથીજ આજે જર્મની સર્વ દેશોમાં સર્વોત્કૃષ્ટ થઇ રહ્યું છે. પરંતુ જર્મની કાચો માલ પરદેશોમાંથી મંગાવીને પણ પોતાની ઉન્નતિ કરી રહ્યું છે, અને આપણે શિક્ષણના અભાવથી સર્વ પ્રકારનો કાચો માલ આપણા દેશમાં બનતો હોવા છતાં પણ પતિત થતા જઇએ છીએ.

હિંદ જેવા દેશમાં સેંકડે દસ માણસો કેવળ એક ભાષામાં પત્ર લખી વાંચી શકે છે. અને સેંકડે માત્ર એક સ્ત્રીજ ભણેલી જણાઇ આવશે, વિદ્યા વિના સંસારના લોક ધર્મ અને અધર્મને જાણી શકતા નથી. એથી ધર્માત્મા મનુષ્યો હંમેશાં બીજાઓને વિદ્યાજ્ઞાન આપે છે. જે માબાપો પોતાના બાળકોને ભણાવતા નથી તે તેના શત્રુઓ છે. **विद्याविहीनः पशुः** વિદ્યા વિના પુરૂષ અને સ્ત્રી પશુ તુલ્ય છે. જ્યાં વિદ્યા, તપ, દાન, ક્ષમા વા શીલનો અભાવ છે તે આ સંસારમાં પૃથ્વિને ભારરૂપ થઇને મનુષ્યરૂપમાં પશુઓના ગુણોને રાખે છે.

ન ભણેલા મનુષ્યના જીવવાથી શો લાભ છે ? મૂર્ખ—અભણ લોકો હજારો પ્રકારના શોક અને સેંકડો પ્રકારના ભયને પ્રતિદિન પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ વિદ્વાનોને કદી શોક કે ભય થતો નથી.

**पण्डितोहिगुणाः सर्वे मूर्खेदोषाश्चकेवलाः ।**

વિદ્વાનોમાં ત્રણ ગુણજ હોય છે જ્યારે મૂર્ખાઓમાં કેવળ દોષજ જણાય છે.

**विद्याधनंश्रेष्ठ धनंतन्मूलम् इतरधनम् ।**

વિદ્યા રૂપી ધન સર્વોત્તમ છે, તે બીજા ધનોના મૂળ સરોવર રૂપ છે. ખરી રીતે આ વિદ્યાધનથીજ યુરોપીયન લોકો સર્વ પ્રકારે ધનવાન તથા સુખી બની ગયા છે અને આપણે વિદ્યાહીન હોવાને લીધે મૂઢ, આળસુ, નિરૂત્સાહી, ભીરૂ, નિર્ધન અને નિર્ધનતાથી ઉત્પન્ન થનારા દુઃખોથી પીડિત, પરતંત્રપણે જીવન વ્યતિત કરનાર, પરમાત્માએ આપેલ શક્તિયોનો નિરાદાર કરનારા અને ખેતી, વ્યાપાર, ઉદ્યોગ કરવામાં અધમ બની ગયા છીએ. દરવરસે કરોડો રૂપિયા ખેતી, વ્યાપાર અને ઉદ્યોગની દુર્ગતિને લીધે વિદેશિયોને આપી રહ્યા છીએં.

જર્મનીના લોકો માને છે કે વિદ્યાદાનમાં એક રૂપિયાનું ખર્ચ કરવાથી ૧૦૦ રૂપિયાની આવક થાય છે. કેમકે મજુરો કારીગર બને છે. નવા નવા ઉદ્યોગો હાથ લાગે છે. જુના ઉદ્યોગો વિજ્ઞાનના બળથી જીવિત રહે છે તથા સઘળી કોમ ધન, જ્ઞાન અને યશમાં ઉન્નત થાય છે.

સંયુક્ત પ્રાંત અમેરિકામાં રાજ્ય તરફથી સર્વ વિષયોનું શિક્ષણ કોલેજોમાં મફત આપવામાં આવે છે. કેમકે ત્યાંનો સિદ્ધાંત છે કે કળા કૌશલ્યતાનું પ્રજાને સંપૂર્ણ શિક્ષણ આપવું. એ સમાજનો ધર્મ છે. જેને માટે ઘણી પાઠશાળાઓને રાજ્ય તરફથી દાનમાં જમીન આપવામાં આવી છે. જાપાનમાં પણ પ્રજાને પૂર્ણ શિક્ષણ આપવું એને રાજ્ય પોતાનું પરમ કર્તવ્ય માને છે. એથી કરીને તે તે દેશોમાં વિદ્યાનો પ્રચાર અને ઉન્નતિ થઈ રહી છે.

જર્મનીમાં રસાયનિક ઉદ્યોગોની ઉન્નતિ થવાનાં નીચેનાં કારણો છે.

૧. ધ્યાન, ધીરતા, દ્રઢતા, અને મહેનતથી કામ તથા અધ્યયન કરવા તરફ પ્રત્યેક જર્મનની રૂચિ તથા પ્રવૃત્તિ છે.

૨. રસાયનના સર્વ વિભાગોમાં અધ્યયનને માટે ખર્ચ અને તાત્કાલિક લાભની પરવાહ ન કરતાં જર્મનીના જુદા જુદા રાજ્યોએ ઉદારતાથી શિક્ષાપ્રદ સહાયતા તથા ઉત્સાહ આપ્યો છે.

અમેરિકામાં દરેક માસે ૭૫ નવાં ખેતવાડીનાં શિક્ષણાલયો બનાવવામાં આવે છે, તેના દરેક અધ્યાપકે કૃષિમાં પ્રમાણ પત્ર લેવું જોઇએ છીએ, છતાં હિંદમાં ખેતીની વિદ્યાયો સર્વ સાધારણ પ્રચાર કરવાને કાંઈ પ્રયત્ન થતો જોવામાં આવતો નથી.

જો હિંદમાં રાજ્ય તરફથી જર્મની અને અમેરિકાનું અનુકરણ પ્રજાને શિક્ષણ આપવામાં-કરવામાં આવે તો એકજ પેઢીમાં આ દેશની અવસ્થા પ્રશંસનિય થઈ જાય. આશા છે કે જાતિ તથા રાજ પોતાના કર્તવ્યોમાં વિસ્મૃતિ દેખાડી શકશે નહિ. આ વખત તો શિલ્પ શિક્ષણાલયોનો હિંદમાં અભાવજ છે.

૧. હિંદમાં શિલ્પાશિક્ષણના અભાવના કારણે લગભગ ૧૫૦૦ વર્ષોથી શિલ્પ-હુન્નરકળાનું કામ શુદ્રો અને દાસોને સોંપી દેવામાં આવ્યું છે જેથી તેઓ અવિદ્વાન હોવાથી શિલ્પની ઉન્નતિ બંધ થવા લાગી છે.

૨. મુસલમાની વખતમાં શૈલી પ્રમાણે શિક્ષણ નહતું. દરેક પ્રકારનો હુન્નર વંશપરંપરાથી ચાલતો આવતો હતો, હુન્નર પૈત્રિક સમ્પત્તિ હતો જે પુત્રો અને પ્રિયતમ શિષ્યો સિવાય બીજા કોઇને શિખવવામા આવતો નહતો. આજ પણ તેવોજ ચાલ છે.

૩. હાલ હાથથી હુન્નરો કરવાની રીત જતી રહી છે. હુન્નરકળાને માટે સભ્યદેશોએ નવી રીતો ગ્રહણ કરી છે જેનું આપણે ગ્રહણ કરવુંજ જોઇએ.

જાતિની નિર્ધનતા વિગેરે અનેક કારણોથી હુન્નરકળાની વૃદ્ધિ થતી નથી.

## પ્રકરણ ૪૩ મું.

### મિલકતનો વધારો.

બે માણસોની પાસે પચાસ પચાસ હજાર રૂપિઆ છે. તેમાંથી એક આદમી ત્રીસહજાર રૂપિઆનાં મકાનો અને તેનો સામાન, ઘોડા અને મોટર ગાડીયો ખરીદવામાં અને વીસ હજાર રૂપિયાની જમીન અને કંપનીયોના શેર ખરીદવામાં વાપરે છે ત્યારે તેની પચાસ હજારની સમ્પત્તિમાંથી ૨૦ હજારની પૂંજી થઈ અને તેના સેંકડે પાંચ ટકાના હિસાબથી એક હજાર રૂપિઆ વાર્ષિક આવક થાય છે. જ્યારે બીજો પુરૂષ પાંચ હજાર રૂપિઆનું મકાન ખરીદે છે. પચીસ હજારની દુકાન અને તેમાં વેચવાનો માલ લે છે. પંદર હજાર રૂપિઆની જમીન ખરીદે છે અને પાંચ હજાર રૂપિઆ રોકડા રાખે છે. ત્યારે આ

પુરૂષની પાસે ૪૦ હજાર રૂપિઆની પુંજી થઇ અને પાંચ હજાર રોકડા. જો તેને દર સેંકડે દસ ટકા લાભ જમીન અને વ્યાપારમાં થાય તો તેથી તેની વાર્ષિક આવક ૪૦૦૦ રૂપિયાની થાય છે. જો કે બંનેની મિલ્કત સરખી છે તથાપિ એકની આવક એક હજારની અને બીજાની ચાર હજારની થાય છે. તેવીજ રીતે જેટલા રૂપિઆ ઘરેણાં બનાવવામાં રોકવામાં આવે છે તેનાથી પણ કાંઇ આવદાની થતી નથી પરંતુ ઘસારાથી તેની કિંમત ઓછી થતી જાય છે. જે રૂપિઆ ઘોડા અને મોટરગાડીયો માટે ખર્ચવામાં આવે છે તે પણ આવક વધારવાને બદલે તેની પાછળ ખર્ચ કરવું પડે છે. આજ પ્રમાણે જમીનમાં દાટેલા ધનથી પણ કાંઇ આવદાની થતી નથી. પરંતુ જે રૂપિઆ, વ્યાપાર, ઉદ્યોગ, ખેતીવાડી અથવા કંપનીઓના શેરોમાં ખર્ચવામાં આવે છે અથવા તો કોઇને વ્યાજે ધીર્યાં હોય તેજ રૂપિઆ પુંજી કહેવાય છે.

આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જે પુરૂષ પોતાની મિલ્કતથી અધિક આવક કમાવા ઇચ્છે તેણે આરામનાં મકાનો, બાગો, ઘોડા, મોટર ગાડીયો, ઘરેણાં વિગેરે જેટલાં બની શકે તેટલાં થોડાં રાખવાં સારાં છે. બીજાને ભાડે કે ટાંણે આપેલ મકાનો અને જમીનો, કમ્પની-યોના શેર, વ્યાપાર, ઉદ્યોગ, અને ખેતીમાં રોકેલા પૈસાજ આવકને વધારી શકે છે.

સ્વદેશની પૂંજીની વૃદ્ધિને માટે હિંદવાસીઓએ આ વસ્તુઓનો ભોગ કેટલાક વખતને માટે છોડી દેવો જોઇએ, અને ધન સંચય કરીને તેને વ્યાપાર ઉદ્યોગની વૃદ્ધિમાં લગાવવું જોઇએ, નહિતો શુભ દિનોને જોવા એ કઠિનજ સમજવા.

જે ઉપાયોથી જાતીય ધનની માત્રા વધારી ઘટાડી શકાય છે. તેથીજ ધન સંચયની શક્તિ પ્રકટ થાય છે. જે ઉપાય ધનવાનોને પોતાના ધનને ખર્ચ ન કરતાં બચાવવાને માટે પ્રેરે છે, તેનાથી ધન સંચય કરવાની ઇચ્છા જાતિમાં પ્રકટ થાય છે.

જે વર્ષમાં ધન અધિક બચાવી શકાય છે. તે વર્ષમાં તેની તે સઘળી ઉત્પન્ન છે પરંતું તેમાં ભોજન, વસ્ત્રો, મકાનો, યંત્રો, મરામત ખર્ચ, નવા વર્ષની ઉત્પત્તિ કરવાને માટે સર્વ પ્રકારની સામગ્રી ઉત્પન્નમાંથી કહાડતાં જે વધે તેનેજ બચેલું ધન માનવું.

ઉત્પત્તિનાં મુખ્ય સાધનો—પ્રકૃતિ, શ્રમ, પૂંજી, સાહસ, વ્યવસ્થા અને રાજની યોગ્યતા પર ઉત્પત્તિની માત્રાનો આધાર છે. તેના સં-

સંમેલનથી અધિક ધન પેદા થાય છે. અને ઇચ્છા સમુહનું કારણ બળવાન હોય તો તેમાંથી અધિક ભાગ બચાવી શકાય છે.

જુદા જુદા કામની છુટી છુટી વહેંચણી કરવી જોઇએ, આપણા દેશની અનેક કાચી વસ્તુઓ પરદેશ ચઢે છે. અને ત્યાંથી નવા રૂપમાં પાછી આપણા દેશમાં આવે છે, અને તેથી તેમને પુષ્કળ પૈસા મળે છે. આ પ્રમાણે આડતથી કે કમીશનથી આ દેશમાંથી કરોડો રૂપિઆનો કાચો માલ પરદેશ જાય છે અને પરદેશથી કરોડો રૂપિઆનો માલ આ દેશમાં આવે છે.

---

## પ્રકરણ ૪૪ મું.

### હુન્નર ઉદ્યોગનાં વૃદ્ધિનાં સાધનો.

૧. મોટાં મોટાં નગરોમાં કળાભૂવન અને અદ્ભૂત શાળાઓ જાતિ યા રાજાની તરફથી બનાવેલી હોવી જોઇએ. કલાભવનોમાં માત્ર નમુનાજ નહી પણ દરરોજ યંત્રોને ચલાવીને પ્રજાને દેખાડવાં જોઇએ.

૨. મજુરોને સાધારણ શિક્ષણ તથા શિલ્પ શિક્ષણ આપવાને માટે પોતપોતાની સભાઓ સ્થાપવી જોઇએ.

૩. કારખાનામાં કામ કરનારા બાળકોને શિક્ષાર્થે નિયમ બનાવવા.

૪, દરેક જીલ્લામાં ફરનારા શિલ્પ શિક્ષકો રાજ્ય તરફથી નિમાવા જોઇએ.

૫. શિલ્પ શાળામાં શિક્ષણ મફત આપવું જોઇએ. વ્યાપારિક, ઔદ્યોગિક, રસાયનિક, શિલ્પીય તથા કૃષિવિદ્યાનું પ્રાન્તિક ભાષામાં શિક્ષણ આપવું જોઇએ.

૬. હિંદમાં જે કારીગરો કામ કરી રહ્યા છે તેમને પોતાની નાત જાતનાં બંધન ન તુટે તેમ તેમના સંતાનોને પોતાના ઉદ્યોગથી અધિક ઉત્પત્તિ કરતાં શિખવાડનાર પાઠશાળાઓ સ્થાપવી.

૭. આવી વિદ્યાઓ શિખવવા માટે રાત્રિની પાઠશાળાઓ સ્થાપવી.

૮. સર્વ પ્રકારના ઉદ્યોગોની વૃદ્ધિ કરવાનાં સાધનો ચર્ચવામાં આવે તેવાં દેશી ભાષામાં વર્તમાન પત્રો કહાડવાં જોઇએ.

**નિચેના ઉદ્યોગોને આ દેશમાં ખીલવવાની જરૂર છે.**

જમાવેલું દુધ બનાવવું.

બિસ્કુટ બનાવવા.

મિઠાઇ બનાવવી.
રમકડાં બનાવવાં.
રંગ બનાવવા.
ચામડાં કેળવવાં, તથા રંગવાં અને ચામડાંનો સામાન બનાવવો.
સર્વ પ્રકારનાં લાકડાનાં કામ બનાવવાં,
સર્વ પ્રકારનાં લોઢાનાં કામ બનાવવાં.
નીકલનાં કામ બનાવવાં.
વાસણ બનાવવાં.
એલીમીનિયમનો સામાન બનાવવો.
પુસ્તકો બાંધતાં શીખવું.
ઘરો બનાવવાં.
ઘરોની અંદરનો સામાન, ફરનીચર વિગેરે બનાવવાં.
યંત્રોવડે વસ્ત્રો ધોવાં.
કપાસ, ઉન, રેશમ વિગેરે કાંતતાં અને તેનાં વસ્ત્રો બનાવતાં શીખવું.
કુંભારનાં કામ—માટીનાં વાસણ બનાવવાં.
સોનીનાં કામ—ઘરેણાં બનાવવાં.
મીસ્ત્રીનું કામ શિખવું.
સીવીલ, મીકેનીકલ અને ઇલેક્ટ્રીક ઇંજીનીયર થવું,
ઘડીઆળ બનાવતાં શિખવું, ઘડીઆળ દુરસ્ત કરતાં શિખવું.
ટાઇપ કરતાં આવડવું,
નામું ઠામું લખતાં શિખવું.
છાપખાનાનું કામ શિખવું.
ચિત્રકાર કે ફોટોગ્રાફર બનવું.
પેઈન્ટર—બોર્ડ બનાવતાં શિખવું.
શીસાનો સામાન બનાવતાં શિખવું.
બ્લોક તથા ચિત્રો બનાવતાં શિખવું.
ઈંટો બનાવવી,
પથ્થરોની વસ્તુઓ બનાવવી.
સાબુ બનાવતાં શિખવું.
તેલ કહાડતાં આવડવું.
ગોળને સાફ કરી ખાંડ બનાવતાં આવડવું. વિગેરે.

## પરદેશી બનાવટ અને લડાઇ.

ચાલુ સાલમાં યુરોપમાં ચાલતા મહાભારત સંગ્રામથી આપણા

દેશવાસીઓને ખાત્રી તો થઇજ હશે કે દરેક વસ્તુ પરદેશથી આવે તોજ આપણું ટકું ચાલે, તેવા આપણે થઇ રહ્યા છીએ પરદેશનો માલ લડાઇને લીધે ઘણોજ મોંઘો થઇ ગયો છે. આપણે અત્યાર સુધીમાં જો પરદેશથી આવતા જથાબંધ માલને આ દેશમાંજ બનાવી શકાય તેવા ઉદ્યોગોને ખિલાવ્યા હોત તો આ સ્થિતિ થાત નહિ.

આજે પરદેશથી આવતો તમામ માલ મોંઘો થઇ ગયો છે. તેમાં જર્મનીથી આવતો માલ તો આવતો બંધ થઇ ગયેલો હોવાથી તેની મોંઘવારીનો તો પારજ રહ્યો નથી. પરદેશથી આવતો રંગ, દવાઓ, કાચની વસ્તુઓ, કાગળો, રમકડાં, ખાંડ, વિગેરે અનેક વસ્તુઓ આજે લડાઇને લીધે મોંઘી થઇ ગઇ છે. જો આપણે આ ઉદ્યોગોને થોડે ઘણે અંશે પણ આ દેશમાં ખિલવ્યા હોત તો તે ઉદ્યોગો અહીં આ વખતે સારા જામી જાત અને પરદેશથી આવતા માલ ઉપરજ આધાર રાખી બેસી રહેવું પડત નહિ.

# પ્રકરણ ૪૫ મું.

## વેપારને મદદ કરનાર સાધનો.

### પોસ્ટ—ટપાલ.

પોસ્ટ થવાથી વેપારને ઘણોજ ફાયદો થયો છે. પોષ્ટદ્વારા એક જગ્યાએથી હજારો માઇલ આવેલા દુરના પ્રદેશમાં માત્ર એક પૈસાના પોસ્ટકાર્ડથી ખબર મોકલી શકાય છે તથા ત્યાંથી મંગાવી શકાય છે, વેપારની બાબતમાં આપણે જો કોઇ માલની જરૂર પડી તો આપણે બીજે ગામ કાગળ લખી તે માલ મંગાવી શકીએ છીએ. તેમજ કાગળ પત્રદ્વારા માલના ભાવતાલ પણ જાણી શકીએ છીએ.

બીજું માલનાં પારસલો પોસ્ટદ્વારા એક ગામથી બીજે ગામ મોકલી શકાય છે. બીજે ગામથી પોતાને ઉપયોગની વસ્તુ મંગાવી શકાય છે. નાણાં એક ગામથી બીજે ગામ મોકલવાં હોય તો મની-ઓર્ડર દ્વારા મોકલી શકાય છે તથા મંગાવી શકાય છે.

તેમ પોસ્ટ મારફતે વેપાર પણ કરી શકાય છે આપણે કોઇ વસ્તુ બહારગામથી મંગાવવી હોય તો તે વેલ્યુપેબલથી આવી શકે

છે, એટલે તે વસ્તુ આપણને પોસ્ટમેન આપીને માલનાં નાણાં પણ પોસ્ટમેનને આપવાં પડે છે, અને તે મનીઑર્ડરદ્વારા માલ મોકલનારને પોસ્ટદ્વારા પહોંચે છે. તેવીજ રીતે આપણે કોઇ વસ્તુ બહારગામ વેચવી હોય તો આપણે વી. પી. કરીએ તો તે માલની રકમ આપણને ઘેર બેઠાં પોસ્ટ મારફતે મળી શકે છે. તેવીજ રીતે પોસ્ટલ-ડીપાર્ટમેન્ટ ખાતું આપણને વેપારમાં સહાયરૂપ થઇ પડયું છે.

## તાર ખાતું.

પોસ્ટની માફક તાર ખાતું પણ વેપારીઓને ઘણુંજ ઉપયોગી થઇ પડયું છે. કેટલાક વેપારના ભાવ દેશાવર ઉપર આધાર રાખે છે. અને દેશાવરથી કાગળ આવતાં એક બે દિવસ લાગે છે, જ્યારે કાગળ આવે છે ત્યારે વેપારી જાણે છે કે આ માલનો આ ભાવ છે. પણ તારને લીધે માલના ભાવની વધઘટ થઇ કે તુરતજ દેશાવરથી તારદ્વારા ખબર તેને તે દિવસે મળે છે. તેથી જો ભાવ ત્યાં ચઢી ગયો હોય તો અહીંથી સોંઘા ભાવથી માલ ખરીદી લેવામાં આવે છે, અને તેથી નફો ધાર્યો મળી શકે છે. વળી જો ત્યાં ભાવ ઘટી ગયો હોય અને તેના તારદ્વારા ખબર જો તુરત મળે તો પોતાની પાસેનો માલ મોંઘા ભાવે વેચી દેવો અનુકુળ પડે છે, અને તેથી ખોટ આવતી નથી. એક માણસને બીજા ગામથી તાકીદે ખબર પહોંચાડવાને માટે પણ તાર ઘણો ઉપયોગી થઇ શકે છે, આવી રીતે વેપારમાં પણ તાર ખાતું ઉપયોગી થઈ પડે છે.

## રેલ્વે.

વેપારને માટે જમીન માર્ગે એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં માલ લઈ જવા લાવવાને માટે ઉપયોગી સાધન છે. રેલ્વે થવાથી આગળ જે ગાડાં ભરીને કે પોઠો પર માલ ચઢાવીને એક ગામથી બીજે ગામ માલ લઈ જવા લાવવામાં આવતો તેમાં ખર્ચ વિશેષ આવતો પણ હાલ તો રેલ્વેદ્વારા માત્ર જુજ ખર્ચેજ માલ એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ લઇ જવા લાવવામાં આવે છે. અને તેથી વેપારને માટે રેલ્વે ઘણીજ ઉપયોગી છે,

## સ્ટીમરો.

દરિયામાર્ગનો વહેપાર આગળ વહાણોથી ચાલતો ત્યારે આજે આગબોટ કે સ્ટીમરોથી તે વેપાર ચાલે છે. અને તેથી એક દેશનો માલ બીજા દેશમાં દરિયામાર્ગે આગબોટદ્વારા સહેલાઇથી જાઇ શકે છે જેથી વેપારને ઘણોજ ફાયદો થયો છે.

# પ્રકરણ ૪૬ મું.

## જથાબંધ માલ શી રીતે એકઠો કરવો.

છૂટક વેપાર કરવામાં અને જથાબંધ વેપાર કરવામાં દલાલોની જરૂર પડે છે. ગામડામાં વાણીયા વેપાર કરે છે. તેઓ વ્યાજ વટાનો, મોદીનો કે પરચુરણ ધંધો પણ કરે છે. વાણીયાની જાત ગામડામાં ઘણીજ કંજુસાઇથી રહે છે જેથી તે પૈસા સારા કમાઇ શકે છે, અને થોડી મુડીમાં ધીમે ધીમે પૈસાદાર થઇ શકે છે. આવા નાના વ્યાપારીઓ કેટલીક વાર બહારગામથી કાપડ વીગેરે લાવી ગામડામાં ફળીએ ફળીએ ફરીને વેચે છે તેને ફેરીઆ કહે છે.

હિંદુસ્તાન એ ખેતી પ્રધાન પ્રદેશ છે. હિંદુસ્તાન ઘણે ભાગે ખેતી ઉપરજ નિર્વાહ કરે છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. પાકની મોશમમાં અનાજ, રૂ, વિગેરે વસ્તુઓની ખરીદી ઘણી થાય છે. આવી કાચી વસ્તુઓ વિલાયત મોકલવામાં આવે છે, અને તેથી વિલાયતની પેઢીવાળાના હિંદુસ્તાનના—મુંબાઈ—કલકત્તા જેવા મુખ્ય મુખ્ય શહેરમાં આડતીયા રાખવામાં આવે છે. આ લોકો મોશમના વખતે માલ ખરીદવા માટે દલાલો રાખી તેમને બહાર ગામ મોકલે છે. તેઓ સ્ટેશનના મુખ્ય મથકેથી વેપારીઓએ ગામડાંમાંથી એકઠો કરી આણેલો માલ ખરીદે છે અને તેવી રીતે જુદા જુદા મથકેથી માલ ખરીદી મુંબાઈ જેવા એક મુખ્ય સ્થળે એકઠો કરે છે, તે વિલાયતની પેઢીવાળાનો આડતીયો, આગબોટ મારફતે જથાબંધ માલ પરદેશ મોકલી આપે છે. જેમકે રૂ, અનાજ, બીયાં વિગેરે મુંબાઇના બંદરેથી વધુ ચઢે છે. ચોખા તથા સણુ કલકત્તાના બંદરેથી વધુ ચઢે છે અને ઘઉં વિગેરે કરાંચીના બંદરેથી વધુ ચઢે છે.

આવી રીતે આ વેપારમાં દલાલો, આડતીયા, તાલુકાના મુખ્ય સ્ટેશનના વેપારીઓ અને ગામડાના વેપારીઓ સારો નફો મેળવે છે. અને ખેડુતોએ પકવેલા માલનું વેચાણ સહેલથી થઇ શકે છે. નાના ગામડાના વેપારીઓ ફળીએ ફળીએ ફરીને માલ એકઠો કરે છે. તે ગાડાં ભરી મુખ્ય સ્ટેશને લઇ જઇ ત્યાંના વેપારીઓને વેચે છે અને ત્યાંના વેપારીઓ આ પ્રમાણે ગામડાંનો ખરીદેલો માલ એકઠો કરી ગુણમાં ભરી રેલ્વે દ્વારા મુંબાઈ જેવા સ્થળોના મુખ્ય વેપારી-

ઓને સામટો વેચી દે છે. અને તે મુંબાઇ જેવા સ્થળોના વેપારીઓ આવી રીતે જુદા જુદા મથકોથી આવેલો માલ એકઠો કરી સ્ટીમરો ભરી પરદેશ મોકલી દે છે.

પરદેશના વેપારીઓ આ પ્રમાણે કાચો માલ મંગાવી તેનું રૂપાંતર કરીને, એટલે રૂનાં સુંદર કપડાં બનાવીને, ચામડાં કેળવીને અને એવીજ રીતે તેનો તેજ માલ ઘણીજ મોંઘી કીંમતે પાછો અહિં વેચવા માટે મોકલે છે. જેવી રીતે માલ ખરીદીને મોકલાવનારા વેપારીઓ સાથે તેમણે ગોઠવણ કરેલી હોય છે તેવીજ રીતે માલ પરદેશથી જથાબંધ મંગાવી તેનો આ દેશમાં ફેલાવો કરી વેચનારા આડતીયા પણ તેમણે રાખેલા હોય છે. તેઓ પરદેશથી મંગાવેલો માલ પોતાના જુદા જુદા મથકના વ્યાપારીઓને જથાબંધ વેચી દે છે. અને પછી તે વેપારીઓ મારફતે તે માલ આખા દેશમાં ફેલાઇને તેનું સારૂં વેચાણ થાય છે.

આ પ્રમાણે માલનું રૂપાંતર થઇને માલ આવે છે તેમાં ઘણા માણસોની રોજી ચાલે છે.

## નામું.

વેપારીએ નામું બરોબર રાખવું જોઇએ. કોની પાસે કેટલું લેણું છે તથા કેટલું દેવું છે, તે તથા વેપારમાં શું વકરો થયો, ખરીદ માલ કેટલો થયો, કેટલો નફો થયો કે કેટલું નુકશાન થયું તે નામા ઉપરથી જોઈ શકાય છે. વગર નામાનો ધંધો આંધળો કહેવાય છે. અને તેથી તેમાં ખોટ આવવાનો પ્રસંગ આવે છે. માટે દરેક વેપારીએ નામું ચોકસ રાખવું જોઇએ.

## નવિન શોધ.

પાશ્ચાત્ય દેશના માણસો વ્યાપાર હુન્નરમાં આગળ વધેલા છે. તેઓ દિન પ્રતિદિન નવી નવી શોધ કર્યાંજ કરે છે અને તેને પ્રસિદ્ધિમાં લાવ્યાંજ કરે છે.

કેટલાક નવાં નવાં યંત્રોની નવી નવી શોધો કરે છે અને પછી તેનું પેટંટ મેળવે છે, એટલે પછી પોતા સિવાય બીજો કોઈ તે માલ બનાવી કે વેચી શકતો નથી. તેજ પ્રમાણે નવા નવા માલની, નવી નવી બનાવટોની, દવાઓની વિગેરે અનેક પ્રકારની શોધો તેઓ પ્રતિદિન કરતા જ રહે છે.

આ પ્રમાણે પોતે કરેલી શોધનો પેટંટ મેળવ્યા પછી તેને પ્રસિદ્ધ કરવા દેશદેશના વર્તમાન પત્રોમાં જાહેર ખબરો છપાવે છે, ઉપ-

રાંત દેશે દેશમાં પોતાના આડતીયા રાખી સંખ્યાબંધ હેન્ડબીલો મોકલી તે વસ્તુની પ્રસિદ્ધિ કરાવરાવે છે.

અને આથી તેઓ અમેરિકા કે યુરોપમાં હોવા છતાં તેનો તે માલ કરોડો રૂપિઆનો હિંદુસ્તાન તો શું પણ દુનિયાંના એક નાનામાં નાના ગામમાં પણ પ્રસિદ્ધ થઈ જાય છે.

આપણા દેશમાં આવી નવીન શોધો કરવાનો રીવાજ જ નથી, તેમજ પેટંટ મેળવવાની રીત જાણતાજ નહિ હોવાથી કોઇ કાંઇ વસ્તુનો શોધ કરે છે તો તે બીજો શીખી ન જાય તેની બહુ કાળજી રાખી ગુપ્ત ને ગુપ્તજ રાખ્યાં કરે છે.

કેટલાક દવાઓના સંબંધમાં કેટલાક એવા કિંમતી નુસ્ખાઓ જાણવા છતાં પણ તે તે નુસ્ખાઓ બીજાને બતાવતા નથી. અને પોતે જ્યાં સુધી આ દુનિયામાં હોય છે ત્યાં સુધીજ માત્ર તેનો ઉપયોગ કરી થોડા ઘણા પૈસા મેળવે છે અને તે પછી તે જ્યારે મરી જાય છે ત્યારે તેની પાછળ જ જાય છે. મતલબ કે તે કોઇને શિખવતા નથી. આવા લોકો જો તેવી શોધોનું પેટંટ મેળવી પછી પ્રસિદ્ધિમાં લાવતા હોય તો તેમને પોતાને તેમજ દેશને પણ ફાયદો થવાનો સંભવ રહે છે અને તેમની બનાવટ પેટંટ મેળવ્યા પછી કોઈ બીજો બનાવીને વેચી શકતો નથી તેથી તેમને તે બનાવટ બીજો જાણી શકે નહિ તેવી કાળજી રાખવી પડતી નથી.

વિલાયતી ઘણી દવાઓ યુરોપ અને અમેરિકાથી અહીં એકે એક ઘરમાં આવીને વાસો કરી રહેલી છે, તે દવાઓ અમુક ઉપર રામબાણજ નિવડે છે, એવું કાંઇજ હોતું નથી. તેના કરતાં આપણા દેશની કાષ્ટાદિક વનસ્પતિની કેટલીક એવી દવાઓ હોય છે કે જે પૈસા બે પૈસામાં તે દવા કરતાં પણ સારૂં કામ કરી શકે તેમ છે. છતાં પણ આપણે તે દવાઓનો ઘણોજ ઉપયોગ કરીએ છીએ તેનું કારણ કે તેઓએ પોતાની દવાઓ પેટંટ મેળવી તેની બહોળા પ્રમાણમાં જાહેર ખબર ફેલાવેલી હોય છે તેમજ તેના એવા આડતીયા રાખેલા હોય છે કે જે અહીં રહ્યે રહ્યે કમીશનની લાલચે તેમનો લાખો કરોડો રૂપિઆનો માલ વેચી શકે છે.

વેપાર આજકાલ જાહેરખબરોના પ્રતાપથી જોઇએ તેટલા પ્રમાણમાં ફેલાવી શકાય છે. પરંતુ તેમાં સત્યતા હોય છે તોજ વિજય મળે છે. આપણા લોકોની બનાવટનો માલ અહીં હોવા છતાં પણ જોઇએ તે પ્રમાણમાં ખપતો નથી ત્યારે પાશ્ચિમાત્ય પ્ર-

જાનો માલ તેઓ હજારો ગાઉ ઉપર હોવા છતાં પણ પુષ્કળ પ્રમાણમાં ખપે છે તેનું કારણ શું ? તે તેમની સત્યતા કે પ્રમાણિકપણા ઉપરજ આધાર રાખે છે. તેમનું જોઈ આપણા લોકો મોટી મોટી જાહેર ખબરો આપતાં શિખ્યા છે. પરંતુ જ્યારે તે માલ વી. પી. કરીને જે માણસ મંગાવે તેના હાથમાં જાય તો તે વખતે જાહેર ખબરોમાં મોટી મોટી જે ડંફાશો મારેલી હોય છે તેમાંનું કશુંજ જોવામાં આવતું નથી, અને તેણે ખર્ચેલી રકમ છુટીજ પડે છે. આથી નિરાશ થઈ તે, તે માલ ફરી મંગાવતોજ નથી અને પોતે છેતરાયાની વાત અનેક માણસોને કહે છે તેથી બીજા માણસો પણ તેના સંબંધમાં આવતા નથી. જ્યારે વિદેશી માલના સંબંધમાં તેમણે જાહેરખબરમાં જે ગુણ લખેલા હોય છે તે જણાઇ આવે છે, અને તેથીજ તેમના માલ અને જાહેર ખબરો ઉપર ભરોંસો રાખી લોકો તેમનો માલ ખરીદ કરે છે તેના પરિણામે તે લોકો કરોડો રૂપિઆ કમાઇ શકે છે. વ્યાપાર હુન્નરની બાબતમાં આપણે તેમનું અનુકરણ કરવાની જરૂર છે. જેમ વેપારનો ફેલાવો કરવાનું ઉત્તમ સાધન જાહેરખબરો છે તેમજ બીજું કારણ તે માલની સત્યતા ઉપર છે. જાહેર ખબર પ્રમાણેજ જો ગુણવાળોજ માલ હોય છે, તો તેનો ઉઠાવ સારો થાય છે, અને તેના બનાવનાર ઉપર લોકોનો વિશ્વાસ બેસતો જાય છે, જેથી તેનો માલ વધુ ખપે છે.

## પ્રકરણ ૪૭ મું.

### નવા નવા ઉદ્યોગો.

હિંદુસ્તાનમાં નવા ઉદ્યોગોની શોધ કરવામાં ભાગ્યેજ કોઇ પ્રવૃત્ત થાય છે. જ્યારે વિદેશીઓએ બેંકો, વીમા કંપનીઓ, મીલોના સંચા, રૂ દાબવાના સંચા, રેલ્વેટ્રામ, ટેલીફોન, તાર, વિગેરે અનેક પ્રકારની શોધો કરેલી છે. પરદેશી લોકોમાં વેપાર કરવામાં સાહસ અને હિંમત જેટલી જણાય છે તેટલી આપણામાં જણાતી નથી. તે લોકો એક વખત નક્કી કર્યું કે અમુક વેપાર કરવાથી નફો મળશે તો પછી તેમાં જોખમની દરકાર ક્યાં વિના તેની પાછળ પ્રયત્ન કરવા માંડે છે, તે જ્યારે તેમાં ફતેહ મળે છે ત્યારે ઝંપેછે. નવા નવા ઉદ્યોગો

શોધી કાઢવા અને તે માટે પ્રયત્ન કરવો તે તેમનુંજ કામ થઇ પડયું. છે. જ્યારે આપણા લોકો જો કોઇએ એક ઉદ્યોગ કરી પૈસા પેદા કરવા માંડયા કે બીજા પણ તેજ કરવાના પણ તેથી કોઈ અન્ય નવિન ઉદ્યોગ શોધી કાઢવાના નહિ.

એકે કાપડ વણવાની મીલ કરી તો બીજો પણ તેવીજ મીલ કરવાનો પણ બીજો ધંધો કરવાનો નહિ. આપણા દેશમાં કરોડો રૂપિઆના કાગળો પરદેશથી આવે છે, કાચ, કાચની વસ્તુઓ, નાની મોટી શીશીઓ પણ પરદેશથી લાખો રૂપિઆની આવે છે. સર્વ કોઇ કાપડ વણવાની મીલ ઉપરજ પડે છે તેના કરતાં કોઇ કાચ અને કાગળ બનાવવાનો ઉદ્યોગ કરવા પાછળ પ્રયત્ન કરે તો લાખો રૂપિઆ કમાઇ શકે તેમ છે. તેવીજ રીતે એવા ઘણાજ ઉદ્યોગો આ દેશમાં છે કે જેને પરદેશીઓએ ખીલવ્યા છે. તેવા ઉદ્યોગો પાછળ કોઇ પ્રયત્ન કરનાર હોય તોપણ મેળવી શકે તેમ છે.

આ દેશનો કાચો માલ પરદેશ જઈ ત્યાંથી તેનું નવા રૂપમાં રૂપાન્તર થઈ પાછો આ દેશમાંજ આવે છે. આવો ધંધો કરનાર કોઈ અહીંજ કાચા માલને સર્વોત્તમ પ્રકારે ખીલવનાર હોય તો સારી રકમ મળી શકે તેમ છે.

પરદેશથી આ દેશની જરૂરીઆત વસ્તુઓ મંગાવવી અને આ દેશનો માલ પરદેશ ચઢાવવો તેવો આડત કે દલાલીનો ધંધો કરનાર પણ સારા પૈસા કમાઈ શકે છે.

હજુ ઘણી એવી જગ્યા છે કે જ્યાં રેલ્વે નથી ત્યાં ફંડ એકઠું કરી કંપનીથી રેલ્વે કાઢનાર હોય તો સારા પૈસા મળી શકે તેમ છે.

# પ્રકરણ ૪૮ મું.

## વ્યાપારનાં સાધનો.

વ્યાપાર કરવામાં મુખ્ય જરૂર પૈસાની પડે છે. મુડી કે પૈસા વગર વેપાર થઇ શકતો. નથી. વ્યાપારમાં પ્રમાણિકપણું રાખવું એ મુદ્દાનું છે. અપ્રમાણિકપણાનો વ્યાપાર તુટી જાય છે. વેપારીએ મિજાજ શાંત અને ઠરેલ રાખવો, વ્યાપારમાં ચોખ્ખી અને સ્પષ્ટ વાત કહેવી, વાયદો કરવો તે પાળવો, પૈસા ધીરવા, હિસાબ બરોબર રાખવો, ઉપજ ખર્ચનો અડસટો વિચાર્યા વિના વ્યાપાર ચલવે છે તે ભાગ્યેજ ફત્તેહ મેળવે છે.

વેપારીએ હિંમત રાખવી જોઇએ તથા સાહસ પણ ખેડવું જોઇએ. વખતે નુકશાન કે ખોટ આવે તો ગભરાવું નહિ પણ સાવચેતી રાખી ફરી તે ખોટ પુરાય અને લાભ થાય તેવો ઉદ્યમ આદરવો.

વેપારીએ પોતાના એકલાનોજ લાભ જોવો એ સારૂં નહિ પણ સાથે સાથે ગ્રાહકની આબાદી ઉપર પણ લક્ષ આપવું જોઇએ. ખેડુતોને, નવો ધંધો શરૂ કરનારને, નવો ઉદ્યોગ શોધી કાઢનાર વિગેરેને જરૂર વખતે નાણાં ધીરી મદદ કરવી, તેથી તેને કમાવા દેવો અને આપણે પણ કમાવું.

## વર્તમાનપત્રોના લાભ.

વેપારીએ વર્તમાનપત્રો વાંચવાં જોઇએ જેથી દેશપરદેશની ખબરો તેના જાણવામાં આવે છે, વળી તે દ્વારા પોતાના ધંધાની જાહેર ખબર આપવાથી પોતાનો ધંધો દેશપરદેશમાં ફેલાય છે. વેપારીને વર્તમાનપત્ર પોતાની જાહેર ખબરો વડે જેટલી વેપાર ફેલાવવામાં મદદ કરી શકે છે તેટલી મદદ બીજી કોઇ વસ્તુ કરી શકતી નથી.

વર્તમાનપત્રો વાંચવાથી, કઇ વસ્તુની કઈ જગ્યાએ વધુ જરૂર છે, કઈ જગ્યાએ શું બને છે, કોને કઇ વસ્તુની જરૂર છે, આપણો માલ કયાં વધુ જથામાં જઈ શકે તેમ છે, તે ઉપરાંત વેપારની અનેક બાબતો મળી શકે છે. દેશપરદેશના ભાવતાલની, પેદાશની, માલની છતની, તથા વરસાદની કે કાળદુકાળ પડયાની ખબર પડી શકે છે. માટે વેપારમાં ફતેહ મેળવવા ઇચ્છનાર માણસે તો વર્તમાનપત્રો અવસ્ય વાંચવા જોઇએ.

આપણા દેશમાં વનસ્પતિ અને ખનિજ તથા બીજો કળાકૌશલ્યવાળો અને સ્વાભાવિક માલ પરદેશથી આવે છે. પરદેશની હસ્ત કળાકૌશલ્યવાળો માલ એટલે મનુષ્યે કાચા માલનું રૂપાંતર કરી તેનાપર કોઇ કારીગરી કરીને મોકલેલો માલ—બીજો સ્વાભાવિક એટલે એવીને એવીજ સ્થિતિમાં મોકલેલો માલ અહીં આવે છે, જે સ્વાભાવિક માલ એવીને એવીજ સ્થિતિમાં અહીં આવે છે તે અહીં બની શકે તેમ છે, ત્યાંની વનસ્પતિ જે અહીં દવામાં વપરાવા માટે આવે છે તે આપણા દેશમાં વાવી શકાય તેમ છે. પરંતુ ત્યાં જઇ અને તેનાં અસલ બીયાં જો અહીં લાવવામાં આવે તો બની શકે. કારણ કે ત્યાંથી જે બીયાં મરી—એલચી વીગેરે અહીં આવે છે તે ત્યાંથી શેકીને આવે છે જેથી અહીં ઉગી શકતાં નથી અને

તેને ઘણાએ અહીં વાવવાની મહેનત કરેલી હોવા છતાં પણ વ્યર્થ ગયેલી છે. માટે જે જગ્યાએ તે માલની પેદાશ હોય તે જગ્યાએથી ઉગે એવાં બીની દુકાનોમાંથી બી લાવી અહીં વાવવામાં આવે તો ઉગી શકે તેમ છે.

અરબસ્તાનમાંથી અહીં મસ્તકી ખજુર આવે છે. તેનાં બી જો અહીં વાવવામાં આવે તો ખજુરને માટે જે નાણું ત્યાં જાય છે તે અટકે અને ખજુરનો સસ્તા દરથી ઉપયોગ થાય તેવી જ રીતે ક્વિનાઈન, ચ્હા, રબ્બર, શેતુર વિગેરે અનેક જાતનાં ઝાડોનું જો અહી વાવેતર કરવામાં આવે તો દેશને ઘણોજ લાભ થવાનો સંભવ છે.

તેમજ પરદેશમાંથી આવતી વનસ્પતિઓના જેવાજ ગુણવાળી અનેક જાતની આપણી વનસ્પતિઓ છે, જો તેનો શોધ કરી જો કોઈ માણસ તેનો ફેલાવો કરવા ઇચ્છે તો પણ સારા પૈસા મેળવી શકે તેમ છે.

આપણા પૂર્વજોએ જ્યોતિષ, વૈદક, વિગેરે અનેક વિદ્યાઓની શોધ કરેલી છે. તે પ્રમાણે આપણે જો તે વિદ્યાને ખીલાવવા ધારીએ તો ખીલવી શકીએ તેમ છે. વળી પરદેશથી જે માલ રૂપાંતર થઇને પાછો અહીં આવે છે તેવીજ રીતે આપણેજ જો તે માલનું આપણી કારીગરીથી રૂપાંતર કરવાની કળાને પરદેશમાં જઈ હાથ કરી આવીએ તો પણ ઘણોજ લાભ થવાનો સંભવ છે, અને તેથી આપણને અને દેશને પણ આપણે લાભ કરી શકીએ તેમ છીએ.

પરદેશથી તૈયાર થઇ આવતા માલ જેવો માલ આપણા દેશમાં જ બનાવવો હોય તો યંત્રોની જરૂર પડે છે. હાથે જે કામ કરવામાં મહેનત અને વખત ઘણો જવા છતાં પણ સપ્રાઇબંધ કામ થતું નથી તે કામ યંત્રોથી કરવાથી મહેનતનો બચાવ થાય છે, થોડા ખર્ચમાં અને થોડા વખતમાં સર્વોત્તમ માલ તૈયાર થાય છે. આ સંચાઓ પણ વિલાયતથીજ આવે છે. આ પ્રમાણે સંચાઓ પણ અહીંજ બને તેવું કરવાને માટે મોટા મોટા પગારવાળા કારીગરો જોઇએ તથા વધારે થાપણથી કંપની ઉભી કરવી જોઇએ અને આ પ્રમાણે કરવામાં વધુ ભંડોળ, સાહસ ઉત્સાહ અને હિંમતનું કામ છે.

## વ્યાપાર.

**વ્યાપાર** ઘણી જાતના છે, જે જે વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે તે સર્વ વસ્તુનો વેપાર થઈ શકે છે. ખેતીથી ઉત્પન્ન થતું અનાજ કપાસ, વિગેરે તમામ પદાર્થોનો વેપાર થાય છે.

આપણા દેશમાં જે વસ્તુ પેદા થતી ન હોય અને તેમ છતાં તેનો ઉપયોગ વધારે હોય તો તે વસ્તુ જે દેશમાં પાકતી હોય તે દેશમાંથી મંગાવી અને તે ઉપર પોતાનો નફો ચઢાવી આ દેશમાં વેચવામાં આવે છે.

થોડો માલ બહારગામથી મંગાવવી પાલવી શકે નહિ પણ જથાબંધ મંગાવવાથી ખર્ચ ઓછું આવે છે જેથી ત્યાંના ભાવ કરતાં સ્હેજસાજ ખર્ચ અને નફો ચઢાવી આ દેશમાં વેચવામાં આવે છે.

છુટક અને જથાબંધ એમ વેપાર બે જાતનો થઈ શકે છે. દરેક માલ થોડો થોડો લાવી થોડે થોડે ઘરાકોમાં વેચવો તે છુટક વેપાર ગણાય છે. અને દેશાવરથી જથાબંધ માલ મંગાવી આ દેશના તથા આજુબાજુના નાના નાના વેપારીઓને જથાબંધ સામટો આપવો તે જથાબંધ વેપાર છે.

છુટક વેપારમાં નફો વધુ ચઢાવવામાં આવે છે. પણ વેચાણ ઓછું થાય છે. જ્યારે જથાબંધ માલમાં ખર્ચ ઉપરાંત નફો ઘણોજ થોડો ચઢાવી અને જથાબંધ માલ વેચવાથી વેચાણ વધુ થાય છે, અને જેથી તેમાં પેદાશ પણ સારી થાય છે.

આપણા દેશમાં બનતાં અનાજ, રૂ વિગેરે કાચો માલ પરદેશ જથાબંધ જાય છે. અને ત્યાંથા કપડાં યંત્રો વિગેરે ઘણો માલ પાછો અહીં આવે છે. અહીંથી માલ જથાબંધ ખરીદી અને પરદેશ ખાતે જથાબંધ મોકલવો તથા પરદેશથી :જથાબંધ માલ મંગાવી અને વેચવો તેમાં ઘણો નફો રહે છે.

વેપારમાં મુખ્ય જરૂર મુડીની હોય છે. મૂડી સિવાય વેપાર થઇ શકતો નથી. બીજી જરૂર વેપાર કરવાની યોગ્યતાની છે. યોગ્યતા પ્રાપ્ત કર્યા પછી વેપારમાં જોડાવું એ વધારે ઉત્તમ છે.

મોદીનો, ગાંધીનો, નેસ્તીનો, કાપડીયાનો, રૂનો, બુકસેલરનો ફરનીચરનો, દવાઓનો વિગેરે અનેક વેપારો છે.

આડત અને દલાલીનો ધંધો પણ સારો છે. આડત અને દલાલીના ધંધામાં વેપારીઓની તરફથી માલ ખરીદવો, ત્યાં મોકલવો, અને વેચવો, એ કામ હોય છે. તેમાં જેટલો માલ ખરીદ થાય કે વેચાય તે ઉપર કમીશન કે દલાલી ચઢે છે. આ પ્રમાણે ધંધો કરવા ઇચ્છનારાએ પોતે જે વસ્તુની આડત કે દલાલી કરવા ઇચ્છતા હોય તે વસ્તુનો બહારગામ વેપાર કરનારા વેપારીઓ સાથે સંબંધ બાંધવો જોઇએ. અને તેમનો માલ પુરો પાડવા માટે પોતાના દેશના વેપારીઓ સાથે પણ ગોઠવણ કરવી જોઇએ.

બુકસેલરના ધંધામાં જે જે લેખકોએ બુકો બનાવી હોય તેમાં જે જે બુકોની વધુ ખપત થતી હોય તેવી બુકો તેમની પાસેથી કમીશનથી મંગાવવી અને પોતાના દેશમાં છુટક વેચવાથી સારો લાભ મળે છે. વળી સરકારી સ્કુલોમાં ચાલતી બુકો તે બુકો પ્રસિદ્ધ કરનાર કંપની પાસેથી કમીશનથી મંગાવવી અને નિશાળના માસ્તરો મારફતે છોકરાંઓમાં વેચવી.

ચોકસી કે નાણાવટાના ધંધામાં નાણાં વધુ રોકાય છે. તે ધંધામાં પણ રૂપિઆ વ્યાજે કે ખાંધાં કરીને લોકોને ધીરવા અને તેનું વ્યાજ લેવું. ચાંદી સોનું મંગાવવું અને વેચવું અથવા તો તેની તૈયાર જણસો બનાવરાવી અને તે ઉપર પોતાનો નફો ચઢાવીને વેચવી.

આ પ્રમાણે તમામ પ્રકારના નાના કે મોટા વેપારમાં જે માલનો વેપાર કરવાની ઇચ્છા હોય તે માલ જ્યાં બનતો હોય અથવા જ્યાં સસતો મળતો હોય ત્યાંથી મંગાવી અને પોતે જ્યાં વેપાર કરવા ઇચ્છતા હોય ત્યાં નફો ચઢાવીને વેચવો એજ કરવાનું હોય છે. છતાં પણ કયે વખતે કયો માલ ખરીદવો કે વેચવો તે સંબંધમાં બુદ્ધિની વધુ જરૂર પડે છે.

---

# પ્રકરણ ૪૯ મું.

## સટ્ટાનો ધંધો.

આજકાલ સટ્ટો કરનાર ઘણા હોય છે. સટ્ટો કરી પૈસાદાર થવાની નાના મોટા સર્વને ઉમેદ છે.

૧. કેટલાક સટ્ટામાં માલની આપલે કાંઇ થતી નથી પણ માત્ર મોંઢે મોંઢેજ અફીણનો, રૂનો ચાંદીનો વિગેરે વસ્તુઓના ભાવ બોલી સટ્ટો કરવામાં આવે છે. તેમાં આપનાર લેનારની શાખ ઉપર આધાર થાય છે. આ સટ્ટો તે કાચો સટ્ટો યા જુગાર છે.

સટ્ટો કરનારને સમય, મુડી અને હિંમત ઉપર તર્કશક્તિ કે તોલના શક્તિની જરૂર પડે છે. સટ્ટામાં ભવિષ્યમાં અમુક વસ્તુનો ભાવતાલ શો થશે તે અનુમાનથી જે બરોબર સમજવાની શક્તિ ધરાવે છે તે સટ્ટામાં ફાયદો મેળવી શકે છે. સટ્ટો કરવો તે મુડી અને હિંમત હોય છે તોજ થઇ શકે છે. ગાદીતકીઓ આવે કે દોરીલોટો જાય એ કહેવત અનુસાર સટ્ટામાં બને છે. પાસે મુડી હોય તોજ

સટ્ટો કરવો નહિ તો વગર મુડીના ધંધા, મજુરી કરવી કે ગાડી કરવી કે દીવાસળીઓ વેચી ખાવી સારી છે. માલ ખરીદવાની તકે ખરીદવા ને વેચવાની વખતે વેચવો, તેમાં તે વખતને ઓળખતાં આવડવો જોઇએ.

માલની મંદીના વખતે સટ્ટો કરવો. નજીવી વસ્તુનો સટ્ટો કરવો નહિ. રૂ, ખાંડ, અફીણ, ચાહ, ચોખા, ઘઉં વિગેરેનો સટ્ટો થાય છે. વસ્તુનો પાક થોડો પાકયો હોય ત્યારે સટ્ટો કરવો.

સટ્ટો કરવામાં જે વસ્તુનો સટ્ટો કરવો હોય તે વસ્તુના ભાવતાલનો ઇતિહાસ જાણવો જોઇએ. જેમકે પહેલાં દસ વીસ વર્ષથી દરવર્ષે કયા મહિનામાં કેટલો ભાવ હતો તેમજ તેમાં વધઘટ થવાનાં કારણોને બારીક રીતે તપાસી ભાવને વધઘટ થવાનો આધાર શા ઉપર રહે છે તે શોધી કાઢવું. જેમ રૂનો સટ્ટો કરવામાં પ્રથમ વર્ષોના ભાવ ઉપરથી સરાસરી ભાવ કહાડીને જો તે હાલના બજાર ભાવ કરતાં તે ભાવ વધારે આવતો હોય તો રૂની ખરીદી કરવી પછી જો રૂ થોડું પાકે તો નફો થાય છે. જો વધારે પાકે તો ખોટ જતી નથી. કેમકે વધુ પાકે એમ લાગે તો રૂ વેચી દઇ બીજું ખરીદ કરવું. તેમ જ સરાસરી ભાવ બજાર કરતાં ઓછો હોય તો રૂ વેચવું, પછી રૂ વધારે પાકે તો લાભ થાય છે ને થોડું પાકે તો બીજું રૂ ખરીદીને સમતોલ કરવાથી પ્રથમની ખરીદીના વેચાણમાં ખોટ આવતી નથી.

આવીજ રીતે મોંઢાનો સટ્ટો થાય છે.

જેમ લોનનો ભાવ લઢાઇ થાય તો ઘટી જાય છે અને લઢાઈ ન હોય તો વધે છે. લઢાઈ થાય ને ભાવ ચઢી જાય તો ખરીદી કરવી અને ભાવ બેસી જાય તો પણ ખરીદી કરવી કેમકે પરિણામે લઢાઇ બંધ થવાથી લોનનો ભાવ વધે છે. એટલે તે વખતે વેચી દઇ નફો લઈ લેવો.

કોઈ પણ ચીજનો સટ્ટો કરવામાં લક્ષ રાખવું કે તે ચીજનો ઓછામાં ઓછો કેટલો ભાવ વધી જાય છે. આ બાબત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી, અને પછીજ જોઇ વિચારી સટ્ટો કરવો.

સટ્ટો ગમે ત્યારે થઇ શકે છે. સટ્ટામાં દીર્ઘ દ્રષ્ટિ અને અક્કલની જરૂર હોય છે. સોંઘી ચીજ જથાબંધ ખરીદવી અને મોંઘી ચીજ જથાબંધ વેચવી એ સટ્ટાબાજે ધ્યાનમાં રાખવું. સટ્ટામાં પોતાની તમામ મુડી રોકવી નહિ. કારણ કે વખતે ખોટ આવે તો પાસેની મુડીથી ફરી વેપાર થઇ શકે છે. સટ્ટાબાજે જ્યારે કોઇ ખરીદ ન

કરે ત્યારે ખરીદવું અને જ્યારે કોઈ વેચે નહી ત્યારે તેણે વેચવું જોઇએ. આ સટ્ટા તૈયાર માલના સટ્ટા છે.

બીજા સટ્ટા મોંઢા મોંઢાના પણ હોય છે. મુંબાઇ, ભાવનગર વિગેરે સ્થળે વરસાદના પણ સટ્ટા થાય છે. આ સટ્ટા બીનરોજગારીઓજ કરે છે.

રૂ કે શેરો અમુક મુદતે અમુક ભાવે આટલું રૂ કે આટલા શેરો આપવા કે લેવા એવા વાયદાના સટ્ટા થાય છે અને તેના કબાલા થાય છે. પછી તે મુદતે રૂનો કે શેરનો જે ભાવ હોય એટલો નફો કે ખોટ તે આપે લે છે. અને જો નફો કે તોટો આપવો લેવો ન હોય તો ખરીદ કરનાર ખરીદ આપનાર પાસેથી કબાલાના ભાવ પ્રમાણે તેટલો માલ પોતાને હવાલે કરી રૂપીઆ આપે લે છે.

સટ્ટામાં જોખમનું કામ છે. તેમાં જ્યારે કેટલાક પૈસાદાર થાય છે ત્યારે કેટલાક ધનવાનો ભિખારી બની જાય છે. માટે સટ્ટો કરવો એ એક પ્રકારની જોખમદારીનું કામ છે.

સટ્ટામાં નફો થવો એ દીર્ઘદ્રષ્ટિ અને જે માલનો સટ્ટો કરવો હોય તે માલની કિંમત અને ખપતના આંકડાની સરાસરી માહિતી સમજવાની શક્તિ એ નસીબ ઉપર આધાર રાખે છે, ગણત્રી કરવાની અને ભવિષ્યનું અનુમાન કરવાની શક્તિ જો હોય છે તો તે સારૂ કમાય છે.

વ્યાપાર અને સટ્ટામાં ઘણો ફેર છે. વ્યાપાર જો કરતાં આવડે તો તેમાં નફો મળવોજ જોઇએ પણ સટ્ટામાં તો દેવાળું કાઢતાં વાર લાગતી નથી, કારણ તે વાત હાથમાં હોતી નથી.

સટ્ટામાં જે માલનો સટ્ટો કરવાનો હોય તેના ભાવની ચઢતી પડતી ઉપર આધાર રાખે છે.

સટ્ટો કરનારે નિચેના નિયમો લક્ષમાં રાખવા. માલની પેદાશ અને ખપ આખી દુનિયાં પર કેટલો છે તે ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ.

સટ્ટો કરનારની આબરૂ તથા નાણાંની છુટ કેટલી છે તે જાણવું જોઇએ.

ઠરાવેલી મુદત અંદર કેટલો માલ આવશે—તથા કેટલો ખપશે તથા કેટલો બાકી રહેશે તે અનુમાનથી કાઢતાં શીખવું.

જે માલનો સટ્ટો કર્યો હોય તેનો પરદેશના બજારોમાં શો ભાવ છે તથા ત્યાં કેવી રીતે વધઘટ થાય છે, તે તારો મંગાવી જાણવું જોઇએ.

જ્યાં સુધી નફો મળે એવી બજાર ભાવ ઉપરથી આશા રહેતી હોય ત્યાં સુધી ઉતાવળ ન કરતાં શાંતિ રાખી પુરો નફો લેવો, પોતાના કરતાં આબરૂદાર અને ઠરેલ માણસો સાથે સટ્ટાના સોદા કરવા જોઇએ.

પૈસા ચુકવી લેતી કે આપતી વખતે ટાઇમસર હાજર રહેવું.

સોદા કબાલા લખાવીને કરવા, કે જેની ફરીયાદી પણ કોર્ટમાં ચાલી શકે.

## પ્રકરણ ૫૦ મું.

### લોન અને શેરનો ધંધો.

કોઈ પણ વેપારમાં વધુ મુડીની જરૂર હોય છે, ત્યારે તેમાં ઘણા માણસોનો ભાગ રાખી તેમની પાસે ફાળેપડતી રકમ લેવામાં આવે છે અને તે તમામ રકમ એકઠી કરી તેમાંથી વેપાર કરવામાં આવે છે અને તેથી જે નફો થાય છે તે નફો તેના જેટલા ભાગ હોય તે તમામને ફાળે પડતો વહેંચીઆપવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે મોટા ભંડોળમાં ભાગ રાખી નાણાં આપનારના તે ભાગને શેર કહે છે, અને તેનો દાખલો લખી આપવામાં આવે છે તેને શેર સરટી-ફીકેટ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે તે શેરનો ભાવ તે વેપારના નફા તોટા ઉપર વધે ઘટે છે. જો તે વેપારમાં નફો થાય છે તો ભાવ વધે છે અને ખોટ જાય છે ત્યારે શેરનો ભાવ ઘટે છે.

### લોન.

રાજ્યને નાણાંની જરૂર પડે છે ત્યારે રાજા દર વરસે દરસેંકડે વ્યાજ આપવાનું ઠરાવી પ્રજા પાસેથી નાણાં મેળવે છે અને તે બાબ-તનો લેખ લખી આપે છે તે લેખને લોન કહે છે.

રાજ્ય અને પ્રજા આબાદી હોય તો થોડા વ્યાજે રાજ્યને ઘણા રૂપિઆ મળે છે. પરંતુ લઢાઈ કે દુષ્કાળ વિગેરેનાં કારણ હોય તો વ્યાજ વધુ આપવું પડે છે. રાજ્યની હાલત સારી હોય અને ખરીદ કરનાર વધારે હોય તો લોનનો ભાવ વધે છે અને લડાઈવિગેરે ચા-લતી હોય તો લોનના ભાવ ઉતરી જાય છે.

### લોન અને શેરનું વેચાણ.

લોન અને શેર, બજાર ભાવે વેચી શકાય છે તથા ખરીદ કરી

શકાય છે. આ ઉપર પ્રમાણે વેપારની હાલત પ્રમાણે શેરના ભાવની વધઘટ અને રાજ્ય તથા પ્રજાની હાલત પ્રમાણે વેચી શકાય છે. જેટલા રૂપિઆનો શેર કે લોન હોય તેટલીજ રકમ વેચતાં ઉપજે તો સરભર કહેવાય તેથી વધારે ઉપજે તો તે રકમ કરતાં જે વધારે ઉપજે તે પ્રિમિયમ અને ઓછું ઉપજે તેને ડિસ્કાઉન્ટ કહે છે.

## લોન અને શેરનો વેપાર.

બીજા ધંધાની માફક લોન અને શેરનો પણ વેપાર થઈ શકે છે. તેનાં બજાર દરરોજ મુંબાઇ અમદાવાદ જેવા સ્થળોએ ભરાય છે. આ બાબત લોન અને શેરના ખરીદદાર કે વેચનાર તરફથી દલાલો ત્યાં ભરાય છે. ત્યાં ભાવની ઉથલપાથલ દરરોજ થાય છે. જો ભાવ વધે છે તો દલાલ તે શેર વેચે છે અને નફો થાય છે તેમાંથી પોતાની દલાલી લઇ બાકીની રકમ મૂળ માણસને આપે છે.

આ વેપાર કરનારાઓએ ભાવની વધઘટ થવાનું કારણ બારીકીથી તપાસતા રહેવું જોઇએ. પાછલાં વર્ષોના ભાવો ઉપર નજર રાખવી. પાછલાં વર્ષોમાં વધુમાં વધુ કેટલો ભાવ વધ્યો હતો અને ઓછામાં ઓછો કેટલો ઘટયો હતો તેની તપાસ રાખવી જોઇએ. તથા તે વધઘટ થવાનું કારણ શું હતું તથા હાલ સ્થિતિ કેવી ચાલે છે તે ઉપર પુરતો ખ્યાલ રાખતા રહેવું. કદાચ કોઇ શેરનો કે લોનનો ભાવ ઉતર્યો અને દેખીતું કારણ કાંઇ જણાતું ન હોય તો ગભરાઇને વેચી દઈ ખોટ ખમવી નહિ પણ હિંમત રાખવી. અને આગળ ભાવ ચઢવાનો સંભવ છે કે નહિ તે જાણવું જોઇએ.

વળી કયા શેરની ખરીદી કે વેચાણ વધારે છે તે જાણવું જોઇએ એટલે તે ઉપરથી ભવિષ્યમાં તેના શા ભાવ રહેશે તે અનુમાનથી જાણી શકાય છે. નજીવા ફેરફાર અને રોજના વધઘટ થતા ભાવ ઉપર વધુ લક્ષ આપવું નહિ. પૂર્ણ વિચાર કરીને ઉતરતા ભાવે શેર ખરીદવા અને ચઢતે ભાવે વેચવા એટલે નફો થાય છે.

બહારગામના વેપારીઓને શેરની ખરીદી કે વેચાણનો બધો આધાર વેપારી ઉપર રાખવો પડે છે. દલાલ જો પ્રમાણિક અને ભરોંસાવાળો હોય તો ખરીદનાર તથા વેચનારને ફાયદો થાય છે, પણ કોઇ વખતે દલાલો ઠગ નીકળે છે અને પોતાના ગ્રાહકોને રડાવે છે માટે દલાલની ચોકસ ખાત્રી કરવી જોઇએ. ઘણી વખત ગ્રાહકોથી છાના દલાલોજ કમાઈ જાય છે, અને ગ્રાહકોને ખોટ બતાવે છે. માટે દલાલ હોંશિયાર, અનુભવી અને પ્રમાણિકજ રાખવો.

શેરના બે ભાવ હોય છે. એક વેચાણનો અને એક ખરીદીનો દલાલ આડતીયા જેવુંજ કામ કરે છે. શેરનો સટ્ટો કરનારને 'જોબર' અને દલાલ ને 'બ્રોકર' કહે છે. દલાલો પોતાના ગ્રાહકો માટે ઉત્તમ સોદા કરી અને વેચે છે, અને તેને સોદા કરવા માટે અમુક ટકા હકસાઇ મળે છે. બીજા વેપારની વસ્તુઓની માફક શેરોની લેવડદેવડ થાય છે.

શેરની બાબતમાં એકવાર કહ્યું કે વેચ્યું કે લીધું તો તે પછી કબુલ કરવુંજ પડે છે, 'જોબર'-(સટ્ટો કરનાર) એ શેર બજારનો મુખ્ય માણસ છે એ ભાવો નક્કી કરે છે, અને દલાલો તો પોતાના ગ્રાહકો તરફનુંજ કામ કરનારા છે. શેરના ખપ અને માગણી પ્રમાણે જોબર બજારભાવ મુકરર કરી શકે છે.

ઘણા લોકો દલાલ ન રાખતાં જાતેજ શેરની ખરીદી કે વેચાણ કરી શકે છે.

## પ્રકરણ ૫૧ મું.

### નાણાવટાનો ધંધો.

કોઇ માણસને રૂપિઆ ધિરવા અને તેની પાસેથી અમુક ઠરાવ પ્રમાણે સેંકડે ચાર ટકાથી ૧૨ ટકા સુધીની રકમ દર વર્ષે ધીરેલા રૂપિઆ ઉપરાંત વધુ લેવી, તેને વ્યાજ કહે છે. રૂપિઆ ઉધાર લેનારની શાખ ઉપર વ્યાજનો દર હોય છે. શાહુકાર માણસ પાસે સેંકડે ત્રણ ટકા વ્યાજ લેવામાં આવે છે. વ્યાજ એ મુડી ઉપર અમુક વરસે અમુક રકમ નફો લેવો એ છે. વ્યાજે રૂપિઆ લઇ વેપાર કરવો તેમાં જો વ્યાજ કરતાં વધુ નફો થવાનો હોય છે તો તે ફાવી શકે છે.

ઘણા માણસો પોતાની પાસે રોકડ રકમ હોય છે તે વ્યાજે મુકે છે. ઘણા માત્ર આજ વેપાર કરે છે. બાહોશ માણસ આ ધંધામાં કમાઇ શકે છે. આથી મુડી વગર વેપાર કરવાની જેની હિંમત હોય છે તે વ્યાજે નાણાં લઇ વેપાર કરે છે અને તેમાંથી કમાઇને વ્યાજ ઉપરાંત તેની મુડી પાછી વાળી પોતાની નવી મુડી ઉત્પન્ન કરી તેથી વેપાર ચલાવે છે.

વેપાર કરવાની ઇચ્છા રાખનારને પૈસા ધીરનાર મળી શકે છે.

પણ તેમાં વેપારનો પ્રકાર તથા કામ કરનારની બાહોશી ઉપર નજર રાખવામાં આવે છે. કેટલાક લોકો બીજા પાસે થોડા દરથી વ્યાજે રૂપિઆ લઈ પોતે વ્યાજ વટાનો ધંધો કરે છે તેમાં તે બીજાની પાસેથી વધુ વ્યાજ લેછે. કેટલાક ખાંધાંનો ધંધો કરે છે તેમાં વ્યાજ લેવાનો ઠરાવ હોતો નથી પણ લીધેલી રકમ ઉપરાંત સેંકડે પાંચ કે દસ રૂપિઆ વધુ ચઢાવીને તેનું ખાતું પડાવવામાં આવે છે અને તેમાંથી વળી કોથળી છોડામણ એક બે રૂપિઆ ઓછા આપે છે. અને દરમાસે પાંચ દસ કે પચીસ પાછા લેવા એવી સરત કરી નાણાં ધીરે છે. તેને કાંધું કહે છે. આમાં સેંકડે દોકડો કે બે દોકડાનું વ્યાજ પરવડે છે.

નાણાવટીઓ ધારે તો વેપાર ઉદ્યોગને મદદ કરી શકે છે. જેમકે કોઇ પણ માણસને વેપાર કરવો હોય પણ મુડી ન હોયતો તે નાણાવટીને ત્યાંથી નાણાં વ્યાજે લઇ વેપાર કરી શકે છે અને કમાઇ શકે છે. ઘણા ખેડુતો મોશમ વખતે નાંણાવટીઓને ત્યાંથી રૂપઆ ઉપાડી બળદ, બી, વિગેરે ખેતીનાં સાધનો ખરીદી વેપાર કરે છે અને પછી પાક તૈયાર થયે તેમાંથી લીધેલાં નાણાં વાળી જે વધે છે, તે પોતે વાપરે છે.

## બેંકો.

નાણાવટનો મોટા પાયા ઉપર વેપાર કરનાર આજે બેંકો સ્થાપન થયેલી છે. આ બેંકોમાં શેર કાઢીને નાણાંની મુડી ભેગી કરવામાં આવે છે. તેમાં ચાર પાંચ માણસ ડાયરેક્ટર તરીકે નિમાય છે. તેઓ તેને માટે એક મેનેજર નીમે છે. બેંકનો હિસાબ તપાસનાર ઓડીટર્સ રહે છે. બેંકનો વહીવટ મેનેજર કરે છે અને બાર મહિને સરવાયુ કાઢતાં જે નફો થાય તે ખર્ચ, કમીશન વિગેરે કાપતાં શેરહોલ્ડરોમાં વહેંચી દેવામાં આવે છે. બેંકમાં ઘણા માણસો વ્યાજ ખાવાની અને રૂપિઆની સહિસલામતી માટે રૂપિઆ જમાં મુકે છે. આવી રીતે જમાં ઓછા દરથી બેંક રાખે છે અને વધુ દરથી લોકોને રૂપિઆ ધીરી નફો ઉત્પન્ન કરે છે.

બેંકમાં મુકેલું નાણું જ્યારે જોઇએ ત્યારે મળી શકે છે. બેંકમાંથી નાણાં વ્યાજે ઉપાડનાર પાસેથી બે સારા માણસોની જામીનગીરી લેવામાં આવે છે. પણ જો વ્યાજે લેવા જનારની શાખ સારી હોય તો તેની પાસે લખાવી લઇ રૂપિઆ ધીરે છે. અથવા અમુક મુદતની હુંડી લખી આપીને રૂપિઆ લઈ જાય છે. એ રૂપીઆ તે

માલની ખરીદી કરી તે મુદતની અંદર માલ વેચી પાછા રૂપિઆ બેંકમાં ભરી આવે છે. વેપારીએ થોડે નફે રોકડેથી માલ વેચવો. વધુ નફાની લાલચે માલ ઘરમાં ઘાલી રાખવો નહિ.

### વીમો.

કોઈ પણ માલનો વિમો ઉતારવાને વીમા કંપનિઓ સ્થાપવામાં આવેલી હોય છે. જેમાં આગનો, જીંદગીનો, લગ્નનો વિગેરે ઘણી જાતના વિમા ઉતારવામાં આવે છે.

વીમો ઉતરાવવા માટે જેટલા રૂપિઆનો વીમો ઉતરાવવો હોય તેના પ્રમાણ દર વરસે અમુક રકમ વીમા કંપનીમાં ભરવી પડે છે, આથી તે માલ મિલકતનો વખતે અચાનક નાશ થાય તો તે વીમા કંપની જેટલા રૂપીઆનો વીમો ઉતરાવેલો હોય છે તેટલી રકમ તે વીમો ઊતરાવનારને આપે છે.

વળી જીંદગીનો વીમો ઉતારનાર પણ વીમા કંપનીઓ છે તેમાં ઉમરના પ્રમાણમાં અને જેટલા રૂપિઆના પ્રમાણમાં વીમો ઉતરાવવો હોય તે પ્રમાણમાં દર વરસે અમુક રકમ કંપનીમાં ભરવી પડે છે તે જ્યારે માણસ ગુજરી જાય છે ત્યારે જેટલા રૂપિઆનો વીમો ઉતરાવ્યો હોય છે તેટલી રકમ તેના વારસોને વીમા કંપની આપે છે.

વીમા કંપનીમાં દર વર્ષે જે રકમ ભરવાની હોય છે તે રકમ ગમે તેમ કરીને દર વર્ષે ભરવીજ પડે છે. અને જો તે ન ભરે તો પ્રથમ ભરેલા રૂપીઆ જાય છે, અને વીમાની રકમ ઉપર હક રહેતો નથી અને તેથી ગમે તેમ કરકસર કરીને પણ તેટલી રકમ તો બચાવવી પડે છે.

જીંદગીના વીમામાં અમુક વર્ષ સુધીજ રકમ ભરવી અને પછી પોતાની હયાતીમાંજ તે રકમ લેવી હોય તો તેવો પણ ઠરાવ છે.

## પ્રકરણ ૫૨ મું.

### કાપડની બનાવટ અને વેપાર.

કપાસને પીલી કપાસીયા જુદા કાઢી લેવાથી રૂ નીકળે છે, રૂ પીંજી પછી તેને કાંતી સુતર બનાવવામાં આવે છે. તેનું કાપડ વણતાં પહેલાં તાર તુટી ન જાય અને ચીકણો થાય તે માટે આર દેવામાં આવે છે. આર ચઢાવવાથી સુતરનું વજન વધે છે. હલકા મધ્યમ

અને ભારે એમ ત્રણ પ્રકારનો આર ચઢાવાય છે. તાણો તૈયાર કર્યા પછી તેને શાળ ઉપર ચઢાવ્યા પહેલાં તેના ઉપર આર દેવાય છે. આપણો આર દેવાનો પ્રાચીન રિવાજ સહેલો છે. બએ લાકડીઓની ઘોડી કરી એક બીજાથી દુર ચોઢી દેવામાં આવે છે. તે લાકડીઓ-પર એક દોરાને બાંધી દે છે, પછી તેના ઉપર તાંણાને ફેલાવી દે છે. પછી બ્રસ કે નાળીયેરીની પીંછી આરમાં બોળીને તાંણા ઉપર ફેરવે છે. પ્રથમ ઘઉંના મેંદાનો, ચોખા અને જવનો આર બનાવ-વામાં આવતો હતો. હાલ ઘઉંના મેંદાની રોટલી પાણીમાં મસળી કેટલાક દિવસ સડવા દઈ બીજે ત્રીજે દિવસે ફરી રોટલીના ટુકાનને તેમાં મસળીને તે ધોળો થયેલ લસાદાર પદાર્થને છણી નાંખી પછી તેનો આર બારીક સુતરને દેવામાં આવે છે.

**હલકો આર**—(૧) ઘઉંનો મેંદો ૩૫ ભાગ, ચરબી ૨ ભાગ, સાબુ દાણાનો મેંદો બે ભાગ, (૨) આલુની ફીરતી ૫૦ ભાગ, ચરબી ૫ ભાગ અને સાબુ દાણા ૫ ભાગ. (૩) આલુની ફીરતી ૧૦૦ ભાગ, મીણ ૫ ભાગ, ચરબી ૪ ભાગ, આ પ્રમાણે ત્રણ જાતનો હલકો આર બને છે. તેમાં પાણી જોઈતા પ્રમાણમાં નાખવું. કોઈ વખતે સાબુદાણાની સાથે કોપરેલ તેલ મેળવવામાં આવે છે.

મેંદાના આર માટે તેને પાણીમાં પલાળીને ખમીર ઉઠાવવું જોઇએ, આરમાં ચરબી, મીણ, કોપરેલ તેલ અને ખજુરનું તેલ વિ-ગેરે નાંખવામાં આવે છે તેથી સુતર સુંવાળું બને છે, સાબુદાણાનો લોઆબ હલકા આરને માટે બહુ જરૂરની વસ્તુ છે.

આલુ તથા આંબલીના ચિચુડા—બીને પીસીને તેનો લોટ પાણીમાં ધોળવામાં આવે છે. પછી તે પાણીને ઠરવા દઈ ઉપરનું પાણી નિતારી કાઢી તળે ઠરેલા પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

**મધ્યમ આર**—ઘઉંનો મેંદો ૧૦૦ ભાગ, ચીની માટી ૩૦ થી ૪૦ ભાગ, ચરબી ૧૫ ભાગ, ક્લોરાઈડ ઑફ મેગ્નીસીઆ ૧ ગેલન, ક્લોરાઇડ ઑફ ઝીંક અર્ધો ગ્યાલન અને જોઇતું પાણી નાંખી આર બનાવવો.

**ભારે આર**—મેંદો ૧૦૦ ભાગ, માટી ૧૩૦ ભાગ, ચરબી ૧૪ ભાગ, ક્લોરાઈડ ઓફ મેગ્નીસીઆ ૧૪ શેર, ક્લોરાઇડ ઓફ ઝીંક ૭ શેર આ બધાના પ્રમાણમાં પાણી નાંખવું.

આ પ્રમાણે ત્રણ જાતના આરમાંથી જોઇએ તે આર તાંણાને ચઢાવી, પછી તેને સાળમાં ચઢાવી વસ્ત્રો વણવામાં આવે છે. પ્રથમ

ઘેર સાળોથી કપડાં વણાતાં હતાં. હાલ મીલોમાં સારાં સફાઈદાર અને સસ્તાં કપડાં બનાવવામાં આવે છે.

કાપડનો વેપાર હજુ બરોબર કેળવવાની જરૂર છે, આપણે ત્યાં કલકત્તા, મુંબઈ, અમદાવાદ વિગેરે સ્થળોએ મીલોમાં કાપડ વણાય છે છતાં પણ પરદેશી કરોડો રૂપિઆનું કાપડ આ દેશમાં આવે છે.

આપણી મીલોમાં વણાયલાં વસ્ત્રો પરદેશથી આવતા કાપડ કરતાં સસ્તાં હોવો જોઇએ કારણ કે આપણે ત્યાંથીજ રૂનો કાચો માલ પરદેશ જઇ ત્યાંથી કપડાં વણાઇ અને પાછાં અહીં આવે છે. તેમાં અહીંથી ત્યાં જતાંનું અને આવતાંનું ખર્ચ વિગેરે તેમને આપવું પડે છે અને તેમ છતાં પણ ત્યાંનો માલ અહીં આવીને સસ્તા દરથી વેચાય છે, જ્યારે આપણી મીલોને કાચો માલ અહીંથીજ મળતો હોવાથી પરદેશ જેટલું ખર્ચ લાગતું નથી જેથી પરદેશ કરતાં માલ સસ્તો પડવો જોઇએ પણ તેમ ન બનતાં પરદેશનો માલ આપણા દેશી માલ કરતાં સસ્તો, સારો અને ટકાઉ હોવાથી આપણા દેશી કાપડ કરતાં પરદેશી માલનો સારો ઉઠાવ થાય છે.

આથી આપણો માલ પરદેશથી આવતા માલ કરતાં સારો સસ્તો અને ટકાઉ બને તેને માટે મિલ માલેકોએ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ કે આપણા માલનો ઉઠાવ વધુ થાય, અને લોકો ખુશીથી વાપરે.

કાપડનો વેપાર આપણા દેશમાં છુટક તથા જથાબંધ ચાલે છે. વળી રૂના સટ્ટા પણ થાય છે. જેમાં ઘણા લોકો કમાય છે તો ઘણા ભિખારી પણ થઈ જાય છે. કાપડનો વેપાર બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી કરવામાં આવે તો તેમાં ફાયદો થવાનોજ સંભવ છે.

જેવી રીતે આપણે ત્યાં બનતા કાચા માલ—રૂને આપણાજ દેશમાં કાંતી, વણી અને વસ્ત્રો બનાવી પાકો માલ બનાવવામાં આવે છે તેવીજ રીતે આપણા દેશમાંથી બીજો ઘણોજ કાચો માલ પરદેશમાં જવાથી પરદેશમાં કરોડો રૂપિઆનો ફાયદો થાય છે. તેને બદલે આપણે ત્યાંજ રૂનાં કાપડની માફક પાકો માલ બનાવી પરદેશ ચઢાવવામાં આવે તો દેશમાં કરોડો રૂપિઆનો ફાયદો થવાનો સંભવ છે.

# પ્રકરણુ ૫૩ મું.

## વાળ.

જનાવરોના વાળ જનાવરોના શરીરનું રક્ષણુ કરે છે. ઘોડાના પુંછડાના વાળનાં બ્રસ તથા ચમરીઓ બને છે.

## ઉન.

ઘેટાંના વાળને ઉન કહે છે. તેના ભરવાડ લોકોને કરોડો રૂપિઆ ઉપજે છે. ઘેટાંના વાળ વર્ષમાં બે વખત કાપી લેઈ અને વેચવામાં આવે છે.

ઉનનાં કપડાં વણાય છે. તે ગરમ હોવાથી શિયાળામાં ટાઢથી રક્ષણુ કરવાને માટે પહેરવામાં આવે છે. ઉનની શાલો, ધાબળા, કામળીઓ વિગેરે બને છે.

મેવાડ, બંગાળા વિગેરે સ્થળના ઘેટાંના વાળ ઘણા સારા છે. આખા હિંદુસ્થાનમાં બે કરોડ રતલ ઉન થાય છે.

ઉનનાં કપડાં કિંમતી હોય છે. તેનો વેપાર કરનારને પણુ સારા પૈસા મળી શકે છે. ઉન ગલપટા, મોજા, રૂમાલ, વિગેરે અનેક જાતનો માલ બને છે.

ઉનની શાલો કિંમતી બને છે. શાળો કાસ્મિર, લાહોર, અમૃતસર વિગેરે સ્થળોએ સારી બને છે. શાલો દશથી બસેં ત્રણસે રૂપિઆ સુધીની કિંમતની આવે છે. ઉનનો માલ વિદેશથી સસ્તો આવવા માંડયો છે તેથી અહીંનો ઉદ્યોગ પડી ભાગવાની સ્થિતિમાં છે.

અહીં ઉનનાં કપડાં વિલાયતી કપડાંની ઢબ પ્રમાણે બનાવવાનો ઉદ્યોગ ખીલવનારને સારા પૈસા મળી શકે તેમ છે.

## આલપાકો.

દક્ષિણુ અમેરિકામાં આલપાકા નામે બકરા જેવાં પ્રાણી થાય છે, તેના વાળનો આલપાકા બને છે. તે વાળ યુરોપમાં જઇ ત્યાંથી કાપડ વણાઈ તે ઉપર જુદા જુદા રંગ ચઢાવી આ દેશમાં મોકલવામાં આવે છે.

## રેશમ.

રેશમ કીડામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. બંગાળા, કાસ્મિર અને મણીપુરનું રેશમ સારૂં થાય છે. આપણા દેશમાં દરસાલ દોઢકરોડ રૂપિઆનું રેશમ આવે છે. અહીંથી ૭૦ લાખ રૂપિઆની કિંમતનું રેશમ

બહાર જાય છે. રેશમનાં કારખાનાં, બંગાળા, મુંબાઇ, પુના વિગેરે સ્થળે છે. મુગટાઓ, સાડીઓ, પીતાંબરો, વિગેરે ઘણાં કપડાં રેશમનાં બને છે. રેશમનો ઉદ્યોગ–ફ્રાન્સમાં સારો ચાલે છે. જર્મનીમાં રેશમી કાપડ વધુ તૈયાર થાય છે. રેશમનો વેપાર પણ ધમધોકાર ચાલે છે.

## પ્રકરણ ૫૪ મું.

### હોઝીયરી.

ગરમ મોજાં, ગંજીફ્રાક, રૂમાલ વિગેરે બનાવવાના ઉદ્યોગની આપણા દેશમાં ખીલવણી કરવા જેવી છે. જાપાન, અમેરિકા, જર્મની અને એવીજ રીતે પરદેશનો હોઝીઅરીનો માલ આપણા દેશમાં લાખો રૂપિઆનો આવે છે. તેનો જે આપણે ત્યાં ઉદ્યોગ ખીલવવામાં આવે તો લાખો રૂપીઆનો ફાયદો થવાનો સંભવ છે,

આપણે ત્યાંથી રૂ મંગાવી જાપાનની ફેક્ટરીઓમાં મોજાં, ગંજીફ્રાક, રૂમાલ વિગેરે હોઝીયરીનો માલ બનાવી આપણા દેશમાં પાછો મોકલે છે. તેમાં અહીંથી માલ મંગાવવાનો અને પાછો મોકલવાનો ખર્ચ તેને અહીંની ફેક્ટરીઓ કરતાં વધુ આવતો હોવા છતાં પણ તે આપણા દેશમાં બનતા માલ કરતાં સસ્તા દરથી અહીં વેચી શકે છે અને તેથીજ તેની હરીફાઈમાં અહીંનો માલ બરોબર ખપતો નથી અને ત્યાંના માલનો સારો ઉઠાવ થાય છે.

આપણી મીલોવાળા જે આ ઉદ્યોગ તરફ લક્ષ આપી ત્યાંના કરતાં સારો અને સસ્તો માલ અહીં વેચી શકાય તેને માટે બરોબર તજવીજ કરે તો ઘણોજ નફો થવાનો સંભવ છે. જાપાનમાં દરવરસે ૪૬૭૦૦ પાઉંડની કીંમતનો ગંજીફ્રાક, મોજાં વિગેરે હોઝીઅરીનો માલ બને છે, અને તેનો ઘણો ભાગ હિંદુસ્તાનમાંજ ખપે છે.

## પ્રકરણ ૫૫ મું.

### કાગળોની બનાવટ અને વેપાર.

આપણા દેશમાં કાગળોનો ઉપયોગ વધારે છે અને તેથી પરદેશથી કરોડો રૂપિઆના કાગળો આ દેશમાં આવે છે. જે આ ઉ-

ઘોગને આ દેશમાં ખીલવવામાં આવે તો કરોડો રૂપિઆનો ફાયદો થવાનો સંભવ છે.

જુનાં લુગડાંનાં ચિંથરાં, પરાળ, ટાટ વિગેરે અનેક ચીજોના કાગળો બનાવવામાં આવે છે. કાગળો બનાવવાના સંચામાં ચીંથરાં ધોવાના, ખાંડીને માવો બનાવવાના, કાગળ બનાવવાના તેને ઉની પોલી લાટો પર વિંટાળીને કાગળ બનાવીને સુકવી કોરા કરવાના, જુદા જુદા સંચા હોય છે. સુકા કાગળો તૈયાર કરી ફાળકા ઉપર વિંટાય છે. એક ફાળકો ભરાયો કે ત્યાંથી કાગળ લઇ ફાળકાને ઉઠાવી તેની જગ્યાએ બીજો મુકે છે. તૈયાર થયેલા કાગળને સરેસના પાણીમાં બોળીને સુકવી દે છે તેથી લખવા જેવો કાગળ બને છે.

શેરડીના છોતરાંમાંથી, કેળ અને ઘાસના કુચામાંથી માવો બનાવી કાગળો બનાવવામાં આવે છે. ચીનમાંથી જથાબંધ કાગળો પહેલાં આ દેશમાં આવતા હતા. હાલ પણ આવે છે તે ચીનાઇ કાગળના નામથી ઓળખાય છે. હાલ ગ્રેટબ્રીટન, ફ્રાન્સ, નોર્વે, જર્મની, અમેરિકા વિગેરે દેશમાંથી છાપવાના, લખવાના, વિગેરે અનેક જાતના કાગળો આ દેશમાં જથાબંધ આવે છે.

કાગળનાં કારખાનાં વરાળયંત્રથી ચાલે છે અને એક સંચામાં ૭ ગાઉ પહોંચે એટલા કાગળો એક દિવસમાં બનાવી શકાય છે.

અમદાવાદ, પુના, કલકત્તા, કાસ્મિર અને અયોધ્યા વિગેરે સ્થળોએ કાગળો બને છે. તે ચીંથરાંને કહોવરાવી તેને ધોઈ ઉકાળી અને ખાંડી માવો બનાવે છે. તે માવો પાણીની ટાંકીમાં નાંખી પછી તેમાં તારની જાળીદાર ચોકઠાં પર બાઝેલા થરને ઘરની ભીતોએ ચોપડીને સુકવે છે પછી તેને ફટકડીનું પાણી પાઇ શંખ કે ઘુંટાવતી ઘુંટે છે. તેથી ચોપડા બાંધવાના દેશી કાગળો બને છે. પણ તે થોડા બનતા હોવાથી લખવા કે છાપવાના કામમાં વપરાતા નથી. આપણા દેશમાં કાગળની માત્ર આઠેક મીલો છે. આ મિલોમાં કાગળ બને છે છતાં પરદેશથી કાગળો વધુ આવે છે. છાપવાના, લખવાના, પુંઠાના, રંગીત વિગેરે અનેક જાતના કાગળો આવે છે.

૧૯૦૭ માં આપણા દેશના કાગળોની પેદાશ ૭૨ લાખ રૂપિઆ ઉપરાંત થઇ હતી ત્યારે પરદેશી કાગળો ૯૪ લાખ રૂપિઆ ઉપરાંતની કીંમતના આવ્યા હતા.

અમેરિકા અને યૂરોપમાં કાગળ બનાવવામાં લાકડાનો મેંદો વપરાશમાં આવવાથી ત્યાંનો કાગળનો ઉદ્યોગ ખીલી નીકળ્યો છે,

પણ જે જાતના કાગળો પરદેશથી આવે છે તેવીજ જાતના કાગળો અહીંની મિલો બનાવે તો સારો નફો થવાનો સંભવ છે.

જાપાનમાં કાગળોનો વેપાર સારો ખીલવવામાં આવ્યો છે.

વાંસમાંથી પણ કાગળો નીચે પ્રમાણે બનાવવામાં આવે છે.

વાંસના એક બે ઈંચના કટકા કરી તેને સલ્ફાઈટ અથવા કેલીસીયમના પાણીથી ઉકાળી, ફરી પાણીથી ધોઇ સાફ કરવા, પછી પાઉડરથી અથવા વીજળીથી સાફ કરી પાછા ધોઇ નાંખી તેને ખેંચવા અને સ્ટીમથી સુકવવા અને રોલરથી અમુક સાઇઝમાં ખેંચવા, અને તેનો માવો બનાવી પછી કાગળ બનાવવામાં આવે છે.

આજકાલ પરદેશી કાગળોની આયાતને લીધે હિંદનો કાગળનો વેપાર ભાંગી પડવાની દશામાં છે. તેને જો બરોબર ખીલવવામાં આવે અને પરદેશના કાગળની હરીફાઇમાં કાગળો સારા અને સસ્તા વેચવા પરવડી શકે તેવી રીતે અહીં બનાવવામાં આવે તો કાગળોના વેપારમાં લાખો રૂપિઆનો નફો સમાયેલો છે તે હાથ આવે.

બ્લોટીંગ પેપર—શાહીચુસ કાગળને સરેસનું પાણી પાવામાં આવતું નથી જેથી તે ફીકા અને શાહીને ચુસી શકે તેવા રહે છે.

લાકડાં પાલીશ કરવા માટે કાકરવાળા કાગળ આવે છે તે કાગળો ઉપર સરેસ ચોપડીને પછી તે કાગળને રેતી કે કાચની ભૂકીમાં દાબી દઈ પછી તેને સુકવવામાં આવે છે તેથી કાકરવાળા થાય છે.

## પ્રકરણ ૫૬ મું.

### કાચનો ઉદ્યોગ.

કાચનો ઉદ્યોગ આ દેશમાં ખીલવવાની ખાસ જરૂર છે. આ દેશમાં કાચની શીશીઓ, શીસા, હાંડીઓ, તકતા, આરીસા, ઝુમર, ગલાસ, ચીમનીઓ, ગોળ બટનો, બંગડીઓ, મોતી, કીડીઆં, દીવાનાં ફાનસો, મોટાગોળા, થરમામેટરની નળીઓ, લખોટીઓ વગેરે અનેક જાતનો કાચનો સામાન આવે છે.

સોડાખાર, ચકમકની રેતી, અને સીસું ત્રણેની મેળવણીનો રસ કર્યાથી કાચ બને છે, તેનું આપણા દેશમાં ખેડા જીલ્લામાં કપડવણજમાં કારખાનું છે, તેમ બીજે ઠેકાણે પણ છે. અહીં ઝાંખી બના-

વટની શીસીઓ, કંકણુ અંગડીઓ, ખાપો વિગેરે બને છે. જાડી મેલી રેતી અને સાબુના મેલના લીલા અને કાળા શીસા બને છે.

તેનાં કારખાનાં વિલાયતમાં ઘણાંજ છે. આપણા દેશમાં કરોડો રૂપિઆનો કાચનો સામાન દર વરસે વિલાયતથી આવે છે. જાપાને પણ આ ઉદ્યોગને સારો ખીલવ્યો છે.

કાચનો સામાન અને ચીની વાસણો વિગેરે વિલાયતમાંથી જથાબંધ આવે છે. દવા ભરવાની શીશીઓ વિગેરે જથાબંધ માલનો આ દેશમાં ઉઠાવ થવા સંભવ છે. માટે આ દેશમાં કાચનાં કારખાનાને ખિલવવામાં આવે તો તેમાંથી કરોડો રૂપિઆનો નફો થાય તેમ છે.

# ભાગ ૬ ઠો.

## ખેતી.

## પ્રકરણ ૫૭ મું.

### ખેતીનાં સાધનો.

**उद्योगेषुकृषिश्रेष्टा नपर प्रेष्यतांगताः ।**
**सुखदासस्यसंपत्याः सर्वेषांप्राणिनांयतः ॥**

**સ**ર્વ ઉદ્યોગોમાં ખેતી ઉત્તમ છે, કારણ કે તેમાં કોઇની તાબેદારી નથી. તેથી ધાન્ય વગેરેની ઉત્પત્તિ થઇ સર્વ પ્રાણી માત્રનું પોષણ થાય છે.

આપણો દેશ ખેતી પ્રધાન છે. ખેતીથી અનાજ પાકે છે અને અનાજથી સર્વ પ્રાણી માત્ર જીવી શકે છે. આપણી જમીનમાં અનાજ વનસ્પતિ અને ધાતુ પાકે છે. ઘણા માણસો ખેતીનો ધંધો કરે છે. જેમાં વિશેષે કરીને ગામડાંમાં તો તમામ માણસો ખેતીનોજ ધંધો કરે છે.

તેઓ વંશપરંપરાના ચાલતા આવેલા રીવાજ પ્રમાણે ખેતી કરે છે, પરંતુ તેમાં કાંઇ પણ પ્રકારનો સુધારો કરી શકતા નથી. આજે અમેરિકામાં ખેતીનો ધંધો ધમધોકાર ચાલે છે, તેઓ તેમાં દરવરસે સુધારો કરતા રહે છે. જમીન, બી, પાણી, અને ખેતીનાં

સાધનોમાં તેમણે ઘણોજ સુધારો કર્યો છે. જેથી તેઓ પાકને વધુ પ્રમાણમાં પકવે છે.

ઉત્તમ પ્રકારની ખેતી કરવાને માટે અથવા તો વધુ પ્રમાણમાં પાક ઉતરે તેવી રીતે કરવાને માટે કૃષિશાસ્ત્રનું જ્ઞાન જોઇએ. ખેતી કરવાની જમીનનું જ્ઞાન હોવું જોઇએ, જમીનને કેવા પ્રકારે કેળવવી જોઇએ કે તેમાં વધુ પાક ઉતરી શકે. બી કેવાં જોઇએ કે તેથી પાક સારો થાય, અને ખેતીનાં સાધનો બળદ ઓજાર વિગેરે સંબંધમાં પણ જ્ઞાનની જરૂર છે. ઓજાર સારાં જોઇએ તેમ બળદ પણ મજબુત જોઇએ. ખેતરની જમીનનો કસ વધારવાને માટે તેમાં છાંણુ, રાખ, ચુનો, તળાવનો કાદવ વિગેરેનું ખાતર નાંખવું જોઇએ. ખાતર દર-વરસે નાંખવાથી જમીનનો કસ વધે છે અને પાક વધારે ઉતરે છે, ખેતીને માટે હળ, ગાડું, કોશ, દંતાળ વિગેરે હથિયારો પણ સારાં રાખવાં જોઇએ.

ખેતીને માટે અનુકુળ વરસાદની જરૂર હોય છે, અને જો અનુ-કુળ વરસાદ નથી પડતો તો દુષ્કાળ પડે છે, અને તેથી અનાજ ન પાકવાથી હજારો માણસો ભૂખે મરી જાય છે. માટે ખેતીનો ધંધો મનુષ્યનો જીવ ટકાવી રાખનાર છે. ખેતીને જો બરોબર રીતે ખીલ-વવામાં આવે તો તેના જેટલી પેદાશવાળો બીજો ધંધો નથી.

અમેરિકા વિગેરે પશ્ચિમના દેશોને માટે વરસાદ ઉપર આપણા જેટલો આધાર રાખવામાં આવતો નથી. તેઓ ઉંડા કુવા ખોદીને તેમાં પંપ મુકી પંપદ્વારા જમીનને પાણી પુરૂં પાડે છે; અને તેથી ખેતીનો ધંધો સારી રીતે ચાલે છે. આપણે હજુ વરાળ યંત્રનો લાભ લેતાં શિખ્યા નથી, પરંતુ ચોમાસામાં વરસાદથી અને ઉનાળામાં કુવામાં કોસ જોડી કોસના પાણીથી વાવેતર કરી ખેતી કરવામાં આવે છે. ઘણાખરા તો માત્ર ચોમાસામાંજ ખેતી કરે છે. અને ઉના-ળામાં તો માત્ર થોડા ઘણાજ માણસો કે જેને કુવો હોય છે તે કોસ જોડી અને તેથી પાણી પાઇ ખેતી કરે છે.

## પ્રકરણ ૫૮ મું.

### જમીનનો કસ.

જુદા જુદા પ્રકારનાં ખાતરો નાંખવાથી જમીનની ઉત્પાદક

શક્તિ વધી શકે છે. આપણે સાયન્સ અનુસાર ખાતરનો ઉપયોગ કરતા નથી જેથી જમીનમાં કસ થોડો હોવાથી ઉત્પન્ન શક્તિ થોડી છે. બીજા દેશોમાં ખાતરો વડે જમીનની ઉત્પાદક શક્તિને બહુજ વધારવામાં આવે છે.

જ્યારે ખેતીને માટે થોડી ઘણી જમીન ખેડીને પછી હળથી ખેડતી વખતેજ બી વાવવામાં આવે અને જેવી જેવી ફસલ હોય તે તે પ્રમાણે સંતોષ રાખી અધિક અનાજ પકવવાને માટે નવી જમીન ખેડવામાં આવે તેને વિસ્તૃત ખેતી કહે છે.

પરંતુ જ્યારે જમીનને ઉત્તમ હળો વડે ખુબ ઉંડી ખેડવામાં આવે અને માટીને ખુબ હચમચાવીને ખાતરથી પોષવામાં અને સાથે સાથે નવા નવા ખેતરોમાં જવા કરતાં પોતાનાં જુનાં ખેતરો પરજ અધિક અનાજ પેદા કરવાને માટે યત્ન કરવામાં આવે તેનું નામ ઉત્તમ ખેતી છે.

ઉત્તમ ખેતીથી આવદાની વધે છે. ઉંડી ખેડ કરવાથી પેદાશ વધે છે. ઉંડી ખેડ કરવાથી નીચેની ઉત્પન્ન શક્તિવાળી માટી ઉપરની માટીમાં એકત્રિત થઇને જમીનનો કસ વધારે છે. ઓછામાં ઓછી દસબાર ઇંચિ ઉંડાઇની ખેડ કરવાથી નિચેની માટી ઉપર આવવાથી તેમાં ઉત્પન્ન શક્તિ વધારે છે. જર્મનીમાં ખેતીની ખેડ ઉંડી કરવામાં આવે છે તેથી ત્યાંની પેદાશ વધી ગઇ છે.

ખેતીને માટે પશુઓની રક્ષા કરવી જોઇએ.

એક ખેતરમાં જેટલો પાક ઉતરતો હોય તેથી દશ ઘણો પાક પશ્ચિમની પ્રજા ઉતારી શકે છે. આપણે એક એકરમાં ૧૫ કે વીસ મણ પાક ઉતરતો હોય તો તેજ એકરમાં ૧૦૦ મણ પાક પકવી શકીએ છીએ.

ખાતર દ્વારા જમીનની ઉત્પાદક શક્તિ વધી શકે છે. જમીનની ઉત્પાદક શક્તિ ખાતર અને યંત્રો વડે વધારી શકાય છે. પણ તેમ કરતાં, આવક કરતાં ખર્ચ વધારે થતું હોય તો તે ઉત્પન્ન કરવું એ મૂર્ખતા છે.

ઘઉં, મકાઇ, ચોખા, ફળ અને ઘાસ વિગેરે પદાર્થો જમીનની સર્વ ઉત્પાદક શક્તિને ખેંચી લે છે. જો તે શક્તિને જુદા જુદા પ્રકારનાં ખાતરોથી પાછી અંદર ઉમેરવામાં આવે તો જમીન નિર્બળ થતી જાય છે, અને સમય જતાં તેમાં કાંઇ પણ પાકી શકતું નથી.

આપણે ત્યાંથી કપાસ, ચોખા, ઘઉં, તેલનાં બીયાં, સણ નિ-

ગેરે મળીને સને ૧૯૧૦—૧૧ માં ૧૧૩ કરોડ રૂપિયાનો માલ યુરોપ ગયો હતો.

પશ્ચિમમાં તોપો દ્વારા વાદળોને ફોડીને વરસાદ લાવવામાં આવે છે. ત્યાંની નાગરીક સભાઓનું એ કામ છે કે, જ્યારે કદી અકાળ વાદળોનો જમાવટ થાય કે તેને પોતાની તોપોથી ઉડાવી દે છે. આપણને આ વાત અસંભવિત લાગે છે. પરંતુ ફ્રાંસ, જર્મની, ઈટાલી, આસ્ટ્રિયા આદિ દેશોમાં એ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે.

તેમણે પ્રકૃતિની સારી ખોટી શક્તિયોને પોતાની બુદ્ધિના બળથી વશ કરી લીધી છે.

ત્યાંના લોકો બીયાંની ચુંટણી અને ખેતીને કૃષિ સાયન્સને અનુસાર કરે છે જેથી ફળો, મેવા વિગેરેનો વધુ પાક મેળવી શકે છે.

અમેરિકામાં જળ કમતી પડવાથી પાક ઓછો ઉતરતો નથી કારણકે ખેડુત લોકો ચોમાસામાંજ પોતાના ખેતરોને એવું તૈયાર કરે છે કે તેની નીચે ગુપ્ત જળ રહે છે. પરંતુ કેળવાયલા ખેડુતોજ તેમ કરી શકે છે.

હીંદમા ખેતીનાં સર્વ કાર્ય હાથનાં ઓજારોથી કરવામાં આવે છે, પરંતુ પશ્ચિમ દેશોમાં જ્યાં જળ સિંચનનાં યંત્રો છે, ત્યાં હળ ચલાવવાનાં, સમાર ફેરવવાનાં, ખાતર નાંખવાનાં, બી વાવવાનાં, ખેતર નીંદવાનાં, ફસલ કાપવાનાં, તેના પુળા બાંધવાનાં, તેમાંથી અનાજ કાઢવાનાં વિગેરે જુદી જુદી જાતનાં યંત્રો ( સાંચાઓ ) નો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જે ઘોડાથી ખેંચવામાં આવે છે યા વીજળીક શક્તિથી ચલાવવામાં આવે છે, એવાં યંત્રો પણ છે કે જે એકજ વખતે હળ ચલાવે, સમાર ફેરવે અને બીયાં વાવી શકે. આપણે ત્યાં મોટા મોટા જમીનદારો પણ તેવાં યંત્રોનો ઉપયોગ કરી શકતા નથી.

ફસલ કાપવાના યંત્રથી ૪૦ મીનીટમાં એક એકર પાક કાપી શકાય છે.

અમેરિકામાં હાથથી કાંઈ પણ કામ કરવામાં આવતું નથી. કારણ કે કોઇ પણ કામ કરવાને માટે યંત્રો વાપરવામાં આવે છે. હાથથી ખેતી કરવામાં જ્યાં રૂપિયો મળે છે ત્યાં યંત્રોથી ખેતી કરવાથી મહોરો પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. યંત્રોને લીધે અમેરિકાના ખેડુતો આનંદથી જીવન વ્યતિત કરે છે, જ્યારે અહીં ખેતી સંબંધી જ્ઞાન સિવાયના આપણા ખેડુતો આળસથી ઘાસની ઝુંપડીયો, ફાટલાં વસ્ત્રો અને એકવાર ખાવાને અનાજ, ટુટેલાં ગોદડાં અને ભાગલી ખાટલીનો ઉપયોગ કરે છે.

બંને દેશની આર્થિક દશામાં જમીન અસ્માનનો ફેર છે.

આપણે ત્યાં ઘણું કરીને ચોમાસામાં એકજ વખત જમીનનું વાવેતર કરી પાક પકવવામાં આવે છે.

જમીનમાં એક પાક લીધા પછી પણ સારૂં ખાતર નાંખીને ફરી વાવેતર કરી શકાય છે. તે નકામી પડી રહે તેથી આપણનેજ નુકશાન થાય છે. અને તેને માટે પાણીની જરૂર પડે છે, તે કુવા તળાવ કે નહેરમાંથી લેવાથી અધિક લાભ થાય છે. જ્યાં કુવા ન હોય ત્યાં ખોદાવવા. આવા કુવા ખોદાવવાને માટે પૈસા હોતા નથી તો સરકાર પાસે વ્યાજે રૂપિઆ—તગાવી લઇ શકાય છે.

જો રબ્બર, એરંડા, કપુર, કપાસ, લીંબુ, તંબાકું, મગફળી, કેળાં, અરબી ખજુર, નારીએળ, ઔષધિયોની વનસ્પતિયો અને ગુલાબ ચંબેલી વિગેરેનાં ફુળને ઉત્પન્ન કરવામાં ધ્યાન આપવામાં આવે તો બહુજ લાભ થવાનો સંભવ છે.

તેમજ રેશમ, ઉન, મદ અને ઉમદાં લાકડાં, રંગ, લાખ અને તેલ આપનાર વૃક્ષોની ઉત્પત્તિની તરફ વિશેષ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે તેથી કરોડો રૂપિઆ કમાઇ શકાય તેમ છે.

દીવેલા—એરંડાનાં જો સારાં મોટાં બી વાવવામાં આવે તો દરેક ઝાડ દીઠ એક વર્ષમાં એક રૂપિઆનાં બી અને દીવેલીયો ઉતરે છે. એક વીઘામાં ૫૦૦ દીવેલા ઉગી શકે છે. તો તે હિસાબે એક વીઘામાં એક વર્ષે ૫૦૦ રૂપિઆનો ફાયદો મળે છે.

તમાકુની ફસલમાં હાલ એક એકરે ૬૦ રૂપૈયાનો લાભ છે એવું અનુમાન થાય તે પણ જો સાવધાનીથી તેનો સુધારો થાય તો ૧૦૦ રૂપિઆ દર એકરે ન મળે તેમ છે. માર્ચમાં ઘઉં કાપીને ખેતરમાં તંબાકુનાં બી વાવવામાં આવે અને જુનમાં કાપી લેઇ ફરી વાવેતર કરી શકાય છે. આવી વખતે કૃષિવિદ્યાનું જ્ઞાન ન હોય તો સારો લાભ મળી શકે છે, કેમકે એક વખત પાક ઉતાર્યો પછી તેમાં યોગ્ય ખાતર નાંખી પાછો જમીનનો કસ વધારવો જોઇએ.

# પ્રકરણ ૫૯ મું.

## જમીનની ઉત્પાદક શક્તિ વધારનાર ખાતર.

### જમીનના મુખ્ય પ્રકાર નિચે પ્રમાણે છે:—

રેતાળ જમીન, ચિકણીમાટીવાળી સખત જમીન, ચુના કે પથ્થરવાળી જમીન, કોયલાવાળી જમીન અર્ધ રેતાળ જમીન, ચુનાના પથ્થર અને માટીના મિશ્રણવાળી જમીન, રેત અને પથ્થરીવાળી જમીન જે જમીન બહુ સખત નહિ તેમ બહુ નરમ નથી તે સારી હોય છે, સખત જમીન બરોબર ખેડાતી નથી. અને તેથી જળ, વાયુ, પ્રકાશ અને તેજ અંદર જઈ શકતાં નથી, માટે ઘણી સખત જમીન હોય તો તેને નરમ કરવી જોઈએ. તેમજ કદી રેત અને કાંકરાને લીધે જમીન બહુ નરમ હશે તો તેમાં પાણી જલ્દીથી નીચે ઉતરી જાય છે, એટલે વાવેતરને પાણી મળી શકતું નથી. જેથી તેમાં ચીકણી માટી નાંખીને જરાં સખત બનાવવી જોઇએ.

ઓકિસજન, કાર્બન, હાઇડ્રોજન, કૅલશિયમ, મેગનેશિયમ, લોઢું, ગંધક, પોટેશિયમ, ફોસ્ફરસ, નાઇટ્રોજન આ દસ પ્રધાન તત્વ જમીનને માટે અત્યાવશ્યક છે. હવે જમીનમાં જે પ્રકારનું તત્વ ન હોય તે પ્રકારનું ખાતર નાંખીને જમીનને સમધારણ સર્વ તત્વોવાળી બનાવવી જોઇએ કે જેથી તેમાં ઉત્પન્ન સારૂં થઇ શકે.

જમીનમાં સેંકડે ૯૦ ટકા કાર્બન, હાઇડ્રોજન અને ઓકિસજન હોય છે. પરંતુ જળ અને પવનમાં તેનું પ્રમાણ અધિક હોવાથી જેથી તે દ્વારા જમીનમાં તે પદાર્થો મળી શકે છે. પરંતુ કૅલસિયમ, મેગનેસિયમ, લોઢું અને ગંધક, જમીનમાં થોડા પ્રમાણમાં જોઇએ. તે પણ સર્વ જમીનમાં થોડા ઘણા પ્રમાણમાં મળી શકે છે. પરંતુ પોટેસિયમ, ફોસફરસ અને નાઇટ્રોજનની જમીનમાં વધુ પ્રમાણમાં જરૂર પડે છે, અને તે જમીનમાં હોતાં નથી. જે નવી જમીનમાં તે હોય છે તે પણ તેમાં એકાદ સફલ પાકવાથી જતાં રહે છે. જેથી તેને જો જમીનમાં ન નાંખવામાં આવે તો પાક ઓછો થાય છે. જેથી પોટેસિયમ, ફોસફરસ અને નૈટ્રોજન્ન ત્રણે તત્વો જમીનમાં નાંખવાની જરૂર પડે છે.

### ખાતર.

આપણને તેમજ પશુને ખાવાની જરૂર પડે છે તેવીજ રીતે

જમીનને પણુ ખાવાની જરૂર પડે છે. જેમ મનુષ્ય, ગાય, બળદ વિગેરે પ્રાણિયોને ખાવા ન આપવાથી તે કામ કરી શકતાં નથી અને ઝટ મરી જાય છે, તેવીજ અવસ્થા જમીનની થાય છે. તેને જીવતી રાખવા માટે ખાવા આપવુંજ જોઇએ.

જમીન એ ઉત્પાદક શક્તિનો ભંડાર છે. ભંડાર, કોશ, અને ખજાનાની અંદરથી દરારેજ ખર્ચ કરવાથી ખાલી થઇ જાય છે. જે લોકોની આવદાની ખર્ચ કરતાં ઓછી હોય છે, તે લોકો જલ્દી દેવાળું કાઢે છે. તેવીજ રીતે હીંદની જમીનની શક્તિયોનો ખર્ચ વધારે છે પરંતુ તેમાં કોઇ શક્તિદાયક પદાર્થ નાંખવામાં આવતો નથી, અને જેથી નિઃસત્વ થઈ ગયેલી છે.

ઘણા કહેશે કે જમીનમાં ખાતર તો નાંખવામાં આવેજ છે. પરંતુ મનુષ્યને જેમ ઘઉં, ઘી વિગેરેને બદલે પાણી, અને રોટલીને બદલે પથ્થર આપવામાં આવે તો તે કેની રીતે જીવી શકે ? તેમજ એક શેર ભોજનને બદલે રોજ આધોળ આપવામાં આવે તો પણુ તે મરી જાય છે. તેવીજ રીતે આપણે જે ખાતર નાંખીએ છીએ તેનું પણુ તેમજ છે.

કયું ખાતર નાંખવું જરૂરી છે અને કયું ખાતર ન નાંખવું જોઇએ, તેનું આપણુને જ્ઞાન નથી, તેથી તે પ્રમાણે કરી શકતા નથી. જમીન સર્વ પ્રકારના ઉત્તમ પદાર્થો આપવાને માટે તૈયાર છે. પરંતુ તેને ખાતરરૂપી ભોજન યોગ્ય પ્રમાણુમાં આપવું જોઇએ. તે નિચે પ્રમાણે.

૧ પશુઓનાં મળમુત્ર, સડેલાં પાંદડાં, રાખોડી, તે સિવાય બીજા ખાતરો પણુ નાંખવા જોઇએ. તે નિચે પ્રમાણેઃ—

૨ પોટાસિયમ—રેતાળ જમીનમાં પોટેસિયમ હોતો નથી.

મકાઈ લઈ લીધા પછી જે ખાંપા બચે છે તેને ખેતરમાં બાળી દેવાથી, તે મકાઇના ખાંપામાં જે પોટાસિયમનો ભાગ વધુ પ્રમાણુમાં હોય છે, જે તેને બાળવાથી ખેતરમાં જાય છે.

મકાઇનું ઘાસ જે જાનવરોને ખવરાવવામાં આવે તેમનાં મળ મુત્રને ખેતરમાં નાંખવાથી જમીનને પોટાશિયમ મળી શકે છે.

લાકડાં બાળવાથી જે રાખ બને છે તે રાખોડીને ખેતરમાં નાંખવાથી પણુ પોટાશિયમ મળે છે. ચોખાનું ભુસું અને ડાંગરનાં છાલાં કે જેને પશુઓ ખાતાં નથી, તેને ખેતરમાં નાંખવાથી અથવા ખેતરમાં બાળીને તેની રાખ ખેતરમાં પાથરવાથી જમીનને પોટાશિયમ મળી શકે છે. તે પણુ ન મળે તો બજારમાંથી નિચેની વસ્તુઓ લાવવી.

| | |
|---|---|
| પોટાશિયમ ક્લોરાઇડ | ૪૦% |
| પોટાશિયમ સલ્ફેટ | ૪૨% |
| કૈનીત | ૧૦% |

એક એકર જમીનમાં પોટાશિયમ સલ્ફેટ અને પોટાશિયમ ક્લોરાઇડ ૧ાા મણ નાંખવાથી અતિ ઉત્તમ પાક—લગભગ ૮૦ મણ મકાઇ પેદા થાય છે. એકવાર આટલો પોટાશિયમ નાંખવાથી ઘણાં વર્ષો સુધી ચાલી શકે છે. સાથે પશુઓનાં મળમુત્રનું ખાતર પણ નાંખવું જોઇએ.

ચુનાનું ખાતર પણ જમીનમાં નાંખવું આવશ્યક છે. કારણ કે તે સખત જમીનને નરમ કરે છે. ખટાશ આવી હોય છે તો તેને કમી કરે છે, લોઢાના ભેગને દુર કરે છે. વળી ચુનો અને જમીન એકત્ર થવાથી ગંધક પણ જમીનને મળી શકે છે.

ફોસ્ફરસનું ખાતર પણ જમીનને આપવાની જરૂર છે. મકાઇ અને ઘઉંની ખેતીમાં ફોસ્ફરસની વધુ જરૂર પડે છે. તેનો ¾ ભાગ દાણામાં જાય છે અને ¼ ભાગ છાલામાં, ભૂસામાં અને રોપામાં હોય છે.

પશુઓના મળ મુત્રમાં ફોસ્ફરસ હોય છે. જેથી તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી ખાતર નાંખવામાં આવે તો જમીનને ફોસ્ફરસ મળી શકે છે.

પશ્ચિમ નિવાસીયો ખાતરને માટે બજારમાંથી નિચેની વસ્તુઓ ખરીદ કરીને તેનો ખાતર તરીકે ઉપયોગ કરે છે.

૧ સુપર ફોસ્ફેટ ઓફ લાઇમ, ૨ પરવર્ટિડ ફોસ્ફેટ, ૩ સ્લેગ ફોસ્ફેટ, બાયો ફોસ્ફેટ, હાડકાંનો ફોસ્ફેટ ( Bone Phosphate. )

**હાડકાનું ખાતર**—હાડકાંને ખાંડી ચુર્ણ કરીને જમીનમાં નાંખવામાં આવે છે. ઘાસ અને મેવાદાર વનસ્પતિને ઉગાડવાને માટે તેનો અધિક ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તેમાં ૩—૩૦ દરસેંકડે નૈટ્રોજન અને સેંકડે ૮૫ ટકા ફોસ્ફેટ ઓફ લાઇમ હોય છે. તેનું જાડું ચુર્ણ કામમાં આવે નહિ પણ બારીક ચુર્ણ ઉપયોગી છે. જેનું ઝીણું ચુર્ણ બજારમાં મળી શકે છે. તેને તાજા છાણની સાથે મેળવીને ખેતરમાં નાંખવાથી લાભ થાય છે. ૩ મણ હાડકાની ભૂકી અને એક મણ સોડા જમીનમાં નાંખવામાં આવે તો તે પશુના ૧૦૦ મણ મૂત્રના ખાતરની બરોબર છે.

હાડકાંનો લોટ અહીં બનાવી શકાતો નથી. દર વર્ષે સ્ટીમરો મારફતે હાડકાં ભરાઇને ઇંગ્લાંડ, જર્મની, ફ્રાન્સ, અને આસ્ટ્રેલિયા જાય છે. ત્યાં તે લોકો ખાતર તરીકે તેનો ઉપયોગ કરે છે. સને ૧૯૧૦–૧૬ માં લગભગ ૧૦૨૬૧૬૫૦ રૂપિઆના હાડકાં વિદેશ ગયાં હતાં.

ખાતરમાં હાડકાંના લોટનો ઉપયોગ કરવાથી પેદાશ ઘણીજ વધવાનો સંભવ છે. તેના જેવી ફોસ્ફેટ આપનારી બીજી કોઇ પણ જાતનું ખાતર નથી.

**લોહીનું ખાતર**—પશ્ચિમના લોક માંસાહારી હોવાથી પશુઓને મારવામાં જે લોહી કસાઇખાનામાં જાય છે તેનો ખેડુત લોકો ખાતર તરીકે ઉપયોગ કરે છે. તેને ચુના અગર લાકડાંની રાખમાં મેળવીને જમીનમાં નાંખવામાં આવે છે.

**નૈટ્રોજન** સણ, ચણા, વિગેરેનો પાક લીધા પછી તેને ઘાસ શુદ્ધાં ખેડી નાંખવાથી નૈટ્રોજન અને ફોસ્ફરસ પણ જમીનમાં આવી શકે છે. ફોસ્ફરસને માટે હાડકાંનો લોટ, ડાંગરના છોડાં અને લાકડાંની રખ્યા અને પોટાશિયમ સલ્ફેટ જમીનમાં ખાતર તરીકે નાંખતા રહેવું જોઇએ.

લંડનના ગંદકીને ખાતર તરીકે વેચવાથી ૩૧,૫૦,૦૦,૦૦૦, રૂપિયા ઉપજે છે. ગંદકીની દુર્ગંધી દુર કરીને તેનો ખાતર તરીકે ઉપયોગ કરવાની યુક્તિ તે લોકોએ શોધી કાઢી છે. તેવીજ રીતે શહેરની ગંદકી પણ ખાતર તરીકે ઘણોજ ગુણ કરે છે. ઘણી જગ્યાએ ગંદકીને નદીયોમાં વાળવામાં આવેલી હોય છે. જેથી તેનો હજારો રૂપિઆનો ખાતર તરીકેનો જે લાભ મળવો જોઇએ તે મળતો નથી.

સર્વ પ્રકારનો ખોળ એ પણ ઉત્તમ ખાતર તરીકે ઉપયોગી થઇ શકે છે.

તેલનાં બી વિદેશમાં ઘણાંજ જાય છે. જો તમામ બીને અહીં જ પીલી અને તે તેલ વેચવામાં આવે અને ખોળ ઢોરને ખવરાવવાના ઉપયોગમાં આવે તો ઘણોજ ફાયદો થવાનો સંભવ છે.

પશુઓના મળમૂત્રના ખાતરમાં નિચે પ્રમાણે જુદાં જુદાં તત્વોનો સમાવેશ છે.

| ભેંસ અને ગાયના | નૈટ્રોજન% | ફોસ્ફોરિક એસિડ% | પોટાશિયમ% |
|---|---|---|---|
| મળમૂત્રના ખાતરમાં | .૪૨૬ | .૨૬૦ | .૪૪૦ |
| ઘોડા. | .૪૬૦ | .૨૬૦ | .૪૮૦ |

| | | | |
|---|---|---|---|
| સૂઅર. | .૩૪૦ | .૩૬૦ | .૩૨૦ |
| ઘેટાં. | .૭૬૮ | .૩૬૧ | .૫૬૧ |
| બકરાં | .૮૦ થા .૨ સુધી | .૫ થી .૨ સુધી | .૮ થી .૯ સુધી |

ઘણા લોકો છાણનો ખાતર તરીકે ઉપયોગ કરવાને બદલે તેનાં છાંણાં થાપી અને બળતણ તરીકે ઉપયોગ કરે છે. અને તેની રાખોડીને વાસણો સાફ કરવામાં ઉપયોગ કરે છે જેથી સારૂં ખાતર પુરતું મળી શકતું નથી. ગોબર બાળવાથી ધનની પણ હાનિ થાય છે તેની આપણા લોકોને ખબર નથી.

ખાતરની ખેતરમાં ઢગલીઓ કરવામાં આવે છે જેથી તેનો અર્ધો તત્વ તો હવામાં ગુમ થઈ જાય છે. તે સુકાવાથી મણે ૨૦ શેર ખાતરનો કસ જતો રહે છે. પશ્ચિમની પ્રજા ખેતરમાં ખાતર નાંખવાને માટે પણ યંત્રોનો ઉપયોગ કરે છે. ખેતરમાં ખાતર નાંખી તેને જમીન સાથે ખેડીને તરતજ ઉપર તળે કરી નાંખવું જોઇએ જેથી તેનો કસ જતો રહે નહિ.

પશુના મળમૂત્રનું ખાતર પ્રતિ એકરે ૨૦ થી ૩૦ મણ નાંખવું જોઇએ.

દીવેલીના ખોળ અગર છોતરાનું ખાતર દર એકરે ૨ થી ૪ મણ નાંખવું જોઇએ.

કણજના ખોળ અગર બીનાં છોતરાંનું ખાતર દર એકરે ૩ થી ૫ મણ નાંખવું જોઇએ.

સરસવના ખોળનું ખાતર દર એકરે ૨ થી ૩ મણ નાંખવું જોઇએ.

સમુદ્રના કાંપનો પણ ખાતર તરીકે ઉપયોગ થઇ શકે છે.

યોગ્ય ખાતર યોગ્ય માત્રા અને યોગ્ય રૂપમાં જમીનમાં નાંખવાથી જમીનની ઉત્પાદક શક્તિ વધે છે, યોગ્ય ખાતર નાંખવાથી પેદાશ સારી થાય છે. જ્યારે ખાતર ન નાંખવાથી પેદાશ ઘટી જઈ જમીનનો કસ જતો રહે છે.

# પ્રકરણ ૬૦ મું.

## ખેતી સંબંધી કેટલાક પ્રયોગો.

### ઝાડની કલમ કરી રોપવાં.

જે ઝાડની કલમ કરવી હોય તેની ડાળીને પ્રથમ કામઠાની પેઠે ભાગે નહિ તેમ ધીમે ધીમે વાળીને દોરો બાંધવો એમ રોજ થોડો દોરો ખેંચી ડાળ ભાગે નહિ તેમ વાળતા જવું. પછી ડાળીનો છેડો ઉંચો થયેલો જણાય એટલે એક લાકડાની ઘોડી ઉપર માટીનું કુંડું મુકી તેમાં ડાળીનો વળેલો ભાગ થોડો કાપ મુકી દાબવો પછી રોજ થોડું થોડું પાણી રેડયાં કરવું પછી એકાદ મહિને તે ડાળીને નવાં પાન આવવા લાગે એટલે થડથી બાજુ તરફના કુંડાની બહારથી ચારેક આંગળને છેટે થોડાક કાપ મૂકવો એમ રોજ થોડો ઉંડો કાપ કરતાં અડવાડીઆમાં ડાળી કાપી નાંખવી અને પછી કુંડાને લેઇ લઇ તેમાંની જે ડાળી વાળેલી રોપી હોય તે જમીનમાં કુંડા સાથે રોપી દેવાથી તે ઝાડ તે કલમનું તૈયાર થાય છે.

૨ જેમાંથી કલમ કાપવાની હોય તે ઝાડ તથા કુંડામાંથી રોપો લઈ સાથે સાથે રાખી પછી છરીથી આડત્રાંસી કલમ કરીને કપાયલા ભાગને જોડી દઇ ઉપર કેળનું પાન પાણીમાં પલાળી વીંટાળવું પછી મજબુત બાંધી દઈ છાંણ માટીનું મિશ્રણ ચોપડવું.

### ફળ ઝાડ સંબંધી કેટલાક પ્રયોગો.[1]

વાંઝીયા ઝાડને ફળ થાય તેવો પ્રયોગ. (અનુભવેલો નથી.)

૧ ઘેટાં અને બકરાંની લીંડીઓનું ચુર્ણ ૫૧૨ તોલા, તલ ૨૫૬ તોલા, જવનો સાથવો તો. ૬૪, અને મરેલી ગાયનું માંસ ૪૦૦ તોલા, પાણી ૧૦૨૪ તોલા મેળવી મિશ્ર કરી સાત દિવસ રહેવા દેવું, પછી જે ઝાડને ફળ ફુલ ન આવતાં હોય તેના મૂળમાં રેડવાથી તે વાંઝીયું હશે તોપણ ફલ ફુલ આવશે.

૨. અડદ, મગ, તલ, જવ અને કળથીને દુધમાં નાંખી ઉકાળો કરી પછી તે દુધને વાંઝીયા વૃક્ષોના મૂળમાં સીંચવાથી ફળફુલ ઉગે છે.

### ફળ સુદ્ધાં ઝાડ કેવી રીતે ઉગે.

અંકોલનાં બીને પાણી સાથે પીસીને તેમાં ગમે તે વૃક્ષનાં

---

૧ આ પ્રકરણમાં આપેલા પ્રયોગો જુની બુકોને આધારે લખ્યા છે. અનુભવસિદ્ધ નથી.

બીને પલાળીને સુકવવાં એવી રીતે સો વાર પલાળીને સો વાર સુકવવાં પછી ઝાકળના પાણીથી પલળેલી જમીનમાં તે બીને વાવવાથી એક ક્ષણમાં ફળ સાથે ઝાડ ઉગે છે.

તેમજ વડગુંદાને પાણી સાથે વાટી તેના પુટ દઈ બી વાવવાથી તુરત વૃક્ષ ઉગે છે.

### ફળ સાથે ઝાડ ઉગાડવું.

કોઈપણ ઝાડનાં બીને ઘીમાં પલાળી પછી દુધમાં નાંખે પછી બીજે દિવસે કાઢી છાંણથી ધોઈ નાંખી ઘીમાં પલાળી પાછું દુધમાં નાંખે એમ દસ દિવસ સુધી રોજ કરવાથી પછી તેને સુવર અને હરણના માંસનો ધુપ દઈ માંછલાં અને સુવરની ચરબીની સારી પેઠે ભાવના દઈ જે જમીનમાં પ્રથમ તલ વાવ્યા હોય તે જમીનમાં વાવી તે પર દુધ અને પાણી ભેગાં કરી રેડે તો તે બીમાંથી ફુલો સાથે ઝાડ ઉત્પન્ન થાય છે.

### બોરડીને બોરાં મોટાં શી રીતે આવે?

બોરડીના મૂળમાં જેઠીમધનો ઉકાળો કરી તેને ઠંડો પાડી મૂળ આવે ત્યાં સુધી છાંટવો અને મૂળ આવ્યા પછી જેઠીમદનો ભૂકો અને મદ મૂળમાં પુરવાથી બોર મોટાં અને મીઠાશવાળાં આવે છે.

### નારંગી મોટી થવા માટે શી રીતે કરવું

નારંગીના ઝાડના મૂળમાં ખાડો ખોદી દુધ, ગોળ અને જાનવરના માંસની મેળવણીનું ખાતર પુરવાથી ફળ મોટાં આવે.

### કેરી મોટી કેવી રીતે પાકે?

આંબાના મૂળમાં, નાગરમોથ અને વીરણ વાળાને દુધ કે પાણીમાં ઉકાળી સીંચવાથી મોટી કેરીઓ પાકે છે.

### દાડમનાં ફળ મીઠાં શી રીતે પાકે.

દાડમના મૂળમાં સડેલા છાણનું ખાતર અને ખંડેરનો જુનો ચુનો મેળવી પુરવાથી મીઠાં ફળ થાય છે.

### ફળ મોટાં અને બી નાનાં કેવી રીતે પાકે.

ઝાડનાં મૂળીયાંમાં જેઠીમદ, ખાંડ, અને મહુડાંને મેળવી રોજ સીંચવાથી તે ઝાડનાં ફળ મોટાં થાય છે અને બી નાનાં થાય છે. ઘણો વખત આ પ્રયોગ કરવાથી બી વગરનાં ફળ થાય છે.

### કેળાં મોટાં કેવી રીતે પાકે.

કેળનો કાંદો વાવતા પહેલાં તેમાં તપાવેલા લોઢાના સળીઆથી કાંણું પાડી તેમાં હાથીદાંતનો ભૂકો ભરી પછી જમીનમાં દાટવાથી

તે પર કેળાં મોટાં આવે છે.

### ફળ ફુલ જલ્દી કેવી રીતે ઉગે.

જે બીને ચણાના ખારમાં બોળી સુકવી દઇ તે સુકાયે ફરી બોળીને સુકવવું એમ સાત વખત કરી પછી તેને વાવવાથી તેનાં ફળફુલ જલ્દી ઉગી નીકળે છે.

### કુ મોસમે ઝાડનાં ફળ લાવવાં.

ખાતરની સાથે નવસાર અને ચુનો મિશ્ર કરી ઝાડના મૂળમાં નાંખવાથી કમોસમે તે પર ફળ આવે છે.

### કોઠાં અને બીલાં મોટાં લાવવાં.

મદ, દુધ, તેલ અને ગોળની મેળવણી કરી કોઠી અને બીલીના મૂળમાં છાંટતા રહેવાથી તેનાં ફળો મોટાં થાય છે.

### ધોળાને બદલે પીળું રૂ થાય તેનો ઉપાય.

પલાંસ, તળ, હળદર અને કાંજીને મિશ્ર કરી એક કુંડામાં માટી નાંખી તેમાં તે મિશ્રણ નાંખવું પછી તેમાં કપાસનાં બી વાવવાં અને પછી રોજ ઉપરનું મિશ્રણ થોડું થોડું માટી સાથે મેળવતા જવું જેથી તેને જે કપાસ થશે તેનું રૂ પીળું થશે.

### ફળ ઝાડ સુકાઈ જતાં હોય તો તાજાં કરવાં.

૨॥ શેર પાણીમાં ૧ ભાગ ખાંડ અને ૨ ભાગ સુરોખાર, એમોનીઆ અર્મસલ્ફેટ ૪ ઔંસ પીગળાવી તેમાંથી ૨॥ રૂપીઆ ભાર પાણી લઇ તેમાં બીજું ૧૦ શેર પાણી મેળવી સુકાઇ જતા ફુલઝાડના મૂળમાં અડવાડીઆમાં બે વખત છાંટવાથી તે ઝાડ તાજાં થાય છે.

### બે કલાકમાં મેથી શી રીતે ઉગે.

ચણાના ખારના મેથીને સાત પુટ આપી પછી જમીનમાં વાવી ઉપર પાણી છાંટતાંજ તે એક બે કલાકમાં ઉગી નીકળે છે. જે ભાજી કરીને ખવાય છે.

### ઝાડ એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ વાવવું.

જે ઝાડની ડાળી ફુટી ન હોય તેને એક શિશિર રૂતુમાં, અને ડાળીઓ ફુટી હોય તો હેમંતમાં અને જેને બરોબર ડાળાં ફુટયાં હોય તેને વર્ષારૂતુમાં એક જગ્યાએથી ઉખાડીને બીજી જગ્યાએ રોપવું.

વાવતી વખતે ગાયનું દુધ, છાણ, વાવડીંગ તલ, મદ, ઘી, અને વીસ્ણુ વાળો સઘળાં વાટીને તેનો ઝાડના મૂળથી થડ તથા

ડાળીઓ સુધી લેપ કરી પછી ઉખેડીને બીજી જગ્યાએ વાવવાથી સુકાઇ ન જતાં ડાળ, પાન કાયમ રહીને ચોટી જાય છે.

### તીડથી થતા નુકશાનથી બચવું.

તીડ પડે ત્યારે ખેતરના એક ખુણામાં જ્યાંથી પવન ઘણો આવતો હોય ત્યાં દેવતા સળગાવી ને તે ઉપર લીલી ચાર નાંખવી જેથી અતિશય ધુમાડો થશે તે વા ખેતર ઉપર પ્રસરાવાથી તીડો તુરતજ ઉડી જાય છે.

---

## પ્રકરણ ૬૧ મું.

---

### બીયાવું.

જમીનમાં વાવવાને માટે અનાજના બીની જરૂર છે. આ પ્રમાણે ખેતીની ઉપજ વધુ થાય અથવા તો પાક વધારે પ્રમાણમાં અને સર્વોત્તમ થાય તે અર્થે બીની પસંદગી કરવી જોઇએ. જેમ બી સર્વોત્તમ તેમ પાક વધારે સારો થાય અને તે વળી કીંમતી થાય છે. આપણા કરતાં અમેરિકા વિગેરે દેશોમાં પાક વધારે થાય છે. તેમાં તેઓ બીને ઉત્તમ પ્રકારનું કેળવે છે તે પણ છે. બીની જાત, તેનું ખરા ખોટાપણું, નિરોગી બી, ઉતરી ગયેલું કે બગડી ગયેલું બી, ઉભા પાક વખતે કરેલી બીની પસંદગી વિગેરે બાબતો ઉપર ખેડુતે ખાસ ધ્યાન આપવું જોઇએ. કે જેથી પાક સારો અને વધારે ઉતરે. ગમે તેવું બીયાવું વાપરવું નહિ પણ જેમ બીની જાત સારી તેમ માલ વધારે અને સારો થવાનો. માટે જે જાતનું વાવેતર કરવું હોય તે જાતનાં ઉત્તમ બીનો સંગ્રહ કરવો જોઇએ. અને પછી તેજ વાવવું જોઇએ કે જેથી પાક સારો ઉતરે.

---

## પ્રકરણ ૬૨ મું.

---

### પાણી કુવા.

ખેતીનો આધાર પાણી ઉપર છે. વરસાદ આવે છે તો ખેતી ઉત્તમ પ્રકારે થાય છે અને નથી આવતો તો ખેતીમાં કાંઈ પાકતું નથી અને દુકાળ પડે છે.

## કુવા.

આવી સ્થિતિથી બચવા માટે કુવાના પાણીનો લાભ લેવામાં આવે છે. હજુ કુવામાંથી પાણી કાઢવાને માટે પંમ્પનો ઉપયોગ આપણા લોકો કરતાં શિખ્યા નથી. પણ માત્ર કોસ જોડીને કોસથી જ પાણી કાઢે છે. અને જમીન પાય છે. પંમ્પને માટે કુવામાં પાણી વધારે જોઇએ. અને વધારે પાણી શાયડા મુકવાથી કુવામાં આવે છે.

આવી રીતે પ્રયત્ન કરી કુવામાં ઉંડાં પાણી કરવાં જોઇએ અને પછી પંમ્પ મુકાવી પંમ્પથી જો પાણી કાઢવામાં આવે તો થોડી મહેનત અને થોડા ખર્ચમાં વધારે જમીનને પાણી પાઈ શકાય છે. વળી સાધારણ રીતે એક કુવાથી જેટલી જમીન પાણી પી શકે છે તે સિવાય જેમાં પાણીનું સાધન ન મળે તેમ હોય તે જમીનમાં કુવા ખોદાવવા જોઇએ. અને વરસાદથી એકસાલ અનાજ લીધા પછી, શીયાળા અને ઉનાળામાં કુવાના પાણીથી ખેતી કરી અનાજ પકવવું જોઇએ જેથી પેદાશ વધવાનો સંભવ છે.

## કુવા ખોદાવતી વખતે કયાં કેટલું પાણી નીકળશે તે જોવાની રીત.[1]

જે જગ્યાની વૃક્ષવેલી સુકી ન હોય પણ કસદાર હોય તો ત્યાં ખોદવાથી ત્રણ પુરૂષ જેટલી ઉંડાઇએ પાણી મળી આવે. જ્યાં, સાગ બીલી, સાદડ, લીંબડો અને સીસમ ૦ાા ઝાડનાં પાંદડાં સુકાં અને કાંણાં પાડેલાં હોય તો ત્યાં પાણી ઉંડુ હોય, જ્યાં ડાભ, કાંસ, અને ખજુરી, જાંબુ, નેતર વિગેરે ઝાડ તાજાં જણાય અને જ્યાં વડ, ઉમરડો, વિગેરે દુધવાળાં ઝાડ, નગોડ, બ્હેડાં વિગેરેનાં ઝાડ હોય ત્યાં ત્રણ પુરૂષ જેટલી ઉંડાઇએ પાણી થાય છે.

જ્યાં સઘળી જગ્યા ગરમ તથા થોડી ટાઢી હોય ત્યાં સતર ફુટ નીચે પાણી હોય.

વડ, પીંપળો કે ઉમરડો ત્રણે ઝાડ જ્યાં ભેગાં ઉગેલાં હોય, અથવા વડ અને પીંપળ એ બે ભેગાં ઉગેલાં હોય તો તે ઝાડ નીચે ત્રણ હાથ ઉંડે ખોદવાથી પાણી આવે છે. જ્યાં સુંવાળી અને નરમ રેતી વાળી જગ્યા હોય અને જમીનમાં ચાલતાં પોચો પગ પડે તેવી જગ્યામાં ૨૫ ફુટ નીચે પાણી હોય છે. જ્યાં ચાલતાં પગ તળે દબાઇ જાય અને રહેઠાણ વગર કીડા જેવાં જંતુ જણાય ત્યાં ૮ ફુટ

૧. આ પ્રયોગો અનુભવસિદ્ધ નથી પણ જુની બુકોના આધારે લખ્યા છે.

નિચે પાણી હોય, જ્યાં જંગલમાં ઘણા રાફડાઓની વચમાંનો રાફડો સૌથી ઉંચો હોય તે રાફડાની તળે, તેમ જ્યાં ખેતી અધવચ પાકતાં સુકાઈ જાય ત્યાં ચાર હાથ નિચે ખોદવાથી પાણી થાય. જ્યાં ઘણાં સુંવાળાં ને ઘટાદાર વૃક્ષો હોય તેની દક્ષિણ દિશામાં ૨૦ ફુટ નિચે પાણી હોય. જ્યાં ખડ, ઝાડ કે રાફડા ન હોય અને જ્યાં એકજ રંગની માટી હોય તો ત્યાં ૨૫ ફુટ નિચે પાણી હોય છે.

જે જગ્યાએ નેતરનું ઝાડ હોય તેથી પશ્ચિમ દિશામાં ત્રણ હાથ દુર ખોદવાથી ૮ ફુટ નીચે પાણી આવે. જો ત્યાં જાંબુનું ઝાડ હોય તો તેથી ઉત્તરમાં ત્રણ હાથ છેટે ખોદવાથી ૧૦ ફુટ નિચે પાણી થાય છે. જો ત્યાં જાંબુના ઝાડની નજીક પૂર્વ ભણી સાપનો રાફડો હોય તો તેની દક્ષિણે ત્રણ હાથ છેટે ખોદવાથી ૧૦ ફુટ નીચે ખોદવાથી મીઠું પાણી થાય છે.

ઉમરડાના ઝાડની પશ્ચિમમાં ત્રણ હાથ છેટે ખોદવાથી ૧૩ ફુટ નિચે પાણી થાય છે. સાદડ અને અંજીના ઝાડથી ત્રણ હાથ દૂર ઉત્તર તરફ સાપનો રાફડો હોય તો તે ઝાડની પશ્ચિમે ત્રણ હાથ છેટે ખોદવાથી ૧૮ ફુટ નિચે પાણી થાય. દેડ ઉમરડાના ઝાડની નજીક રાફડો હોય તો રાફડાની નીચે ૧૬ ફુટ નીચે પાણી હોય, જ્યાં બીલી અને ઉમરડાનું ઝાડ ભેગું ઉગ્યું હોય તેની દક્ષિણે ત્રણ હાથ છેટે ખોદવાથી ૧૫ ફુટ નિચે પાણી હોય, નગોડના ઝાડ તળે રાફડો હોય તો તેની દક્ષિણે ત્રણ હાથ છેટે, ૧૨ ફુટ નિચે મીઠું પાણી હોય, જ્યાં ખાખરો અને બોરડી પાણી વગરની જમીનમાં ભેગાં ઉગ્યાં હોય તો તેની પશ્ચિમે ત્રણ હાથ દૂર ૧૭ ફુટ નિચે પાણી હોય, બોરના ઝાડની પૂર્વે રાફડો હોય તો તેની પશ્ચિમે ત્રણ હાથથી દુર ૧૫ ફુટ નિચે પાણી હોય, બેઢાંના ઝાડ નજીક દક્ષિણ તરફ સાપનો રાફડો હોય તો તેથી બે હાથ છેટે પૂર્વ ભણી ૮ ફુટ નીચે પાણી હોય, પાણી વગરની જમીનમાં અરડુસાનું ઝાડ હોય તો તેની વાવ્ય ખુણામાં બે હાથ દુર ૧૫ ફુટ નિચે પાણી હોય, કદમના ઝાડની પશ્ચિમે જો સાપનો રાફડો હોય તો તેથી દક્ષિણે ત્રણ હાથ દુર ૩૦ ફુટ નિચે પાણી હોય, કણઝીના ઝાડની દક્ષિણે સાપનો રાફડો હોય તો તે ઝાડની દક્ષિણે બે હાથ દુર ૧૭ ફુટ નીચે ખોદવાથી પાણી થાય, જે ઝાડ તળે દેડકો બેઠેલો જણાય ત્યાંથી ઉત્તરે એક હાથ દુર ૨૩ ફુટ નિચે પાણી હોય, મહુડાના ઝાડની ઉત્તરે સાપનો રાફડો હોય તો તેની પશ્ચિમે પાંચ હાથ દુર ૩૫ ફુટ નિચે પાણી હોય, કોઠીના

ઝાડની દક્ષિણે રાફડો હોય તો તેની ઉત્તરે સાત હાથ દુર ૨૫ ફુટ નિચે પાણી હોય, તાડ કે નારીએલીના ઝાડને ફરતા રાફડા હોય તો તેની પશ્ચિમે ૭ હાથ દુર ૨૦ ફુટ નિચે પાણી હોય, પાણી વગરની જમીનમાં વીરણો અને ગંઠિાવાળી લીલા રંગની ધરો થતી હોય તો તે જગ્યાએ પાંચ ફુટ નિચે પાણી હોય, ચિત્રો, નસોતર, માલતી, ભારંગીનાં ઝાડ જ્યાં થતાં હોય તેની દક્ષિણે બે હાથ ઉપર ખોદતાં ૧૫ ફુટ નિચે પાણી નીકળે, જે જગ્યાએ સફેદ ફુલવાળો ખાખરો હોય તે જગ્યાએ તે ઝાડની દક્ષિણે બે હાથ છેટે ૧૫ ફુટ નિચે પાણી થાય.

જ્યાં ઠોકવાથી ગંભીર શબ્દ થાય ત્યાં ૧૮ ફુટ નિચે પાણી હોય, સમળીના ઝાડની ઉત્તરે રાફડો હોય તો તે ઝાડની પશ્ચિમે પાંચ હાથ દુર ૨૫૦ ફુટ નિચે પાણી હોય છે. કેરડો અને બોરડી ભેગાં ઉગ્યાં હોય ત્યાંથી ત્રણ હાથ છેટે પશ્ચિમ તરફ ૯૦ ફુટ નિચે પાણી હોય છે. જે રાફડા ઉપર ધરો અને ડાભ ઉગેલાં હોય ત્યાં નિચે ખોદવાથી ૧૦૫ ફુટ નિચે પાણી હોય.

## પાણી કેવું નિકળશે તે વિષે.

મુંજ, દાભ અને કાસ જે જમીનમાં ઘણા હોય, જ્યાં પથ્થરની કાંકરીઓ મળેલી ગળી જેવા રંગની માટી હોય, જ્યાં કાળી અને લાલ માટી મળી કેસર રંગની હોય ત્યાં ખોદવાથી મીઠું પાણી નીકળે છે. જ્યાં પાંડું રંગની ઉસર માટી હોય ત્યાં ખોદવાથી મીઠું પાણી નીકળે છે, જ્યાં ગળીના રંગની માટી હોય ત્યાં મીઠું પાણી હોય છે.

જ્યાં કપીલા ગાયના રંગ જેવી જમીન હોય ત્યાં ખોદવાથી ખારૂં પાણી નીકળે છે.

જ્યાં પથ્થરના ભેદવાળી તાંબાના રંગ જેવી લાલ રંગની જમીન હોય ત્યાં તુરા સ્વાદનું પાણી થાય છે.

ખોદતાં પથ્થરનું વળું આવે અને તે મદ, ઘી, કબુતર કે રેશમી અતલસના જેવા રંગનું હોય તો ત્યાં અખુટ પાણી થાય છે.

મણી, મોતી, ચંદ્રમા કે સ્ફટીક જેવા રંગનું, સફેદ રંગનું, પથ્થરનું વળું આવે અથવા હીંગળોક કે સોનાના જેવા લાલ રંગનું ચળકતું કે હરતાલ જેવા પીળા રંગનું વળું હોય ત્યાં પાણી થઈ શકે છે.

પથ્થરના વળાનો રંગ કાળો કે પાકેલા ઉમરડાના જેવો હોય કે સુરમા જેવો કાળો હોય, કે કપીલ રંગનો હોય તો ત્યાં ખોદવાથી પડ ફોડયા પછી ઘણું પાણી નીકળે છે.

જે જમીન, રાખ, અગ્નિ-સુર્ય, કે ગધેડા કે ઉંટના રંગની હોય ત્યાં પાણી હોતું નથી.

જે લાલ રંગની જમીનમાં લાલ રંગની ટીસીયોવાળું કેરડાનું ઝાડ હોય તેને તોડવાથી દુધ નીકળતું હોય તો ત્યાં ખોદવાથી તળે પથ્થરનું વળું આવે છે તેને તોડવાથી પાણી થાય છે.

## બગડેલું પાણી શુદ્ધ કરવું.

સુરમો, ખસ, કડવાં તુરીયાં, આંબળાં, મોથ અને નીરમળીનાં ફળ સરખા ભાગે લઇ તેનું ચુરણ બગડેલા કુવાના પાણીમાં નાંખવાથી પાણી ચોખ્ખું અને મીઠું થાય છે.

## તળાવ નદી અને નહેરો.

જેમ ખેતીને માટે કુવામાંથી પાણી લઈ જમીન પાવામાં આવે છે તેમજ મોટાં તળાવોમાંથી અથવા તો નદી અને નહેરોમાંથી પાણી લઇ જમીનને પાવામાં આવે છે. ઘણી જગ્યાએ મોટાં મોટાં તળાવોમાંથી કાંસ કાઢેલો હોય છે, અને કેટલીક જગ્યાએ નદીઓને વાળી નહેરો કાઢેલી હોય છે. જે લગભગ પચીસ ત્રીસ ગાઉ સુધી લાંબી હોય છે. કેટલીક જગ્યાએ મોટાં દસ બાર ગાઉનાં તળાવો ખોદાવી તેમાં નદીઓ વાળેલી હોય છે, અને તેમાંથી નહેરો કાઢેલી હોય છે. આ પ્રમાણે નહેરોમાંથી પાણી લઇ જમીનને પાવામાં આવે છે જેથી ખેતીનો પાક સારો થઇ શકે છે.

આ પ્રમાણે ખેતીને માટે વરસાદ, કુવા, તળાવ, નદીઓ, નહેરો અને વહેળાના પાણીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જેથી ખેતી સારી થઈ શકે છે, અને તેથી પેદાશ પણ વધુ ઉત્પન્ન થાય છે.

## વરસાદ.

ખેતીને માટે વરસાદની હંમેશાં આશા રાખવામાં આવે છે. જો વરસાદ સારો હોય છે અને વખતસર જોઇતા પ્રમાણમાં પડે છે તોજ પાક સારો થવાનો સંભવ રહે છે.

હવે વરસાદ કયે વખતે કેટલો થશે તે સંબંધી વધુ હકીકત અમારા પુસ્તક **ભવિષ્યવેત્તા**માં જોવી. આ પ્રમાણે વરસાદ ક્યારે પડશે તેની જો ખેડુતને બરોબર ખબર હોય છે તો પછી તે જોઇતી વખતે વાવેતર કરી શકે છે. માટે તે સંબંધી માહિતી દરેક માણસને હોવી જોઇએ.

# પ્રકરણ ૬૩ મું.

## વરસાદ ક્યારે પડશે તે જોવાની રીત.[1]

સાધારણ રીતે વરસાદની રાહ ચોમાસામાં જોવાય છે.

જો પશ્ચિમ તરફ વીજળી થાય અને પૂર્વમાંથી પવન વાય તો ઘણા વખત સુધી વરસાદ થાય નહિ એમ સમજવું.

જે દિવસે સૂર્ય અસ્ત થતી વખતે સ્વચ્છ દેખાય તે દિવસે વરસાદ થાય નહિ.

પવન પશ્ચિમ દિશાથી કે વાવ્ય ખુણાથી વાવા માંડે તો તે દિવસથી પવન પાછો ફરી જાય નહિ ત્યાં સુધી વરસાદ વરસે નહિ.

ચંદ્ર ફીકો દેખાય તો વરસાદ પડવાનું ચિન્હ જાણવું પણ તાંબા જેવો દેખાય તો વરસાદ પડે નહિ.

દક્ષિણનો પવન વાય અને દક્ષિણમાં વીજળીનો ચમકારો થાય ને વાદળાં દેખાય તો વરસાદ નજીક સમજવો.

સૂર્ય અસ્ત થાય ત્યારે તેનાં કિરણ જરા અંધારાવાળાં માલુમ પડે અને વિશેષે કરીને પૂર્વ દિશા તરફ આકાશ લાલ થઇને તેની ઉપરના ઉનના જેવો વાદળાંનો ઢગલો દેખાય તો જાણવું કે થોડા વખતમાં વરસાદ પડશે.

માથા ઉપર વીજળી થાય તે દિવસે પવન છુટે નહીં તો વરસાદ બહુ પડે છે.

જે દિવસે સ્વચ્છ તાપ પડે તે દિવસે વરસાદ બહુ થાય છે.

સૂર્યાસ્ત વખતે તેનાં કિરણોનું પ્રતિબંબ પૂર્વદિશાનાં વાદળાં ઉપર પડે અને તેથી વાદળાં ફેલાઇ જાય તો જાણવું કે હમણાં વરસાદ પડશે નહિ,

વરસાદની મોસમમાં, સુકી જમીન ઉપર દેડકાં કુદકારા મારે અને ડરાં+ડરાં+બોલે, નાના જીવજંતુ ઘરમાં આવવા માંડે, થોરીઆ ને નવાં પાંન ફુટે, ચકલીઓ બહુ ઉંચે ઉડી શકે નહિ, કાંચીડાનો રંગ પ્રથમ પીળો થઇને પછી લાલ થાય અને વારંવાર રંગ બદલાયાં કરે, બતકો અને જળ કુકડીઓ પોતાની ચાંચ વડે માથા ઉપર પાણી ઉછાળે, ઢોર પોતાની ડોક લાંબી કરી, નસકોરાં ફુલાવી સુંઘવા માંડે, કીડીઓનાં ટોળેટોળાં ઇંડાં લઇને દરમાંથી બહાર નીકળે,

[1] બીજા પુસ્તકના આધારે લખ્યું છે.

મીઠું હવાને લીધે ગળી જઇ પાણી થઈ જાય, આકાશમાં મચ્છ થાય, ચકલીઓ ધુળમાં નહાય, ઘોડા ખોંખારે, અને તીડ જેવાં પક્ષી નિચે ઉતરે, ટીટોડી પોતાનાં ઈંડાં ઉંચી જગ્યાએ મુકે, બહુ મંકોડા નીકળે, જમીન ઉપરના પક્ષીઓ ઘોંઘાટ કરી મુકે, પોતાના માળા તરફ જાય, કાગડા એકદમ જણાય નહિ, ચકલીઓ નીચે ઉડે, મરઘડાં બબે વખત બોલે તથા પાંખો ફફડાવે, છછુંદર ચંચળ જણાય, કુતરાં જમીન ખોતરે, બળદ હવા સુંઘે, કોયલ દોડમદોડા કરે, પાળેલાં જનાવર સળવિચળ થાય અને જુસ્સાથી કુદે, બિલાડાં મુખ સાફ કરે, આ સર્વ ચિન્હો વરસાદ આવવાનાં સમજવાં.

દિવસે સુર્ય વાદળા જેવો જણાય અને રાત્રે ચંદ્ર ફીકો જણાય તો સમજવું કે વરસાદ જરૂર આવશે.

વનસ્પતિનો વાસ વધારે આવે, દુરનો અવાજ ઝટ સંભળાય અને દુરના પદાર્થો નજરે જણાય તો સમજવું કે વરસાદ તુરત આવશે.

ચંદ્ર કે સૂર્યની આસપાસ ચકરડું જણાયતો જાણવું કે હજુ વરસાદ આવશે, નૈરૂત્ય ખુણામાં વાયું વાય; અને ઇશાન ખુણામાં વીજળી થાય તો સમજવું કે થોડાજ દિવસમાં વરસાદ થશે.

વાદળ ઉંચે અમુક દિશામાં જતાં હોય અને તેની નિચેથી જે વાદળાં તેથી અવળી દિશામાં જતાં હોય, એમ વાદળાંની ગતિ આડા અવળી હોય તો વરસાદ જરૂર થાય છે.

ચંદ્રની ઉપર પીળાશ જણાય તો વરસાદ આવશે એમ સમજવું પણ ચંદ્ર સફેદ ચાંદી જેવો જણાય તો સમજવું કે હવે વરસાદ થશે નહિ.

દિવસે ઠંડક થાય, સંધ્યા કાળે તાપ પડે અને અતિશય બફારો થાય તો જાણવું કે વરસાદ તુરત થશે.

શુકલ પક્ષના બીજા અઠવાડીઆમાં વરસાદ પડવો શરૂ થાય તો જાણવું કે વરસાદ પુનમ સુધી ટકશે. અને કૃષ્ણ પક્ષના બીજા અઠવાડીઆમાં વરસાદ પડવો શરૂ થાય તો જાણવું કે તે વરસાદ વધુ વખત ટકશે નહિ.

સવારમાં આકાશનો દેખાવ લાલ રંગનો જણાયતો જાણવું કે તેજ દિવસે પવન અને વરસાદ પડશે અને સાંજે તેવો જણાયતો વરસાદ નહિ પણ હવા સારી આવશે એમ સમજવું, મેઘ ધનુષ્યનો રંગ લીલો હોય તો વરસાદ લાગલાગટ આવે પણ જો તેનો રંગ લાલ હોય તો વરસાદની સાથે પવન વાય.

આકાશમાં દરિયાના પાણી જેવી લીલા રંગની છાંટ જણાય તો જાણવું કે વરસાદ ઘણોજ આવશે પણ આકાશ બ્લુ રંગનું હોય તો જાણવું કે માત્ર વરસાદનાં ઝાપટાંજ આવશે.

સૂર્ય ઉદય થતી વખતે રાતો હોય અને તેનાં કિરણ કાળાશ અને ઝાંખ મારતાં હોય અને અસ્ત થતાં જાડા વાદળામાં ઢંકાયો હોય અને પુર્વમાં રતાશ મારે તો જાણવું કે તે વરસાદ થવાનાં ચિન્હ છે.

જ્યારે ભારે બરફ પડે કે ધુમસ જણાય ત્યારે સમજવું કે ઉત્તરમાં કે વાવ્યખુણામાં ૧૦૦ માઇલની અંદર તોફાન થાય છે.

જે નીરસ જાતનાં વાદળો દક્ષિણ કે નૈરૂત્ય ખુણામાંથી ઝડપથી આવતાં હોય તો બીજે દિવસે વરસાદ થાય. ચૈત્રમાં સફેદ પીંજેલા રૂ જેવાં વાંદળાંનાં ધાબાં દેખાય છે તેને સીરસ જાતનાં વાદળાં કહે છે. તે જે જગ્યાએ તોફાન થતું હોય તે તરફથી શાંત હવામાં જતાં જણાય છે. જો તે ઉત્તર અથવા વાવ્ય ખુણામાંથી આવતાં જણાયતો ૨૪ કલાકની અંદર વરસાદ આવે અને દક્ષિણ કે નૈરૂત્ય ખુણામાંથી આવતાં જણાય તો બીજે દિવસે વરસાદ થાય એમ સમજવું.

પવન ઉત્તરમાંથી વાતો હોય તો પૂર્વમાં વરસાદ થાય છે એમ સમજવું, દક્ષિણમાંથી વાતો હોય તો પશ્ચિમમાં અને પશ્ચિમમાંથી વાતો હોય તો ઉત્તરમાં ઘણો વરસાદ પડે છે એમ માનવું.

જોરથી પવન ફુંકાતો હોય તો તમારાથી ૧૦૦૦ માઈલ ફરતો વરસાદ પડે છે એમ જાણવું.

જ્યારે ઉષ્ણુમાપક યંત્રમાં પારો એકદમ ચઢે ત્યારે જાણવું કે ઉત્તરમાં તોફાન થાય છે.

એક રતલી કાચની સફેદ બાટલીમાં પાણી ભરી તેમાં થોડી ચીકણી માટી તથા એક જળો નાંખવી, અને બાટલીના મુખ ઉપર કપડું બાંધવું. આ પાણી દર અઠવાડીએ બદલતા રહેવું.

જો તે બાટલીમાંની જળો પાણીમાં નીચેની બાજુએ બેસી રહે તો સમજવું કે હવા સ્વચ્છ થાય છે અને હીમ પડશે, પણ નિચે ન બેસતાં બાટલીના મુખ આગળ આવીને બેસે તો સમજવું કે ખચીત વરસાદ આવનાર છે. પણ બાટલીમાંના પાણીમાં જળો ચપળતાથી ફરતી હોય તો જાણવું કે જોસબંધ પવન ફુંકાશે અને તોફાન થશે અને નીચે બેસે તો સમજવું કે વરસાદ અને તોફાન બંધ થઈ જશે.

# પ્રકરણ ૬૪ મું.

## અનાજનું વાવેતર.

### ઘઉં.

ઘઉંને માટે અગષ્ટ કે સપ્ટેંમ્બર માસમાં એટલે શ્રાવણ ભાદ્રપદમાં જમીનમાં ખાતર નાંખવું અને પછી જમીનને હલકા હળથી ખેડવી જેથી ખાતર જમીનમાં ભળી જશે. ઘઉં શીયાળામાં વવાય છે. આસો માસમાં વાવેલા ઘઉંને પાકતાં વાર લાગે છે પણ પેદાશ વધારે થાય છે. માગશરમાં વાવેલા ઘઉંની પેદાશ ઓછી થાય છે.

બે દાંતાવાળી ઓરણીથી ઘઉં વાવવામાં દર હાર વચ્ચે દોઢ ફુટ તફાવત રહે છે. વજનવાળી ઓરણીથી વાવવાથી બી જમીનમાં ભીનાશ હોય ત્યાં સુધી ઉંડું વવાય છે, અને બી ફરતું નથી. હલકી ઓરણીથી વાવવાથી ઘઉં ઉપર રહે છે. ઘઉંનું ખેતર બહુ વાર ખેડેલું જોઇએ કે તેમાં ઘઉં મૂળીઆં સહિત ધારવગરના દાતરડાથી ઉપાડવામાં આવે છે. ઉપાડયા પછી ખેતરમાં સુકવવા દે છે પછી પુળા બાંધીને ખળામાં લાવી કચરીને ચોખ્ખા દાણા કાઢે છે. બળદની જોડી ઘઉંના ઢગલા ઉપર હાંકવાથી તેના પગ નીચે કચરાઇ ઘઉં જુદા થાય છે પછી પવનમાં ઉપણે છે અને ચાળણીથી ચાળી સાફ કરે છે, તેથી ચોખા ઘઉં જુદા નીકળે છે.

ઘઉં એ સર્વ દેશનો ખોરાક હોવાથી પરદેશ ખાતે વધારે જાય છે. આપણા દેશમાં ૬ લાખ ૪૦ હજાર મણની ઘઉંની આવક છે. અને ૬૫ લાખ મણ નિકાશ છે.

### ડાંગર.

ડાંગર ઘણી જાતની થાય છે. આખા હિંદુસ્તાનમાં લગભગ ૪ કરોડ એકર જમીનમાં ડાંગેર વવાય છે. ડાંગરને ખાંડી ફોતરાં જુદાં કાઢી નાંખવાથી ચોખા થાય છે. ગરીબ મનુષ્યો બાજરી અને જુવારનો ઉપયોગ કરે છે જ્યારે સાધારણ અને શ્રીમંત લોકોનો ખોરાક ચોખા અને ઘઉં ઉપર છે.

જ્યાં બારે માસ જમીન ભીની રહે છે ત્યાં ડાંગેરનું વાવેતર થઇ શકે છે.

બંગાળામાં આખા વરસમાં પાંચ વખત ડાંગેરનું વાવેતર થાય છે. પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં વરસાદના પાણીથીજ ડાંગેર પાકે છે. કેટલીક જગ્યાએ નદી કે નહેરોમાંથી પાણી પાઇને ડાંગેર કરવામાં આવે છે.

કેટલાક તળાવનું પાણી પાઈ ડાંગેર વાવે છે. ડાંગેરનો પાક લીધા પછી તેજ જમીનમાં વાલ, એરંડા, ઘઉં વિગેરે વવાય છે. ડાંગેર વાવી જમીનમાં દર ચોથે વરસે શેરડીનો ઝાડ વાવવાનો ઘણી જગ્યાએ રીવાજ છે.

ડાંગેરનું દરૂ રોપાય છે તેમ ઓરણીથી પણ વવાય છે. ક્યા-રડામાં કે જ્યાં પાણી ભરાઇ રહે છે ત્યાં દરૂ રોપાય છે.

દરૂ રોપવામાં આવે છે તે કરતાં ઓરણીથી વાવવામાં બી ઘણું જોઇએ છે. દરૂ કરીને રોપવા માટે દર એકરે પોણોમણ કે ૨૫ શેરથી સવા બે કે અઢીમણ બી જોઇએ છીએ અને ઓરણીથી વાવવામાં દર એકરે ચારથી પાંચમણ બી જોઇએ છીએ.

દર વરસે ડાંગેરનાં લાખો ટન છાલાં યુરોપ અને પુર્વ એશિયા તરફ જાય છે. તેમજ ચોખાની કુશકી પણ પરદેશ ખાતે ચઢે છે. તેનાં મુખ્ય ગ્રાહકો જર્મની, ગ્રેટબ્રિટન અને સ્ટેટ સેટલમેન્ટ છે. બર્મા બંગાળા અને મદ્રાસ તરફથી છાલાં મોકલવામાં આવે છે. અને દર ટને રૂ. ૩૦ થી ૫૦ સુધી ઉપજે છે. આ ધંધો કરનારને સારી રકમ મળે તેમ છે કારણકે આપણા દેશમાં ઘણા માણસો ડાંગરનાં છોટાં નજીવી કીંમતે ઢોરને ખવરાવવા વેચી દે છે, અથવા તો નકામાં જાય છે, અને તેને એકઠાં કરી જો કોઇ પરદેશ ખાતે ચઢાવવાનો વેપાર કરે તો તેમાંથી સારા પૈસા મેળવી શકે છે.

## મકાઈ.

મકાઇનો ખોરાક તરીકે ઘણા દેશોમાં ઉપયોગ થાય છે. અમે-રિકામાં મોટા પ્રમાણમાં મકાઇનોજ ખોરાક છે. મુંબઇ ઇલાકામાં પંચમહાલ જીલ્લામાં મકાઇનું વાવેતર ઘણું થાય છે. ઉનાળામાં મકાઇ સારી થાય છે. કાળી અને ભીનાશવાળી જમીનમાં મકાઈ થાય છે. તેને ખાતર ને પાણીની વધારે જરૂર પડે છે.

પંચમહાલમાં ચોમાસામાં વાવેતર તરીકે મકાઇ વવાય છે, અને તેનો પાક લીધા પછી શિયાળામાં ઘઉં કે ચણાનું વાવેતર કરે છે. ત્યાંની ગોરાડુ જમીનમાં મકાઈ સારા થાય છે. મકાઇ ભેગું બીજું કોઇ અનાજ વવાતું નથી. મકાઇ પછી ઘઉં કરતાં ચણા વાવવામાં આવે તો જમીન સુધરે છે. મકાઇ માટે ઉંડી ખેડ કરવી જોઇએ તથા ખાતર પણ ઘણું નાંખવું જોઇએ.

મકાઇનું બી ઉત્તમ હોય તો દર એકરે ૮ થી ૧૦ શેર સુધી બી વવાય છે. મકાઈ બે દાંતવાળી ઓરણીથી દરેક હાર ૨૦ ઈંચને

છેટે કાઢી વવાય છે. કેટલાક હળવતી ચાસ કરતા જાય છે અને દર ત્રીજા ચાસમાં હાથ વતી બી વાવે છે. ત્રણથી ચાર માસમાં મકાઈનું વાવેતર પાકી તૈયાર થાય છે. મકાઈને કોઈ જાતનો રોગ થતો નથી. મકાઈના ડોડા ખાવા અથવા તો વેચવા માટે કાચા ને કાચા તોડીને વેચવાનો અત્રે રીવાજ છે, અને તેનું ઘાસ ઢોરને ખવરાવવા તેમજ છાપરાં છાવવા માટે ઉપયોગી છે.

## બાજરી.

હિંદુસ્તાનના બીજા દેશોમાં બાજરીનું વાવેતર ઘણું ઓછું છે. મુંબાઈ ઇલાકામાં અર્ધોલાખ એકર જમીનમાં બાજરીનું વાવેતર થાય છે. મદ્રાસ ઇલાકામાં ૩૦ લાખ એકરમાં બાજરીનું વાવેતર થાય છે.

જે વરસમાં વરસાદ ઓછો હોય તે વરસમાં જાર બાજરીનું વાવેતર ઘણું થાય છે. બહુ વરસાદથી બાજરી પીળી અથવા કાળી પડી જાય છે. થોડો વરસાદ વરસે અને વચમાં તડકો પડતો રહે તો બાજરી ઘણી સરસ પાકે છે. બાજરીને થુલી બેઠા પછી વરસાદ વરસે તો થુલી ખરી જાય છે ને ફાલ પુરો બેસતો નથી તેથી ઘણી જગ્યાએ જુલાઇ માસની અધવચ પછીજ બાજરી વવાય છે. એટલે ફાલ આવતી વખતે વરસાદ હોતો નથી જેથી નુકશાન થતું નથી.

બાજરી ભેગું કઠોળ વવાય છે. બાજરી પછી જુવાર કે કોદરા વાવી શકાય છે. જબલપુરી બાજરીના દાણા મોટા હોય છે. પ્રથમ વરસાદ આવ્યા પછી જમીન ખેડીને એકસરખી પોચી કરવામાં આવે છે. પછી તા. ૧ લી જુલાઇથી ૧૫ મી જુલાઇ સુધીમાં બાજરી વવાય છે.

બાજરી ત્રણ દાંતાવાળી ઓરણીથી વવાય છે, તેની હાર ૧૫ ઇંચને છેટે થાય છે, બી વાવ્યા પછી તેને ઢાંકવા માટે સમાર દેવામાં આવે છે. ૭ ઇંચ બાજરી ઉંચી ઉગે એટલે કરબડી દેવામાં આવે છે. પછી બે ફીટ ઉંચી થાય ત્યારે બીજીવાર કરબડી દેવામાં આવે છે, અને છેલ્લીવાર જમીન પોચી કરવા ઠાલી દંતાળ દે છે. જેથી જમીન પોચી થાય છે અને ભીનાશ પકડે છે.

જુલાઇમાં વાવેલી બાજરી ઑક્ટોબરમાં થાય છે. ઘણો વરસાદ વરસે તો કઠોળ સારૂં પાકે છે, ને થોડો વરસાદ પડે તો બાજરી સારી થાય છે. બાજરી પાકી ગયા પછી તેને કપાવી ખળામાં લઈ જઇ પુળા બાંધી ડુંડાં લણી લેવામાં આવે છે, અને તેના પુળા બાંધી

આથો ખડકી દે છે. ડુંડાં ખળામાં નાંખી બળદ પાસે કચરાવી દાણા જુદા પાડી ઉપણે છે, અને બાજરી જુદી કાઢે છે.

બાજરી કાપ્યા પછી કઠોળ તૈયાર થાય છે તેને કપાવી દાણા કાઢવામાં આવે છે.

દર એકરે બાજરી ૬ થી ૮ શેર, મગ, ૦ાા શેર, મઠ શેર ૧ અને ચોળા, તુવેર, ગવાર વિગેરે બીજું કઠોળ વવાય છે.

## જાર.

ગોરાડુ જમીનમાં જાર વવાય છે. કાંપવાળી જમીનમાં જાર સારી થાય છે. જાર સાથે તલ, મગ, તુવેર અને મઠ વિગેરે વવાય છે, ઘણું કરીને ગુજરાતમાં તુવેર, ગવાર, મઠ, મગ, અડદ, એરંડા, તલ, કપાસ વિગેરે વવાય છે.

બી જોઇએ તે કરતાં થોડું વધારે વાવવું. જારના પુળા સારા ખપે છે અને તેના પૈસા પણ સારા ઉપજે છે. દાણા માટે એક એકરે ૬ શેરથી આઠ શેર જાર વવાય છે. અને એક શેરથી દોઢશેર સુધી કઠોળ વવાય છે. બી ચાર દાંતાવાળી ઓરણીથી વવાય છે, એક હારથી બીજીહાર વચ્ચે સવા ફુટ અંતર રખાય છે. બી વાર્યાને ઉંધો દંતાળ હાંકી સમાર દેવાથી બી સરખું જમીનમાં દબાઇને ઢં-કાય છે. વાવ્યા પછી એકવાર નીંદાવવું પડે છે, નીંદાવાંથી અનાજ જોરથી ઉગે છે, પંદર દિવસે કરબડી દઇ નીંદામણ કાઢી નાંખવું જોઇએ. જાર તૈયાર થયે કાપી લઇ પૂળા બાંધી સુકાયા પછી કણસલાં લણી લેવામાં આવે છે. અને તેને પછી ખળામાં બળદ ફેરવી મસ-ળાવી, ઉપણી દાણા કાઢવામાં આવે છે.

જારની કડબ સંઘરી રાખવામાં આવે છે. અને તેના સારા પૈસા ઉપજે છે. એક એકરમાં જાર ૧૫ મણથી ૩૦ મણ સુધી થાય છે, કઠોળ ૨ાા મણથી ૫ મણ સુધી થાય છે, પુળા ૩૫૦ થી ૫૦૦ સુધી થાય છે, અને એકંદર એક એકરમાં જાર વાવીને લણનાં સુધીમાં ખર્ચ રૂ. ૧૫ સુધી થાય છે.

કેટલાક લોકો જારને વાવે છે અને પછી દાણા ન થવા દેતાં ઘાસ તરીકે ઉપયોગ પણ કરે છે.

## જવ.

ચીકાશ વગરની જમીનમાં જવ વાવવાથી સારા થાય છે. જવ ચાર માસે તૈયાર થાય છે,

### તુવેર.

તુવેરનો દાળ તરીકે ઘણો ઉપયોગ થાય છે. કાળી જમીનમાં તુવેર સારી થાય છે. મુંબાઇ ઇલાકામાં એકલી તુવેર વાવવાનો ચાલ નથી, કોદરાના વાવેતરમાં તુવેરનું વાવેતર થાય છે. કોદરા કાપી લીધા પછી તુવેર વધુ ફાલે છે, પછી તુવેરને પાણીની જરૂર પડતી નથી કારણ કે તેનાં મુળ નિચે જમીનમાં ભીનાશ હોય છે ત્યાં સુધી જઇ અને કસ લે છે. શિયાળા સુધી તુવેરો રહે છે.

તેનાં પાન જમીનમાં પડવાથી જમીન સુધરે છે. વાદળાં આવવાથી તેનો ફાલ ખરી પડે છે.

તુવેરનાં પાન જમીન ઉપર ખરી પડવાથી જમીનમાં સુધારો થાય છે.

### ચણા.

ચણા શિયાળામાં વવાય છે. ડાંગર, મકાઇ, કે બાજરી કાપી લીધા પછી ચણા વાવી શકાય છે, શિયાળામાં તેને પાણી પાવું પડે છે, પણ કાળી જમીનમાં પાણી પાયા વગરજ ચણા સારા થાય છે.

---

## પ્રકરણ ૬૫ મું.

### તેલ.

તલ, દીવેલ, કણઝી, સરસવ વિગેરે ઘણી વનસ્પતીના બીમાંથી તેલ નીકળે છે. તલના તેલનો ખાવામાં ઉપયોગ થાય છે. દીવેલીનું તેલ તે દીવેલ છે, તે વાના રોગને મટાડનાર છે. તેલ દીવે બાળવામાં વપરાય છે. મહુડાનાં બી ડોળીઆને પીલવાથી ડોળીયું નીકળે છે. તે બળાય છે. નારીયેળના ટોપરાંમાંથી તેલ નીકળે છે તેને કોપરેલ કહે છે. ખાવા અને બાળવા ઉપરાંત જો રસાયનશાસ્ત્રનું જ્ઞાન હોય તો તેમાંથી વારનીશ, પોલીશ, રોગાન, મીણબત્તી, સાબુ, માથામાં ઘાલવાનાં તેલો વિગેરે બનાવી શકાય છે. કપુર, અળસી, મગફળી, બદામ, ચારોળી, પીસ્તાં, અખરોટ, લવીંગ, મરી, કાજુ વિગેરે ફળોમાંથી તેલ નીકળી શકે છે, વળી નારંગી, લીંબુનાં છોતરાં તથા ગુલાબ, સુખડ વિગેરેમાંથી પણ તેલ નીકળે છે.

રાઇમાંથી અને નેપાળાનાં બીમાંથી પણ તેલ નીકળે છે. રાઇનું તેલ લગાવવાથી ફોલ્લો થાય છે, અને નેપાળાનું તેલ લગાવવાથી ઘાકું પડે છે.

**ઘ્યાસતેલ** જમીનમાંથી નીકળે છે.

આ તેલનો વેપાર કરવા ઇચ્છનારને સારો ફાયદો થાય છે.

## તેલ નીકળે છે તેવા પદાર્થો.

### તલ.

તુવેર ભેગું તલનું વાવેતર થાય છે. સપ્ટેંબરમાં તલ વવાય છે અને જાનેવારીમાં પાકે છે. તલને પીલવાથી તેલ નીકળે છે. તે તેલ ખાવામાં કામ આવે છે અને તેનો ખોળ નીકળે છે તે ઢોરને ખાવાના કામમાં આવે છે.

### અળસી.

જે જમીનમાં ચણા કે ઘઉં વાવ્યા હોય છે તેમાં અળસી વવાય છે, ઑક્ટોબ્બર માસમાં તે વવાય છે દર એકરે ૧૦ થી ૧૨ શેર બી જોઇએ છીએ. ફેબ્રુઆરીમાં અળસી પાકે છે. દર એકરે ૧૨ મણ અળસી થાય છે. અળસીને પીલવાથી તેલ નીકળે છે.

### મગફળી—ભોંયસીંગ.

મગફળીનું વાવેતર કરવાને માટે જમીનમાં ઉનાળામાં ભરવાડ પાસે ઘેટાં કે બકરાં બેસાડવાં, તે ન મળે તો ૨૫ મણ ખાતર નાંખવું અને એક વરસાદ આવે એટલે તે ખાતર જમીન સાથે ખેડીને મેળવી દેવું. વરસાદ પછી જરા જમીન કોરી પડે એટલે હળથી ચાસ પાડી બી વવાય છે. મગફળીઓ ફોલીને તેની અંદર જે રાતાં છોડાંવાળાં બી નીકળે છે તે એક એકરે ૪૦ થી ૫૦ રતલ બી ૩ થી ૪ ઈંચને છેટે હાથવતી વવાય છે. ઓરણીથી પણ વવાય છે. જ્યારે વેલા જમીન ઉપર પથરાય ત્યારે જો વરસાદ ન હોય તો તેને પાણી પાવું જોઇએ. ૭ સાત માસ પછી જ્યારે છોડ પીળા પડી અને સુકાઈ જાય ત્યારે હળ વડે ખેડીને મગફળીઓ બહાર કઢાવી પછી વીણી લેવામાં આવે છે. એક રૂપિઆની ૩૦ થી ૪૦ શેર મગફળી વેચાય છે, અને એક એકરમાં ૮૦ થી ૯૦ મણ મગફળી થાય છે. તે ઘણે ભાગે કર્ણાટક અને સતારામાં વધારે વાવવામાં આવે છે.

મગફળીમાંથી તેલ નીકળે છે, અને તેનો સાબુમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે; મગફળી અપવાસ હોય છે ત્યારે ફરાળ તરીકે ખવાય છે. તે ખોળ ખાતર તરીકે વધુ ઉપયોગી છે.

### દિવેલા—એરંડા.

તેનું વાવેતર કેટલીક જગ્યાએ મગફળીના વાવેતર સાથે થાય છે. અથવા તો બગાયત કરવા વખતે પાણી પીવાની નીકોપર દીવેલીઓને વાવી ઉછેરવામાં આવે છે.

એરંડા ૧૫ થી ૨૦ ફુટ ઉંચા થાય છે, તેને ફુલોનાં ઝુમખાં થાય છે. તેને દોડવા બેસે છે તેમાંથી દીવેલીઓ નીકળે છે.

મગફળી અને એરંડીનું ભેગું વાવેતર કરવાથી એક એકરમાં ૨૦ મણ એરંડી અને ૬૦ મણ મગફળી ઉતરે છે. એરંડીને પીલાવી તેનું દીવેલ કાઢવામાં આવે છે. તેમાંથી ૫ મણ દીવેલ નીકળે છે અને બાકી ખોળ નીકળે છે. ખોળ ખાતર તરીકે વપરાય છે.

## પ્રકરણ ૬૬ મું.

### તમાકુ.

આજકાલ પીવા તથા સુંઘવામાં તમાકુનું વ્યસન વધી ગયું છે. તેનું વાવેતર કરવાથી સારો ભાવ ઉપજે છે. ચોમાસામાં તમાકુના બીનું દરૂ વાવી પછી વરસાદમાં તમાકુનું દરૂ રોપી શકાય છે.

શિયાળામાં રોપેલ તમાકુને પાણી પાવું પડે છે. તમાકુ વાવવાની જમીનમાં ખાતર વધારે નાંખવું પડે છે.

તમાકુનો ભાવ સારો ઉપજે છે માટે તમાકુની ખેતી પણ કરવા જેવી છે.

તમાકુનો ખાવામાં, પીવામાં અને સુંઘવામાં વ્યસન તરીકે ઉપયોગ વધવા માંડયો છે. તેથી જોકે નુકશાનજ થાય છે છતાં પણ દેખાદેખી તેની અસર વધવા માંડી છે.

તેનાં પાન અંડવૃદ્ધિ ઉપર શીલારસ ચોપડીને બાંધવાથી ફાયદો કરે છે. તેના પાણીથી જુ મરી જાય છે.

## પ્રકરણ ૬૭ મું.

### કેળ.

ખેતીવાડીની સફળતામાં અમેરિકાએ જેટલી સફળતા મેળવી છે તેટલી ભાગ્યેજ બીજા કોઇએ મેળવી હશે.

કેળનાં ફળ કેળાંને ખાવામાં ઉપયોગ થાય છે વળી કાચાં કેળાંની લીલી છાલ કાઢી નાંખી તેનો લોટ બનાવી ડબાઓમાં પેક કરી વેચવાનો વેપાર યૂરોપ અને અમેરિકામાં સારો ચાલે છે.

કેળના ઝાડના રેસાઓ કાઢવાનો ઉદ્યોગ પણ સુધરેલા દેશમાં ઘણો વધવા માંડ્યો છે. આપણા તરફ કેળના થાંભલાઓને નાંખી દેવામાં આવે છે જ્યારે પરદેશમાં તેના રેસાઓ કાઢી તેનાં દોરડાં તથા દોરા બનાવવાનો ઉદ્યોગ સારો ચાલે છે. તેનો ભાવ યૂરોપાદિ દેશોમાં સારો ઉપજે છે.

કેળના રેસા કાઢવાના આ પ્રયોગો મદ્રાસ, બંગાળા અને કલકત્તા તરફ કરવામાં આવે છે. યંત્રો વડે રેસાઓ કાઢવામાં આવે છે. કેળના થાંભલાના રેસા કાઢ્યા પછી જે કુચા રહે છે તેનો માવો બનાવી કાગળ બનાવવામાં આવે છે. કેળના પાણીના કપડાને ડાઘ પડે છે તે જતા નથી, તેમાં લોખંડનો બારીક ભૂકો લાંબો વખત નાંખી રાખવાથી બ્લ્યુબ્લેક શાહી જેવો પાકો રંગ થાય છે.

કેળના ધંધામાં સારો નફો થવાનો સંભવ છે.

### કેળાં.

૧ાા વીઘા જમીનમાં ૧૨ ફુટ દુર પર એકેક કેળ રોપે તો ૩૮૪ કેળનાં વૃક્ષો ઉગી શકે. સોળ વર્ષમાં એક વર્ષે એક વૃક્ષમાંથી ઓછામાં ઓછાં ૧ રૂપિયાનાં કેળાં તોડી શકાય તો ૨૮૪ રૂપિયાની વાર્ષિક પેદાશ થાય અને તેને માટે બહુજ ખર્ચ કરે તો દર એકરે ૮૪ રૂપિઆ ખર્ચ જતાં રૂા. ૨૦૦ નો લાભ દર વીઘે દર વરસે થાય છે. જેની પાસે ૭ વીઘાં જમીન હોય તે દર માસે સો રૂપિઆ કમાઇ શકે છે, અને તે વળી કાંઈ પણ કામ ન કરવા છતાં પણ કમાય છે.

## પ્રકરણ ૬૮ મું.

## મશાલાનું વાવેતર.

### મરચાં.

**મ**રચાં ચોમાસામાં કે શિયાળામાં વવાય છે. શિયાળામાં જો વાવવામાં આવે તો પાણી પાવું પડે છે. ગોરાડુ, બેશર, તેમ કાળી જમીનમાં મરચાં વાવી શકાય છે. પ્રથમ ખાતર નાંખી પછી ક્યારા બાંધી મરચાંનું બી વાવી દરૂ કરવામાં આવે છે, પછીથી તે દરૂના નાંના છોડવા તૈયાર થયે દરેક ક્યારામાં એક કે બે રોપા રોપવામાં આવે છે. પછી પાણી પાવામાં આવે છે. દોઢશેર બીના રોપા

કરવાથી એક એકર જમીનમાં વાવેતર થઈ શકે છે, એક એકરમાં ૩૦ ગાડાં ખાતર નાંખવું. દર સાંજનું વાવવું. વાવ્યા પછી તરત વરસાદ થાય અથવા તો પાણી પાવામાં આવે તો મરચીઓ ચોટી જાય છે ને સારી થાય છે. નીંદામણ થાય તો ખરપડીથી નીંદાવવું. દર આઠ દસ દિવસે મરચીઓને પાણી પાવું જોઇએ. મરચી વાવ્યા પછી ત્રણ માસે મરચાં થવા માંડે છે. તે લગભગ પાંચ છ માસ સુધી મરચાં આવ્યાં કરે છે. મરચીઓને દીવેલીના ખોળનું ખાતર દર એકરે ૧૫ થી ૨૫ મણ સુધી નાંખવામાં આવે તો લાંબી મુદત સુધી મરચાં ઉતરે છે. દર એકરે રૂ. ૧૦૦ થી ૨૦૦ સુધીનાં મરચાં થઇ શકે છે. લીલાં મરચાં એક માસમાં ત્રણ ચાર વખત તોડીને વેચવાં, રોપા ઉપર રહેલાં મરચાં સુકાયે લાલ થાય છે.

## મરી.

મરીના વેલા થાય છે. મરીના વેલાના કટકા કરીને અથવા વેલાની શાખાને જમીનમાં દાટીને કલમ વાવવાથી નવા વેલા પેદા થાય છે. મરીના કાનડા જીલ્લામાં સોપારીના ઝાડ ઉપર વેલા ચઢાવે છે. જુન કે જુલાઈ માસમાં તેને વાવવામાં આવે છે. મરીના વેલા આડુંજ વધે છે. મરીને વાવ્યા પછી ત્રણ ચાર વરસે ફળ થાય છે. તેને જેમ વધુ ખાતર અને પાણી મળે તેમ મરી સારાં પાકે છે. મરીનાં ઝુમખાં થાય છે, એક હજાર ઝુમખામાંથી ૦ાા શેર સુકાં મરી નીકળે છે. સોપારીના ઝાડ પર નીસરણી મુકીને મરીનાં ઝુમખાં તોડી લેવામાં આવે છે. જે ઝુમખાં લીલા રંગનાં ને પીળા રંગનાં થયાં હોય છે તેને તોડવામાં આવે છે. મરીનાં ફળને આઠ દિવસ પાણીમાં પલાળી રાખ્યા પછી તેને કપડામાં નાંખી ખુબ ખુંદવાથી અંદરનો બીઓ જુદો નીકળી પડે છે પછી વહેતા પાણીમાં મરીના ડળીઆ નાંખીને ગરભ ધોઇ મરીને સારી રીતે સાફ કરાય છે પછી અડવાડીયા સુધી સૂર્યના તડકે મરી સુકવે છે જેથી રંગ કાળો થાય છે, પછી તેને અમુક પદાર્થોના સંયોગથી રંગ ધોળો કરવામાં આવે છે. લીલા મરીનો ગર્ભ અને છાલ સુકાવાથી કરચલી વળી સંકોચાય છે ને કાળો રંગ થાય છે. તે કાળાં મરી કહેવાય છે. ધોળા મરીની કીંમત મણના રૂ. ૧૦ થી ૧૧ પડે છે અને કાળા મરીના કીં. રૂ. ૭ થી ૮ મણ પડે છે, મલબાર, કોચીન, ત્રાવણકોર અને કાનડાના જંગલોમાં તથા ચીન, સીયામ અને મલાયા ટાપુમાં મરી થાય છે.

## મરીનો–દવા તરીકે ઉપયોગ.

મરી ખાધે તીખાં લાગે છે. તે ગરમ છે, વાતહર, સારક અને દીપન પાચન છે, મંદાગ્નિમાં બહુ અસરકારક છે, તેનાથી કફ વાત મટે છે, તે તાવને પણ ઉતારે છે, સાદા ઉના તાવમાં તેમજ ટાઢીઆ તાવમાં તેનો ચ્હા કરી પીવાથી ઉતરી જાય છે, જીર્ણ તાવ મરી અને સાકરનો ચ્હા પીવાથી મટે છે, ઝાડો ખુલાસે કરી જ્વરનું પાચન કરે છે, કરીઆતાની સાથે મરીની ફાકી લેવાથી તાવ મટે છે ને સુસ્તી જાય છે, અરોળ મટે છે, આંતરડાં શુદ્ધ થાય છે અને લોહિની શુદ્ધિ થાય છે.

**કોલેરા–ઉલટી–ઝાડા**–મરી, શેકેલી હીંગ તથા અફીણને સરખે ભાગે મિશ્ર કરી વાલવાલની ગોળી કરી કલાકે કલાકે ત્રણ ચાર લેવાથી ઉલટી અને ઝાડો મટે છે.

**માથાની ટાલ** પર મરીના ભૂકા ઘસવાથી ચામડી પાછી સજીવન થઇ વાળ ઉગે છે.

**સળેખમ**–મરીની ભૂકી તથા સાકર ગરમાગરમ દુધમાં નાંખીને પીવાથી મટે છે.

**શીળસ**–મરીનું ચુર્ણ ઘીમાં ઘસી ચાટવાથી મટે છે.

**ખસ**–મરી તથા ગંધકને ઘીમાં વાટીને શરીરે ચોપડવાથી ખસ તથા લુખસ મટે છે.

**સંગ્રહણી, અરોળ, હરસ, ગોળો**—મરી, ચિત્રકમૂળ તથા સંચળની ફાકી લેવાથી મટે છે.

**વિષમજ્વર**–તુળસીના પાનનો રસ મરીના દાણા તથા મધ પીવાથી અટકે છે.

**ચકરી–ભ્રમ**–મરી, ઘી તથા સાકરનો આથો ખાવાથી મટે છે, અને માથે ઠંડક વળે છે.

**બાળકને પારૂગલો**–ગર્ભવંતી સ્ત્રીને ધવરાવવાથી બાળક દુબળું પડી ગયું હોય તો મરી અને સાકરનો ચ્હા કરી પાવાથી જઠરાગ્નિ સારો થઇ બાળકના હાથ પગમાં જોર આવે છે.

## જીરૂં.

ગોરાડુ જમીનમાં જીરૂં સારૂં થાય છે, એક એકરે ૪૦ ગાડાં ખાતર જીરા માટે જમીનમાં નાંખવું પડે છે, ચોમાસામાં ચાર પાંચ વખત જમીન ખેડી એક સરખી સપાટ કરવી પછી કારતક માસમાં

તેમાં એક એકરે ૮ થી ૧૦ શેર જીરૂ પંજેટી વતી કે હાથવતી ક્યારાની મટોડીમાં ભેળવી દેવું, પછી પાણી પાવું અને પછી દસબાર દિવસે ફરી પાણી પાવું એ પ્રમાણે જીરાને ત્રણથી સાડાત્રણ માસ સુધીમાં દાણા બેસે છે. તેને તે દરમીઆન ચાર પાંચ વખત પાણી પાવું, ક્યારામાં ઘાસ થાય તો નીંદાવી નાંખવું, જીરૂં પાક્યા પછી મૂળ સમીત ઉપાડી કે કાપી લેવામાં આવે છે. પછી ખરામાં સુકાવી અને પછી કચરી જીરૂ કાઢે છે, એક એકરે ૧૦ થી ૧૨ મણ જીરૂ પાકે છે, જે લગભગ ૮૦ થી ૧૦૦ રૂપીઆ સુધીનું થાય છે.

જીરૂ વાવતી વખતે બરોબર ઝાડકી તપાસીનેજ લેવું કારણકે તેમાં જીરાળાનાં બી હોય છે તેથી ચોખ્ખું જીરૂંજ વાવવું.

## જીરાનો દવા તરીકે ઉપયોગ.

તેનો મશાલામાં—વઘાર વિગેરે ઉપરાંત દવા તરીકે પણ ઉપયોગ થાય છે, તે રૂચિકર વાતહર અને દીપન છે.

**ધાવણ વધારવા**—જીરૂ ખાવાથી ધાવણ વધે છે. હેડકી આફરો અને શૂળ બેસે છે.

**ટાઢીઓ તાવ**—જીરૂ તો. ૧ કારેલીના રસ કે જુના ગોળમાં ખાવાથી મટે છે.

**પ્રદર**—જીરૂ તથા સાકર ચોખાના ધોવણમાં ખાવાથી મટે છે.

**જીર્ણજવર**—જુના ગોળમાં જીરાની ફાકી ફાકવાથી મટે છે.

**પરિણામશુળ**—હીંગ, જીરૂ અને સિંધાલુણની ફાકી ઘી સાથે લેવાથી મટે છે.

## મેથી.

ચીકાસ વગરની જમીનમાં મેથી સારી પાકે છે, એક એકરે ૧૧ ગાડાં ખાતર નાંખી પછી જમીનમાં હળવતી ભેળવી ક્યારા બાંધવા અને હાથવતી બી વાવવું. પછી દર આઠ દિવસે પાણી પીવું મેથી કારતક માસમાં વવાય છે. મેથીની ભાજી લીલી ખવાય છે, તે ત્રણ માસે પાકે છે તે પર શીંગો બેસે છે, તે સુકાયેથી ઉપાડી ખળામાં લઇ જઇ કચરી તેમાંથી મેથી જુદી કાઢવામાં આવે છે, એક એકરમાં ૨૦ થી ૩૦ મણ મેથી થાય છે, તે ૧ાા થી ૨ રૂપિએ મણ વેચાય છે. તે શાકદાળમાં વઘાર કરવા વપરાય છે, અથાણામાં પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે.

## મેથીનો દવા તરીકે ઉપયોગ.

મેથી પૌષ્ટિક અને વાતહર છે તે વા ઉપર સારી અસર કરે

છે તેથી સંધિવા કમરનો દુખાવો તથા કળતર મટે છે.

બરોળની ગાંઠ, ગોળો તથા પેટના બીજા પણ કેટલાક વ્યાધિમાં મેથીના લાડુ ખવાય છે.

સ્ત્રીઓ મેથીનો ઘણો ઉપયોગ કરે છે, જેથી જઠરાગ્નિ સારી થઈ નબળાઈ મટે છે, સુવાવડ પછી મેથીના લાડુ ખાવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

## ધાણા.

ધાણા ઓરણીથી ઓરાય છે. એક એકરમાં ૧૦ થી ૧૨ શેર સુધી બી વવાય છે. લીલા ધાણાને કોથમીર કહે છે, તેને દાળ શાકમાં નાંખવામાં આવે છે. ત્રણ માસે ધાણા પાકી જાય છે ત્યારે તેને ઉખેડી લઇ ખળામાં સુકવી કચરી અને ધાણા જુદા પાડે છે. એક એકરે ૫૦ રૂપીઆની ધાણાની પેદાશ થાય છે, ધાણાને કચરી દાળ કરી વાવવાથી તરત ઉગે છે.

ધાણા—પિત્ત નાશક, ઉલટી તરસ અને દાહને મટાડનાર છે. પિત્તના તાવમાં ધાણા તથા દ્રાક્ષનું પાણી પીવાથી ફાયદો થાય છે. ધાણા તથા સાકર પીવાથી પેટની બળતરા શાંત થાય છે.

## વરીયાળી.

ચીકાસ વગરની જમીનમાં વરીયાળી થાય છે. જમીનમાં એક એકરે ૨૦ ગાડાં ખાતર નાંખવામાં આવે છે પછી ક્યારા કરી વેંત વેંતને છેટે વરીયારીનું દરૂ રોપવામાં આવે છે, તેને કુવાનું પાણી દર દસ બાર દિવસે પાવું પડે છે. ચાર માસમાં વરીયાળી તૈયાર થાય છે. વરીયાળીના દાંણા તૈયાર થયે તેને કાપી અને ખળામાં સુકવી પછી કચરીને દાંણા કાઢવામાં આવે છે. એક એકરમાં ૧૨ થી ૧૫ મણ વરીયાળી પાકે છે તે ચાર રૂપીએ મણ વેચાય છે.

વરીયાળીનો સ્વાદ મધુર છે તે દીપન તથા વાતહર છે. ઉલટી, પેટની ચુંક, આફરો અને તૃષા મટાડે છે. તે સ્ત્રીના ધાવણને વધારે છે. ગર્ભાશયને ગુણકારી છે.

## સવા.

સવાનું વાવેતર વરીયાળીની માફક થાય છે. તેની પણ સારી પેદાશ થાય છે. તેની ભાજી લીલી હોય છે. ત્યાં સુધી શાક તરીકે ખાવામાં આવે છે.

તે મૂત્રલ, પાચક અને વાતહર તથા યોનિના દોષને મટાડે છે. તેનો સ્વાદ તીખો ને કડવો છે. સવા ધાવણને વધારનાર છે. યોની

શૂળ વખતે તેની પોટલી લેવાથી મટે છે, સવા ચાળીને તેનું ટીંપું નાના બાળકને પાણી સાથે પાવાથી પેટ દુખતું હશે તો મટશે, સવા કફ, કૃમિ, શૂળ, વા, તથા પેટના આફરાને મટાડે છે.

## ડુંગળી.

ડુંગળી પણ લસણુની માફક થાય છે. તેનો કંદ જમીનમાં થાય છે અને પાન ઉપર ઉગે છે. રાતી અને ધોળી એમ બે જાતની ડુંગળીનું શાક ઘણા માણસો ખાય છે. ડુંગળીનું વાવેતર કરવાથી પણ ફાયદો થાય છે.

ડુંગળી ગરમ, વાજીકર અને વાને મટાડનાર છે. દવામાં ધોળી ડુંગળી વપરાય છે.

**અતિસાર**–અફીણ સાથે ડુંગળી ખાવાથી મટે છે.

**સળેખમ**–ડુંગળી કાપીને સુંઘવી.

**પુરૂષત્વ**–ડુંગળીનો રસ, આદાનો રસ, મધ તથા ઘી સાથે સવારમાં પીવો.

**લુલાગવી**–ડુંગળી ખાવી, તથા તેને જીરા અને સાકર સાથે વાટીને ખાવી.

**અમ્લપિત**–મોળું દહીં, સાકર અને અર્ધી ડુંગળી મેળવી ખાવાથી મટે.

**બેશુદ્ધિ**–ડુંગળી સુંઘાડવી.

**પરૂ તથા લોહીવાળો ઝાડો**–દહીં સાથે ડુંગળી ખાવી.

**નસકોરી ફુટવી**–ડુંગરીનો રસ સુંઘાડવાથી મટે છે.

**બાળકને આંચકી આવવી**–ડુંગળી કાપીને સુંઘાડવી. તેથી આંચકી તથા ગરમીનું માથું દુ:ખતું હોય તો મટે છે.

**કોલેરા**–ડુંગળીના રસમાં, શેકેલી હીંગ, વરીયાળી તથા ધાણા વાટીને પીવાથી કોલેરા થતો નથી અને મટે છે,

**તંબાકુનું ઝેર**–ડુંગળીનો રસ પીવાથી ઉતરે.

**બદ–ગાંઠ, વાળો**—ડુંગળીને તેમાં બાફીને હળદર તથા ઘી નાંખીને બાંધવાથી મટે છે. કાન પાકવો, ડુંગરીનો રસ તથા મધનાં ટીપાં કાનમાં નાંખવાથી મટે.

## લસણ.

લસણનો છોડ હાથ પોણો હાથ ઉંચો થાય છે તેની અંદર કંદ થાય છે તે લસણ છે તેનો દવા તરીકે ઘણો ઉપયોગ થાય છે.

લસણનો ભાવ સારો ઉપજે છે જેથી લસણનું વાવેતર કરવાથી પણ સારો લાભ થવાનો સંભવ છે. તે ગરમ અને વાતહર છે. વાયુ પ્રકૃતિવાળાને લસણ ગુણ કરે છે, પણ પિત્ત પ્રકૃતિવાળાને તે ગરમ પડે છે.

**વા**—લસણની કળીઓ ઘીમાં તળીને ખાવાથી ભાગેલાં હાડ સંધાય છે. વાથી ઝલાયેલ અંગ સારૂં થાય છે, અને શરીર પુષ્ટ થાય છે.

**અડદીઓ વા**—લસણને તેલ સાથે વાટીને ખાવાથી અથવા લસણ અને અડદના લોટનાં વડાં તેલમાં તળીને ખાવાથી મટે છે.

**શૂળ**—ઘીમાં લસણ ખાવાથી મટે છે.

**આમવાત**—લસણની કળીઓ ા તોલો લઇ ગાયના ઘીમાં તળીને રોજ જમતા પહેલાં ખાઇને પછી જમવાથી સાધામાં ભરાઈ રહેલ કાચો રસ સુજી આવીને સાંધા ઝલાઇ ગયા હોય તો મટે છે.

**સર્વ પ્રકારના વા**—લસણની ફોલેલ કળીઓ તો. ૪, શેકેલી હીંગ, જીરૂં, શીંધાલુણ, સંચળ, સુંઠ, મરી, પીંપળ દરેક એકેક માસો લઈ તેનું ચુર્ણ લસણ સાથે ઘુંટીને તેની પાવલી પાવલી ભારની ગોળીઓ કરીને ખાઇ ઉપર એરંડાના મૂળનો ઉકાળો પીવાથી પક્ષાઘાત, ઉરસ્તંભ, કટિશૂળ, પડખાનું શૂળ, પેટના કૃમિ, પેટના વાયુ તથા સર્વ અંગનો વા મટે છે.

ઉદરરોગ—વધેલું પેટ—લસણની કળીઓ ૧ તોલો, સિંધાલુણ ા તોલો અને શેકેલી હીંગ ા તોલો તે સર્વની બરાબર આદાનો રસ ઘુંટીને ચાર ચાર રતીની ગોળીઓ વાળી તેનું સેવન કરવાથી વધેલું પેટ મટે ને દસ્તનો ખુલાસો રહે.

**બાળકનો પરૂવાળો ઝાડો**—લસણની કળીઓ ઉભી ચીરી તેમાં બાજરીના દાણા જેટલું અફીણ ભરીને ને કળી અંગારા પર કે દીવાની શગે શેકીને પછી આખી કે વાટીને બાળકને ખવરાવવાથી મટે છે.

**અજીર્ણ**—લસણનું અને સુંઠનું ચુર્ણ વાટી ખાવાથી મટે છે. ને કાચા આમને પકવે છે.

**ખરજવું**—લસણની લુગદી ખરજવા પર મૂકવાથી ભીંગણાં પોચાં પડીને ઉખડે છે.

**ગુમડામાં જીવ**—પડયા હોય તો લસણ વાટીને લુગદી મુકવી,

**હડકાયું કુતરૂં**—કરડે તો લસણનો લેપ કરવો અને લસણ ઉ-

કાળીને પીવું અને ખોરાકમાં લસણજ ખાવું, હડકાયા કુતરાનો આ સર્વોત્તમ ઉપાય છે.

**કાનના સણકા**—તેલમાં લસણ કકડાવીને તેનાં ટીંપાં કાનમાં નાખવાથી મટે છે.

### કોકમ.

કાંકણ, ગોવા, કર્નાટકમાં કોકમ થાય છે. તે દાળમાં ખટાશ તરીકે નંખાય છે. તે ફળની છાલ છે. કોકમનું ઘી કાઢવામાં આવે છે. તે ત્વચારોગ મટાડે છે.

તેનાં મોટાં ઝાડ થાય છે. તેના ફળની ઉપરની છાલ સુકવી નાંખવામાં આવે છે તે કોકમ છે. તેનો દાળ શાકમાં ખટાશ તરીકે ઉપયોગ થાય છે. તેના ફળમાંથી મીણ જેવું ધોળું—જાડું તેલ નીકળે છે. તે કોકમનું ઘી છે. તેના ગોળા બજારમાં મળે છે.

હાથ પગના વાઇઢ—બ્યા ફાટયા હોય ને ચીરા પડયા હોય તો કોકમનું ઘી ગરમ કરી ચોપડવાથી મટે છે. તથા હાથ પગના તળીઆનો દાહ મટે છે. કોકમ ખાવામાં આમલી કરતાં વધારે પથ્યકારક છે.

## પ્રકરણ ૬૯ મું.

## ઝાડના રસના પદાર્થો.

### હીંગ.

હીંગના છોડ ૨ થી ૪ ફુટ ઉંચા થાય છે. તે ઝાડ ઇરાન તથા અફઘાનીસ્તાન અને પંજાબમાં થાય છે. હીંગના ઝાડનો રસ તે હીંગ છે. હીંગનાં ઝાડનાં મૂળની આસપાસની જમીન ખોદીને મૂળને ખૂલ્લાં કરી તેમાં તેમજ તેનાં થડ, ડાળીઓનાં ડાંખળાં તથા પાંદડાંને ઉઝરડી તેમાં ટોચા મારવામાં આવે છે જેથી રસ ઝરે છે તે રસને ઉઝરડી લેવામાં આવે છે તે ચોખી હીંગ છે.

સિવાય છાલ, મૂળ વિગેરેમાં જે હીંગ બાકી રહી હોય તેમાં ઊંડા કાપા પાડીને લાકડાના છોલ સાથે હીંગને કાઢી તે કટકા સાથે મળેલી હીંગને ગધેડાના ચામડામાં બાંધી વેચવામાં આવે છે. તે હલકી હીંગ છે. તેનો દાળ શાકમાં વઘાર તરીકે ઘણો ઉપયોગ થાય છે.

તે ગરમ, વાતહર, કૃમિઘ્ન તથા સ્નાયુ શૈથિલ્યકૃત છે. તેનો સ્વાદ તીખો અને ગરમ છે. તેને શેકવાથી કે તેલ કે ઘીમાં તળવાથી રૂચિકર વાસ આવે છે. તેનો દાળ શાકમાં વઘાર તરીકે રોજ ઉપયોગ થાય છે.

## દવા તરીકે ઉપયોગ.

હીસ્ટીરીઆની ખેંચતાણને માટે હીંગ સારી છે. ચુંક, વાયુ, આફરો, કૃમિજન્ય શૂળ વિગેરે પેટના વાતજન્ય ઉપદ્રવોને તે તુરત મટાડે છે.

દવામાં હીંગને ફુલાવીને ઉપયોગ થાય છે.

**વાયુનો ગોળો**—ફુલાવેલ હીંગ ગળાવવી. તેથી અજીર્ણ પણ મટે છે.

પરિણામ શૂળ—હીંગ, સોંચળ તથા જીરાની ઘી કે મદ સાથે ગોળી કરી ખાવી તેથી મટે છે.

**કૉલેરા**—મરી ૨ ભાગ, અફીણ ૨ ભાગ અને હીંગ ૧ ભાગને ફુદીનાના રસમાં વાલ વાલની ગોળીઓ કરી દર અર્ધો કલાકે એકેક ખાવાથી મટે છે.

**અપસ્માર**—વાઇ—હીંગ તથા સીંધાલુણ તથા ઘી સમભાગે લઈ ગોમૂત્રમાં પકાવી સીદ્ધ કરેલું ઘી થોડું થોડું ખાવાથી મટે છે.

**વાળો**—દહીંમાં ૪ માસા હીંગ નાંખીને પીવાથી મટે છે.

**સુવાવડીની ચુંક**—શેકેલી હીંગ ઘીમાં ચટાડવી.

**હેડકી**—હીંગ તથા અડદની ભૂકી દેવતા પર નાંખી તેની ધુણી મોંમાં લેવી.

**અફીણનું ઘેન**—છાસ સાથે હીંગ પીવી.

**વછનાગનું ઝેર**—૧ વાલ હીંગ ગાયના ઘીમાં ચટાડવી.

**ગુમડાના કીડા**—લીંબડાનાં પાન તથા હીંગ વાટીને લેપ કરવો.

**દાંતનું શૂળ**—હીંગની કટકી દાંતમાં રાખવી.

વિગેરે ઘણો ઉપયોગ હીંગનો થાય છે. ગાંધી તથા કાબુલી લોકો હીંગ વેચે છે.

## રબ્બર.

એ પણ એક ઝાડના રસમાંથી બને છે, તે જાવા, સુમાત્રા વિગેરે સ્થળે થાય છે.

રબ્બરની ઘણી વસ્તુઓ બને છે.

## બાવળ.

બાવળનાં ઝાડ આપણા દેશમાં ઘણાં થાય છે, તેને આપણા લોકો બાવળના કામમાં તથા સુતારો પરડાં વિગેરે બનાવવાના કામમાં તેનાં લાકડાં વાપરે છે, તેના પાન, છાલ તથા ગુંદર દવામાં વપરાયછે.

## ગુંદર.

બાવળના ઝાડમાંથી ગુંદર નીકળે છે વારનીશ બનાવવામાં ગુંદરનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે, ગુંદર દવા તરીકે પણ વપરાય છે, બાવળની છાલ, પાંદડાં અને તેના પરડામાંથી 'ટેનીક એસીડ' નામનો વનસ્પતિ તેજાબ નીકળે છે, તે દેશી તેમજ અંગ્રેજી દવામાં પુષ્કળ વપરાય છે, પણ તેને કહાડતાં આવડે તો લાખો રૂપિઆનો વેપાર આપણા દેશમાં ચાલી શકે તેમ છે. બાવળના તેમજ ખેરના ઝાડમાંથી ગુંદર ઝરે છે, તેનો દવા તરીકે તેમ કાગળ વીગેરે ચોટાડવામાં ઉપયોગ થાય છે.

બાવળની છાલનો રસ દહીં નાંખી પીવાથી ઝાડો મટે છે. મોં પાકતું હોય તો બાવળ અને જાંબુની છાલના ઉકાળામાં ફટકડી નાંખી કોગળા કરવા. પુષ્ટી માટે બાવળનો ગુંદર અને ઘઉંનો રવો ઘીમાં શેકી સાકરની ચાસણીથી પાક કરીને ખાવો. ઘરાંને બાવળની છાલના પાણીથી ધોવાં તથા તેની છાલને બાળી રાખ દબાવવાથી મટે છે. આંખમાંથી પાણી નીકળતું હોય તો બાવળનાં કુણાં પાનનો રસ કાઢી તેમાં મદનાં ટીપાં નાંખી અંજન કરવાથી મટે છે. બાવળનો ગુંદર પૌષ્ટિક છે.

## કપુર.

એક પ્રકારના કેળની જાતના ઝાડના રસમાંથી કપુર બને છે. તે ઝાડના થડમાં કાપા કરી તેની નિચે ખાડો કરે છે તેમાં રસ ઠુઝે છે, અને જામી જાય છે, તેને કપુર કહે છે. કપુરનો ઉપયોગ ઘણી રીતે થાય છે, તે ઘણુંજ સુગંધીદાર છે. તેની વાસથી સૈક્ષ્મ જીવજંતુઓનો નાશ થાય છે.

તે તેલ ધુપેલમાં વપરાય છે. સંધિવા વિગેરેના દરદોમાં તેનો ઉપયોગ વધારે થાય છે.

મગજના રોગમાં કપુર આપવાથી ખેંચતાણુ ઉન્માદ અને આંચકી મટે છે. કોલેરામાં કપુર ફાયદો કરો છે. સંધિવા, કેડનું શુળ, અને ચસકામાં કપુર બહારથી લગાવાય છે, દાંતના દુખાવાપર દાબવાથી મટે છે.

# પ્રકરણ ૭૦ મું.

## શેરડી.

શેરડીના વાડમાં આદુ, હળદર, સુરણ, શકરીયાં, રતાળાં, બટાકા, મગફળી, કેળ અને સોપારી વવાય છે.

શેરડીના સાંઠામાંથી ત્રણ આંખવાળી કાતરી રહે તેવા કટકા કરવા તે ૧૫ થી ૧૮ ઇંચ લાંબા હોય છે. પ્રથમ પાળો બાંધીને ક્યારા કરવા જોઇએ. કોદાળીથી ત્રણથી ચાર ઇંચ ઉંડા ખાડા ક્યારામાં કરવા અને તેમાં ૪ થી ૬ ઇંચને અંતરે શેરડીના કટકા વાવવા બધા ખાડા ક્યારામાં એક સીધી હારમાં કરવા. દરેક હાર ૪ થી ૬ ઇંચ દૂર રાખવી. શેરડીના કટકા ખાડામાં વાવીને તેના ઉપર માટી વાળી દેવી. આવી રીતે શેરડીના કટકા વાવીને પછી પાણી પાવું ક્યારા એક સપાટીમાં કરવા જોઇએ.

કેટલીક જગ્યાએ એક ખાડામાં એક કટકાને બદલે ૩ થી ૪ કટકા વાવવામાં આવે છે. આવી વખતે ખાડો ૬ તસું ઉંડો ખોદવો અને ૧૨ થી ૧૫ તસુ ચોરસ રાખવો. આવા ખાડા બબે ફુટને અંતરે કરવા.

### શેરડીને રોગ અને ઉધેવ ન આવવાના ઉપાય.

શેરડીને ઉધેવ જલ્દી લાગે છે, પણ એરંડીના ખોળનો બારીક ભૂકો કરીને તેનું ખાતર નાંખવાથી ઉધેવ લાગતી નથી. વળી કેટલીક જગ્યાએ વાવેતર કર્યા પછી એરંડીના ખોળનું પાણી કરીને ક્યારાને પવાય છે જેથી ઉધેવ થતી નથી. વળી મીઠાથાં થોડી હીંગનો ભૂકો ભેળવી કોથળી ભરીને થાળામાં નાંખી મૂકવાથી તેમાનું મીઠું વીગેરે પાણીમાં ધીમે ધીમે ગળી જઇ તે શેરડીને પાવાથી ઉધેવ થતી નથી.

વળી શેરડીનાં પાનાંને જીવડાં વળગી રોગ લાગુ કરે છે માટે ૨૦ શેર ગ્યાસતેલમાં ૨ રતલ સાબુ તથા ૧૦ શેર ગરમ પાણી મિશ્ર કરી તેમાં બીજું ૨૫ શેર પાણી ઉમેરી પીચકારી વતી પાનાં ઉપર છાંટવાથી રોગ થતો અટકે છે.

### ગોળ.

શેરડી છુટક ખાવા માટે વેચાય છે તેમજ ગોળ કરવાને માટે તેને કોલ્હામાં પીલી અને રસ કઢાય છે.

એક કોલ્હુમાં ૯૫ મણ શેરડીનો રસ આખા દિવસમાં નીકળે છે. આ રસને લોઢાના કડાયામાં નાંખીને ઉકાળવામાં આવે છે.

ચૂલ અને કડાઈ વચ્ચેથી તાપ ન જાય માટે ચૂલને પડખેથી કડાઈની બરોબર છાંદી લેવામાં આવે છે, પ્રથમ કડાયાને બરોબર ઉટકી પછી તેમાં અડદનો લોટ અને તેલ ચોપડવામાં આવે છે એટલે ગોળ કડાયાને ચોટી જતો નથી.

શેરડીનો રસ જેમ જેમ ઉકળે છે, તેમ તેમ મેલ ઉપર આવે છે તે ઝારાવતી લઇ લેવામાં આવે છે. તેમાં દૂધ અને પાણી મિશ્ર કરી અર્ધું ઉકાળ્યા પછી નાંખવાથી બધો મેલ ઉપર તરી આવે છે. અઢી કલાક ઉકળવાથી ગોળ તૈયાર થાય છે. રસ જાડો થાય અને જરા ઠંડુ પાણી રેડવાથી રસ ઠરી જાય તો સમજવું કે ગોળ તૈયાર થયો છે. એ વખતે કડાયું નિચે ઉતારી દેવામાં આવે છે.

રસ ઉકાળતાં કળી ચુનો કેટલાક નાંખે છે તેથી ગોળ કઠણ થાય છે. ગોળ ઉતાર્યા પછી ઠરતાં સુધી તે ચોટી જાય માટે હલાવવો પડે છે. પછી ઠંડો થયે માટલાં વિગેરે ભરી લેવામાં આવે છે. એક એકરમાંથી ૨૭ મણ ગોળ ઉતરે છે.

### સાકર–ખાંડ.

શેરડીના રસમાંથી ગોળ, સાકર ખાંડ વિગેરે બને છે.

શેરડીના પીલ્યા પછી જે કુચા રહે છે તે બાળવામાં કામ લે છે, કેટલાક તેને કચરામાં કાઢી નાંખે છે, પણ તેને જો પરદેશ ચઢાવવામાં આવે તો તેની સારી કિંમત ઉપજી શકે તેમ છે કારણ તેનો કાગળ બનાવવામાં ઉપયોગ થાય છે.

## પ્રકરણ ૭૧ મું.

## રેસાવાળા છોડ.

### કપાસ.

જેમ મનુષ્યને અન્નની જરૂર છે તેમજ વસ્ત્રોની પણ જરૂર છે. વસ્ત્રો રૂનાં બને છે. કપાસમાંથી રૂ કાઢવામાં આવે છે. સુતરાઉ, રેશમી અને ઉનનાં કપડાં થાય છે.

કાળી જમીનમાં કપાસ સારો થાય છે તે વરસાદમાં થાય છે. તેને પાણી પાવાની જરૂર રહેતી નથી. કપાસ એકલો વવાય છે અથવા તો બીજા અનાજની સાથે પણ વવાય છે. ભરૂચ જીલ્લામાં

કપાસ એકલાનુંજ વાવેતર થાય છે. કપાસના ઝાડને વેણ કહે છે. વેણો એકવાર વાવ્યા પછી તેનાં ઝાડ બે ચાર વર્ષ સુધી ચાલે છે. કપાસના ઝાડને ચેળો થાય છે તેથી નુકશાન થાય છે માટે કપાસીયા મોરથુથાના પાણીમાં પાંચ મિનીટ સુધી પલાળી પછી સુકવીને વાવવાથી તેનાં ઝાડને ચેળો પડતી નથી. કપાસને પ્રથમ ફુલાં થાય છે. પછી ડોડવાં બેસે છે. તે ડોડવાં પાકી ગયા પછી સુકાય છે એટલે ફાટી જાય છે. ત્યારે તેમાંથી કપાસ સુકાય છે. પછી તેનાં કાલાં ડોડવાં તોડી લેવામાં આવે છે, અને ઘેર લાવી ફોલી કાલાં અને કપાસ જુદાં પાડવામાં આવે છે. તેનાં છોડાંને કાલાં કહે છે તે ઢોરને ખવરાવવામાં આવે છે.

કપાસના પહેલાં આપણા લોકો ઘેર ચરખામાં પીલી રૂ કહાડતા હતા, પણ હાલ તો મીલો તથા જીનો થયાં છે જેથી ત્યાં પીલાય છે. અને રૂ જુદું કઢાય છે. કપાસમાંથી બી જુદાં પડે છે તેને કપાસીયા કહે છે. કપાસીયા ઢોરાંને ખવરાવવામાં આવે છે. તેમજ તેનું તેલ પણ નીકળે છે.

આપણા દેશમાં ધોલેરો કપાસ, બેંગાલ કપાસ, ઉમરાવતી કપાસ, વેસ્ટર્ન કપાસ, ધારવાડ કપાસ, કુમડાં કપાસ, ભરૂચી, કોકોનાડા, હિંગણઘાટી, સિંધિ, આસામ, તિનીવલ્લી વિગેરે કપાસની ઘણી જાતો થાય છે.

બીજા દેશોમાં અમેરિકાનો સી. આઇલેન્ડ કપાસ સારો વખાણાય છે. ઇજીપ્તનો, કરવૅાનિકા. સ્પેન્સ કૉટન, હિરવણી, કિરણી અને કેમ્બોડીયા જાતનો કપાસ વખણાય છે.

આપણા દેશમાં ઇજીપશીયન રૂ અને સીઆઇલેન્ડ તથા કરવૅાનિકા જાતનો કપાસ ઉગી શકતો નથી. કેમ્બોડિયા જાતનો કપાસ અત્રે ઉગે છે તે ઘણો સફાઈદાર, રેશમ જેવા રંગનો અને લાંબા તારવાળો થાય છે જેથી તેનો ભાવ સારો ઉપજે છે. આપણા દેશમાં વવાતા કપાસને બદલે જો તે કપાસ વાવવામાં આવે તો સારો ફાયદો થવાનો સંભવ છે. કેમ્બોડીઆ કપાસ ઇન્ડો ચાઇનાનો છે. આપણે ત્યાં થતા કપાસ કરતાં આ કપાસ ઘણી ઉંચી જાતનો છે. જેથી આપણા કપાસને બદલે તેને વાવવાથી સારો ફાયદો થવાનો સંભવ છે.

## સણ—ભીંડી.

સણ, ભીંડી વિગેરે છોડવાઓમાંથી રેસા નીકળે છે. તેમાંથી બારદાન માટે જાડું કાપડ, દોરડાં, વહાણ વિગેરે થાય છે.

સણનો કાચો માલ પરદેશ ખાતે બહુજ જાય છે. જ્યુટ—સણુ-માંથી કાગળો તથા કાપડ બનાવવામાં આવે છે.

સણુના છોડ કાપીને તેના પુળા બાંધી તળાવમાં નાંખી કહો-વરાવી પછી તેની છાલને ઉખેડી તેના રેસા છુટા પાડે છે. આ પ્રમાણે સણુ પરદેશ ખાતે વધુ ચઢે છે. આનો પાકો માલ આ દેશમાં બના-વવાનાં કારખાનાં હોય તો સારો નફો થવાનો સંભવ છે.

જ્યુટ—સણુના રેસાના કોથળા બને છે. તેમાં અનાજ વીગેરે ભરાય છે. પરદેશ અનાજ વિગેરે ચઢાવવા માટે કોથળાનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે.

પોટાસીયમ, સોડીઅમ, વિગેરેના પાણી જોડે રસાયનિક સંબંધ થવાથી ઉત્પન્ન થતા કાસ્ટીક જેવા દાહક ખારને પાણીમાં ઓગાળી તેનું સખત દ્રાવણ બનાવી તેની ક્રિયા રેસાપર થતાં રેસા રેશમ જેવા અને ઉન જેવા તે રેસા બને છે.

હલકી જાતના સણુના રેસામાંથી દોરડાં બને છે, તેથી ચઢતી પંક્તિના કોથળા, તેથી ચઢતી પંક્તિના રેસાના પડદા, જાજમો વિગેરે બને છે. અને તેથી ચઢતી પંક્તિના રેસાનાં બંડી અને પહેરણો બનેછે. તે રેસાને સુતર કે રેશમ જોડે મેળવીને ગર્ભ સુતરાઉ કાપડ વણાયછે.

આ પ્રમાણે સણુનો ઉદ્યોગ પણ સારો લાભકારક છે. તેના કોથળા, કંતાન અને કાપડ બને છે. તે બનાવવાની મિલો પરદેશમાં વધારે હોવાથી ત્યાં વધુ માલ ચઢે છે.

# ભાગ ૭ મો.

# ખનિજ પદાર્થોથી ધનની વૃદ્ધિ.

## પ્રકરણ ૭૨ મું.

### ધાતુઓ.

### સોનું અને રૂપું.

સોના તથા રૂપાનો ઉપયોગ નાણું બનાવવાના તથા ઘરેણું કરવાના કામમાં આવે છે. ચાંદીની ઈંટો ચીન અને અમેરિકામાંથી આવે છે. આસ્ટ્રેલીઆ, કોલંબીયા નાતાલ અને ટીબેટમાં સોનાની

પુષ્કળ ખાણો છે. કોકેસસમાં ચાંદીની ખાણો છે. ન્યુસાઉથ વેલ્સમાં પણ સોનાની ખાણો છે.

હિંદમાં ઓઢીઆ, શંબલપુર, પન્ના નદીની રેતી, ચીનાબા નાગપુરનીપૂર્વે, મ્હૈસુર, બુદેલખંડ અને પંઝાબમાંથી સોનું નીકળે છે. સોના અને ચાંદીને શુદ્ધ કરી તે ઉપર તે શુદ્ધ કરનાર કંપનીના સિક્કાવાળી પાટો વિલાયતથી આવે છે. સોના અને ચાંદીના વરખ પણ આવે છે. નેશનલ બેંકની સોનાની લગડી શુદ્ધ ગણાય છે. તેની ગીનીઓ અને પૌંડ વિગેરે સિક્કા બનાવવામાં આવે છે. અને ચાંદીમાં મિશ્ર કરી રૂપિઆ બનાવવામાં આવે છે.

## લોઢું.

આપણા દેશમાં લોઢાની ખાણો છે. લોઢાનો દરેક યંત્રોમાં ઉપયોગ થાય છે. તે તમામ યંત્રો વિલાયતથી આ દેશમાં આવે છે. દરવર્ષે ૫૫ કરોડ અને ૮૦ લાખ રૂપિઆનું લોઢું આખી પૃથ્વિમાં ખપે છે.

એક નાનામાં નાની સોયથી માંડીને મોટાં મોટાં બોયલરો અને તોપો લોઢાની બને છે. દરેક ધંધા જે પ્રથમ હાથે તથા જનાવરોની મદદથી કરવામાં આવતા હતા તે હાલ લોઢાના યંત્રોથી કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે લોઢાનાં યંત્રોનો દરેક સામાન પરદેશથી આ દેશમાં આવે છે તેનો જો આ દેશમાં યંત્રો બનાવવાનો ઉદ્યોગ કરવામાં આવે તો ચાલી શકે અને કરોડો રૂપિઆનો ફાયદો થાય તેમ છે.

## ત્રાંબુ.

ત્રાંબાનો ઉપયોગ પૈસા તરીકે સિક્કા બનાવવામાં અને વાસણોમાં થાય છે. ત્રાંબાનાં વાસણો આપણા દેશમાં ઘણાં વપરાય છે. બંગાળા, મધ્યપ્રાંત, નેપાળ, બલ્લારી, દાર્જીલીંગ અને રજપુતાનામાં તાંબાની ખાણો છે. યૂનાઇટેડ સ્ટેટસ, જર્મની, સ્પેન, આસ્ટ્રેલીઆ વિગેરે પરદેશી મુલકોમાં તાંબાની સારી પેદાશ છે.

ખાણમાંથી કાઢેલા કાચા માલને શુદ્ધ કરી ચોખું તાંબુ કાઢવામાં આવે છે. આપણા દેશમાં અઢી કરોડ રૂપિઆનું તાંબુ વિલાયતથી આવે છે.

## પીત્તળ.

પીત્તળનાં વાસણો પણ આપણા દેશમાં ઘણાં વપરાય છે. તાંબામાં જસતનો ભેગ કરવાથી પીતળ બને છે. પરદેશથી સાતલાખ

રૂપિઆનું પીતળ આપણા દેશમાં આવે છે. પીતળના દીવાના ખડીઆ ટાંકણીઓ, રમકડાં વિગેરે ઘણી ચીજો વિલાયતથી આપણા દેશમાં આવે છે. પીતળની સુડીઓ આપણા દેશની ઘણી વખણાય છે.

## સીસું.

સીસાનો ઘણો ભાગ અમેરિકામાંથી નીકળે છે. આ દેશમાં ૨૦ લાખ રૂપિઆનું શીસું આવે છે. તેનો ઉપયોગ પાણીના નળ વિગેરેમાં કરવામાં આવે છે, વાસણો વીગેરેમાં તેનો ઝાઝો ઉપયોગ થતો નથી.

## ટીન-કલાઈ.

ટીન બ્રહ્મદેશમાંથી દરસાલ એક લાખ રૂપિઆનું નીકળે છે. યુરોપમાં ઈંગ્લાંડમાં ટીન વધુ થાય છે. આસ્ટ્રેલીયા, અમેરિકા વિગેરે સ્થળે ટીનની પેદાસ સારી છે. દર સાલ આપણા દેશમાં ૩૩ લાખ રૂપિઆનું ટીન આવે છે.

## જસત.

શીસાને બદલે જસત વપરાય છે. પીતળ બનાવવામાં તેનો તાંબામાં ભેગ કરવામાં ઉપયોગ થાય છે. આ દેશમાં જસત થતું નથી. જર્મનીમાં વધારે થાય છે, દરસાલ ૨૦ લાખ રૂપિઆનું જસત આ દેશમાં આવે છે.

## જર્મન સીલ્વર.

જર્મનસીલ્વરનો વપરાટ દિવસે દિવસે આપણા દેશમાં વધવા લાગ્યો છે. જુઠાં ઘરેણાં, ઘડીઆળ, ઘડીઆળના અછોડા, લોટા, વાટકીઓ, થાળીઓ, વિગેરે અનેક બનાવટો જર્મનસીલ્વરની થાય છે.

એ ધાતું જસતનો ભાગ વધારે અને તેમાં થોડું તાંબુ મેળવીને બનાવેલી હોય છે. તે જર્મનીમાં થાય છે. તેનાં વાસણો હાલ બહુજ વપરાય છે. **કોકરબ્રાસ**-જેને આપણા ગરીબ લોકો જુઠા ઘરેણાં તરીકે વાપરે છે. તેજ જર્મનસીલ્વર છે.

## એલમિયુનીયમ.

આ ધાતુનો ઉપયોગ હવે વધવા માંડયો છે, તે કેટલીક ધાતુના મિશ્રણથી બને છે.

# પ્રકરણ ૭૩ મું.

## સુરોખાર.

આપણા દેશમાંથી ઘણો સુરોખાર પરદેશ ચડે છે. યૂરોપમાં પણ સુરોખાર પાકે છે. યૂરોપ અમેરિકાનાં જુદાં જુદાં રાજ્યો સુરાખારનો તો બંધુક માટે દારૂ બનાવે છે.

વળી સુરાખાર સાથે બીજી ધાતુનું મિશ્રણ કરી આપણા દેશમાં ફોડવાનો દારૂ બને છે જેના ફુલકણીઓ, ટેટા, કોડીઆં વિગેરે બને છે.

## મીઠું.

મીઠું એ ખાર છે. પ્રાણિ માત્ર તેનો ખાવામાં ઉપયોગ કરે છે. દરીઆના પાણીમાં મીઠું ઓગળેલું હોય છે તેથી તે પાણી ખારૂં હોય છે. તેને ખાડા ખોદી કારી અને પાણીને સુકાવા દેવાથી મીઠું ઠરે છે, તે ખારૂં છે. મીઠું ખનિજ ધાતુમય પદાર્થ છે. સોડીયમ નામની ધાતુથી મીઠું બને છે.

દરિયા સિવાય જમીનમાં પણ મીઠાની ખાણો છે. પંઝાબમાં તેની ખાણ છે.

મીઠાના પાણીમાં બુડાડી રાખેલી વનસ્પતિ તથા પ્રાણીજ વસ્તુઓ બગડતી નથી.

મીઠું ખાવા તરીકે ઉપયોગમાં ઘણુંજ આવે છે. વળી ટંકણખાર, સંચળ, સાજીખાર, સુરોખાર વિગેરે મીઠાનીજ જાતો છે.

## બીજા પદાર્થો.

આ સિવાય પારો હીંગળોક, હરતાલ, મનસીલ, ગંધક, બંગડીખાર, સીંધવખાર, પાપડખાર, નવસાર, ટંકણખાર, ખડીઓખાર પથરી, બોદાર, ડામર, રાળ, ચાક, ખડી, શંખજીરૂ, પાષાણભેદ, સુનાના પથર, મરડીઆ અકીક, ઝવેર, આરસપહાણ, સોનામુખી, રૂપામુખી વિગેરે અનેક ખનીજ વસ્તુઓ આપણા દેશમાં વપરાય છે. તેમાંની ઘણી આપણા દેશમાંના ડુંગરાઓમાંથી નીકળે છે.

સીંધવ, બલુચિસ્તાન, ટીબેટ અને પોલાંડમાંથી નીકળે છે તેમજ લંકા અને પંઝાબમાંથી પણ નીકળે છે.

ગંધક—ઇટાલી, ઈરાન, ઇંગ્લંડ, બલુચીસ્તાનમાંથી નીકળે છે.

પારો—હીંગળાની સાથે મરેલો કે એકલો નીકળે છે. તેની ખાણો ઇડરીઆ તથા અસ્ત્રિયામાં છે. તે દર વરસે છસેં ટન નીકળે છે. તેમ દક્ષિણ અમેરિકા, સ્પેન અને જર્મનીમાંથી પણ નીકળે છે.

હીંગળો—પણ પારાનીજ ખાણોમાંથી નીકળે છે.

ડામર—અમેરિકા અને રૂશિયાના બેટોમાંથી નીકળે છે.

આ બધી વસ્તુઓ આપણા દેશમાં વપરાય છે.

## ફટકડી.

ફટકડીનો દવામાં ઘણોજ ઉપયોગ થાય છે.

## સોમલ.

સોમલ એ ઝેર છે. તેને શંખીઓ પણ કહે છે. તે વગર પરવાને રખાતો નથી, કે વેચાતો નથી. સોમલની ખાણો નેપાળમાં, જર્મની અને ઈંગ્લાંડમાં છે.

## ગ્યાસતેલ.

આ તેલ ખાણોમાંથી નીકળે છે. હિંદુસ્તાનમાં આસામ, અપર બર્મા, બ્રહ્મદેશ વિગેરે સ્થળે મળીને સોએક ખાણો ગ્યાસતેલની છે. અમેરિકા, રુશિયા કેલીફોર્નિયા વિગેરે પરદેશના મૂલકોમાં ગ્યાસતેલ વધારે નીકળે છે. તેનો દીવે બાળવાના કામમાં આજકાલ ઘણો ઉપયોગ થવા માંડયો છે.

## અબરખ.

આ ધાતુ પારદર્શક છે. તે ગુજરાત, કાઠીયાવાડ, રજપુતાના, અહમદનગર, મહીકાંઠામાં મોહનપુર ગામમાં, અજમેર બંગાળ, પંઝાબ અને મદ્રાસ તથા મૈસુર વિગેરે ઘણે સ્થળે જમીનપર પથરાયેલ જોવામાં આવે છે. તે કમાડ કે બારીઓને તક્તીઓ જડવામાં, તેમજ લોઢાની ત્રીજોરીમાં પત્રાંની વચ્ચે મેલવામાં કામ આવે છે. ત્રીજોરીમાં અબરખ પત્રાંની વચ્ચે મૂકવાથી અગ્નિમાં અંદરનો સામાન બળતો નથી. અબરખ ભીતે ચોઢવા વિગેરે ઘણા કામમાં લોકો વાપરે છે. અબરખની ભષ્મ બનાવવાથી તે દમ અને ક્ષય મટાડે છે. તથા પૌષ્ટિક છે,

## પ્લાસ્ટર ઑફ પેરીસ.

પ્લાસ્ટર ઓફ પેરીસ એ ફ્રાન્સમાં થતી ચીરોડી નામના પથ્થરને પકાવી કરવામાં આવેલ એક જાતનો ચુનો છે. આપણા દેશમાં પણ ચીરોડી નીકળી શકે છે. જામનગરના રાણ ગામની હદમાં સંખ્યાબંધ ચીરોડી કાઢવામાં આવે છે. તેને પકવી પ્લાસ્ટર ઑફ પેરીસ બનાવી બહારગામ મોકલાય છે.

ચીનાઇ વાસણો, રમકડાં, પ્યાલા, રકાબીઓ વિગેરે પ્લાસ્ટર ઑફ પેરીસનાં બને છે પછી તેને જુદા જુદા રંગ ચઢાવી રોગાન

દઈ ચળકાટવાળાં બનાવે છે. તે કાચને કે જેને ચોંટાડવામાં આવે છે તે બીલકુલ ઉખડતો નથી તેનો યુરોપ અને ચીનમાં જુદી જુદી વસ્તુઓ બનાવવામાં ઘણોજ ઉપયોગ થાય છે. અને દર સાલ કરોડો રૂપીઆનો માલ આ દેશમાં આવે છે.

### સ્લેટનો પથ્થર.

આપણા દેશમાં સીમલા, ગુરૂદાસ, ધર્મશાળા, કાંગરા, બંગાળામાં ખેરપુર ડુંગર, છોટાનાગપુર, માનભૂમ ને સિંહભૂમની ટેકરીઓ. મધ્ય પ્રાંતમાં છીંદવાડા ને ચંદા, અલવર, બેલગામના કપ્પાદગીના ડુંગરાઓ, વડોદરાના સુરજપુરમાં, વાવ્યપ્રાંતના ધારી, નૈનીતાલ આગળ, વિગેરે ઘણેજ સ્થળે સ્લેટના પથ્થર મળી શકે છે. સ્લેટ એ એક જાતનો પથ્થર છે. તેના થર હોય છે તેમાંથી પતરાં કાઢી શકાય છે. આ પ્રમાણે આ દેશમાં સ્લેટોનો પથ્થર પુષ્કળ જથામાં પાકે છે છતાં વિલાયતથી સ્લેટો આપણા દેશમાં આવે છે. આપણા દેશોમાં જો સ્લેટો બનાવવામાં આવતી હોય તો કરોડો રૂપિઆનો ફાયદો થવાનો સંભવ છે, અને એક નવિન હુન્નર હાથ લાગે તેમ છે,

### પેન.

સ્લેટની ખાણનો ભૂકો અને કટકાઓની અથવા સ્લેટને કાપતાં ચારે બાજુના કોરી કાઢેલ કકડાઓને સરખા ઘસીને પેન બનાવવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પેન પણ આપણા દેશમાં બને તેમ છે છતાં તેનો ઉપયોગ ન કરતાં કરોડો રૂપિઆની પેણો પરદેશથી આ દેશમાં આવે છે.

# ભાગ ૮ મો.

# ઝવેરાતનો વેપાર.

## પ્રકરણ ૭૪ મું.

### નવ જાતનાં મણી.

માણેકને વૈડુર્ય મણિ તથા સૂર્ય મણિ કહે છે, શનિશ્ચરની જાતને લીલવી કહે છે, સ્ફટિક તે ચંદ્રમણિ, પાના ને મરકત મણિ,

હીરા ને કૌસ્તુભમણિ, પરવાળાને રક્તમણિ. લસણીયા ને વિભૂતિવર્ણ-હાર, ગૌમેધક ને ધુમાસમણિ અને મુક્તાફલ એમ નવ જાતનાં મણિ છે.

ઝવેરાત પારખવામાં ઉતાવળ કરવી નહી. પ્રથમ તો તેને ઓળખતાં શિખવું પછી કિંમત કરતાં શિખવું, આ કામ પગથીએ પગથીએ ચઢવા જેવું છે. ઘણા દિવસના અભ્યાસથી ઝવેરાત પારખતાં આવડે છે. આ ધંધામાં ઘણા વેપારીઓ લક્ષાધિપતિ થઇ શકે છે.

## ઝવેરાત.

હીરા, માણેક, પાનું, મોતી, પુખરાજ, શનિશ્વર, પરવાળુ વિગેરે ૮૪ જાતનાં ઝવેરાત છે.

કીરમજી રંગનું માણેક તે રવીનું છે, સફેદ મોતી ચંદ્રનું છે, સીંદુરીયા રંગનું પરવાળું મંગળનું છે. લીલા રંગનું પાનું બુધનું છે, પીળા તથા સફેદ રંગનું પુખરાજ ગુરૂનું છે. સફેદ રંગનો હીરો શુક્રનો છે, જાંબુડીઆ રંગનું લીલમ શનીનું છે. ધુપેલીઆ રંગનું ગૌમેધક રાહુનું છે. ખાખી રંગનું લસણીયું કેતુનું છે.

## હીરા.

હીરા એ કઠણ પદાર્થ છે. હીરાની જાતો આસ્ટ્રેલીયા અમેરીકાના બ્રાઝીલ પ્રાંતોમાં તથા કેપકાલોનીમાં ઘણી જગ્યાએ છે. આપણા દેશમાં નિઝામના રાજ્યમાં, મદ્રાસ ઇલાકાના ગોદાવરી મહા અને કૃષ્ણા નદીના પ્રદેશમાં અને ગોવળકાંડામાં હીરાની ખાણો છે. ગોવળ-કાંડાનો હીરો ઉંચો ગણાય છે ને હીરો વજનમાં બમણો વધારે હોય તેની કીંમતમાં વીસગણો ફેર પડે છે.

હીરાની મણીઓ, ગોસવારા, વલંદી, મુખલસી ઇસ્તબોલી, પરબ, બ્રીલીયટ, છ પહેલનો, બાર પહેલનો, ચોવીસ અને અડતાલીસ પહેલનો વિગેરે હીરાની ઘણી જાતો છે.

હીરામાં અનેક જાતની એબ હોય છે. હીરામાં રંગીન અને લોહીના જેવો ભાસ હોયતો વધારે એબ વાળો સમજવો. વળી મોટા થાનમાં કાળો કે લાલ છાંટો હોયતો તે એબવાળો હીરો ગણાય છે, લાલછાંટા હોય તે રક્તીઓ અને કાળા છાંટા હોય તે કાગ પગો કહેવાય છે.

હીરો જેમ સફેદ અને પાણીનો ભરપુર, સુરજના જેવી કાંતિ-વાળો, ઘાટ, નમુનો સારો, અને સફેદાઇમાં તરેહ તરેહના રંગની ઝાંઇવાળો હીરા ઉંચો સમજવો, આઇગ્લાસથી હીરાની એબ બરોબર-જણાય છે. હીરા પર મોંમાંની શ્વાસની વરાળ મારવાથી માથે ચોટે

નહિ તો તે ખરો સમજવો, અને ખોટો, કે તકમરી કે પોખરાજ હશે તો માથે વરાળ ચોટશે.

## હીરાના ગુણ.

જે હીરો ગોળ અથવા ચોરસ, સફેદ ચળકતો, સફાઈદાર, નિર્મળ હોય તે ઉત્તમ જાતીનો સમજવો. નિચે પ્રમાણેનો હીરો પાસે હોય તો તે નિચે લખેલું ફળ આપે. હીરામાં અનેક ગુણ રહેલા છે.

જે હીરામાં કમળના પુષ્પના આકારનું શ્યામ રંગનું ચિન્હ હોય તે રાખવાથી લક્ષ્મીનો નાશ થાય. જેમાં લીલા રંગનું ચિન્હ હોયતો અખુટ લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ થાય. જે હીરાના મધ્ય ભાગમાં પીળા રંગનું ચક્રના જેવું સૂક્ષ્મ ચિન્હ હોય તો સંતાનોનું મૃત્યું થાય, જેની મધ્યમાં ચક્રના આકારનું લીલા રંગનું સૂક્ષ્મ ચિન્હ હોયતો પોતાને અત્યંત લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમાં જો લીલારંગનું મુશળના આકારનું ચિન્હ હોય તો તે રાખવાથી આપદા સહન કરવી પડે છે, જેમાં શ્યામ રંગનું શંખના આકારનું ચિન્હ હોય તો પોતાનું તથા કુટુંબનું કલ્યાણ થાય, જેમાં બીજના ચંદ્રના આકારનું મધ્ય ભાગમાં શ્યામ રંગનું ચિન્હ હોયતો પોતાનું તથા પરીવારનું કલ્યાણ થાય. હીરાના મધ્ય ભાગમાં વીંછીના આકારનું શ્યામ રંગનું ચિન્હ હોયતો પોતાની વિદ્યાનો નાશ થાય. જેના મધ્ય ભાગમાં માખીના આકારનું સુક્ષ્મ ચિન્હ હોયતો અસાધ્ય રોગની ઉત્પત્તિ થાય. જેમાં લીલા રંગનું કપીંજલ નામના પક્ષીના પગના આકારનું ચિન્હ હોય તો સંતાન આંધળાં થાય. હીરાની કિનારી પર લાલ રંગનું ઈંદ્રિ ગોપનું જંતુના આકારનું ચિન્હ હોય તો સંતાનો દુર્બળ થાય. જો કિનારીપર પીળા રંગનું હાથીની સુંઢ જેવું ચિન્હ હોય તો રાજ્ય પદવી મળે. લીલા રંગનું કળશના આકારનું ચિન્હ હોય તો તેવો હીરો રાખવાથી સ્ત્રીનો લાભ થાય. કિનારીપર સ્વાસ્તિકના આકારનું ચિન્હ હોય તો કદી દુઃખ પડતું નથી. કિનારીપર શ્યામ રંગના ઘુવડનું ચિન્હ હોવ તો રાત્રે આંધળું થવાય, કિનારીપર પીળા રંગનું મનુષ્યના પંઝાનું ચિન્હ જણાયતો પોતાનું માન વધે. જે હીરાની કિનારીપર શ્યામ રંગનું કાગડાની આંખ જેવું ચિન્હ માલુમ પડેતો બુદ્ધિ અતિશય તીવ્ર થાય છે.

## હીરામાંથી છાંટો કાઢવો.[1]

જે હીરામાં કાળો, લાલ કે બીજા રંગનો છાંટો હોય તે હીરાની ઉપર જડતર કામના કુંદનની પટ્ટી વીંટીને તેને અગ્નિમાં તપા-

---

૧ અનુભવસિદ્ધ નથી જુની બુકોના આધારે લખ્યું છે.

વવો. જેથી અંદરનો લાલ કે ગમે તેવા રંગનો છાંટો નીકળી જશે, અને રહેશે તો લાલ છાંટો કાળો કે ભૂંખરો થશે. કેટલાક હીરાનો છાંટો દવાથી નીકળે છે.

## માણેક.

માણેક અમુલ્ય વસ્તુ છે. જેને સુર્યકાંત મણિ કહે છે. તે ખરૂં રત્નજ છે. માણેકની જાત અને એબ જોતાં શિખવું જોઇએ. ઘાટ, રંગ અને પાણીવાળું માણેક કિંમતી છે. ઉચ્ચાં એબ વગરના પાણી અને રંગથી ભરપુર માણેકને કાચના પ્યાલામાં પાણી ભરીને તેમાં મૂકવાથી પાણી લાલ ઝાંઇવાળું દેખાય છે અને હાથમાં રાખે તો શેડો ફુટતી હોય તેમ હથેળીમાં લાલ ઝાંઈ દેખાય તો તે ઉચ્ચું માણેક સમજવું.

માણેક અગ્નિમાં બળતું નથી. તેમ રંગ બદલાતો નથી. નવ રત્નમાં માણેકની મુખ્ય જાત છે, આજકાલ ઇમીટેશન–માણેક વધી પડવાથી બરોબર પરીક્ષા કરતાં શિખવું જોઇએ.

માણેકનો રંગ લાલ અને સસલાની આંખ જેવા હોય છે. મેવાડના ઉદેપુર નજીક માણેકની ખાણ છે, તેનાં નંગને ત્રાંબડાં કહે છે. કાઠીઆવાડના સોરઠમાં. એશીયા ખંડમાં બદકશાન નજીક, શિયામની નજીકમાં, બ્રહ્મદેશમાં, કાબુલમાં, મદ્રાસ ઇલાકામાં, સિલોનમાં, પંઝાબમાં અને ટીબેટમાંથી માણેકની ખાણોમાંથી માણેક નીકળે છે. ખાણમાંથી નીકળતી કાંકરીને ખરડ કહે છે. જે જથાબંધ યુરોપ જાય છે. માણેકની મણીઓ, ચુની, વિગેરે અનેક વસ્તુઓ બને છે.

આપણા દેશમાં કલકત્તા, મદ્રાસ, કાસી, ખંભાત, અમદાવાદ, બ્રરૂચ, સુરત, જયપુર વિગેરે સ્થળે માણેકનો માલ ઘસાઇ તૈયાર થાય છે.

## પાનાં.

પાનાંની પણ ઘણી જાતો છે. પાનાંનો રંગ લીલો, સોનેરી ઝાંઇવાળો, અને પાણીથી ભરપુર ખુલતો અને એકજ રંગ બરાબર હોય તો હથેળીમાં લઇને જોવાથી ફરતી લીલી શેડો ફુટી નીકળે છે, અને હાથ લીલો જણાય છે. કાચના પ્યાલામાં પાણી ભરી અંદર મુકવાથી પાણીનો રંગ લીલો દેખાય છે. પાનાંની કીમતનો આંક નથી. પાનાંને આઇ ગ્લાસથી જોવાથી ખોટાં પાનાં હોય તો તેમાં બારીક રજકણ જેવાં બબલસ દેખાય છે અને ખરા પાનાંમાં તે જણાતો નથી. જુઠાં પાનાં પણ થાય છે. પાનાંની એબ જોતાં શીખવું જોઇએ.

આપણા દેશમાં બ્રહ્મદેશમાં, અને મદ્રાસ જીલ્લામાં પાનાંની ખાણો છે. પાનાંની ખાણો અમેરિકાના બ્રાઝીલ દેશમાં પણ છે, ખાણમાંથી પાનાંની ખરડ નીકળે છે. ઉંચાં અને સરસ પાનાં તો લીલા ટાપુમાંથી નીકળે છે.

## શનિશ્ચર-લીલવી.

જે લીલવી છે તે શનિનું નંગ છે. તે જેને સદે તેને સદે અને ન સદે તેને નુકશાન કરે છે. માટે વિચાર કરીને રાખવું, શનિશ્ચર પુન્નમાં ઉપયોગી છે. તે શ્યામ રંગની, કે આસમાની રંગની થાય છે. તેમાં જાંબુડીયો, વાદળી વિગેરે ઘણા રંગ થાય છે.

જેમાં સોના જેવી ઝાંઇ પડતી હોય અને અંગમાં જરા લીલાસ જેવી ઝાંઇ દેખાતી હોય તે લીલવીનું નંગ ઉત્તમ છે. શનિ એબ વિનાનો ચોખો કે જાળ વિનાનો એકજ રંગનો હોય તો તેની કીંમત વધારે ગણાય છે.

લીલવી શનિશ્ચરની ખાણો સીલોન અને હિમાલયના પહાડમાં તથા કાસ્મિરના પતિયાળામાં છે.

## પુખરાજ.

પોખરાજ સફેદ, પીળો, કાળો, જાંબુડીઓ અને આકાશી રંગનો થાય છે. પુખરાજનું પાણી સારૂં અને તેજસ્વી હોય છે. સફેદ પોખરાજ કીંમતી ગણાય છે. તેમાં હીરાના જેવી ચમકવાળા તથા તેજસ્વી પોખરાજ ભુલથી હીરાને બદલે ઘણા ખરીદ કરે છે. પોખરાજની પરીક્ષા પાણીથી થાય છે.

સાચા પોખરાજની ખાણો મદ્રાસ, બ્રહ્મદેશ, સીલોન અને દક્ષિણમાં દાદા આદમના પહાડમાં છે. પુખરાજની ઘણી જાત થાય છે.

## લસણીયું.

લસણીઆનો પીળો, કાળો, લાલ, ખાખી વિગેરે રંગો હોય છે. તેમાં સફેદ હોય તે સાધારણ, પીળો હોય તે ઉંચો ગણાય છે. ટીબેટ તથા હિમાલયમાંથી તે નીકળે છે. જેમાં સોના જેવી ઝાંઇ પડતી હોય તે ઉંચું સમજવું, ધુમાસ જેવો રંગ હોય તે ધુમકેતુ કહેવાય છે. શ્યામ રંગનું કૃષ્ણક્ષેત્ર કહેવાય છે. ઝવેરાતમાં લસણીયું પણ ઉત્તમ છે.

## પીરોજા.

ઇરાનમાં, અફઘાનીસ્તાનમાંથી અને લંકામાંથી નીકળે છે. એક

ગ્લાસમાં દુધ ભરીને અંદર પીરોજા મુકવાથી દહીં જામી જાય છે તેથી તે સાચો જણાય છે.

### રાજાવર્ક.

અરબસ્તાનમાંથી રાજા વર્ક નામનો પથ્થર આવે છે તેમાં સોનાનાં રજકણ જણાય છે. બનાવટી જેવા બીજા સાચા જેવા કિંમતી પથ્થર થાય છે. જેનો લાલ જોગણી જેવો રંગ હોય છે. રાજાપુરી બંગડીઓ આ પથ્થરની બને છે.

### ખોટાં પુખરાજ.

સાચાં પોખરાજ થાય છે તેમ ખોટાં પણ થાય છે. ખોટાં પુખરાજની પીળી, સફેદ, કાળી અને રંગીન જાત થાય છે. કાઠીઆવાડમાં પોચા પથ્થરની કાંકરી નીકળે છે તેમાંથી, અથવા સ્ફાટિકના, કાચના કે નરમ પથ્થરના પોખરાજ થાય છે.

### ઇમીટેશન માણેક.

માણેકની ઇમીટેશન નામની નવી જાત નીકળી છે. તે જોતાં માણેક જેવુંજ દેખાય છે. માણેકની જુની ખાણના કેરીઆ, ભૂકી અને ખરડને યુરોપમાં સોળસેં ડીગ્રીનો તાપ આપી ગાળીને તેનો રસ કરી તેનાં ઇમીટેશન માણેક બનાવે છે. હાલ ઇમીટેશન માણેક વિદેશથી પુષ્કળ આવે છે.

---

## પ્રકરણ ૭૫ મું.

---

### મોતી.

મોતીનો ઘાટ, ગોળાઇ, પાણીથી ભરપુર, ગુલાબી છબવાળું, સફેદ ચામડીનું મોતી ઉંચું ગણાય છે. મોતીના ઘાટ તથા પાણીના પૈસા છે. આઇગ્લાસથી મોતીની પરીક્ષા બરાબર રીતે થઇ શકે છે.

ઘરેણાં વિગેરેમાં મોતી વપરાય છે. મોતી એ નવ રત્નમાંનું એક રત્ન છે. સારૂં મોતી દીવા સામું કે સૂર્ય કે ચંદ્ર સામું જોવાથી સોંસરી જેની સેડો ફૂટે. જેને કોઇ પણ વસ્તુનું આવરણ આડું ન આવે, તેજ મોતી ઉંચુ અને સારૂં સમજવું. મોતી એ ઝવેરીનું જીવન પ્રાણ છે. સાચાં મોતી ઓળખતાં શિખવું પછી તેની પેદાશ અને પછી રૂપરંગને જાણવું, અને પછીજ કીંમત આંકવી. પાકું મોતી વજનમાં વધારે હોય છે, અને કાચું મોતી વજનમાં ઓછું હોય

છે. તેમજ ધોળું સફેદ અને ગોળ પાણીદાર મોતી ઉત્તમ છે. કોઇ મોતી પીળાશ પડતાં કે રતાશવાળાં હોય છે.

ઇરાની અખાતમાં, મનોરના અખાતમાં, કન્યાકુમારિની ભૂશિરમાં કચ્છના અખાતમાં, અને મદ્રાસ ઇલાકાના તાબાના તિનેવલ્લી અને મદુરા વચ્ચે આવેલાં દરિયાના પ્રદેશમાં મોતી પાકે છે.

મોતીની મોશમ વખતે ઇરાની અખાતમાં ૧૫૦૦ બોટ ફરે છે, અને લગભગ ૪૦૦૦૦૦ પૌંડની કીંમતનાં મોતી ભેગાં કરે છે.

મોસમ વખત પાણીમાં ડુબકી મારનારની મદદથી મોતી નીકળે છે. વજનદાર પથ્થર બાંધેલા દોરડાપર બેસી માણસ દોરડે ટોપલી બાંધી અને એક નાનું ભાલા જેવું હથિઆર લઇ દરિયાની તળેટીમાં ઉતરે છે, અને ઓઇસ્ટર ભેગી કરી ટોપલીમાં ભરે છે પછી ટોપલી હલાવે છે જેથી ઉપરથી તેને તથા ટોપલીને ખેંચી લે છે. ચારેક મિનીટ અંદર માણસ રહી શકે છે.

ઓઇસ્ટર નામની માછલીના શરીરમાં અંડ ઉત્પન્ન કરનાર પીંડ છે. જેમાં ઉત્પન્ન થયેલ અંડ એ પીંડમાંથી બહાર નીકળે છે તે માછલીના શરીરની ચામડી નીચે આવે છે. અહીં તે પર ચળકતો તેજોમય પદાર્થ ઠરે છે એટલે મોતી બને છે. એ રીતે મોતી પાકે છે,

મોખાનાં મોતી મોખાઇ, ઇરાની અખાતમાં કરક, બસરા વિગેરે સ્થળે નીકળતાં મોતી બસરાઇ. આફ્રીકાના મોઝાંબીકમાં મોતી નીકળે છે, ચીનાઇ સમુદ્રમાં નીકળે છે તે ચીનાઇ મોતી કહેવાય છે. યુરોપ અમેરિકાની નદીઓમાંથી પણ મોતી નીકળે છે. આવી રીતે આસ્ટ્રેલીયાના સમુદ્રમાં. સીલોનમાં અને બીજે સ્થળે મોતી નીકળે છે.

મોતીનાં કોકરવાં, વાળીઓ, માળાઓ વિગેરે ઘરેણાં બને છે. તેમજ દવામાં પણ તેની ભષ્મ બનાવી ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

## કુદરતી મોતી.

શંખમાંથી મોતી થાય છે તે તારામંડળ જેવાં કાંતિવાળાં હોય છે, અને ચકચકતાં હોય છે. વાંસમાંથી મોતી થાય છે તે કપુર અને સ્ફટિક જેવી કાંતિનાં થાય છે. વાસુકી, તક્ષક અને વીજળી આ નામના સર્પની ફેણના અગ્ર ભાગમાં મોતી થાય છે આ મોતી નીલકાંતિવાળું અને તેજસ્વી થાય છે. તેને ચાંદીના વાસણમાં વર્ષાઋતુમાં મૂકી મેદાનમાં મુકવાથી વરસાદ તરત આવે છે એ તેની પરીક્ષા છે. માછલીના પેટમાંથી મોતી થાય છે. શુકરની ડાઢમાંથી મોતી નીપજે છે. છીપમાંથી કોઈ વખતે ઘણુંજ પાણીદાર, રૂપ રંગ, અને ઘાટ-

વાળું તેજસ્વી ગુલાબી છબીવાળું મોતી પાકે છે. તે બીજા મોતી કરતાં જુદું પડે છે. ઐરાવત હાથીના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા ભદ્ર-જાતિના હાથીના કુંભસ્થળમાં મોતી ઉત્પન્ન થાય છે તેની કિંમત ઘણીજ હોય છે. તે પાણીવાળું અને અત્યંત તેજવાળું હોય છે.

## એબવાળાં મોતી.

જે થોડું સફેદ, પીળું, લાલ તથા વિષમ હોય, જેમાં એ ત્રણ રંગ હોય, અને બરાબર વીંધેલું ન હોય, ખરડી હોય, અંદર હલકાં ચિન્હવાળુ હોય, બેડોળ હોય તેવાં મોતી એબવાળાં ગણાય છે.

મોતીવાળી વસ્તુઓ જમીનમાં રાખવી નહિ, મોતીનાં મોઢાં વીંધવાથી નાનાં વીંધ થાય છે તેના તેજસ્વી પદાર્થનો સુરમો બને છે.

## બનાવટી મોતી.

બનાવટી મોતી ચીના લોકો બનાવે છે. પ્રથમ માટીમાં ગળ-પણ નાંખી ઝીણી ગોળીઓ બનાવી સુકવે છે પછી તે પાણી ભરેલાં નાનાં તળાવોમાં સમુદ્રની જીવતી છીપો રાખી અને ઉછેરે છે તેમાં-થી છીપો બહાર મોઢું કાઢે છે ત્યારે અંદર ઉપરની સુકવેલી ગોળીઓ નાંખે છે. એટલે તે છીપની અંદરની કાળું માછલી તે ગોળી ઉપર મોતીના જેવું પડ બાંધે છે. કાળુ માછલીની આંખોમાં તેજસ્વી પ-દાર્થ છે તેના સંજોગથી બનાવટી મોતી બને છે.

## મોતી વીંધવાં.

મોતી બરાબર વીંધાયલું ન હોય તો કિંમતમાં ઓછું થાય છે. અને સારૂં અને સરખું વીંધાયલા મોતીની કીંમત વધે છે. મોતી સારવાની બારીક સાયડીઓ આવે છે. મોતી સારતી વખતે પાણી ભરપુર રેડવું પડે છે તોજ મોતી સરાય છે.

## મોતીના શુભાશુભ ગુણ.

નિચેનાં મોતી ખરીદવાથી કે પાસે રાખવાથી નિચે પ્રમાણે ફળ મળે છે.

### અશુભ ફળ.

ગોળ પાણીદાર ગુલાબી ઝેબવાળાની અંદર બારીક ચિન્હો હોય છે, તેનાં ફળ નિચે પ્રમાણેઃ—જો ગોળ આકારનું સફેદ અને તેજસ્વી મોતીમાં લાલ રંગનો સૂક્ષ્મ ડાઘ હોય તો પોતાના પરિવારને અને પોતાને કોઇ-ભૂતપ્રેતાદિથી ઉપદ્રવ થાય.

લંબગોળ મોતીના છેડા ઉપર શ્યામ રંગનું બિંદુ હોય તો દરિદ્રાવસ્થા આવે.

ગોળ મોતીના મધ્યે લીલા રંગનું મચ્છરના આકારનું ચિન્હ હોય તો દ્રવ્યનો વિનાશ થાય.

ગોળ તેજદાર અને પાણીવાળા મોતીમાં સૂક્ષ્મ સ્ફટિક જેવો આકાર જણાય તો કોઢ થાય.

મોતી મધ્ય ભાગમાંથી પાતળું અને બંને બાજુ ગોળ હોય તો સંતાન જીવે નહિં વળી મધ્યે જાડું અને બંન્ને બાજુ પાતળું લંબગોળ હોય તો સ્ત્રીનું મૃત્યુ થાય.

મોતીના મધ્યે સૂક્ષ્મ માખીના પગના આકારનો લીસોટો હોય તો દ્રવ્યનો નાશ થાય.

ચપટા આકારના મોતીનો રંગ પીળાશ મારતો હોય તો પરિવારમાં રોગ થાય.

ગોળ મોતીનો રંગ ચંદ્રમા જેવો હોય તો દુષ્ટ ગ્રહો નડે છે.

જે મોતીમાં લીલા રંગનું વલય આકારનું ચિન્હ હોય તેને ગ્રહણ કરવાથી મૃત્યુ થાય.

જેમાં મશક આકારનું પીળા રંગનું ચિન્હ જણાય તો રાજ્ય તરફથી પીડા મળે. તેમાં ભમરના આકારનું ચિન્હ હોય તો મુસાફરી કરવી પડે, જેમાં લાલ રંગનું સિંહના નખનું ચિન્હ હોય તો સિંહથી મૃત્યુ થાય, લીલા રંગનું કાચબાના આકારનું ચિન્હ હોય તો જળમાં ડુબવાથી મરણ થાય. તેજસ્વી મોતીમાં શ્યામ રંગનું કાગડાની ચાંચ જેવું ચિન્હ હોય તો અગ્નિનો ભય રહે.

## સારાં ફળ.

નિચેનાં મોતી પાસે હોય તો નિચે પ્રમાણે સારાં ફળ મળે છે. જે મોતીમાં સફેદ રંગનું પદ્મકોષનું ચિન્હ હોય તેને ઘણી લક્ષ્મી તથા લાભની પ્રાપ્તિ થાય, જેમાં લીલા રંગનું ભમરાના આકારનું ચિન્હ હોય તો રાજ્ય પદવી તથા દ્રવ્ય મળે. જેમાં મુદ્દગળ આકારનું ચિન્હ જણાય તો સંતાનો બળવાન અને ઉદ્યમી થાય. જેમાં લીલા રંગનાં કમળનાં પુષ્પ જેવાં ચિન્હ હોય તે ગ્રહણ કરવાથી લક્ષ્મી મળે, જે મોતી લંબગોળ તેજસ્વી અને સફેદ રંગનું હોય તેમાં લાલ રંગનું ધ્વજના આકારનું ચિન્હ હોય તો રાજ્ય તરફથી ધન મળે. જેનો આકાર ગોળ પણ રંગ જરા લાલાશ૫ર હોય તે મોતી ગ્રહણ કરવાથી મંગળનો ગ્રહ નડી શકતો નથી. ગોળ મોતીનો

પીળાશપર રંગ હોય તો વિદ્વાન થાય, જેનો આકાર તળેથી ગોળ અને ઉપરથી અણીવાળો હોય તથા રંગ અત્યંત તેજદાર અને પાણીવાળું સફેદ હોય તો વંધ્યત્વપણું નાશ પામે છે. લંબગોળ આકારવાળા મોતીમાં મધ્યે આકાશના રંગ સરખું વલયાકારે ચિન્હ હોય તો પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય. જેનો આકાર એક તરફ અણીદાર અને બીજી તરફ ચપટો હોય અને આકાશના રંગ સરખો હોય તો તેવું મોતી લેવાથી દ્રવ્યની વૃદ્ધિ થાય છે.

## મોતી શી રીતે સુધારવાં.

મોતીને પાણી કમી હોય તો તે પરથી ઉપરનું પડ ઉખેડી અંદરથી તેજવાળું પડ કાઢવું, તે પડ હાથથી કે ચપ્પાવતી ધીમેથી ઉખાડવું, અથવા તો તેની પથરીઓ આવે છે તે વડે સંઘાડે ચડાવી ઘસી નાંખવું. પછી લીસી પથરીથી ઓપ ચઢાવવો. ત્યાર બાદ કલાઈની ભસ્મથી પાલીસ કરવું. જેથી ઓપ અને પાણી બરોબર ચઢી જાય છે. વળી છીપના ચુનાથી પણ ઓપ ચઢે છે. સંઘાડે ચઢાવી મોતી ગોળ બનાવાય છે.

## મોતી ધોવાની રીત.

મોતી કારબોનેટ સોડા, ( પાપડખાર ) લીંબુનો રસ તથા ખાંડને મિશ્ર કરી તેથી ધોવાય છે. ચોખામાં મોતી પલાળવાથી પણ ધોવાય છે. ઘઉંના થુલાંને ઉકાળી તે પાણીથી પણ ધોવાય છે. પતાસાં, લીંબુનો રસ અને અરીઠાંથી પણ ધોવાય છે. મોતી ધોતાં પીળાં પડી જાય છે, માટે સાવચેતી રાખવી.

મોતીના હિસાબમાં ચોવીસ રતીનો એક ટાંક ગણાય છે.

## કોડીઓ.

દ્વારકાંની આસપાસ સમુંદ્રના કિનારામાં કોડીઓ વધુ થાય છે. તે નાનાં છોકરાંને રમવા તથા જનાવરો વિગેરેને ગળે હાર કરી પેરાવવા વિગેરેમાં લોકો ઉપયોગ કરે છે. કેટલીક જગ્યાએ હલકાં નાણાં તરીકે પણ વપરાય છે.

વિલાયતમાં તેના વડે બંગલા, કમાનો વિગેરેને શણગારે છે. તેનાં રમકડાં બનાવી આ દેશમાં મોકલી સારા પૈસા પેદા કરે છે.

# ભાગ ૯ મો.

## હુન્નરકળા.

## પ્રકરણ ૭૬ મું.

### હુન્નરકળાની અગત્ય.

આજકાલ આપણે સર્વ વસ્તુઓનો આધાર પરદેશ ઉપર રાખીએ છીએ. નાનામાં નાની સોયથી માંડીને તે મોટામાં મોટાં મશીનો અને બોયલરો પણ પરદેશથી આવે ત્યારેજ આપણો વ્યવહાર ચાલે છે.

કપડાં વિલાયતથી આવે ત્યારે પહેરીએ, દવાઓ વિલાયતથી આવે ત્યારે આપણે માંદા હોઇએ તો સાજા થઇએ, કાગળો અને શાહી વિલાયતથી આવે ત્યારે આપણાં પુસ્તકો છપાય, ચીમનીયો અને બાટલીયો વિગેરે કાચનો સામાન વિલાયતથી આવે ત્યારે આપણે દીવા કરીએ કે બાટલીયોમાં દવા વિગેરે પ્રવાહી પદાર્થો ભરીએ, રંગો પણ વિલાયતથી આવે ત્યારેજ આપણે કપડાં રંગાવીએ, સાબુ વિલાયતથી આવે ત્યારે આપણે કપડાં ધોઇએ, મીણબત્તીઓ. વારનીશ, સીમેન્ટ, શાહી, ફરનીચર, બટનો, ચામડાં વિગેરે ઘરમાં વપરાતી અનેક વસ્તુઓ વિલાયતથી આવે ત્યારે આપણે આપણો વ્યવહાર ચલાવી શકીએ.

તેવીજ રીતે આપણે આગળ જે હુન્નર અને કારીગીરીમાં આગળ વધેલા હતા તે હુન્નરકળા હાલ લુપ્ત થઈ ગઈ છે. માત્ર જો હિંદુસ્તાનમાં અનાજ ન પાકતું હોય તો અનાજને માટે પણ આપણે પરદેશ ઉપર આધાર રાખવો પડે. આપણા દેશની કારીગરી આજે લડતાઇ ગયેલી જણાય છે. અને તેથી આપણો દેશ દિવસે દિવસે પરદેશ ઉપર આધાર રાખતાં શિખ્યો છે.

વેપાર ઉદ્યોગમાં જર્મની સર્વથી આગળ વધેલું છે. નાનામાં નાની પેન્સીલથી માંડીને સર્વ વસ્તુઓ જર્મનીમાંથી કરોડો રૂપિઆની આપણા દેશમાં આવે છે. અને આવી રીતે આપણા દેશમાંથી કરોડો રૂપિઆ કમાઇને છેવટે તે આપણીજ આપણા નામદાર અંગ્રેજ સરકારનીજ સામે શત્રુ થઇને લડવા તૈયાર થયું છે, અને જ્યારે આ

વર્ષે લડાઈ ચાલી ત્યારે ત્યાંથી આવતો સર્વ માલ મોંઘો થઈ ગયો અને ત્યારેજ આપણી આંખો ઉઘડી કે પરદેશ ઉપર આધાર રાખવાથી આપણી કેવી બુરી દશા થાય છે.

આથી આપણાજ દેશમાં હુન્નર ઉદ્યોગને ખીલવવો જોઇએ અને તેથી આપણે જે પરદેશમાં બનીને આવતી વસ્તુઓના કરોડો રૂપિઆ પરદેશ મોકલીએ છીએ તે ત્યાં ન મોકલતાં આપણાજ દેશમાં રાખી આપણે આપણા દેશની ઉન્નતિ કરવી જોઇએ.

હુન્નર ઉદ્યોગ ખીલવવાને માટે જો આપણે હાલ પ્રયત્ન કરીએ તો આપણા ઉપર રાજ્ય કરતા નામદાર અંગ્રેજ સરકાર પણ આપણને તેમાં મદદ કરી શકે તેમ છે. માટે આવી સારી તકનો લાભ લઈ, દરેક માણસે ભણીગણી વિદેશ ગમન કરી નોકરીઓ લેવા તરફ લક્ષ ન આપતાં વિદેશગમન કરી વિદેશમાંથી હુન્નર ઉદ્યોગનું શિક્ષણ લઈ આપણા દેશમાં ઉદ્યોગોને ખીલવવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

દેશની આબાદી હુન્નરકળા ઉપર છે. યૂરોપની ઉન્નતિ, જર્મની, અમેરિકા અને જાપાનની આજે જે ઉન્નતિ થઇ છે તે હુન્નરકળાને લીધેજ થએલી છે.

આપણા દેશમાંથી કાચો માલ વિદેશ જાય છે, અને ત્યાં તેનું રૂપાંતર થઈ નવા રૂપમાં વસ્તુઓ બની પાછી આપણાજ દેશમાં આવી મોંઘા મૂલ્યે વેચાય છે. તે આપણાજ દેશમાં થતા કાચા માલને આપણાજ દેશમાં રૂપાંતર કરી નવા રૂપમાં બનાવી પછીજ પરદેશ મોકલી આપણે રૂપિઆ કમાતાં શિખવું જોઇએ.

આ પુસ્તકમાં ધનવાન થવાને માટે હુન્નરકળાનો વિષય આ ભાગમાં આપેલો છે. દરેક માણસ તેમાં બનતો પ્રયત્ન કરી આપણાજ દેશમાં હુન્નરો ખીલવવા પ્રયત્ન કરશે તો અવશ્ય ધનવાન થઇ શકશેજ.

જેમકે રૂ આપણા દેશમાંથી વિલાયત જઈ ત્યાં કપડાંના રૂપમાં બદલાઇને પાછું અહીંજ આવી પુષ્કળ પૈસા ખેંચી જાય છે. તેવીજ રીતે દરેક વસ્તુઓ અહીંથી કાચા રૂપમાં વિદેશ જઈ પછી તેનું રૂપાંતર થઈ આ દેશમાં આવી અને કરોડો રૂપિઆ તાણી જાય છે.

આજકાલ કપડાંને માટે આપણા દેશમાં મિલોનો ઉદ્યોગ ચાલુ થએલો છે અને તેથી કરોડો માણસોને રોજી મળે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ આપણા દેશની પેદાશ આપણા દેશમાંજ રહે છે.

તેવીજ રીતે, કાચના, કાગળના, લોઢાના, લાકડાંના, ફરનીચર-

ના, રંગોના વિગેરે અનેક એવા ઉદ્યોગો છે કે જે આ દેશમાંજ ખીલવી શકાય તેવા છે અને તે વડે કરોડો રૂપિઆ મેળવી શકાય તેમ છે.

અમે આશા રાખીએ છીએ કે દરેક માણસ આ પુસ્તકમાં આપેલા પ્રયોગોને અમલમાં મૂકી ધનવાન થવા પ્રયત્ન કરશેજ.

## પ્રકરણ ૭૭ મું.

### રંગનો ઉદ્યોગ.

**આ**પણા દેશમાં પ્રથમ વનસ્પતિમાંથી રંગ બનાવી ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો. હાલ જર્મની વિગેરે સ્થળેથી રંગ આવતો હોવાથી તે ઉદ્યોગ પડી ભાગ્યો છે, જે ખીલવવાની ઘણી જરૂર છે.

**સફેદ રંગ**—માટીના વાસણમાં એસેટીક એસીડ અને સીસું નાંખી અઠવાડીઆ સુધી રહેવા દેવાથી સીસું એસીડ સાથે મળીને સફેદ રંગનું થશે પછી તેને કાઢી સુકાવીને પથ્થરોના મોટા રોલરોવાળા સંચાઓમાં દળીને મેંદા જેવું બનાવવાથી ધોળો રંગ થાય છે.

**લાલ રંગ**—લાલ હીરાકસીને પલાળીને તેમાંનું સઘળું પાણી કાઢી નાંખી, ભઠ્ઠીમાં તેમાંથી એસીડની વરાળ નીકળતી બંધ પડે ત્યાં સુધી ગરમ કરવી. પછી ઠંડી પાડી, પાણીથી ધોઇ સુકવીને સુકાયા પછી ભૂકો કરવાથી લાલ રંગ થાય છે.

**કીરમજી રાતો રંગ**—એમોન્યાના પાણીમાં કીરમજના ભૂકાને અઠવાડીઆ સુધી પલાળી તેમાં થોડું પાણી ઉમેરવું. પછી તેમાંનાં રજકણો નિચે બેસે ત્યાં સુધી તેમાં ફટકડીનું પાણી રેડયાં કરવું પછી ઉપરનું પાણી નિતારી નાંખી તળે જામેલા થરને સુકાવી, દળીને ભૂકો કરવાથી કીરમજી રંગ થાય છે.

**લાલ રંગ**—ત્રણ શેર સુગર ઓફ લેડ અને સાત શેર મોરથુથું એકઠું કરી પાંચ શેર પાણીમાં ઓગાળી તેમાં ચોવીસ રતલ સરકો મેળવીને સુકવી પછી દળી લેવાથી લીલો રંગ થાય છે.

૨. જંગાલને ખખળતા ઉના પાણીમાં પલાળી ચાળણીથી ગાળી લેવો પછી તેમાં તેટલાજ વજને આર્સેનિક એસીડ અને દશ ભાગ ઉનું ખળખળતું પાણી મેળવી હલાવીને પછી ઠરવા દેવું પછી ઉપરનું પાણી નિતારી નાંખી તળેના થરને ઝીણે લુગડે ગાળીને સુકવી દેવાથી લીલો રંગ થાય છે.

૩. રેવંચીનો ભૂકો અને પ્રશિયન બ્લુને સરખે ભાગે લઈ મિશ્ર કરવાથી લીલો રંગ થાય છે.

**પીળો રંગ**—પાણીમાં સુગર લેડ ઓગાળી તેમાં પોટાસ ઓફ ક્રોમેટનું પાણી ઉમેરી ઠરવા દેવું પછી ઉપરનું પાણી નિતારી લઈ તળેના થરને પાણીથી ધોઇ અને સુકવી દેવાથી પીળો રંગ થાય છે.

**બ્લ્યુ રંગ**—ગંધક ૧૮ ભાગ, સલ્ફેટ ઓફ સોડા ૨૨ ભાગ ચીનાઈ માટી ૩૧ ભાગ અને કોયલો ૮ ભાગ લઇ સર્વને ૨૫ થી ૩૦ કલાક સુધી ધાતુના વાસણમાં તપાવી પછી કાસ્ટ આયર્નની પેટીમાં નાંખી પાછાં મધ્યમ આંચે તપાવી ઠંડુ પાડી ભૂકો કરવાથી બ્લ્યુ રંગ થાય છે. (૨) ૨૧ ભાગ કારબોનેટ ઓફ સોડામાં, ૨ ભાગ ગંધક મેળવી તેને ધીમે તાપે તપાવી લાલચોળ કરવાં પછી તેમાં એલ્યુમિનેટ ઓફ સોડા અને સિલિકેટ ઓફ સોડાનું મિશ્રણ છાંટી બીજા એક કલાક સુધી તે સર્વેને તપાવી પછી ઠંડુ પાડી બારીક વાટી ભૂકો કરવાથી બ્લ્યુ રંગ થાય છે.

---

## હાથી દાંત રંગવા બાબત.

**લીલો રંગ**—હાથી દાંતને લીંબુના રસ અને પાણીમાં બે દિવસ ભીંજવી રાખી પછી તેને કાઢી તેજ પાણીમાં મોરથુથુ અને કાટ નાંખી ખૂબ ઘુંટે છે અને તેમાં ફરી હાથી દાંત મેળવી ત્રણ ચાર દિવસ રાખી અને વચ્ચે વચ્ચે હલાવવાથી હાથી દાંતને લીલો રંગ ચઢે છે.

**લાલ રંગ**—લીંબુના રસમાં મીઠું નાંખી તેમાં પાણી મેળવી એક કલાક સુધી તેમાં હાથી દાંતને પલાળી પછી લીંબુનો રસ નાંખી ઉકાળેલા પાણીમાં હાથી દાંતને ડુબાડવો પછી ઉકાળવો પછી બહાર કાઢી ધોઇ સુકવવાથી લાલ રંગ થાય.

**પીળો રંગ**—લીંબુના રસમાં પાણી નાંખી તેમાં હાથી દાંત પલાળી પછી હળદરના રંગનો ઉકાળો બનાવી તેમાં જરા કેસર નાંખી તેને ઠંડો પાડી તેમાં હાથી દાંત નાંખી ૨૪ કલાક સુધી રહેવા દેવાથી પીળો રંગ થાય છે.

(૨) ૧ રતલ ફટકડીના ભુકામાં ૦॥ ગ્યાલન પાણી નાંખી ઉકાળી પછી એક શેર હળદર અને ૦। રતલ પર્લઆસ, ૧ ગેલન પાણીમાં ઉકાળી, તેમાં હાથી દાંત ૦॥ કલાક બોળવાથી પીળો રંગ થાય છે.

**કસુંબી રંગ**—કસુંબામાં પાપડખાર નાંખી તેનો સર્વ રંગ કાઢી લઇ તેમાં લીંબુ, હળદર, ગળીનો રંગ, કીરમજીદાણા, માયાં, પતંગ, આવળની છાલ વિગેરેની મેળવણીથી જુદા જુદા રંગ બની શકે છે.

**બ્લ્યુ રંગ**—એક પાઈન્ટ પાણીમાં એક ઔંસ સલ્ફેટ ઑફ ઇન્ડીગોને પીગળાવી તેમાં ૪ ડ્રામ કાસ્ટીક પોટાસ નાંખી તેમાં હાથી દાંતને બોળી રાખવાથી ઘેરો યા ખુલ્લો બ્લ્યુ રંગ ચડી જશે.

**કાળો રંગ**—લીંબુના રસ અને પાણીના મિશ્રણમાં હાથી દાંત નાંખી પછી એક કલાકે અલગના રંગમાં બોળી હરડે, અને બેડાંની ભૂકી ૧ ભાગ અને હીરાકસી ૧ ભાગ ઠંડા પાણીમાં મેળવી તેમાં તૈયાર થયેલો લાલ હાથી દાંત એક દિવસ પલાળીને કાઢી લેવાથી કાળો રંગ થશે.

## રેશમી કાપડ પર રંગ ચડાવવાની રીત.

પ્રથમ રેશમી કપડાને સફેદ પાપડખાર અને ગામઠી સાબુના પાણીમાં ઉકાળી ધોઈ સાફ કરીને પછીજ રંગ ચડાવવો.

**લાલ રંગ**—કીરમજ ૮ તોલા લઇ પાણીમાં ઉકાળી તેને ચુનાના પાણીમાં ૧૨ાા તોલા ફટકડી નાંખી ઉકાળી એકત્ર કરી પછી તેમાં રેશમી કપડું વારાફરતી બોળવાથી પાકો લાલ રંગ થાય છે.

(૨) પાણીમાં કળીચુનો અને સાજીખારને નાંખી ઉકાળી પછી તેમાં રેશમી કપડું થોડી વાર ઉકાળવું. પછી કાઢી ધોઇ નાંખી ફટકડીના પાણીમાં ઉકાળવું. પછી ઠંડુ પાડી તેમાં એક રાત કપડું પલાળી રાખવું. પછી બીજે દિવસે તે કપડાને 'બુજગુજ' અને કીરમજી રંગની ભૂકી પાણીમાં ઉકાળી તેમાં ડુબાડવું. પછી બરોબર રંગ ચડે એટલે તેને ઉતારી ઠંડુ પાડી લુગડું કહાડીને સુકવવું. રંગ કાળાશ પડતો હોય તો જરા લીંબુનો રસ નાંખી ફરી સુકવવાથી લાલ રંગ ચડે છે.

(૩) કીરમજ ૧૬ તોલા, પીસ્તાં ૪ તોલા, પતંગના લાકડાનું ચુર્ણ ૦ાા શેર બધાને ઉકાળી લાલ થયે નિચે ઉતારવું, તેમાં રેશમનું કપડું ૮ તોલા બોળવાથી લાલ રંગ ચડે છે.

**પાકો ઘેરો લાલ રંગ**—પતંગના લાકડાંના કટકાને પાણીમાં ઉકાળી પછી ગળી લઇ તે પાણીમાં રેશમને ખટાશ સાથે બોળી સુકવવાથી પાકો ઘેરો લાલ રંગ થાય છે.

**કસુંબી રંગ**—ગળીને વાટી પાણીમાં નાંખી તેમાં ૩૦ શેર કસુંબાનો ભૂકો નાંખી જરા આસમાની રંગ થયે પાણી ઉકાળવું. અને પછી બીજા વાસણમાં બોર શેર ૧૦ નાંખી ઉકાળી બંને પાણીને મિશ્ર કરી તેમાં રેશમ શેર ૧૦ બોળી સુકવવાથી કસુંબી રંગ થાય છે.

**નારંગીઓ-કેસરી રંગ**—કેસુડાંના ફુલને પાણીમાં ઉકાળીને તેમાં થોડો ચુનો નાંખી રેશમને રંગવાથી નારંગી રંગ ચડશે. લાલ રંગ કરવાની બીજી રીત પ્રમાણે તેમાં હળદરની ભૂકી નાંખવાથી થાયછે.

(૨) ૧ા શેર કેસુડાંને ઉકાળી પાણી ગાળી લઇ તેમાં ફટકડીના પાણીમાં ઉકાળેલું ૮ તોલા રેશમ બોળી રાખવાથી નારંગી રંગ ચડે છે.

**કીરમજી રંગ**—૧ તોલો પીસ્તાનાં ફુલ, કીરમજ દાણા ૨ તોલાને ઝીણાં વાટી પાણીમાં પલાળી ઉકાળવાં તેમાં એક લાકડે કપડાને બોળી તળીએ અડે નહિ તેમ અદ્ધર લટકાવી ડુબાડવું. પછી લાલ રંગ ચડેલો જણાય એટલે પતંગના લાકડાનું ઉકાળેલું પાણી તે કપડા ઉપર ચોપડવું અથવા તો તે પાણીમાં કપડું બોળી રાખવું પછી બહાર કાઢી ઠંડુ પાડી પાણીમાં ધોઇ નાંખી સુકવવાથી કીરમજી રંગ ચડે છે.

**જાંબુડીઓ રંગ**—પ્રથમ કીરમજ કે લાખના રંગમાં રેશમને ઉકાળીને પછી તેને ગળીના રંગમાં પલાળવાથી જાંબુડીઓ રંગ થાય છે.

**લીલો રંગ**—પાપડખાર તથા સાબુના પાણીમાં ઉકાળીને પછી ગળીના પાણીમાં ડુબાડી પછી હળદરના પાણીમાં ડુબાડીને કાઢી લઇ નીચોવી લઇ તેને લીંબુના રસવાળા પાણીમાં પલાળીને સુકવી દેવાથી લીલો રંગ ચડે છે.

(૨) રેશમને દાડમના છોડાંના ઉકાળામાં ત્રણ કલાક, પછી હળદરના ઉકાળામાં ત્રણ કલાક, પછી ગળીના પાણીમાં અને છેવટ ફટકડીના પાણીમાં બોળવાથી લીલો પાકો રંગ ચડે છે.

**કાચો સોનેરી રંગ**—રેશમને હળદરના પાણીમાં બોળી બાદ હારસીંગારના ફુલના પાણીમાં થોડીવાર રાખી છેવટ ફટકડીના પાણીમાં બોળી રાખવાથી પીળો સોનેરી રંગ થાય છે.

**પીળો રંગ**—ફટકડી અને પાપડખારના પાણીમાં રેશમને ઉકાળી પછી ઇસફ રંગના ઉકાળામાં ઉકાળવાથી પીળો રંગ થાય છે.

(૨) બશેર રેશમને ૦ાા શેર ફટકડીના પાણીમાં પલાળીને કેસુડાંના ફુલના રસમાં બે ત્રણ દિવસ પલાળી રાખવાથી પીળો રંગ થાય છે.

**પાકો લીલો રંગ**—પીળા કપડાને ગળીના પાણીમાં ડુબાડવાથી લીલો રંગ થાય છે.

(૨) રેશમને પ્રથમ ૩ કલાક દાડમની છાલના ઉકાળામાં, પછી ૩ કલાક હળદરના ઉકાળામાં, પછી ગળીના પાણીમાં અને છેવટ ફટકડીના પાણીમાં બોળી લેવાથી થાય છે.

**ભુરો રંગ—બ્દ્યુ**—રેશમને પ્રથમ કાથાના પાણીમાં નાંખી પછી નાના પાણીમાં નાંખવું પછી બશેર લોધરને દશ શેર પાણીમાં ઉકાળી તેમાં રેશમને બોળી રાખવાથી જરા પીળાશ પડતો ભૂરો રંગ ચઢે છે.

**આસમાની રંગ**—પાપડખાર અને સાબુના પાણીમાં કપડાને ઉકાળી પછી ફટકડીના પાણીમાં ડુબાવવું, પછી ગળીના પાણીમાં બોળવાથી આસમાની રંગ થાય છે.

**કાળો રંગ**—કોપરેલમાં હરડે તથા હીરાકસી ઉકાળી તેમાં ત્રણ કલાક એક શેર રેશમને પલાળી રાખવાથી કાળો રંગ થાય છે.

---

## ઉનનાં કપડાં રંગવાની રીત

**લાલ રંગ**—પાપડખાર, સાબુ અને ચુનાના પાણીમાં ઉનનું કપડું પલાળી રાખી પછી પાપડખાર તથા ચુનાના પાણીમાં ઉકાળી મેલ કાઢી નાંખે છે. પછી એક રાત ફટકડીના પાણીમાં પલાળી, પછી નવસાર, સોમલ અને ફટકડીને એક કાચના યંત્રમાં ઉકાળી તેને વરાળમાંથી દારૂ માફક ગાળીને તેને એક વાસણમાં પાણી નાંખી તેમાં નાંખે છે. પછી તેમાં કીરમજની ભૂકી મેળવી ઉકાળી તેમાં ફટકડીમાં પલાળેલું કપડું બોળી હલાવી ત્રણેક મિનીટ પછી કાઢી ગ્રઇ ધોઇ સુકવવાથી પાકો લાલ રંગ ચડે છે.

**પીળો રંગ**—૪૦ શેર કેસુડાં, ૫ શેર દળેલી હળદર અને ૦॥ શેર ફટકડીને, ૨૫ શેર ઉનને ૪૦ શેર કેસુડાંના ફૂલ સાથે એક વાસણમાં નાંખી પાણી રેડી બાર કલાક પલાળવું. પછી નિચોવી છાંયે સુકવી, પછી ૫ શેર દળેલી હળદર અને ૦॥ શેર ફટકડી અને પાણી મિશ્ર કરી તેમાં ઉનનું કપડું નાંખી એક રંગ થતા સુધી ઉકાળવાથી પીળો રંગ થાય છે.

**નારંગીઓ રંગ**—૩૦ તોલા કેસુડાંને ઉકાળી તેમાં પોણો શેર ઉન નાંખી પછી ૧૦ તોલા ફટકડીના પાણીમાં થોડી વાર રાખી કાઢી લઈ સુકવવાથી નારંગીઓ રંગ થાય છે.

**સોનેરી રંગ**—ઉનના કપડાને પ્રથમ હળદરના રંગમાં પલાળી પછી પારીજાતક હારસીંગારના રંગમાં પલાળી છેવટ ફટકડીના પાણીમાં પલાળવાથી સોનેરી રંગ થાય છે.

**ગુલાબી રંગ**—૧ લાલ રંગ ચડાવવાની રીત પ્રમાણે ફટકડીનું પાણી ચડાવતાં થોડો કીરમજ દાણો નાંખી રંગ ચડાવવાથી ગુલાબી રંગ થાય છે. તેમાં હળદરનો ભૂકો નાંખવાથી કુલગુલાબી રંગ થાય છે.

**પોપટી રંગ**—પ્રથમ પાણીમાં ઉનનું કપડું પલાળી પછી ફટકડીના પાણીમાં બોળવું, પછી હળદર અને ઇસ્પાર્કના ગરમ ઉકાળામાં ડુબાડી છેવટ ગળીને સલ્ફ્યુરીક એસીડમાં નાંખી તેને પાણીમાં નાંખી ઉકાળી તેમાં બોળી કાઢવાથી પોપટી રંગ થાય છે.

**લીલો રંગ**—ઉપર પ્રમાણે કરવામાં ગળી અને સલ્ફ્યુરીક એસીડનું મિશ્રણ વધુ નાંખવાથી લીલો રંગ થાય છે.

**ખાખી રંગ**—૧ શેર મેંદીના પાનને ૧ શેર પાણીમાં ઉકાળીને તેમાં ૧ શેર ઉન પા કલાક રાખી કાઢી લઇ કળી ચુનાના પાણીમાં બોળી કાઢવાથી પાકો ખાખી રંગ થાય છે.

( ૨ ) ૦ાા શેર માયાં, ૫ તોલા હીરાકસી એને મેળવી તેમાં કપડું પલાળવાથી ખાખી રંગ થાય છે.

**આસમાની રંગ**—૧ ભાગ ગોળ, કાર્બોનેટ ઓફ સોડા ૮ ભાગ, ૪ ભાગ ચુનો અને ૮ ભાગ ગળીને પાણીમાં મેળવી તે પાણીને આઠ રોજ કહોવરાવી તેમાં ધોયેલ ઉનનું કપડું પાણીમાં પલાળી અને નિચોવ્યા બાદ ડુબાડવું અને પછી સુકવવાથી આસમાની રંગ થાય છે.

**ભુરો રંગ**—૨૫ શેર કેસુડાંના પાણીમાં ૧૨ કલાક સુધી ઉનને પલાળી પછી સુકવી, ૫ શેર હળદરના પાણીમાં ૭ કલાક ઉકાળવું અને પછી ૪૦ શેર પતંગનાં લાકડાં અને ૦ાા શેર ફટકડીના પાણીમાં આઠ કલાક ઉકાળવાથી ૨૫ પૌંડ ઉનનો રંગ ભુરો થાય છે.

**વાદળી રંગ**—મજીઠ ૮ શેર, ગળી ૧૨ શેર, બ્રેંડી ૯ શેર, પોટાસ ૨૪ શેર, પાણી ૧૨૦ ઘનફુટ સર્વે મિશ્ર કરી તેમાં ૩૬ કલાકે ૧૪ શેર પોટાશ નાંખી પછી દસ બાર કલાકે ૧૦ શેર પોટાસ ફરી ઉમેરી સારી પેઠે હલાવવું. પછી ૩ દિવસે ચુનો પલાળીને તેમાં નાંખવો પછી ૧૨ શેર ઉનનું કપડું તેમાં બોળી કાઢવાથી વાદળી રંગ ચડે છે.

**કાળો રંગ**—૧ શેર ઉનને એક અધોળ હરડેના ગળેલા પાણીમાં પલાળી પછી હીરાકસીના જાડા પાણીમાં બોળી કાઢવાથી કાળો રંગ થાય છે.

---

## સુતરનાં કપડાંને રંગવા બાબત.

**લાલ રંગ**—૧૨ શેર કસુંબામાં ૩ શેર આંબોળીયાનો રસ અને ૭ાા રૂપિઆભાર હળદર મેળવી તેમાં ૨૦ વાર કપડાને બોળવાથી લાલ રંગ થશે.

**પાકોલાલ રંગ**—કપડાંને પ્રથમ હળદરના પાણીમાં, પછી હરડેના પાણીમાં, પછી ફટકડીના પાણીમાં એમ પલાળીને ખુબ મસળી પછી નિચોવી કાઢવું. પછી આલનાં મુળના ચુર્ણને ચાર કલાક પાણીમાં ઉકાળી, તેમાં ૧૫ તોલા ધાવડીનાં ફુલ, ઠંડુ થયા પછી નાંખી તે પાણી ગાળી લેવું, પછી તેમાં ઉપરનું કપડું નાંખી મસળી પછી સુકવવાથી પાકો લાલ રંગ થાય છે.

**પાકો લીલો રંગ**—પ્રથમ દાડમની છાલના ઉકાળામાં ૩ કલાક કપડું બોળવું, પછી હળદરના ઉકાળામાં ૩ કલાક, પછી થોડીવાર ગળીના ઉકાળામાં અને છેવટે ફટકડીના ઉકાળામાં કપડું ઉકાળવાથી પાકો લીલો રંગ થશે. ગળી વધારે નાંખવાથી બહુજ ઘેરો લીલો રંગ થશે.

( ૨ ) હળદર, દાડમની છાલ, કપાસના ફુલોનો ઉકાળો, ગળી અને ફટકડીના ઉકાળામાં અનુક્રમે કપડું બોળવાથી લીલો રંગ થશે.

( ૩ ) સવા તોલો ગળી, સવા તોલો ચુનો, સવા તોલો ગોળ સર્વેને એક વાસણમાં મિશ્ર કરી, બીજા વાસણોમાં હળદર અને ખટાશનું પાણી ભેગું કરવું. પછી કપડાને પ્રથમના મિશ્રણમાં બોળી પછી બીજામાં બોળવાથી પાકો લીલો રંગ થશે.

( ૪ ) બેઢાં, હીરાકસી, હળદર, દાડમની છાલ અને ફટકડી દરેક પાંચ પાંચ તોલા લઈ જુદા જુદા વાસણમાં પલાળી તેમાં અનુક્રમે કપડું બોળવાથી લીલો રંગ થાય છે.

**જાંબુડીઓ રંગ**—કપડાને હીરાકસીના પાણીમાં પ્રથમ પલાળી પછી ત્રણ વખત કેરીના આંબોળીયાંના ઉકાળામાં પલાળી સુકવવું આમ ૭ વખત કરવાથી પાકો જાંબુડીયો રંગ થશે.

(૨) ફટકડી અને લોધરને ૧ શેર પાણીમાં પલાળી તેમાં ૧

શેર કાળો રંગ નાંખી તેમાં કપડું રંગી પછી લાલ રંગ ચડાવવાથી જાંબુડીઓ રંગ થાય છે.

**ગુલાબી રંગ**—એક શેર કસુંબાના રસમાં ૧૨ લીંબુનો રસ અથવા ૧ શેર આંબલી કે આંબોળીયાંનાં રસ નાંખીને તેમાં કપડાંને બોળવાથી ગુલાબી રંગ થાય છે.

**પીળો રંગ**—હારસીંગારનાં ફુલને પાણીમાં ઉકાળી તેમાં જરા ખારો અને લીંબુનો રસ નાંખી તેમાં રંગવાથી સોનેરી પીળો રંગ થાય છે.

(૨) બશેર પાણીમાં ૧ શેર દાડમની છાલ ઉકાળી તેમાં કપડાંને બોળી થોડીવાર રહેવા દઈ પછી ફટકડીના પાણીમાં તે કપડાને પલાળવાથી પાકો પીળો રંગ થશે.

(૩) ૧૦ રૂ. ભાર ફટકડીના પાણીમાં એક શેર કપડાને પલાળીને પછી રૂ. ૧૦ ભાર મુલતાની માટીના પાણીમાં અર્ધો કલાક રાખવાથી પીળો રંગ ચઢશે.

**ગેરૂનો રંગ-ભગવો**—ચાર તોલા ગેરૂના પાણીમાં કપડાંને રંગી, પછી ૨ તોલા ફટકડીના પાણીમાં તેને થોડીવાર બોળી રાખવાથી ભગવો ગેરૂ જેવો રંગ થાય છે. ત્રણશેર ગેરૂમાં ૧૦૦૦ વાર કપડું રંગાય છે.

**નારંગીઓ રંગ**—કસુંબાના રંગમાં કપડાને બોળી પછી હળદરના પાણીમાં ડુબાડી કાઢવાથી નારંગી રંગ થાય છે.

**તપખીરીઓ રંગ**—દાડમની છાલ, હીરાકસી, કાથો, ગળી સર્વને અનુક્રમે લઇ તેમાં કપડું રંગવાથી તપખીરીઓ રંગ થાય છે.

**લાલાશવાળો ભુરો રંગ**—પ્રથમ કસુંબાના રંગમાં કપડાને રંગી પછી થોડી ગળીના પાણીમાં જરા બીજો કસુંબી રંગ ઉમેરી તેમાં કપડું રંગવાથી લાલાશ પડતો ભૂરો રંગ થાય છે.

**વટાણા જેવો રંગ**—મોરથુથુના પાણીમાં ત્રણ વખત કપડાને પલાળી પછી ચુના અને લીંબુના મિશ્રણમાં ડુબાડવાથી વટાણા જેવો રંગ થાય છે.

**આસમાની રંગ**—મીઠું, ચુનો અને ગળીને પાણીમાં પલાળી તેમાં કપડાને પલાળી સુકવવું એમ બે ત્રણ વખત કરી પલાળી સુકવવાથી પાકો આસમાની રંગ થાય છે.

(૨) સોડા ૨ાા શેર, ચુનો ૧ાા શેર, ગળી ૧ શેર અને ૦ા શેર ગોળને પાણીમાં ઓગાળી એક દિવસ રહેવા દઇ તે પાણીમાં

કપડું બોળી મસળીને નિચોવી સુકવી દેવાથી પાકો આસમાની રંગ થાય છે.

**પાકો કાજળી રંગ**—૧૦ શેર ગળીના રંગના પાણીમાં છએ ચાર કપડું પલાળી પછી ૩ શેર કસુંબાને પાણીમાં ઓગાળી તેમાં તે કપડું બોળવું, પછી ૪૦ રૂપિઆ ભાર આંબોળીઆના પાણીમાં બોળી કાઢવાથી પાકો કાજળી રંગ ચડે છે.

**પાકો કાળો રંગ**—૫ તોલા માયાંનો ભૂકો અને ૭ શેર પાણીને મિશ્ર કરી તેમાં ચાર વાર કપડું પલાળી નિચોવી લઇ હીરાકસી ૮ તોલા અને હરડે ત્રણ તોલાના પાણીમાં પલાળી સારી પેઠે ડુબાડીને પછી ધોઇ નાંખવાથી કાળો રંગ થાય છે.

( ૨ ) કપડાંને પ્રથમ હરડે, હીરાકસી અને હળદરમાં અનુક્રમે રંગીને ધોઈ નાંખવું, પછી દાડમની છાલ અને ઉકાળેલા ફટકડીના પાણીમાં બોળી રાખવાથી પાકો કાળો રંગ ચડે છે.

( ૩ ) બાવળના પરડાને ઉકાળી તેમાં કપડું બોળવાથી પાકો કાળો રંગ થાય છે.

**ખીસમીસી રંગ પાકો**—હરડે, હળદર, ફટકડી, માયાં અને કસુંબાના પાણીમાં અનુક્રમે કપડું બોળી સુકવી ફરી બોળવાથી પાકો રંગ થાય છે,

**તપખીરીઓ રંગ**—દાડમની છાલ, હીરાકસી, કાથો, ગળી અને ચુનાના પાણીમાં અનુક્રમે બોળવાથી પાકો તપખીરીઓ રંગ ચડે છે.

**પાકો ખાખી**—૧૦ તોલા હરડે, ૧ તોલો હીરાકશી, ૨૦ તોલા પીળી માટી સર્વે મિશ્ર કરી પાણીમાં નાંખી ઉકાળી તેમાં ૨૦ વાર કપડું બોળવાથી તૈયાર થાય છે.

**રતાશપર પડતો કાળો પાકો રંગ**—હીરાકસી અને બાવળની છાલના ઉકાળામાં કપડાંને અનુક્રમે બોળવાથી ચડે છે.

**પાકો ખાખી રંગ**—૧૦ તોલા હરડે, ૨ તોલા હીરાકસી, ૨૦ તોલા પીળી માટી મિશ્ર કરી ૨૦ વાર કપડું અનુક્રમે બોળવાથી થાય છે.

# પ્રકરણ ૭૮ મું.

## કાગળ બનાવવાનો ઉદ્યોગ.

**છાપવા લખવાના કાગળો**—ચીંથરાં, કપાસ, ભીંડી, ઘાસ, વાંસ, પરાળ, રદી કાગળો વિગેરે પદાર્થોમાંથી કાગળ બને છે.

પ્રથમ તેનાં ચીંથરાં વિગેરેને એક યંત્રમાં નાંખી તેના ઝીણા ઝીણા કટકા કરી તેમાંથી કચરો કાઢી પછી તેને ચુનો કે કાસ્ટીક સોડા નાંખેલા ઉકળતા પાણીમાં નાંખીને તેની ચિકાશ અને રંગ કાઢી નાંખવામાં આવે છે. પછી તેને બીજા યંત્રમાં ગોઠવેલાં ચક્કરોથી છિન્નભિન્ન કરવામાં આવે છે. પછી તેને ત્રીજા યંત્રમાં કળી ચુનાના પાણીમાં નાંખી રંગ કાઢી નાંખી સફેદ બનાવવામાં આવે છે, અને તેનો માવો બનાવવામાં આવે છે. પછી તે માવો અથવા તો લાદીને પ્રેસમાં નાંખી દાબી કાઢવાથી કાગળો બને છે.

તેમાં પલેવહાટ નામનો પદાર્થ નાંખવાથી જાડા કાગળ બને છે, પોટાસ અને સોડા ખાર નાંખી પાછળથી ફટકડી નાંખવાથી સફાઇ-દાર બને છે. રંગીન કાગળ બનાવવા માટે લાદીમાં જુદા જુદા રંગ નાંખી પછી દબાવવાથી રંગીન કાગળો બને છે.

**સખત લાકડા જેવો કાગળ**—કાગળ બનાવવાના માવામાં કલોરાઇડ ઑફ ઝીંક મેળવીને તેને મજબુત દબાણ તળે મુકવાથી લાકડા જેવા સખત કાગળ બને છે.

**ચામડાના જેવા મજબુત કાગળ**—સલ્ફ્યુરીક એસીડ ૫ ભાગમાં ૧ ભાગ પાણી ઉમેરી તેમાં સાદા કાગળો બોળી તુરતજ સ્વચ્છ પાણીથી ધોઇ નાંખવાથી ચામડા જેવા મજબુત કાગળ થાય છે.

**ટ્રેસીંગ પેપર**—ચિત્રો વિગેરેની નકલ લેવાના પારદર્શક કાગળ કેનેડા, બાલસમ અને ટરપેનટાઇન સરખે ભાગે મેળવી તે કાગળને ટેબલ ઉપર પાથરી તે ઉપર લગાવી પછી અદ્ધર લટકાવવો જેથી પારદર્શક કાગળ બનશે.

**કાગળના જાડા તખતા**—એમોનીયા અને મોરથુથાના મિશ્રણમાં બે કાગળને પલાળી કાઢવા પછી તેવા બે કાગળને એક બીજા સાથે ચોંટાડી દઇ દાબવાના સંચામાં દાબી કાઢવાથી મજબુત તખતાના કાગળો બને છે. વચ્ચે કપડું નાંખવાથી વિશેષ મજબુત બને છે.

**પાલીસ પેપર**—કાચને ખાંડી બારીક ચુર્ણ કરી ઝીણી ચારણીમાં ચાળી નાંખવું. પછી કાગળને એક ટેબલ ઉપર પાથરી

ચારે બાજુ ખીલીયો જડી લઇ, તે ઉપર સરેસ ઉકાળી તૈયાર કરેલું પાણી કુચડાથી લગાવવું. અને પછી ચારણીથી ચાળેલો કાચનો ભૂકો તે કાગળ ઉપર ફરી એક સરખો પથરાઇ જાય તેમ ચાળી લેવો. પછી ત્યાંને ત્યાંજ તે કાગળને સુકાવા દઇ પછી ખીલીયો કાઢી લઇ કાગળને ખંખેરી નાંખવાથી વધારાની ભૂકી ખરી જશે પછી તેને છાંયડે સુકવવો. બે ત્રણ દહાડા પછી તે કાગળ લાકડાં વિગેરે સામાનને પાલીસ કરવાનો કાગળ બને છે.

**શીલા પ્રેસની છાપવાની કોપી લખવાના કાગળો—** ૦ાા ઔંસ ગુંદરના પાણીમાં એક ઔંસ સરેસ તથા ૦ાાા ઔંસ જુનું પ્લાસ્ટાર ઓફ પેરીસ અને ૧ ઔંસ કાંજીનો આટો એક ખલમાં ખાંડી તેનું કપડછાણ ચુર્ણ કરી તેને રેવંચીનો શીરો તથા ગુંદર અને સરેસના પાણીમાં ઘુંટવું. પાતળું થાય તેટલું તેમાં પાણી રેડવું પછી તેને લખવાના કાગળની એક બાજુએ વાદળીથી લગાવીને સુકવવાથી શીલા પ્રેસને માટે કોપી લખવાનો કાગળ તૈયાર થાય છે.

(૨) ૬ ઔંસ કાંજી, ૨ ઔંસ ગુંદર. ૧ ઔંસ ફટકડી દરેકને ગરમ પાણીમાં જુદી જુદી પલાળી પછી તે બધું પાણી એકઠું કરી ગાળીને તે પ્રવાહીને કાગળ ઉપર બે ત્રણ વાર લગાવવાથી તૈયાર થાય છે.

(૩) રેવંચીના શીરામાં ચોખાની કાંજી મેળવીને તે મિશ્રણ કાગળ ઉપર લગાડવાથી કાગળ તૈયાર થાય છે.

**રંગીત કાગળો—લાલ કાગળ—** ફટકડી અને હીરાદખણને સરખે ભાગે લઇ ઉકાળી તેમાં કાગળ રંગવાથી લાલ રંગનો કાગળ તૈયાર થાય છે,

**પીળા રંગનો કાગળ—** અધોળ વાટેલી હળદરને ૦ાા શેર સ્પીરીટ અથવા ફટકડીમાં પલાળી તેને કાગળ ઉપર પીંછી વતી ચોપડવાથી પીળા રંગનો કાગળ થશે, હળદરને બદલે હિરાદખણ ઉમેરવાથી નારંગી રંગ થાય છે.

**પાણીમાં પલળે નહિ તેવા કાગળ—** ૮ ઔંસ ફટકડી અને ૩ાા ઔંસ કેસ્ટાઇલ સાબુને ૧ શેર પાણીમાં પલાળી તેમાં પાશેર પાણીમાં ૨ ઔંસ ગુંદર પલાળીને રેડવો, પછી ગરમ કરી, તેમાં કાગળ બોળી સુકવવાથી પાણીમાં પલળતો નથી.

**પાણીમાં પલળે નહિ તેવો તેલીયો કાગળ—** કાગળ ઉપર ઉકાળેલું તેલ ચોપડી સુકવવાથી તૈયાર થાય છે.

**અગ્નિની અસર ન થાય તેવો કાગળ**—ફટકડીના પાણીમાં કાગળ બોળી સુકવવાથી તૈયાર થાય છે.

## પ્રકરણ ૭૯ મું.

### કાચનો ઉદ્યોગ.

કાચને માટે ચકમકની રેતી, પાપડખાર, વિગેરેના મિશ્રણથી કાચ બને છે.

રેતીની સાથે ખારનો ભેગ કરીને ગરમ કરવાથી પીગળી જાય છે, અને તેને ઠંડી પાડતાં કાચ થાય છે.

આપણા દેશમાં કપડવણજમાં કાચ થાય છે પણ ત્યાં ચકમકની રેતી મળતી નહિ હોવાથી જયપુરથી મંગાવે છે. જયપુરમાં રેતી પુષ્કળ મળતી હોવાથી ત્યાંની ઉદ્યોગશાળામાં રંગબેરંગી કાચની શીશીઓ પુષ્કળ બને છે. રેતીમાંથી વનસ્પતિનો અંશ નાશ કરવા માટે ગુંદર અને પછી પાપડખાર અને સાજીખાર મેળવી શુદ્ધ કરી કાચ બનાવાય છે.

પાંચ જાતના કાચ બને છે.

૧ **ક્રીસ્ટલ ગ્લાસ**—ગ્લાસ, હાંડી, વાશલેટ વિગેરે જે જાતના કાચમાંથી બને છે તે,

૨ **ક્રાઉન ગ્લાસ**—તકતાનો, ચ્હેરો જોવાનો, આરસીનો કાચ, રેતી સોડાની સાથે ચુનાનો ભેગ કરવાથી આ કાચ બને છે.

૩ **શ્રોટગ્લાસ**—બારીઓમાં જડવાનો કાચ–રેતી સાથે સોડા, ચુનો અને પોટાસ મેળવવાથી આ કાચ બને છે.

૪ **બૉટલગ્લાસ**—શીશા, શીશીઓનો કાચ–રેતી સોડા, ચુનો, એલ્યુમીન અને લોઢાનો ખાર મેળવવાથી આ કાચ બને છે.

૫ **પ્લેટગ્લાસ**—બનાવટી કાચ.

જેમ શુદ્ધખાર વાપરવામાં આવે છે તેમ કાચ ચોખો થાય છે.

### કાચની બનાવટ.

કાચ બનાવવા માટે રેતી અને ખારને ગાળવા માટે તેને જે વાસણમાં નાંખી ભઠ્ઠી પર ચઢાવવામાં આવે છે તે વાસણો લોઢા અને ચુનાના ભેગ સિવાયની અને એલ્યુમીન અને રેતીના ભેગવાળી માટીનાં હોય છે. આવી માટી કોલસાની ખાણવાળી જમીનમાંથી મળી

શકે છે તેને લાવી સારી રીતે કેળવીને તેનાં ૩૦ થી ૪૦ ઇંચ ઘેરાવાનાં અને તેટલીજ ઉંડાઇનાં તથા ત્રણથી ચાર ઇંચ જાડાઈનાં વાસણો બનાવી ભારે તાપથી પકવવામાં આવે છે.

ભઠીઓ પણ છુટવાળી જગ્યામાં કરવી પડે છે. રેતીનો રસ કરી બનાવેલો કાચનો રસ ભઠ્ઠીમાંથી કાઢ્યા પછી બહુ વખત સુધી ન રહેતાં ઠરી જાય છે. જેથી તેના ઉપર કામ કરનારાઓ ઉભા રહી ગરમ રસમાંથી મન પસંદ બનાવટો બનાવે છે. રેતી તથા ખારના એક ઘાણનો રસ ૧૨ થી ૧૮ કલાક જેટલા વખતમાં કાચ રૂપે બને છે.

તૈયાર થયેલા રસને સંચામાં નાંખીને તરેહવાર વસ્તુઓ બનાવવામાં આવે છે તેનો રસ લાકડીના છેડા વડે ઉંચકી શકાય તેવો લોંદા જેવો બને છે પણ પાણી જેવો બનતો નથી. કામ કરનારા પોતાના હાથમાં પીતળની નળીઓ રાખી તેનો એક છેડો રસમાં બોળી તેમાંથી થોડોક લોંદો ઉંચકી લઇ ઠંડો પાડી ફરી રસમાં બોળી બીજે વધારે લોંદો લઇ તેને ગોળ ફેરવી તેને છેડાથી લંબાવી પછી જેવા આકારનાં વાસણો બનાવવાં હોય છે તેવાં અંદરથી પોલાં લોઢાનાં બીબાં કે જેનાં બે ફાડીયાં હોય છે અને દોરાથી જોડેલાં હોય છે તેમાં તે રસનો નળીએ વળગેલો લોંદો મૂકી નળીને બીજે છેડેથી ફુંક મારે છે. જેથી કાચનો લોંદો અંદરથી ફુલી બીબાના જેવા આકારનો થાય છે જે ઠંડો પડતાં બીબાનાં ફાડીયાં જુદાં પાડી નાંખવાથી તેવા આકારનાં કાચનાં વાસણો તૈયાર થાય છે.

## કાચની જુદી જુદી બનાવટ.

૧ ફ્લીન્ટગ્લાસ—અથવા હાંડીઓ, ગ્લાસ, પ્યાલા વિગેરેનો કાચ-સફેદ રેતી ૩૦૦ ભાગ, સીંદુર ૧૦૦ ભાગ, કાર્બોનેટ ઓફ પોટાસ ૩૦ ભાગ સર્વને એકઠા કરી વાટી ચુર્ણ કરી પછી તેને ગાળી એક રસ કરી, તેના પ્યાલા હાંડીઓ વિગેરે બનાવવામાં આવે છે.

૨ ક્રાઉનગ્લાસ—ચોખી રેતી ૧૦૦ ભાગ, પાપડખાર ૪૦ ભાગ, કાચનો ભૂકો ૧૫૦ ભાગ સર્વે એકઠું કરી ચુર્ણ કરી પછી ગાળી એક રસ કરવું, પછી નળીપર તે રસનો લચકો લઇ તેને ફુંક મારી ફુલાવવો અને ફુલે એટલે તેને પીતળના પાટીયા ઉપર મૂકીને રોલર વડે દાબીને જોઇતો ચપાટ આકારનો આરીસા કે તકતાનો કાચ બનાવવો (૨) ઝીણી રેતી ૨૦૦ ભાગ, પલાળેલો ચુનો ૧૫ ભાગ, કાચના કકડા ૨૭૨ ભાગ સર્વને ભઠ્ઠીમાં ૪૦ કલાક સુધી તાપ

આથી ગાળી પીતળના પાટીયા ઉપર મુકીને રોલર વડે દાબીને ચપટા આકારનો તકતાનો કાચ બનાવવો.

૩ ક્રોટગ્લાસ—૬૯ ભાગ રેતી, ૧૩ ભાગ ચુનો, ૧૫ ભાગ સોડા અને ઓકસાઇડ ઓફ આયર્ન ૧ ભાગ સર્વને મેળવી રસ કરી બારીનો કાચ બનાવવો.

૪ બોટલગ્લાસ—૫૩ ભાગ રેતી, ૨૯ ભાગ ચુનો, સોડા તથા પોટાશ ૫ ભાગ, એલ્યુમીન ૬ ભાગ, ઓક્સાઇડ ઓફ આયર્ન ૫ ભાગ, સર્વેને ભેગાં કરી તાવી એક રસ કરવાથી ઘેરા લાલરંગનો કાચ થશે. લીલા અને કાળા રંગની બાટલીઓના કાચમાં રેતીનો ભાગ ઘણો થોડો હોય છે. તેમાં ૧૦૦ ભાગ રેતી, અને ૮૦ ભાગ પાપડખાર, અને કળી ચુનો ૮૦ ભાગ, તથા ચીકણી માટી ૫ ભાગ, સીંધવ ૩ ભાગ એકઠાં કરી રસ કરી તેમાં તપાવેલી લોઢાની નળીનો છેડો બોળી પછી જેવા આકારની શીશી બનાવવી હોય તેવા આકારના બીબાના સંચામાં તે નળીનો છેડો મુકી મ્હોં વડે બીજા છેડેથી ફુંક મારવાથી તે રસ શીશીના આકારનો થાય છે. પછી ઠંડુ થયે બાટલીના બીબાનાં ફાડીયાં જુદાં કરી બાટલી કાઢી લે છે.

ચસમાં, પ્યાલા અને દુર્બીન બનાવવાનો કાચ—સફેદ ઝીણી રેતી ૩૦૦ ભાગ, મુડદાલસીંગ અગર સીંદુર ૨૦૦ ભાગ, પોટાશખાર ૮ ભાગ, સુરોખાર ૨૦ ભાગ, એ સર્વને ગાળી રસ કરી તેમાં થોડો સોમલ અને મ્યાગનીસ નાંખવાથી દુર્બિન, પ્યાલા અને ચસ્માં વિગેરેનો ગ્લાસ બને છે.

દુરબીનનો કાચ—રેતી ૫૫ ભાગ, કાર્બોનેટ ઑફ સોડા ૧૨ ભાગ, ચાક ૧૧ ભાગ અને કાર્બોનેટ ઓફ પોટાસ ૨૨ ભાગ સર્વેને ગાળી એકરસ કરવાથી દુર્બીનનો કાચ બને છે.

૫ પ્લેટ ગ્લાસ—ચોખી રેતી ૧૦૦ ભાગ, પાપડખાર ૧૦૦ ભાગ, ફુટેલા કાચનો ચુરો ૩૦૦ ભાગ, ચુનો ૪૩ ભાગ સર્વને મિશ્ર કરી તપાવી ગાળી રસ કરવાં પછી તે રસનો લચકો નળીપર લઇ ફુંક મારી ફુલાવી પછી પીતળના પાટીયાપર તેને મુકી રોલર વડે દાબી ચપટા આકારનો કાચ બનાવવો.

પાણીમાં પીગળે એવો કાચ—ચોખી રેતી ૧૫ ભાગ, અને ખારને વાટી મિશ્ર કરીને એક કુલડીમાં નાંખી ગાળી રસ કરી નમુના માફક ઢાળવાથી જે કાચ થાય છે. તે તેથી ૪-૫ ગણા પાણીમાં પીગળી જાય છે.

**પુખરાજ જેવા રંગનો કાચ**—અબ્રક ૩ ભાગ, સુરેખાર ૨ ભાગ, ટંકણ ૧ ભાગ સર્વે સરખે ભાગે લઇ ગાળવાથી પુખરાજ જેવો કાચ બને છે.

## રંગીત કાચ.

**લાલ રંગનો કાચ**—સાદો કાચ ૬ શેર, અને સીસાની મેળવણીથી બનાવેલો કાચ ૬ શેર બંનેને તપાવી રસ કરવો, તેમાં તાંબાનાં પતરાં તાવીને તેના ઉપરના કાચનું ઝીણું ચુર્ણ કરી તેને થોડો થોડો રસમાં નાંખી હલાવતા જવાથી લાલ રંગ થાય છે. પછી ટાર્ટરની બારીક ભૂકી કરી થોડે થોડે રસમાં નાંખતા જવું જેથી બરોબર લાલરંગનો તે રસ થશે. પછી તેનો કાચ બનાવવાથી લાલ રંગનો કાચ થાય છે.

(૨) નાગપુર તરફ નીકળતા લાલ પથ્થરને પકવી ભૂકો કરી કાચના રસમાં દર મણે બેથી અઢીશેર નાંખવાથી લાલ રંગનો કાચ થાય છે.

**લીલા રંગનો કાચ**—લોઢાની ભષ્મ ૨ દ્રામ, કઠણ કાચની મેળવણી ૯ શેર, અને તાંબાને ઓગાળી તેનો તળીએ જામેલો ભૂકો લઇ સાફ કરી તે ૩ ઔંસ, સર્વેને મેળવી ગાળી એક રસ કરી કાચ બનાવવાથી લીલા રંગનો કાચ થાય છે.

(૨) ધોળી રેતી, અબરખ, કાસ્ટીક સોડા, અને કાસ્ટીક પોટાસ સરખે ભાગે લઇ ગાળવાથી લીલા રંગનો કાચ થાય છે.

**જાંબુડીયા રંગનો કાચ**—ક્રીસ્ટલ ગ્લાસ પ્રમાણે મેળવણી કરેલ મિશ્રણ ૧૦ શેર, ઝાપરી ૦॥ ઔંસ, અને મ્યાગનીજ ૧ ઔંસ મિશ્ર કરી રસ કરી કાચ બનાવવાથી જાંબુડીયો કાચ બને છે.

**પીળા રંગનો કાચ**— સફેદ રેતી ૨ ભાગ, પોટાશ ૩ ભાગ, ટંકણ ૧ ભાગ, સર્વને ગાળી રસ કરી કાચ બનાવવાથી પીળા રંગનો કાચ થાય છે.

(૨) અબરખ બાળી કરેલી રાખ અને શીશાની રાખ સરખે ભાગે લઇ મુસમાં ઘાલી તાપ દેવાથી પીળારંગનો કાચ થાય છે.

**ચાંદી જેવો કાચ**—અબરખનાં પતરાંને દેવતામાં તપાવી હાઇડ્રોક્લોરીક એસીડમાં નાંખી ધોવાં પછી તેને બારીક વાટી ભુંગડામાં ચાળીને તેમાં કલોડીઅન મેળવી વારનીશની માફક કાચપર પીંછીથી લગાવવાથી તે કાચ ચાંદી માફક દેખાય છે.

**આસમાની રંગનો કાચ**—ચકમકના પથ્થરનો ભૂકો ૪ ઔંસ સુરોખાર ૨ ઔંસ, ટંકણ ૧ ઔંસ, મેગેનીજ ૦॥ શેર, ગળી ૧ શેર સર્વેને મેળવી કાચ બનાવવાથી આસમાની રંગનો કાચ બને છે.

**કાળા રંગનો કાચ**—કાચના કકડાનો ભૂકો કરી તેને ગાળી રસ કરી તેમાં આફ્રી ૨ ભાગ, મ્યાગનીજ ૧ ભાગ, બંને ભેગાં કરી નાની નાની પડીકીઓ કરી તે રસમાં એકેક પડીકી રંગ થતાં સુધી નાંખતા જવું અને હલાવતા જવાથી કાળો કાચ થાય છે.

(૨) કાચના રસમાં કાળી રેતી અથવા કાજળીનો રંગ દર મણે એથી અઢીશેર નાંખવાથી કાળો કાચ થાય છે.

**કાચ ઉપર ચિત્ર કાઢવું**—ઉકાળેલા અળસીના તેલમાં સુગર ઓફ લેડને નાંખી શાહીની માફક બનાવી કાચપર પીંછી વતી લગાવવું. અને સુકાયેથી કાસ્ટીક પોટાસને પાણીમાં પલાળી તેમાં કુવીલ પેન હુબાડી તેવડે કાચપર ચિત્ર કાઢવાં એટલે તેટલી જગાપરથી લાહી નીકળી જઇ સાફ ચિત્રો પડે છે.

**કાચ ઉપર કલાઈ કરવી**—એક પાટીયા ઉપર બ્લોટીંગપેપર પાથરી તેની ઉપર પોટલીમાં ઝીણો કાચનો ભૂકો બાંધી તે ભભરાવવો પછી તેના ઉપર બીજો કાગળ મુકવો ને તે કાગળ ઉપર કલાઇનો વરક કાચ જેવડો પાથરી તેની ઉપર પારો લગાડી તે ઉપર કાચ મુકી દબાવવો જેથી જોઇએ તેટલો પારો અંદર રહી વધારાનો પારો નીકળી જશે. પછી ધીમે રહીને નિચેનો કાગળ કાડી લેવો અને તેના ઉપર ભાર મૂકવો જેથી કાચને કલાઇ ચઢી જશે.

**કાચ ઉપર અક્ષર કોતરવા**—કાચને જરા તપાવી પછી તે પર મીણ ચોપડવું પછી તે ઉપર લોઢાના સળીઆથી અક્ષર કોતરવા પછી એક શીશીમાં કલોરાઇડ ઓફ કેલસીઅમ અથવા ફેલસ્પાર નાંખી તે ઉપર સલ્ફયુરીક એસીડ નાંખવો અને હલાવી તૈયાર કરેલો કાચનો મીણવાળો ભાગ નિચેની બાજુ રાખી વાસણ ઉપર ઢાંકવું જેથી જે ઠેકાણે અક્ષર કોતર્યા હશે તે જગ્યાએ નિચેના વાસણમાંથી નિકળતો ગ્યાસ અસર કરશે અને પછી કાચ કાઢી લઇ ફરીથી ગરમ કરી મીણ ઉખાડી લેવાથી સાફ અક્ષરો કોતરાઈ રહેશે.

**કાચને કાપવો**—સ્પીરીટ ઓફ ટરપેનટાઇનમાં સણનો દોરો બોળી જ્યાંથી કાચ કાઢવો હોય ત્યાં કાચની સપાટી ઉપર મુકી તે દોરાને સળગાવી દેવાથી તેટલો કાચ કપાઇ જશે. હીરાકણીથી કાચ કાપી શકાય છે.

**કાચની ચીમની લાંબો વખત ટકાવવી**—મીઠાના પાણીમાં કાચની ચીમની થોડો વખત ઉકાળવાથી ચીમની ટકાઉ થાય છે.

**કાચનાં વાસણ સાફ કરવાં**—કાચને ઠંડા પાણીથી પલાળી કોલસાના ભૂકાથી કે રાખોડીથી સાફ કરવાથી કાચનાં વાસણ સાફ થાય છે.

---

# પ્રકરણ ૮૦ મું.

---

## ચામડાંનો ઉદ્યોગ.

ચામડાંના જોડા, કુંડીઓ, પુંઠાં, ઢાલો, વાજીંત્રો, કોસ વિગેરે અનેક ચીજો બને છે. તેનો ઉપયોગ કરતા પહેલાં પકવવાં પડે છે, અને પછીજ ઉપયોગ થાય છે.

### ચામડાંને પકવતાં પહેલાં શુદ્ધ કરવાની રીત.

પાણીમાં મીઠું, ટંકણખાર કે કાર્બોલિક એસીડ ઉમેરી તેમાં ચામડાં પલાળવાથી કોહી ન જતાં સાફ થાય છે અને ચામડાં સ્હેલથી વળી શકે અને ચીરાઇ જાય નહિ તેવાં બને છે. પછી હથોડા વતી અર્ધો કલાક ટીપવાથી નરમ બને છે, પછી પાછાં તેને ઠંડા પાણીમાં બોળવામાં આવે છે. પછી ચામડાં ઉપરના વાળ કાઢી નાંખવા માટે ચુનાના પાણીમાં કે સલ્ફાઇડ ઑફ સોડીઅમના પાણીમાં પલાળી દરરોજ બેવાર કાઢી અને પાછાં અંદર નાંખવામાં આવે છે. તેમાં આઠથી દસ દિવસ રાખવાથી વાળ ઢીલા પડી જાય છે. પછી તે ચામડાંને ધોઇને તે ઉપર એક બુઠી છરી ભાર દઇ ફેરવવાથી વાળ ઉખડી જાય છે. પછી ચામડાની બીજી બાજુએ વળગેલ ચરબી વિગેરેને એ ધારવાળી છરી ઉખેડી લે છે. અને તેને દામી તેમાંની ચરબી પણ કાઢી નાંખવામાં આવે છે. પછી તેને પાણીમાં અથવા તો ચુનાના નિતર્યા પાણીમાં ૧૨ થી ૨૪ કલાક રાખી મૂકવાથી તેના ઉપર વળગેલો ચુનો વિગેરે ધોવાઇ જાય છે. આ પ્રમાણે પ્રથમ ચામડાંને શુદ્ધ કરી પછી તેને પકવવામાં આવે છે.

### ચામડાંને પકવવાની રીત.

ચામડાં પકવવા માટે માટી ઇંટો વડે કરેલા કુંડમાં પોર્ટલેન્ડ-સીમેન્ટનું પ્લાસ્ટર દેવામાં આવે છે. ચામડાં પકવવા માટે હરડાં, બહેડાં, આવળ કે બાવળની છાલ, કાથો, ઇંદ્રવરણી, ઓકના ઝાડની છાલ, ઓસ્ટ્રેલીયન પાઇન, સ્પેનીશ ચેસ્ટનટ વિગેરે પદાર્થો વપરાય

છે. તે પદાર્થોને બારીક વાટી ઘંટીમાં દળીને ઝીણો લોટ કરવામાં આવે છે. પછી તે ભૂકો, હોજમાં ભરેલા પાણીમાં નાંખી તેમાં લાકડીઓ ઉપર લટકતાં ચામડાંને ઉભાં નાંખવામાં આવે છે. પછી તેને બીજા હોજમાં આડાં નાંખવામાં આવે છે. આ હોજમાં ૧૦૦ ભાગ પાણીમાં ૨૫ થા ૩૦ ભાગ ટેનીનવાળી ઉપરની વસ્તુઓનો ભૂકો નાંખેલો હોય છે. તેમાં બે માસ રાખી પછી તેને ત્રીજા હોજમાં કે જેમાં સેંકડે ૭૦ મણ ટેનીન નાંખેલું પાણી હોય છે. તેમાં નાંખી થોડા રોજના અંતરે ફેરવવામાં આવે છે. પછી તેને બહાર કાઢી વાંસ ઉપર ઉભાં સુકવી અર્ધા કલાક પછી જમીન ઉપર એક ઉપર એક એમ ઢગલો કરવામાં આવે છે જેથી બફાઇને પાણી છુટે છે એટલે તેને એક આડા ઉભા ઘોડા ઉપર રાખી તેની સપાટી એક ત્રિકોણાકારની લગાર ધાર વડે ખેંચવાથી સપાટ બનાવવામાં આવે છે. પછી તેને થોડું તેલ ચોપડી સુકવી લાકડાની પાટ ઉપર પાથરી વજનદાર રોલર ફેરવવામાં આવે છે. પછી તેને વરાળની ગરમી આપેલા ઓરડામાં સુકવી સફાઇદાર થવા ઓળવવામાં આવે છે, જેથી ચામડાં પાકી અને સારાં બને છે.

ચામડાં પર ગ્લીસરાઇન લગાવવાથી ચામડું નરમ અને વળે તેવું થાય છે.

**ચામડું કદી બગડે નહિ તેવું કરવાની રીત**—ઓકસાઇડ ઑફ આરસેનિક ૧ ઔંસ, કાર્બોનેટ ઑફ પોટાશ ૬ ડ્રામ, કપુર ૨ ઔંસ, સાબુ ૪ ઔંસ, અને પાણી ૮ ઔંસની મેળવણી કરી તેમાં ચામડાંને ધોવાથી તે બગડતું નથી, દુર્ગંધ મારતું નથી કે કોઇ જનાવર તેને બગાડતું નથી.

**ચામડાંને ફુગ ન વળે તેવાં કરવાની રીત**—પ્રથમ ચાંમડાંને કોરા કપડાંથી સાફ કરી પછી તેના ઉપર બીગનીયસ એસીડ લગાવવાથી તેના ઉપર ફુગ આવતી નથી.

**ચોમાસામાં બુટ અકડાઈ જઈ ખરાબ ન થાય તેનો ઉપાય**—પલળેલા ચામડાં કે બુટમાં ચણા ભરી રાખવાથી ભીનાશ ચુસી લેવાથી ખરાબ થતું નથી.

**પાણીથી પલળી કરચલી પડી ગયેલા ચામડાને સાફ કરવાની રીત**—ગ્યાસતેલ લગાવી ચામડાને સાફ કરવાથી કરચલી મટી જઇ સાફ થાય છે.

**પાણીથી ચામડું પલળે કે બગડે નહિ તેવું ચામડું**—પીળું મીણ ૦ાા રતલ, બકરાની ચરબી ૧ રતલ, અળસીનું તેલ ૧

આટલી મિશ્ર કરી ધીમા તાપે પીંગળાવી નવા બુટ કે ચામડા ઉપર લગાવવાથી પાણીથી તે બગડતું નથી.

**પગે બુટ ન ચડતા હોય તેનો ઉપાય**—બુટમાં ફ્રેન્ચ ચાકનો બારીક ભૂકો લગાવવાથી સ્હેલથી તે બુટ પહેરી શકાય છે.

**ચામડાં તતડે નહિ તેનો ઉપાય**—૦ાા શેર મીણ ૧ પાઈન્ટ અળસીનું તેલ અને રાળનો એક કડકો મિશ્ર કરી ગરમીથી પીંગળાવી તેને ચામડાં પર લગાવવાથી તતડતાં નથી.

**ચામડાં પર ચિત્ર કે અક્ષર પાડવાની રીત**—ચામડાં પર રાળ લગાવી સોનેરી વરખ ચોટાડી તેના ઉપર ગરમ કરેલા પીતળના અક્ષરોનાં બીબાં કે ચિત્રો જોરથી દાબવાં પછી લુગડાથી લુંસી નાંખવાથી સાફ અક્ષર અને ચિત્રો ચામડાં ઉપર પડશે. તેમજ રાળને બદલે થરમાસ્ટીક ( એક જાતનો ગુંદર ) લગાવી તે ઉપર જોરથી ગરમ કરેલ બીબાં દાબવાથી પણ અક્ષરો પડે છે. રૂપેરી અક્ષર કરવા હોય તો ચાંદીના વરખ વાપરવા.

## ચામડાંને રંગ ચડાવવો.

**લાલ રંગ**—ફટકડી અને ક્લોરાઇડ ઑફ ટીનના પાણીનો હાથ ચામડાં ઉપર મારી તે ઉપર કીરમજના ઉકાળાનો હાથ મારવાથી ઘેરો લાલ રંગ ચડે છે.

(૨) ચામડાંને પ્રથમ ક્લોરાઇડ ઑફ ટીન અને ક્રીમ ઑફ ટાર્ટરના પાણીમાં ડુબાડીને પછી કીરમજના અર્કમાં ડુબાડવાથી લાલ રંગ ચડે છે.

**લીલો રંગ**—નવસાર અને સ્ટીલના બારીક ભૂકાને પાણીમાં પલાળી નરમ થયે ચામડા ઉપર લગાવી છાંયડે સુકવવાથી લીલો રંગ થાય છે.

**વાદળી રંગ**—ગળીને ગરમ પાણીમાં પલાળી બીજે દિવસે ગરમ કરીને ચામડાં ઉપર લગાવવાથી વાદળી રંગ થાય છે.

**ભૂરો પીળો રંગ**—પતંગના લાકડાનો ઘેરો રંગ અને ફટકડીના મિશ્રણમાં ચામડાં ડૂબાવવાથી ઘેરો ભૂરો રંગ થાય છે. ( ૨ ) લાલ રંગને રેકટીફાઇડ સ્પીરીટમાં પીગળાવી તેને ચામડાંપર કપડાથી લગાવવાથી પીળો રંગ થાય છે.

**કાળો રંગ**—એસેટેડ ઑફ આયર્નને પાણીમાં ઓગાળીને ચામડાંપર લગાવવાથી કાળો રંગ થાય છે.

# પ્રકરણ ૮૧ મું.

## સાબુ બનાવવાનો ઉદ્યોગ.

**આપણા દેશમાં** ઉસ—એક જાતની ખારી માટી, સાજીખાર, અશુદ્ધ પાપડખાર, ચુનો વિગેરે ક્ષાર દ્રવ્યો અને એરંડીયું કે ડોળીયું વિગેરે તેલોની મેળવણીથી સાબુ બનાવે છે. તે માત્ર લુગડાં ધોવાના કામમાં આવે છે. આ સાબુ અશુદ્ધ થાય છે.

યૂરોપમાં ચોખ્ખો સોડા કે પોટાસનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તેમજ એરંડીયા કે ડોળીયાને બદલે ઓલીવ તેલ, કસુંબીનું તેલ, માછલીનું તેલ, કોપરેલ તેલ, ચરબી, તાડનું તેલ, તલનું તેલ, મગફળીનું, કપાસીયાનું, બદામનું કોકમનું વિગેરે તેલો વપરાય છે.

દર સો ભાગે તેલ સાથે સાઠથી સીત્તેર ટકા જેટલો શોડા કે પોટાસ વપરાય છે.

જેટલા તેલનો સાબુ કરવો હોય તેથી છ ઘણું પાણી સમાય તેટલી મોટી લોઢાની કડાઇ લઇ તેમાં ત્રીજા ભાગનું પાણી ભરી તેટલું સોડા કે પોટાસનું પાણી નાંખી તેમાં પાણીના દર સેંકડે દસથી બાર ટકા કરતાં સોડા કે પોટાસ વધુ હોવો જોઇએ નહિ. પછી તે કઢાઇ નિચે દેવતા સળગાવી તેમાં ઉભરો આવવા લાગે કે તરત તેમાં તેલ અથવા ચરબી નાંખી હલાવવું જેથી તેના રાસાયનિક સંયોગથી તેલ અને ખાર એકત્ર થઇ કાંજી જેવું ચીકણું અને ધોળું મિશ્રણ થશે. બરોબર એળ થવાને ૨૪ કલાક લાગે છે. પછી તે પાકી ચાસણી જેવું થાય છે. આમાં નિરૂપયોગી પાણી તળે ઠરે છે અને કાંજી ઉપર ઠરે છે. અને તે પ્રમાણે ખાર અને તેલની કાંજી એકત્ર થઇ ચપટીમાં દાબતાં પાકી ચાસણી માફક ગોળી બંધાયા જેવું થાય ત્યારે તેમાં સેંકડે ૧૨ ભાગ મીઠું નાંખવામાં આવે છે. જેથી ગ્લિસરાઇન અને પાણી તળે જઇ સાબુ ઉપર ઉતરે છે. પછી થોડીવાર ઉકળવા દેવું, પછી તળે જામેલું પાણી નળી દ્વારા કહાડી નાંખવું પછી પાછું તેમાં સેંકડે ૧૮ થી ૨૦ ટકા ખારવાળું પાણી ઉમેરવું. પછી મંદાગ્નિથી ઉકાળવું, એમ બે ત્રણવાર ક્ષારવાળું પાણી ઉમેરવું અને હલાવતા જવું પછી સ્થિર રાખી ઠરવા દઇ પાણી કાઢી નાંખવું પછી તેમાંથી સાબુ જેવો વાસ આવે અને તેમાંથી કઠણ રવાદાર ને આંગળીને ન ચોટે તેવો સાબુ માલુમ પડે એટલે

સાબુ તૈયાર થયો સમજવો. એટલે અગ્નિ બંધ કરી તળે ઠરેલું પાણી કાઢી નાંખવું એટલે બાકી સફેદ અને કઠણ રવાદાર સાબુ રહે છે. જો તે કાળાશ પર હોય તો સેંકડે ૮ થી ૧૦ ટકા ખારવાળુ પાણી મિશ્ર કરી હળવે હળવે ગરમ કરવાથી કાળાશ પડતો ભાગ નિચે બેસે છે. અને ધોળો સાબુ ઉપર જામે છે. તેને સંચામાં નાંખી ઠંડો પડવા દેવો. એટલે જેવા આકારના સંચામાં નાંખ્યો હશે તેવા આકારનો સાબુ તૈયાર થશે તે મૂળ સાબુ અથવા કાચો સાબુ કહેવાય છે. તેમાં જુદા જુદા રંગ તથા સુગંધી પદાર્થો મેળવીને જુદા જુદા પ્રકારના સાબુઓ બનાવવામાં આવે છે.

સાબુ બનાવવા માટે ચોખો કાસ્ટીક સોડા કે પોટાસ ન મળે તો શુદ્ધ પાપડખારનું પાણી કરી તેમાં કળીચુનાનું પાણી ઉમેરવું પછી તેમાં હળદરના રંગે રંગેલો કાગળ બોળતાં લાલ ન થતાં જેમનો તેમ રહે તો પછી તેનો ઉપયોગ કાસ્ટિક સોડાના પાણીની જગ્યાએ કરવો.

**બાય હાઇડ્રોમીટર**—આ ગરમી તપાસવાનું એક જાતનું યંત્ર આવે છે. જે વડે કેટલી ગરમી છે તે જાણી શકાય છે.

**ચરબીનો સાબુ**—૨૫ મણ ચરબીને કઢાઇમાં નાંખી તેમાં બાય હાઇડ્રોમીટરના ૧૦ થી ૨૦ અંશ જેટલું તિવ્ર સોડાનું પાણી ૧૦ મણ ઉમેરી ઉકાળવું તે મિશ્ર થયે તેમાં બાય. હા. ના ૧૬ થી ૧૮ અંશ જેટલું તિવ્ર સોડાનું પાણી ધીમે ધીમે ઉમેરી ઉકાળતા જવું પછી તેમાં ૨॥ થી ૩ મણ મીઠું નાંખી હલાવી તળે પાણી ઠરવા દઇ તળેનું પાણી કહાડી નાંખી તેમાં બાય. હા. ના ૨૦ જેટલા તીવ્ર સોડાનું દ્રવ્ય ફરી ઉમેરી ખુબ અગ્નિ સળગાવી સાબુ તૈયાર થયે સાંચામાં નાંખી ઠારવો.

**કોકમના તેલનો સાબુ**—૨૫ શેર કોકમનું તેલ મંદાગ્નિ પર મુકી તેમાં બાયહાઇડ્રોમીટરના ૮ થી ૧૦ અંશ જેટલા પ્રમાણમાં તિવ્ર સોડાનું પ્રવાહી દશ શેર મેળવી, ધીમે ધીમે અગ્નિ વધારી ઉકાળવું, તેલ અને ક્ષારનું પ્રવાહી એકત્ર થયા પછી બાઇહાઇડ્રોમેટરના ૧૨ થી ૧૫ અંશ જેટલા પ્રમાણના તીવ્ર સોડાનું ૧૦ થી ૧૨ શેર પ્રવાહી મેળવી ઉકાળવું. બંને એકત્ર થયે સ્થિર રાખી નિચે ઠરેલું પાણી કાઢી નાંખવું. પછી મીઠું નાંખી ઉકાળી ઠરવા દઇ ઠરેલું પાણી કાઢી નાંખી સાબુમાં ૧૮ થી ૨૦ અંશ જેટલું તિવ્ર સોડાનું પાણી ૧૫ થી ૨૦ શેર ઉમેરી ઉકાળવું. અને ઉકાળતાં

સાબુ તૈયાર થયે ઠરવા દઇ તળેનું પાણી કાઢી નાંખી ઉપરના સાબુને સંચામાં નાંખી ઠારવો.

**રાળનો સાબુ**—ઉપરના સાબુમાં રાળ મેળવવામાં આવે છે એટલે સાબુ બન્યા પછી છેવટે સોડાનું પાણી ઉમેર્યા પછી તેલ કે ચરબીથી ત્રીજા કે ચોથા ભાગની રાળનો બારીક ભૂકો ઉમેરવો પછી તેમાં ૧૮ થી ૨૦ અંશ જેટલું તીવ્ર સોડાનું પ્રવાહી મેળવી ઉકાળવું. પછી તેલ ઠરેલું પાણી કહાડી નાંખી તેમાં બાય હાઇડ્રોમેટરના ૮ અંશ જેટલું તીવ્ર સોડાનું પાણી મેળવી ગરમ કરી હલાવવું, પછી સ્થિર રાખી હાઇડ્રોમેટરના ૪ અંશ જેટલું તિવ્ર પાણી ઉપરના જેટલુંજ મેળવી તેને સારી પેઠે હલાવી ગરમ કરવું, પછી નિચેનું પાણી કાઢી લેઇ ફરી ૨૦ અંશ જેટલું તીવ્ર સોડાનું પાણી ઉમેરી ઠારવું અને નિચેનું પાણી કાઢી નાંખી ઉપર ઠરેલો સાબુ લઈ સંચામાં નાંખી ઠારી દેવો.

**કોપરેલ તેલનો સાબુ**—૨॥ મણ કોપરેલ કઢાઇમાં નાંખી તળે અગ્નિ સળગાવી મંદાગ્નિપર પાતળું કરી તેમાં બાયહાઇડ્રોમેટરના ૨૦ અંશ જેટલું તીવ્ર સોડાનું પ્રવાહી ૨॥ મણ મેળવી અગ્નિ વધારતા જવું અને ક્ષારનો ભાગ તેલ સાથે મળી સફેદ અને કઠીણ ખેળ જેવું થાય ત્યારે બાયહાયડ્રોમેટરના ૨૫ અંશ જેટલું તીવ્ર સોડાનું પ્રવાહી ૦॥ મણ તેમાં મેળવી હલાવીને સાબુ પકવવો, અને ઉભરો આવે ત્યારે પછી બાયહાઇડ્રોમેટરના ૨૫ અંશ જેટલું સોડાનું પ્રવાહી ૨૭ શેર મેળવવું અને હલાવવું પછી અડધો કલાક ઠારવું. અને એક દિવસ ઠારી બીજે દિવસે આ સાબુને મંદાગ્નિપર પાતળો કરી સંચામાં નાંખી ઠારવો. કઠણ થયે સારો સાબુ થશે.

**કોપરેલ તેલ અને એરંડીયાનો મિશ્ર સાબુ**—ઉપરની રીતે કરવો તેમાં મણ કોપરેલ તેલ અને ૦॥ મણ એરંડીયું મિશ્ર કરી નાંખવું. રીત ઉપર પ્રમાણે.

**કોપરેલ તેલ અને ડોળીયાનો મિશ્ર સાબુ**—કોપરેલ ૬૦ શેર અને ડોળીયું ૪૦ શેર મિશ્ર કરી ઉપરની રીતે સાબુ બનાવવો.

**સફેદ સાબુમાંથી રાળનો સાબુ બનાવવો**—૧૦૦ ભાગ સફેદ સાબુ લઇ તેનો ૨૫ મો ભાગ રાળનો ભૂકો ઉમેરી તેમાં ચાર ભાગ પાપડખાર અને ૧-કે ૨ ભાગ પાટેલી ફટકડી નાંખવી તે સર્વને મેળવી ઉકાળવું. ઉકળતાં ૧ ભાગ સલફ્યુરીક એસીડ નાખી

૧૦ ભાગ પાણી મિશ્ર કરી ઉમેરવાથી રાળ તળે બેસશે નહિ. સર્વે એકત્ર થઈ તળે પાણી ઠરે એટલે ઠારી ઉપરથી સાબુ લઇ સંચામાં નાંખવો.

**કાળા રંગના સાબુમાંથી સારો સફેદ સાબુ બનાવવો**—કાળા રંગના સાબુને કઢાઇમાં નાંખી તેમાં બાયહાઇડ્રોમેટરનાં ૫ થી ૬ અંશ જેટલું તિવ્ર સોડાનું પ્રવાહી તેથી દોઢું નાંખી ઉકાળવું જેથી મેલ તથા શુદ્ધ કાળો પદાર્થ તળે ઠરશે અને સફેદ સાબુ ઉપર રહેશે તેને ઠરવા દઇ સંચામાં નાંખી તૈયાર કરવાથી સફેદ સાબુ થાય છે.

**સાબુમાં બીજા પદાર્થોનો ભેગ કરવો**—સાબુ તૈયાર થયે તેમાં ઘઉંનો લોટ, માટી, રાળનો ભૂકો, બટાકાનો લોટ, સોડા સીલીકેટ વિગેરે જેનો ભેગ કરવો હોય તે વસ્તુ નાંખી જરા ગરમ કરી મિશ્ર થયે ઠરવા દઇ સંચામાં ઠારવો.

**પાપડખારમાંથી સાબુ બનાવવો**—રાા શેર ચુનો અને દશ શેર .પાણીને એકત્ર કરી ઠરવા દઇ પાણી નિતારી લઇ તેમાં પાંચ શેર ચોખો પાપડખાર પોણોમણ પાણીમાં મેળવી, ચુલે ઉકાળવું. અને ઉકળતાં પરપોટા થાય ત્યારે તેમાં કોઇ પણ જાતનું તેલ ૪૫ શેર ઉમેરીને ઉપરની સાબુ બનાવવાની રીત પ્રમાણે સાબુ બનાવવો.

**ઠંડી રીતે અર્ધા કલાકમાં સાબુ બનાવવાની રીત**—શેર ચોખા પાણીમાં બે વખત શુદ્ધ કરેલો સેંકડે ૯૮ ભાગ જેટલા પ્રમાણવાળો કાસ્ટીક સોડા દસ શેર મેળવી હલાવવું એટલે તે ગરમ થશે. પછી કઢાઇમાં ચરબી કે તેલ ૭૫ શેર નાંખી મંદાગ્નિપર પાતળું કરી તેમાં ઉપરનું પ્રવાહી ધીમે ધીમે રેડવું અને ધીમે ધીમે હલાવતા જવું એટલે બંને ચીજો મિશ્ર થશે પછી હલાવવું નહિ, પછી તેમાં સુગંધી પદાર્થ મેળવી તે મિશ્રણને પાણીથી પલાળેલા લાકડાના સંચામાં નાંખી ઠારવાથી ચોરસાં બંધાઇ સાબુ તૈયાર થશે.

**બારસોપ બનાવવો**—કપડાં ધોવાનો ચોસલાં વાળો પીળો કે ધોળો સાબુ બનાવવામાં દર ૧૧૨ શેર તેલમાં તાડનું તેલ બસેર નાંખવામાં આવે છે જેથી તે પીળો થાય છે. તલના તેલનો પીળા રંગનો સાબુ બને છે. રીત ઉપર પ્રમાણે.

**રોઝ (ગુલાબ) સાબુ બનાવવો**—૬૦ શેર ધોળો સાબુ, ઓલીવ તેલનો બનાવેલો ૪૦ શેર સાબુ, હીંગળોક ૭ા તોલા લઇ

પ્રથમ બંનેને સાબુની કઢાઇમાં ઉકાળી ઓગળી ગયે અગ્નિ બંધ કરવો અને ઠંડો થયે તેમાં ૧૫ તોલા ગુલાબનું તેલ, ૫ તોલા લવીંગનું તેલ, ૫ તોલા તજનું તેલ, ૧રાા તોલા બરગેમેંટ ઓઇલ નાંખી એકત્ર કરી પછી સંચામાં નાંખો ઠારવો. તે સુગંધીદાર ગુલાબી રંગનો સાબુ બને છે.

(૨) રાા મણ સફેદ સાબુમાં ૨૫ તોલા હીંગળોકનું ચુર્ણ મેળવવું પછી ૩૭ાા તોલા ગુલાબનું તેલ, બરગેમાટ તેલ રાા તોલા ૬ા તોલા નિરોળીનું તેલ, ૧રાા તોલા તજનું તેલ, ૧રાા તોલા લવીંગનું તેલ સર્વે મિશ્ર કરી સંચામાં ઠારવાથી સુગંધીદાર ગુલાબી સાબુ બને છે.

એવી રીતે સફેદ સાબુને ગરમી વડે પાતળો કરી તેમાં જે જાતના રંગનો સાબુ બનાવવો હોય તે જાતનો રંગ અને જે જાતની સુગંધી વાળો બનાવવો હોય તે સુગંધીનું તેલ નાંખી બનાવવામાં આવે છે. ગરમ ન કરતાં સફેદ સાબુને ખાંડી માંખણ જેવો કરી તેમાં રંગ એને સુગંધીની મેળવણી ખાંડતા જવું અને મેળવતા જવું એમ કરીને પણ બનાવવામાં આવે છે.

**સાબુ બનાવતાં તળે ઠરેલા પાણીમાંથી ગ્લીસરાઇન કાઢી લેવાની રીત**—તેમાં પાણીમાં ખુબ ઉકાળવું પછી ઠરવા દઇ ઉપરનું પાણી નિતારી લઇ તેમાં ચરબી કે તેલ ઉમેરી પકવવું પછી બ્લોટીંગપેપર વડે તેને ગાળી લેવું. પછી તે ગાળેલા પાણીને ચૂલે ચડાવી નળીકા યંત્ર વડે અર્ક ખેંચી લેવો તેથી ગ્લિસરાઇન નીકળશે.

**આયોડીન સોપ**—સફેદ સાબુને પાતળો કરી તેમાં સેંકડે બે ભાગ આયોડીન ઓફ પોટાસીયમ ઉમેરવામાં આવે છે. પછી તેને ઠારવાથી બને છે.

**ટેનીન સોપ**—સફેદ સાબુને ગરમ કરી પાતળો કરી તેમાં સેંકડે ત્રણ ભાગ ટેનિક એસિડ મેળવી સંચામાં નાંખી ઠારી બનાવવો.

**ડીસઇન્ફેકટ સોપ**—ટેનીક એસીડને બદલે સલ્ફયુરીક એસીડ સેંકડે ત્રણથી ચાર ભાગ ઉમેરી ઉપર પ્રમાણે બનાવવો.

**થાયમલ સોપ**—સફેદ સાબુને ગરમ કરી ઠંડો થયે તેમાં ત્રણથી પાંચ ભાગ થાયમલ ઉમેરી સંચામાં નાંખી ઠારવો. આ સાબુથી દાદર મટે છે.

**ટાર સોપ**—કોપરેલ ૦ાા મણ, ચરબી ૧૦ શેર, ડાંમર પાંચ શેર બાયહાયડ્રોમેટરના ૪૦ અંશ જેટલું તિવ્ર સોડાનું પ્રવાહી પાણી

૧૫ શેર લઈ પ્રથમ કોપરેલ, સોડા અને ચરબીનો સાબુ બનાવી ડામર મેળવી સંચામાં નાંખવો.

**મસ્ક શોપ**—૬૦ શેર સફેદ સાબુમાં તાડના તેલનો ૪૦ શેર સાબુ મેળવી મંદાગ્નિપર પાતળો કરી તેમાં બળેલી સાકર મેળવવી જેથી તપખીરીઓ રંગ પકડે છે. તે ઠંડો થયે તેમાં ૧ાા તોલા કસ્તુરીનું તેલ, ૧ાા તોલા બરગેમાટ તેલ અને લવીંગ, ગુલાબ કળી તથા જીણી ફ્રેબોવરની ભૂકી ૨ાા તોલા મેળવી સંચામાં નાંખી ઠાર બનાવવો તે કસ્તુરીનો સાબુ બને છે.

**વીન્ડસર સોપ**—તે નવ ભાગ ચરબીમાં ૧ ભાગ ઓલીવ ઓઇલ અને ૩૯ ટકાવાળુ કાસ્ટીક સોડાનું મિશ્રણુ મેળવી તૈયાર થાય છે. સાબુ તૈયાર થયે તેમાં ૧૦૦૦ શેર સાબુએ ૬ શેર અજમાનું તેલ, ૧ાા શેર લવંડરનું તેલ, ૧ાા શેર રોઝમરીનું તેલ, મેળવી બીબાંમાં ઠારી તૈયાર કરવામાં આવે છે. તે સફેદ રંગનો વીન્ડસર સોપ તૈયાર થાય છે. તેમાં બાળેલી સાકર મિશ્ર કરવાથી તપખીરીઆ રંગનો વિન્ડસર સોપ તૈયાર થાય છે.

**હીનાનો સાબુ**—૧૦ શેર સફેદ સાબુને ગરમ કરી પાતળો કરી તેમાં લાલ કેસરી અને ગુલાબી રંગ મેળવી ઠંડો થયે તેમાં હીનાનું અત્તર ૨ થી ૫ તોલા મેળવી બીબામાં ઠારવાથી બને છે.

**લેમન સોપ**—૫૦ શેર સફેદ સાબુને ગરમ કરી પાતળો થયે તેમાં ઘઉંને ચોખાનો લોટ ૨ શેર ઉમેરતાજ જવું પછી તેમાં કેસરી રંગ મેળવી ઠંડો થયેથી લીંબુનું તેલ ૧૦ તોલા, ૫ તોલા બરગેમાટ, ૨ાા તોલા લવીંગનું તેલ, ૫ તોલા ગુલાબનું તેલ મેળવી સંચામાં ઠારવો.

**કેવડાનો સાબુ**—પાંચ શેર સફેદ સાબુમાં પાંચ શેર પીળો સાબુ મેળવી ગરમ કરી થોડો પીળો રંગ ઉમેરી ઠંડો થયે તેમાં પાંચ તોલા કેવડાનું અત્તર મેળવી સંચામાં ઠારી તૈયાર કરવો.

**નારંગી સાબુ**—૫૦ શેર સાબુને ગરમ કરી પીગળાવી તેમાં ૨ શેર ચોખાનો લોટ ઉમેરતા જવું પછી નારંગી રંગ નાંખી, થોડીવાર ઉકાળી, પછી ઠંડુ પાડી તેમાં નારંગીનું તેલ ૨૦ તોલા, ૧ા તોલો તજનું તેલ અને ૫ તોલા થાઇમ તેલ નાંખી સંચામાં ઠારવો.

**કાર્બોલિક સાબુ**—સફેદ સાબુને ગરમ કરી પીગળાવી તેના સો ભાગે બેથી વીસ ભાગ કાર્બોલીક એસીડ મેળવી સંચામાં નાંખી

ઠારવો. પછી તેની જોઇતા કદની ગોળીઓ બનાવવી. તેથી ચામડીના વ્યાધિ ખસ, લુખસ વિગેરે મટે છે.

**હની સોપ**—૭ શેર પીળા સાબુમાં ૦। શેર તાડનું તેલ મેળવી તેમાં સાકર ને લીંબુનું તેલ ૧।।। તોલા, કપાસીયાનું તેલ ૪ માસા અને રોહીસાનું તેલ આઠ માસા મેળવી સંચામાં ઠારી તૈયાર કરવો.

**સલ્ફર સોપ**—અસેર સાબુમાં ૦।। શેર ગંધકનાં ફુલ મેળવી ખાંડી એકત્ર કરી તેમાં ૨।। થી ૫ તોલા રેકટીફાઇડ સ્પીરીટમાં આલ્કાનેટ નામનો રંગ મેળવી ઉમેરવો, પછી તેમાં ગુલાબનું અત્તર ૨ તોલા મેળવી બીબામાં નાંખી ઠારી તૈયાર કરવો.

**પારદર્શક સાબુ**—૫૦૦ રતલ કોપરેલ, ૨૫૦ રતલ એરંડીયું, ૫૦૦ રતલ ચરબી, ૫૦ રતલ તાડનું તેલ, ૫૦૦ રતલ ગ્લિસરાઇન, બાય-હાઇડ્રોમીટરના ૪૨ અંશ જેટલું તીવ્ર સોડાનું પ્રવાહી ૫૦૦ રતલ લઇ પ્રથમ સર્વ તેલને કઢાઇમાં નાંખી ગરમ કરી તેમાં સોડાનું પાણી ધીમે ધીમે નાંખી હલાવતા જવું જેથી પાંચેક મિનીટમાં સાબુ તૈયાર થયે તેને બીજા વાસણમાં કાઢી તેમાં ૬૦૦ પાઇન્ટ મેથેલેટેડ-સ્પીરીટ ઉમેરી સઘળું મિશ્રણ એકત્ર કરી હલાવવું પછી તેમાં ૧૫૦ શેર સાકરની ચાસણી મેળવવી પછી તેમાં યોગ્ય લાગે તે સુગંધી મેળવી સંચામાં ઠારી બીબાંમાં નાંખી મનપસંદ પારદર્શક સાબુ બનાવવો.

**કપડાનાં ડાઘ કાઢવાનો સાબુ**—૬ શેર સાબુનો ભૂકો, ઓક્સ ગાલનનો ખડો, કુકડીનાં ચાર ઇંડાંનો ધોળો ભાગ, બસેર ફટકડીનો ભૂકો, સવેને ખલમાં ઘુંટી એકત્ર કરી ચોવીસ કલાક ભેજવાળી જગ્યામાં તેનો ગોળો બનાવીને મુકવો પછી સુકાયેથી તેના ગોળા બનાવી સાબુ તૈયાર કરવો તેથી કપડાં પરથી તેલના ડાઘ જાય છે.

**કપડાં ધોવાનો પાઉડર**—૫ ભાગ ધોળા સાબુની ભૂકી, ૩ ભાગ પાપડખાર, ૨ ભાગ સીલેકેટ ઑફ સોડા, ૧ ભાગ ટંકણ, સર્વેને બારીક વાટી ચારણી વડે ચાળી પડીકાં બાંધવાં તેથી કપડાં સારાં ધોવાય છે.

**ઉનપરના ડાઘ ધોવાનો સાબુ**—૧૦ ભાગ ધોળા સાબુનો ભૂકો, ૩૬ ભાગ સેકેલો સોડા, ૧૦ ભાગ નવસાર સર્વેને મિશ્ર કરી ઘુંટી ગોળા બનાવવા તેથી ઉનપરના ડાઘ જાય છે.

**રેશમી વસ્ત્રો ધોવાનો સાબુ**—૬૦ ભાગ તેલમાં પા ભાગ કાસ્ટીક સોડામાં ૩૪ ભાગ પાણી મેળવી ઉમેરવો, પછી તેનો સાબુ

બનાવાય છે. તે વડે રેશમી વસ્ત્રો ધોવાથી ડાઘ જાય છે.

(૨) પાતળો ગોળ અથવા કાકબ ૧૦૦ શેર લઈ તેમાં ૨૮ શેર ચોખો પાપડખાર મેળવી ગરમ કરી એકત્ર કરી તેમાં ૧૦ શેર ઓલિકએસીડ નાંખી હલાવી મિશ્ર કરી ઉકાળતાં ઉભરો આવે ત્યારે ઠરવા દઈ ઉપરનો સાબુ બીબામાં નાંખી ઠારવાથી તૈયાર થાય છે. તે વડે રેશમી વસ્ત્રોના ડાઘ જાય છે.

**જાનવરોને નવરાવવાનો સાબુ**—સો ભાગ સફેદ સાબુને ગરમ કરી તેમાં ૨૫ થી ૫૦ ભાગ લાકડાંમાંથી કાઢેલા, ડામર, ને પાથરો એગ્ઝેલીક એસીડ નામની દવામાં ઓગાળીને મેળવ્યા પછી બીબામાં નાંખી સાબુ ઠારવો. આ સાબુથી જનાવરો કુતરાં, ગાયો વિગેરેને નવરાવવાથી તેમની ચામડીનો મેલ જતો રહી વાળ સાફ રહે છે.

**સાબુનો અર્ક બનાવવાની રીત**—૧૬। તોલા સફેદ સાબુને વાટી એક બાટલામાં ભરી પછી તેમાં ૧૦૦ તોલા રેકટીફાઇડ સ્પીરીટ અને ૨ તોલા પોટાસ કાર્બોનેટ મેળવી તે બાટલાને ગરમ રેતીપર તપાવવાથી સાબુ વિગેરે ઓગળી જશે પછી તેને ઠંડી જગ્યામાં મુકી ટાઢું થયે તેમાં ૦॥ તોલો ગુલાબનું તેલ, ૧ તોલો લવંડરનું તેલ અને ૦॥ તોલો કેસર મેળવી હલાવવાથી અર્ક થાય છે.

**સાબુનો અર્ક બનાવવો**—૭૫ તોલા સફેદ સાબુમાં, ૪ માસા પોટાસ કાર્બોનેટ, ૪૫ તોલા આલ્કોહોલ, ૧૫ તોલા લવેંન્ડર વૉટર મેળવી ઉપરની રીતે બનાવી ગાળી લઈ બાટલીમાં ભરવો.

## પ્રકરણ ૮૨ મું.

## મિણબત્તિ બનાવવાનો ઉદ્યોગ.

આગળ મીણને ગરમ કરી દીવેટ ઉપર ચોપડી મિણબત્તીઓ તૈયાર કરવામાં આવતી પણ હાલ જે મિણબત્તીઓ મળે છે તે તેલોમાંથી કડીણ રંગનું સત્વ કાઢી તેમાંથી બનાવવામાં આવે છે. તેલમાંથી સ્ટિઅરીક એસીડ કાઢી તેની મીણબત્તીઓ બનાવાય છે. મીણ અથવા તો સ્નિગ્ધસ્ટિઅરીક એસીડની મિણબત્તીઓ બને છે.

**મીણબત્તિ બનાવવાનો સ્નિગ્ધ એસીડ તૈયાર કરવો**—તેલોમાં સલ્ફ્યુરીક એસીડની અસર બેસાડી વદ્દ અને સ્નિગ્ધ સ્ટિઅરીક એસીડ તૈયાર કરવામાં આવે છે.

મિણબત્તી બે પદાર્થોની બને છે, એક ૧૦૦ રતલ તેલને ગરમ કરી તેમાં બાય-હાયડ્રોમેટરના ૬૫ અંશ જેટલો તિવ્ર સલ્ફ્યુરીક એસીડ ૩૦ થી ૪૦ શેર નાંખી હલાવીને મિશ્ર કરવાથી કાળા રંગનું ઘટ્ટ મિશ્રણ થશે પછી તેને ઠંડું પાડી તેમાં ૨૬૦ થી ૨૮૦ અંશ જેટલું ઠંડું મીઠું પાણી ઉમેરતા જવું ને હલાવતા જવું, પછી ૨૪ કલાક ઉકાળી અગ્નિ બંધ કરી ઠરવા દેવું. પછી નીચે જામેલું પાણી કઢાચાના તળીયેના કાંણાવાળી નળીમાંથી કાઢી નાંખવું. પછી તેમાં ૪૦૦ થી ૫૦૦ શેર પાણી નાંખી તળે અગ્નિ સળગાવી બે દિવસ ઉકાળતા જવું અને હલાવતા જવું. પછી સ્થિર રાખી ઠરવા દેવું જેથી ઉપર સ્નિગ્ધ–સ્ટિઅરીક એસીડ જામશે તે કાઢી લેવો. પછી તેને હલકા ડાબવડે દબાવી પાણીનો ભાગ કાઢી નાંખવો પછી તેને નળીકા યંત્રવડે ગાળી લેવો એટલે સ્વચ્છ અને સ્નિગ્ધ સ્ટિઅરીક એસીડ તૈયાર થશે. આ પ્રમાણે કાઢેલો સ્નિગ્ધ એસીડ ૧૦૦ શેર તેલમાંથી ૬૦ શેર નીકળે છે. તેની મિણબત્તી બનાવવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે મિણબત્તિ બનાવવાનો પદાર્થ તૈયાર કર્યા પછી તેની વચ્ચેની દીવેટ તૈયાર કરવી.

પરદેશી મિણબત્તિઓ ૭ાા થી ૮ ઈંચ લંબાઇની અને પાંચ તોલા વજનની આવે છે તેની દીવેટ ૦ાા ઈંચ વ્યાસની એટલે ૭ દોરા જેટલી અને તેની જાડાઇ ૦ાા દોરા ૧/૧૬ ઈંચ જેટલી હોય છે.

**મિણબત્તિની ગુંથેલી વાટને શુદ્ધ કરવાની રીત**—ઠંડુ પાણી ૬૫૦ તોલા, સલ્ફ્યુરીક એસીડ ૨ાા તોલા, ૧૭ તોલા લીકર એમોન્યા સર્વે મિશ્ર કરી તેમાં દીવેટો નાંખી વરાળની ગરમી પર દોઢ કલાક ઉકાળવી, પછી તેમાંથી કાઢી લઇ ચોખા પાણીમાં ફરી ઉકાળી છેવટે ઠંડા પાણીથી ધોઇ સાફ કરી—નીચોવીને સુકવવી. પછી બોરીક એસીડ ૧ શેરમાં ૯ાા શેર પાણી નાંખી તેમાં ત્રણ કલાક પલાળી રાખી બહાર કાઢી નીચોવી વરાળની ઉષ્ણતાથી સુકવવી. એ રીતે તૈયાર કરેલી બત્તીઓ મિણબત્તિમાં નાંખવામાં આવે છે જે સરળપણે બળે છે. પછી તે વાટો ને પાંચ તોલા ટંકણ, ૨ાા તોલા પોટાસ ક્લોરાઇડ, ૨ાા તોલા પોટાસ નાઇટ્રસ, ૨ાા તોલા નવસાર અને ૭ાા શેર પાણીમાં બે કલાક પલાળી રાખી પછી નિચોવી સુકવી ઉપયોગ કરવાથી વાટ મીણના ભાગ સુધી બળી ન જતાં ઓલવી નાંખવાથી ઉપર રહે છે કે જે બીજે દિવસે સળગાવી શકાય છે.

**મીણબત્તીની બનાવટ**—સ્ટીઅર એસીડ કે મીણને પાતળું

કરી તેમાં વાટોને બોળી કાઢવાથી અથવા વાટ ઉપર તે પદાર્થ રેડી તૈયાર કરવાથી, અથવા વાટને સંચામાં રાખી ઘટ્ટ પદાર્થને પાતળો કરી તેમાં રેડવાથી મિણબત્તીઓ તૈયાર થાય છે.

હાલનાં ટીનનાં પતરાંની બનાવેલી નળીયો કે જે મીણબત્તી બનાવવાના સંચા તરીકે વપરાય છે, આ નળીયો એક પેટીમાં હારબંધ વીસથી એકસો ચોવીસ સુધી મીણબત્તીના માપની પોલી ગોળ ત્રણ ચાર હારોમાં ગોઠવેલી હોય છે, આ નળીઓના ઉપરના મોં કરતાં નિચેની બાજુનું મ્હોં સાંકડું હોય છે. નળીઓની અંદર કલાઇ ચઢાવેલી હોય છે. અને અંદરનો વ્યાસ તથા લંબાઈ મીણબત્તીની લંબાઈ તેમજ વ્યાસ જેટલી હોય છે. તે પેટી લાકડાની હોય છે. તેમાં તળે છિદ્રો પાડી નળીઓ બેસાડેલી હોય છે. તેમાં તળીયાની અંદરની બાજુમાં નળીઓનું પ્હોળું મ્હોં રહે અને કળીદાર સાંકડું મ્હોં નિચેની બાજુ-લબડતું રહે તેમ નળીઓ ગોઠવેલી હોય છે. તળેની ટોચે અકેકી લોખંડની હુક હોય છે તે હુક સાથે વાટ બાંધીને તે કળીદાર છેડાના છિદ્રમાંથી લઇ નળીના મ્હોં વાટે તે વાટ પેટીમાં કાઢેલી હોય છે. પેટીની કિનારીપર લોખંડી તાર બાંધેલા હોય છે અને નળીઓમાંથી બહાર કાઢેલો દીવેટનો છેડો તેને બાંધી રાખેલો હોય છે. પછી તે નળીઓમાં એ પ્રમાણે દીવેટો મુકી પછી તે પેટીની નળીઓને ગરમ કરી ઉપરથી સ્નિગ્ધ એસીડ ગરમ કરીને રેડવામાં આવે છે, સર્વે નળીઓ ભરાઈ જાય અને ઉપર થોડું ઘણું રહે એટલું સ્નિગ્ધ એસીડ રેડવું.

સ્નિગ્ધ એસીડ વિગેરે મિણબત્તી બનાવવાનાં તથા તેને ગરમ કરી નળીઓમાં રેડવાનાં વાસણ લાકડાનો હોય છે, તેપર લોખંડનાં પતરાં જડેલાં હોય છે.

હવે નળીઓમાં રેડેલું સ્નિગ્ધ એસિડ ઠરે એટલે પેટીમાંનું તે દ્રવ્ય કડછાવતી ઉખેડી લઇ મિણબત્તીની બન્ને બાજુની દીવેટોના છેડા ચપ્પાવતી કાપી કાઢી પછી નળીમાંની મિણબત્તીની વાટના ઉપરનો છેડો પકડી ધીમે રહીને ઉપર ખેંચવો એટલે મિણબત્તી બહાર નીકળી જશે. જો સ્હેલાઇથી ન નીકળે તો નળીઓને જરા ગરમ કરવાથી સ્હેલથી નીકળી જશે. પછી તેને એક બાજુથી પેન્સીલ છોલવાના જેવા સંચાવડે છોલી અણી કહાડવી. પછી તેને પેકીંગ કરી પરદેશ મોકલવામાં આવે છે.

**હાથ દીવા માટે મિણબત્તીઓ બનાવવી**—આ મીણબ-

ત્તીઓ પાણીમાં રાખીને બાળવાથી બળી શકે છે. તે રંગીન કે સાદા કાગળનાં કે લાકડાનાં પત્રાલાં બનાવી તેમાં જોઇતા માપમાં મીણુ અગર સ્ટિઅરીક એસીડ પાતળો કરીને રેડવામાં આવે છે, અને ઘટ્ટ થયે તેમાં એક વાટ લાગુ કરવાથી હાથ દીવો તૈયાર થાય છે. આ મિણબત્તીઓ ટીનના કે ગ્લાસના પાણીમાં પાણી ભરીને તેમાં રાખીને બાળવામાં આવે છે.

## પ્રકરણ ૮૩ મું.

## ફોટોગ્રાફીનો [ છબી પાડવાનો ] ઉદ્યોગ.

### કેમેરા.

ફોટો પાડવાને માટે કેમેરા, કેમેરા ગોઠવવાને સ્ટેંડ, ફોટો લેવાના દવા ચોપડેલા કાચ, કાચ ઉપરથી ફોટો ઉતારવાના દવા ચોપડેલા કાચ, કાચ ધોવાની દવા, કાગળ ધોવાની દવા અને માઉન્ટ વિગેરે વસ્તુઓની જરૂર પડે છે. તે વસ્તુઓ ફોટોનો સામાન વેચનારની દુકાને મળે છે, દવાઓ, અંગ્રેજી દવા વેચનારને ત્યાંથી મળે છે. માટે તે પ્રથમ મંગાવી ફોટો પાડવાની તૈયારી કરવી.

કેમેરા—ફોટો પાડવા માટે પ્રથમ જરૂર કેમેરાની પડે છે. તે બે જાતના આવે છે. એક હેન્ડ કેમેરા અને બીજો મોટો કેમેરા. આ કેમેરા ગોઠવવાને ત્રણ પાયાની ટીપાઇ—સ્ટેન્ડ આવે છે, તે ઉપર ફોટો પાડતી વખતે કેમેરા ગોઠવવામાં આવે છે. કેમેરા રૂ. ૫ થી રૂ. ૩૦૦ સુધીની કીંમતનો આવે છે. તદ્દન હલકી કીંમતનો કેમેરા ઝટ બગડી જાય છે, માટે સારો લેવો.

લેન્સ—કેમેરાની એક બાજુ સામા બેસાડેલા માણસનો ફોટો પાડવાને માટે એક નાનું ભૂંગળા જેવું હોય છે. તેમાં કાચ જડેલો હોય છે. તેને લેન્સ કહે છે. તે ઉપર ઢાંકણું ઢાંકવાનું હોય છે. તે લેન્સમાં થઇને કિરણોદ્વારા મનુષ્યનો ફોટો અંદર રાખેલા કાચ પર પડે છે.

ડ્રાયપ્લેટ—ફોટો તે લેન્સમાં થઇને અંદરના કાચ ઉપર પડે છે. તે કાચ ઉપર એક બાજુ દવા લગાવેલી હોય છે, અને એક બાજુ કોરી હોય છે. આ કાચને ડ્રાયપ્લેટ કહે છે. તેને અંધારામાં

રાખવાની હોય છે. જેથી તેને એક લાકડાની ફ્રેમવાળી પેટીમાં પેક કરી કેમેરામાં મુકવામાં આવે છે. અને પછી ફ્રેમ કાઢી લઇ બંધ કરવામાં આવે છે. આ કાચ ઉપર ફોટો પડે છે. આ કાચ કેમેરામાં મુકતી વખતે તે દવાવાળી બાજુ લેન્સ તરફ રાખવી.

### ફોકસ મેળવી ફોટો પાડવો.

પ્રથમ જેનો ફોટો લેવો હોય તેને બરોબર ખુરશીપર બેસાડવો અથવા તેને જેવી રીતે બેસવું કે ઉભું રહેવું હોય તેવી રીતે રાખી સામે કેમેરા ગોઠવવો. સૂર્યના સામો કેમેરા ગોઠવવો નહિ. કેમેરા ઉપર અંધારૂં રાખવું, અને માણસના ઉપર આછો છાંયો જોઇએ. તેના ઉપર સૂર્યનો તાપ હોય છે તો ફોટો બરાબર પડતો નથી.

તે માણસની પાછળ ભૂરા કે તપખીરીયા રંગનો પડદો રાખવો. આ પડદો ચળકતા રંગનો ન રાખવો. તેને પવનથી હાલે નહિ તેવો બાંધવો. ચિત્ર પાડવાના પદાર્થ તરફ કેમેરાના લેન્સનું મ્હોં રહે તેમ કેમેરા ગોઠવવો. સ્ટેંડ ( ટીપાઈ ) ના ત્રણ પાયા આવે છે તેમાંનો એક પાયો ચિત્ર પાડનાર તરફ રહે અને બે પાયા પાછળ રહે તેમ ગોઠવી તેના ઉપર કેમેરા ગોઠવવો.

સૂર્યનાં કિરણોને લેન્સમાં જવા દેવાં નહી, કારણ તેથી પ્લેટ બગડે છે. તેમ પાછલી બાજુ પણ સીધાં પડવા દેવાં નહિ; કારણ તેથી ચિત્ર ઝાંખુ પડે છે. બનતા સુધી કેમેરાને છાંયે રાખવો. છાંયો ન હોય તો ઉપર છત્રી ધરવી. આ પ્રમાણે કેમેરા ગોઠવી સામે જેનું ચિત્ર લેવાનું હોય તેને બેસાડી કેમેરા ઉપર ફોકસીંગ કલોથ ( કાળું જાડું બનાતનું કપડું ) પાથરી ફોકસ ગોઠવવાની તજવીજ કરવી.

રફ કાચપર ચોખુણાકાર આકૃતિ છે તેની અંદર વચોવચ જેની છબી પાડવી હોય છે તેનું અવળું ચિત્ર પડે છે. આ કાચપર બરોબર ચિત્ર જોઇતા પ્રમાણમાં દેખાય તે અર્થે સ્ટેંડ આઘુંપાછું કરી કે કેમેરાની ધમણ ઓછીવત્તી લંબાવી કેમેરાને બરોબર ગોઠવવો. ચિત્ર મોટું કરવાનું હોય તો કેમેરા તેની પાસે રાખવો, ને નાનું બનાવવું હોય તો ચિત્ર પડાવનારથી દુર રાખવો. આ પ્રમાણે ફોકસ મેળવી રહ્યા પછી લેન્સને ઢાંકણું ઢાંકવું, અને કેમેરાને જરા પણ આંચકો ન લાગે તેની સાવચેતી રાખવી.

આ પ્રમાણે ફોકસ મેળવી ડ્રાયપ્લેટ કેમેરાની વચે ગોઠવવી. તેમાં જીલેટીન (દવા)નો થર જે બાજુએ હોય તે બાજુ લેન્સ તરફ રાખવી. પછી ઉપરનું કપડું લઈ લેવું. આ વખતે તે મનુષ્યને કેમે-

રાના એક ખુણાપર નજર રાખવા કહેવું. વચ્ચે નજર રાખવાથી ચિત્રમાં આંખો બગડી જાય છે. આજ પ્રમાણે વધારે માણસોનો ફોટો લેવો હોય તેને ગ્રુપ કહે છે. સર્વ મનુષ્યોને અર્ધવર્તુલાકાર લીટીમાં બેસાડવાં. અડધાં ખુરશીપર, અડધાં પાછળ ઉભાં રાખવાં. એ પ્રમાણે ગોઠવી રહ્યા પછી લેન્સનું ઢાંકણું ઢાંકવું. બે ત્રણ સેંકડ કે યોગ્ય વખત પછી ઢાંકણું બંધ કરવું અને પછી કેમેરામાંથી ડ્રામપ્લેટ અંદર ચોકડામાં બેસાડી કાઢી લેવી. આ પ્રમાણે કાચપર ફોટો લેવો.

**કાચ ધોવો**—આ પ્રમાણે કાચ ઉપર ફોટો પડી જાય છે, પણ તે કાચને દવાથી ધોવો પડે છે. કાચ ધોવાની કોટડીમાં બિલકુલ પ્રકાશ ન આવે તેવી હોવી જોઇએ, અને તેમાં લાલ કાચનું ફાનસ સળગાવી લાલ પ્રકાશ કરવો. કાચ ધોવા માટે ૨—૩ ટીનની અથવા ચીની માટીની રકાબીયો, અને કાચ ધોવાની દવા, પાણી અને ધોયેલું પાણી રેડવાનું વાસણ એટલી ચીજો રાખવી. આ પ્રમાણે અંધારી કોટડીમાં લાલ દીવાથી લાલ પ્રકાશ કરી, તેમાં ફોટો ઉતારેલો કાચ કાઢી હલકે રહીને રકાબીમાં, દવાવાળી બાજુ ઉપર રહે તેમ મુકી તેપર થંડુ પાણી રેડી એક મીનીટ પલાળી પછી પાણી કાઢી નાંખવું પછી રોડીનલ ૩૦ ટીપાં, પાણી ૫ તોલા એકત્ર કરી તે દવા એક શીશામાં પ્રથમથીજ રાખી મુકવી. તે મિશ્ર કાચ ઉપર રેડી રકાબીને હલાવવી જેથી તમામ કાચપર દવા પથરાય. તે પ્રમાણે હલાવવાથી ૨—૪ મિનિટમાં તો કાચમાં ચિત્ર જણાશે, તેમાં ઘેરા રંગની છબી ૨૦ મીનીટે જણાશે પછી તે મિશ્રણને બહાર કાઢી નાંખી તેમાં થંડુ પાણી રેડી બે ચાર વખત થંડા પાણીથી તે કાચને ધોવો. કાચ ધોતી વખતે કાચપર હાથ લગાડવો નહિ તેમ તેને આંચકા આવવા દેવો નહિ. પછી ચિત્ર બરોબર દેખાવા લાગે એટલે તેને બીજી રકાબીમાં મુકવો. પછી ૧ તોલો હાકો અને ૨ાા તોલા પાણી એકત્ર કરી તે મિશ્રણ પ્રથમથીજ તૈયાર રાખી મુકવું, તે લઇ કાચ ઉપર રેડી રકાબી ધીમે ધીમે હલાવ્યાં કરવી, જેથી ચિત્ર આરપાર જણાશે. પછી તેને ધીમે રહી બહાર કાઢી સ્વચ્છ થંડા પાણીવડે આઠ નવ વખત ધોવો, જેથી તે કાચ તૈયાર થાય છે. પછી તેને ભીંતે ઉભો મુકવો એટલે સુકાઈ જશે.

### કાચ ઉપરથી કાગળ ઉપર ફોટો ઉતારવો.

કાચ ઉપરથી ફોટો લેવા માટેના દવા ચોપડેલા ચકચકિત કાગળ તૈયાર આવે છે. તે લાવી તેમાંથી કાચની બરોબર કકડો કાપવો. આ કાગળપર સૂર્યનો પ્રકાશ પડવાથી કાળા થઈ જાય છે, માટે

સાવચેતી રાખવી. પછી ફોટો ઉતારેલા ધોયેલા કાચ ઉપર તે કાગળ મુકવો અને આ પ્રમાણે કાચ અને કાગળ મુકવાનું પ્રિન્ટીંગ ફ્રેમ આવે છે તેમાં મુકવો. કાચ ઉપર ચોપડેલી દવાની બાજુ ઉપર, કાગળની દવા ચોપડેલી બાજુવાળો ભાગ મુકવો પછી તેને સારા અજવાળામાં ( તડકામાં નહિ ) છતો મુકવો. જેથી ૩—૪ મિનીટમાં કાચપરથી કાગળપર ચિત્ર ઉઘડવા મંડશે, પછી એક ખુણેથી જરા કાગળ ઉખેડી જોવું કે જેવા રંગનો ફોટો કરવો હોય તેથી જરા વધારે રંગ બેસે એટલે ચોખડામાંથી તે કાચપરનો ચિત્ર ઉતરેલો કાગળ લઈ લેવો. આ પ્રમાણે એકજ પ્લેટ ઉપરથી દસ પંદર કાગળ ઉપર ચિત્ર છાપી શકાય છે. પછી તે કાગળને તરતજ એક પુસ્તકના પાનાં વચ્ચે અથવા કાળા કાગળના એવડમાં મુકી દેવો. કારણ કે તે કાગળ ધોવા સીવાય અજવાળામાં રાખવાથી થોડીજવારમાં કાળોમેંશ બની જાય છે.

## કાગળ ધોઇ ફોટો બનાવવો.

કાગળને બારી બારણાં બંધ કરી ઝાંખા અજવાળામાં ધોવામાં આવે છે. પછી તેને રકાબીમાં મુકી તે પર સ્વચ્છ પાણી રેડવું. પાણીની સફેદાઇ મટી જાય ત્યાં સુધી ધોઈ પછી " વેનગાર્ડસ કમ્બાઈન્ડ ટોનીંગ એન્ડ ફીકસીંગબાથ " નામની ફોટાનો સામાન વેચનારની દુકાને દવા મળે છે તે લાવવી. પછી એક રકાબીમાં તે કાગળ ડુબે તેટલી તે દવા રેડી તેમાં ચિત્ર લીધેલ ફોટો નિચે રહે તેવી રીતે કાગળ ધીમે રહીને બુડાડવો. પછી તે કાગળ ઉપર તે દવા ફરી રહે તેવી રીતે રકાબી ધીમે રહીને હલાવ્યાં કરવી. દવામાં કાગળ મુકતાં તરતજ રંગ પીળો પડી જાય છે. પણ થોડીવાર પછી મૂળરંગ થાય છે પછી ચિત્ર પર દસ કે પંદર મિનીટમાં આપણા મનપસંદ રંગ ચઢે ત્યારે કાગળ દવામાંથી બહાર કાઢી સ્વચ્છ થંડા પાણીથી દસ બારવાર તે ફોટો ધોવો જેથી ફોટો પાકો બનશે. પછી તેને બહાર કાઢી ૩ ઔંસ હાયફો સલ્ફાઈટ ઓફ સોડા અને ૧ પાઇન્ટ પાણી મેળવી તેનું મિશ્રણ રકાબીમાં રેડી તેમાં ધોયેલું ચિત્ર નિચે રહે તેમ કાગળ મુકી ૫ મીનીટ રહેવા દઈ પછી તેને કાઢી લઇ સ્વચ્છ પાણીમાં તે ફોટાને ધોવો, પછી સુકાવાથી કાગળ વળી જાય છે માટે જરા બહાર કાઢી છાયામાં સુકવી ભીનો હોય ત્યારેજ લેઇને તેને ચળકાટ આપવા માટે ૪ થી ૫ ગ્રેન ક્યાસ્ટાઇલ સાબુ ને ૧ ઔંસ મેથેલેટેડ સ્પીરીટમાં પીગળાવીને બનાવેલા મિશ્રણમાં ફલાનેલનો કકડો બોળી ચિત્રપર

ચોપડી તે ઉપર કપડાને અસ્ત્રી કરે છે તેમ લીસો પોલાદી રોલર જરા ગરમ કરીને ફેરવવાથી ચળકાટવાળો ફોટો બને છે.

## ફોટો ચોઢી તૈયાર કરવો.

આ પ્રમાણે ફોટો તૈયાર કરી ફોટો ચોટાડવાનાં 'માઉન્ટ' (બોર્ડ) આવે છે તે પર મધ્ય ભાગમાં સરેસ, કે કાંજીમાં બ્રસ બોળી માઉન્ટપર લગાવી તે પર ફોટો મુકી ઉપરથી કપડું ફેરવી ચોટાડી દેવો. એટલે કરચલી પડતી નથી, આ પ્રમાણે ફોટો તૈયાર બને છે.

---

# પ્રકરણ ૮૪ મું.

---

## સીમેન્ટ બનાવવાનો ઉદ્યોગ.

સીમેન્ટ અનેક જાતનો બને છે. આ સીમેન્ટ પરદેશથી આ દેશમાં આવે છે. સીમેન્ટ ચુનામાંથીજ બનાવવામાં આવે છે. આ સીમેન્ટ બનાવવાનો ઉદ્યોગ કરવામાં આવે તો લાખો રૂપિઆનો ફાયદો થાય તેમ છે.

**મકાનો માટેનો સીમેન્ટ**—કંકણુ અને ચોખ્ખા ચુનાનો પ-થ્થર લઈ ભઠ્ઠીમાં પકવી ભૂકો કરી ચાળી નાંખવો તે ૩ ભાગ, અને ૧ ભાગ ધાપાણુ બાળી કરેલી ભષ્મ, કાંપની માટી શેકીને વાટવી તે ૨ ભાગ, સર્વને મિશ્ર કરી ઘંટ વડે પીસી તૈયાર કરવાથી આ સીમે-ન્ટ બને છે. તેને વાપરતી વખતે તેના વજનથી ચોથા ભાગનું પાણી ઉમેરી કાલવી ઉપયોગ કરવાથી પથ્થર જેવો ચોટી જાય છે.

**પાણીની ટાંકીયો માટેનો સીમેન્ટ**—ચુનાના ગાંગડા, પાકી ઇંટોનો ભૂકો, લાકડાંની રાખોડી, સર્વે સરખે ભાગે લઇ ઘંટ વડે પીસી તૈયાર કરવો. તેનો ઉપયોગ કરતી વખતે ઓઇલ ઉમેરવું.

**ઘરની બહાર લગાવવાનો સીમેન્ટ**—ચુનો ૧ ભાગ, રેતી ૧ા થી ૨ ભાગ, ખાંડ તથા ગોળ ૦ા ભાગ, મિશ્ર કરી પીસીને બનાવવો. તેના ઉપર પાણીની અસર થતી નથી.

**પાણીની અસર ન થાય તેવો સીમેન્ટ**—૪ ભાગ ભૂરી માટી, ચુનાના પથ્થરનો બ્લેક આકસાઇડ ઑફ મેગ્નેનીઝ ૯૦ ભાગ, લઈ ભઠ્ઠીમાં પકવી ઠંડુ થયે તેમાંથી બળેલા ભાગ કાઢી નાંખી બાકી-નાનું ચુર્ણ કરી તેમાં ૬૦ ભાગ ધોયલી રેતી નાંખી ઘંટ વડે પીસી એકત્ર કરવાં.

**પાણીની ગટરો માટેનો સીમેન્ટ**—૧ ભાગ ઝીણી ઈંટના ભૂકાને ધીમા તાપે તપવી ગરમ કરી તેમાં ચરબી ૧ ભાગ ઉમેરી પછી ૧ ભાગ ડામર મેળવી તૈયાર થયે ગરમ ગરમ વાપરવો.

**અગાસી માટેનો સીમેન્ટ**—ઈંટનો ભૂકો ૬૩ ભાગ, મુડદાર સીંગ ૭ ભાગ બંને ઝીણી વાટી અળસીના તેલથી પલાળી એકત્ર કરી અગાસિયો વિગેરે પર લગાવવાથી તેમાં પાણીનો પ્રવેશ થતો નથી.

**ઠરે ત્યારે પથ્થર જેવો થઈ જાય તેવો સીમેન્ટ**—કળીચુનો ૧ ભાગ, સીંદુર અથવા મરડાદસીંગ ૨ ભાગ, નદીની રેતી ૨૦ ભાગ એકત્ર કરી અળસીના તેલમાં ઘુંટી ઉપયોગ કરવાથી ઠરે ત્યારે પથ્થર જેવો આ ચુનો થાય છે.

**પીપો માટેનો સીમેન્ટ**—ગ્લિસરાઇન અને જીલેટાઇન સરખે ભાગે લઇ ઓગાળી એકરસ કરી લાકડાંના પીપની અંદર લગાવવાથી તેમાં ભરેલ પ્રવાહી પદાર્થ બહાર નીકળતો નથી.

**પીતળ અને કાચની વસ્તુઓ સાંધવાનો સીમેન્ટ**—સોનાગેરૂ ૧ ભાગ અને પ્લાસ્ટર ઓફ પેરીસ ૦ાા ભાગ, લઇ અગ્નિપર પકવી લેવાં પછી તેમાં અળસીનું તેલ ૦ા રતલ લઇ, તેમાં ૬ ભાગ રાળ નાંખી અગ્નિ ઉપર મૂકી ઓગળે એટલે ઉપરની બે વસ્તુઓ ઉમેરવી એટલે તૈયાર થશે. તે સીમેટથી કાચની અને પીતળની વસ્તુઓ સંધાય છે.

**કાચના તકતા વિગેરે ફ્રેમોમાં જડવાનો સીમેન્ટ** (લાપી)—૧ ભાગ સફેતો, ૧ ભાગ સરેસ અને બેલતેલ ૦ા ભાગ લઇ તપાવી એકત્ર કરી હલાવવું પછી ઠંડુ પાડી તે તે સફેદો ભભરાવેલી જગ્યામાં ઢાલવી દેવું. પછી ફરી તપાવી. ઘટ્ટ અને ચિકાસવાળું થયે રાખી મુકી ઉપયોગમાં લેવું.

**કાચની પીચકારી સાંધવાનો સીમેન્ટ**—રાળ ૨ ભાગ, ગટાપર્કા ૧ ભાગ, બંનેને ધીમા તાપે ઓગાળી તેને ગરમ ગરમ લગાવી કાચની પીચકારી સાંધવાથી સંધાય છે.

**કાચ અને ચીનાઇ માટીનાં વાસણો સાંધવાનો સીમેન્ટ**—રેકટીફાઇડ સ્પીરીટમાં ચાપડા લાખને ઓગાળી નરમ થયે ભાગેલા વાસણના સાંધાપર લગાવી ઉપર લાકડાની ચીપ દબાવવાથી ચોટી કઠણ થઈ જશે.

(૨) રેકટીફાઇડ સ્પીરીટમાં ૨ ઔંસ માસ્ટિક લઇ ઓગાળી, પછી બે ઔંસ આઇસિંગ્લાસ લઈ પાણી સાથે ચોવીસ કલાક પલાળી,

પછી રેકટીફાઈડ સ્પીરીટમાં ઓગાળી એક રસ કરી તેમાં થોડો એમોન્યા ક્રમ ઉમેરી પછી તે સર્વને ધીમા તાપે તપાવી એક રસ કરી સીસીમાં ભરી બુચ મારવો. વાપરતી વખતે સીસાને ગરમ પાણીમાં મુકવાથી અંદરની ચીજો ઓગળશે, પછી ભાગેલા કાચ તથા ચીનાઇ વાસણના ટુકડાને જરા ગરમ કરી સાંધવાથી અસલ જેવાં જણાય છે.

**છાપરાં માટેનો સીમેન્ટ**—૪ રતલ રાળ, સીંદુર ૫ તોલા, અળસીનું તેલ ૧॥ રતલ એકત્ર કરી તે કઠણ થાય તેટલી રેતી ઉમેરવી પછી ગરમ કરી લગાવવાથી મજબુત થાય છે.

**મારબલ સીમેન્ટ**—આરસપહાણ જેવો ચળકતો સીમેન્ટ,—પ્લાસ્ટર ઓપ પેરીસમાં ફટકડીનું પાણી ચુલા ઉપર મુકી શેકી પછી બારીક ભૂકો કરવો તેને પછી પાણીમાં કાલવી ઉપયોગ કરવાથી આરસ જેવો ચળકતો થાય છે.

**ઘરોના કામમાં ઉપયોગી સીમેન્ટ**—ફટકડી અને પ્લાસ્ટર ઓફ પેરીસને પાણીમાં ભેળવી વાપરવાથી ઘણીજ કઠણ થાય છે.

**પાણીના કુવા, ટાંકી, પીપો વિગેરે માટે સીમેંટ**—૧૦ ભાગ સરેસ ને અળસીનું તેલ ૫ ભાગ એકત્ર કરી ઉકાળી તેમાં લીથાજ ચાર ભાગ ઉમેરી ઉપયોગમાં લેવાય છે.

**ઝવેરાતો સાંધવાનો સીમેન્ટ**—રેકટીફાઇડ સ્પીરીટમાં આઇસીંગ્લાસને પીગળાવી તેમાં દર ઔંસે એક ટુકડો એમોન્યા ગમ રેઝીન નાંખી વટાણા જેટલા માસ્ટીકના બે ટુકડા થોડા સ્પીરીટમાં ઓગાળી મેળવવા પછી તેને સીસામાં ભરી મજબુત બુચ મારવો, પછી ઉપયોગ કરવો તે સીસાને ગરમ પાણીમાં મુકી ગરમ કરી ઉપયોગ કરવો.

**લોઢા અને પથ્થર સારૂ સીમેન્ટ**—લીથાર્જ અને લાલ સીંદુર સરખે ભાગે લઇ એકઠાં કરી તેમાં ગ્લિસરાઇન મેળવી નરમ પટી જેવું થયે લોઢા અને પથ્થરની ચીજો સાંધી શકાય છે.

• **પાણીના નળ સાંધવાનો સીમેન્ટ**—કાળી રાળ ૧ રતલને ઓગાળી તેમાં ઈંટની ભૂકી ૧ થી ૨ રતલ નાંખી હલાવી ઉપયોગ કરવાથી સંધાય છે.

**વોટર પ્રુફ રેઝીન સીમેન્ટ**—અળસીનું તેલ ૨૦ ઔંસ, સીંદુર ૨ ભાગ અને રાજન ૪ રતલ સર્વે મેળવી ઘટ્ટ થતા સુધી ઝીણી રેતી ઉમેરવી અને પછી તે ગરમ ગરમ ઉપયોગ કરવાથી કઠણ થયે વોટરપ્રુફ થાય છે.

**લોઢાનાં વાસણો સાંધવાનો સીમેન્ટ**—૨ ભાગ ગંધકને લોઢાની કડાઈમાં અગ્નિપર ઓગાળી તેમાં ૧ ભાગ ગ્રેફાઈટ ઉમેરી એકત્ર થયે લોઢા કે પથ્થર ઉપર કહાડી નાંખી ઠંડો થયે વાટી રાખવામાં આવે છે તેથી રેણુ દેવાની રીતે લોઢાનાં વાસણ સાંધી શકાય છે.

**અગ્નિ ન અડે તેવો સીમેન્ટ**—ચુનો ૪૫ ભાગ, મીઠું ૮ ભાગ, લોઢાનો ઝીણો ભૂકો ૧૮૦ ભાગ સર્વે વસ્તુઓને સરકામાં ઘુંટી સુકવી રાખવી. તેને તપાવી લગાવવાથી પથ્થર જેવી ચોટી જાય છે. જે અગ્નિથી બળતી નથી.

**શીલ્પશાસ્ત્રીઓને ઉપયોગી સીમેન્ટ**—સરેસને પાણી રેડી ઉનો કરી ઓગાળી તેમાં લાકડાની ચાળેલી રાખ નાંખવી અને સાંધવાની વસ્તુઓને ગરમ હોય તે વખતેજ સાંધવાથી, તેમ પથ્થરોને લાકડા સાથે ચોટાડવાથી ચોટાડી શકાય છે.

**હાથીદાંતની વસ્તુઓ ધાતુ, કાચ વિ. સાંધવાનો સીમેન્ટ**—૨ ભાગ રાળ, ગટાપર્કા ૧ ભાગ, લઇ લોઢાના વાસણમાં નાંખી અગ્નિપર ઓગાળી, હલાવી એકત્ર થયે ઠંડા પાણીમાં નાંખી ઠારી લેવી તેને ઉપયોગ કરતી વખતે ગરમ કરી તેવડે હાથીદાંત, ધાતુ, કાચ, ચીનાઈ વાસણ વિગેરે વસ્તુઓ સંધાય છે. તેથી બારીઓના કાચ પણ જડાય છે.

**કાચનું વાસણ અગ્નિથી ફાટે નહિ તેવો સીમેન્ટ**—ચીનાઇ વાસણના ટુકડાને બારીક વાટી ચાળી તેમાં તેટલીજ સારી માટી, મ્યુરીઆટીક ઍાફ સોડાના પાણીમાં નરમ કરીને ભેળવવી, પછી તે મેળવણીને કાચના વાસણ ઉપર પાતળું પડ કરી તાપે મુકી સુકવવાથી વધુ અગ્નિથી તે ફુટતાં નથી.

**ઓજારોને હાથા સાથે સાંધવાનો સીમેન્ટ**—૦॥ રતલ ગંધક અને ૧૨ રતલ રાજન એકઠાં કરી તેના વજનથી અડધો ભાગ લોઢાનો ઝીણો ભૂકો અને ઝીણી રેતી તેમાં ભેળવી, પછી જે જગ્યાએ હાથો બેસાડવો હોય તેના પોલાણમાં આ મેળવણી ભરીને હાથાને ગરમ કરી તેમાં બેસાડવાથી મજબુત ચોટી જશે.

**હવામાં ઉડી જતી વસ્તુઓના બુચપર લગાવવાનો સીમેન્ટ**—ગ્લીસરાઈન અને લીથાર્જને એકઠાં કરી બુચપર ચોપડવાથી સુકાતાં કઠણ થઇ જાય છે.

**રંગીન લાકડાની ફાટો સાંધવાનો સીમેન્ટ**—લાકડાનો

ન્હેર લઇ તેમાં ઉકળતું પાણી રેડી હલાવી દસ દિવસ રાખી મુકી પછી ઉકાળવાથી ન્હેરનો માવો બનશે પછી તેમાંથી પાણીનો ભાગ નિચોવી કાઢવો, પછી સુકવી રાખી મુકવો. ખપ વખતે તેમાં સરેસનું પાતળું પાણી મેળવી લુગદી બનાવી ફાટમાં ભરી દેવાથી સુકાયે તે જગ્યાએ પાલીસ કરવાથી ફાટ પુરાઇ જાય છે.

**ખરાદીના કામનો સીમેન્ટ**—મીણ ૧ ઔંસ, રાળ ૦ાા ઔંસ, રાજન ૦ાા ઔંસ ત્રણેને એકઠી કરી તપાવી તેમાં ઈંટની ભૂકી નાંખી ઠંડી થયે ટીકડીઓ બનાવી ઉપયોગ કરવો.

**તેજાબની અસર ન થાય તેવો સીમેન્ટ**—ચીનાઈ માટી, કે કળીચુનામાં અળસીનું તેલ મેળવી બનાવવામાં આવતા સીમેન્ટ પર ગરમી, તેજાબ કે અગ્નિની અસર થતી નથી.

**લોઢાની વસ્તુઓ પથ્થરમાં સજ્જડ કરવી**—૧૪ ભાગ પ્લાસ્ટર ઓફ પેરીસ, લોઢાનો ઝીણો ભૂકો ૨ ભાગ, એકત્ર કરી પાણી નાંખી કાલવી ઉપયોગ કરવાથી તુરત કઠણ થઇ વસ્તુઓ ચોટી જાય છે.

**ચામડાના પટા સારૂ સીમેન્ટ**—સરેસ અને આઇસિગ્લાસને ફુલતા સુધી પાણીમાં પલાળી દસ કલાક સુધી ઉકાળી એક રસ થયે તેમાં ચોખ્ખો ટેનીન તે ધોળો થાય તેટલો ઉમેરવો. ચામડાને આ સીમેન્ટ લગાવી સાંધવાથી બરોબર ચોટી જાય છે.

**ટીનના ડબા ખડીઆ સાંધવાનો સીમેન્ટ**—ત્રણ ભાગ રેઝીન, ૧ ભાગ કાસ્ટીક સોડા, ત્રણ ભાગ પાણી, સર્વેને એકત્ર કરી ઉકાળી તેથી અડધા વજને પ્લાસ્ટર ઓફ પેરીસ ઉમેરવું પછી ઠારી ઉપયોગ કરવાથી કઠણ થયે તેમાંથી તેલ જતું નથી.

**બાઇસીકલનાં પરડાં સાંધવાનો સીમેન્ટ**—બે ભાગ રાળને ગટાપર્કા ૧ ભાગ લઇ ભેગાં ઉકાળી, ગરમ ગરમ લગાડવાથી સંધાય છે.

**લાકડાનાં વાસણ સાંધવાનો સીમેન્ટ**—માટી, ચુનો અને ઓકસાઇડ ઓફ આયર્ન સરખે ભાગે લઇ દરેકને જુદાં જુદાં તાપમાં તપવી બારીક ભૂકો કરી બંધ કરી એક વાસણમાં રાખી મુકવો. પછી જોઇએ ત્યારે તેને પાણીમાં કાલવી ઉપયોગ કરવાથી લાકડાનાં વાસણ સંધાય છે.

વ્હેર પાંચ રતલ સર્વને પાણીથી પલાળી તૈયાર કરવો, તે લોઢાની નળીના સાંધા પુરવાના કામમાં આવે છે.

**કેઝીન સીમેન્ટ**—દુધને ગરમ કરી ઉપરની તર લઇ લેવી તેવી રીતે તે જામી જતાં સુધી ગરમ કરી રાખી મુકવું પછી તેને ગાળી લઇ પાણીનો ભાગ કાઢી નાંખી, બાકી રહેલા ભાગને વરસાદના પાણીથી ધોઇ નાંખી પાછું કપડામાં બાંધી પાણી સાથે ઉકાળી ચીકાસ અને ખટાસ કાઢી નાંખવી પછી બ્લોટીંગપેપર ઉપર મુકી સુકવી દેવું, પછી તે સુકાયે ભુકો કરી રાખી મુકવું. જરૂર પડે કળીચુનો ભેળવી અથવા ટંકણ જોડે પાણીથી ભેળવી કાચ કે માટીનાં વાસણો સાંધી શકાય છે.

**પડતા દાંત બંધ કરવાનો, લાકડાની સાથે કાચ, ધાતુ વિગેરે ચોડવાનો સીમેન્ટ**—૩૦ ભાગ તાંબાનું ચુર્ણ, સલ્ફ્યુરીક એસીડમાં મેળવી તેમાં પારો ૭૦ ભાગ નાંખી મેળવી ઘુંટી એકત્ર કરી પછી ગરમ પાણીથી ધોઇ તેજાબ છુટો પાડવો પછી ઠંડુ થયે ઉપયોગ કરવો. ગરમ કરવાથી પીગળે છે અને ઠંડુ થતાં સુકાય છે. તેથી દાંત પડતા અટકે છે તથા ઉપરની વસ્તુઓ ચોટાડી શકાય છે.

**ધાતુઓ ઓગાળવાની કુલડીઓ સાંધવાની મેળવણી**—ચલમ વાટી ભૂકો કરી તેમાં ઘોડાની લાદને એકઠી કરી કાગળ ઉપર ચોપડી લગાવવાથી સંધાય છે.

**શીશીપર બુચ સજ્જડ બેસાડવાની ચેતવણી**—મીણ ૨ ભાગ, મધમાખીનું મીણુ ૧ ભાગ એકત્ર કરી રાખવું પછી વાસણમાં મુકી તાપે ઓગાળી તેમાં શીશાનું બુચ મારેલું મોં બોળી કાઢવાથી બુચ શીશી સાથે સજ્જડ થાય છે.

**અર્ક કહાડવાનાં યંત્રો સાંધવાની મેળવણી**—૧ ઔંસ ઝીણો લોટ, ઝીણો ચુનો ૧ ઔંસ, કુંભારની માટી ૦॥ ઔંસ એકત્ર કરી તેમાં ઈંડાંની સફેદી મેળવી થોડું પાણી ઉમેરી ખલ કરી ઉપયોગ કરવો.

**કલાઇનાં પતરાં પર ટીકીટો ચોટાડવી**—૨ ભાગ ટંકણ, શેલાક ચાર ભાગ, ૩૦ ભાગ પાણી સર્વે એકઠી કરી ઉકાળી એકત્ર કરી ઉપયોગ કરવો.

**પોસ્ટની ટીકીટો ચોટાડવી**—બટાકાનો લોટ ૨૦ રતલ, ચીનાઇ વાસણમાં ઘાલી તેપર ૧॥ રતલ પાણી અને ૦॥ રતલ

નાઇટ્રીક એસીડ રેડી ચોવીસ કલાક ગરમ જગ્યાએ રાખી હલાવી પછી તાપે ઉકાળી જાડી થયે ઉતારી ગાળી નાંખી ઉપયોગ કરવો.

(૨) ખાંડ ૨ શેર, અરબી ગુંદર ૧૦ શેર અને પાણી ૧૦ શેર સર્વેને ઓગાળી તેમાં ૧૧ ઔંસ નાઇટ્રીક એસીડ નાંખી તપાવી એકત્ર કરી રાખવું. તે પર ફુગ વળતી નથી.

**નકશા ચોટાડવા, કાગળો ચોટાડવાનો સીમેન્ટ**—૪ ઔંસ ઘઉંના મેદાને, ૮ ઔંસ ટાઢાં પાણીમાં એકત્ર કરી પછી તેને ૫ શેર ઉકળતા પાણીમાં રેડી હલાવી ઉકાળી ઘોળું થયે ઉતારી ઉપયોગ કરવો.

**વજ્રના જેવો સીમેન્ટ**—ટીંબરવાનાં કાચાં ફળ, કાચાં કોઠાં, સેમળાનાં ફુલ, સાલનાં બી, ધાવડીની છાલ, ઘોડાવજ સર્વે મળી શેર ૧૦ લઇ ૨૫ શેર પાણીમાં ઉકાળી ત્રણ શેર રહ્યે તે ઉતારી ગાળી લઈ તેમાં હીરાબોળ, ગુંદર, ભીલામાં, કુંગળી, દેવદારનો ગુંદર, ચંદરસ, રાળ, અળસી અને બીલીનો ગર્ભ સર્વેનું ઝીણું ચુર્ણ કરી નાંખી સારી પેઠે હલાવી ઘુંટી મિશ્ર કરવું તેને ગરમ કરી લગાવવાથી કરોડો વર્ષ સુધી ઘસાઇ કે ધોવાઇ જતો નથી; તેપર પાણી; પવન, ટાઢ કે તડકા કશાની અસર થતી નથી.

(૨) ગાય, ભેંસ અને બકરીનાં સીંગડાં, ગધેડાના વાળ, ભેંસ ને ગાયનું ચામડું, લીંબડાની લીંબોળીઓ ને કોઠું સર્વેનું ચુરણ કરી ઉપરની રીતે તૈયાર કરેલા ઉકાળાના પાણીમાં મેળવી ગરમ કરી ઉપયોગ કરવો.

( ૩ ) સીસુ ૮ ભાગ, કાંસુ ૨ ભાગ, ૧ ભાગ પીતળ સર્વેને સાથે ગાળી ચુર્ણ કરી, ઉપર પ્રમાણેના ઉકાળના પાણીમાં ગરમ કરી ઉપયોગ કરવો.

**પાણી લગાડવાથી ઉખડે નહિ તેવી ટીકીટ ચોટાડવાની મેળવણી**—ક્રોમીક એસીડ ૨૦૫ ભાગ, કોસ્ટીક એમોનીયા ૧૫ ભાગ, પાણી ૧૫ ભાગ, સલ્ફયુરીક એસીડ ૦॥ ભાગ, ક્યુપ્રો એમોનીયમ સોલ્યુશન ૩૦ ભાગ, ઝીણો કાગળ ૪ ભાગ, સરેસ ૧ ભાગ, પાણી ૭ ભાગ, એસેટીક એસીડ ૧ ભાગ, પાણી ને એસીડ ભેગાં કરી આઇસિંગ્લાસ અગર સરેસ નાંખી પીગાળાવી તેમાં ક્રોમીક એસીડ વિગેરે બીજી વસ્તુઓ મિશ્ર કરી તૈયાર કરવાથી તેથી ચોંટાડેલી વસ્તુ પાણીથી ઉખડતી નથી.

# પ્રકરણ ૮૫ મું.

## વાર્નિશ બનાવવાનો ઉદ્યોગ.

**વાર્નિશ બનાવવામાં સુકાઈ જનાર તેલ**—જેવા કે બેલ તેલ, **રેઝીન્સ** જેવી કે લાખ, લોબાન, ડામર, રાળ વિગેરે કે જે રેક્ટીફાઇડ સ્પીરીટ કે તેલમાં ઓગળી જાય છે તે, ગુંદર જેવો કે બાવળનો ગુંદર, સરેસ, જીલેટાઇન વિગેરે કે જે ચીકાસ લાવવા વપરાય છે અને જે ઝટ ઓગળી જાય છે તે, **ટરપેનટાઇન**, રેક્ટીફાઇડ સ્પીરીટ વિગેરેનો, વાર્નિશને જલ્દી સુકવી નાંખનાર **મેંગેનીઝ**, સીંદુર, ઓદારસીંગ વિગેરેનો, અને વાર્નિશમાં ભેળવવાના **રંગ** જેવા કે રેવંચીનો શીરો, એળીયો, હળદર અથવા તો જુદા જુદા રંગોનો ઉપયોગ થાય છે.

ટરપેનટાઇન, રેક્ટીફાઇડ સ્પીરીટ અને બેલતેલમાં વાર્નિશ બને છે.

**તેલીયો વાર્નિશ**—આ વાર્નિશ તેલમાં બનાવાય છે. તેલમાં રેઝીન અથવા ગુંદર પીગળી જાય તેટલું ધીમા તાપે ઉકાળવું, ઉકળતાં બહુ તપારાથી આગ ન થાય તેની સંભાળ રાખવી કદાચ સળગે તો પાણી ન રેડતાં રેતી ઉપર નાંખવી જેથી બુઝાશે. આ પ્રમાણે ઉકાળી પછી હેઠે ઉતારી અગ્નિથી દુર કઢાઇ મુકી જરા ઠંડુ પડવા દઇ તેમાં ધીમે ધીમે તેને પાતળો બનાવવા માટે ટરપેન્ટાઇન ઉમેરવું. એકદમ રેડવાથી સળગી ઉઠે છે. જેથી નિર્મળ બને છે. પછી ટાંકીઓમાં ભરી જુનો થયે વાપરવો.

**સ્પીરીટમાં બનતો વાર્નિસ**—જે જાતના રેઝીનનો વાર્નિસ બનાવવો હોય તેને રેક્ટીફાઇડ સ્પીરીટના સીસામાં નાંખી બુચ મારવો અને વારંવાર હલાવવું જેથી તે ગળી એક રસ થશે. તે વાર્નિશ તૈયાર થાય છે.

**ગાડીયો રંગવાનો વાર્નિસ**—એનીમીરેઝીન આઠ રતલ લઇ ઓગાળી તેમાં ૨૦॥ રતલ ઉકળતું અળસીનું તેલ ભેળવી ચુલે ચડાવી, ૦ા રતલ મુર્દાલસીંગ, ૦ા રતલ હીરાકસી અને ૦ા રતલ સુગરલેડ ભેળવી તાંત બાઝતાં સુધી ઉકાળી, ભોંય ઉતારી ઠંડુ થયે ૫૫ રતલ ટરપેનતેલ ધીમે ધીમે ઉમેરી ઠરવા દઇ ઉપયોગમાં લેવાથી કાળા રંગની ગાડીઓ, કમાડ, લોઢાનો સામાન વિગેરે ઉત્તમપણે રંગાય છે.

**કોપાલ વાર્નિસ**—આઠ શેર ચોખા ચંદરસને ઓગાળી, તેમાં વીસ શેર અળસીનું ઉકાળેલું તેલ મેળવી, ઉકાળતાં ચીકણું થાય ત્યાં સુધી ઉકાળી, પછી ઉતારી તેમાં થોડે થોડે ૩૫ રતલ ટરપેન્ટાઇન તેલ ઉમેરવું. પછી થોડા દિવસ ઠર્યા પછી ઉપયોગમાં લેવાથી સ્વચ્છ, પારદર્શક અને જલ્દી સુકાનાર ગાડીઓ રંગવાનું વાર્નિસ બનશે.

**ફ્રેન્ચ પોલીસ**—ના ઔંસ ચંદરસ, ના ઔંસ બાવળનો ગુંદર અને ૧ ઔંસ પતરા લાખ, સર્વેને બારીક વાટી ચાળી, ૧ા રતલ રેકટીફાઇડસ્પીરીટમાં મેળવી બુચ મારવો. પછી જરા તાપ આગળ મુકી હલાવતા જવું. બે ત્રણ દિવસે સઘળી વસ્તુઓ એક જીવ થાય ત્યારે કપડેથી ગાળી સીસામાં ભરી મજબુત બુચ મારવો પછી ફરનિચર વિગેરે રંગવામાં તેનો ઉપયોગ કરવો.

**નકશી કામ અને પેટીઓ ઉપર ચડાવવાનો વાર્નિસ**—૧૧ ઔંસ દાણીયા લાખ, ૪૮ ઔંસ સેન્ડારક, અને પાાા ઔંસ એલિમિરેઝીનની ભૂકી કરી, ૮ા ઔંસ વાટેલા કાચની ભૂકીમાં મેળવી ગરમ પાણીની વરાળ ઉપર મુકી, તેમાં ૯૦ ટકાવાળો રેકટીફાઇડસ્પીરીટ ૩ા રતલ નાંખી ઓગાળવી પછી તેમાં ૪ા ઔંસ ગરમ ટર્પેનતેલ ઉમેરી હલાવી એકત્ર થયે ગાળી ભરી લેવો, તે તૈયાર થયેલો વાર્નિસ પેટીયો અને નકસી કામને ચકચકિત બનાવે છે.

**લાકડાં ઉપર ચઢાવવાનો કાળો વાર્નિસ**—ફટકડી, ચાપડા લાખ, માસ્ટિક, સેન્ડારક, વીનીસીયન, ટરપેન્ટાઇન, હાડકાંની કાળી રાખ દરેક એકેક ઔંસ, પતરા લાખ બે ઔંસ, રેકટીફાઇડસ્પીરીટ ૨૦ ઔંસ, ટરપેનતેલમાં હાડકાંની કાળી ભષ્મ ઘુંટી, પછી રેકટીફાઈડસ્પીરીટમાં બીજી વસ્તુઓ ઓગાળી સર્વે એકત્ર કરી ઉપયોગમાં લેવું.

**લાકડાં અને ધાતુ પર ચઢાવવાનો જાપાની વારનીસ**—એસ્ફાલ્ટમ ૧૨ાા રતલ, અને કાળી એનીમીરેઝીન ૨ રતલ ને તાપથી ઓગાળી, તેમાં ૩૦ રતલ અળસીનું તેલ ઉમેરી, ઉકાળી અને તેમાં એમ્બરેઝીન ૨ાા રતલ નાંખી, પછી તેમાં લીથાર્જ ૧૨ રતલ અને જસતનું સલ્ફેટ ૦ાા રતલ નાંખી, બે કલાક ઉકાળી તૈયાર થયે નીચે ઉતારી ઠંડુ પાડી ભરી લેવું, તે ધાતુ અને લાકડાં બંનેપર લગાવાય છે.

**પાટીયાં ચિતરવાનો વારનીસ**—૫૦ ઔંસ રેકટીફાઇડસ્પીરીટમાં રેઝીનો ૨ ઔંસ ઓગાળી, તેમાં ટરપેનટાઇન ૨ ઔંસ મિશ્ર કરી તેમાં સેન્ડારક ૫ ઔંસ, સેલ્લાક ૫ ઔંસ, એકત્ર કરી વારનીસ તૈયાર કરવો.

**ગમે તે વસ્તુપર ચઢાવવાનો વારનિસ**—૬૦ ગ્રેન ધોળી પતરા લાખ, કોપલરેઝીન (ચંદરસ) ૬૦ ગ્રેન, માસ્ટીક ૬૦ ગ્રેન વાટેલો કાચ સર્વે વાટી મિશ્ર કરી, ૨॥ રતલ રેકટીફાઈડસ્પીરીટમાં ઓગાળવો અને રોજ હલાવતા જવું એમ ૧૫ દિવસ રહેવા દઇ તેમાં સ્પીરીટમાં પલાળી રાખેલો બોરીક એસીડ ૧ ગ્રેન ઉમેરવો પછી એકત્ર કરી હલાવી ગાળી લેવો. રંગીન બનાવવો હોય તો પ્રથમ સ્પીરીટમાં રંગ ઉમેરી પછી બીજી વસ્તુઓ ઉમેરવી. આ ઉત્તમ વારનીસ થયે ગમે તે ચીજ ઉગર લગાડી શકાય છે.

**સોનેરી ચળકાટવાળો રંગીન વારનીસ**—પ્રથમ રેકટીફાઈડસ્પીરીટમાં થોડું કેસર મેળવી, પછી તેમાં ગેમ્બોજ ૧ ઔંસ મેળવવું. પછી બીજા ૧૫ ઔંસ રેકટીફાઇડસ્પીરીટમાં માસ્ટીક ૨॥ ઔંસ, દાણીયા લાખ ૨॥ ઔંસ ઉમેરી બંનેને એકઠાં કરવાં જેથી સોનેરી વારનીસ થાય છે.

**કાચના જેવો વારનિસ**—કપુર ૪ ભાગ, વીનીસ્યન ટર્પેનટાઇન ૧૫ ભાગ, સફેદ ખાંડ ૪ ભાગ, સેન્ડારક ૬૦ ભાગ, સર્વેને સાધારણ તાપથી તપાવી, અને તે પછી રેકટીફાઇડસ્પીરીટ ૪૦૦ ભાગ તેમાં ઉમેરી એકત્ર કરી ગાળી લેઈ ઉપયોગ કરવો જે, સુકાયે કાચ જેવો જણાશે.

**સતાર ઉપર લગાડવાનો વારનિસ**—રેકટીફાઇડ સ્પીરીટ એક ગૅલન, સેન્ડારક ગુંદર ૬ ઔંસ, માસ્ટીક ૩ ઔંસ, ટર્પેન તેલ ૦॥ પાઈન્ટ સઘળી વસ્તુઓને ચુલા પાસે કલાઈના પતરાના વાસણમાં ભરીને મુકવી અને ઓગળી જાય ત્યાં સુધી હલાવવી. અંતે ગાળી લઇ હલાવવી, અને જાડો થાય તો ટર્પેનટાઇન ઉમેરી પાતળો કરવો તે સતાર ઉપર લગાવાય છે.

(૨) સેન્ડારક ૧૨ ઔંસ, ૬ ઔંસ પતરા લાખ, માસ્ટીક ૬ ઔંસ, એલીમી ૩ ઔંસ સર્વેને ચુણ કરી રેકટીફાઈડસ્પીરીટ ૧૫ ઔંસમાં ઉમેરી ઠંડી થયે વીનીસ્યન ટર્પેટાઇન ૬ ઔંસ તેમાં ઉમેરવું. પછી ઉપયોગ કરવો.

**નેતરની લાકડીયો પર ચડાવવાનો વારનિસ**—ગમ માસ્ટીક ૧ ઔંસનો ભૂકો કરી, ૪૦ ઔંસ આલ્કોહોલમાં નાંખી પીગળાવી, એકત્ર થયે તેમાં ૩ ઔંસ ગમશેલાકનો ભૂકો નાંખી પીગાળવું એકત્ર મળી ગયે ઉપરથી નિતારી લઈ ગાળી લઇ ઉપયોગ કરવો.

**છબીઓ ઉપર ચડાવવાનો વારનિસ**—૧ પાઇન્ટ ટરપેન્ટાઈનમાં, ૨ાા ઔંસ વાટેલો કાચ, અને ૫ ઔંસ માસ્ટીકને વાટી ઉમેરવો પથ્થરના વાસણમાં એકત્ર કરી બુચ મારવો. ચાર કલાક હલાવી સુંદર ઓગળી ગયે નિતારીને ગાળી લઇ શીશીમાં ભરી લેવો પછી ઉપયોગ કરવો.

( ૨ ) ૮ શેર ચંદરસને ગરમી વડે પીગળાવી તેમાં ૩૦ શેર અળસીનું તેલ મેળવી ઉકાળવું તૈયાર થયે ૩૦ શેર ટરપેન્ટાઇન ઉમેરી એકત્ર કરી ગળી ઉપયોગ કરવો.

**નવો જર્મન વારનિસ**—રાજનના સો ભાગ લઇ, ગાંગડા જેવો સોડા ૨૦ ભાગ અને પાણી ૨૫ ભાગ લઇ એકઠો કરી તપાવવાં અને ૨૫૦ ભાગ નવસારના મિશ્રણવાળું પાણી સર્વે એકત્ર કરી તેમાં રંગ ભેળવવો. આ વારનિસ ઉત્તમ છે, ને સસ્તો પડે છે.

**ટોપલીયો પર લગાવવાનો વારનિસ**—અળસીનું તેલ ઉકાળી તેમાંનો વીસમો ભાગ કોપાલ વારનિસમાં ભેળવી તેમાં ટરપેન્ટાઇન તેલ રેડી પાતળું કરી રંગીત કરવું હોય તો તેમાં રંગ નાંખી એકત્ર કરવું પછી ઉપયોગ કરવો.

**લાકડાંના જુના સામાનને નવો બનાવનાર વારનિસ**—૨ ઔંસ ધોળા કે પીળા મીણને અગ્નિ ઉપર પીગળાવી, ૪ ઔંસ ટરપેન્ટાઈન ઉમેરી નિચે ઉતારી હલાવી ઉપયોગ કરવો.

**સાદડીયો કે ચટાઈ ઉપર ચઢાવવાનું વારનિસ**—૩૦ ભાગ સેન્ડારકને ૭ ભાગ માસ્ટિકને એકત્ર કરી ઇથરમાં પલાળી રાખી પલળે ત્યારે ૩૨૦ ભાગ બેન્ઝોઇન ઉમેરી ઉપયોગ કરવો.

**પંખાપર લગાવવાનો વારનિસ**—૭ાા ઔંસ માસ્ટિક અને ૨૦ ઔંસ સેન્ડારક મિશ્ર કરી, ૧ાા રતલ રેકટીફાઇડ સ્પીરીટમાં ઓગાળી, એકત્ર થયે ૧૦ ઔંસ ટર્પેનટાઈન મેળવી, એકત્ર કરી ગાળી ઉપયોગ કરવો.

(૨) ૫૮ ભાગ રેકટીફાઈડ સ્પીરીટમાં ૧૨ ભાગ ધોળી પતરલાખ ઉમેરી થોડાં ટીપાં લવેન્ડર તેલ ઉમેરી એકત્ર કરી ગાળી ઉપયોગ કરવો.

**નાટકના પડદા રંગવાનો વારનિસ**—અળસીના તેલમાં સુગર ઓફ લેડ વાટી ઉમેરી હલાવી એકત્ર કરી ગાળી ઉપયોગ કરવો.

**મુછો ચોટાડવાનો વારનિસ**—રીસીની તેલ ૧ ભાગ, રા-

જન ૪ ભાગ મિશ્ર કરી ૧૬ ઔંસ રેકટીફાઈડ સ્પીરીટમાં એકત્ર કરી ઉપયોગ કરવો.

**વોટર કલર માટે લાખનો વારનિસ**—૫ ઔંસ પતરા લાખ, ૧ ઔંસ ટંકણ અને ૧ પાઇન્ટ પાણીને એકત્ર કરીવાસણમાં નાંખી ઉકાળવી ઓગળી ગયે ગાળી ઉપયોગ કરવો.

**ધાતુનાં વાસણો માટે સોનેરી વારનિસ**—રેકટીફાઇડ સ્પીરીટમાં ધોળી લાખ ઓગાળી, પછી પીકરીક એસીડનું પાણી ઉમેરવું. એકત્ર થઇ સોનેરી રંગ થયે બોરિક એસીડના ગાંગડા ઉમેરી એકત્ર કરી ગાળી ઉપયોગ કરવો.

**ખરાદીને ઉપયોગી વારનિસ**—૪ ભાગ એલીમી ગુંદર, ૨૦ ભાગ ધોળી લાખ, ૪ ભાગ વેનીસીયન ટરપેન્ટાઇન, ૬૦ ભાગ રેકટીફાઇડ સ્પીરીટ એકત્ર કર। ગળી ગયે ગાળી ઉપયોગ કરવો.

**બુકબાઈન્ડરને ઉપયોગી વારનીસ**—૪ા ઔંસ લાખને ૧૭ા ઔંસ મેથેલેટેડ સ્પીરીટમાં ઓગાળી તેમાં ૪ દ્રામ લવેન્ડર તેલ ઉમેરવું પછી બ્લોટીંગપેપર વડે ગાળી ઉપયોગ કરવો.

(૨) ૩૬૦ ભાગ પતરાલાખ, ૨ ભાગ કપુર, ૨ ભાગ ખાંડ, સર્વેને વાટી એકત્ર કરી, ૩૦૦ ભાગ રેકટીફાઇડ સ્પીરીટમાં મેળવી, વરાળની ગરમી વડે ઓગાળી એક રસ કરી તેમાં તજનું તેલ ૧ ટીપુ નાંખી એકત્ર થયે ગાળી ઉપયોગ કરવો.

**કલાઈનાં પત્રાં પર ચઢાવવાનો વારનિસ**—કોપાલનો વારનિસ ૩ ભાગ, અળસીનું તેલ ૧ા ભાગ એકત્ર કરી ઉપયોગ કરવો.

**નકશા તથા ફેટોગ્રાફર સારૂ રંગ વગરનો વારનિસ**—પોણા ગેલન પાણીમાં દોઢ રતલ પતરા લાખ લઇ કાર્બોનેટ ઓફ સોડાના બે ઔંસ ગાંગડા ઉમેરી ધીમા તાપે હલાવીને એકત્ર થયે ઉનના કપડે ગાળી લઇ બીજે દિવસે તપાવી, એક દિવસ ઠરવા દઇ ઉપયોગ કરવો.

**પ્લાસ્ટર ઓફ પેરીસના ઘાટપર લગાવવાનો વારનિસ**—૦ા ઔંસ ધોળો સાબુ, ૦ા ઔંસ મીણુ, અને ૨ પાઇન્ટ પાણી એકત્ર કરી ઉકાળી ઠંડી થયે ઉપયોગ કરવો.

**માટીનાં વાસણપર ચઢાવવાનો વારનિસ**—કાચનો ભુકો અને સોડા સરખે ભાગે લઈ અગ્નિપર તપાવી એકત્ર કરી માટીનાં વાસણ ગરમ હોય તે વખતે લગાવવું.

**જસતનાં પતરાંપર ચઢાવવાનો વારનિસ**—૦ા ઔંસ ટરપેન્ટાઈનમાં ૦ા ઔંસ ડેમ્સબ્લડ ઉમેરી તેમાં ગેમ્બોજ ૧ ઔંસ, શેલાક ૩ ઔંસ, ૧ ઔંસ એનેરો, ઉમેરવો પછી ૩ ઔંસ લાખ ને ૧૧ શેર રેકટીફાઈડ સ્પીરીટમાં ઓગાળી એકત્ર કરી ચાર પાંચ દિવસ ગરમ જગ્યાએ મુકી એકત્ર કરી ગાળી ઉપયોગ કરવો.

**લોખંડના વાસણ ઉપર સફેદ પડનું વાર્નિસ ચડાવવું**—કાચનો ભૂકો ૧૩૦ ભાગ, કાર્બોનેટ ઑફ સોડા ૨૦ાા ભાગ, બોરીક એસીડ ૧૨ ભાગ સર્વને મુસમાં નાંખી પીંગળાવી ઠંડી પાડી તેનો ભૂકો કરવો. પછી જેવા વાસણપૈર પડ ચડાવવું હોય તેને ડીલ્યુટ હાઇડ્રોકલોરિક એસીડમાં બોળી તે ઉપરનો કાટ કાઢી નાંખી રેતીથી માંજી તે ઉપર ગુંદરનું પાણી લગાવી તે ભૂકો ભભરાવવો અને વાસણને ગરમી આપી લાલચોળ કરવું અને ભૂકો પીગળી જાય ત્યારે હવા ન લાગે તેમ તેને કાઢી ઠંડુ પડવા દેવું જેથી પડ ચડી જશે.

(૨) કાચનો ભૂકો ૧૧ રતલ, બોરીક એસીડ ૭ શેર, સોડા ૪ શેર અને ફોસફેટ ઑફ લાઇમ ૩ાા શેર, ઓકસાઇડ ઑફ એન્ટીમની ૨ ઔંસ સર્વે લઈ ઉપર પ્રમાણે બનાવટ બનાવવી.

**લોઢા માટેનો વાર્નિસ**—એસ્ફાલ્ટમ ૧૦ ઔંસ, રેઝીન ૨ાા ઔંસ, દીવાની મેશ ૧ ઔંસ, પેટેરેલીયમ ૨૫ ઔંસ એકઠો કરી ઓગાળી ગાળી ઉપયોગ કરવો.

( ૨ ) એસ્ફાલ્ટમ કઢાઇમાં ઓગાળી પાતળો થયે તેમાં શુદ્ધ પેટરોલીયમ રેડયા કરવું પછી તાપે સુકવી, ગાળી ઉપયોગ કરવો.

**લોઢાને ચઢાવવાનો બ્રાન્સ્વિક બ્લેક વાર્નિસ**—૨૮ રતલ કોલતારની રાળ તથા ૨૮ શેર એસ્ફાલ્ટમ એકત્ર કરી ૭ કલાક ઉતાળી એક રાત રહેવા દઈ ચુલે ચઢાવી તેમાં ૨ મણ અળસીનું તેલ, ૧૦ શેર મુડદારસીંગ, દશ શેર સીંદુર થોડે થોડે મેળવવું અને કદણુ થાય ત્યાં સુધી ઉકાળવું. પછી નિચે ઉતારી ૫ મણ ટરપેન્ટાઇન મેળવી એકત્ર કરી ગાળી ઉપયોગ કરવો.

**ચામડાંને લગાવવાનો કાળો વાર્નિસ**—લાલ લાખ ૬ ભાગ, વેનીસ ટરપેન્ટાઈન ૧ ૧/૪ ભાગ, દીવેલ ૧/૪ ભાગ, સેન્ડાર ૬ ૧/૪ ભાગ, રેકટીફાઈડસ્પીરીટ ૩૦ ભાગ, તેમાંથી થોડો સ્પીરીટ લઈ તેમાં કાળો રંગ ૧ ભાગ ઉમેરવો ને બીજા સ્પીરીટમાં બીજી વસ્તુઓ ઓગાળી પછી બંને એકત્ર કરી ઉપયોગ કરવો.

( ૨ ) ચાર શેર મુડદારસીંગને પાંચ કલાક સુધી દશ શેર અળસીના તેલમાં ઉકાળી તૈયાર થયે ગાળી ઉપયોગ કરવાથી કાળો વાર્નિસ બનશે.

( ૩ ) કાળી રાળ ૨૩ ભાગ અને એન્ઝોલ ૬૯ ભાગ એકત્ર કરી તેમાં ટરપેન્ટાઇન ૮ ભાગ ઉમેરી એકત્ર કરી ગાળી ઉપયોગ કરવો.

(૪) **ચળકતો વાર્નિસ**—કાળી લાખ ૧ ભાગ, એન્ઝોલ ૪ ભાગ બંનેને તાપથી ઓગાળી ઉપયોગ કરવો.

(૫) **ઘોડાના સાજ માટે કાળો ચળકાટવાળો વાર્નિસ**—૧॥ ઔંસ પતરા લાખ, ૧ ઔંસ રાજન, ०॥ ઔંસ ટર્પેન્ટાઇન, ०॥। ઔંસ કાજળ, રેકટીફાઇડસ્પીરીટ ०॥ પાઇન્ટ સર્વેને એકત્ર કરી તપાવી એક રસ કરી ગાળી ઉપયોગ કરવો.

(૬) **બુટ માટે વાર્નિસ**—૧૦ ભાગ મીણને ઓગાળી તેમાં ૧ ભાગ ટંકણ ઉમેરી તેમાં ૬ ભાગ સ્પરમેંસીટ ઓગાળી અને ૬૬ ભાગ ટરપેન્ટાઇન સાથે ૫ ભાગ એસ્ફાલ્ટમ ઉમેરી તેમાં ૧ ભાગ ટંકણ અને ૫ ભાગ હાડકાંની રાખ ઉમેરી પછી ૧ ભાગ નાઇટ્રો એન્ઝોલ, ૨ ભાગ પ્રસીઅન બ્લુ રંગ ઉમેરવું. પછી સર્વેને એકત્ર કરી ગાળી ઉપયોગ કરવો.

( ૭ ) **બુટ માટે બીજો વાર્નિસ**—૧૦ પાઇન્ટ અળસીના તેલમાં ०॥ રતલ ચરબી અને ०॥ રતલ મીણ તથા ૧ કકડો રાજન ઉમેરી ઉકાળી દુધ જેવી થયે ઉતારી ગાળી ઉપયોગ કરવો.

(૮) કાળી લાખ ૧ ભાગ, એન્ઝોલ ૪ ભાગ, બંનેને તાપથી ઉકાળી એકત્ર થયે ગાળી ઉપયોગ કરવો.

**વોટર પ્રુફ માટે વાર્નિસ**—બે કવાર્ટ અળસીનું તેલ તથા ગંધક અડધો રતલ એકત્ર કરી ઉકાળી ઓકસાઇડ ઓફ લેડ ૫ શેર, કાજળ ૨॥ શેર, ગંધક ૬॥ ઔંસ, ટર્પેન્ટાઇનમાં ઓગાળેલું ઇન્ડીઆ રબર ૧૨॥ શેર સર્વે એકત્ર કરી ઉકાળી રસ કરી ઉપયોગ કરવો.

( ૨ ) રાજન ૧ ભાગ, મધમાખીનું મીણ ૨ ભાગ, પેરીફીન મીણ ૮ ભાગ એકત્ર કરી ગાળી ગરમ ગરમ કપડા ઉપર લગાવવાથી વોટરપ્રુફ થાય છે.

( ૩ ) ૧૦૦ ભાગ ઉકાળેલું અળસીનું તેલ, લીથાર્જ ૬ ભાગ, મધમાખીનું મીણ ૫ ભાગ સર્વ એકઠું કરી ઉકાળી સ્વચ્છ થયે ગાળી ઉપયોગ કરવો.

# પ્રકરણ ૮૬ મું.

## લાખ બનાવવાનો ઉદ્યોગ.

લાખ, બોરડી, પીંપળો, ખાખરો, ખેર, દેવબાવળ વિગેરે ઝાડનાં ડાળાં અને થડ ઉપરથી જડી આવે છે. પછી તેને શુદ્ધ કરી દાણા લાખ, ચાપડા લાખ, પતરા લાખ વિગેરે જુદી જુદી જાતની બનાવવામાં આવે છે.

ઝાડપરની લાખના કકડા કરી તેમાં ગરમ પાણી રેડી પગવડે ખુબ ગુંદી કરવા દઇ ઉપરનું પાણી નિતારી લઇ વળી ફરી પાણી રેડી એ પ્રમાણે બે ત્રણ વાર કરી લાખને વાસણમાંથી કાઢી લે છે. તેની જુદી જુદી બનાવટો બને છે. નીતારી કહાડેલા પાણીને પણ ઉકાળી તેમાંથી લાખ કાઢવામાં આવે છે.

**પતરા લાખ**—ઉપર પ્રમાણે ચોખી કરેલી રાખને કપડાની લાંબી કોથળીમાં ભરી તેના બે છેડા બે હાથે ઝાલી અગ્નિ ઉપર ધરવી જેથી લાખ ગળી ગયે ત્યાંજ મૂકેલા વાસણમાં છેડા આંબળીને લાખ નિચોવતા રહેવું. પછી તેમાંથી કડછીવતી લાખ લઇ એક ઢળતા લાકડાની સપાટી ઉપર રેડી તે પર ગોળ ભૂંગળું ફેરવતા જવું જેથી લાખ પથરાઇ જશે પછી તે ઠરી ગયે છરીથી ઉખેડી કામમાં લેવી.

**બટન લાખ**—ઉપર પ્રમાણે ગાળેલી લાખને સપાટીપર ન ઢાળતાં બટન જેવાં ચપટા આકારનાં જુદાં જુદાં ગોળ ટપકાં પાડવાં પછી ઠરેથી ઉખેડી લેવી.

**ચાપડા લાખ**—ઉપર પ્રમાણે ગોળ ટપકાં પાડવાને બદલે ચપટાં જાડા આકારનાં ચાપડા જેવાં ટપકાં પાડી ઉખેડી લેવી.

**બ્લીડર-ધોળી લાખ**—લાખને સોડાના પાણીમાં ઉકાળી ઓગળેથી તાણીને તાંતણા કાઢવા એવીજ રીતે એક બે વાર કરવાથી ધોળી સાટીન જેવા દેખાવની લાખ થશે જે વારનિસ બનાવવાના કામમાં આવે છે.

**સીલ કરવાની લાલ લાખ**—૮ ઔંસ વેનીસ ટરપેનટાઇન, ૪ ઔંસ કોલોરોની, ૨ ઔંસ ચાપડા લાખ અને ૧ ઔંસ હીંગળોક સર્વેને દેવતા ઉપર ગરમ કરી તેમાં ૦॥ ઔંસ સ્પીરીટ મેળવી ઉતારી અને ગોળ વાટો બનાવી ઉપયોગ કરવો.

(૨) ૫ ઔંસ લાખને એક વાસણમાં દેવતા ઉપર ગરમ કરી, પછી તેમાં ૧ પૌંડ રાળ ઉમેરવી અને એકત્ર થયે પા ઔંસ ટરપેન્ટાઇન મેળવવું, અને પછી ૧ ઔંસ સિંદુરને મેળવી હલાવી નિચે ઉતારી ઠંડુ થયે લાકડા ઉપર વણીને લાકડીઓ બનાવી ઉપયોગ કરવો.

(૩) ૨ ભાગ ચાપડા લાખ, ૧ ભાગ રાળ બંનેનો ભૂકો કરી દેવતા ઉપર ઓગાળી તેમાં ૧ ભાગ હીંગળોક નાંખી ઓગાળી સપાટ લાકડા ઉપર ફેરવી ગોળ લાકડીઓ બનાવી ઉપયોગ કરવો.

**સ્પેનીસ લાખ**—૨ ઔંસ ચાપડા લાખ, ૪ ઔંસ કોલોફોનીને અગ્નિ ઉપર પીગાળી તેમાં ૧ ઔંસ હીંગળોક મેળવી પછી ૮ ઔંસ વેનીસ ટરપેન્ટાઇન ઉમેરી એકત્ર થયે નિચે ઉતારી ૦॥ ઔંસ સ્પીરીટ મેળવી નિચે ઉતારી વાટો બનાવવી.

**ફ્રેન્ચ સીલ કરવાની લાખ**—૨ શેર ચાપડા લાખ, ૧ શેર વેનીસ ટરપેન્ટાઇન, ૩ શેર ચીનાઈ હીંગળોક સર્વને અગ્નિ ઉપર ઓગાળી એક જીવ થયે નિચે ઉતારી ઠંડુ થયે લાકડીઓ બનાવવી.

**સોનેરી અને રૂપેરી લાખ**—૫ શેર ચાપડા લાખમાં ૨ શેર ટરપેન્ટાઇન નાંખી અગ્નિપર ઓગાળી તેમાં અબરખનો ભૂકો નાંખવાથી રૂપેરી, અને સોનેરી વર્ક મેળવવાથી સોનેરી લાખ થાય છે.

**નરમ લાખ**—ઉપર પ્રમાણે બનાવેલી લાખને નિચે ઉતારી જરા મદ નાંખવાથી નરમ લાખ બનશે.

**લીલી લાખ**—૪ ઔંસ ચાપડા લાખ, ૨ ઔંસ ટરપેન્ટાઇન, ૧॥ ઔંસ કોલોફોની, ગળી ૦॥ ઔંસ, પીળો રંગ ૦॥ ઔંસ અને ૧॥ ડ્રામ ટરપેન્ટાઇનમાં પલાળેલો મેંગનીસીયા એકત્ર કરી અગ્નિ ઉપર ઓગાળી એકત્ર થયે ઉતારી ઠંડી થયે લાકડીયો બનાવવી.

**રંગીન લાખ**—લાખની ઉપર પ્રમાણેની કોઈપણ બનાવટમાં જે રંગ નાંખ્યો હોય તે રંગની તે લાખ બને છે.

**કાળી લાખ**—૮ ઔંસ ચાપડા લાખ, કાજળ ૬ ઔંસ અગ્નિપર ઓગાળી તેમાં ૪ ઔંસ ટરપેન્ટાઇન ઉમેરી એકત્ર થયે ઠંડી પાડી લાકડીઓ બનાવવી.

(૨) ૯ ઔંસ ચાપડા લાખ, ૦॥ ઔંસ કોલોફોની, ૪॥ ઔંસ વેનીસ ટરપેન્ટાઇન એકત્ર ગાળી કાળું થાય તેટલું કાજળ ઉમેરી ઠંડુ થયે લાકડીઓ બનાવવી.

**આસમાની લાખ**—૨ ઔંસ ચાપડા લાખ, ૨ ઔંસ કાળી સાહી, ૧ ઔંસ મધ, ૩ ઔંસ આસમાની રંગ, ૧ ઔંસ વેનીસ ટરપેન્ટાઈન સર્વને ઓગાળી ઠંડી થયે લાકડીઓ બનાવવી.

## પ્રકરણ ૮૭ મું.

### શાહિ બનાવવાનો ઉદ્યોગ.

શાહિ બનાવવાનો ઉદ્યોગ પણ લાભકર્તા છે. ઘણી જાતની શાહિ પરદેશથી આ દેશમાં આવે છે.

**પાકી લાખી શાહિ**—૮ ઔંસ ચાપડા લાખને ૨૪ શેર પાણીમાં ઉકાળી તેમાં બે ઔંસ ટંકણ નાંખી અડધું પાણી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લઈ તાંબાના વાસણમાં ભરી તેમાં કાજળની પોટલી નાંખી ઘુંટવાથી લાખી શાહિ થાય છે. લોધર નાંખવાથી ચળકાટ આવે છે.

**લાલ શાહિ**—અર્ધો પાઇન્ટ પાણીને ગરમ કરી તેમાં ૧ ઔંસ કારમઝ રંગ નાંખી ઓગાળી ॰। પાઇન્ટ લીકર એમોન્યા નાંખી થોડા દિવસ ઠારી ઉપરની શાહિ નિતારી ભરી લેવી.

**લીલી શાહિ**—૩ શેર બાઇક્રોમેટ ઓફ પોટાસને ૮ શેર ગરમ પાણીમાં ઓગાળી ૪ શેર સ્પીરીટ મેળવી પછી થોડો સલ્ફ્યુરીક એસીડ ઉમેરી ઉકાળવું, અર્ધું પાણી રહેથી ઉતારી ગાળી લેવું પછી તેમાં ૪ ભાગ સ્પીરીટ અને ત્રણ ટીંપાં સલ્ફ્યુરીક એસીડ નાંખી ઠારી ઉપરથી શાહિને નિતારી ગાળી લેઈ ઉપયોગ કરવો.

**પાણીથી ન જાય તેવી શાહિ**—૧ ઔંસ આલ્કોહોલમાં ૨ ઔંસ લાખ પલાળી ચાકની ભૂકીમાંથી ગાળી લઇ ઉંચી જાતની મેશ ઉમેરી એકત્ર કરી ગાળીને ઉપયોગ કરવો.

**જાંબુડિયા શાહિ**—૧૨ ભાગ કમ્પચીવુડને ૧૨૦ ભાગ પાણીમાં ઉકાળી ઠંડુ થયે નિતારી, ગાળી લઈ ઉપયોગ કરવો.

**બ્લ્યુ શાહિ**—એક ઔંસ એકઝાલીક એસીડમાં ૬ ઔંસ પ્રસીઅન બ્લ્યુ રંગ ઉમેરી, જોઇએ તેટલું પાણી મેળવી ગાળી ઉપયોગ કરવો.

( ૨ ) ૧ શેર માયાના ચુર્ણને ૭॥ શેર પાણીમાં એક રાત પલાળીને ઉકાળવાં. પછી ગાળી લઈ તેમાં ૭॥ તોલા બાવળનો ગુંદર ને ૧૮ તોલા હીરાકસી, ૨॥ શેર પાણીમાં પીગળાવીને રેડવું. પછી

સલ્ફ્યુરીક એસીડમાં થોડી ગળી મેળવી તે પ્રવાહી નાંખવું, અથવા પ્રશીઅનબ્લ્યુના કકડા પાણીમાં ઓગાળી નાંખવા. પછી થોડાં લવીંગનાં ટીપાં નાંખી ગાળી ઉપયોગ કરવો.

( ૩ ) ૬ પાઈન્ટ વરસાદના પાણીમાં ૩ ઔંસ ગળી, ૧ ઔંસ ગુંદરનો ભૂકો મેળવી પછી તેમાં ૦॥। ઔંસ એકઝાલિક એસીડ રેડી એકત્ર થયે ગાળી ઉપયોગ કરવો.

( ૫ ) ૧૨॥ શેર પાણીમાં ૩૭॥ તોલા માયાનું ચુર્ણ ઉકાળવું પછી નિચે ઉતારી ઠંડુ પાડી લુગડે ગાળી ૧૨॥ તોલા હીરાકસી તથા ૧૧ તોલો લોઢાનો ભૂકો નાંખવો, પછી ૧૧ તોલો ગળીને સલ્ફ્યુરીક એસીડમાં નાંખી ઓગાળી તે રેડવું પછી હલાવી એકત્ર કરી ગાળી ઉપયોગ કરવો.

**આસમાની શાહી—**૬ પાઇન્ટ વરસાદના પાણીમાં ૩ ઔંસ ગળી, ૧ ઔંસ બાવળનો ગુંદર, એકઝાલીક એસીડ ૬ ડ્રામ, અને ૩ ઔંસ ગળી ઉમેરી એકત્ર થયે ગાળી ઉપયોગ કરવો.

**પાકી કાળી શાહિ—**થોડા તેલમાં ૪ ઔંસ પાણી અને ૨૦ ગ્રેન ટંકણ મેળવવો, અને ૧૦૦ ગ્રેન લાખ અને કાજળ એકત્ર કરી બન્ને મેળવણીને એકઠી કરી પાણી રેડી થોડીવાર ઠારી ગાળીને ઉપયોગ કરવો.

**લખવાની કાળી શાહી—**શેર માયાનું ચુર્ણ, અને ૩ શેર પતંગનાં છોડાંને ૯૦ શેર પાણીમાં ઉકાળી ગાળી લેવું, પછી તેમાં ચાર શેર ગુંદર અને ચાર શેર હીરાકસીનું ચુર્ણ પાણીમાં જુદું જુદું ઓગાળીને મિશ્ર કરવું પછી ઠરવા દઇ ગાળી લઈ ઉપયોગ કરવો.

**ઝાંખી ન પડે તેવી કાળી શાહી—**એક શેર માયાનો ભૂકો દશ શેર પાણીમાં એક મહીના સુધી પલાળી મુકી રોજ હલાવ્યાં કરવું પછી ૦૧ શેર ગુંદર, ૦૧ શેર હીરાકસી અને ૦૧ શેર પતંગનાં છોડાનું ચુર્ણ મેળવવું પછી ૨ ઔંસ સ્પીરીટ રેડી ઠરવા દઇ ગાળી તૈયાર કરવી.

**હોલ્ડરથી લખવાની કાળી શાહી—**૨॥ શેર માયાનું ચુર્ણ, ૩૧ રૂપીઆભાર ગુંદર, ૪૨ રૂપીઆભાર હીરાકસી; સર્વેનું ચુર્ણ મિશ્ર કરી ૨૫ શેર વર્ષાદના પાણીમાં ઉકાળી, ૨૦ શેર રહે ત્યારે ઉતારી તેમાં ૧ શેર સ્પીરીટ તથા થોડો એમોન્યા નાંખી ઠરવા દઇ ગાળી ઉપયોગ કરવો.

**કાળી શાહી—**૨ શેર માયાં, ૧ શેર પતંગ, ૧ શેર હીરાકસી,

૧ શેર ગુંદર સર્વેને ૩૦ શેર પાણીમાં, ઉકાળી ૨૫ શેર પાણી રહે એટલે ઉતારી ગાળી લેવી.

**કાળી શાહીની ભુકી**—૨ શેર માયાં, ૧ શેર હીરાકસી, ૦॥ શેર ખાંડ સર્વને જુદાં જુદાં ખાંડી લુગડે ચાળી પછી એકત્ર કરવાં, જે કાળી શાહી માટે પાણીમાં નાંખવાથી તૈયાર થાય છે.

**એસીડ કે ખારથી ન જાય તેવી શાહી**—૨ ગ્રેન જીલેટીન અને ૬ દ્રામ નાઇગ્રોશીનને પાણીમાં પીગળાવી ૨ દ્રામ બાયક્રોમેટ ઓફ પોટાસને જુદા પાણીમાં ઓગાળી પીળા રંગની શીશીમાં ભરવું પછી તેમાં જીલેટીનવાળું મિશ્રણ મેળવવું પછી બુચ મારી અંધારામાં શીશો રાખી મુકી જોઇએ ત્યારે ઉપયોગ કરવો.

**ચોપડે લખવાની ટકાઉ કાળી શાહી**—૪ શેર હરડાંના ચુર્ણ અને ૧ શેર પતંગનાં છોડાંના ચુર્ણને ઉકળતા પાણીમાં નાંખી હલાવી નિચે ઉતારી વીસ દિવસ પલાળી રાખી પછી તેમાં ૧ શેર ગુંદર નાંખી બીજે દીવસે ૧ શેર હીરાકસી નાંખવી પછી એકત્ર કરી હલાવી ઠરવા દઇ ગાળી લેવી.

**ચીનાઇ પતરાની શાહી**—તેલની મેશ અને સરેસનાં પતરાંને મેળવી લાહી જેવું બનાવી થોડું કપુર મેળવી બીબામાં દાબી કાઢવાથી શાહીનાં પતરાં બને છે. જ્યારે જોઇએ ત્યારે પાણીમાં પલાળી ઉપયોગ કરવો.

**ખરાબ શાહી સુધારવી**—ખરાબ શાહીમાં સોડા નાંખવાથી સુધરે છે.

**છાપવાની ઉંચી જાતની કાળી શાહી**—લાકડાં, કે નારીએળની કાચલીની રાખ ૧॥ શેર અને ગળી ૧ ઔંસને પાણીમાં ઘુંટવાં, પછી ૮૦ ઔંસ અળસીના તેલને ખુલ્લી હવામાં ઉકાળી ચીકણું થયે તેમાં ૨ શેર રાજન નાંખી અગ્નિ બંધ કરી હલાવવું. પછી તેમાં ૦। શેર ભૂરા રંગના સાબનું ચુર્ણ નાંખી, ચુલાપર મુકી ઘુંટવું અને ૦॥ શેર તેલની મેશ મેળવી ઘુંટતા જવું. જેથી છાપવાની ધોળી શાહી થશે. તે જેવા રંગની બનાવવી હોય તેવો રંગ ઉમેરવાથી તે રંગની શાહી બનશે.

**છાપવાની કાળી શાહી**—૩ ઔંસ કાજળ, ૦॥ ઔંસ કાળી ગળી, ૯ ઔંસ બાલસમ ઓફ કોપાયબા, લાલ રંગ ૦॥ ઔંસ, અને ૩ ઔંસ પીળો સાબુ સર્વેને વાટી ભુકો કરી મેળવવા જેથી સાધારણ છાપવાની કાળી શાહી બને છે.

**શીલા છાપની શાહી**—કાજળમાં અળસીના તેલનું વારનિસ મેળવી ઘુંટી માખણ જેવું બનાવી ઉપયોગ કરવો.

**રસાયણમાં ઉપયોગી શાહી**—કાચની બાટલીમાં લવંડરનું ૨૦ ટીપાં તેલ તથા ૨૫ ગ્રેન ગમગોપલનો ભુકો મેળવી ધીમી આંચે ઓગાળી તેમાં ૩ ગ્રેન કાજળ ઉમેરી થોડો વખત રહેવા દઇ ઠારી ઉપયોગ કરવો.

**કપડાં છાપવાની શાહી**—૪ શેર ટરપેન્ટાઇનમાં ૧ શેર શીલાજીત ઓગાળી તેમાં કાજળ ઉમેરી એકત્ર કરી ઉપયોગ કરવો.

**કપડાંપર નિશાન લખવાની શાહી**—૬ ડ્રામ પાણીમાં ૨ ડ્રામ સબનાઇટ્રેટ ઓફ્ સીલ્વર તપાવીને ઉમેરી ઓગાળવું પછી ૨ ડ્રામ ગુંદરનું પાણી રેડી એકત્ર કરી ઉપયોગ કરવો.

**લાકડાંપર લખવાની શાહી**—૨૦૦ ગ્રેન લવંડરમાં ૨૫ ગ્રેન ચંદરસ મેળવી ગરમ કરી ઓગાળવું પછી તેમાં ૨॥ ગ્રેન કાજળ અને ०॥ ગ્રેન ગળી વાટીને મેળવવી, પછી ગાળી ઉપયોગ કરવો.

**પત્થરપર કોતરેલા અક્ષરોમાં પુરવાની શાહી**—ટરપેન્ટાઇન તેલમાં તેટલુંજ એસફાલ્ટ ઉમેરી ગરમ કરી અક્ષરોમાં પુરવાથી તે શાહી જતી નથી.

**જસતના પત્રાંપર લખવાની શાહી**—०॥ પાઇન્ટ પાણીમાં ૧ ઔંસ નવસાર, ૧ ઔંસ જંગાલ અને ०॥ ઔંસ કાજળ મેળવી ખલમાં ઘુંટી કાચની બાટલીમાં ભરી લેઇ, જોઇએ ત્યારે હલાવીને ઉપયોગ કરવો. તેમાં ધાતુની કલમ બોળવી. આ શાહી ઝેરી છે.

**બાગમાં જસત કે લોઢાના કુંડાપર લખવાની શાહી**—०॥ બાટલી પાણીમાં ० ઔંસ ક્લોરાઇડ પ્લાટીમ મેળવી શીશીમાં ભરી લઇ જોઇએ ત્યારે ઉપયોગ કરવો.

**ચામડાં કે ચીકણા કાગળપર લખવાની શાહી**—એક મુઠી મીંઠાને બળદના છાંણમાં મેળવી તેમાં ० પોઇન્ટ સરકો રેડી એકત્ર કરી ગાળી ભરી લેવું તે જ્યારે જોઇએ ત્યારે તેમાંથી માત્ર એક ટીપું પાણીમાં નાંખી શાહી બનાવી ઉપયોગ કરવો.

**રબ્બર સ્ટેમ્પ માટે પરમેનન્ટ શાહી**—૧ ભાગ પાણીમાં ૬ ભાગ રંગ મેળવી તેમાં ૬ ભાગ ગ્લીસરાઇન અને ૧ ભાગ જીલેટીન ઉમેરી એકત્ર કરી ગાળી ભરી લેવી પછી રબરસ્ટેમ્પની ગાદી પર લગાડવાથી હંમેશાં આ શાહીથી સીક્કા થાય છે.

**રબ્બરસ્ટેમ્પની શાહી**—રા શેર ઉકળતા પાણીમાં ૦ાા ચમચો ગ્લીસરાઇન અને ૯૦ ગ્રેન એનીલાઇન રંગ નાંખી મિશ્ર કરી ગાળી ઉપયોગ કરવો.

**ટાઇપરાઇટરની શાહી**—ઉકળતા પાણીની વરાળ ઉપર ટરપેન્ટાઇનને ગરમ કરી તેમાં સમાય તેટલી મેશ ઉમેરી બરોબર ઉકળે એટલે ઉતારી ટંડુ પાડી તેમાં બેનઝોઇન, પેટ્રોલીયમ અને ટરપેન્ટાઇનને સરખે ભાગે મિશ્ર કરી તે થોડે થોડે નાંખી એકત્ર કરી પછી ભરી લેવું ને જોઇએ ત્યારે ટાઇપરાઇટરના રેબીન ઉપર બ્રસ વડે લગાડવું.

**ગુપ્ત લખાણની જુદા જુદા રંગની શાહી**—**લીલા** લખાણ માટે હાઇડ્રોકલોરાઇડ ઓફ કોબાલ્ટ અને નાઇટ્રો હાઇડ્રો ક્લોરીકો બાલ્ટના પાણીમાં લખી ગરમ કરવાથી લીલા અક્ષરો જણાય છે. અને ટંડુ થયે નહિ જણાય. **બ્લુ** માટે પ્રસીયન ઓફ પોટાસના પ્રવાહીમાં લખી તે પર સલ્ફેટ ઓફ આયર્નનું પાણી ફેરવતાં બ્લુ અક્ષરો જણાશે. **પીળા** લખાણ માટે ડુંગળીના રસથી લખી અગ્નિ આગળ ધરવાથી પીળું લખાણ જણાય છે. **ગુલાબી** માટે એક્સ્ટ્રેક્ટ ઓફ કોબાલ્ટના પાણીમાં સુરોખાર નાંખી તેથી લખી દેવતાપર ગરમ કરવાથી અક્ષરો જણાશે. **તપખીરીઆ** પર કલોરાઇડ ઓફ ગોલ્ડ અને નાઇટ્રેટ ઓફ સીલ્વરના પાણીને ગરમ કરી લખી સૂર્યના તાપે ધરવાથી જણાશે. **કાળા** અક્ષરો માટે હરડાંના પાણીથી લખી હીરાકશીના પાણીએ ધોવાથી કાળું લખાણ જણાશે.

---

# પ્રકરણ ૮૮ મું.

## બટનો બનાવવાનો ઉદ્યોગ.

**સો**નાનાં, રૂપાનાં, પીતળનાં, લોઢાનાં, હાથી દાંતનાં, છીપનાં શીંગડાનાં, કાચનાં, પથ્થરનાં, લાકડાંનાં, ચામડાંનાં, કાગળનાં અને કપડાનાં બટનો બનાવવામાં આવે છે.

બટનો બનાવવામાં જે જાતનાં બટનો બનાવવાં હોય તેના બટનની જાડાઇ જેટલા પ્રથમ ચોરસ કકડા કરીને પછી તેને ઘસીને સાફ કરી રંગીને પાલીસ કરવામાં આવે છે, પછી જે બટનોને નકશી કરવી હોય છે તેને કોતરીને કે બીબામાં નાંખીને તૈયાર

કરવામાં આવે છે. પછી તેની કડીઓ, આંકડા વિગેરે બનાવી તૈયાર કરવામાં આવે છે.

**સોના રૂપાનાં બટનો**—આ પ્રકારનાં બટનો કાતરીને અથવા એડીમાં ઠોકીને અથવા તો ભરીને બનાવવામાં આવે છે.

**પીતળનાં બટનો**—ભરતનાં અને પત્રાનાં બનાવાય છે. પત્રાંનાં બટનો કાપી પાલીસ કરી તેને ડાક ઝારીને તૈયાર કરવામાં આવે છે. ભરતના બટનો માટે રસ કરી બટન માટે જુદા જુદા આકારનાં બીબાંમાં રેડી ઠારી તૈયાર કરવામાં આવે છે. નકસી માટે એડીઓ હોય છે તેમાં બટન ગરમ કરી ઠોકી તૈયાર કરવામાં આવે છે.

**રૂપેરી ઢોળ**—પીતળનાં બટનોને ઢોળ ચઢાવવા માટે પોટાસ સાઇનાઇડ અને નાઇટ્રેટ ઓફ સીલ્વર સરખે ભાગે લઇ પાણીમાં ઓગાળી જાડું થયે તેમાં સાફ કરેલાં પીતળનાં બટનો બોળી કાઢી પછી તેને ઘસવાથી રૂપાનો ઢોર ચઢી જાય છે.

**સોનેરી ઢોળ**—નાઇટ્રીક એસીડ ૧૦ ભાગમાં ૧॥ ભાગ પોટાસ સાઇનાઇડ નાંખી એકત્ર થયે પીતળનાં સાફ કરેલાં અને સાગનાં સુકા પાનનાં ધુપ દીધેલ બટનો અંદર બોળી થોડી વાર રહેવા દઇ બહાર કાઢી સાફ કરવાથી સોનેરી રંગ થશે.

**પીંચગોલ્ડનાં બટનો**—આ બટનો ઘસવાથી કાળાં ન પડતાં વપરાશમાં આવતાં ઉજાસ પકડે છે, તે ધાતુને માટે ૧૦ ભાગ ત્રાંબાને મુષમાં ઘાલી ઓગાળી તેનું પાણી થયે તેમાં ૧ ભાગ જસત નાંખી પાણી થયે ઢાળકી પાડવી. તે ધાતુ સોના જેવી દેખાય છે, પછી તેનાં બટનો ઉપર પ્રમાણે બનાવવાં.

## મિશ્ર ધાતુનાં બટનો.

**સોના જેવી ધાતુ**—૪॥ ભાગ સોનું, ૧॥ ભાગ રૂપું, ૯પા॥ ભાગ તાંબુ સર્વેને મુષમાં ઘાલી ગાળવાથી સોના જેવી ધાતુ થાય છે.

(૨) બે ભાગ સોનું ગાળી તેમાં બે ભાગ ચોખું મોરથુથુ મેળવી પછી ૧૨ ભાગ ગાળેલું રૂપુ મેળવી ઢાળકી પાડવી તે સોના જેવું થાય છે.

**ચાંદી જેવી ધાતુ**—૨પા॥ ભાગ જસત, ૨॥ ભાગ લોખંડ, ૩૧॥ ભાગ નિકલ અને ૪૦॥ ભાગ તાંબુ એકત્ર ગાળી ઢાળકી પાડવાથી ચીનાઇ ચાંદી જેવી ધાતુ બને છે.

**રૂપા જેવી ધાતુ**—ચાર ભાગ જસત, ૫ ભાગ નીકલ, ૧૨ ભાગ તાંબુ સર્વેને મિશ્ર કરી ગાળી ઢાળકી પાડવાથી રૂપા જેવી ધાતુ બને છે.

આ ધાતુનાં બટનો બનાવવા માટે તેને ગાળી રસ કરી જેવાં બટન બનાવવાં હોય તેવા બીબામાં રેડી ઢાળકી પાડી તૈયાર થયે સેન્ડ પેપર વડે ઘસી પાલીસ કરવાં.

**લોખંડનાં બટનો**—ઘાસતેલના ડબાનાં પતરાં કે લોઢાનાં પાતળાં પતરામાંથી આ બટનો બનાવાય છે. તેમાંનાં કેટલાંક ઢોળ ચઢાવેલાં, કપડા ઉપર પતરૂં ચઢાવેલાં અને પતરા ઉપર કપડું ચઢાવેલાં બટનો થાય છે.

લોખંડનાં પત્રાંને બટનના આકારનાં ગોળ આંકી પછી તે વર્તુલને ચતુષ્કોણ આંકી તે માપ વડે કાતરથી કાતરી ચોરસ ટુકડા કાપી, તેને સામસામેના ખુણા વર્તુળની રેખા સુધી બહારથી કાતર વડે કાપી બે ખુણા ઉપર બારીક છીદ્ર પાડવું પછી બે ખુણા તથા વર્તુલની કોરનો ભાગ, ખુણાઓ એક એકની પાછળ આવે તેમ બેસાડી દેવા. બાદ બંને છિદ્રમાં દાંડો જડી કડી લગાવવી.

આ પ્રમાણે બે ત્રણ રીતે લોઢાનાં બટનો બને છે. તેને ઉપરની બાજુ પારાનો ગીલીટ ચઢાવે છે.

**પારાનો ગીલેટ કરવો**—૧૦૦ ભાગ ઠંડા પાણીમાં ૧ ભાગ ક્લોરાઇડ ઓફ મર્ક્યુરી મિશ્ર કરી તેમાંથી બ્રસવડે બટન ઉપર લગાવી સુકાયે ચાકની ભૂકીથી સાફ કરવાથી ધોળો રંગ ચઢે છે.

**કલાઇનો ઢોળ ચઢાવવો**—૨૦ ભાગ ઠંડા પાણીમાં ક્રીમ ઓફ ટાર્ટર ૩ ભાગ ઓગાળીને તેમાં કલાઇનો ભુકો ૪ ભાગ નાંખી ઉકાળવું, પછી તેમાં લોઢાનાં કે પીતળનાં બટન નાંખી થોડીવારે કાઢી લેવાથી તે પર કલઇ ચઢી જશે.

**લોઢાનાં બટનપર કપડું ચઢાવી કરેલાં બટન**—પતરાંને કંપાસવડે ગોળ આંકી પછી કાપી કાઢી કોરો સાફ કરવી પછી તેમાં એક ગોળ કાંણું પાડવું, પછી બટનની કોર નાની હથોડી વતી પાછલી બાજુ અર્ધગોળ વાળવી પછી તે પર જે કપડું ચઢાવવું હોય તેના બટન જેટલા બે ગોળ ટુકડા કાપી એક મોટો ટુકડો બટનની આગલી બાજુ રાખી તેની કોરો બટનની કોરો સાથે જડવી. પછી બીજો કકડો પણ તે પ્રમાણે કરચલી ન વળે તેમ રાખી કોરો બટનની કોરોમાં વાળવી પછી બટનની કિનારોમાં કપડાની કીનારો દાબી અને પાછળ બેસાડી દેવી એટલે બટન તૈયાર થાય છે.

( ૨ ) બટનના આકારના ગોળ ટુકડા કંપાસ વડે આંકી કાતર વતી કાપી પછી તેની બને બાજુ કપડું ચોક તેટલું કાપી તે કપડા

પર બટન મુકી અને કપડાની વધારાની કોરો પાછી વાળવી. આગળ કરચલી ન રહે તેમ કરી પછી પાછળની કોરો એકઠી કરી સીવી લેવી. જેથી સારૂં બટન બને છે.

**કાચનાં બટનો**—કાચના કકડા વિગેરેને કાચ બનાવવાની રીતે ગાળી તે રસમાંથી એક નળી વડે લઇ પાટીયાપર દાબી દાબીને જોઇએ તેવા આકારનાં બટનો બનાવવાં. અને તેજ વખતે તેનાં વચ્ચે કાણાં પાડી અથવા તો દાંડા વિગેરે બેસાડી તૈયાર કરવામાં આવે છે.

**કાચનાં બટનો રંગીન બનાવવા** માટે જે રંગનાં બટનો કરવાં હોય તે રંગના કાચના કકડાને ગાળી રસ બનાવીને બનાવવાં. અથવા તો ધોળા કાચનો રસ કરી તેમાં જે રંગ કરવો હોય તે નાંખી અને પછી બનાવવામાં આવે છે.

**હીરામાણેક જેવાં બટનો**—કોલસાપર અબરખનું પત્રું મુકી તે પર બીલોરી બંગડીના ટુકડા મુકી થોડો તાપ આપી તે ટુકડાઓના અર્ધ ગોળ તેજદાર ખડા તૈયાર થયે પાછળ પીતળનાં પતરાં જડી તે સાથે દાંડા જડી લેવાથી મુળ બંગડી જેવા રંગનાં ચળકદાર બટનો થાય છે.

**છીપનાં બટનો**—મોતી કાઢી લીધેલી મોટી છીપો લાવી પાછળનો ભાગ હરેણુ ઉપર ઘસાવી સાફ કરી તેમાંથી ડ્રીલ વડે બટન જેવા આકારના ગોળ ટુકડા કાપીને તેમાં છિદ્ર પાડી અથવા ટીકડી કે હુક જડી તૈયાર કરવામાં આવે છે.

**શીંગડાનાં બટનો**—આખાં શીંગડાંને ગરમ પાણીનાં ૭ સાત કલાક પલાળી રાખી નરમ કરી લોખંડનાં ગરમ પતરાં વચ્ચે દાબી ચપટાં બનાવી તેમાંથી છરીવડે ગોળ બટન કાપી કાઢી બનાવવામાં આવે છે. અથવા સીંગડાંના ભુકામાં તેથી બમણો કાર્બોન બાય સલ્ફાઇડ ઉમેરી મજબુત ઢાંકણું વાસી તળે મંદાગ્નિ આપવાથી તે ચુરો ઓગળી જઇ ગોળો થાય છે પછી નિચે ઉતારી કાર્બોન નિતારી લઇ ગોળાને તેલ લગાવેલ બે લાકડાંના પાટીયા વડે દાબી પતરાં બનાવી તેમાંથી ડ્રીલ વડે જોઇએ તેવાં બટન કાપીને પછી તૈયાર કરવામાં આવે છે. આ બટનને હળદર અને તેલથી પાલીસ કરી ચળકતાં કરી દાંડા જડવામાં આવે છે.

**લાકડાનાં બટનો**—ઓક, સીસમ, સાગ, સુખડ વિગેરે લાક-

ડાનાં જોઇએ તેટલાં પાતળાં પાટીયાં બનાવી પાલીસ કરી તેમાંથી ડ્રીલ વડે જોઇએ તેવાં બટનો બનાવાય છે.

**વ્હેરનાં બટનો**—લાકડાના વ્હેરને વસ્ત્ર વડે ચાળી કરેલો ભૂકો છશેર લઈ, લોખંડના પત્રાલામાં આઠ શેર ઠંડુ પાણી અને એક શેર કાસ્ટીક સોડા મિશ્ર કરી તેમાં નાંખી મ્હોં બંધ કરી ચૂલે ચડાવી ઉકાળવું જેથી વ્હેર તેમાં ઓગળી જાય છે. ઓગળી ગયે સલ્ફ્યુરીક એસીડ ૦ાા શેર, ૭ સેર પાણીમાં મેળવી તેમાં ઓગાળી એક ગોળો થયેલો વ્હેરનો ગોળો નાંખી ઉકાળવો, પછી બહાર કાઢી લાકડાંના પાટીયા વડે દાબી જોઇએ તેવાં જાડાં પતરાં બનાવી તે-માંથી બટનો કાપીને રંગ ચઢાવી દાંડા કડીઓ વિગેરે જડવી અથવા નકસી કરેલી લોખંડની એડીને ગરમ કરી તેમાં દાબી અને પછી રંગ વિગેરે તૈયાર કરી દાંડા બેસાડી બટન તૈયાર કરવાં.

ડામરમાં લાકડાંનો વ્હેર નાંખી ગરમ કરી એકત્ર થયે એક પાટીયાપર તેલ લગાવી તે પર રેડી બીજા પાટીયાથી દાબીને પતરાં તૈયાર કરવાં. પછી ડ્રીલ વડે જોઇએ તેવા આકારનાં બટનો કાપી લેવાં અથવા ગરમ કરેલા લોખંડના પતરા ઉપર તે પાટીયાને મુક-વાથી તે નરમ થશે એટલે પછી બટન જેવી ગોળ લોઢાની નળીથી, અને જો નકસી કરવાં હોય તો અંદર નકસીવાળું બીબું ઘાલી તે નળી તે પર દાબી દાબીને ટુકડા પાડવા એટલે તેટલા આકારનાં બ-ટનો કપાઇ જશે અને નકસી પણ પડશે.

**હાથીદાંતનાં બટન**—ચુડીઓ વિગેરે બનાવતાં રહેલા ટુકડા-માંથી ડ્રીલવડે બટનો કાપી કાઢવામાં આવે છે. અથવા તો હાથી દાંતનો વ્હેર કે હાડકાંના ચુરામાંથી નિચેની રીતે બટનો બનાવવામાં આવે છે.

(૧) ૮ ભાગ હાથીદાંતનો ભૂકો, ૧૦ ભાગ ચાપડા લાખ, સફેદો ૪ાા ભાગ અને પાંચ ભાગ કપુર લઇ લોખંડના વાસણમાં એકરસ કરવાં પછી તેને સુકવી ભૂકી કરવી. પછી તેને ગરમ કરી પ્રેસમાં દાબી ચોરસાં બનાવી, જોઇએ તેવા આકારનાં બટનો કાપી કાઢવાં.

(૨) હાડકાંની ભૂકી, સરેસ, અને ઇંડાંની સફેદી સરખે ભાગે લઈ મંદાગ્નિપર મિશ્ર કરી ઘટ્ટ થતાં પ્રેસમાં દાબી પત્રાં કરી બટનો કાપી તૈયાર કરવાં.

**કાગળનાં બટનો**—કાગળ બનાવવા માટે જેવી રીતે માવો કરવામાં આવે છે. તેવી રીતે માવો તૈયાર કરી, તેને જોઇએ તેવાં

જાડાં પતરાં પ્રેસમાં દબાવીને બનાવવાં; જેથી ઘટ્ટ થશે, પછી તેને ગરમ કરેલા લોખંડનાં પતરાંપર સુકવી, પછી તેને ૧ ભાગ ગ્લિસરાઇન, બે ભાગ સલ્ફ્યુરીક એસીડ, અને નવ ભાગ ઠંડું પાણી મિશ્ર કરી તેમાં બોળવાં પછી આઠ ઘણા પાણીમાં સલ્ફ્યુરીક એસીડથી અર્ધો કાસ્ટિક સોડા નાંખી તેમાં પાછાં તે પતરાં બોળવાં, પછી સાદા પાણીથી ધોઈ સાફ કરી સુકવી ડ્રીલવડે તેમાંથી જોઇએ તેવા આકારનાં બટનો કાપી તે પર જોઇતો રંગ અને વાર્નિસ ચડાવી દાંડા તથા હુક બેસાડી તૈયાર કરવાં.

**કપડાંનાં બટનો**—ચીંથરાંની બટન જેટલી દડી બનાવી તેને દોરાથી સીવી આ બટનો તૈયાર કરવામાં આવે છે.

**બટનને દાંડા બેસાડવા**—પીતળની ગોળ ટીકડી કરી તેમાં દાંડાને બટનના મધ્યે છિદ્રમાં પરોવી તે ટીકડી તથા બટનને ડાબા હાથવડે પકડી જમણા હાથે સોયા વડે દાંડાની પાછલી બાજુ પહોળાં ગોળ કરવી પછી દાંડા અને ગોળ ટપકાને ઝારણવતી સાંધી લેવી.

ઝારણ—૧ ભાગ પીતળને કુલડીમાં ઓગાળી તેમાં ૦। ભાગ જસત અને ⅛ ભાગ કલાઈ નાંખી એક રસ થયે રાખમાં ઢાળી ઠંડું થયે તેને કુટી ભૂકા કરી મુકવી.

પછી બટનનો દાંડો જડવા માટે ગોળ ટીકડી પર દાંડો ઉભો પાણીમાં પલાળેલી નવસારની ભૂકી મુકી દેવતાપર દાંડો લાલ થતા સુધી ગરમી આપવાથી દાંડો તથા ટીકડી ચોટી જાય છે. પછી પાણીમાં બોળી ઉપયોગ કરવો. તેમાં હાયડ્રોક્લોરીક એસીડનાં એકાદ બે ટીપાં નાંખવાથી ઝારણ જલ્દી ઓગળી જઈ ચોટી જાય છે. પછી તે દાંડાને ઉપર પ્રમાણે બટનના છિદ્રમાં પરોવી પાછળની બાજુ ગોળ વાળવી.

કડીઓ અથવા હુક પણ વાળીને પીતળનાં બનાવાય છે જે બટનમાં પરોવાય છે.

# પ્રકરણ ૮૯ મું.

## દીવાસળીઓનો ઉદ્યોગ.

**દીવાસળીની સળીઓ બનાવવી**—દીવાસળીઓ બનાવવા માટે પ્રથમ દેવદાર, અરડુસો, સીમળો કે બોયાં જેવાં પોચાં અને

જલ્દી સળગી ઉઠનાર લાકડાંની ચોરસ કે ગોળ સળીઓ બનાવવામાં આવે છે. પછી તેને પાણીમાં પલાળી તેમાંથી જોઇતા માપની સળીઓ બનાવી ચોખંડી કે ગોળ જેવી બનાવવી હોય તેવા વ્હેવાળા લોઢાના પતરાંમાંથી તે દરેક સળીને તાણવાથી ચોરસ કે ગોળાકાર સફાઇવાળી સળીઓ તૈયાર થાય છે. વધારે પ્રમાણમાં કરવા માટે ત્રણ ઇંચ પહોળું અને ૭ ઇંચ લાંબુ તથા એક ઇંચ જાડાઇનું પતરૂં કે જેની એક બાજુ ખરૂં લોઢું ને બીજી બાજુ ઘટ બનાવવાની ધાતુ હોય તે લઈ તેમાં જે માપની સળીઓ બનાવવી હોય તેટલા માપનાં છીદ્રો પાડી તે દરેક કાંણામાં લાકડાની સળીઓ પરોવી પછી તેની બહાર રહેલા બીજા છેડા પર એક પાટીયા વડે સરખું વજન દેવાથી તે સઘળી સળીઓ છોલાઇ એક સરખી નિચે પડે છે.

## સળીઓને ગંધક ચડાવી તૈયાર કરવી.

આ પ્રમાણે પ્રથમ સળીઓ તૈયાર કરી જુડીઓ બાંધવી, પછી એક વાસણમાં ગંધક પીગાળી રસ કરી તેમાં તે સળીઓની જુડીઓ બોળી પછી રેકટીફાઇડ સ્પીરીટમાં બોળવી. પછી એક માટીના વાસણમાં ૭ દ્રામ પાણી નાંખી તેમાં ૧૭ ગ્રેન કલોરેટ ઓફ પોટાસ, ૭ ગ્રેન સલ્ફેડ ઑફ એન્ટીમની, ૯ ગ્રેન હીંગળોક, ૩૦ ગ્રેન ફોસ્ફરસ અને ૧૦ ગ્રેન ગુંદર અથવા તો સરેસ નાંખી તે વાસણને ગરમ પાણીથી ભરેલા વાસણમાં મુકી ધીમા તાપ ઉપર મુકી પીગળાવવું. તે વસ્તુઓ ઉકળે નહિ પણ માત્ર રસજ થાય તેટલોજ અગ્નિ રાખવો. હવે તે વાસણમાંની વસ્તુઓનો રસ થાય તેમાં તૈયાર કરેલી ગંધક ચડાવેલી સળીઓના છેડા બોળી કાઢી સુકવવા પછી કોપાલ નામના વાર્નિશમાં બોળી કાઢવાથી દીવાસળીઓ તૈયાર થાય છે.

(૨) ઉપર કહેલ ગંધકમાં બોળી કાઢેલ સળીઓના છેડાને ૩૦ ભાગ, કલોરેટ ઑફ પોટાસ, ગંધક ૧૦ ભાગ, મેદા ખાંડ ૮ ભાગ અને અરબી ગુંદર ૫ ભાગને કાગળ ઉપર મેળવી, પછી પાણી નાંખી એક રસ કરી તેમાં સળીઓ બોળી કાઢવાથી દીવાસળીઓ બને છે.

ગુંદરને બદલે સરેસ નાંખવાથી ચોમાસામાં દીવાસળીઓ પીગળી જતી નથી.

**સેફ્ટી મેચીસ**—ઉપર પ્રમાણે સળીઓ તૈયાર કરી કલોરેટ ઓફ પોટાસ ૬ ભાગ, સલ્ફયુરેટ ઓફ એન્ટીમની ૩ ભાગ, ગુંદર ૧ ભાગ, સઘળાંને મેળવી એક રસ કરી તેમાં સળીઓના છેડા બોળી કાઢી સુકવવાથી સેફ્ટી મેચીસ તૈયાર થાય છે.

**સેફ્ટી મચીસના ખોખા પરનો દીવાસળી ઘસવાના કાગળ**—પેટી પરની કાગળની પટી ઉપર સરેસના પાણીમાં બારીક રેતી મેળવી તેને પીંછી વતી લગાવવું, પછી સુકવી તે પર ફોસ્ફરસ ૧૦ ભાગ, સલ્ફયુરેટ ઑફ એન્ટીમની ૮ ભાગ, અને સરેસ ૬ ભાગને મેળવી તે મિશ્રણ પીંછી વતી લગાવવું, પછી સુકવવાથી તેના ઉપર સેફ્ટી મેચીસ ઘસે તોજ સળગે છે, નહિ તો સળગતી નથી.

## પ્રકરણ ૯૦ મું.

## સોનું અને રૂપું બનાવવાના પ્રયોગો.[1]

### મહાત્મા દેવસુરીએ શોધી કાઢેલા પ્રયોગો.

(૧) શુદ્ધ કરેલો આમલસારો ગંધક લઇ તડકે લીંબુના રસની ૨૧ ભાવના દેવી પછી મરઘીના ઇંડાના રસની ૪ ભાવના આપી પછી તેને ત્રાંબાના બારીક પત્રાંને ચોપડી અગ્નિમાં તપાવી પાણીમાં ઠંડાં કરવાં એમ સાત વખત કર્યા પછી તે ત્રાંબાને મુષમાં મુકી સૂર્યના રંગ જેવું બનાવવું. પછી ૩ રૂપિયાભાર ચાંદીમાં આ પ્રમાણે બનાવેલું ત્રાંબુ ૧ રૂપિયાભાર મેળવી ગજપુટ અગ્નિ આપવો. તે જ્યાં સુધી સોનું થાય ત્યાં સુધી ભઠ્ઠી આપી તૈયાર કરવું. પછી તેમાં ૧૨ ભાગ શુદ્ધ સોનું મેળવી ગાળવાથી તમામ એકત્ર થઇ સોનું બને છે,

(૨) મોરથુથુ, મનશીલ અને ખાપરીયાની સરખે ભાગે ભષ્મ લઇ ૧ તોલા ફીક્કા સોનામાં ૧ માસો આ ભષ્મ મેળવવાથી સાફ સોનું બને છે. આ પ્રમાણે ફીક્કા સોનાને ગાળી તેમાં જેટલા માસા ભષ્મ મેળવવામાં આવે તેટલી આની ઉત્તમ સોનું થાય છે.

(૩) કપુર, સીસું મનસીલ અને સુવર્ણમાક્ષિક સરખે વજને લઈ તે બધાંની બરોબર રાજાવર્તમણી લઇ, તેમાં હીંગળોક, મંડુર, લાલહીરાકસી, મોરથુથુ અને ખાપરીયું મેળવી સર્વે વસ્તુને ઘુંટી મુષમાં મુકી ગજપુટ અગ્નિ આપવો. તેમાં તેથી ૭ ગણું ગંધકનું ચુર્ણ થોડે થોડે નાંખી મેળવી ઝારણ કરી ૧ તોલો સોનું લઇ ગળી તેમાં ઉપરનું મિશ્રણ ૧ રતી નાંખી ઓગાળી ૧ તોલો ત્રાંબુ નાંખી ગાળવાથી ઉત્તમ સોનું થાય છે.

---

૧ આ પ્રકરણમાં બતાવેલા પ્રયોગો જુના પુસ્તકોના આધારે લખ્યા છે. અનુભવસિદ્ધ નથી.

(૪) લોઢાનું ચુર્ણ, હીંગળોક, મનસીલ અને ગંધક સર્વે સરખે વજને લઇ લીંબુના ત્રણ દિવસ ઘુંટી કડાઇમાં નાંખી તળે દેવતાથી હસેકાં કરવાં. પછી વાલુકાયંત્રમાં ત્રણ પહોર ધીમે ધીમેથી તિક્ષણ અગ્નિ આપવો; પછી તેને બહાર કાઢવું; પછી મુષમાં ચાંદી ગાળીને તેમાં તેટલાજ વજને તેને થોડું થોડું નાંખવાથી સોનું થાય છે. તેમાં તેટલુંજ બીજું સારૂં સોનું નાંખવાથી બધું સોનું ઉત્તમ થાય છે.

(૫) સીસાને અગ્નિમાં પીગળાવી લીંબડાના ઘુંટાથી બે પહોર, બહેડાંના લાકડાથી બે પહોર અને પછી દારૂહળદરના લાકડાથી બે પહોર ઘુંટી ભાવના આપવી; તળે અગ્નિ રાખી રહેવું; પછી કેસુડાના રસનો, કુંવારના રસનો, લાલ હીરાકસીના પાણીનો એમ અનુક્રમે પુટ દેવા એ પ્રમાણે ૧૦૮ ભાવના અને ૧૦૮ પુટ દેવાથી સીંદુર જેવી સીસાની ભષ્મ બને છે. પછી ત્રીસ તોલા ત્રાંબાને ગાળી તેમાં ૧ તોલો ભષ્મ મેળવવાથી સોનું બને છે. કદાચ એક વાર કાચું રહે તો ફરી ગાળીને ૧ તોલો ભષ્મ ઉમેરવી. જેથી ફીકું સોનું બને છે, તેમાં તેટલુંજ શુદ્ધ સોનું ઉમેરવાથી ખરૂં સોનું થાય છે.

(૬) અભ્રખનું સત્વ અને ત્રાંબુ સરખે ભાગે લઇ મુષમાં ગાળી એકત્ર થયે તેમાંથી કાઢી એક તોલો લઇ ૨૫ તોલા ફીક્કા સોનામાં ૧ તોલો તે સત્વ ઉમેરી ગાળવાથી સારૂં સોનું બને છે.

(૭) લોહચુર્ણને કુંવારના રસના ત્રણ પુટ આપવા. અને સુવર્ણમાક્ષિકને લીંબુના રસમાં સીંધાલુણ મેળવી તેના ત્રણ પુટ આપવા. પછી બંનેને એકત્ર કરી તેમાંથી ૨ તોલા લઇ ત્રાંબુ અને ચાંદી બે ભાગ લઇ તેમાં મેળવી એક મુષમાં ઘાલી અગ્નિમાં તપાવવાં અને તેમાં થોડું સીસું મેળવતા જવું. ચાંદી પીગળે ત્યાં સુધી તાપ આપવાંથી સોનું થશે. તેમાં તેટલાજ વજનનું બીજુ સોનું મેળવવાથી ચોખું સોનું થાય છે.

(૮) અગ્નિ ઉપર ૧૦ ટાંક આમલસારા ગંધકને ઘીમાં પીગળાવી કુંવરના રસમાં ઠારવો એમ પાંચ વખત કરી તેને શુદ્ધ કરી તેમાં ત્રણ ટાંક નવસાર વાટી પછી પાણીમાં ૫ તોલા મરીને લસોટી તેમાં ગંધકને વાટી ભાવના આપી ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળી સુકવવી. પછી તાંબુ અને સોનું ભેગું કરી ગાળી તેમાં ત્રાંબાના કરતાં દસગણી ગંધકની ગોળીઓ એક એક કરીને નાંખવી. જેથી તે ઉત્તમ સોનું થશે.

(૯) ૪ તોલા શુદ્ધ શીસાને અગ્નિ ઉપર ગાળી ખાખરાના લીલા લાકડા વતી ભષ્મ થતાં સુધી ઘુંટતા જવું. ભષ્મ થયે નિચે ઉતારી ૪ તોલા ખાપરીયું ઉમેરી ઘુંટી એકત્ર કરવું. તેમાં વડનું દુધ મેળવી તેની મુસ બનાવવી તેમાં ૪ તોલા પારો મુકી વાલુકા યંત્રથી તળે અગ્નિ આપવો પછી તે ઉપર અગીઆર ઘણા શુદ્ધ ગંધકનું ચુર્ણ થોડે થોડે નાંખતા જવું અને હલાવતા જવું, જ્યારે ગંધક જારણ થઇ રહે એટલે વાલુકા યંત્રમાંથી મુસને બહાર કાઢી ઠંડી પાડવી પછી તેને ખલમાં ઘુંટી ચુર્ણ કરવું. ૭૨ તોલા ચાંદી ગાળી તેમાં ૧ તોલો ચુર્ણ નાંખવાથી ચોખું સોનું થાય છે. ૩૬ તોલા તાંબુ અને ૩૬ તોલા રૂપાને ભેગુ ગાળી તેમાં ૧ તોલો આ ચુર્ણ ઉમેરવાથી સોનું થાય છે.

(૧૦) **મલ્લીનાથ મહાત્માનો પ્રયોગ**—પાતળા પતરાની તાંબાની કુલડીમાં ૪ તોલા પારો મુકી તળે દીવાની આંચ આપવી ઉપરથી સાગનાં કુમળા પાનનો રસ રેડતા જવું, એ પ્રમાણે સાત રાત્રિ પર્યંત કરવાથી તાંબાની કુલડી મટી જઈ સોનાની થાય છે.

(૧૧) **નાગાર્જુનનો પ્રયોગ**—દેડકાના મુખમાં હડતાલ ભરી એક પખવાડીઆ પછી ઘુપેલ તેલની રીતે પાતાળયંત્ર વડે તેલ કાઢી તે તેલ તાંબાનાં પાતળાં પત્રાં ઉપર ચોપડી તે ઉપર આકડાનાં પાન વીંટી અને પછી ખેરના કોયલામાં તાવવાથી સોના જેવી ધાતું થાયછે.

(૧૨) નવસાર, ફટકડી હરતાલ, મનસીલ, હીંગળોક, સોમલ, ગંધક અને પારો સરખે ભાગે લઇ ચુર્ણ કરી, જસતની વાડકીમાં નાંખી તે વાડકીને એક માટીના શાવલામાં મુકી શાવલા અને વાડકી વચ્ચે સીંધાલુણનું ચુર્ણ ભરવું. પછી તેને અગ્નિ ઉપર મુકી બાર પહોર સુધી પકવવું, તેમાં સાગનાં કુણા પાનના રસથી વાડકીને ભરેલી રાખવી. રસ સુકાય તો બીજો ઉમેરવો એવી રીતે બાર પહોર સુધી અગ્નિ આપી પકવી નિચે ઉતારી તે વાડકી સુદ્ધાં સર્વ વસ્તુનું ચુર્ણ કરી દેવું પછી ત્રીસ તોલા તાંબાને ગાળી તેમાં ૧ તોલો આ ચુર્ણ નાંખવાથી સોનું થાય છે.

## બનાવટી સોનું.

(૧૩) ૧૦૦ ભાગ તાંબાને ગાળીને તેમાં ૬ ભાગ મેગ્નેસીયા, ૩॥ ભાગ નવસાર, ૧॥ ભાગ ચુનો ૯ ભાગ ક્રીમ ઓફ ટાર્ટરનો ભૂકો એક પછી એક થોડો થોડે ઉમેરવો. પછી એકત્ર કરી ૦॥ કલાક હલાવીને જસત અને કલાઇના બારીક કરેલા કકડા ૧૭ ભાગ

થોડે થોડે નાંખી હલાવતા જવું. પછી કુલડીને ઢાંકી ૩૫ મીનીટ સુધી અગ્નિ આપી તે વસ્તુઓને ગાળી પછી કહાડી ઢાળકી પાડવી તે બનાવટી સોનું છે.

(૧૪) ૨૦।। તોલા તાંબુ, ૧૦ પેનીવેટ ચોખ્ખી ચાંદી અને ૨।। તોલા સોનું સર્વને એકત્ર ગાળવાથી હલકું સોનું બને છે.

(૧૫) ૬ પેનીવેટ અને ૧૨ ગ્રેન તાંબુ, ૩ પેનીવેટ ને ૧૬ ગ્રેન ચાંદી, અને ૨।। તોલા સોનું સર્વને ગાળવાથી ૧૨ રૂપીયે તોલાનું સોનું બને છે.

## ચાંદી અને રૂપું બનાવવાના પ્રયોગો.

(૧) સાજીખાર, ટંકણ, રાળ, મનસીલ, કલાઇ, ભષ્મ, ધાન્યાભ્રક (અભ્રકની ભષ્મ કરવા માટે કરેલો ધાન્યાભ્રક) અને પારો દરેક ૭ ટાંક લઈ ૨૪ ટાંક હરતાળ, ૨૪ ટાંક કપીલાનાં બી સર્વને ખલમાં એ ત્રણ દિવસ સુધી થોરના દુધમાં ઘુંટી પછી ગાયના દુધથી એક દીવસ ઘુંટવાં પછી તેમાં વછનાગ મેળવી ઘુંટી આતસ શીશીમાં ભરી મોં બંધ કરી આઠ પહોર અગ્નિની આંચ આપી ભષ્મ બનાવવી. પછી ૬૪ તોલા તાંબુ ગાળી તેમાં ૧ તોલો આ ભષ્મ મેળવી બનાવવાથી રૂપુ થાય છે.

(૨) કલાઇનાં પત્રાંથી હરતાલથી ભષ્મ કરી તે ભષ્મનો ચાંદીનાં પતરાં પર લેપ કરી ગજપુટ દેવાથી ચાંદીની ભષ્મ થાય છે. પછી તેમાંથી ૧ ટાંક ભષ્મ, હરતાલ સત્વ ૧ ટાંક, અને ૨ ટાંક પારો મેળવી ખલમાં ઘુંટી લંબગોળ બનાવી, અળસીના તેલમાં તળી પકાવી લેવું તે પકાવતાં કાળી ભષ્મ બને છે. સીંધાલુણને આકડાના દુધમાં ઘુંટી તાંબાના પતરાં પર ચોપડી પછી અગ્નિપર તપાવીને નગોડના રસમાં તે પતરાં ધોળાં થાય ત્યાં સુધી બુઝાવવાં. પછી દશ ટાંક ચાંદી અને તેટલાંજ વજને ઉપરનાં તાંબાનાં પતરાં લઇ બંનેને મુસમાં ગાળી વખતે ઉપરની કાળી ભષ્મ થોડે થોડે મેળવવી જેથી ચાંદી થાય છે.

(૩) ધાન્યાભ્રક કરેલા પાણીમાં ત્રણ દિવસ હરતાળને સ્વેદન ક્રિયા કરી તેટલાજ વજને ગંધક લઇ બંનેને ઘુંટી તેમાં મરઘીનાં ઇંડાનો ગર્ભ નાંખી ઘુંટી એકત્ર થયે ૪ તોલા સાજીખાર મેળવી પછી ટંકણ મેળવવો, પછી અગ્નિ ઉપર મેળવી સત્વ કહાડી તેમાં ૪ તોલા લોહ ચુર્ણ મેળવી તેમાં ધાન્યાભ્રકનું પાણી મેળવી ઘુંટવું. એકત્ર થયે પછી તેમાં આઠ ટાંક કલાઇ, ત્રણ ટાંક પારો, ત્રણ ટાંક

ચાંદી ત્રણેને મુસમાં મુકી એકત્ર ગાળી તે ઉમેરવું, પછી તેને અભ્રક-ના પાણીની એકવીસ ભાવના આપી ૨૧ ગજપુટ દેવા જેથી હરતા-ળનું સફેદ સત્વ થશે; પછી ૬૪ તોલા કલાઇમાં ૧ તોલો સત્વ નાંખી ગાળવાથી ઉત્તમ ચાંદી બને છે.

( ૪ ) કેળના રસમાં, હરતાલ ૨૪ તોલા, અળસી ૮ તોલા, અને ૪ તોલા ટંકણ એકત્ર કરી ત્રણ દિવસ ઘુંટવાં પછી અગન શીશીમાં ભરી વાલુકા યંત્રથી અગ્નિ આપી તેમાંથી જે સત્વ નીકળે તે સત્વ ૧ તોલો, સોળ તોલા તાંબામાં મેળવી ગાળવાથી રૂપુ બને છે. તેમાં તેટલી બીજી ચાંદી મેળવવાથી ઉત્તમ રૂપુ થાય છે.

( ૫ ) કળથીના ઉકાળામાં ૨૪ તોલા હરતાલને સ્વેદન કરી સુકવી ખાંડી ચુર્ણ કરવું, પછી ૧૦ ટાંક ભીલામાં અને ૧૦ ટાંક દીવેલીયોનું ચુર્ણ કરી તેમાં ઉમેરી ઘુંટી તેને આકડા અને થોરના દુધની ત્રણ ત્રણ ભાવના આપી દેડકાની અને માછલીની ચરબીમાં ઘુંટી સુકવી અગન શીશીમાં ભરી વાલુકાયંત્રમાં મુકી અગ્નિ આપવો. શીશીનું મુખ ઉઘાડું રાખવું. બે ત્રણ પહોર પછી ઈંટનો ખુચ મારી મુખ બંધ કરવું પછી ૧૨ પહોર અગ્નિ આપી, તૈયાર થયે બહાર કાઢી ખુચ આગળ જામેલું સત્વ લઇ લેવું. પછી તેમાંથી ત્રીજો ભાગ સત્વ પારાની ભષ્મમાં ઉમેરવો તથા તળીએ જામેલો થોડો મેલ પણ તેમાં ઉમેરી અગન શીશીમાં ભરી આઠ પહોર અગ્નિ આપવો. પછી તેને બહાર કાઢી તે શીશાની વચ્ચેનો ભાગ લેવો પછી ચાંદીનાં પત્રાં તેટલાંજ વજને મેળવી તેની ઉપર નીચે સફેદ કાચ રાખી અંધ મુશામાં મુકી અગ્નિ આપવો જેથી ઓગળી જઈ ગોળો બનશે. તેની મધ્યમાંથી સફેદ સત્વ લઈ બાર ભાગ પીતળ ગાળીને ઓગાળી તેમાં ૧ ભાગ આ સત્વ ઉમેરવાથી શુદ્ધ ચાંદી બને છે.

( ૬ ) ૩ ભાગ હરતાલ, ૩ ભાગ સીસું, ૩ ભાગ કલાઇ, ૧૨ ભાગ પોલાદનું ચુરણ, સર્વને નાંદળજાના રસમાં ઘુંટી એકરસ કરી તેને અંધ મુસામાં મુકી ટંકણ નાંખી અગ્નિ આપવો એટલે તળે ચાંદીનું સફેદ પતરૂ થશે તે લઇ તેટલાજ વજને ચાંદી મેળવવાથી અસલ ચાંદી થાય છે.

( ૭ ) ૨ તોલા પારો અને ૪ માસા હરતાલને દીવેલમાં ત્રણ દીવસ ઘુંટી અગન શીશીમાં ભરી વાલુકાયંત્રથી તેનું સત્વ કાઢી તેમાં ૪ માસા હરતાલ અને બે તોલા પારો મેળવી, દીવેલમાં ઘુંટી ફરી અગન શીશીમાં ભરી વાલુકાયંત્રમાં ત્રણ દિવસ અગ્નિ આપી સત્વ

કલાડવું, એ પ્રમાણે તેમાં ત્રણ વખત હરતાલને પારો ઉમેરી ત્રણ વખત સત્ત્વ કાઢી તેમાંથી ચાર માસ સત્ત્વમાં ૧ તોલો ચાંદીનું બારીક ચુર્ણ ઉમેરી દીવેલમાં ઘુંટી મુસમાં મુકી ઓગળે ત્યાં સુધી અગ્નિ આપવો પછી બહાર કાઢી તેમાંથી ઠંડી થયે તેમાંથી ૧ તોલો લઇ ૬૪ તોલા તાંબામાં મેળવી ગાળવાથી ઉત્તમ ચાંદી થાય છે.

(૮) મંડુર ૧૦ તોલા, ૧૦ તોલા ખાપરીયું બંનેને ગધેડાના મુત્રની ૨૧ ભાવના આપી, પછી મનસીલ અને નવસાર એકેક તોલો લઇ ભેંસના દુધની ભાવના દઈ, પછી થોરના દુધની ભાવના આપી, ત્રણ તોલા પારામાં મનસીલ મેળવી ઘુંટી કજ્જલી કરી તેને બે તાંબાનાં પત્રાં વચ્ચે પાથરી બે પહોર આંચ આપવી. રસ થયે ઉતારી તેમાં હરતાલનું સત્ત્વ આઠ તોલા મેળવી, સાત દિવસ લીંબુના રસમાં ઘુંટવું, પછી નાની નાગાર્જુની રસમાં ઘુંટવું પછી મંડુર અને ખાપરીયાનું ચુર્ણ તેમાં મેળવી અગન શીશીમાં ભરી વાલુકાયંત્રમાં મુકી આઠ પહોર અગ્નિ આપવી. પછી તેમાં તળે જામેલ સત્ત્વ લઇ તેમાંથી ૧ ભાગ સત્ત્વ અને સોળ ભાગ તાંબું એકત્ર કરી ગાળવાથી ચાંદી થાય છે.

(૯) ટંકણ, કલાઇની ભસ્મ, ધોળો ધાન્યાભ્રક, હરતાલ, પારો સર્વે બએ ટાંક લઇ આકડાના તથા થોરના દુધમાં ત્રણ દિવસ ઘુંટી ગોળીયો બનાવી સુકવવી. પછી સાજીખાર ૨ ટાંક, ૨ ટાંક મનસીલને ધંતુરાના રસમાં ત્રણ દીવસ ઘુંટી સુકાવા દઇ ૧૦ ટાંક તાંબાનાં પતરાંને મુશમાં રાખી તેમાં મનસીલ તથા સાજીનું ચુર્ણ એક ટાંક નાંખી અગ્નિ આપવો. ઓગળી ગયે ઢાળકી પાડવાથી રૂપું બને છે. પછી એક મુસમાં પ્રથમની ગોળીયો નાંખી તેમાં ૧૫ ભાગ આ રૂપાનાં પત્રાં નાંખી ગાળવાથી ચોખું રૂપું થાય છે પછી તે રૂપું આઠ ભાગ ને ચાંદી ૧ ભાગ મેળવી ગાળી, ફરી તે પતરાં ૯ ભાગ ને ચાંદી ૧ ભાગ મેળવી ગાળી તેમાં કણેરના લાકડાથી હલાવીને ગાળવાથી ઉંચી જાતની ચાંદી થાય છે.

( ૧૦ ) અંધેડાના ખાતરના પાણીથી તાંબાનાં પતરાં ઉપર લેપ કરી તેને અગ્નિમાં ઉનાં કરી અને તે પાણીમાં બોળવાં, એની રીતે તેનો વારંવાર લેપ કરી ગરમ કરી તેજ પાણીમાં બોળી ઠંડાં કરવાં એ પ્રમાણે સાત વખત કરવાથી રૂના જેવાં તે પત્રાં થઇ જાય છે.

( ૧૧ ) ૪ ભાગ જવખાર; ૪ ભાગ ટંકણ, ૪ ભાગ સાજીખાર, સફેદ અભ્રકનું ચુર્ણ ૨ માસા, ૨ ભાગ મનસીલ સર્વને ખાંડી વસ્ત્ર-

ગાળ ચુર્ણ કરી, કાકમાસીના રસમાં ઓગાળી પછી ૪ રૂપીયાભાર પીતળનાં પત્રાંને ગરમ કરી તે રસમાં ૨૧ વખત બોળવાં પછી તે પત્રાં જેટલી ચાંદી લઇને તે અને પત્રાં બંને ઓગાળી તેથી દસમા ભાગની ચોખી કલાઈ મેળવી ગાળવાથી રૂપું બને છે.

( ૧૨ ) સાત દિવસ સુધી ૨૪ રૂપિયાભાર લોઢાના ભૂકાને લુણીના રસમાં ઘુંટી તેમાં સાત ટાંક હરતાલનું સત્વ નાંખી માટીની મુસમાં રાખી કપડ મટી કરી તેને કોયલામાં મુકી ધમણથી ગરમ કરવું એમ ત્રણ વખત કરી તેને કલઇનાં સાત ટાંક પત્રાં ઉપર પાથરી એક વાસણમાં મૂકી તળે અગ્નિ કરી કલાઈ અને ચુર્ણને એકત્ર ગાળવું, પછી તેમાં ઉપર લોહ અને સાત ટાંક ઉપરનું લોહ તથા હરતાલનું ચુર્ણ ઉમેરી પછી તેમાં ચાંદી ઉમેરી મુસમાં ગાળી કાઢી લેવું. પછી સાજીખાર ચોપડી તપાવી શુદ્ધ કરેલાં પીતળનાં પતરાંમાં છઠ્ઠા ભાગનું આ ચુર્ણ મેળવી મુસમાં ઘાલી ગાળવાથી ચાંદી જેવું થાય છે. તેમાં તેટલી બીજી ચાંદી મેળવી ગાળવાથી રૂપું થાય છે,

( ૧૩ ) બકરીને ચણાના લોટ સાથે કલાઇનો ઝીણો ભુકો મેળવી પંદર દિવસ ખવરાવવો પછી તેની લીંડીઓ એકઠી કરવી. પછી તે લીંડીઓને બાળી ભસ્મ કરવાથી તેમાંથી રૂપાના રવા નીકળે છે.

( ૧૪ ) પારો, ગંધક, વછનાગ અને હરતાલ એકેક ભાગ, સોમલ ૨ ભાગ લઇ તેમાં સર્વની બરોબર તાંબાનું ચુર્ણ મેળવી વજ્ર મુષમાં ઘાલી બંધ કરી અગ્નિમાં તાવવાથી તાંબું સફેદ થાય છે પછી તેમાં તેટલીજ ચાંદી મેળવી ગાળવાથી ગામઠી રૂપું બને છે.

( ૧૫ ) મરડાશીંગના રસમાં, પારો, સોમલ, હરતાલ અને કલાઇ-ભષ્મ સરખે ભાગે લઈ ત્રણ દિવસ ઘુંટવું, પછી તેમાં રૂપાના વરખ ૨ ભાગ અને ૧ કુકડાનું ઇંડું ઉમેરી ઘુંટવું, પછી ગોળો વાળી વજ્ર-મુષમાં ઘાલી બંધ કરી માટીના હાંલ્લામાં અડધી રેતી ભરી પછી તે વજ્રમુષ મુકી બાકીની મુખ સુધી રેતી ભરી ઢાંકણું ઢાંકી મુખ બંધ કરી મંદ, મધ્યમ અને તિવ્ર એમ ચાર ચાર પહોર અગ્નિ આપી પકવવું પછી ઉતારી ત્રણ ચાર દિવસે ઠંડુ થયે મુષમાંથી ભષ્મ કાઢી તેમાં ૧ ભાગ ભષ્મ અને ૧૬ ભાગ તાંબુ મેળવી વજ્રમુષમાં મુકી ગાળી લેવાથી રૂપું બને છે.

( ૧૬ ) ૧૯ ભાગ જસત, ૧૩ ભાગ નીકલ, ૨॥ ભાગ ચાંદી, ૧૨ ભાગ લોહચુર્ણ, ૫ ભાગ તાંબુ સર્વને ગાળીને ઢાળકી પાડવાથી બનાવટી રૂપું બને છે.

# પ્રકરણ ૯૧ મું.

## બનાવટી ધાતુ બનાવવી.

**કાંસું બનાવવું**—૩ ભાગ કલાઇ ને ૫ ભાગ તાંબુ બંનેને ગાળવાથી કાંસું બને છે.

૩ ભાગ કલાઈ ને ૧૩ ભાગ પીતળ એકત્ર ગાળવાથી હલકું કાંસું બને છે.

**પીતળ બનાવવું**—૧ ભાગ જસતને મુસમાં નાખી તે ઉપર કાળી માટી નાંખી તે ઉપર ૩ ભાગ તાંબુ મુકી તે પર કોયલાનો ભૂકો ભભરાવી તે મુસને બંધ કરી અગ્નિમાં ગાળવાથી જસતનો તાંબામાં પ્રવેશ થઇ એકત્ર ગળી જવાથી પીતળ થાય છે.

**મોટા ઘંટ બનાવવાની (ભરત) ની ધાતુ**—૨૬ ભાગ કલાઇ, ૨ ભાગ જસત, ૧ ભાગ લોઢું, અને ૭૧ ભાગ તાંબાને એકત્ર ગાળવાથી તૈયાર થાય છે.

**ઘંટડીઓની ધાતુ**—૧ શેર, કલાઇ ને ૩ શેર તાંબાને ગાળવાથી તૈયાર થાય છે.

**જર્મન સીલ્વર**—૩૦ ભાગ જસત, ૨૦ ભાગ નીલમ નામની ધાતુ અને ૫૦ ભાગ તાંબાને એકત્ર કરી ગાળવાથી જર્મન સીલ્વર નામની ધાતુ બને છે.

**ભરત બનાવવું**—૭૬ ભાગ ત્રાંબુ, ૫૯ ભાગ કલાઇ, ૪૮ભાગ પીતળ સર્વને ગાળવાથી ભરતની ધાતુ થાય છે, તેનાં વાસણ બને છે.

**ચાંદ બનાવવાની ધાતુ**—૫૦ ભાગ તાંબુ ને ૪ ભાગ કલાઇને ગાળવાથી થાય છે.

**જુઠાં ઘરેણાં બનાવવાની ધાતુ**—૩ ભાગ સીસુ, ૧૮ ભાગ જસત, ૩ ભાગ કલાઈ અને ૭૨ ભાગ તાંબુ સર્વને ગાળવાથીથાય છે.

**બંદુકની ગોળીઓ બનાવવી**—૯૮ ભાગ સીસું ને ૨ ભાગ સોમલ એકત્ર કરી ગોળીયોનાં બીબાંમાં ઢારવાથી તૈયાર થાય છે.

**તોપના ગોળા બનાવવાની ધાતુ**—૯ ભાગ ત્રાંબુ, ૧ ભાગ કલાઇ બંનેને ગાળી ગોળાનાં બીબાંમાં ઢારવાથી તૈયાર થાય છે.

**સોનામાંથી ભેગ કાઢવા માટે ગાળવાની રીત**—નાઇટ્રીક એસીડમાં દશ ઘણું પાણી રેડી ભેગવાળું સોનું તેમાં નાંખવાથી સોનાની રજ તળે ઠરશે અને ભેગવાળી ધાતુનો રસ થઈ જશે. પછી

ઉપરનું પાણી નીતારી લઈ તળેની સોનાની રજકણોને કુલડીમાં નાંખી ગાળી ઢાળકી પાડી દેવાથી ચોખું સોનું નીકળે છે. પછી તે પાણીમાં ૧ા શેર પાણીએ ૨ પૈસાભાર મીઠું નાંખવાથી ભેગવાળી ધાતુની રેતી થઈ તળે જામશે તેને ગાળી ઢાળકી પાડી જુદી કરી લેવી.

**લોઢાનો રસ કરવો**—કુલડીમાં લોઢાને નાંખી લાલચોળ થતાં સુધી ગરમ કરી લાલ થયે તેમાં ૭ ટાંક ગંધક અથવા હરતાલનું ચુર્ણ નાંખવાથી તે લોઢું જલ્દી ઓગળી રસ થાય છે. પછી તેને બીબાંમાં રેડવાથી તેની તે બીબાંના આકારની વસ્તુ બની જાય છે.

**કોઈ પણ ધાતુનો રસ કરવો**—૨ ઔંસ સુરોખાર, મીઠું અને ટાર્ટર ૧ ઔંસ, ૦ાા ઔંસ ગંધક સર્વનું બારીક ચુર્ણ કરી તેમાંથી ૧ ઔંસ લઈ જે ધાતુ ગાળવાની હોય તે ધાતુના ભૂકામાં નાંખી કુલડીમાં નાંખી અગ્નિમાં ગાળવાથી તે ધાતુનો રસ થાય છે.

**સોનાની જણસો સાંધવાની તાંબા રાઈ**—૫ વાલ ત્રાંબુ અને ૧ તોલો સોનું બંનેને ગાળી પતરાં બનાવી તે સાંધવાની જણસોના સાંધામાં તેનો કકડો મુકી ગરમ કરવાથી સંધાઈ જાય છે.

**રૂપાની જણસો સાંધવાની–રાવતી**—૧ તોલો ચાંદી ૫ વાલ જસત, અને ૫ વાલ ત્રાંબુ સર્વેને ગાળી તેનાં પતરાં બનાવી નાના નાના કકડા કરવા પછી સાંધવાની જણસોને એકત્ર કરી સાંધા ઉપર આ કકડાને ખડીઆખારના પાણીમાં પલાળી રેણવાળી જગ્યાએ મુકીને કરવા દઈ અગ્નિ પર તપાવવાથી સંધાઈ જાય છે.

**જાડા દાગીનાને સાંધવા**—મોટા દાગીનાના સાંધા ઉપર ખડીયાખારનું પાણી ચોપડી ઉપર મોરથુથુ ઘસીને અગ્નિ ઉપર તપાવવાથી સાંધો સંધાઇ જાય છે.

**જર્મનસીલ્વર સાંધવાનું રેણ**—૪ ભાગ જર્મનસીલ્વર અને ૫ ભાગ જસત મેળવી ગાળવાથી તૈયાર થાય છે.

**જંગાલ બનાવવો**—૦ા શેર ત્રાંબાના ભૂકાને ત્રાંબાના વાડકામાં નાંખી તેમાં ૦ાા શેર નવસાર નાંખી તે વાડકાને લીંબુના રસ ભરેલા ત્રાંબાના વાડકામાં ડુબાડવો, પછી ઢાંકી ચાલીસ દીવસ રાખી મુકવો. લીંબુનો રસ સુકાઈ જાય તો નવો નાંખવો, પછી તે ત્રાંબાનો ભૂકો વાટી સુકવી લેવાથી જંગાલ થાય છે.

**ટાઇપ માટે ધાતુ બનાવવી**—ત્રણ ભાગસીસામાં ૧ ભાગ સુરમો એન્ટીમની મેળવી ગાળવાથી ઝીણા ટાઇપ બનાવવાની ધાતુ થાય છે.

(૨) પાંચ ભાગ સીસું ને ૧ ભાગ સુરમો એકત્ર ગાળવાથી તેથી જરા મોટા ટાઇપ બને તેવી ધાતુ થાય છે.

(૩) ૭ ભાગ સીસું ને ૧ ભાગ સુરમાને ગાળવાથી મોટા ટાઇપ બનાવવાની ધાતુ થાય છે, ૭ ભાગ સીસું ને ૧ ભાગ સુરમાને ગાળવાથી નરમ ટાઇપની ધાતુ થાય છે. ૯ ભાગ સીસામાં ૧ ભાગ સુરમો ગાળવાથી હલકા ટાઇપ બનાવવાની ધાતુ થાય છે.

## પ્રકરણ ૯૨ મું.

## ધાતુઓને ધોઈ સાફ કરવી.

**સોનાના દાગીના ધોવા**—૪ ભાગ નવસાર, ૪ ભાગ સુરોખાર અને ૪ ભાગ જંગાલને સરકામાં વાટીને દાગીના ઉપર લગાવી સ્વચ્છ કરવાથી સાફ થાય છે.

(૨) કોકમ, આંબલી અથવા લીંબુના રસમાં પાણી રેડી તેમાં મીઠું નાંખી ઉકાળી તેમાં સોનાના દાગીના ઉકાળી કાઢવાથી સ્વચ્છ થાય છે.

**રૂપાની જણસો ધોઇ સ્વચ્છ કરવી**—આંબલીના પાણીમાં દાગીના નાંખી ઉકાળી સ્વચ્છ કરવા.

**પીતળ તાંબુ વિગેરે સ્વચ્છ કરવું**—નાઈટ્રીક એસીડ, સલ્ફ્યુરીક એસીડ, મોરીઆટીક એસીડ સર્વને એકત્ર કરી તેમાં પીતળ કે તાંબાની જણસ બોળી તરતજ પાણીમાં ધોઈ સાફ કરવી. આમ બે ત્રણવાર કરવાથી સ્વચ્છ થાય છે.

**જરમન સીલ્વર સ્વચ્છ કરવું**—૧ ભાગ પાણીમાં, ૨ ભાગ ચુનો, ૧ ભાગ સ્પીરીટ ઓફ સાલએમોનીક, ૧ ભાગ ઓલીવ ઓઇલ, એકત્ર કરી લાહી જેવું થયે જર્મન સીલ્વરના વાસણ ઉપર ઘસવાથી સ્વચ્છ થાય છે.

**લોહા ઉપરથી કાટ કાઢવો**——૧ શેર ચરબીમાં ૦ાા ઔંસ કપુર નાંખી દેવતા ઉપર ઓગાળી ઠંડુ થયે કાટ ઉપર ચોપડી સુકાવા દઈ પાણીથી ધોઈ સાફ કરવી.

(૨) મીઠું અને મીણ એકત્ર કરી કાટ પર ઘસવાથી સ્વચ્છ થાય છે.

**લોઢાની નળીમાંથી** કાટ કાઢવો—૧૦ ભાગ પાણીમાં ૧ ભાગ સલ્ફ્યુરીક એસીડ મેળવી તેમાં લોઢાની કાટવાળી નળી ડુબાડી પછી ચુનાના પાણીને ગરમ કરી તેમાં ડુબાડી પછી લાકડાના વ્હેરથી સાફ કરવી.

**પીતળની વસ્તુઓ પર અક્ષરો કોતરવા**—ટર્પેનટાઇન તેલમાં મીણને દેવતા વડે ઓગાળી તે વડે પીતળ ઉપર લખી થોડીવાર પછી તેને નાઇટ્રીક એસીડમાં બોળવાથી અક્ષર કોતરાઈ જશે.

## પ્રકરણ ૯૩ મું.

## ધાતુ ઉપર ગીલેટ-ઢોળ ચઢાવવો.

અનેક ધાતુઓ ઉપર સોનાનો, રૂપાનો, તાંબાનો અને કલાઇનો ઢોળ ચઢાવાય છે. જેથી તે ધાતુ જે ધાતુનો ઢોળ ચઢાવ્યો હોય તેવી થાય છે.

પ્રથમ જે વસ્તુ ઉપર ઢોળ ચઢાવવો હોય તે વસ્તુને સ્વચ્છ કરવી કે તેના ઉપર મેલ રહે નહિ તેને રેતી અને પાણીવડે ઘસી બ્રાસવડે સાફ કરી, વાળાકુંચીઓથી ખોતરી મેલ કાઢી નાંખી કુચા વડે ચાકની ભૂકીથી માંજી સાફ કરવી. કેટલીક ન સાફ થાય તેવી ચીજોને કાસ્ટીક પોટાસના ઉકળતા પાણીમાં નાંખીને ધોઈ સાફ કરવામાં આવે છે. સ્વચ્છ કરેલી વસ્તુ ઉપર ઢોળ સારી રીતે ચઢે છે.

વીજળીની મદદવડે ગીલેટ કરી શકાય છે તેમ સાદી રીતે પણ ગીલીટ થઇ શકે છે.

### વીજળીની મદદ વડે ઢોળ ચઢાવવો.

**વીજળીની બેટરી બનાવવી—વીજળીને ઉત્પન્ન કરવી,** એક તાંબાનું પવાલું નવ ઈંચ લાંબુ અને પાંચ ઈંચ પહોળું લઈ તેમાં તેથી નાનું પાંચ ઈંચ લાંબુ અને ૨॥ ઈંચ પહોળું માટીનું પવાલું મુકવું પછી દસ ઈંચ લાંબો અને ૧ થી ૧૧ ઈંચ જાડો જસતનો ગોળ કડકો લઈ એક વાંસની સળીએ બાંધીને માટીના પવાલામાં એવી રીતે લટકાવવો કે તે તાંબાના પવાલાને અડકે નહિ પછી ૧૪ તોલા મોરથુથું ઉકળતા પાણીમાં નાંખવાથી ઓગળી જઇ પાણીમાં મળી ગયે તે પાણી તાંબાના પવાલામાં નાંખવું પછી તેમાં થોડો ગંધ-

કનો તેજાબ ( સલ્ફ્યુરીક એસીડ ) નાંખવો, અને પછી માટીના પવાલામાં ૧૨ તોલા મીઠું મેળવેલું પાણી અથવા તો હાઇડ્રોક્લોરીક એસીડ પાણીમાં મેળવી નાંખવું. પછી એક તાંબાનો તાર લઇ તેનો એક છેડો જસતના પતરા જોડે બાંધી બીજો છેડો બહાર કાઢવો, પછી બીજો એક તાંબાનો તાર લઇ તેનો એક છેડો તાંબાના વાસણ જોડે મુકી બીજો છેડો છુટો રાખવો. આ બે છેડા છુટા રહેશે તેમાંથી તાંબાના પવાલા જોડે જડવામાં આવેલા તારનો છુટો છેડો ગીલીટ કરવાને માટે ભરવામાં આવેલી ચીજોવાળા વાસણમાં રાખવામાં આવેલા ધાતુના પતરા જોડે રાખવો અને બીજા તારનો છેડો ઢોળ ચઢાવવાની ચીજો જોડે સાંધવો.

હવે જે ધાતુનો ઢોળ ચઢાવવો હોય તેનું પ્રવાહી બનાવી, એટલે તેનો ખાર બનાવી પછી પ્રવાહી બનાવવું, જે તે ધાતુને તેજાબ કહેવાય છે. તેને એક વાસણમાં ભરી તેમા જે ચીજોને ઢોળ ચઢાવવાનો હોય તેને સ્વચ્છ કરીને બોળવામાં આવે છે, અને આ પ્રમાણે તે પદાર્થવાળા વાસણમાં વીજળીનો પ્રવાહ ઉપર પ્રમાણે બનાવેલી બેટરીમાંથી વાળાદ્વારા લાવવામાં આવ્યો હોય છે તો સારો ગીલેટ થાય છે.

તેમાં ધાતુનો એક છેડો અગર પતરૂં ઢોળ ચઢાવવાની ચીજોથી લગાર છેટે રાખવામાં આવે છે, બાદ આ પાત્રની નજીક બીજાં વાસણ રાખી તેમાં એક તાંબાનું અને બીજું જસતનું એમ બે પત્રાં ગોઠવી તે વાસણમાં પાણી રેડી તેમાં સલ્ફ્યુરીક ( ગંધકનો ) કે નાઇટ્રીક ( સુરાખારનો ) એસીડ ( તેજાબ ) થોડોક ઉમેરવામાં આવે છે, પછી તાંબાના પતરાને તાંબાનો વાળો જોડી તેનો ધાતુના પ્રવાહી ભરેલા વાસણમાં મુકેલા ધાતુના કકડા કે પતરા સાથે વળગાડવામાં આવે છે અને જસતના પતરાને પણ એજ ધાતુનો વાળો કે તાર બાંધી તેનો બીજો છેડો ઢોળ ચઢાવવાની ચીજો સાથે સાંધી વીજળીનો પ્રવાહ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે.

ઉપર બેટરી બનાવવાની રીતમાં લખ્યા પ્રમાણે તાંબાના પવાલામાં મુકેલા માટીના પવાલામાં લટકાવેલા જસતના કકડા અને તેમાં ભરેલા તેજાબવાળા પાણીના સંયોગથી અદૃશ્ય રૂપે વીજળી પ્રગટ થાય છે. તે જસતના પતરામાં ઉત્પન્ન થઇ પ્રવાહી પદાર્થમાં પ્રવેશ કરી તાંબાના પતરામાં પેસી તેની જોડે સાંધેલા વાળામાં થઇ પહેલા પાત્રમાં મુકવામાં આવેલા ધાતુના પતરામાં જઇ તેને ઓગાળી ઢોળ ચઢાવવાની વસ્તુ ઉપર ઢોળ ચઢાવી પછી તે ચીજ સાથે

બાંધેલા વાળામાં થઇને પાછી બીજા પાત્રમાં મુકેલી જસતની પ્લેટમાં તેની ઉપરની પ્લેટમાં થઇને પ્રવેશ કરે છે.

આ પ્રમાણે વીજળીને ઉત્પન્ન કરવા માટે જસત અને તાંબાની પ્લેટો જે વાસણમાં રાખવામાં આવે છે તેને બેટરી કહે છે.

જે વાસણમાં ઢોળ ચઢાવવાની વસ્તુ મુકવામાં આવે છે તેને ડીપોઝીટીંગસેલના નામે અને તેમાં મુકેલા ધાતુના પતરાને 'એનોડ'-ના નામે ઓળખવામાં આવે છે.

વીજળીની જુદી જુદી જાતની બેટરીઓ બનાવવામાં આવે છે, અને તે વડે મશીનો, અને વરાળ યંત્રો ચલાવવામાં, દીવા બાળવામાં અને ટ્રામો ચલાવવામાં આવે છે.

તેવીજ રીતે વીજળીના પ્રવાહથી ધાતુઓને ગીલેટ કરવામાં આવે છે.

વીજળીની મદદથી ઢાળ ચઢાવવા માટે બેટરી તૈયાર થયા પછી ઢોળ ચઢાવવાના વાસણમાં જે પદાર્થનો ઢોળ ચઢાવવો હોય તેનું નિચે પ્રમાણે પ્રવાહી રેડી તેમાં બેટરીના તારથી ઢોળ ચઢાવવાના વાસણમાં વીજળીનો પ્રવાહ ઉત્પન્ન કરી તેમાં જે વાસણને ઢોળ ચઢાવવો હોય તે બોળવાથી ઢોળ ચઢે છે.

**તાંબાનો ગીલેટ કરવો**—દશ શેર પાણીમાં બશેર મોરથુથુ ઓગાળી, તેમાં ૨૦ તોલા સલ્ફ્યુરીક એસીડ, ( ગંધકનો તેજાબ ) ઉમેરી ગાળી લેવું. આ પ્રવાહી પીતળની વસ્તુઓ ઉપર તાંબાનો ઢોળ ચઢાવવાને કામ આવે છે. પણ લોઢા કે જસતના ઉપર તાંબાનો ઢોળ ચઢાવવો હોય તો મોરથુથાને બદલે સાયનાઇડ ઓફ્ કોપરનું પ્રવાહી ઉમેરવું. એટલે પાંચશેર પાણીમાં ૧ શેર શુદ્ધ સાયનાઇડ ઓફ્ પોટાસ ઉમેરી તેમાં ઓગાળી શકે તેટલો સાયનાઇડ ઓફ્ કૉપર ઓગાળવું, તેમાં પછીથી ૫ તોલા સાયનાઇડ ઓફ્ પોટાસ ઉમેરવો. પછી ઉપયોગ કરતી વખતે ગરમ કરી ઉપયોગ કરવો.

ઢોળ ચઢાવવાના પ્રવાહીમાંના 'એનોડ' (વાસણ) નજીક ઢોળ ચઢાવવાની વસ્તુ રાખીને બોળવી. તાંબાનો એક કલાકની અંદર ઉત્તમ ઢોળ ચઢે છે.

**રૂપાનો ગીલેટ કરવો**—પચાસ ટકા જેટલો શુદ્ધ સાયનાઇડ ઓફ્ પોટાશ ૧ શેર લઇ તેને ૫ શેર પાણીમાં ઓગાળી તેમાં ડબલ સાયેનાઇડ ઓફ્ સીલ્વર ઓગળી શકે તેટલું નાંખી ઉકાળવું પછી

તેમાં ૫ તોલા સાયોનાઇડ ઓફ પોટાસ ફરીથી નાંખી ઉપયોગમાં લેવું. અડધા કલાકમાં રૂપાને ઢાળ ચઢી શકે છે.

**સોનાનો ઢાળ ચઢાવવો**—ઉપર કરતાં ફેર એટલોજ છે કે સાયોનાઇડ ઓફ સીલ્વરને બદલે સાયોનાઇડ ઓફ ગોલ્ડ ઉપરનાજ વજને ઉમેરવામાં આવે છે. એટલે પોટાશના ૧૦ શેર પ્રવાહીમાં ૧ ઔંસ સાયોનાઇડ ઓફ ગોલ્ડ ઉમેરવો, અને જો તે ન ઓગળે તો પછી તેમાં તેથી ચોથા ભાગે ફ્રીયોસાયોનાઇડ ઉમેરવો જેથી એથી ત્રણ મીનીટમાં સોનાનો ગીલેટ ચઢી શકે છે.

## વીજળીની બેટરીની મદદ સિવાય ગીલેટ કરવો.

**સોનાનો ઢાળ ચઢાવવો**—૧ ભાગ કલોરાઇડ ઓફ ગોલ્ડને પાણીમાં ઓગાળી તેમાં એસીડ કાર્બોનેટ ઓફ પોટાસ ૩૫ ભાગ મેળવવો. પછી એસીડ કાર્બોનેટ ઓફ પોટાસ ૩૦ ભાગ અને ૨૦૦ ભાગ પાણી બંનેને સાથે ઓગાળી ઉપરની મેળવણીમાં મેળવી બે કલાક સુધી લીલો રંગ થતાં સુધી ઉકાળી નીચે ઉતારી તેમાં જસતના તારથી રૂપાની કે જર્મન સીલ્વરની વસ્તુઓ બાંધીને બોળવાથી સોનાનો ગીલેટ ચઢે છે.

**રૂપાનો ગીલેટ કરવો**—૧૦ શેર પાણી, સાયેનાઇડ ઓફ પોટાસીયમ ૧ શેર, અને ત્રણ ઔંસ નાઇટ્રેટ ઓફ સીલ્વરને ભેગી કરીને ઉકાળવી. પછી ઢાળ ચઢાવવાની વસ્તુઓને તેમાં બોળીને હલાવવાથી રૂપાનો ઢાળ ચઢે છે.

(૨) ૧૧ ભાગ મીઠું, ૩ ભાગ વૅાશીંગ સોડા, અને કલોરાઇડ ઓફ સીલ્વર ૧ ભાગ સર્વને મીશ્ર કરી તે દુધ જેવું પાતળી થાય તેટલું પાણી રેડવું અથવા કલોરાઇડ ઓફ સીલ્વરને પાણી સાથે ઓગાળી તેમાં ખાવાનું મીઠું મેળવી દુધ જેવી પાતળી બનાવવી પછી ઢાળ ચઢાવેલી વસ્તુને સ્વચ્છ કરી પછી લાકડાંપર ચીંથરૂં વીંટાળી તેને ઉપરના પ્રવાહીમાં બોળી તે વડે તે વસ્તુ ઉપર લગાવવું, પછી તેની સપાટી રૂપેરી થાય ત્યારે ધોઇ નાંખી સુકવી દેવાથી રૂપેરી ગીલેટ ચઢી જશે.

**તાંબાનો ગીલેટ કરવો**—પાણીમાં મોરથુથાને ઓગાળી તેમાં તેથી દસમા ભાગે સલ્ફ્યુરીક એસીડ મેળવેલું પાણી ઉમેરી તેમાં સ્વચ્છ કરેલી લોઢાની વસ્તુ બોળી એકાદ બે મીનીટ રહેવા દઇ પછી બહાર કાઢી ધોઈ ઉકળતા પાણીમાં ઝબકોરી કાઢી ગરમ કરેલા વ્હેરમાં સુકવવાથી તાંબાનો ગીલેટ ચઢી જાય છે.

( ૨ ) ૧૦ ભાગ નાઈટ્રીક એસીડ, ૧૦ ભાગ ક્લોરાઇડ ઓફ કોપર, ૮૦ ભાગ હાઇડ્રોક્લોરીક એસીડ લઈ પાણી જોડે મિશ્ર કરી તેમાં ઢોળ ચઢાવવાની વસ્તુને સ્વચ્છ કરી બોળી કાઢી ઉનના કપડાથી સાફ કરવાથી તાંબાનો ગીલેટ થઈ શકે છે.

( ૩ ) નાઈટ્રીક એસીડમાં તાંબાના કકડા નાંખી પીગળાવી તેમાં લોઢાના વાસણુને બોળીને કાઢી લેવાથી તાંબાનો ગીલેટ ચઢે છે.

**કલાઈનો ગીલેટ ચઢાવવો**—ક્રીમ ઓફ ટાર્ટરનું પ્રવાહી કરી ઉકાળી ગરમ કરી તેમાં એક દાણીયા કલાઇ નાંખવાથી ઓગળી જશે પછી તેમાં પીતળ કે તાંબાના જે વાસણોપર કલઇનો ગીલેટ કરવો હોય તે બોળી કાઢવાથી અને એક બાજુ ગીલેટ કરવો હોય તો તેમાં તે પ્રવાહી ચોપડવાથી કલાઇ થઈ જાય છે.

( ૨ ) ક્લોરાઇડ ઓફ ટીન ૧ ઔંસ, નવસાર અને ફટકડી ૨ શેર, પાણી ૫૦ શેર બધાંને ચુલે ઊકાળી તેમાં કલાઇ કરવાના વાસણ બોળી હલાવવાથી કલાઈ ચઢી જશે. જેમ જેમ કલાઇ ચઢતી જાય તેમ તેમ ક્લોરાઇડ ઓફ ટીન ઉમેરતા જવું.

**ક્લોરાઇડ ઓફ ટીન બનાવવું**—હાઇડ્રોક્લોરીક એસીડને તપાવી તેમાં કલાઈની ઝીણી પતરીઓ નાંખવાથી તેજાબ બળી જતાં જે બાકી રહે તે ક્લોરાઇડ ઓફ ટીન સમજવું.

આ પ્રમાણે ગીલેટ કરવામાં વીજળીની મદદ વડે કરેલો ગીલેટ જો કે ટકાઉ થાય છે ત્યારે ખર્ચ વધુ પડે છે અને આમ સાદી રીતે ચઢાવતાં ખર્ચ ઓછું આવે છે ત્યારે થોડો વખત ટકે છે.

**પીતળના તારને કલાઈ કરવી**—એક કુંડીમાં ઓગાળેલી કલાઇ અને બીજામાં જસતનું પાણી ભરી તારનું ગુચળું પોટાશના પાણીમાં ઉકાળી જસતના પાણીમાં બોળી કલઇના પાણીમાં બોળી બહાર કાઢવાથી કલાઇ ચઢી જશે.

(૨) સાઇનેડ ઑફ પોટાસના પાણીમાં કલાઇનો ભૂકો મેળવી તેમાં કલાઇ ચઢાવવાનું વાસણ નાંખી ઉકાળવાથી કલાઇ ચઢી જશે.

(૩) ૪૦ શેર પાણીમાં ૭ શેર ક્રીમ ઓફ ટાર્ટરને ગાળી તેમાં આઠ શેર કલાઇનું ચુર્ણ નાંખી ઉકાળવું તેમાં કલાઇ ચઢાવવાનું વાસણ ઉકાળવાથી કલાઇ ચઢી જશે. ક્રીમ ઓફ ટાર્ટરને બદલે કાસ્ટીક સોડા કે પોટાસ વાપરી શકાય છે.

(૪) નવસારના પાણીમાં કલાઈ કરવાનાં લોઢાનાં કે તાંબાનાં સ્વચ્છ કરેલાં વાસણુને બોળી ઓગાળેલી કલાઈમાં બોળવાથી કલાઇ ચઢી જાય છે.

(૫) નવસારને ફુલાવી ચુર્ણ કરવું પછી કલાઈ કરવાના વાસણને ખુબ તપાવી લાલચોળ કરી તેમાં નવસારની ભૂકી નાંખી પછી જરા કલાઈ ઘસી રૂના ડુચા વતી બધે ઘસવાથી આખા વાસણે કલાઇ થાય છે.

**જસતનો ગીલેટ કરવો**—કલોરાઇડ ઓફ ઝીંકને પાણીમાં ઓગાળી તેમાં જસતનો ભૂકો નાંખી તેમાં સ્વચ્છ કરેલા વાસણને મુકી ઉકાળવાથી જસતનો ગીલેટ થઈ જશે. વાસણ ગરમ કરી તેમાં ઉપરનું મિશ્રણ નાંખી ઉકાળવાથી પણ જસતનો ગીલેટ થાય છે.

**ગીલટ ચઢાવવાની સોનેરી ભૂકી**—(૧) સોનાના વરખને મદમાં વાટી ગરમ પાણી મેળવી હલાવી ઠરવા દઇ નિતારી કાઢવું આમ ત્રણ ચાર વખત કરવાથી તળે ઠરેલો ભૂકો સોનાનો ગીલેટ કરવામાં કામ આવે છે.

(૨) ગંધક, વાઇટ ઓફ સોડા અને કલાઇને કુલડીમાં નાંખી અગ્નિ ઉપર ઓગાળવું અને પીળું થાય ત્યાં સુધી હલાવવું. એટલે સોનેરી રંગની ભૂકી બનશે તે લાકડાનાં ચોકડાં તથા ધાતુ ઉપર સોનેરી ગીલેટ ચઢાવવાના કામમાં આવે છે.

**ચાંદીનો ગીલેટ ચઢાવવાની ભૂકી**—૧૨ ઔંસ પાણીમાં ૧ ઔંસ સીલ્વરનાઇટ્રેડ પીગળાવી તેમાં ૨ ઔંસ સાયેનાઇડ ઓફ પોટાસ નાંખી હલાવવું પછી ઠરવા દઇ તેમાં પ્લાસ્ટર ઓફ પેરીસ ઉમેરી ભૂકો સુકવી રહેવા દેવો તે વાસણ ઉપર ઘસવાથી ચાંદી જેવો ગીલેટ થાય છે.

(૨) ચાંદીના વરખ મદમાં વાટી ગરમ પાણીથી ધોઇ નાંખવાથી તળે ભૂકી ઠરે છે તેથી ચાંદી જેવો ગીલેટ થાય છે.

**કાગળ કે લાકડા પર સોનેરી ગીલેટ કરવો**—૧ ભાગ પીળો રંગ ખુબ વાટી તેમાં ૨ ભાગ કોપાલ* વારનીસ, ૩ ભાગ અળસીનું તેલ, ૪ ભાગ ટરપેનટાઇન, ૫ ભાગ અળસીનું તેલ, મેળવી ખુબ ઘુંટી સીસીમાં ભરી રાખવું કે કાગળ કે લાકડા ઉપર ચોપડવાથી સોનેરી ગીલેટ થાય છે.

# પ્રકરણ ૯૪ મું.

## લાકડાંને રંગવાના તથા તે સંબંધી કેટલાક પ્રયોગો.

**લાકડાં ઉપર લાલ રંગ ચઢાવવો**—૨ પૌંડ પતંગના લાકડાંના કકડા, ૭ા શેર પાણીમાં ઉકાળી તેમાં ૧ા રૂપિઆભાર વાટેલી ફીરમજ નાંખી અડધા કલાકે ઉતારી પછી ટાઢું પડવા દઈ તેમાં ૧ા ભાર હળદર ૨ાા શેર પાણીમાં ઉકાળી રેડવું, પછી લાકડા પર લગાવવાથી લાલ રંગ ચઢે છે.

**લાકડાં પર લીલો રંગ ચઢાવવો**—૧૦ તોલા જંગાલ, ૧ા તોલો લીલો રંગ, ૧ા ભાર ગળી એ સર્વને વાટી ૩ાા શેર સરકામાં એકત્ર કરી લાકડા પર ચઢાવવાથી લીલો રંગ થાય છે.

**ચળકાટવાળો રંગ**—૨ શેર બોયર ઓફ મેગ્નીસીયમને વાટી ૧૦ શેર અળસીના તેલમાં નાંખી ગરમ કરી તેમાં ૧૦ પૌંડ અળસીનું ઉકાળેલું તેલ ધીમે ધીમે મેળવી ૨૦ મિનીટ ઉકાળી પછી નિચે ઉતારી ગાળી લાકડાના પાટીયા પર ચઢાવવાથી સારો રંગ ચઢે છે. તેને ચળકાટ લાવવા લાખનો હાથ મારવો.

**કાળો રંગ ચઢાવવો**—પાણીમાં માયાંનું અને હીરાકસીનું ચુર્ણ ઉકાળી તે લાકડાને લગાવવાથી કાળો રંગ ચઢે છે.

**આસમાની રંગ**—સલ્ફરીક એસીડ ૧ પૌંડ લઈ તેમાં ૦। શેર ગળી ઓગાળી ઘુંટી તેમાં પાણી રેડી લગાવવાથી આસ્માની રંગ થાય છે.

**પાલીસ કરવાં**—૧ પાઇન્ટ રેકટીફાઇડ સ્પીરીટમાં ૨ ઔંસ સફેદ રાજન અને ૨ ઔંસ શીલ લાખ ઓગાળી ગરમ કરી લાકડાં પર લગાવવાથી લાકડું પાલીસ થાય છે.

**લાકડાંના જુના રંગને ઉખેડવો**—૧ શેર કાર્બોનેટ ઓફ પોટાસ અને કળી ચુનો ૩ પૌંડ બંનેને પાણીમાં ઓગાળી લાકડા પર લગાવી ૧૨ કલાક રહેવા દઇ ધોઇ નાંખવાથી જુનો રંગ જતો રહી સાફ થાય છે.

**પાણીથી પલળે નહિ તેવું લાકડું**—હીરાકસીના પાણીમાં લાકડાંનાં પાટીયાંને પલાળી પછી કળીચુનાનું પાણી ચોપડવાથી તે પાટીયાં પાણીથી પલળશે નહિ.

**લાકડાંને પથ્થર જેવાં બનાવવાં**—૪ શેર અળસીના તેલમાં ૫૦ શેર રાળ અને ૪૦ શેર ચાક નાંખી ગરમ કરી ઓગાળી તેમાં ૧ શેર ગેરૂ અને ૧ શેર સલ્ફ્યુરીક એસીડ નાંખી હલાવો ઠંડુ થયે લાકડાં પર ચોપડવાથી તે પથ્થર જેવું થાય છે એથી લાકડાંને જીવડાં, હવા કે અગ્નિની અસર થતી નથી.

**લાકડાંને અગ્નિથી બળે નહિ તેવું બનાવવું**—૧ ભાગ હીરાકસીને પાણીમાં ઓગાળી તે વડે લાકડું પલાળી પછી હીરાકસી અને ચીકણી માટીને પાણીથી પલાળી તે પાણી લાકડા પર બે ત્રણ વાર ચોપડવાથી અગ્નિમાં બળશે નહિ.

**હાથીદાંત જેવું લાકડાને બનાવવું**—આઇસીંગ્લાસ ાા ઔંસને ાા પાઇન્ટ પાણીમાં ઉકાળી ઓગાળી તે મલાઇ જેવું થાય ત્યાં સુધી સફેદો નાંખ્યા કરવો, પછી ઉતારી ઠંડુ થયે પાલીસ કરેલા લાકડાં પર લગાવી લીસા ઘુંટા વતી ઘુંટવું. એમ બે ત્રણ વાર કરવાથી હાથીદાંત જેવું તે લાકડું બને છે.

**લાકડાના વ્હેરની વસ્તુઓ બનાવવી**—સલ્ફ્યુરીક એસીડ અને પાણી એકત્ર કરી તેમાં થોડા રોજ લાકડાંનો વ્હેર પલાળી રાખી પછી ચારણીથી ચાળી ભૂકો જુદો કરી તે ભૂકાને સરેસના પાણીમાં ઘુંટી એક રસ કરી પછી તેની લાકડી રમકડાં વિગેરે વસ્તુઓ બનાવવી. સુકાયેથી લાકડા જેવી કઠણ થશે એટલે વારનીસ લગાવી પાલીસ કરવી.

**સાદા લાકડાને અબુનસના લાકડા જેવું બનાવવું**—સલ્ફેટ ઓફ્ આયર્નના ઓગાળેલા પાણીમાં લાકડાને બે ત્રણ વાર ધોઈ સુકવી પતંગના લાકડાંનો ઉકાળો તે ઉપર બે ત્રણ વાર લગાવી સુકવવું પછી પાણીથી ધોઈ નાંખી તેલ વતી પાલીસ કરવાથી બને છે.

**લાકડામાં પડેલી ફાટ સાંધવાનું મિશ્રણ**—૧૬ ભાગ પાણીમાં ૧ ભાગ સરેસ ઉકાળી તેમાં લાકડાનો વ્હેર અને ચાક મેળવી લાકડાની ફાટમાં મેળવવાથી સંધાય છે.

**લાકડાની ચીજો સાંધવી**—૪ ભાગ ફીકા રંગની લાખને ત્રણ ભાગ સ્પીરીટમાં થોડો વખત નાંખી ગરમ જગ્યાએ તે બાટલી રાખી હલાવતા રહી લાખ ગળી ગયે તેને લાકડાં સાંધવાના કામમાં લેવું.

**હાથીદાંતને સાંધવાનું મિશ્રણ**—ચોખા ફીકા નારંગીઆ રંગની ચાપડા લાખ ૪ ઔંસ અને રેકટીફાઇડ સ્પીરિટ ૩ ઔંસ

લેઇ પ્રથમ લાખના ઝીણા ટુકડામાં એક પહોળા મ્હોંની શીશીમાં નાંખી તેમાં સ્પીરીટ નાંખી બુચ દેવો પછી દુરથી તે શીશીને તાપ આપવો જેથી લાખ પીગળી જશે તે હાથીદાંત, કાચ, લાકડાં વિગેરે સાંધવાને ઉપયોગી થાય છે.

**હાથીદાંતની જણુસો સાફ કરવી**—ચીનાઇ વાસણમાં જસતનું પતરૂં મુકી તે ઉપર હાથીદાંતની જણુસ મુકીને તે ડુબે એટલો સ્પીરીટ ઓફ ટરપેન્ટાઇન ભરવો પછી તે વાસણ સૂર્યની ગરમીમાં ત્રણ ચાર દહાડા નાંખી મુકવાથી હાથીદાંત સ્વચ્છ થાય છે.

## પ્રકરણ ૯૫ મું.

## જીવજંતુઓ દુર કરવા.

**સાપ દુર કરવા**—સાપના દર આગળ અથવા તેને રહેવાની રહેઠાણ આગળ જુનાં કપડાં કે જુનાં ચામડાંને બાળી ધુમાડી કરવાથી સાપ જતો રહે છે.

**ઉંદર દુર કરવા**—બ્લીચીંગ પાવડર અને ટારટર મિશ્ર કરી ઉંદરના દર આગળ છાંટવાથી, અથવા વડાગરા મીઠાને વાટી તેના દર આજુબાજુ વેરવાથી ઉંદર જતા રહે છે.

**માંકણ ન થવા દેવા**—લાલ મરચાંનો ઉકાળો માંકણ રહેવાની પોલોમાં ચોપડવાથી માંકણ થતા નથી.

**માંકણને કહાડવા**—પાણીમાં ૧ શેર ફટકડીને ઉકાળી તે પાણી પલંગ વીગેરે માંકણની રહેવાની જગ્યામાં રેડવાથી માંકણ જતા રહે છે.

**ઉધેવ દુર કરવી**—સમુદ્રના પાણીમાં બે લસણની કળીયો વાટી બાટલીમાં ભરી તેમાં મદનાં ૨૦ ટીપાં રેડી બુચ મારી બે ત્રણ દિવસ રાખી મુકી ઉધેવ લાગવાની જગ્યાએ છાંટવાથી ઉધેવ જતી રહે છે.

(૨) દેવદારનાં છોડાં કે ચણકબાલા કપડામાં રાખવાથી ઉધેવ લાગતી નથી.

(૩) ૧૪૪ ભાગ પાણીમાં ૧ ભાગ રસકપુર મેળવી ઉધેવ લાગવાની વસ્તુપર ચોપડવાથી ચઢેલી ઉધેવ જતી રહી નવી ઉધેવ લાગતી નથી.

**કસારી, માકણ કે કીડીને દુર કરવી**—પેટી કે કબાટમાં ટરપેન્ટાઇન તેલ છાંટવાથી તેમાં કીડી, કસારી કે માંકણ થતા નથી.

**ઝાડે કીડીઓ ન ચડે તે માટે**—ઝાડના થડમાં થોડું ખોદી કોલસા, રાખ કે લાકડાનો વ્હેર ભરવાથી કીડીઓ થતી નથી. જ્યાં કીડીઓ બહુ હોય ત્યાં કપુર રાખવાથી કીડીઓ થતી નથી.

**મચ્છર અને ચાંચડ દુર કરવા**—૧૫ ભાગ વ્યાસતેલમાં ૮૦ ભાગ બાઇસલફાઇડ ઓફ કાર્બોન એકત્ર કરી ઘરમાં છાંટવાથી મચ્છર અને ચાંચડ જતા રહે છે.

**અનાજ સળે નહિ તેવો ઉપાય**—અનાજમાં બાઇસલફાઇડ ઓફ કાર્બોનનાં થોડાં ટીપાં નાંખવાથી અનાજ સળતું નથી.

**અનાજમાં જીવડાં ન પડે તેવો ઉપાય**—અનાજના ઢગલામાં વચ્ચે ઉભો લોખંડનો સળીયો ખોસવાથી તેમાં જીવડા થતાં નથી.

**લાકડું ન સળે તેવો ઉપાય**—કોલસીઅમ કલોરાઇડ અને બ્લીચીંગ પાવડરને પાણીમાં ઓગાળી લાકડા ઉપર ચોપડી તે ઉપર હીરાકશીનું પાણી ચોપડવાથી લાકડું મજબુત થાય છે અને સળતું નથી.

(૨) રસકપુર ૧ ભાગ અને ૧૪૪ ભાગ પાણી મિશ્ર કરી લાકડા પર ચોપડવાથી સળતું નથી.

## પ્રકરણ ૯૬ મું.

## કોઈ પણ વસ્તુ ઉપરના ડાઘ કાઢવાનો ઉપયોગ.

### કપડાં ઉપરથી ડાઘ કાઢવા.

**કપડાં પરથી ચીકણા ડાઘ કાઢવા**—૩ ભાગ સ્પીરીટ ઓફ ટરપેન્ટાઈન અને ૧ ભાગ એસેન્સ ઓફ લેમન મેળવી ડાઘ ઉપર ચોપડી થોડીવાર રહેવા દઈ ચોખા પાણીથી ધોઈ સાફ કરવાથી જાય છે.

**કપડા પરથી લોઢાના ડાઘ કાઢવા**—ડાઘવાળા કપડાંને ઠંડા પાણીમાં પલાળી ગરમ ખખળતા પાણીમાં થોડો લીબુનો રસ નાંખી તેમાં એક બે વાર ઉકાળી પછી બહાર કાઢી ઠંડા પાણીથી ધોવાથી જતા રહે છે.

**સોનેરી ફીટ પરના ડાઘ કાઢવા**—સોનેરી ફીટપર ફટકડીનો ભૂકો બસવતી લગાવવાથી ડાઘ જાય છે.

**કસબી કોરપરનો ડાઘ કાઢવો**—કોરના ડાઘવાળા ભાગ ઉપર રેકટીફાઈડ સ્પીરીટ લગાવવાથી ડાઘ જતા રહે છે.

**કપડાં પરથી રંગના કે લાલ શાહીના ડાઘ કાઢવા**—રંગના ડાઘ ઉપર સ્પીરીટ ઓફ ટરપેન્ટાઇન ઘસીને ચોખા પાણીથી ધોવાથી ડાઘ જશે. લાલ શાહીના ડાઘ હોય તો ઓગઝાલીક એ-સીડ અને એમોનીયાના પ્રવાહીમાં ડાઘવાળું કપડું બોળી ધોઇ નાંખવાથી જાય છે.

**કપડાં પરથી શાહીના ડાઘ કાઢવા**—લીંબુના રસમાં અ-થવા સરકામાં કે આલ્કોહોલમાં ડાઘવાળો ભાગ થોડીવાર ડુબાડી ધોઈ નાંખવાથી ડાઘ જતા રહે છે.

**જાય નહિ તેવી શાહીના ડાઘ**—હાઇપો સલ્ફેટ ઓફ સો-ડાના પાણીમાં તેવા ડાઘ ધોઇ પછી પાણીથી ધોઇ નાંખવાથી ડાઘ જાય છે.

**કપડા પરથી ડામરના ડાઘ કાઢવા**—ડાઘ પર તેલ ચોપડી થોડીવાર રહેવા દઈ સાબુથી ધોઇ નાંખવાથી ડાઘ જાય છે.

**મેશના ડાઘ કાઢવા**—સાબુના પાણીમાં સુરોખાર અને લીંબુ-નો રસ નાંખી તેમાં ડાઘવાળું કપડું ૭ કલાક બોળી રાખી પછી ટરપેન્ટાઇન તેલ લગાવી સાબુથી ધોવાથી ડાઘ જતા રહે છે.

**ચરબીના ડાઘ કાઢવા**—ખખળતા ગરમ પાણીમાં રેકટી-ફાઇડ સ્પીરીટ નાંખી તેમાં ડાઘવાળું કપડું મસળીને ધોવાથી ડાઘ જાય છે.

**ચ્હા અને ફળના ડાઘ કાઢવા**—પાણીમાં ચાક નાંખી ઉકાળી તેમાં કપડું બોળી રાખી પછી ઠંડા પાણીથી ધોવાથી ડાઘ જતા રહે છે.

**વારનીસના ડાઘ કાઢવા**—ડાઘ પર ટરપેન્ટાઇન લગાવી પાણીથી ધોઇ નાંખવાથી ડાઘ જાય છે.

**લોહીના ડાઘ કાઢવા**—૧ ભાગ પોટાસ આયોડાઇડમાં ચાર ઘણું પાણી મિશ્ર કરી તે વડે ડાઘવાળું કપડું ધોવાથી ડાઘ જાય છે.

**તેજાબના ડાઘ કાઢવા**—બ્લીચીંગ પાવડર અને પાણી એકત્ર કરી તેમાં ધોવાથી અથવા પાણીમાં લીકર એમોન્યા નાંખી તે વડે ધોવાથી ડાઘ જાય છે.

**દારૂના ડાઘ કાઢવા**—ગરમ દુધમાં ડાઘવાળું કપડું બોળી ધોઇ નાંખવાથી ડાઘ જાય છે.

**રંગેલાં કપડાં ધોવાં**—માયાંનું ચુર્ણ નાંખેલા પાણીમાં રંગેલાં કપડાં થોડીવાર પલાળી પછી ૨૦ ભાગ ખારો, ૫૦ ભાગ તેલને ઉકાળી તેમાં થોડું પાણી નાંખી તેમાં તે કપડાંને બોળી સુકવવાથી સાફ થાય છે.

**કપડાં ધોવાનું મિશ્રણ**—ાાા શેર સાબુ ને ૧ ડોલ પાણીમાં ઓગાળી તેમાં બે ઔંસ ટરપેન્ટાઈન, અને ૩ ઔંસ સ્પીરીટ ઓફ એમોન્યા નાંખી હલાવી તેમાં ૨૪ કલાક કપડું બોળી રાખી ચોખા પાણીથી ધોવાથી સ્વચ્છ થાય છે.

**રેશમી કપડાંપર પડેલા ચીકણા ડાઘ કાઢવા**—૨ ઔંસ લીંબુના અર્કમાં ૧ ઔંસ ટરપેન્ટાઇન તેલ મેળવી ડાઘ ઉપર ચોપડી ધોઈ નાંખવાથી ડાઘ જાય છે.

**રેશમી રંગના કપડાંપરથી ચીકણા ડાઘ કાઢવા**—ડાઘ ઉપર ફ્રેન્ચ ચાકનો ભૂકો ઘસી પાણીની વરાળ ઉપર ધરવાથી ચીકાસ જતી રહે છે. પછી બ્રસથી સાફ કરવું. ડાઘ રહે તો ફરી તેવીજ રીતે કરવાથી જશે.

**મખમલના કપડાંપરથી ચીકણા ડાઘ કાઢવા**—ડાઘ ઉપર ટરપેન્ટાઇન ચોપડી તે પર ફ્લેનલનો કકડો ઘસવો અને ડાઘ વરાળ ઉપર ધરવો એમ બે ત્રણ વાર કરી પછી બ્રસથી સાફ કરવાથી ડાઘ જતો રહેશે.

**ઉનના કપડાં પરથી ચીકણો ડાઘ કાઢવો**—તમાકુ પીવાની ચલમને ભાગી ચુર્ણ કરી પાણીમાં પલાળી તેને ડાઘવાળા ભાગપર ઘસવી પછી બ્રસથી સાફ કરવું, જેથી ડાઘ જતા રહેશે.

**આલપાકો ધોવો**—૧૩૨ ભાગ પાણીમાં ૧ ભાગ ટંકણ મેળવી ધોવાથી સાફ થાય છે.

## કાગળ ઉપરથી ડાઘ કાઢવા.

**કાગળપરથી લોઢાના કાટના ડાઘ કાઢવા**—ડાઘ ઉપર સોલ્યુશન ઓફ સલ્ફ્યુરીક ઓફ પોટાસ લગાડી પછી તે ઉપર આક્ઝાલીક એસીડ લગાવવાથી ડાઘ જાય છે.

**કાગળ ઉપરથી ચીકણા ડાઘ કાઢવા**—ડાઘવાળો ભાગ ગરમ કરી બ્લોટીંગ પેપરથી દાબી પછી ડાઘપર ટરપેન્ટાઇન લગાવી જરા ગરમીમાં ધરી બ્લોટીંગપેપર દબાવવો એમ ચાર વખત કરવાથી ડાઘ જાય છે.

**કાગળ ઉપરથી શાહિના ડાઘ કાઢવા**—ટારટરીક એસીડ અથવા ઓગઝાલીક એસીડ અથવા સાઈટ્રીક એસીડના પાણીથી ડાઘવાળા ભાગ ધોવાથી ડાઘ જાય છે.

**લખેલા શાહીના ડાઘ કાઢવા**—૪ ડ્રામ મ્યુરેટ ઓફ ટીનના પાણીમાં ૮ ડ્રામ પાણી મેળવી ડાઘપર પીછીવતી લગાવવાથી ડાઘ જતા રહેશે પછી ચોખા પાણીથી ધોઇ સુકવી દેવાથી સાફ થાય છે.

( ૨ ) ડાઘવાળા ભાગ ઉપર કલોરાઇડ ઓફ લાઇમ ચોપડવાથી ડાઘ જતા રહે છે.

## સોનારૂપાનાં વાસણ સાફ કરવાં.

સોનાનાં વાસણ શેમોઇસલેધર અને પેરીસવુડના ભુકાથી માંજી સાફ કરવાં, ચાંદીનાં વાસણ, નવસાર, અને ચાકને આલ્કોહોલમાં ઓગાળી તે વડે સાફ કરવાં.

## મોતી ઉપરના ડાઘ કાઢવા.

પાશેર ઘઉના થુલાને બશેર પાણીમાં ઉકાળી ઠંડું થયે તેમાં મોતી મસળીને ધોવાથી સ્વચ્છ થાય છે.

## રૂપાની જણસો ઉપરથી ડાઘ કાઢવા.

**દવાના ડાઘ કાઢવા**—સલ્ફયુરીક એસીડમાં કપડું બોળી ડાઘ ઉપર ઘસી સાબુથી ધોઇ નાંખવાથી જાય છે.

**શાહીના ડાઘ કાઢવા**—પાણીમાં કલોરાઇડ ઓફ લાઇમ નાંખી તે ડાઘ ઉપર ચોપડી પછી ધોઈ નાંખવાથી જાય છે.

## તાંબા પીતળને સાફ કરવાં.

પાણી બે પાઇન્ટ લઇ તેમાં રોટન સ્ટોટનો બારીક ભૂકો મેળવી ૧ તોલો સલ્ફયુરીક એસીડ નાંખી એકત્ર કરી પછી તેમાં કપડું બોળી ડાઘ ઉપર ઘસી ચાકના ભૂકાથી અજવાળવાથી ડાઘ જઈ વાસણ સ્વચ્છ થાય છે.

## જર્મનસીલ્વર સાફ કરવાં.

રોટન સ્ટોનના ભૂકાને રોમાઇસ લેધરથી ડાઘપર ઘસવાથી જાય છે.

## લોખંડ ઉપરથી ડાઘ કાઢવાં.

**કાટ સાફ કરવો**—કાટવાળા લોઢાંપર બે દિવસ તેલ ચોપડી ચુનાના ગાંગડાથી ઘસી સાફ કરવાથી કાટ જાય છે.

**તરવાર સાફ કરવી**—મીઠા તેલમાં લાલ ઈંટનો ભૂકો મેળવી તરવાર ઉપર ઘસી પછી ઈંટના કોરા ભૂકાથી સાફ કરી કોકસનો ભૂકો અને ચામડાને ઘસી સ્વચ્છ બનાવવી.

**ચમચો સાફ કરવો**—મીઠાવાળું પાણી ઘસવાથી સાફ થાય છે.

**કાનસ સાફ કરવી**—એલતેલનાં ટીપાં ઘસી બ્રસથી સાફ કરવી.

**ફેટા પરના ડાઘ કાઢવા**—ડાઘ ઉપર ડોલ્યુટ ઓકઝાલીક એસીડ પીછીવતી ચોપડવાથી શાહીના ડાઘ જાય છે.

**હાથપરના ક્યાસતેલની વાસ કહાડવી**—નાગરવેલનાં પાન મસળવાં અથવા તેલ કે ઘી હાથપર ચોપડી ચોખા પાણીથી હાથ ધોઇ નાંખવાથી વાસ જાય છે.

**શરીર ઉપરથી રંગના ડાઘ કાઢવા**—પાણીમાં ગંધકનું તેલ નાંખી ડાઘ ઉપર મસળી સાબુથી ધોઇ નાંખવાથી જાય છે.

**હાડકાં સાફ કરવાં**—પાણીમાં કળીચુનો અને ઘઉંનું થુલું મેળવી તેમાં હાડકાંપરથી ચીકાસ જાય ત્યાં સુધી ઉકાળવાથી સાફ થાય છે.

**ગાડાંની મરીના ડાઘ**—સોડાના પાણીથી ધોવાથી જાય છે.

**પથ્થરની લીલ દુર કરવી**—૬૦ ભાગ પાણીમાં ૧ ભાગ કાર્બોલીક એસીડ નાંખી ધોવાથી લીલ જતી રહે છે.

**આરસપહાણ પરનો ડાઘ કાઢવો**—સ્પીરીટ ઓફ વાઇનમાં સલ્ફ્યુરીક એસીડ મેળવી ડાઘપર ચોપડવાથી લોઢાના ડાઘ જાય છે. અને બીજા ડાઘ તો સોડા ૨ ભાગ, ચાક ૧ ભાગ ને અર્કાકનો ભૂકો ૧ ભાગ મેળવીને ચોપડી સાબુથી ધોઈ નાંખવાથી જાય છે.

**તમાકુના થુંકના ડાઘ કાઢવા**—કળીચુનો ડાઘપર ચોપડી સુકાયેથી ઉખડી નાંખવાથી જતા રહે છે.

## કાચની વસ્તુઓ સ્વચ્છ કરવી.

**કાચની બાટલી સાફ કરવી**—કાચનું બારીક ચુર્ણ બાટલીમાં નાંખી ગરમ પાણી રેડી ખુબ હલાવવું એમ બે ત્રણ વાર કરવાથી બાટલીની અંદર ડાઘ કે વાસ ન રહેતાં સ્વચ્છ થાય છે.

**ચીમની ઉપરથી મેશના ડાઘ કાઢવા**—ઉકળતા પાણીની વરાળ ઉપર ચીમની ધરી અંદર ટપકાં બાઝે એટલે કપડાથી સાફ કરવાથી સાફ થાય છે. ચુનાથી સાફ કરવાથી સાફ થાય છે.

**કાચપરથી ડાઘ કાઢવા**—લાકડાંની રખ્યા અને ગરમ પાણીને મેળવીને ડાઘ ઉપર ચોપડી સુકવી કપડાથી સાફ કરવાથી સ્વચ્છ થાય છે. શાહીના ડાઘ સ્પીરીટ ઓફ સોલ્ટ ચોપડી ધોઇ નાંખવાથી જાય છે.

**બીલોરી કાચ સાફ કરવો**—ઠંડા પાણીથી ધોવાથી સ્વચ્છ થાય છે.

# પ્રકરણ ૯૭ મું.

## ભેગ પારખવાની રીત.

**દુધમાં પાણીનો ભેગ છે કે નહિ તે જોવાની રીત**—દુધમાં નાઇટ્રીક એસીડનાં બે ત્રણ ટીપાં નાંખવાથી દુધ પાણી જુદાં થાય તો ભેગ છે એમ માનવું.

(૨) એક બાટલીમાં ચોખું દુધ ભરી બીજી બાટલીમાં આ દુધ ભરી તોળવાથી વજન ઓછું થાય તો પાણીનો ભેગ છે એમ માનવું.

**સોમલનો પાણીમાં ભેગ છે કે નહિ**—પાણીમાં મોરથુથુ મેળવેલું પાણી નાંખી તેમાં કાર્બોનેટ ઓફ પોટાસનું પાણી નાંખવું. સોમલ હશે તો તે લીલા રંગનું થઇ નીચે બેસી જશે. (૨) ઝેરમવાળા પાણીમાં ચણાનો અર્ક નાંખવાથી તળે સફેત ભુકી કરે તો સોમલનો ભેગ છે એમ માનવું.

**સોનાના દાગીનામાં ભેગ છે કે નહિ**—તે જોવા દાગીના ઉપર નાઇટ્રીક એસીડનું ટપકું મુકતાં જો ભૂરા રંગનો ડાઘ પડે તો ભેગ છે એમ જાણવું, અને હોય તેવુંજ રહે તો ચોખું સોનું છે એમ સમજવું.

**ચાંદીની પરીક્ષા**—હાઇડ્રોક્લોરીક એસીડમાં નાંખવાથી જો ભેગવાળી ચાંદી હશે તો ઓગળશે અને ચોખી હશે તો ઓગળશે નહિ.

**કલઇમાં શીશાનો ભેગ છે કે નહિ**—કોરા કપડા ઉપર કલાઇનો કકડો ઘસવાથી કાળો ડાઘ પડે તો સીસાનો ભેગ છે એમ સમજવું અને ડાઘ ન પડે તો ચોખી કલાઇ સમજવી.

**તાંબાની પરીક્ષા**—તાંબાની વસ્તુ ઉપર નાઇટ્રીક એસીડનું ટપકું મુકવાથી કાળો કે ભૂરો ડાઘ પડે તો તેમાં લોખંડનો ભેગ સમજવો.

**ગજવેલ અને લોઢાની પરીક્ષા**—નાઇટ્રીક એસીડનું લોઢાપર ટપકું મુકવાથી સફેદ અને ગજવેલ પર કાળો ડાઘ પડે છે.

**હીંગળોકની પરીક્ષા**—સ્પીરીટ ઓફ વાઇનમાં હીંગળોક નાંખવાથી પીગળી જઇ રંગ પકડે તો ભેગ સમજવો ને ન પીગળે તો ચોખો સમજવો.

(૨) તેને દેવતા પર બાળવાથી લસણ જેવી વાસ આવે તો સોમલનો ભેગ સમજવો.

**કેસરની પરીક્ષા**—સલ્ફ્યુરીક એસીડમાં નાંખતાં રંગ કાળો થઇ લાલ થાય તો ચોખું અને કાળો થઇ લીલો રંગ થાય તો બનાવટી સમજવું.

**હાથી દાંતની પરીક્ષા**—ફાસ્ફરીક એસીડમાં હાથી દાંતને નાંખી પછી ઠંડા પાણીમાં ધોઇ નાંખવાથી એમને એમ રહે તો બનાવટી અને સ્થિતિસ્થાપક રહે તો ખરો સમજવો.

**હીંગની પરીક્ષા**—દીવાસળી વડે હીંગનો ગાંગડો સળગાવવાથી સળગતાં વાસ આવે તો ખરી અને સળગતાં વાસ ન આવે તો ભેગવાળી સમજવી.

**ચ્હાની પરીક્ષા**—ઠંડા પાણીમાં ચ્હા નાંખી થોડી વાર રહેવા દેવાથી થોડો રંગ બેસે તો ખરી અને વિચિત્ર તરેહનો વધુ ખુલતો રંગ બેસી તળે ઠરતી જણાય તો ભેગવાળી ચ્હા સમજવી.

**લોટમાં ચાક કે માટીનો ભેગ**—સલ્ફ્યુરીક એસીડમાં લોટ નાંખવાથી ઉભરો ન આવે તો ચોખ્ખો અને ઉભરો આવે તો ભેગ સમજવો.

**પાઉંમાં ચાક કે ફટકડીનો ભેગ**—પાઉંની ચક્તી પર ગરમ પાણી રેડી રકાબી વતે ઝીલી લેવું તેમાં સલ્ફ્યુરીક એસીડ નાંખતાં ઉભરો આવે તો ચાકનો ભેગ સમજવો. પાઉંને પાણીમાં પલાળી તે પાણીમાં થોડું મ્યુરેટ ઓફ લાકમનું સોલ્યુશન નાંખતાં દુધ જેવો રંગ થાય તો ભેગ સમજવો અને ભેગ નહિ હોય તો પાણી જેવું ને તેવું રહેશે.

**ખાંડમાં રેતીનો ભેગ**—કાચના પવાલામાં પાણી નાંખી તેમાં ખાંડ નાંખી હલાવી ઠરવા દેવાથી કચરો નીચે બેસે તો રેતીનો ભેગ સમજવો અને કાંઇ નીચે ઠરે નહિ તો ચોખી સમજવી.

**મદની પરીક્ષા**—પાણીના પ્યાલામાં મદનાં ટીપાં નાંખવાથી તળે બેસે તો ચોખું અને પાણીમાં પીગળી જાય તો ભેગવાળું મદ સમજવું.

(૨) આલ્કોહોલનાં ટીપાં મદમાં નાંખવાથી દુધ જેવો રંગ થાય તો ચોખું અને કાંજી જેવા છુટા દાણા થાય તો ભેગ-વાળું સમજવું.

**અત્તરની પરીક્ષા**—સફેદ કાગળ ઉપર અત્તરનું ટીપું નાંખી દેવતા આગળ ધરવાથી ઉડી જાય તો ખરૂં અને ડાઘ પડી ઉડી ન જાય તો ભેગવાળું અત્તર સમજવું.

**લવંડરની પરીક્ષા**—તેમાં કાગળ પલાળી દેવતા આગળ ધરવાથી ઉડી જાય છે, અને ભેગવાળું હોય તો ટર્પેન્ટાઇનનો વાસ આવે છે, અને કાગળ ઉપર ડાઘ રહે છે.

**કોલન વૉટરની પરીક્ષા**—બાટલી હલાવતાં અંદરનું ફીણુ અને પરપોટા તુરત સમી જાય તો સારૂ અને વાર લાગે તો ભેગવાળું સમજવું.

**ટર્પેન્ટાઇન તેલની પરીક્ષા**—કપડા ઉપર ટર્પેન્ટાઇનનું ટપકું મુકી દેવતા ઉપર મુકવાથી ઉડી જઇ ડાઘ કાયમ રહે તો ચોખું અને ન ઉડી જઇ ડાઘ કાયમ રહે તો ભેગવાળું સમજવું.

**દારૂમાં સુગરલેડનો ભેગ**—પ્યાલામાં દારૂ કાઢી પીપરમીટના અર્કનાં થોડાં ટીપાં નાંખવાથી રંગ કાળો થાય તો ભેગ સમજવો અને રંગ બદલાય નહિ તો ચોખું સમજવું.

**સાબુની પરીક્ષા**—૭ ભાગ રેકટીફાઇડ સ્પીરીટમાં ૧ ભાગ સાબુના કકડા નાંખી બાટલીમાં ભરી બુચ મારી ગરમ જગ્યામાં રાખી મુકવાથી સાબુ ઓગળી જાય તો ચોખો અને ગાંગડા તળીયે ઠરી રહે તો ભેગવાળો સાબુ જાણવો.

---

# પ્રકરણ ૯૮ મું.

## કેટલીક સુગંધીવાળી બનાવટો.

### અગરબત્તી બનાવવી.

તજ, નખલો, લોબાન, વાળો, તગર, કૃષ્ણાગરૂ, મોથ દરેક ૪ તોલા, દગડફુલ, ધઉંલા, ગુગળ, કચોરો, ગુલાબની કળી દરેક ૨ તોલા, સુખડ ૨૦ તોલા, ૧૦ તોલા મેંદાલકડી સર્વેને ખાંડી કપડે ચાળી તેમાં ૦। તોલો કસ્તુરી મેળવવી પછી ૨૨ તોલા શીલાજીત મેળવી થોડો ગોળ મેળવી ઘુંટવું. એકત્ર થયે વાંસની સળીયો ઉપર ચોપડી સુકવવાથી અગરબત્તીયો તૈયાર થાય છે.

(૨) ૦॥ શેર સુખડ, ૦। શેર કાળો અગર, અધોળ દેવદાર, ૧૧ તોલા અંબર, ૫ તોલા સાકર, ૨ તોલા ગુગળ, ૪ તોલા મેંદાલકડી, ૫ તોલા કોડીયો લોબાન, ૫ તોલા નખલા, ૧ તોલો ધઉંલા, ૪ તોલા બાહી, ૯ તોલા મદ, સર્વેને ખાંડી લુગડે ચાળી

તેમાં ૧ાા માસો અંબર, ૦ાા તોલો કસ્તુરી મેળવી શીલાજીતના પાણીથી ઘુંટી થોડો ગોળ નાંખી ઘુંટી વાંસની સળીયો પર લગાવવાથી તૈયાર થાય છે.

(૩) ૧ શેર લોબાન, ૪ાા ટાંક નખલાં, ૦ાા શેર મોથ, ૪ાા ટાંક શીલારસ, ૦ાા શેર સાકર, ૧ શેર સુખડ, ૯ ટાંક જટામાંસી, ૪ાા ટાંક ચોબ, ૪ાા ટાંક બ્રાહ્મી, ૦ાા શેર વાળો, ૦ાા શેર ગુલબંકાવળી સર્વેને ખાંડી એકત્ર કરી ૮ માસા કસ્તુરી મેળવી ૦ાા શેર શીલાજીત મેળવી થોડો ગોળ નાંખી ઘુંટી વાંસની સળીયો પર લગાવી સુકવવાથી તૈયાર થાય છે.

**સુગંધી ધુપ**—૧ ઓંસ લોબાન, ૨ ડ્રામ કંદર્પ, ૪ ડ્રામ સુખડનો વ્હેર, ૬ ઓંસ કોલસા, ૮ ડ્રામ સુરોખાર સર્વને વાટી લુગડે ચાળી ગુંદરના પાણીમાં વાટી બનાવી, છાંયે સુકવી તે અગરબત્તી સળગાવવાથી ઉત્તમ વાસ આવે છે.

**અર્ગજા બનાવવાનો હુન્નર**—વાળો, મોથ, તજ, જટામાંસી, ધઉંલા અને શડકચુરો ૨ તોલા, કાળો અગર, જાયફળ, સુખડ, ઇલાયચી, જાવંત્રી, લવીંગ, કપુરકાચલી દરેક એકેક તોલો ખાંડી લુગડે ચાળી ૧ તોલો કસ્તુરી ને ૦ાા તોલો કેસર નાંખી ઘુંટી સુખડ અને ગુલાબના અત્તરના પટ દેવાથી ઉત્તમ અર્ગજા બને છે.

(૨) શીંગોડાના લોટને કેસરના પાણીમાં ઘુંટી પીળા રંગનો બનાવી થોડાં ટીપાં સુગંધી અત્તરનાં નાંખવાથી હલકો અર્ગજા બને છે.

(૩) ૫ શેર કેવડાનો લોટ, ૧ શેર કપુરકાચલી અને ૫ તોલા તજને ઘુંટી કેસરનો રંગ દેઇ અત્તરનાં થોડાં ટીપાં નાંખી ઘુંટવાથી હલકો અર્ગજા બને છે.

**બરાસ બનાવવો**—૧ તોલો કપુર, ૧ તોલો એલચી, ૧ તોલો સાકર, ૧ તોલો જેઠીમદનો શીરો એકત્ર વાટી કાંસાની થાળીની વચ્ચે મુકી ઉપર ચીનાઇ પ્યાલો ઉંધો ઢાંકી સાંધા પર ઘઉંનો લોટ ચોપડી તેને થાળી સાથે જોડી દેઇ પ્યાલા ઉપર ચોવડું ભીનું કપડું નાંખી ઘીના દીવા ઉપર તે થાળી ૩ કે ૪ ઘડી રહેવા દઈ પછી ઠંડુ પાડી ધીમેથી પ્યાલો ઉખાડી તેને તળીયે જામેલું બરાસ ઉખાડી લેવું.

**સુગંધીવાળું દાતણ**—ગાયના મુત્રમાં હરડેનું ચુર્ણ મેળવી તેમાં દાતણને સાત દિવસ પલાળી, પછી ઉપલેટ નાગકેસર, મદ, મરી,

તમાલપત્ર, તજ, સુરમો, ઇલાયચી સર્વેનું ચુર્ણ કરી પાણીમાં મેળવી તેમાં દાતણ પલાળી રાખી કેટલાક દિવસે તે દાતણપર ૧ ભાગ ઇલાયચી, ત્રણ ભાગ કપુર, બે ભાગ તમાલપત્ર, અને ચાર ભાગ જાયફળનું ચુર્ણ કરી તે ચોપડી સુકવીને પછે તે દાતણ કરવાથી, વાણી મધુર અને સુગંધવાળી થઇ ઉત્તમ કાંતિ થાય છે.

**કેશ સુગંધીકર ચુર્ણ**—ઉપલેટ, તજ, ગળી, મેંદીનાં બી, હીરાબોળ, નાગકેસર, નાકછીંકણી, અગર, વાળો અને તમાલપત્ર સર્વેનું ચુર્ણ કરી ભાંગરાના રસમાં ઘુંટી માથે ઘાલી આંબળાંના પાણીથી માથું ચોળવાથી-કેશ સુગંધીવાળા થઇ વાળને પુષ્ટ કરે છે.

**સુગંધી ધુપ**—તગર, વાળો, કઠ અને તમાલપત્રના ચુર્ણને તેલમાં ઘુટી ઉપયોગ કરવાથી કમળના જેવા વાસ આવે, તેમાં સુખડ ઉમેરવાથી ચંપા જેવો, તેમાં તજ, જાયફળ ને ધાણાનું ચુર્ણ મેળવવાથી મોગરા જેવી સુગંધી આવે છે.

**સુગંધીવાળા પદાર્થોની કેળવણી**—સુખડ, કપુર, બોર અગર, તગર, ડમરો, નખલા, ધાણા, નાગકેસર, વાળો, મોથ, નાકછીંકણી, શીલારસ, લવીંગ, ખસ, કપુરકાચલી એ સોળ વસ્તુઓ સુગંધીવાળી છે. તેમાંથી મરજી માફક ચાર વસ્તુઓ લઇ વાટી ચુર્ણ કરવાથી-તેનું તેલ, ધુપ વગેરે સુગંધી પદાર્થો બને છે.

**ધુપસળી**—ખાંડ, મોથ, શીલારસ દરેક એકેક ભાગ કંદપ ચાર ભાગ, રાળ બે ભાગ, ગુગળ અને નખલા બે ભાગ દરેક વાટી ચુર્ણ કરી તેમાં થોડું કપુર નાંખી મધમાં ઘુંટી સળીયો બનાવવાથી ઉત્તમ સુવાસિક ધુપ થાય છે.

**ચંપાનું તેલ**—કઠ, હીરાબોળ, મજીઠ, તજ, છીપ, નખલા સર્વેને સરખે ભાગે લઇ ચુર્ણ કરી એક બાટલીમાં તેલ ભરી તેમાં નાંખી સૂર્યનો તાપ આપવાથી ચંપાનાં ફુલો જેવી સુગંધીવાળું તેલ બને છે.

---

## પ્રકરણ ૯૯ મું.

---

## કંકુ, અબીલ, ગુલાલ વિગેરે બનાવવાં.

**કંકુ બનાવવું**—એક શેર હળદરને પાણીમાં પલાળવી પછી તે ઉપરની છાલ છોલી નાંખી, પછી લીંબુના રસમાં ૨ તોલા પાપડખાર

અને ૨ તોલા ખડીયો ખાર મેળવી તેમાં નાંખવી, બીજે દિવસે સુકવી વળી પાછી તેમાં નાંખવી એમ બે ચાર વખત કર્યા પછી તેને ખાંડી નાંખી લુગડે ચાળી લેવાથી કંકુ તૈયાર થશે.

**ગણા બનાવવા**—આ પ્રમાણે તૈયાર કરેલ હળદરના ગાંગડાને ખાંડયા સીવાય આખા રહેવા દેવાથી તેને ઘસીને ચાંલા થાય છે.

**અબીલ બનાવવું**—કપુરકાચલી, વાળો, સુખડ અને ઘઉંલા દરેક દસ તોલા, ૨૦ તોલા મોથ, ૧ વાલ કસ્તુરી, ૨ માસા કેસર, જાયફળ, જાવંત્રી અને ઇલાયચી એકેક તોલો દરેક વાટી લુગડે ચાળી ઘુંટી ગુલાલનો એક પુટ દેવાથી અબીલ તૈયાર થાય છે.

(૨) ૧ શેર કપુરકાચલી અને ૫ શેર ઉંટકેવડાનો લોટ એકઠાં વાટી લુગડે ચાળી તેમાં થોડાં અત્તરનાં ટીપાં નાંખી ઘુંટવાથી હલકો અબીલ થાય છે.

**ગુલાબ બનાવવું**—ચોખાને પલાળી સુકવી લોટ કરી સંચાળાના પાણીમાં ગોળાવાળી સુકવી પતંગના લાકડાના પાશેર ચુર્ણમાં તે ગોળા વાટી નાંખી પાણીથી પલાળી પછી સુકવવા એમ બે ચાર વખત કરવાથી તૈયાર થાય છે.

(૨) ચોખા ધોઈ સુકવી લોટ કરી પાણીથી ગોળા બાંધી સુકવી, પાશેર પતંગના લાકડાંને પાણીમાં ઉકાળી તે પાણીમાં ગોળા ભાગીને મેળવી સુકવવા એમ બે ચાર વખત કરવાથી તૈયાર થાય છે.

**પોથી બનાવવી**—પીપળાની ૭ ટાંક લાખ, તેલીઓ ટંકણુ-૨ તોલા, ૭ માસા લોધર સર્વે વાટીને એક શેર પાણીમાં ૭ કલાક પલાળી રાખી માલ થયે તેમાં રૂનાં ગોળ પેલવાં કરી પલાળીને સુકવી દેવાથી પોથી તૈયાર થાય છે જે સ્ત્રિયોને દાંત મુકવામાં કામ આવે છે.

**કાથો બનાવવો**—ખેરના લાકડાંની ડાળીયો અથવા થડની અંદરના ગલ (ગર્ભ) જે લાલ હોય છે તેનો કાથો બને છે. એક ચુલ કરી તે પર માટીનું વાસણ મુકી તેને ભઠ્ઠી સાથે ચાંદી લઇ તેમાં પાણી ભરી પછી ખેરનો ગર્ભ અથવા ડાળીયોને છોલી કરેલા નાના નાના કડકા તેમાં નાંખી ઉકાળવામાં આવે છે. પાણી જાડું થાય એટલે તેમાંથી ઉકળેલા કકડા કાઢી નાંખી નવા કકડા નાંખે છે. એવી રીતે કરતાં પાણી જાડું થયે બીજા માટલામાં ટોપલી મુકી ગાળી કાઢવાથી રસ અંદર પડે છે અને મેળ ઉપર રહે છે. તે રસને ઉકાળી જાડો થયે પાદડાં પર નાંખી સુકવવાથી કાથો તૈયાર થાય છે.

**મસી બનાવવી**—૬ તોલા પીંપળાનો ગુંદર, ૧૨ તોલા રૂમીમસ્તકી, ૪ તોલા વાંસકપુર, ૬ તોલા સોનાગેરૂ, ૮ તોલા માંયાં, ૬ તોલા ઇલાયચી સર્વ વાટી કપડે ચાળી ઘુંટી તૈયાર કરવું. દાંતે ઘસવાથી દુઃખતા દાંત બંધ થાય છે.

**એળીયો બનાવવો**—કાચના પહોળા વાસણમાં કુંવારના પાઠાની અંદરનો ગર્ભ (રસ) રેડી સુકવવાથી પતરાં બાઝી એળીયો તૈયાર થાય છે. તે ખાવાથી ઝાડો થઈ પેટના વિકાર મટે છે.

**જેઠીમધનો શીરો**—જેઠીમદનાં મૂળને ખાંડી ૨૪ કલાક સુધી પાણીમાં ઉકાળવાથી રસ જાડો થયે કથરોટમાં ગાળી મુળીયાં કાઢી નાંખી તે રસને ફરી ચુલાપર ચડાવી જાડો થયે યંત્રમાં રેડી તેની સળીયો બનાવવી. તેથી ઉદરસ મટે છે.

**દુધની ભુકી બનાવવી**—૨ પાઈન્ટ દુધમાં અધોળ પાણી મેળવી ચુલે ચડાવી ગરમ કરી હલાવતા જતાં પોણો ભાગ રહે એટલે ૧ શેર ખાંડ નાંખી હલાવતા જવું. એકત્ર થયે રકાબીમાં કાઢી ભઠ્ઠી ઉપર મુકી સુકવી ભૂકી તૈયાર કરી કાચના વાસણમાં ભરી મજબુત બુચ મારવો. આ ભૂકી પાણીમાં નાંખવાથી દુધનો ખપ પડતો નથી, ઘણા દીવસે પણ બગડતી નથી.

---

## પ્રકરણ ૧૦૦ મું.

## બનાવટી વસ્તુઓ બનાવવી.

**બનાવટી આરસપહાણ-ધાપાણ**—(પ્લાસ્ટર ઓફ પેરીસ) બાળી કરેલા ચુનાને ફટકડીના પાણીમાં પલાળી સુકવીને દેવતા ઉપર પકવી વાટી પાણી અને રંગ નાંખી એકત્ર કરી ઠારવાથી સુકાયેથી આરસપહાણ જેવો પથ્થર બનશે.

**બનાવટી પત્થરો**—૧૫ રતલ ગંધકને ૩૦ રતલ ડામરની સાથે ઓગાળી તેમાં ૧૮ રતલ રાજમ (રાળ) ઉમેરી, ૧૫૦ રતલ ડામર, ૧૮૦ રતલ ધાપાણ, ૪૪ રતલ કળીચુનો મેળવવો પછી ૫૦ મણ પથ્થરની રેતીનો ભુકો મેળવી, ૪ાા રતલ કોલસાનું તેલ મેળવવું પછી હલાવી એકત્ર કરી ઈંટની માફક બીબાંમાં નાંખી દાબવા એ પ્રમાણે કરી એક અઠવાડીયામાં બંધાઇ તૈયાર થયે ઉપયોગમાં લેવા.

**સોંઘા બનાવટી પથ્થરો**—૧૦ ભાગ કળીચુનો, ૫ ભાગ સરેસ, ૧૦૦ ભાગ પ્લાસ્ટર ઓફ પેરીસ, અને ૫૦૦ ભાગ પાણી એકત્ર કરી જોઇએ તેવા આકારના બીબામાં રેડી અડધા કલાક પછી બહાર કાઢી એ અઠવાડીયાં હવામાં સુકાવા દેવાથી પથ્થર બની જાય છે. તેમાં મકાનો બનાવવાથી સસ્તાં પડે છે.

**અબુનસનાં રમકડાં માટે બનાવટી લાકડું**—અબુનસનું લાકડું મોંઘું મળવાથી બનાવટી લાકડું વપરાય છે. દરીયા કાંઠે ઉગેલી નાની વનસ્પતિને બે કલાક સલ્ફ્યુરીક એસીડ અને એક ભાગ પાણીમાં પલાળી પછી સુકવી ખાંડી ભૂકો કરી તે ભૂકો ૧૬ ભાગ, ઉકાળેલો સરેસ ૫ ભાગ, ગટાપરચા અને રબ્બર ૨ા ભાગ, ડામર ૧૦ ભાગ, ગંધક ૫ ભાગ, રાળ ૫ ભાગ, વાટેલી ફટકડી ૫ ભાગ સર્વેને એકઠાં કરી ખુબ ગરમ કરવાં પછી ઉતારી ઠરવા દઈ મરજી પ્રમાણે રમકડાં બનાવી સુકવવાથી અબુનસના લાકડાં જેવા બને છે, પછી તેને પાલીસ કરવાં.

**બનાવટી હાથીદાંત**—કાચના વાસણમાં ૪૨૦ ભાગ કાસ્ટીક લાઇમ, ૧૫૦ ભાગ એસીટેટ ઓફ એલ્યુમીનીયમ, ૫૦ ભાગ ફટકડી, ૧૨૦૦ ભાગ પ્લાસ્ટર ઓફ પેરીસ, અને તેલ ૧૦૦ ભાગ, ભેગાં મેળવી તેમાં ધીમે ધીમે ૪૫૦ ભાગ આલબ્યુમેન અને પાણીની મેળવણી નાંખી હલાવતા જવું. પછી તેને ખુબ ઘુંટી જે ચીજ બનાવવી હોય તેના બીબાંમાં ભરી ઉપરથી સાફ કરવાથી તૈયાર થશે પછી તે બનાવટ સુકાયેથી ૧ ભાગ સફેદ સરેસ ૧૦ ભાગ ફોસફેરીક એસીડ અને ૧૦૦ ભાગ પાણીના મિશ્રણમાં બોળી કાઢી સુકાયેથી પાલીસ કરવાથી હાથીદાંતના જેવી તે વસ્તુઓ થાય છે.

**સોલ્યુલોઈડ**—અથવા હાથીદાંત અને કચકડાને મળતી રમકડાં બનાવવાની વસ્તુ બનાવવી.

કાચના ઉંડા વાસણમાં કાગળના કટકા ભરી તેમાં ડીલ્યુટ ( પાણી મેળવેલું ) સલ્ફ્યુરીક એસીડ ૧૦ રતલ નાંખી તે ઉપર ડીલ્યુટ નાઇટ્રીક ૪ રતલ નાંખી કાગળનો કચરો પલાળી નરમ થયે તેને દાબીને બહાર કાઢી ચાલણીમાં પાણીથી ધોઇ એસીડની અસર કાઢી નાંખી નીચોવી લઈ તેમાં ૩૦ રતલ કપુર મેળવી એકરસ કરી સુકવી પછી ઘંટીએ દળી લોટ કરી તેમાં જેવો રંગ કરવો હોય તેવો રંગ નાંખી ખૂબ ઘુંટી પાટીયા પર બ્લોટીંગપેપર પાથરી તે પર આ ઘુંટેલો પદાર્થ પાથરી તે પર બીજો બ્લોટીંગપેપર પાથરી વળી ભૂકો પાથ-

રવો એવી રીતે જેટલાં પડ કરવાં હોય તે પ્રમાણે પાથરી તેને હેંડ-પ્રેસમાં મુકી દબાવી અંદરનું પાણી કાઢી નાંખી કોરાં થયે કકડા કરી આલ્કોહોલમાં બે દીવસ પલાળી રાખી પછી ૬૬ ડીગ્રી ગરમીથી તએલા બે લોખંડના રોલરો વચ્ચે નાંખવાથી સોલ્યુલોઈડ બને છે. પછી તેનાં જેવાં રમકડાં બનાવવાં હોય તેવાં બનાવવાથી હાથીદાંત જેવાં લાગે છે અને વજનમાં હલકાં ને કીંમતમાં સોંઘાં પડે છે.

**બનાવટી ચામડાં**—કાગળોની બનાવટ વખતે તેમાં ક્લોરાઇડ ઓફ ઝીંકની મેળવણી જેટલી વધારે કરી હોય છે તે પ્રમાણમાં તે કાગળ ચામડા જેવા મજબુત બને છે.

**કપડાં ને ચામડા જેવાં બનાવવાં**—કળીચુના અને ટંકણખારને અળસીના તેલમાં ઉકાળી ખાદીના કપડા ઉપર ગરમ ગરમ ચોપડવાથી ચામડા જેવું થશે જે વારનીસ ચડાવવાથી ચળકાટ મારે છે.

**બનાવટી મદ**—પાંચ શેર સાકર અને બશેર પાણીની સાડાત્રણ તારી ચાસણી બનાવી ઠંડુ થયે ૧ શેર મદ અને ચાર પાંચ ટીપાં પીપરમીટના અર્કનાં નાંખી હલાવી એકત્ર કરવાથી બનાવટી મદ બને છે.

**બનાવટી હીંગ**—૪૮ તોલા સુંઠ, ૪ તોલા ગોળ, ૮ તોલા દીવેલીયોની મીંજ બધું વાટી ઘુંટી ૩ તોલા ઉત્તમ હીંગ નાંખી જરા પાણી રેડી ઘુંટી ત્રણ દીવસ રહેવા દઇ ચોથે દીવસે તેનો ગોળો વાળી અનાજમાં સાત દિવસ દાટવો. જેથી ઉત્તમ હીંગ બને છે.

**બનાવટી હીંગળોક**—પારો, ગંધક અને હરતાલને સરખે ભાગે લઇ ચુર્ણ કરી વાલુકાયંત્રમાં પકાવવાથી બને છે.

**બનાવટી કેસર**—મકને પલાળી લુગડે બાંધવાથી નીકળેલા ધોળા ફણગાને લઇ કેસુડાંના રંગમાં સાજીખાર મેળવી તેના બે ચાર પુટ દેવાથી અસલના જેવું બનાવટી કેસર બનશે.

**બનાવટી સુખડ**—જુના લીંમડાના ઝાડને એક હાથ ઉંચાઈ રહે તેટલું કાપી તેને કોરી તેમાં ગુગળ ભરી તેને લાકડાની જડ મારી, સાંધો પુરી લઇ મીઠું કાલવી તેથી છાંદી લેવો. પછી નીચે થડની ફરતો એક હાથ ઉંડો અને અડધો હાથ પહોળો ખાડો ખોદી ફરતો બે હાથ છાણાંનો થર કરી સળગાવી ઠંડુ પડે તેનાં મૂળ કાઢી લેવાં તે સુખડ જેવાં સોહશે.

**બનાવટી કપુર**—દસ તોલા ચોખાનો ભાત બનાવી તેમાં ચાર માસા કપુર મેળવી ગાયના દુધમાં ચાર પહોર ઘુંટી વાંસની ભુંગળીની

અંદર જાડો લેપ કરી છાંયે સુકવી તેમાં કેળના ફુલાંનું દુધ ભરી પછી મોં પર કપડું બાંધી ત્રણ દિવસ તાપે તપવી એક દીવસ જમીનમાં દાટવું પછી બહાર કાઢી ફરી ૧ દીવસ તડકે રાખી અંદરથી કપુર ઉખાડી લઇ વાસણમાં ભરવું તે અસલ કપુર જેવું થશે.

**બનાવટી કસ્તુરી**—છછુંદરનું લીલું ચામડું ૧ ભાગ, ઉપલેટ (કડ) બે ભાગ, મોથ ૩ ભાગ, નખલા ૪ ભાગ, બાવચી ૫ ભાગ એ સર્વને એકત્ર કરી બાંધવાથી કસ્તુરી જેવો વાસ આવશે.

**બનાવટી કલાઈ**—થોરના દુધમાં હળદરનું ચુર્ણ ઘુંટી સુકવવું એમ સાત દીવસ પછી ૧ ભાગ તે ચુરણ ૧૦ ભાગ સીસુ ઓગાળીને તેમાં નાંખી ત્રીફળાના ઉકાળામાં ઠારવું. પછી ફરી ઓગાળી ૧ ભાગ ઉપરનું ચુર્ણ નાંખી, માણુસના મૂત્ર સાથે ઘુંટેલો ટંકણખાર થોડો નાંખવો એમ બે ત્રણવાર કરી ઠંડુ પાડવાથી બનાવટી કલાઇ બને છે.

**તાંબા પીતળની નવી જણસો ને જુના કાંસા જેવી બનાવવી**—oાા શેર પરકલોરાઇડ ઓફ આયર્નને બે પાઇન્ટમાં મેળવી તેમાં તાંબા પીતળની જણસો બે વખત થોડીવાર બોળી રહેવા દઈ બહાર કાઢી પાણીથી ધોઇ સાફ કરવાથી કાંસા જેવી જણાશે.

**બનાવટી હીરા**—૧૬ ઔંસ સફેદ ચોખી રેતી, ૩ શેર કાર્બોનેટ ઓફ પોટાસ સાથે મેળવી અગ્નિપર ઓગાળી ઠંડુ થયે કકડા આવતા બંધ થાય ત્યાંસુધી નાઇટ્રીક એસીડ નાંખી પછી ચોખા પાણીથી ધોઇ સુકવી તેનાથી બારમે હીસ્સે ટંકણખાર મેળવી પછી ૨૦ ઔંસ સફેદો મેળવી તમામ ખાંડી ચુર્ણ કરી કુલડીમાં નાંખી ગાળી રસ કરી ઠંડા પાણીમાં રસ રેડવો એમ બે ત્રણ વખત કરી તેમાં ૧૦ ડ્રામ સુરોખાર મેળવી પાછું ગાળી રસ કરી પહેલવાળા બીબામાં ઠારવાથી હીરા જેવી ચળકતી વસ્તુના બનાવટી હીરા બને છે.

**બનાવટી નીલમ**—હીરાની મેળવણીમાંથી ૫૦૦ ગ્રેન લઇ તેમાં ૨ ગ્રેન ઓકસાઇડ ઓફ કોબાલ્ટ અને ૩ ગ્રેન ઓકસાઇડ ઓફ મેગ્નીશીયા મેળવી પીગળાવી ઠારવાથી થાય છે.

**બનાવટી મોતી**—હીંગળોક, આઇસીગ્લાસ, મોતીની છીપની ભષ્મ, કમળનાં ફુલ અને અનેક વખત ધોયેલી અબ્રકની ભુકી સર્વ ખાંડી ઘુંટી તેનાં ગોળ મોતી બનાવી એકેક વસ્ત્રમાં બાંધી તરત વીઆયેલ ગાય કે ભેંસના ખરેડા ( તરતનું દુધ ) માં એક દીવસ ડુબાડી બીજે દિવસે ધોઈ સાફ કરવાથી બનાવટી મોતી થાય છે.

**બનાવટી માણેક**—૪ ઔંસ સીંદુર અને ૪ ઔંસ મીનીયમ ઓક્સાઇડને ગરમીમાં પીગળાવી તેમાં ૧૨ ગ્રેન બાઇક્રોમેટ ઓફ્ પોટાસ ઉમેરી ઠારવાથી બનાવટી માણેક કે ચુની થાય છે.

**બનાવટી પોખરાજ**—પોખરાજ–હીરાની મેળવણીમાંથી ૧૦૦ ગ્રેન લઇ તેમાં ૯૦ ગ્રેન ગ્લાસ ઓફ્ એન્ટીમની, ૨ ગ્રેન પરપલ ઓફ્ કેશીઅસ ઉમેરી પીગળાવી ગાળી ઠારવાથી તૈયાર થાય છે.

**બનાવટી પન્નાં**—૪ ઔંસ સીંદુર અને ૪ ઔંસ એલ્યુમીનીયમ ઓક્સાઇડને ગરમીમાં પીગળાવી તેમાં ૧૨ ગ્રેન યુરેનટ ઓફ્ સોડીયમ નાંખી પાણી જેવું ઓગાળી ઠંડુ પાડી કકડા પાડી ઠારવાથી ઘેરા નીલા રંગનાં બનાવટી પન્નાં થશે.

**બનાવટી સફેદ અથવા લાલ અકીક**—હીરાના બનાવટની મેળવણીમાંથી ૧૦૦૦ ગ્રેન લઇ તેમાં ૫૦૦ ગ્રેન ગ્લાસ ઓફ્ એન્ટીમની, ૧૨૫ ગ્રેન પરઓક્સાઇડ ઓફ્ આયર્ન, ૧૧ ગ્રેન પરઓક્સાઇડ ઓફ્ મેગ્નીસીયમ સર્વે મેળવી અગ્નિમાં પીગળાવી ઠારવાથી રાતા અકીક બને છે. ધોળા બનાવવા માટે હીરાની મેળવણીમાંથી ૧૪૦૦ ગ્રેન લઈ, ૫૦ ગ્રેન હાડકાંની ભૂકી અને ૧૨ ગ્રેન પીળો ગેરૂ મેળવી ઠારવાથી તૈયાર થાય છે.

**બનાવટી કપાસ**—લાકડાનો બારીક ભૂકો કરી ધોવાના વાસણમાં નાંખી તે પર ૧૦ કલાક સુધી વેરસ્ટીમ છોડી તેને સ્ટ્રાંગ સોડીયમ લાઇમમાં ૩૧ કલાક સુધી મોટા દાબ સાથે ગરમ કરવાથી ચીપટ જેવો પદાર્થ બને છે, તેમાં દીવેલ, સરેસ અને કેર્ઝીન ઉમેરવાથી વધુ ચીકણો થાય છે પછી ચારણી જેવા યંત્રમાં નાંખીને તેનાં બારીક તાર વીંટી લેવાથી બનાવટી કપાસના તાર થાય છે. તેનું સુતર મજબુત બને છે.

**બનાવટી રેશમ**—આ રેશમ કપાસનું બનાવાય છે. કોસ્ટીક સોડાને પાણીમાં પીગળાવી તેમાં એમોનીયા મેળવી તેમાં ત્રણ દીવસ અને રાત કપાસને પલાળી રાખી વચ્ચે હલાવતા જઇ છેવટે બહાર કાઢી ડબાવી ધુવે છે, પછી ભઠીમાં મુકી, સુકવી અને પીંજે છે. પછી સોડા અને સલ્ફ્યુરીક એસીડ એકત્ર કરી જરા ગરમ કરી તેમાં ૫ કે ૬ મીનીટ તે કપાસને પલાળી પછી પાણીના પીપમાં નાંખી ધોઈ સ્વચ્છ કરી સુકવે છે. તેને ધન કોટન કહે છે. પછી તેને આલ્કોહોલ અને ઇથરના મિશ્રણમાં પલાળવાથી પીગળી જઇ ચીકણો રસ જેવો પદાર્થ બને છે તેમાં થોડું સલ્ફ્યુરીક એસીડ મેળ-

વવો પછી એક વાસણમાં લાંબી નળી કે જેમાં વચમાં વચમાં અત્યંત ઝીણા છીદ્રની નળીયો હોય છે અને તે છિદ્રો પાણીમાં ડુબેલાં હોય છે. તે વાસણમાં ઉપરનો ચીકણો રસ નાંખી તે પર દબાણ મુકવાથી તે લાંબી નળીમાં થઈ, નળીયોનાં છિદ્રોમાંથી તંતુ રૂપે બહાર પાણીમાં આવતાંજ તારો બંધાઈ ઘન થાય છે. એટલે ત્યાંથી આ તંતુને વધારી રેંટપર વીંટાળી જેટલા તારનું રેશમ જોઇએ તેટલા તંતુ એકત્ર કરી રેંટ ઉપર વીંટાળી લે છે, એ બનાવટી રેશમ છે. આ રેશમ જેવુંજ બનાવટી રેશમ બને છે. તે સ્હેજમાં રંગી શકાય છે.

# પ્રકરણ ૧૦૧ મું.

## શરીરને સુંદર બનાવનાર પ્રયોગો.

**શરીરને સ્વચ્છ રાખવું**—૧ શેર બદામનું તેલ, ૨ ઔંસ સફેદ મીણ, ૨ ઔંસ સ્પરમાસીટી, સર્વેને લઈ વાસણમાં મુકી અગ્નિ ઉપર ગરમ કરી, ગરમ થયે ખલમાં નાંખી ઘુંટવું અને ૧૦ ઔંસ ગુલાબ જળ ધીમે ધીમે ઘુંટતા જવું ને મેળવતા જવું પછી ૧ ડ્રામ લવંડરનું તેલ અને ૦।। ઔંસ બરગેમાટનું તેલ ઉમેરવું તે ન મળે તો રોઝમરી ઓઇલનાં ૧૫ ટીપાં અને ૧ ડ્રામ અત્તર મેળવી ઘુંટી ટાઢું થયે કાચના વાસણમાં ભરી રાખવું તે શરીરે ચોળી ન્હાવાથી શરીર સ્વચ્છ થાય છે.

(૨) ૧ ઔંસ સફેદ મીણને ગરમી પર પીગળાવી તેમાં ૦।। ડ્રામ ટંકણ, ૨ ઔંસ ગુલાબજળ, ૪ ઔંસ બદામનું તેલ અને ૫ ટીપાં ગુલાબના તેલનાં નાંખી પછી ખલમાં ઘુંટી જાડું થયે ભરી લેવું. તે શરીરે ચોળી નહાવાથી શરીર સ્વચ્છ થાય છે.

**શરીર ગોરૂં બનાવવું**—ગ્લીસરાઇન ૨ ભાગમાં, પાણી ૧ ભાગ મેળવી તેમાં ૧ ભાગ અનાજનો લોટ મેળવી જાડું થયે મ્હોં ઉપર લગાવી ધોવાથી સુશોભિત મુખ થાય છે.

(૨) સ્ટાર્ચ પાવડર ( એક જાતનો લોટ ) ૧ ઔંસ, વ્હાઇટ બીસ્મથ ૧ ઔંસ, ૧ ઔંસ ઓરીસ પાવડર સર્વે વાટી કપડે ચાળી ચ્હેરા ઉપર લગાવી ચ્હેરો ધોઇ સાફ કરવાથી ગોરો બને છે.

(૩) સરસીયા તેલમાં, ધોળા તલ, જીરૂ અને શંખજીરૂ સરખે ભાગે મેળવી ઘુંટી શરીરે લગાવવાથી ચામડી ગોરી થાય છે.

**ચામડીને ખુબસુરત અને સફાઇદાર બનાવનાર મિશ્રણ** ૧ પાઇન્ટ ગુલાબજળમાં ૮ દ્રામ ટંકણુ, અને ૧ ઔંસ ગ્લીસરાઇન મેળવી મુખપર સવાર સાંજ લગાવવાથી થોડા રોજમાં ચામડી ખુબસુરત થાય છે.

**મ્હોં ઉપરના ખીલ દુર કરવા**—કોલન વોટરની ૧ શીશીમાં ગુલાબના પાણી સાથે ૫ દ્રામ નવસાર પીગળાવી એકત્ર કરી ખીલપર સવારસાંજ લગાવવાથી ખીલ જતા રહે છે.

**મુખપરના ખીલ અને ચાઠાં દુર કરવાં**—૧૨ ગ્રેન રસકપુરને ગુલાબજળમાં ઓગાળી તેમાં ૩ દ્રામ હાઇડ્રોક્લોરીક એસીડ ઉમેરી પછી ૧૨ દ્રામ કડવી બદામને બારીક ઘુંટી તેમાં થોડે થોડે ૧ ઔંસ ગ્લીસરાઇન ઉમેરી એક રસ થયે ગુલાબનું પાણી ઉમેરી દુધ જેવું થાય એટલે થોડે થોડે ટીંચર બેન્ઝોઇક ઉમેરી હલાવવું. એકત્ર થયે તેમાં ઉપરનું રસકપુરનું પાણી ઉમેરવું. પછી ગાળી લઇ થોડું ગુલાબજળ મેળવી એકત્ર કરવું. તે ખીલ કે ચાઠાં પર લગાવવાથી જતાં રહે છે. પણ તે ઝેરી હોવાથી ફાટેલી ચામડી પર ન લગાવવી તેમ મ્હોમાં ન જાય તેની કાળજી રાખવી.

**છુંદણાંના ડાઘ દુર કરવા**—છુંદણાં પર બ્લીસ્ટર લગાવી ફોલ્લો ઉઠે કે ફોડી નાંખવો જેથી નવી ચામડી આવશે. એટલે ચાઠાં જતાં રહેશે.

**શીતળાનાં ચાઠાં દુર કરવાં**—૧ ઔંસ મીઠી બદામના તેલમાં ૨ દ્રામ સફેદ મીણ અને ૨ દ્રામ સ્પરમાસીરો નાંખી એકત્ર કરી ૨ દ્રામ કેસર ઉમેરી દેવતા ઉપર ઓગાળી એકત્ર થયે ખલમાં ઘુંટી ચાઠાં પર લગાવવાથી ચાઠાં જતાં રહે છે.

**હાથ પગની ચામડી ફાટે માટે**—ઈંડાંની સફેદી નંગ ૧ શેર માંખણમાં મેળવી તેમાં બે ચમચા મધ ઉમેરી એકત્ર કરી થોડા ચોખાનો લોટ ઉમેરી ઘુંટી એકત્ર કરવું તે ચોપડવાથી ચામડી ફાટતી નથી.

**ખરી જતા વાળ અટકાવવા ટાલપર વાળ લાવવા**— પેટ્રોલીયમ તેલ માથે ધાલવાથી વાળ ખરી જતા અટકે છે અને વાળ સિવાયની જગ્યાએ વાળ ઉગે છે.

**ચામડીપર પડેલી કરચલી દુર કરવી**—૨ દ્રામ ગુલાબજળ, ૨ ટીપાં ગુલાબનું અત્તર, ૨ ઔંસ મધ, ૨ ઔસ લીલીગમના ફુલનો રસ, સર્વ એકત્ર કરી ૧ ઔંસ ધોળા મીણને પીગળાવી ટાઢું

પાણી તેમાં ઉમેરી એકત્ર કરી ભરી લેવું. તે ચામડીની કરચલી પર લગાવવાથી કરચલી જતી રહે છે.

**વાળ વધારનાર દેશી ઉપાય**—લાલ જાસુંદી (લાલ ચંબેલી)-ના ફુલનો રસ માથે ઘાલવાથી વાળ લાંબા થાય છે.

**વાળ કાળા કરવા**—૧ા ઔંસ રેકટીફાઇડ સ્પીરીટમાં, ૦ા ઔંસ ગેલીક એસીડ અને ૦ાા દ્રામ નારંગીનું તેલ ઉમેરી તેમાં ૩ ઔંસ પાણી રેડી એકત્ર કરી વાળ ઉપર લગાવવાથી વાળ કાળા, સુંવાળા ને ચળકાટવાળા થાય છે.

(૨) ૧ તોલો અખરોટની બાળેલી છાલ, ૧ તોલો દાડમની છાલ, ૧ તોલો જંગાલ સર્વેને ખલમાં ઘુંટી ગરમ પાણી સાથે મેળવી રાત્રે ધોળા વાળ ઉપર લગાવી સવારે ધોઈ નાંખવાથી કાળા વાળ થાય છે. આ કાળા વાળ ૧ માસ સુધી રહે છે.

**દાંતપરની પીળી છારી દુર કરવી**—ગંધકના ફુલમાં બ્રસ બોળી દાંતે ઘસવાથી ધોળા સફાઈબંધ દાંત થાય છે.

## પ્રકરણ ૧૦૨ મું.

## આઈસ્ક્રીમ બનાવવો.

આઇસક્રીમ બનાવવા માટે દુધને જાડુ થાય ત્યાં સુધી ધીમા તાપે ઉકાળી. પછી ઠંડુ પાડી ખાંડ મેળવી કપડે ગાળી લેવું. દુધમાં રંગ બેરંગી કરવા કાચનીઅલ આવે છે તેનાં થોડાં ટીપાં નાંખવાથી રંગીન આઇસક્રીમ થાય છે. સુગંધીદાર થવા માટે નારંગી કે લીંબુનાં થોડાં ટીપાં નાંખવાં, લહેજતદાર કરવા માટે કેશર બદામ ચારોળી કે પીસ્તાં વાટી નાંખવાં પછી તેમાં ગમે તે જાતની સુગંધી માટે થોડો અર્ક (એસેન્સ) નાંખી પછી બરફ બનાવવાના સંચામાં નાંખવું.

આઇસ્ક્રીમ બનાવવાનો સંચો જસતનો મજબુત ઢાંકણાનો હોયછે. તેને નવ દસ ઇંચથી પહોળા પીપમાં ગોઠવેલો હોય છે તે પીપમાં બરફ અને મીઠું નાંખી તેમાં પછી જસતનો દુધ નાંખેલો સંચો ગોઠવી પછી બરફના કકડા અને મીઠાથી પીપ સંચાના મ્હોંસુધી ભરવું. ૩ ભાગ આઇસ ને એક ભાગ મીઠાનું પ્રમાણ લેવું. પછી ચારેક મીનીટ પછી તે પીપની બહારના હાથાને ઝડપથી ગોળ ફેરવવો, અને સંચામાં આઈસક્રીમ બંધાય તે ચમચાવતી એકઠો કરવો, બરફનું થયેલું પાણી તે પીપમાં છુચ મારેલા કાંણામાંથી બહાર કાઢી બીજો બરફ અને

પછી તેને એક કાચના વાસણમાં ભરી સ્પીરીટના દીવાની આંચ આપવી જેથી સોનું પીગળી જશે. તેને ક્લોરાઈડ ઓફ ગોલ્ડ કહે છે.

**લાઈમજ્યુસ**—૮ ઔંસ લાઇમ વૉટરમાં ૧ ઔંસ ગ્લીસરાઇન, ૨ ડ્રામ ઓઈલ ઓફ લેમન, ૨ ઔંસ આલમોંડ ઓઇલ ( Almond oil ) અને ૨ ડ્રામ પોટાસીયમ કારબોનેટ મિશ્ર કરી તૈયાર કરવું. માથું દુઃખવાપર લગાવવાથી મટે છે.

**ખાંડનો સરકો બનાવવો**—૧ ગેલન પાણીમાં રાતી ખાંડ અને ચોખો ગુલાબ ૨ રતલ નાંખી ઉકાળી ઉપરથી કચરો ઉતારતા જવું. સફાઇદાર થયે ૧ બાટલી ઉંચી ખાટી તાડી નાંખવી અને ઘઉંનું ખમીર થોડું નાંખવું. પછી બાટલીમાં ભરી ૭ માસ સુધી અગાસીમાં રાત્રે બહાર અને દિવસે તડકામાં રાખી મુકવું. એટલે સરકો તૈયાર થશે.

**પોટાસ બનાવવો**—ચુલામાં લાકડાં બળે છે તેની રાખનો પોટાસ બને છે. કેટલીક વનસ્પતીનો ખાસ ( ખાર ) પોટાસ બને છે, જેમકે અંઘેડાનો ખાર, તલનો ખાર, જવખાર, કેળનો ખાર વિગેરે. આ ખાર બનાવવાનું પ્રકરણ પાછળ જુઓ.

૧૦ શેર રાખમાંથી ૧ શેર પોટાસ નીકળે છે.

**પોટાસ (ખાર) બનાવવાની રીત**—એક લોઢાના મોટા વાસણમાં જે ઝાડનો ખાર બનાવવો હોય તે ઝાડની રખ્યા લઇ તે તે રાખથી ૧૦ ઘણું પાણી તેમાં રેડવું પછી હલાવી એકત્ર કરી ઠરવા દેવું. પછી પાણી બીજા વાસણમાં નિતારી લેવું, અને તે પાણીને ચુલાપર મુકી ઉકાળવું. અને જાડું થયે તેને ઉતારી ઠરવા દઇ સુકવવું તે તે વૃક્ષનો ખાર છે એમ સમજવું.

આ પ્રમાણે પોટાસ તૈયાર કરવો. અંઘેડાના ખારને માટે અંઘેડાને બાળી રાખ કરી તૈયાર કરવો તલના ખાર માટે તલસરાં, કેળના ખાર માટે કેળનાં સુકાયેલાં પાન દાંડા વિગેરે લેવું.

ગાઉટ **પીલ્સ**—૧૬ ગ્રેન કોમ્પાઉન્ડ એકસ્ટ્રેક્ટ કોલોસીંથ, ૧૬ ગ્રેન રૂબાર્બ એકસ્ટ્રેક્ટ. ૧૬ ગ્રેન મર્ક્યુરીપીલ, ૬ ગ્રેન એસેટીક એકસ્ટ્રેક્ટ ઓફ કોલ્ચિકમ સર્વે ભેગાં કરી ૧૨ ગોળીઓ વાળવી.

**બ્લિસ્ટર કોલોડિયન**—૨૦ ઔંસ બ્લીસ્ટરીંગ લીક્વીડ, ૦॥ ઔંસ પાઇરોક્સાઇલીન બંનેને કાચની બુચવાળી બાટલીમાં નાંખી પાયરોક્સાઈલીન હલાવી પીગળાવવાથી બને છે. બ્લીસ્ટર ઉઠાવવા વપરાય છે.

**કોલેરા મિક્ષ્ચર**—૩ દ્રામ એરોમેટીક પાવડર ઓફ ચાક, ૩ દ્રામ સ્પીરીટ ઓફ સેલવોલા ટાર્ટલ, ૧૦ દ્રામ ટીંકચર ઓફ કેટેચ્યુ ૬ દ્રામ કોમ્પાઉન્ડ કાર્ડોમમ ટીંચર, ૧ દ્રામ ટીંચર ઓફ ઓપીયમ સર્વ એકત્ર કરવાથી બને છે. કોલેરા, ઝાડો, અજીર્ણ ઉપર અપાય છે. ગ્રાહી છે.

**દાદરનો મલમ**—ગોવા પાવડરનો મલમ-૨૦ ગ્રેન ગોવા પાવડર અને ૪૮૦ ગ્રેન બેન્ઝોએટેડલાર્ડ એકત્ર કરી મેળવવાથી થાય છે. દાદર, ખરજવું, કરોળીયા મટે છે. આંખે દવા અડકવા દેવી નહિ.

**કલોરોફોર્મ**—કલોરીનેટેડ લાઇમ, આલ્કોહોલ, કળીચુનો અને સ્વચ્છ પાણી એકત્ર કરી ઉકાળવાથી બને છે. આ દવા સુંઘાડવાથી મનુષ્ય બેભાન થાય છે. બહુ સુંઘાડવાથી માણુસ મરી જાય છે.

**ક્વિનાઇન**—સીંકોનાની છાલમાંથી ક્વીનાઇન રસાયણીક રીતે કાઢવામાં આવે છે. નીલગીરી પર્વતપર સીંકોનાનાં ઝાડ થાય છે. તેથી તાવ જાય છે.

**ક્વિનાઇનની ગોળી**—૧ ભાગ ટ્રેગાકાન્થનો ભૂકો, ૪ ભાગ ગ્લીસરાઇન, ૧ ભાગ ટાર્ટરીક એસીડ અને ૩૬ ભાગ ક્વીનાઇન એકત્ર કરી ૨ થી ૮ ગ્રેનની ગોળીઓ વાળવી. આ ગોળીયોથી તાવ જાયછે.

**ફોસ્ફરસ પિલ**—ફોસ્ફરસની ગોળી, લોહ, સ્ટ્રીકનાઇન, ક્વિનાઇન અને ફોસ્ફરસ એકત્ર કરી ગોળીયો બનાવાય છે. પૌષ્ટિક, મગજની નબળાઇ માટે આ ગોળી વપરાય છે.

(૨) ફોસ્ફરસ ૩ ગ્રેન, બાલઝમ ઓફ ટોલુ ૧૨૦ ગ્રેન, કડ સોપ ૯૦ ગ્રેન, પીળુ મીણુ ૫૧ ગ્રેન. એકત્ર કરી ગોળીયો વાળવી.

**આયર્ન પીલ**—લોહ ગુટિકા, ૧૫૦ ભાગ હીરાકસી, ૯૫ ભાગ કાર્બોનેટ, ૫૦ ભાગ બાવળનો ગુંદર, ૧૫ ભાગ ટ્રેગાકંથનો ભૂકો, ૧૫૦ ભાગ શરબત, ૧૦ ભાગ ગ્લિસરાઇન, અને ૨૦ ભાગ પાણી સર્વ મિશ્ર કરી ઘુંટી ૫ થી ૧૫ ગ્રેનની ગોળીયો વાળવી. સ્ત્રીયોને આર્તવ પાંડુ રોગ મટાડે છે.

**કોમ્પાઉન્ડ આયર્ન મિક્ષ્ચર**—૨૫ ગ્રેન હીરાકસી, ૩૦ ગ્રેન પોટાસિયમ કાર્બોનેટ, ૬૦ ગ્રેન હીરાબોળ, ૬૦ ગ્રેન ધોયેલી સાકર, ૫૦ મીનીટ જાયફળનો સ્પીરીટ, ૧૦ ઔંસ ગુલાબજળ સર્વ મિશ્ર કરવાથી બને છે, માત્રા ૦।। થી ૧ ઔંસ—સ્ત્રીયોની નબળાઇ, નષ્ટાર્તવ, તથા પ્રદર મટે છે. ક્ષય, પાંડુ અને નબળાઇ મટે છે.

**લેપીસ ડીવાઇન્સ**—ફટકડી મોરથુથુ, સુરોખાર સરખે ભાગે, કપુર તે સર્વથી $\frac{1}{20}$ ભાગ ગરમ કરી એકત્ર કરી સળીયો કરવી જે

આંજવાથી ખીલ મટે છે. તેમાં પાણી રેડી આંખમાં નાંખવાનાં ટીપાં બનાવાય છે.

**લિસ્ટરીન**—આ અમેરીકાની પેટંટ દવા છે. તેમાં ૨૫ ભાગ બોરીક એસીડ, ૧ ભાગ બેન્ઝોઈક, ૧ ભાગ અજમો, ૧ ભાગ યુકેલિપ્ટોલ, ૨ ભાગ ગોલ્થીરિયાનું તેલ, ०।। ભાગ પેપરમીટ તેલ, ૧૫ ભાગ ટીંચર બેપ્ટિશિયા, ૩૨૫ ભાગ રેકટીફાઈડસ્પરીટ અને બાકીના ૧૦૦૦ ભાગમાં ખૂટતું પાણીની મેળવણી કરવાથી બને છે. તે કોગળા કરવા માટે વપરાય છે.

**વેલેરિયન હિઝોમ**—તગર.

**ટીંચર બોર્બર્ગ**—આ દવા તૈયાર આવે છે તેમાં ૧૫ ભાગ આલ્કોહોલમાં ૧ ભાગ કવીનાઇન સલ્ફાસ પીગળાવીને તેમાં ૨ ભાગ કપુરનો સ્પીરીટ. ૧૦ ભાગ એળીયો, ૫ ભાગ નારંગીનો અર્ક મેળવવો, એટલે તૈયાર થશે. આ દવાની માત્રા ૨ થી ૪ ડ્રામ છે. તે પરશેવો લાવીને તાવ ઉતારવામાં પ્રખ્યાત છે.

**સીરપ ઓફ હાઇપોફોસ્ફાઈટ ઓફ લાઈમ**—૧૬૦ ગ્રેન હાઇપોફોસ્ફાઇટ ઓફ લાઇમમાં ૯ ઔંસ પાણી રેડી એકત્ર કરી તેમાં ૧૬ ઔંસ ધોયેલ સાકર ઉમેરી ગરમ કરી ઠંડુ થયે તેમાં ૨૦ ટીપાં હાઇપોફોસ્ટરસ એસીડ ઉમેરી બાટલીમાં ભરી લેવું. તે ગરમ, પૌષ્ટિક, કફઘ્ન, અગ્નિવર્ધક અને પરસેવો બંધ કરનાર છે.

**નાઇટ્રેટ ઑફ પોટાસ**—(એટલે સાફ કરેલો સુરોખાર) ૧ રતલ સુરોખાર લઈ પાણીમાં પલાળી ગાળી નાંખી હવાવાળી જગ્યાએ મુકી સુકવવું પછી સુકાયે બાટલીમાં ભરી બુચ મારવો તેને પ્રીપેર્ડ નાઇટ્રેટ કહે છે.

**કવીનાઇન આયર્ન મીક્ચર**—આડમીનીમ ડીલ્યુટ સલ્ફ્યુરીક એસીડમાં ૮ ગ્રેન સલ્ફેટ ઑફ કવીનાઇન, ૧૬ ગ્રેન સલ્ફેટ ઑફ આયર્ન મેળવી, તેમાં ૮ ઔંસ પાણી રેડી એકત્ર ઓગાળી ગાળી ભરી લેવું.

**ઓકસાઈડ ઓફ કોપર**—પાણીમાં મોરથુથું નાંખી તેમાં થોડા જસતનો વાટેલો ભૂકો નાંખી થોડા દિવસ રહેવા દેવું, બે ચાર દિવસે હલાવતા જવું એટલે થોડા રોજ પછી તળે તાંબાનો કાળો ભૂકો ઠરશે તે લઈ સુકવી વાટી ભરી લેવો.

**સલ્ફેટ ઓફ ઇન્ડીગો**—૧ શેર સલ્ફ્યુરીક એસીડમાં ०। શેર

ગળી નાંખીને હલાવી થોડા દિવસ રાખી પીગળાવવાથી તૈયાર થાય છે. જે શાહી બનાવવાના કામમાં આવે છે.

**પેનકીલર બનાવવું**—૮ ઔંસ આલ્કોહોલમાં, oાા ઔંસ ટીંચર મર્હ ( હીરાબોળનો અર્ક ) ૧ ઔંસ સ્પીરીટ ઑફ કેમ્ફર, ( કપુરનું સ્પીરીટ ) ૧ ઔંસ ટીંચર કેપ્સીકમ, ( મરચાંનો અર્ક ) અને oાા ઔંસ ટીંચર ગ્વાયાસી એકત્ર કરી હલાવી, બે ચાર રોજ પછી ગાળી ભરી લેવાથી તૈયાર થાય છે.

(૨) **પેનકીલર**—હીરાબોળ ૧ાા શેર, મરચાં ૧૦ ઔંસ, ૮ ઔંસ અફીણ, ૬ ઔંસ લોબાન, ૩ ઔંસ ગ્વાયાકમરેઝીન, કપુર ૧૦ ઔંસ સર્વ વાટી મિશ્ર કરી ૧ ગેલન રેકટીફાઇડ સ્પીરીટમાં મીશ્ર કરી આઠ દસ દિવસ રોજ હલાવી તડકે મુકવું. પછી અર્કની માફક ગાળી ભરી લેવું. વાપરવાની રીત પેનકીલરની બાટલીમાં છાપેલી આવે છે.

**કલોરોડાઇન**—૧૪ ટીપાં ટીંચર કાસેસાઈ, ૧૪ ટીપાં પીપરમીંટ ઓઇલ, ૧ાા ગ્રેન મીરેટ ઑફ માલકિયા, ૨ ડ્રામ સુગર, ૨ ડ્રામ કલોરોફૉર્મ, ૧૦ ટીપાં એસીડહાઇડ્રોસેનીક સર્વ એકત્ર કરવાથી બને છે.

**સાઇટ્રીક એસીડ (લીંબુનું એસીડ બનાવવું)**—લીંબુના રસમાં ચાકનો ભૂકો ખટાશ ન રહે ત્યાં સુધી નાંખી, તે ચાકના ૧૦મા ભાગે ૯ાા ભાગ ગંધકનો તેજાબ ૫૦ ભાગ, પાણીમાં મિશ્ર કરીને રેડવો. એકત્ર કરી જાડું થાય ત્યાં સુધી ઉકાળી ઠરવા દેવું, એટલે સ્ફાટીક બંધાશે તેને સાઇટ્રીક એસીડ કહે છે. તે લેમોનેડ બનાવવા કામ આવે છે.

**ડોવર્સ પાવડર**—૧ ભાગ ઇપીકાકયુઆનાની ભુકી, ૧ ભાગ અફીણ, ૮ ભાગ સલ્ફેટ ઑફ પોટાસમાં સર્વે ઘુંટી તૈયાર કરવી. ઘેન આવવા માટે આ દવા ૨ થી ૪ ગ્રેન ભૂકી ખાવાથી દરદનું ઝેર પરસેવા માટે નીકળી જઈ ઉંઘ આવે છે.

**કોલ્ડ ક્રીમ**—૧ ઔંસ સફેદ મીણને માટીના વાસણમાં ધીમી આંચે પીગળાવી તેમાં ૪ ઔંસ બદામનું તેલ રેડી તેમાં oાા ડ્રામ ટંકણખારની ભૂકી નાંખી નિચે ઉતારી ઠંડુ થયે ૩ ઔંસ ગુલાબજળ તથા ગુલાબના તેલનાં ૫ ટીપાં નાંખી હલાવી કાચના વાસણમાં ભરી લેવું. આ મેળવણી વઇઢ ફાટે કે ચામડી ફાટે તો લગાવવાથી મટે છે.

**એકવારીજીઆ**—૧ ભાગ નાઇટ્રીક એસીડ અને ૨ ભાગ હા-

હાઈડ્રોકલોરીકએસીડને મિશ્ર કરી રાખી મુકવું. તે પ્લાટીનમ વીગેરે ઉંચી ધાતુઓ પીગળાવવામાં કામ આવે છે.

**મિલ્ક ઓફ રોઝ**—૫ ઔંસ મીઠી બદામ, અને ૧ ઔંસ કડવી બદામ લઈ છુંદી તેમાં ૦ાા ઔંસ સાબુ, અને ૨૦ ટીપાં ગુલાબજળ નાંખવું; ૨ ઔંસ ચરબી, ૦ાા ઔંસ મીણ મેળવી ઉકાળવાં પછી છુંદેલી બદામ વીગેરે નાંખી ગાળી લઈ તેમાં ૨ાા પાઈન્ટ ગુલાબજળ, ૨૦ ટીપાં ગુલાબનું અત્તર, ૨૦ ટીપાં લવંડર તેલ અને ૧ પાઈન્ટ દારૂ મેળવી હલાવી ઉપયોગ કરવો.

**નાઈટ્રીક એસીડ બનાવવો**—૨ શેર સુરોખાર વાટી, ૨ શેર સલ્ફયુરીક એસીડમાં મેળવી રીટાર્ટમાં ભરવું અને રીટાર્ટના બીજે છેડે નળીને ભીનું કપડું વીંટાળવું, પછી તેને રેતી ભરેલા વાસણમાં મુકી લાલ રંગની વરાળ આવતા સુધી નિચે ધીમો તાપ કરવો. પછી તેમાં ૧ ઔંસ બીજા સુરાખારનું ચુર્ણ મેળવવું અને ઉપર પ્રમાણે કરવું. પછી તૈયાર થયે નિચે ઉતારી ઉપયોગ કરવો. આનો રંગ પીળાશ પડતો થાય છે. હાથે અડકવાથી દઝાવાય છે. માટે સાવચેત રહેવું.

**ફ્લ્યુઆરીક એસીડ**—ફ્લ્યુએટ ઑફ લાઇમ અથવા ફ્લોરસ્પાર બેમાંથી ગમે તે એક ચીજ સાથે સલ્ફયુરીક એસીડ મેળવવાથી આ તેજાબ બને છે.

**ફોસ્ફરસ બનાવવો**—લોઢાના વાસણમાં ૩ ભાગ ફટકડીનું ચુર્ણ અને ૧ ભાગ સાકરને નાંખી તેને ચુલા ઉપર મુકી તળે ધીમો અગ્નિ કરી ઘુંટવું પછી બળીને કાળું થયે અગનશીશીમાં ભરી વાલુકા યંત્રમાં મુકી તળે અગ્નિ કરવો. શીશીનું મ્હોં ઉઘાડું રાખવું. તેમાંથી જેમ અગ્નિ સળગતો જશે તેમ ગંધકના, ધુમાડા જેવી વરાળ નીકળશે. વરાળ બંધ થયે શીશીને બુચ મારી નિચે ઉતારી લેવી. પછી બીજી શીશીમાં પાણી ભરી તે પાણીમાં તે શીશીમાંનો પદાર્થ નાંખી બુચ મારવો એટલે ફોસ્ફરસ તૈયાર થયો સમજવો. આ શીશીનો બુચ ઉઘાડવો નહિ કેમકે તે સળગી ઉડનાર અને હવામાં ઉડી જનાર પદાર્થ છે.

**એન્ટીકેમ્નિયા**—આ અમેરિકન પેટન્ટ દવા છે. તેમાં ૧૦ ભાગ એન્ટીફેબ્રીન, ૧૦ ભાગ કેફીન અને ૮૦ ભાગ સોડા મેળવી બનાવાય છે. તાવ, સંધિવા અને વાયુને મટાડે છે.

**ડેમીયાના ટોનીક પીલ્સ**—૨ ગ્રેન એક્સ્ટ્રેક્ટ ઑફ ડેમીઆના, $\frac{૧}{૨૦૦}$ ગ્રેન ફોસ્ફરસ, $\frac{૧}{૨}$ ગ્રેન એક્સ્ટ્રેક્ટ ઑફ નકસવોમીકા એકત્ર વાટી ગોળીયો વાળવી. તે મૂત્રલ, હૃદયશામક, તાવ અને રક્તાશયના વ્યાધિ મટાડે છે.

**ઇસ્ટન્સપીલ**—૧ ગ્રેન આયર્ન ફોસ્ફેટ, ૧ ગ્રેન ક્વીનાઇન, $\frac{૧}{૩૨}$ ગ્રેન સ્ટ્રીકનીન, ૧॥ મીનીમ કૉન્સેન્ટ્રેટેડ ફૉસ્ફોરીક એસીડ, ૪ ગ્રેન લીકરિસ પાવડર, સર્વેને એકત્ર કરવું. આ એક ગોળીનું પ્રમાણ છે. જેટલી ગોળીયો કરવી હોય તેટલું પ્રમાણ વધારી ગોળી વાળવી તેથી જીર્ણજ્વર, પાંડુરોગ, નબળાઈ મટે છે. પૈષ્ટિક છે.

**ઇસ્ટન્સ સીરપ**—આ બનાવટને સીરપ (સરબત) ના રૂપમાં બનાવવાથી બને છે. ગુણ ઉપર પ્રમાણે.

**સારસાપરીલા**—સારસાપરીલાનાં અમેરીકાથી મૂળીયાં આવે છે. બનાવટ ૧॥ ઔંસ સારસાપરીલાનાં મૂળ, $\frac{૧}{૪}$ ઔંસ ગ્વાયાક-મનું લાકડું, $\frac{૧}{૪}$ ઔંસ જેઠીમધ, $\frac{૧}{૪}$ ઔંસ સૅસૅફ્રસનાં મૂળ, ૬૦ ગ્રેન મેઝીરીયન છાલ, ૨૦ ઔંસ વરાળનું પાણી, ૪॥ ઔંસ આ-લ્કોહોલ, ૧૦૦ ઘણા ગરમ પાણીમાં સારસાપરીલાને ત્રણ વાર પ-લાળી બાકીની દવાઓને ઉકાળી તમામ પ્રવાહી ૧૬ ઔંસ રહે ત્યાં સુધી બાળી પછી ઓલ્કોહોલ ઉમેરી ૧૪ દિવસ રાખી મુકી પછી ગાળી ઉપયોગ કરવો.

**બાલામૃત**—૧૦ ગ્રેન હાઇપોફૉસ્ફેટ ઑફ સોડા, ૧૦ ગ્રેન હાઇપોફોસ્ફેટ ઓફ લાઇમ, ૪ ઔંસ સાકરનું સરબત એકત્ર કરી તેમાં ૨ ડ્રામ વાવડીંગનો અર્ક અને ૨ ડ્રામ સુંઠનો અર્ક મેળવી થોડા દિવસ રહેવા દઇ પછી ગાળી લેઇ પછી લાલ રંગ કરવા કોચલાઈનનાં ટીપાં નાંખવાથી બાલામૃત તૈયાર થશે.

**ખરજવાનો મલમ**—૧॥ ઔંસ ફટકડી, ૧॥ ઔંસ સુરો-ખાર, ૦॥ ઔંસ સલ્ફેટ ઓફ ઝીંક, ૦॥ ઔંસ વ્હરમિલિઓન (Verimilion) અને ૦। શેર મીઠું તેલ સર્વેને મિશ્ર કરી ઘુંટી મલમ તૈયાર કરવો તેથી ખરજવું મટે છે.

**મેંથોલ**—એક કલ્હાઇ દીધેલા વાસણમાં ૨૦ તોલા કોકમનું તેલ નાંખી ગરમ કરી તેમાં મીણુ નાંખી ઓગાળી એકત્ર થયે ઉતારી કાચના વાસણમાં કાઢી તેમાં નિચેનું મિશ્રણ નાંખવું.

૧॥ તોલો ફુદીના (પેપરમીંટ) નાં ફુલ, તજનું તેલ ૬ માસા, કપુર ૩ માસા, લવીંગ તેલ ૩ માસા, લવંડર તેલ ૩ માસા, સર્વ

મિશ્ર કરી ખલમાં ઘુંટી એકજીવ થયે કાચની બાટલીમાં ભરી લેવું. તે મેંથોલ માથું ચઢયું હોય તો ઘસવાથી મટી જાય છે.

(૨) **મેંથોલબામ**—૧ શેર વેસેલીન અને ૩ ઔંસ હાર્ડ પેરાફીનને એક વાસણમાં મુકી વરાળ ઉપર ગરમ કરી ઠંડુ થયે ઉતારી તેમાં ૨ ઔંસ પેપરમીંટનાં ફુલ નાંખી ઘુંટી એકત્ર કરવું પછી ૧ દ્રામ કપુરનું તેલ, ૧ાા દ્રામ બરગેમાટ ઓઈલ, ૦ાા દ્રામ જીરેનિયમ ઓઇલ, ૦ાા દ્રામ તજનું તેલ મિશ્ર કરી ઘુંટી એકજીવ કરી બાટલીઓ ભરી લેવી.

(૩) **મેંથોલ અર્ક**—એક બાટલીમાં ૧૮ તોલા રેક્ટીફાઇડ સ્પીરીટ ભરી તેમાં ૧ તોલો કપુરનો અર્ક, ૩ માસા લવીંગનો અર્ક ૧ા તોલો તજનો અર્ક, અને ૨ાા તોલા પીંપરમીટનું તેલ નાંખી બુચ મારી ૮ દીવસ તડકામાં રાખી રોજ હલાવ્યા કરવું. એટલે તૈયાર થશે. તે સર્વ પ્રકારના માથાના રોગપર રૂનું પુમડું બોળી લગાવવાથી મટી જાય છે. બાટલી ઉઘાડી ન રાખવી.

**હેરડાઈ–વાળ કાળાકરવાનો કલપ**—૩ ઔંસ લીકર પોટાસ. ૭ ઔંસ એમોનીયા હાઇડ્રોસલ્ફેટ, અને ૧ ઔંસ પાણી મીશ્ર કરવાથી નં. ૧ નું મિશ્રણ તૈયાર થાય છે.

( ૨ ) સીલ્વર નાઇટ્રેટ ૨ ઔંસ અને પાણી ૨ ઔંસ મેળવવાથી નંબર એનું મિશ્રણ તૈયાર થાય છે.

પછી નં. ૧ નું મિશ્રણ પ્રથમ વાળને લગાવી થોડીવાર પછી નં. ૨ નું મિશ્રણ લગાવવાથી વાળ કાળા થાય છે.

**બીજી રીત**—તલના તેલમાં માયફળને તળી કાઢી તેમાં પાવલી ભાર ફટકડી, પાવલી ભાર નવસાર અને ૨ તોલા સંગરાસ સર્વેને બારીક કરી તેલમાં એકત્ર કરવું પછી વાળને આંબળાંના પાણીથી સ્વચ્છ કરી પછી આ તેલ લગાવી ઉપર દીવેલાનાં પાન બાંધવાં જેથી વાળ કાળા થાય છે.

**વાળ ધોવાનું–માથુ ચોળવાનું પાણી**—૨ાા તોલા ટંકણખાર અને ૦ાા ઔંસ કપુર એકત્ર કરી નાનાં પડીકાં વાળવાં પછી ગરમ પાણીમાં ૧ પડીકું નાંખી એકત્ર કરી ઠંડુ થયે વાળ ધોવાથી સ્વચ્છ રહે છે, વાળ વધે છે અને ધોળા થતા નથી.

**શીર્ષારોગ્ય ઘૃત**—૧૦૦ ભાગ મીણને ગરમ કરી તેમાં ૩ ભાગ પીપરમીંટનું તેલ, ૫ ભાગ લવીંગ, ૧૦ ભાગ રોઝમરી, ૩૦ ભાગ કોપરેલ તેલ, ૩ ભાગ તજનું તેલ, ૧૦ ભાગ લવેંડરનું તેલ સર્વે મિશ્ર કરી ઘુંટીને ડબ્બામાં ભરવું. માથું દુઃખે કે આદા-

શીશી ચઢે તો આ તેલ લગાવવાથી ઉતરી જાય છે. ડોકું દુખે તો તેપર લગાવવાથી મટી જાય છે.

**કેવડાનું તેલ**—૮ ઔંસ ઓલીવ ઓઇલમાં ૦। દ્રામ કેવડાનું ઉંચું અત્તર મેળવવાથી તૈયાર થાય છે.

**બાલ નાશક સાબુ**—૧ તોલો ઘઉંનો મેંદો, ૧ તોલો બેરીયમ સલ્ફાઈટ, ૨ માસો કપુર લઈ ૨ તોલા ધોળા સાબુને ગરમીમાં પીગળાવી ઉપરની વસ્તુઓ તેમાં નાંખી પછી સાબુની ગોટીઓ બનાવી દેવી. તેને પત્થરપર પાણીમાં ઘસી વાળ ઉપર લગાવવાથી વાળ જતા રહે છે.

**બાલ નાશક અર્ક**—૦॥ શેર ગરમ પાણી, નવટાંક બેરીયમ સલ્ફાઇડ એક બાટલીમાં નાંખી ખૂબ હલાવી બુચ મારી બે કલાક પછી કપડે ગાળી તેમાં થોડું અત્તર નાંખી શીશીમાં ભરી લેવું. તેમાં રૂનું પુમડું બોળી વાળ ઉપર લગાવવાથી ૫ મીનીટમાં વાળ ખરી પડે છે.

**બાલ નાશક પાવડર**—૨ તોલા આરારૂટ, ૧ તોલો બેરીયમ સફાઇલ્ડ એકત્ર કરી પાણીમાં મેળવી વાળ ઉપર લગાવવાથી ખરી જાય છે.

**સીંદુર**—૧૦૦ તોલા સીસાને લોખંડની કઢાઈમાં ગરમ કરી તેમાં રસ થયેથી આંબલીની છાલની રાખ નાંખતા જવું. તળે અગ્નિ ચાલુ રાખવો અને લોખંડના બત્તાથી ઘુંટતા રહેવું. જેથી સીંદુર બને છે. તેમાં આંબલીની રાખને બદલે અરડુશાની છાલની રાખ ૨૦ તોલા નાંખી ઘુંટવાથી સીંદુર બને છે.

**તાંબુલવટી**—૫ તોલા સોપારીનું ચુર્ણ, ૦॥ તોલો કાથો, ૦॥ તોલો લવીંગ, ૧ તોલો જાયફળ, ૧ તોલો ઇલાયચીદાણા, ૧ માસો તજ, ૦॥ તોલો કંકોલ, ૦॥ તોલો જાવંત્રી, ૦। તોલો કેસર અને ૧ માસો કસ્તુરી સર્વ ખાંડી વસ્ત્રથી ચાળી મદમાં ઘુંટી ઝીણી, બાજરીના દાણા જેવડી ગોળીઓ વાળી પાનમાં નાંખી ખાવી.

( ૨ ) ઇલાયચીદાણા ૧ તોલો, જેઠીમદનું સત્વ ૧ તોલો, જાયફળ ૧ તોલો સર્વ વાટી ૦॥ દ્રામ અત્તર મેળવી ખલમાં ઘુંટી ગોળીયો વાળવી.

**બ્હેરાપણા પર તેલ**—૧૨૦ ટીપા તેલમાં ૩૦ ટીપાં ટરપેન્ટાઇન મિશ્ર કરી તેમાંથી ૮–૧૦ ટીપાં રોજ સવારસાંજ કાનમાં નાંખવાથી ફાયદો થશે.

**વાતેલ**—૧૬૦ તોલા તેલમાં ૨૦ તોલા લસણ વાટી નાંખી ઉકાળી ગાળી ભરી લેવું. સંધીવા પર ચોપડવાથી, દુઃખતા કાનમાં ટીપાં નાંખવાથી અને કોલેરામાં ૫ થી ૧૦ ટીપાં ખાવાથી ફાયદો થાય છે.

**બાળાગોળી**—બાળામૃતગુટી, હરડે, સીંધાલુણ, જાયફળ, લવીંગ સુંઠ, મરી, પીંપર, મોથ, કેસર, સંચળ, અતિવિષ, બીલાનો ગર્ભ દરેક બબે તોલા લઇ ખાંડી લુગડે ચાળી પાણીમાં ઘુંટી બાજરી જેટલી ગોળીયો વાળી ઉપયોગ કરવો. ૭ મહીનાના બાળકને એક ગોળી દુધ સાથે આપવી જેથી ઝાડો સાફ થશે, પેટના કૃમી, વિગેરે મટશે, અને સંગ્રહણી, અશક્તિ, જીર્ણ જવર, કૃશતા, પેટ વધતું, દમ, વિગેરે મટશે. શરીર પુષ્ટ થશે.

## પ્રકરણ ૧૨૦ મું.

### કેટલીક અંગ્રેજી દવાનાં ગુજરાતી નામ અને ઓળખાણ.

| અંગ્રેજી નામ. તેનાં | ગુજરાતીમાં નામ. |
|---|---|
| નાઇટ્રીક એસીડ | સુરાખારનો તેજાબ. |
| સલ્ફ્યુરીક એસીડ. | ગંધકનો તેજાબ. |
| હાઇડ્રોક્લોરીક એસીડ ( મ્યુરીઆટીક એસીડ ) | મીઠાનો તેજાબ. |
| ફોસ્ફરીક એસીડ. | ફોસફરસનો તેજાબ. |
| આર્સેનીયસ સોલ્યુશન. | સોમલનું પ્રવાહી. |

આ એસીડો ઝેરી હોય છે. ૧ ભાગ એસીડમાં ૧૦ ભાગ પાણી ઉમેરવાથી ' ડીલ્યુટ ' એસીડ બને છે,

| | |
|---|---|
| ઓકસાઇડ ઓફ આયર્ન. | લોઢાનો કાટ. |
| કારબોનેટ ઓફ લાઇમ. | ચુનો. |
| નાઇટ્રેટ ઓફ સીલ્વર. | કોડીખાર. |
| કારબોનેટ ઓફ સોડા. | પાપડખાર. |
| કલોરાઇડ ઓફ એમોન્યમ. | નવસાર. |
| રેકટીફાઇડ સ્પીરીટ. | દારૂનો અર્ક. |
| વીનીગર. | સરકો. |
| ગમ બેન્ઝાઇક. | લોબાન. |
| ટાર. | ડામર. |

સલ્ફર ( ગંધક ) મસ્ક ( કસ્તુરી ) મરક્યુરી ( રસકપુર. પારો ) સીનામન ( તજ ) ઓરેંજ ( નારંગી )

વજનનું પ્રમાણ.

૧ પીન્ટ એટલે ૪૫ તોલા, ૧ ઔંસ ૨॥ તોલા. ૧ ગ્રેન—ચાર ચોખાભાર, ૧ પાઇન્ટ—અડધી—બાટલી અચ્છેર, ૧ ડ્રામ—૭॥ માસા, ૧ પૌંડ—૩૯ તોલા.

**પારાનો મલમ**—૧ શેર પારો, ૧ શેર લાર્ડ, ૧ ઔંસ સુએટ મીશ્ર કરી પારો ગળી જાય ત્યાં સુધી ઘુંટવું. તેથી ગાંઠ, ખદ અને વૃષણ વૃદ્ધિ મટે છે.

**પારાની ગોળી**—૨ ઔંસ પારો ને ૩ ઔંસ ગુલકંદ સાથે ઘુંટી ૧ ઔંસ જે ઠીમદનું ચુર્ણ ઉમેરી પછી ઘુંટી ગોળી વાળવી. આસમાની રંગની ગોળી થાય છે. રેચકને શોધક છે. તેથી મ્હોં આવે છે.

ગમ ઓફ એકેસીયા—ગુંદર. એકોનાઇટરૂટ—વછનાગ.

ટીંચર—અર્ક. લીંનીમેન્ટ—તેલ. લાર્ડ—કુકરની ચરબી.

એન્ઝોએટેડલાર્ડ—લોબાન મેળવેલી કુકરની ચરબી. પૌંડ ચરબી ઉની કરી ૧૨૦ ગ્રેન લોબાનનો ભૂકો ઉમેરી હલાવી ભરી લેવું. મલમ બનાવવામાં કામ આવે છે. ચાંદાં, વા, જખમ વ્રા, મટે છે.

એનેથીફ્રુકટસ. સુવા. **એમોનીયમ**—નવસાર અને કળીચુનાના સંયોગથી બને છે. એમોનિયમકાર્બોનેટ—નવસાર અને ચાકને એકત્ર કરી નળે ગરમી આપી ઉપર પ્યાલો ઢાંકી ફુલ પાડવામાં આવે છે. તે સ્વેદક, કફઘ્ન અને વાચક છે. એમોનિયં કલોરાઇડ—નવસાર. એરિકાકેટેચુ. (સોપારી), એલેટ્રીઅસા અમેરીકાના એક છોડનાં મૂળ છે. ગર્ભાશયને શક્તિ આપી શુળ અને સંધિવા મટાડે છે. એલોબાએંટાઝ—એળીયો. એલો સાકોટ્રીના—સીક્રાતરીયો એળીયો. એલમ—ફટકડી. એકિસકેટેડ એલમ—ફુલાવેલ ફટકડી. એસારીટીડા—હીંગ. એસિડમ આર્સેનિયોઝમ—સફેદ સોમલ.

**એસેટીક એસીડ**—લાકડાંને બાળીને આ અર્ક ખેંચાય છે.

**કાર્બોલીક એસીડ**—ડીલમાંથી નીકળે છે. તેમાં ૧૦ ટકા પાણી ઉમેરવાથી પ્રવાહી એસીડ બને છે. જખમ રૂઝવવામાં કામ આવે છે.

**ટાર્ટરીક એસીડ**—પોટેસીયમ ટાર્ટરીમાંથી બને છે.

**બોરીકએસીડ**—ટંકણખારમાંથી બને છે, તે ઝખમ રૂઝવવામાં, આંખમાં ટીપાં નાંખવામાં કામ આવે છે. ૧ ભાગ એસીડમાં ૨૫ ભાગ પાણી ઉમેરી ઉપયોગ કરવો.

**સલ્ફ્યુરીક એસીડ**—ગંધકનો તેજાબ.

**સેલીસીલીક એસીડ**—વીન્ટરગ્રીન વિગેરે વનસ્પતિ ઉપર રસાયનીક પ્રયોગ કરવાથી અથવા સેલીસીનમાંથી કાઢવામાં આવે છે.

**સીટ્રિક એસીડ**—લીંબુના રસમાંથી નીકળે છે.

**એસેટમ—વીનીગર**—સરકો.

**આયોડિન**—દરિયાની શેવાળની રાખમાંથી બને છે.

**આયોડોફોર્મ**—આયોડિનમાંથી બને છે.

ગોઆપાઉડર—**આરોરોબા**—આરોરોબા નામના ઝાડના થડીઆના ચીરાઓમાંથી આ ભૂકો નીકળે છે. તે પ્રથમ ગોઆમાંથી આવતો હતો માટે ગોવા પાવડર કહેવાય છે, દાદર ઉપર ગુણકારી છે.

**નાઇટ્રેટ ઓફ સીલ્વર**—સુરોખારનો તેજાબ-નાઇટ્રીક એસીડમાં ચોખું રૂપું પીગળાવવાથી બને છે. તેના સફેદ પાસાદાર કકડા આવે છે.

**સીલ્વર ઓકસાઇડ**—એટલે રૂપાની ભષ્મ.

**ઓપીયમ**—અફીણ, **લીડનમ**—અફીણનો અર્ક.

**ગ્રાઉન્ડનટ ઓઇલ**—મગફળીનું તેલ. **ઓલીવ ઓઇલ**—સેલીડ ઓઇલ ઓઇલવા નામના ઝાડના ફળને પીલીને આ તેલ કઢાય છે. આ તેલને બદલે આપણા દેશમાં અળસીનું તેલ ચાલી શકે છે.

**ક્રોટનઓઇલ**—નેપાળાનું તેલ, નેપાળાની દીવેલીઓમાંથી આ તેલ નીકળે છે.

**ઓઇલ ઓફ ટર્પેનટાઇન**—ટર્પેનટાઇનનું તેલ, સ્કોચ પાઇન અથવા ફર નામના ઝાડમાંથી આ તેલ અને ડામર નીકળે છે.

**કેસ્ટર ઓઇલ**—દીવેલ, પીલેલા દીવેલમાં પાણી રેડી ઉકાળી પાણી બળી જતાં ઉતારી ગાળી લઇ ઉપયોગ કરવો.

**ઓઇલ ઓફ સીનેમન**—તજનું તેલ, **સેંડલ વુડ ઓઇલ**—સુખડનું તેલ.

**પેલ કેટેચ્યુ**—કાથો. **ટિંચર ઓફ કેટેચ્યુ**—કાથાનો અર્ક.

**ઇંડિઅન હેમ્પ**—ગાંજો, **કેથેરાઇડ્સ**-એક જાતની ઝેરી માખી.

**કેપ્સીકમ**—મરચાં, **કેમ્ફર**, કપુર, **ગેમ્બોજ** રેવંચીનો શીરો.

**કલમ્બ-લવીંગ—કેલંબારૂટ-કલંબો-કમાલા**-કપીલો.

**લાઇમ**—ચુનો, **કાલેરાઇડ ઓફ કેલ્શીયમ**—ચાક અને હાઇડ્રોકલોરીક એસીડના સંયોગથી બને છે. હાડકાં અને ક્ષયના દરદ ઉપર અપાય છે.

**કેલ્શિઅમ ફોસ્ફેટ**—હાડકાંની ભસ્મ હાડકાંની રાખમાંથી ક્ષાર કાઢવામાં આવે છે તે.

**કેશિયા પલ્પ**—ગરમાળાનો ગોળ, **કાયનો**—હીરાદખણ.

**કાર્ડામમ સીડઝ**—એલચી. વુડ **ચાર્કોલ**—કોયલા.

**કોરીયાં ડર ઓઇલ**—ધાણાનું તેલ.

**કોલો સીંથ પલ્વ**—ઇંદ્રવરણાનો ગર્ભ રેચક છે.

**કોપર સલ્ફેટ**—મોરથુથુ, વામક, ગ્રાહી, પૌષ્ટિક છે.

**ક્યુબેઝ**—ચણકબાબ. **સેફ્રન**—કેસર.

ગોલ્સ—કાંટાળું માયું. **ટેનીક એસીડ**-માયાંમાંથી બનાવાય છે.

**ગેલીક એસીડ**—ટેનીક એસીડમાં ડીલ્યુટ સલ્ફ્યુરીક એસીડ નાંખી બનાવાય છે.

**પોમીગ્રેનેટ રૂટ બાર્ક**—દાડમનાં મુળની છાલ.

**લિકરિસ રૂટ**—જેઠીમધ, એકસ્ટ્રેકટ **લિકરિસ**—જેઠીમધનું સત્વ.

**ગ્લીસરાઇન**—ચરબી અને તેલમાંથી નીકળે છે. પીવાથી ક્ષયમાં ફાયદો કરે છે. દસ્ત સાફ આવે છે. તેની મેળવણીથી જુદી જુદી દવા બનાવાય છે.

**ચિરેટા**—કરીયાતું.

**જેલપ**—આ એક જાતના મૂળીઆની ભૂકી છે. તેથી જુલાબ થાય છે.

**જીંજર**—સુંઠ. **ઝીંક ઓકસાઇડ**—જસતની ભસ્મ.

**ઝીંક સલ્ફેટ**—જસતનાં ફુલ. **ટોબેકો લીવ્ઝ**-તમાકુનાં પાન.

**ટેમેરીન્ડ**—આંબલી, બી સિવાયની આંબલી.

રેડ સેન્ડર્સ વુડ—રતાંજળી.

**થાઈ મોલ**—અજમાનાં ફુલ. **સ્ટ્રિકિનન**—ઝેર કોચલાનું સત્વ.

પોપિ કેપ્સુલ્સ—અફીણનાં ડોડવાં.

**પેપેન**—આ પપૈયાના દુધનું સત્વ છે.

**પેરાફીન**—પેટ્રોલીયમ અને ગ્યાસલેટનું બને છે. મલમ બનાવવાના કામમાં આવે છે.

**વેસેલીન**—નરમ પેરાફીન તે પીળા રંગનું આવે છે. વધારે ગાળીને નરમ કરવાથી ધોળું બને છે.

**પિક્રોટોકિસન**—કાકમારીનું સત્વ. **પાયરેથમ**—અક્કલકરો.

**પ્રિપેર્ડ કોલટાર**—કોલસામાંથી આ પથરી નીકળે છે. કોલટારમાંથી—એન્ટીપાઇરીન. એન્ટી ફેબ્રીન, ફેનેસેટીન્ટી, કેરીન, થેલીન,

એકસેલ્જિન, એનાલ્જિન વિગેરે ઘણી દવા બને છે. એનેલીનના રંગ તથા કાર્બોલીક એસીડ પણ તેમાંથી બને છે. સેક્રેરીન પણ તેમાંથી બને છે. ટાર પોતે એન્ટી સેપ્ટીક છે. કોલટાર, કોલસામાંથી બને વુડટાર, લાકડામાંથી નીકળે છે. વુડટારમાંથી ક્રિયોસોટ અને ગ્વાયેકોલ નીકળે છે.

**બ્લેક પેપર**—કાળાં મરી.

**પેપ્સિન**—ઢોરની હોઝરીમાંથી ફીકા રંગની ભૂકી નીકળે છે તે.

**કાસ્ટિક પોટાસ**—દાહક છે. ચાંદાં અને મસાને બાળે છે.

**પોટાશ આયોડાઈડ**—સફેદ પાસાદાર ગાંગડા આવે છે. સ્ક્રોફ્યુલાના સર્વ રોગ, ઉપદંશ, દમ, સંધિવા, મસ્તક શુળ, યકૃત અને પ્લીહાની ગાંઠ, પક્ષાઘાત, તથા ચામડીનાં જુનાં દરદો અને હાડકાંના વ્યાધીને મટાડે છે. માત્રા ૫ થી ૨૦ ગ્રેન.

**પોટેસીયમ નાઇટ્રેટ નાઇટર**—સુરોખાર મૂત્રલ શીત વીર્ય સ્વેદક છે.

**પોટાસ કાર્બોનેટ**—સોડા,-પાપડખાર-આ ખાર સાજીખારમાંથી નીકળે છે.

**પરમેંગનેટ ઓફ પોટાસ**—પાણી શુદ્ધ કરવા વપરાય છે તથા સર્પ દંશપર ચોપડાય છે. અથવા તેની પીચકારી ત્વચામાં વપરાય છે.

**લેડ ઓકસાઇડ લિથાર્જ**—મુરદાલસીંગ અથવા બોદાર કાંકરો.

**લેડકાર્બોનેટ**—સફેતો. **ફિઝેંઝ**—અંજીર.

**ફેનલફ્રુટ**—વરીયાળી. **આયર્ન વાઇન**—લોહાસવ.

**રિડયુસ્ડ આયર્ન**—લોહભષ્મ.

**આયર્ન આર્સેનેટ**—સોમલ મિશ્રીતલોહ.

**ફેરસ સલ્ફેટ**—હીરાકસી. **બેન્ઝોઈન**—લોબાન.

**બેન્ઝોઇક**—લોબાનનાં ફુલ.

**બેલફ્રુટ**—બીલીનાં ફળ. **બોરકસ**—ટંકણખાર.

**મર્હ**—હીરાબોળ.

**મેગ્નેસીયમ સલ્ફેટ-એપ્સમ સોલ્ટ**—વીલાયતી મીઠું જુલાબમાં અપાય છે.

**મસ્ક**—કસ્તુરી. **નટમેગ**—જાયફળ.

**કલેરિફાઇડ હની**—શુદ્ધ કરેલું મધ.

**મલબેરી જ્યુસ**—શેતુરના પાકેલા ફળનો રસ.

**રેઝીન**—રાળ. **ઓઇન્ટમેન્ટ**—મલમ.

**રેડરોઝ પેટલ્સ**—રાતા ગુલાબનાં ફુલ. **રોઝવોટર**—ગુલાબજળ.

**બાર્બરૂટ**—રૂબાર્બનાં મૂળ એને કેટલાક ભૂલથી રેવંચીની લાકડી કહે છે.

**લિન્સીડ**—અળસી. **લેમનપીલ**—લીંબુની છાલ.

**પ્રીસપીટેડ સલ્ફર**—શોધેલો ગંધક **સબ્લાઇમ્ડ સલ્ફર**—ગંધકનાં ફુલ.

**રિફાઇન્ડ શુગર**—ધોયેલી સાકર.

**મીલ્ક સ્યુગર-લૅક્ટોઝ**—દુધની સાકર.

**સેકેરીન**—કોલટારમાંથી નીકળે છે.

**સેન્ટોનાઇન**—રૂશિયામાં એક જાતના ઝાડના ફુલમાંથી નીકળે છે. આપણી અજમોદ કિરમણી અજમોદના ગુણ આ દવાને મળતા છે. તે ક્રમિઘ્ન છે.

**સિનેપીસ--મસ્ટર્ડ**--રાઇનો ભુકો. **સીનેમનબાર્ક**—તજ.

**વ્હાઈટ વેકસ**—સફેદ મીણ. **સેના**—સુના મુખી.

**સોડિયમ કાર્બોનેટ**—ચોખો પાપડખાર.

**પ્રિપેર્ડ સ્ટોરેકસ**—સેલારસ-એક ઝાડનો રસ છે.

**સ્ટ્રેમોનિયમ સીડ**—ધંતુરાનાં બી.

**હાઇડ્રેસ્ટિસહિઝોમા**—દારૂહળદર.

**હાઇડ્રાર્જીરિ પરક્લોરીડમ**—ઈ-મર્ક્યુરિકક્લોરાઈડ-રસકપુર.

**હાઈડ્રાર્જીરિસબક્લોરિડમ**—ઈ—મરક્યુરસ ક્લોરાઇડ—કલોમેલ.

**હાયો સાયામિસેલીયા**—ઈ. હેનબેનલીવ્સ ખોરાસાની અજમો.

**લૅાગવુડ**—પતંગ. **લીચ**—જળો.

## પ્રકરણ ૧૨૧ મું.

## જુદી જુદી જાતના મલમો.

**સાચો મલમ**—૪ાાા ઔંસ ઓલ્યુ અથવા તેલને ૨ ઔંસ ધોળા મીણમાં અગ્નિપર ઓગાળી નિચે ઉતારી મલમ થતા સુધી હલાવવું. જેથી તૈયાર થાય છે. આ મલમથી ચામડીના નહિ રૂઝાતા ભાગ રૂઝાઇ જાય છે.

**કાળો મલમ**—૧૧ ઔંસ રાળ, ૧૧ ઔંસ ડામર, ૧૧ ઔંસ મધમાખીનું મીણ અને ૧ પાઇન્ટ તેલ સર્વેને ગરમીમાં ઓ-

ગાળી કપડે ગાળી લઇ મલમ થતા સુધી હલાવવું. આ મલમથી ગડગુમડ, ચાંદાં રૂઝાઇ જાય છે.

**પારાનો મલમ**—૪ ઔંસ તેલ, ૮ ઔંસ સફેદ રાળને ધીમા અગ્નિપર ઓગાળી ઠંડુ થયે તેમાં શુદ્ધ કરેલો પારો મેળવી તેમાં ૨ રતલ બોદારસીંગનો મલમ લઇ થોડો થોડો મેળવી ઘુંટતા જવું. મલમ થયે ભરી લેવો નહિ. ફાટના ગડગુમડ ઉપર આ મલમ લગાવવાથી ફાટી જાય છે, અને રૂઝ આવે છે.

**લાલ મલમ**—૪ાા શેર તેલમાં, ૨ શેર સીંદુર અને ૧ શેર ગુલેઅરમાની નાંખી ઘુંટીને અગ્નિ ઉપર ઉકાળી ઉભરા આવ્યા પછી ઉતારી ઠંડુ થયે ઘુંટી ભરી લેવું. તેથી ગુમડાંની રૂઝ આવે છે.

**કાથાનો મલમ**—ાા પાઇન્ટ તેલમાં ૨૪ ઔંસ પીળી રાળ અગ્નિપર ઓગાળી તેમાં ૧ ઔંસ ફટકડીનો ભૂકો અને ૩ ઔંસ કાથાનું ચુર્ણ ઉમેરી રસ કરી ઘુંટી નિચે ઉતારી ભરી લેવું. ગડ, ગુમડ, નાસુર અને ચાકાંપર ચોપડવાથી મટે છે.

**લસણનો મલમ**—૩ ભાગ ચરબીમાં, ૨ ભાગ લીલું વાટેલું લસણ મેળવી ધીમા અગ્નિપર ાા કલાક ઓગળી નિચે ઉતારી ઘુંટી ભરી લેવું. પેટપર ચોપડવાથી ચુંક, સંગ્રહણી અને આફરો મટે છે. બરડે ઘસવાથી બરડાનું શળ મટે છે.

**ફટકડીનો મલમ**—લાર્ડ ૧ાા ઔંસમાં ૧ ડ્રામ ફટકડીના ભૂકો મુકી ચુલા ઉપર ઓગાળી એક રસ થયે નિચે ઉતારી ઘુંટી ભરી લેવો.

**માયાંનો મલમ**—૨૭ ડ્રામ સાદા મલમમાં ૧ ડ્રામ માયાંની ભુકી મેળવી ઘુંટી ભરી લેવો, તેથી હરસ, દરાજ અને ઉંદરી મટે છે.

**હીરાકસીનો મલમ**—૧ ઔંસ સાદા મલમમાં ૧ાા ડ્રામ હીરાકસીની ભુકી મેળવી ઘુંટીને ભરી લેવું. ગુમડાં મટે છે.

**દાઝેલા માટે મલમ**—ગાયનું ઘી ૪ તોલા, ૧ ટાંક શંખજીરૂં, ૩ ટાંક રાળ, ૧ ટાંક ગુલેઅરમાની સર્વેને મેળવી ઘુંટી મલમ બનાવી દાઝેલા ભાગપર લગાવવાથી રૂઝ આવે છે.

**ટરપેન્ટાઇનનો મલમ**—૧ રતલ સાદા મલમમાં ૩ શેર ટરપેન્ટાઇન મેળવી અગ્નિપર ઓગાળી એકત્ર થયે નિચે ઉતારી ઘુંટી મલમ થયે ભરી લેવું. વા ઉપર કે કળતર ઉપર લગાવવાથી મટે છે.

# ભાગ ૧૧ મો.

## આયુર્વેદિય દવાઓ.

## પ્રકરણ ૧૨૨ મું.

### વનસ્પતિ કોષ અને તેના ગુણો.

**અકલકરો**—સં. આકલક, તેનાં મૂળીયાં ગાંધીને ત્યાંથી મળે છે. મોંઢામાં રાખવાથી તમતમે છે. દાંત દુઃખતા હોય તો તેમજ નાનાં છોકરાંને વાચા શુદ્ધ થવા માટે મોંમાં રખાય છે. તે ગરમ વાતહર અને લાળને પેદા કરનાર છે. જીભના રોગ ઉપર, અપસ્માર ઉપર, સિંદુરના વિષ ઉપર, અકલકરો મોંમાં રાખવાથી ફાયદો થાય છે.

**અંકોલ**—સં. અંકોલ, તેનાં બી ગોળ થાય છે. મૂળની છાલ, બી તથા પાન દવામાં વપરાય છે. ઉંદરના ઝેર ઉપર તેનું લાકડું ઘસી પીવું, ઘારાં પર ચોપડવાથી, સોજા સંધિવા પર પાનાંની પોટીસ બાંધવાથી, તેના ફળનું તેલ વ્રણ અને ત્વચારોગ ઉપર ચોપડવાથી મટે છે. ગુણ, શોધક સ્વેદક અને વામક છે.

**અખરોડ**—સં. અક્ષોટ તેનાં વૃક્ષ કાબુલ તરફ થાય છે. ફળ મીંઢળ જેવાં આવે છે. તેનું તેલ કાઢવામાં આવે છે. હરસ ઉપર તેલમાં પલાળેલ કપડું રાખવાથી મટે છે. ગુણ વીર્યવર્ધક, રૂચિકર, પિત્ત, કફ, ગરમ, અને મળવર્દ્ધક છે. તેનું તેલ પીવાથી જુલાબ થાય છે.

**અગર**—સં. સ્વાદુગુરૂ. તે ચંદનની એક જાત છે. સુગંધીવાળું છે. તે સિયામ તથા સીંગાપોરથી આવે છે. ગાંધીને ત્યાં મળે છે. તેની અગરબત્તી બને છે. દાહને શાંત કરે છે.

**અગથીઓ**—સં. અગસ્ત્ય. દવામાં તેની છાલ, પાન, ફુલ અને ગુંદર વપરાય છે. તેના પાનનાં ટીપાં નાકમાં નાંખવાથી ચોથીઓ તાવ, આદાશીશી, ચિત્તભ્રમ વિગેરે મટે છે. તે ખાંસી, કફ, ઝાડો, શળ અને ત્વચારોગ ઉપર ક્વાથમાં વપરાય છે.

**અંઘેડા**—સં. અપામાર્ગ. તેનાં સર્વાંગ દવામાં વપરાય છે. અંઘેડાને બાળી તેની રાખ ચાર ઘણા પાણીમાં એક રાત પલાળી રાખી સવારમાં ઉપરનું નિતર્યું પાણી ગાળી લઇ તેને લોખંડની કઢા-

ઇમાં બાળતાં તળે જે જામી રહે તે અંધેડાનો ક્ષાર સમજવો. આ ક્ષારની માત્રા ૫ થી ૬ ગ્રેન છે તે મદ સાથે ખાવાથી દમ, ખાંસી, ગોળો, પેટના વાયુ, જલોદર, શૂળ, તથા પાંડુરોગ મટે છે. વીંછીના ડંખ ઉપર મૂળ પાણીમાં ઘસી ચોપડવાથી ઉતરે છે. ઉંદરના અને કુતરાના ઝેર ઉપર અંધેડાની અંતર છાલ, બીયાં કે મૂળ ૧ તોલો મદમાં ઘસી ચાટવાથી મટે. તેનાં મૂળ મદમાં ઘસી આંખના ફુલ પર આંજવાથી મટે છે. અંધેડાનું મૂળ હાથે બાંધવાથી અથવા તેનાં પાનની ગોળમાં ગોળી કરી ખાવાથી ચોથીઓ તાવ મટે છે. રતાંધળા ઉપર મૂળ ઘસી પીવાથી, રક્તાર્શ ઉપર બી વાટી પીવાથી, મસ્તક રોગ ઉપર બીયાંની ખીર કરી પીવાથી, મોરસ ઉપર મૂળ પીવાથી, ઉપદંશ ઉપર જીરા સાથે મૂળનો રસ પીવાથી, જલ્દી પ્રસવ થવા માટે મૂળ અંબોડે બાંધવાથી ફાયદો થાય છે.

**અજમો**—સં. યવાની. તે ઉષ્ણ, વાતહર, અને દીપક છે, અજમા અને સંચળની ફાકી લેવાથી પેટનો દુઃખાવો, ચુંક, અજીરણ, ગોળો, આફરો, શીતપીત ઉલટી મટે છે. સાકર સાથે ખાવાથી ગરમી મટે છે.

**અડદ**—સં, માષ. ખાવામાં આવે છે. પૌષ્ટિક, વાતહર, વીર્યવર્દ્ધક, મૂત્રલ અને ધાવણ વધારનાર છે. અડદનાં વડાં કરી ખાવાથી અડદીયો વા (મોં વાંકુ થઇ જવું) દુબલપણું, લાડુ કરી ખાવાથી બળ આવે–પુષ્ટતા આવે છે. તેના લોટની પોટીસ બાંધવાથી વાળો બહાર આવે છે.

**અતિવખની કળી**—સં. અતિવિષ. આ દવાની કળીયો આવે છે તે ઝેરી નથી. સ્વાદે કડવી છે. બચ્ચાંની ઉદરસ, દમ, તાવ, ઉલટી, ઝાડા અને કૃમિ ઉપર અતિવિષની કળી મદમાં ઘસી વાલ ૧ આપવાથી મટે છે.

**અનંતમુળ**—સં. સારીવા. ઉપલસરી જુવો.

**અફીણ**—સં. અહિફેન. અફીણનું ઘણા માણસોને વ્યસન હોય છે. તેના બી તે ખસખસ છે. ઝાડો, ઉલટી, ખાંસી, દમ અને વેદના હીસ્ટીરીઆ અને આંચકીની ખેંચતાણ માટે તેનો ઉપયોગ થાય છે.

**અંબર**—માછલીની હગાર છે. સુવાસીત છે. ગુણ ઉષ્ણ, પૌષ્ટિક નબળાઇ, નામરદાઇ અને ક્ષયમાં વપરાય છે.

**અમરવેલ**—સં. અમરવલ્લરી. ઝાડ ઉપર થાય છે. નાસ લે-

વામાં તેમજ પીત્ત વિગેરે રોગને માટે ન્હાવાના ઉકાળામાં પડે છે. વાળા ઉપર લુગદી બંધાય છે.

**અબરખ**—સં. અભ્રક. તેની ભષ્મ બનાવવામાં આવે છે. કાળો અબરખ દવામાં વપરાય. તેને દુધમાં ઉકાળવાથી શુદ્ધ થાય છે. તેને ડાંગર સાથે ધાબળીમાં બાંધી ત્રણ દિવસ પાણીમાં ડુબાડી રાખી પછી કોથળીમાંથી ચાળવાથી લોટ જેવી થઇ અભ્રક નીચે બેસે, પછી ઉપરથી પાણી કાઢી લઇને લોટ લેઈ લેવો તેનો ધાન્યાભ્રક કહે છે. તેને આકડાના દુધમાં ઘુંટી સાત ગજપુટ આપવાથી ભષ્મ થાય છે. તે પૌષ્ટિક, પુરૂષત્વ આપનાર, ક્ષય, દમ, સંગ્રહણી, જીર્ણ જ્વર મટાડનાર છે. મધ, સાકર કે સોનાના વરખ અને ઘી સાથે અપાય છે. તેની સહસ્ત્રપટી ભષ્મ બને છે.

**અરડુસી**—સં. વાસક, દવામાં પાન અને ફુલ વપરાય છે. માત્રા ૦। થી ૦॥ તોલા સુધી. તેના પાનનો રસ ૧ તોલો મધ પીંપર સાથે પીવાથી કફ, તાવ, સ્વાસ, ત્રિદોષ, મરડો, ઝાડો, પ્રમેહ, પ્રદર, રક્તવિકાર મટે છે. તેનો રસ બાળકની છાતીએ ચોપડી ધીમેધીમો શેક કરવાથી સસણી—વરાધ મટે છે.

**અરડુસો**—સં. અરણુ. તેની છાલ તથા મૂળ દવામાં વપરાય છે. દશ મૂળમાં તે આવે છે. તે પાચક, જ્વરઘ્ન, તથા ગ્રાહિ છે. ઝાડામાં તેનો રસ મધ નાંખી પીવાથી મટે છે.

**અરણી**—સં. અગ્નિમંથ. ઉષ્ણ, વાતહર છે. દવામાં પાન અને મૂળ વપરાય છે. તેનાં પાનનો રસ સોજા પર કે દુઃખતા આવેલી આંખ પર ચોપડાય છે.

**અંજીર**—સુકાં અંજીર અરબસ્તાનમાંથી આવેછે. તે પૌષ્ટિક છે.

**અરિઠાં**—સં. અરિષ્ટ. અરીઠાં વિષનાશક છે. સાપનું અફીણ વછનાગ, સોમલ, મોરથુથુ કે હરતાલનું ઝેર ચઢયું હોય તેમજ નળવાયુ, હોય તો અરીઠાનું પાણી કરી પાવું કે જેથી ઉલટી થઇ ઝેર ઉતરી જશે.

**અરજુનવૃક્ષ**—સં. કુંકુંભ. તેની છાલનો ભૂકો વપરાય છે. હૃદયરોગ પર તેની છાલનો કવાથ દુધ સાથે પીવાય છે. તે ગ્રાહી અને શીતળ છે.

**અષ્ટવર્ગ**—૧ જીવક અને ૨ ૠષભક, ૩ મેદા, ૪ મહામેદા, ૫ કાકોલી, ૬ ક્ષીરકાકોલી, ૭ ૠદ્ધિ અને વૃદ્ધિ. આ વનસ્પતિ હિમાલયના શીખરો પર થાય છે. તે હાલ મળી શકતી નથી માટે તેને

બદલે જીવક અને રૂષભકને બદલે ભુંઈ કોળું, મેદા અને મહામેદાને બદલે શતાવરી, કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલીને બદલે. આસંન, અને વૃદ્ધિ તથા રૂદ્ધિને બદલે વિદારી કંદ વાપરવો. તે વીર્ય વર્દ્ધક અને પૌષ્ટિક છે.

**અસાળીયો**—સં. અશાલિક. ઉષ્ણ, વાતહર અને વાજીકર છે. વાગવાથી કે માર ખાવાથી કચર થવાથી કે વાના ચસ્કામાં અસાળીયાના બીની ખીર કરી ખવાય છે. દુઃખાવાપર વાટીને ચોપડાય છે. આંખ દુખતી હોય તો તેનાં બી આંખમાં ભરાય છે

**અળસી**—સં. અંતસી. તેનાં બી અને તેલ દવામાં વપરાય છે. ફેફસાંના વરમ અને મુઝારાની ગાંઠ પર તેમજ મોજા ઉપર અળસીની પોટીસ બંધાય છે.

**આકડો**—સં. અર્ક. તેનાં સર્વાંગ દવામાં વપરાય છે. તેનાં ફુલને રવાઇયાં કહે છે. તેનાં મૂળ કાઢી તેની છાલ ઉતારી સુકવીને ચુર્ણ કર્યું હોય તો દવાના કામમાં આવે છે. જે ચામડીના–વાતરક્ત ઉપદંશના વિકારો, યકૃત, તાવ, નબળાઇ, મરડો, ઝાડો, સંધિવા, આંચકી, ખાંસી અને જળોદરમાં, આમવાત, રક્તાતિસારમાં છાલની ફાકી ૧॥ માસો દિવસમાં ત્રણ વખત આપવાથી ગુણ કરે છે. તેના ફુલમાં જઠરાગ્નિ વધારવાનો ગુણ છે. તે મરી સાથે ખાવાથી ખાંસી હીસ્ટીરીઆ, તથા શ્વાસ મટે છે. પાન પર દીવેલ લગાવી ગરમ કરી બંધારણ કરવાથી કે માથે બાંધવાથી ઝાડાની કબજીઆત, સોજો, વાળો, વાયુ અને માથાનો દુઃખાવો મટે છે. તેના પાનના રસનાં ટીપાં કાનમાં નાંખવાથી ચસકા મટે છે.

**આદુ**—સં. આદ્રક. સુકા આદુને સુંઠ કહે છે. આદુનો રસ મધ સાથે ખાવાથી કફ, વાયુ, હૃદયશુળ, આફરો મટાડી જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત કરે છે.

**આંબલી**—સં. અમ્લીકા. આ ઝાડને સર્વ કોઈ ઓળખે છે. આંબલી કફ પ્રકૃતિવાળાએ ખાવી નહિ. આંબલીની રાખનો ખાર પાચન માટે અપાય તે. સોજા ઉપર આંબલીનાં પાન બંધાય છે.

**આંબાહળદર**—આમ્રહરિદ્રા. શીતળ અને રેપક છે. મુંઢમાર અને જખમ ઉપર તે સાજીખાર અને મેંદાલકડી સાથે ઘસીને ચોપડાય છે.

**આંબો**—સં. આમ્ર. તેમાં ફળને કેરી કહે છે. ગ્રાહી તથા સ્નિગ્ધ છે. તે ઝાડો, મરડો અને અતિસાર મટાડે છે. ચાંદાં અને

ખરજવા ઉપર તેના પાંનની રાખ ચોપડાય છે. કરીની ગોટલીથી ઝાડો મટે છે, પાકી કેરી ખાવાથી કૃમિ, તથા કફ મટાડે છે. પૌષ્ટિક છે.

**આંમળા**—સં. ધાત્રીફલ. આમલક. ત્રિફળાંમાં આંબળાં પડે છે. ઉલટી થતી હોય, પેટમાં કાંઇ ટકતું ન હોય, સ્ત્રીઓનાં પ્રદર, તાવ, પેશાબનો રોગ, આંમળાં, દ્રાક્ષ એને સાકરનું પાણી પીવાથી બેસી જાય છે, આંખ અને વાળને ફાયદો કરે છે. લોહીના શ્રાવને અટકાવે છે.

**આવળ**—સં. આવર્તકી શોધ્ઘ્ન અને ગ્રાહી છે. માર, અનવાયુ અને સંધીવામાં તેનાં પાન ઉનાં કરી બંધાય છે.

**આસંન**—સં. અશ્વગંધા. તેનાં મૂળ દવામાં વપરાય છે. પૌષ્ટિક, ગરમ અને વાતહર છે. દુધ સાથે લેવાથી પુષ્ટતા આવે છે. આસનનું ચુર્ણ સાકરમાં ખાવાથી દુબળાં બાળકો વધે છે. વાયુ, ક્ષય, દમ અને સંધિવાના ઉકાળામાં તે પડે છે.

**આસોંદરો**—સં. અશ્મંતક, ઉષ્ણ, શોધક, વાતહર અને મૂત્રલ છે. મૂળ પથરી માટે ગોખરૂ સાથે ઉકાળામાં પીવાય છે. કાંચનારને બદલે આની છાલ કેટલાક વાપરે છે. તે કોઢ, ગુદભ્રંશ, ગંડમાળ, વિદાહ, વિષ, ઉલટી કંઠરોગ અને લોહિ વિકારમાં ફાયદો કરે છે.

**આસોપાલવ**—સં. અશોક, પિત્ત, દાહ, શ્રમ, રક્તપિત્ત, ગુલ્મ, ઉદર, શૂળ, કૃમિ, પ્રદર ને મટાડે છે. છાલ તથા પાન વપરાયછે.

**ઇંદ્રજવ**—સં. ઇન્દ્રજવ. કડાના વૃક્ષની સીંગોમાંથી બી નીકળે છે, તે ઇંદ્રિજવ છે. તે સ્વાદે કડવા લાગે છે. ગ્રાહી પાચક, દીપક, જ્વરઘ્ન તથા કૃમિઘ્ન છે. તાવ, હરસ, શૂળ, અતિસાર, કરમ, રક્તાતિસાર ચુંક, ઉલટી, અરૂચી અજીર્ણ, ઉપર આપવાથી ફાયદો કરે છે. ઇંદ્રજવ તથા વાવડીંગને શેકીને તેની કડવી ફાકી બાળકોને ખવરાવવાથી પેટનો દુખાવો તથા કૃમિ મટે છે. માત્રા ૧ વાલ.

**ઇંદ્રવરણું**—સં. ઇંદ્રવરણી તેનાં ફળ, અને મૂળ વપરાય છે. રેચક અને કૃમિઘ્ન છે તે કબજીઆત, કમળો, જલંદર, શીળસ અને ચુંક માટે વપરાય છે. માત્રા ૧૦ થી ૩૦ ગ્રેનની આપવી.

**ઉટકંટો**—સં. ઉત્કંટક–કાંટાશેળીઓ તેને કહે છે, તે શીતળ અને મૂત્રલ છે. તેનાં મૂળ વાટીને પીવાથી સ્ત્રીને જલ્દી પ્રસવ થાય છે. તાવ અસ્મરી, પ્રમેહ, મોટી ઉપરસ અને મૂત્રકચ્છને મટાડે છે.

**ઉંદરકાની**—સં. મૂષકકર્ણી, તેનાં પાન ઉંદરના કાનને મળતાં છે. દવામાં પાન વપરાય છે. સ્વાદે કડવાં ને તુરાં છે. તે શોધક મૂત્રલ અને કૃમિઘ્ન છે. તે રેચક, તાવ, કફ, મૂત્રકચ્છ, શૂળ, પ્રમેહ ઉપર ક્વાથમાં પડે છે.

**ઉપલસરી**—સં. સારિવા, તે કાળી અને સફેદ વેલ થાય છે. દવામાં મૂળીયાં વપરાય છે. મૂળ સુગંધવાળાં હોય છે. તેનો ગુણ અંગરેજી સારસાપરિલાનાં મૂળીયાં જેવો છે. તે શીતળ, શોધક મૂત્રલ અને પૌષ્ટિક છે. લોહીને શુદ્ધ કરે છે. ઉપદંશ ચામડીની ગરમીપર અપાય છે.

**ઉપલેટ**—કઠ–સં. કુષ્ટ–તેનાં મૂળ વપરાય છે. પૌષ્ટિક, ઉત્તેજક, વાતહર અને જંતુનાશક છે. ખુશબોવાળાં હોય છે. ધુપેલના મશાલામાં પડે છે. માથાના દુઃખાવાપર ઘસી ચોપડાય છે.

**ઉમ્બરો**—ઉમરડો સં. ઔદુમ્બર. તેનાં ફળ ખાવાથી માથાની ગરમી મટાડે છે. તેની છાલ અને દુધ વપરાય છે. સંધીવા ઉપર તેનું દુધ ચોપડાય છે. બચ્ચાંનું ગળું પડે તો તાળવે દુધ ભરવાથી અને છાલનો રસ ધાવણ સાથે પાવાથી મટે. પ્રદર, રક્તશ્રાવ અને ત્વચા રોગ ઉપર છાલ વપરાય છે.

**એકલકંટો**—શતાવરી જેવી.

**એખરો**—સં. કોકિલાક્ષ, તે પાણીવાળી જગામાં થાય છે તેનાં બી, મૂળ, પાન અને રાખ દવામાં વપરાય છે. તે ધાતુપૌષ્ટિક, મૂત્રલ અને શીતળ છે. તેનાં બી ધાતુ ક્ષય ઉપર સાકર સાથે ખવાયછે.

**એરંડો**—સં. એરંડ. તેનાં મૂળ, પાન અને બી વપરાય છે તેનાં બીને દીવેલી અને દીવેલીના તેલને દીવેલ કહે છે. તે રેચક, શોધક અને વાતહર છે. પુષ્કરમૂળને બદલે તેનાં મૂળ વપરાય છે. દીવેલ પીવાથી જુલાબ થાય છે. માથાના દુખાવા પર પાન બંધાયછે.

**એલચી**—સં. એલા. મુખવાસમાં વપરાય છે. તે ઉત્તેજક શીતળ અને વાતહર છે.

**એળીઓ**—સં. એલીયક, કુંવારનો સુકાયેલો રસ તે એળીઓ છે. ગર્ભીણી સ્ત્રી એળીઓ ખાય તો ગર્ભપાત થાય માટે ખાવો નહિ. તે જુલાબ માટે વપરાય છે. તે ૧ રતીથી ૧ વાલ સુધી ખવાય છે.

**ઓથમી જીરૂ**—સ.–સ્નિગ્ધજીરક, મરાઠીમાં ઉંટીંયુંજીરૂ કહે છે, મરડો સંગ્રહણી, તથા ઝાડા ઉપર તે સાકર અને દહીં સાથે ખવાય છે.

**કચુરો**—સં. કર્ચુર, તેના મૂળીઆના ચપટા ગોળ રૂપીયા જે વડા કકડા આવે છે. સુગંધી તેલોમાં અને ત્રિદોષ જન્ય તાવમાં પાચન માટે પડે છે.

**કઠ**—જુવો ઉપલેટ.

**કડવી ઘીસોટી**—કડવી દોડકી કે પાડાવેલું. સં. તિક્ત કોશાતકી. બી. રેચકવામક એ વિષ તુલ્ય છે. દવામાં વધુ વપરાતી નથી. ચોમાસામાં વાડે થાય છે. સુકા ફળનો ભુકો કમળા પર સુંઘાય છે.

**કડવી નહી**—સં. તિકતાનાહિ. તેને તુંબડાં થાયછે. મૂળની ગાંઠ દવામાં વપરાયછે. શોધઘ્ન તથા શોધક છે, હાથ પગના દાહ અને સોજામાં, જીર્ણ જ્વરમાં કંદ ઘસી પાવાથી મટે છે. વળી તેનો કંદ ઘસીને પીવાથી સાપનું ઝેર ઉતરે છે.

**કડાયો ગુંદર**—તે દવામાં પૌષ્ટિક તરીકે વપરાય છે.

**કડુ**—સં. કટુકી દવામાં મૂળ વપરાયછે તે કડવાં છે તેના નાના કકડા કાળા, પોચા, દબાય તેવા પાતળા આવે છે. તાવ, મંદાગ્નિ, વાયુ, અરૂચિ કરમ, મળાવરોધ અને માથાના ચસકા ઉપર અપાય છે તે જ્વરઘ્ન, પાચક, સારક અને કટુ પૌષ્ટિક છે.

**કડો**—સં. કુટજ તેનું ઝાડ નાનું થાય છે. તેનાં બીને ઇંદ્રજવ કહે છે, દવામાં બી (જુઓ ઇંદ્રજવ) અને છાલ વપરાય છે. તેની છાલ તાવ, હરસ, મરડો, કૃમિ, જુની ખાંસી, ત્વચારોગ ઉપર કવાથમાં અપાય છે.

**કણેર**—સં. કરવીર. તેનાં મૂળ દવામાં વપરાય છે. તેનાં મૂળ વીંછીના ડંખને ઉતારે છે. ચાંદી ઉપર ઘસી ચોપડવાથી મટેછે. તે ઝેરી છે.

**કપાસના છોડ**—તેના મૂળની છાલ વપરાય છે, રૂતુ લાવનાર, ગર્ભાશયનો સંકોચ કરનાર, નષ્ટાર્તવ અને જલ્દી ગર્ભ પ્રસવ માટે મૂળનો ચ્હા કરી પીવા અપાય છે.

**કપીલો**—સં. કપિલ્લક તે રાતો ભૂકો આવે છે. કૃમિઘ્ન, રેચક અને રોપક છે. કપીલો ૧ થી ૨ દ્રામ મદ સાથે આપ્યા પછી જુલાબ આપવાથી કૃમિ બહાર પડે છે.

**કપુર**—સં. કપુર. જંતુનાશક છે. ઉષ્ણ, સ્વેદલ, વૃષ્ય અને સ્નાયુને શિથીલ કરનાર છે. તાવમાં આપવાથી સુસ્તી મટે છે. મગજના રોગો, આંચકી, હીસ્ટીરીઆ વિગેરેપર અપાય છે. કપુરનું તેલ વા ઉપર ચોળાય છે.

**કપુર કાચલી**—સં. સુગંધ મૂલા. તે સુગંધીદાર અને શીતળ છે. માથા તથા શરીરે લગાડવામાં તથા તેલોમાં વપરાય છે.

**કમળ**—સં. પદ્મ. શીતલ અને ગ્રાહી છે. ફુલનું શરબત રક્તશ્રાવ અને ખાંસીપર અપાય છે.

**કમળકાકડી**—સં, કમલાક્ષ. મધુર, પૌષ્ટિક અને વાંતિહર છે.

**કરંજ**—સં. કરંજ જેને કણુઝ પણ કહે છે. તેનાં બી, છાલ, પાન અને બીનું તેલ વપરાય છે. વાતહર અને જંતુઘ્ન છે. તેલ વા, ખસ ઉંદરી અને ત્વચા રોગપર વપરાય છે.

**કરંઢીયું**—કાળીપાટ સં. લઘુપાઠા. દવામાં મૂળ વપરાય છે. સોજા ઉપર મૂળ ઘસી ચોપડાય છે. તાવ, અજીરણ, પેશાબની દાહ ઉપર અપાય છે.

**કરીયાતું**—સં. કિરાતતિક્ત. તે જ્વરઘ્ન કટુ પૌષ્ટિક અને સારક છે. સર્વ તાવમાં વપરાય છે.

**કલોંજી જીરૂં**—સં. સ્થુલજીરક, વાતહર, દીપક, દુગ્ધોત્પાદક, આર્તવોત્પાદક છે. દુધ વધારે છે. અજીરણ, ચુંક અને ઝાડા ઉપર વપરાય છે.

**કાંકચીયા**—કાચકી. સં. કંકચિકા. તેનાં બી અને પાન દવામાં વપરાય છે. બીને કાચકાં કહે છે. તે કૃમિઘ્ન, પાચક અને કટુ પૌષ્ટિક છે. ટાઢીઆ તાવ, કરમ, પેટનો વાયુ, ચુંક અને ઉલટીપર કાચકાંની ફાકી ફાકવામાં આવે છે. માત્રા ૧૦ ગ્રેન.

**કાકડીનાં બી**—સં. કર્કટીબીજ. મૂત્રલ, તાવ, મૂત્રકચ્છ ઉપર અપાય છે. કાકડી, ચીભડાં, તડબુચ, કોળું અને દુધીનાં બીને પંચ બીજ કહે છે. પેશાબ બંધ થયો હોય કે બળતરા થતી હોય તો આ બી આપવાથી મટે છે.

**કાકડાશીંગી**—સં. કર્કટશૃંગી કફ, ઉદરસ તથા તાવના ઉકાળામાં પડે છે.

**કાકમારી**—જંતુઘ્ન છે. ઝેરી છે. માથુ ચોળવામાં વપરાય છે.

**કાંચનાર**—સં. કાંચનાર. તેની છાલ દવામાં વપરાય છે. ત્વચા રોગ, કંઠમાળ, અશકતી અને ગળાની ગાંઠો ઉપર તેની છાલ ચોખાના ધોવણમાં વાટી અંદર સુંઠ નાંખી પીવાથી મટી જાય છે. પીઠનું હાડકું સડતું હોય તો મટે છે.

**કાંટાશેરીઓ**—સં. કુરંટક, દવામાં પાન અને છાલ વપરાય છે. પગનાં ગુમડાં, વીયા ફાટવા, ઝામરવા, દાંતના પેઢાના રોગ ઉપર પાન વાટી લગાડાય છે. શ્વાસ, ઉદરસ અને ત્વચા રોગ મટાડે છે.

**કાથો**—સં. ખદીર. ગ્રાહી, શીતળ, અને ઝાડો બંધ કરનાર છે. ત્વચા રોગ, ગુમડાં, ચાંદાં ઉપર તેની ભૂકી લગાડાય છે. તેના પાણીના કોગળા કરવાથી મ્હોં આવેલું મટે છે.

**કાયફળ**—સં. કટફલ. તેની છાલ દવામાં વપરાય છે. તે કફઘ્ન, વાતહર અને ઉષ્ણ છે. તેના ચુર્ણને સુંઘવાથી છીંકો આવી માથું ઉતરે છે. કોગળા કરવાથી દુઃખતા દાંત મટે છે. પેટના વાયુ, ઝાડા, ઉલટી, ઉદરસ અને દમ ઉપર કવાથમાં પડે છે.

**કાળીજીરિ**—સં. વનજીરક. તેનાં બી દવામાં વપરાય છે. કૃમીનો નાશ કરવામાં સેન્ટોનાઈન જેવો ગુણ કરે છે. તે શોધક, કૃમિઘ્ન, અને વાતહર છે. તાવ, ચુંક, કૃમિ, ત્વચારોગ, અરૂચી અને ગોળા ઉપર અપાય છે.

**કાળીપાટ**—કરંઢીયું જોવું.

**કીડામારી**—સં. કીટારિ. દવામાં સર્વાંગ વપરાય છે. પાનનો રસ જખમ ઉપર લગાડવાથી જીવ પડયા હોય તો મરી જાય છે. તાવ અને સોજાપર ચોપડવામાં આવે છે. તાવ, ગોળો, વાયુ, ચુંક કરમ તથા અરૂચી ઉપર અપાય છે,

**કુલીંજન**—સુંઠના જેવા ગુણ છે. સ્વાદ તીખો છે.

**કુવાડીઓ**—સં. ચક્રમર્દન, દાદર, કોઢ, કરોળીઆ તથા ત્વચા રોગ ઉપર તેનાં બી વાટીને ચોપડાય છે તેમ ખાવાથી પણ મટે છે.

**કુંવર**—સં. કુમારી. તેનાં પાનનાં લફરાં (ગરભ) દવામાં વપરાય છે, ઉષ્ણ, સારક, વાતહર, કફઘ્ન, અને શોધક છે. તાવ, ચુંક, કલેજા (યકૃત) ના રોગ, બરોળ, નષ્ટાર્તવ, પાંડુ, દમ શ્વાસ, હરશ, ઉદર અને ચામડીના રોગ, સ્ત્રીઓના રક્ત ગુલ્મ ઉપર તેનો ગર્ભ ખાવામાં આવે છે.

**કેસર**—યોગ વાહી તરીકે બીજી દવાઓની સાથે અપાય છે.

**કેળ**—સં. કદલી. કાચાં કેળાંના ગરભને સુકવી લોટ કરી મધુપ્રમેહવાળાને આપવાથી મટે છે. પાકાં કેળાં ધાતુ પૌષ્ટિક છે.

**કોકમ**—સં. વૃક્ષામ્લ. તેનાં ફળ ખાટાં હોય છે. આંબલીની જગ્યાએ કેટલાક તેનો દાળમાં નાંખવાનો ઉપયોગ કરે છે. તેનું તેલ નીકળે છે તે હોઠ કે હાથ પગ ફાટતા હોય, તો તે પર લગાડાય છે.

**કોઠી**—સં. કપિત્થ ગ્રાહી, અને ખાટાં છે ઝાડા તથા મરડા ઉપર તેના પાનનો રસ, ફળ અને ગુંદર વપરાય છે.

**કોળું**—(ભુરૂં) સં. શ્વેતકુષ્માંડ. ધાતુક્ષય, જીર્ણુજ્વર, નષ્ટાર્તવ, પૌષ્ટિક, શોધક, અશક્તિ અને ક્ષય ઉપર તેનો પાક ખવાય છે.

**કૌવચ**—સં. મર્કટી, તેનાં ફળ કાતરા જેવાં હોય છે તેને ભેરવસીંગ કહે છે તે શરીરે અડવાથી ખજુરી થાય છે. શીંગમાંથી બી નીકળે છે તેને કઉચાં કહે છે. શીંગની રૂંવાટી કૃમિઘ્ન છે. બી ધાતુ પૌષ્ટિક છે અને મૂળ વાતહર છે.

**ખડસલીઓ** પીતપાપડો—સં. પર્પટ. તે શોધક, જ્વરઘ્ન અને સ્વેદક, પિત્ત મટાડનાર અને મૂત્રલ છે. જીર્ણુજ્વર, પાંડુ, ઉપદંશ, મંદાગ્નિ અને ત્વચા રોગ ઉપર ઉકાળામાં પડે છે.

**ખપાટ**—(કાંસકી) સં. અતિબલા, વાતહર, કૃમિઘ્ન અને પેશાબની બળતરા મટાડે છે.

**ખસખસ**—સં. પૌષ્ટીક, રૂચિકર અને સ્તંભક છે તે પાકમાં પડે છે.

**ખાખરો**—સં. પલાશ. તેનાં ફુલને કેસુડાં કહે છે. ઉનવા કે મૂત્ર ગાંઠથી પેશાબ બંધ થયો હોય તો કેસુડાં પેટપર બાંધવાથી પેશાબ છુટે છે. બીને પીતપાપડા કહે છે. તેને શેકી અંદરના ધોળા ભાગનું ચુર્ણ ખાવાથી કૃમિનો નાશ થાય છે. મા. ૧૦ થી ૩૦ ગ્રેન ગુંદર, ઉલટી, ઝાડો, અતિસાર તથા લોહીને બંધ કરે છે.

**ખેર**—સં. ખદિર તેની છાલ વપરાય છે. ગ્રાહી, શીતળ, કફઘ્ન અને રોપક છે. પ્રમેહ, તાવ, ઉન્માદ અને ત્વચા રોગ ઉપર ઉકાળામાં અપાય છે. તેના ગુંદરને ખેરસાર કહે છે. મોંઢાનાં ચાંદાં, ખાંસી અને કફ ઉપર અપાય છે.

**ગજપીંપર**—સં. ગજપીંપલી. ગુણ ઉષ્ણ છે. પીંપરીમૂળ જેવા તેના ગુણ છે. તેને કોઇ મોટી પીંપર માને છે.

**ગરણી**—સં. ગિરિકર્ણી. દવામાં મુળ તથા બી વપરાય છે. બચ્ચાંને જુલાબ આપવામાં વપરાય છે. તે સારક અને મૂત્રલ છે.

**ગરમાળો**—સં. રાજવૃક્ષ. આરગ્વધ, હિં, અમલતાસ. તેની શીંગોનો ગર વપરાય છે, તેને ગરમાળાનો ગર અથવા ગોળ કહે છે. સ્વાદ ગળ્યો છે, રેચક છે, બંધકોશ, ગોળો, બરોળ, ચામડીના રોગ, યકૃત તથા ઉદર રોગ ઉપર તેનો જુલાબ લેવાય છે.

**ગર્જનનું તેલ**—શોધક તથા મુત્રલ છે. પ્રમેહ, પ્રદર, કોઢ.

પત વિગેરે રોગો ઉપર પીવાથી અને ચોપડવાથી ફાયદો કરે છે. જ્વરઘ્ન, પૌષ્ટિક, શોધક અને મુત્રલ છે.

**ગળી**—સં. નીલી. તેના પાનની પોટીસ દુઃખતા હરસ ઉપર તેમજ બંધ પેશાબ હોય તો પેટ ઉપર લગાવાય છે. તે કાળા વાળ કરવાના કલ્પમાં પડે છે.

**ગળો**—મં. ગુડુચી, સં. અમૃતા. તેના વેલા થાય છે, તેનો રસ મદ દુધ કે પાણી સાથે પીવાથી, ટાઢીઆ તાવ, પિત્તજ્વર, જીર્ણ જ્વર, ઉપદંશ, હરસ, ત્વચા રોગ, કોઢ, નબળાઇ, ખાંસી, દમ, પ્રમેહ, ધાતુ ક્ષય, પ્રદર, રકતશ્રાવ, સંધિવા અને મંદાગ્નિ ઉપર વપરાય છે. ઘણા ઉકાળામાં તે પડે છે. જ્વરઘ્ન, પૌષ્ટિક, શોધક અને મૂત્રલ છે.

**ગાજર**—સં. ગર્જર. તેની ગુમડાં, ચાંદાં, જખમ ઉપર પોટીસ બંધાય છે. તેનાં બી ગર્ભપાત માટે વપરાય છે.

**ગાંજો**—સં. વિજયા. ગાજો દવા તરીકે ચલમમાં પીવાથી દમ, ખાંસીમાં ફાયદો કરે છે. સાધારણ વ્યસન તરીકે લોકો વાપરે છે.

**ગુગળ**—સં. ગુગ્ગુલ. ગુગળીના ઝાડમાંથી ગુંદરની પેઠે ગુગળ નીકળે છે. તે ઉષ્ણ, વાતહર, સારક, શોધક અને રોપણ છે. સંધિવા, શૂળ, ચસકા, કટિશુળ, વાતરકત, પ્રમેહ, શુક્રદોષ, આર્તવદોષ, જીર્ણજ્વર, ત્વચારોગ, મૂત્ર રોગ ઉપર અપાય છે. માત્રા ૧૦ થી ૨૦ ગ્રેન. વા, શુળ તથા લચક ઉપર તેનો લેપ મારવામાં આવે છે.

**ગુંદર**—સં. બબુલ. બાવળના ઝાડમાંથી ગુંદર થાય છે. તે પૌષ્ટીક છે.

**ગુલાબ**—સં. કુબ્જક. રેચક તથા પિત્તશામક છે. તેનો ગુલકંદ બને છે.

**ગોખરૂ**—સં. ગોક્ષુર. દશમૂળમાં તેનાં મૂળ પડે છે. ઘણું કરી ફળ દવામાં વપરાય છે. તે ધાતુક્ષય, અશકિત, મૂત્રલ, પથરી પરમીયો, ઉનવા ઉપર અપાય છે. મૂત્રરોધ, અને ધાતુ પૌષ્ટિક છે.

**ચણકબાબ**—સં. કંકોલ, શીતલ, મૂત્રલ, પ્રમેહ તથા પેસાબના રોગમાં અપાય છે. દાણા મરી જેવા હોય છે.

**ચણાનો ખાર**—સં. ચનક્રામ્લ. શિયાળામાં ચણાના છોડ ઉપર ઝાકળ પડે ત્યારે કપડું ભીંજવી જે પાણી નિચોવી લેવામાં આવે તેને ચણાનો ખાર કહે છે. તે ખાટો અને પિત્ત શામક છે. બરોળ, અજીરણ અને પેટની ચુંક મટાડે છે.

**ચણોઠી**—સં. ગુંજા. તેનાં મૂળ રેચક છે. સફેદ ચણોઠી દવામાં

વપરાય છે તે પૌષ્ટિક છે. મૂળ અને પાક, શીતળ છે. તે ખાવાથી ઝેરી અસર થાય છે. ઉલટી થાય છે.

**ચંદન**—સુખટ. સં. ચંદન. શીતળ તથા સુવાસિત છે. ખીલ, ગુમડાં, ખસ ઉપર ઘસીને ચોપડવાથી ફાયદો થાય છે.

**ચંદન તેલ**—સુખડનું તેલ પ્રમેહ ઉપર ગુણ કરે છે.

**ચવક**—સં. ચવ્ય. તેના વેલા થાય છે. ઉષ્ણ રૂચીકર, પાચક અને દીપક તથા વાતહર છે તાવ, વાયુ, કમળા વિગેરે દરદોના ઉકાળામાં પડે છે. પીપરીમૂળ જેવા તેના ગુણ છે.

**ચિતરો**—સં. ચિત્રક. દવામાં તેનાં મૂળ વપરાય છે. ઉષ્ણ, દીપક, પાચક, વાતહર, ગર્ભપાતક, અર્શઘ્ન, તાવ, અજીરણ, ઉદર રોગને મટાડે છે. તે ઘણા ઉકાળામાં પડે છે. તાજુ મૂળ ઘસી ચોપડવાથી ફોલ્લો થાય છે.

**ચીમેડ**—સં કુલત્થિકા. તેનાં બી બારીક વાટી આંખમાં આજવામાં આવે છે. તેથી દુઃખતી આંખ મટે છે. તેનો ગુણ પૌષ્ટિક છે.

**ચોપચીની**—સં. વ્યાધિનાશન. પૌષ્ટિક અને શોધક છે. ઉપદંશ તણખીયો પ્રમેહ અને સંધિવા ઉપર વપરાય છે.

**જટામાંસી**—સં. જટામાંસી. વાયુનાશક છે. વઇ, આંચકી, હીસ્ટીરીઆ જેવાં દરદો ઉપર અપાય છે.

**જવ**—યવ, જવનું પાણી ઉલટી મટાડે છે. શીતળ અને મૂત્રલ છે.

**જવખાર**—સં. યવક્ષાર. ઉષ્ણ, દીપક, કફઘ્ન અને મૂત્રલ છે. માત્રા ૫ થી ૩૦ ગ્રેન. પાનના બીડા સાથે આપવાથી ખાંસી મટે છે. કફ, ખાંસી, ઉદરરોગ, ગોળો, શૂળ, અરૂચી, અજીરણ, બરોળ ઉપર અપાય છે.

**જવાસો**—સં. યવાસા. ધમાસાને મળતો તેનો ગુણ છે. તેનો ગુંદર સારક અને કફઘ્ન છે. છોડ મૂત્રલ અને કફઘ્ન છે.

**જાંબુ**—સં. જંબુ, છાલ, પાન અને બીનો ગુણ ગ્રાહી છે. જાંબુ ખાવાથી પથરી મટે છે તેનાં બી મધુપ્રમેહ મટાડે છે. ઝાડા તથા સંગ્રહણીમાં તે બીજી દવાઓ સાથે અપાય છે.

**જાયફળ**—સં. જાતિફલ, જાયફળના ઝાડની અંતરછાલને જાવંત્રી અને ફળને જાયફળ કહે છે. માદક, સ્તંભક, સુગંધીદાર છે. ધાતુપૌષ્ટિકમાં વપરાય છે. ઝાડો કબજ કરે છે.

**જાવંત્રી**—સં. જાતિપત્રિ ઉષ્ણ, દીપક, અજીરણ. આફરો ચુંક અને ઉલટી ઉપર અપાય છે.

**જાસુસ**—સં. જપા. તેનાં ફુલ લાલ અને ધોળાં પણ થાય છે. દવામાં પાન, ફુલ અને ફળ વપરાય છે ધોળાં ફુલ વધુ ગુણ-વાળાં છે. પ્રમેહ નપુષકત્વ તથા પ્રદરને મટાડે છે.

**જીરૂં**—સં. જીરક. દીપક, વાતહર, રૂચિકર અને ઠંડું છે. અજીરણ, પિત્તવિકાર તથા અરૂચી ઉપર અપાય છે. મશાલા તરીકે તેનો વધુ ઉપયોગ થાય છે.

**જુઈ**—સં. યુથી. તેનાં પાન દવામાં વપરાય છે. ફુલ સુગંધી-દાર છે રોપક તથા મુત્રલ છે.

**જેઠીમધ**—સં. યષ્ટિમધુ. તેનાં મુળ દવામાં વપરાય છે. મુળ ગળચટાં લાગે છે. શીતવીર્ય, કફઘ્ન, પૌષ્ટિક અને ઉપલેપક છે. ઉદ-રસમાં મોંમાં રખાય છે બીજી દવા માટે ક્વાથમાં વપરાય છે.

**ઝીપટો**—સં. ઝિંઝીરટા. તેનાં મુળ પૌષ્ટિક છે.

**ઝેરકોચલાં**—સં. વિષતિંદુક. બીને ઝેરકચોલાં કહે છે, તે દવામાં વપરાય છે, ઝેરી છે. માદક, પાચક, પૌષ્ટિક વાતહર અને સ્નાયુ સંકોચક છે. તે ઘસીને ખીલ ગુમડાં તથા સોજા પર ચોપડાય છે, તેને ઘીમાં તળી તેની ફાકી કરી પેટનો દુઃખાવો, કરમ, ઝાડો, લકવો, વિર્યશ્રાવ અને ઉલટીપર અપાય છે. માત્રા ૧ થી ૪ ગ્રેન.

**ડીકામારી**—સં. નાડિહિંગુ. ઝાડનો ગુંદર છે. કૃમિઘ્ન અને વાતહર છે. બાળકોને ચુંક, ઉલટી અને કરમ ઉપર અપાય છે.

**ડુંગળી**—સં. પલાંડુ. તેનો કંદ વપરાય છે. ઉષ્ણ, વાતહર, પૌષ્ટિક, ઉત્તેજક છે. તેનો રસ કોલેરા, ધનુર્વા, આંચકી અને શૂળ ઉપર પીવા અપાય છે.

**તકમરીયાં**—સં. વહવહ. તેના દાણા ઝીણા કાળા હોય છે. શીતળા, પ્રમેહ, વીર્યશ્રાવ, મરડો, પ્રદર અને પેસાબની અગન ઉપર તેનો પાણીવાળો લુઆબ સાકર સાથે પીવાય છે.

**તગર**—સં. તગર, સુવાસિક છે. વાતહર, ત્વચા રોગ, કોઢ અને રતવા ઉપર ચોપડાય છે.

**તજ**—સં. ત્વક્પત્ર. તજના ઝાડની છાલ તે તજ તરીકે વપ-રાય છે. દીપક, પાચક, કફઘ્ન, ખાંસી, દમ, અરૂચિ, અજીર્ણ અને વાયા ઉપર ખવાય છે. માત્રા ૦ાા થી ૨ ડ્રામ.

**તમાકુ**—વામક અને કફઘ્ન છે. દાંત દુઃખતા હોય તો ઘસવાથી

આરામ થાય છે. માથુ દુઃખતું હોય તો સુંઘવાથી આરામ થાય છે. વૃષણ વૃદ્ધિ પર તેનાં પાનને સીલાજીત ચોપડી બાંધવાથી ફાયદો થાય છે. જખમના જીવડા તમાકુ દાબવાથી મરી જાય છે. ઘણા વ્યસન તરીકે પીવે છે તથા સુંઘે છે.

**તમાલપત્ર**—સુગંધીદાર થાય છે. તજનાં ઝાડનાં પાંનને તમાલપત્ર કહે છે. ગુણ તજને મળતા છે.

**તલકંટો**— સં. બ્રહ્મદંડી. વા તથા સોજાને મટાડે છે. ગરમ છે.

**તવખીર**—સં. તવક્ષીરઃ તે મૂળનો ભૂકો છે. ખોરાક તરીકે પણ વપરાય છે. મોંઢું આવ્યું હોયતો મોંમાં ભભરાવાય છે. ચાંદા અને ખરજવાં ઉપર ભૂકી કે તેનો મલમ લગાવાય છે.

**તાંદળજો**—સં. તંદુલીય. આની ભાજી થાય છે. તે વાટી ઝામરા ઉપર ચોપડાય છે. તેનો રસ ગાંઠ કે બરોળ ઉપર પીવાય છે. રેચક, શોધક અને શીતળ છે.

**તાલીસપત્ર**—એ પાન થાય છે. ગ્રાહી, કફ મટાડનાર અને ઉત્તેજક છે. ખાંસી તથા કફની દવાઓમાં વપરાય છે.

**તુળસી**—સં. વૃંદા. તેનાં પાન અને બી વપરાય છે. તેનો રસ ગરમ છે. બી મુત્રલ તથા પૌષ્ટિક છે. આંચકી શૂળ તથા અજીરણ ઉપર અનુપાન તરીકે અપાય છે. તેનો રસ ધંતુરા સાથે સુંઘવાથી આદાશીશી મટે છે. બી વીર્યસ્રાવ અને પ્રમેહ ઉપર ગુણ કરે છે.

**તેજબળ**—સં. તેજોવતી. આ એક ઝાડની છાલ છે. પાક તથા ચુર્ણમાં વપરાય છે. ફળ મરી જેવાં થાય છે.

**ત્રાયમાણ**—સં. ત્રાયંતિ, સારક, કટુપૌષ્ટિક અને જવરઘ્ન છે. ઉલટી, પિત્તરોગ, ગોળો, કફ, તાવ, શૂળ અને તૃષા ઉપર અપાય છે.

**થોર**—સં. સ્નુહિ, ખરસાણી, હાથલો (થોરી) કંટાળો, ત્રીધારો, ચોધારો અને વિલાયતી થોર એમ ૭ પ્રકારના થોર થાય છે. તેનું દુધ ઝેરી છે. સંધિવા તથા દુઃખાવા ઉપર દુધ ચોપડી ઉપર ઈંટનો ભૂકો ભભરાવવાથી આરામ થાય છે. બરોળ અને લીવર (કલેજા) ના રોગો ઉપર થોરને બાફી પેટ ઉપર બંધાય છે. થોરીનાં લાલ જીંડવાંને બાફી તેનો રસ કાઢી બચ્ચાંની સસણી, ઉદરસ તથા વરાધ ઉપર ગોળ સાથે આપવાથી ફાયદો થાય છે.

**દાડમ**—સં. દાડિમ તેના મુળની છાલ દવામાં વપરાય છે. ફળને દાડમ કહે છે. તેની છાલ તથા રસ પણ દવામાં વપરાય છે. શીતળ, પિત્ત મટાડનાર, કફઘ્ન અને ગ્રાહિ છે. દાડમનાં બી પિત્ત

મટાડનાર, તેની છાલ ઉદરસ તથા ઝાડાને મટાડનાર અને મુળની છાલ કૃમિ મટાડનાર છે.

**દાંતીમુળ**—સં. દંતીમુળ. નેપાળાનાં મુળને દંતીમુળ કહે છે.

**દારૂડી**—સં. સ્વર્ણક્ષીરી તેનાં ફુલ પીળાં થાય છે. તેનાં પાન, બી અને તેલ દવામાં વપરાય છે. દુધ પીળા રંગનું, અને રેચક છે. મસા, ચાંદી, ત્વચારોગ ઉપર ચોપડાય છે.

**દારૂહળદરં**—સં. દારૂહરિદ્રા. તેના મુળની છાલ દવામાં વપરાય છે. શીતળ, સ્વેદક, જ્વરઘ્ન અને ગ્રાહિ છે. દારૂ હળદરનો ઉકાળો મદ સાથે કમળા અને પ્રમેહ ઉપર અપાય છે. તેના ઘનને રસવંતી કહે છે. રસવંતી આંખ આવી હોય તો ચોપડવાથી અને આંજવાથી મટે છે.

**દેવદાર**—સં. દેવદારૂ. તેનું લાકડું દવામાં વપરાય છે. સુગંધીદાર છે. શોધક, મુત્રલ તથા સ્વેદક છે.

**ધંતુરો**—સં. ધંતુર, દવામાં આખા છોડ વપરાય છે. **ધંતુરો** ઝેરી છે. પાનની પોટીસ કરી સોજા અને દુઃખાવા ઉપર બંધાય છે. દમ ઉપર બી ચલમમાં પીવાય છે. ઝાડો, દમ, ખાંસી, પીડા મટાડે છે. સ્નાયુ શિથિલ કરવા વપરાય છે.

**ધમાસો**—સં. ધન્યાસ, તે શોધક, મુત્રલ અને કફઘ્ન છે, ત્વચારોગ, વિસ્ફોટક, ખસ, લુખસ, ખાંસી, તરસ અને ઉલટીના રોગો પર ઉકાળામાં અપાય છે, પાણીમાં ધમાસો ઉકાળી તે વડે સ્નાન કરવાથી ચેળ મટે છે.

**ધરાખ**—સં. દ્રાક્ષ. કાળીદ્રાક્ષ દવામાં વપરાય છે. રેચક તથા ઠંડી છે. તાવ, ખાંસી અને બંધકોશ ઉપર વપરાય છે.

**ધાણા**—સં. ધાન્યક. મુખ શુદ્ધિ માટે વપરાય છે. ઉલટી, દાહ, તૃષા અને તાવ ઉપર ધાણાનું પાણી સાકર સાથે પીવાય છે.

**ધાવડીનાં ફુલ**—સં. ધાતકી પુષ્પ ગ્રાહી તથા ઠંડાં છે, તેનો ભૂકો ચાંદા ઉપર દાબવાથી ભોંય આવે છે. અત્યાર્તવ ઉપર મદ સાથે ખવાય છે. મરડા ઉપર દહીં સાથે ખવાય છે. માત્રા ૦॥ તોલો, ઝાડો, મરડો, સંગ્રહણી, હરસ અને તાવ ઉપર ઉકાળા અને ચૂર્ણમાં અપાય છે.

**પાખાણ ભેદ**—સં. પાષાણ ભેદ. મૂત્રલ, પ્રમેહ, ઉનવા, મુત્ર રોગ તથા પથરી પર અપાય છે.

**પીઠવણ**—પીલુડી. પોપટી સં. પૃષ્ટિપર્ણી. આ છોડનાં મુળ દશમુળમાં વપરાય છે.

**પીતપાપડો**—સં. પલાશબીજ (ખાખરો જોવો.)

**પીંપર**—પિપ્પલી. નાની પીંપરને લીંડી પીપર કહે છે. મોટીને ઘોડાપીંપર અને ત્રીજીને ગજ પીપર કહે છે. સ્વાદ તીખો અને તમતમો છે. ગરમ, દીપક, પાચક, વાતહર, આંચકી, ધનુર, તાવ, ઝાડો, અજીરણ, અરૂચિ, મદાગ્નિ, હરસ, નબળાઇ, દમ અને ખાંસી વિગેરે દરદો ઉપર તેનું ચુર્ણ ઘુંટીને મદ સાથે ૧૦ થી ૪૦ ગ્રેન સુધી અપાય છે. ત્રિકટુમાં મરી, સુંઠ અને પીંપર આવે છે.

**પીપરીમૂળ**—સં. પિપ્લીમૂલ, પીંપળના મુળને પીંપળી મુળ કે ગંઠોડા કહે છે. તેના ગુણ પીંપરને મળતા છે.

**પીલુડી**—સં. કાંકમાચી. તેનો રસ સોજા ઉપર ચોપડાય છે તથા પીવાય છે.

**પોપૈયું**—સં. વાતકુંભ. બરોળની ગાંઠ પર પોપૈયું ખવાય છે. દુધ કૃમિનો નાશ કરનાર છે.

**ફટકડી**—સં. સ્ફટિકા. તેને ફુલાવીને વપરાય છે. ગ્રાહી, રક્તસ્તંભક, જ્વરઘ્ન, સંગ્રહણી, ઝાડો, પ્રદર ઉપર આપાય છે. મોઢું આવ્યું હોય, ચોરીયા કે પડ જીભ ઉતરી હોય તો ફટકડીના પાણીના કોગળા થાય છે.

**ફાલસા**—સ્વાદે ખાટાં મીઠાં થાય છે તાવ તથા બળતરાની શાંતિ કરે છે. પિત્તશામક છે.

**ફુદીનો**—સં. પુદીન. ગરમ ને પાચક છે. ચુંક, ઝાડો, ઉલટી, કોલેરા અને આફરા ઉપર તેનો રસ અપાય છે. પીંપરમીંટને મળતા તેના ગુણ છે.

**બકુલ**—બોલસરી સં. બકુલ. છાલ ગ્રાહી છે. મુખ રોગમાં છાલના પાણીના કોગળા કરાય છે.

**બદામ**—સં. વાતામ. બદામ પુષ્ટિને માટે વપરાય છે તેનો પાક બને છે. નબળાઇ. ધાતુક્ષીણતા, આંખ અને મસ્તકની ગરમી ઉપર ફાયદો કરે છે.

**નગોડ**—સં. નિર્ગુંડી તેનાં પાન તથા રસ દવામાં વપરાય છે. ગરમ તથા વાતહર છે. સંધિવા, સોજા, સુતિકા રોગ અને આંચકી પર ઉકાળામાં અપાય છે, માથાનો દુઃખાવો, વા, સોજો અને ગાંઠ ઉપર તેનાં પાન ગરમ કરી બાંધવાથી મટે છે.

**નસોતર**—સં. ત્રિવૃત્ત. તેના વેલા થાય છે. વેલાનું લાકડું જુલાબમાં વપરાય છે. ગુણ રેચક છે.

**નાકછીંકણી**—સં. છિક્કિપત્રા. તેનું ચુર્ણ વસ્ત્રથી ચાળી સુંઘવાથી છીંકો આવે છે અને માથું ઉતરી જાય છે.

**નાગકેસર**—તેના સુકાયલાં ફળને નાગકેસર કહે છે. રાતા ફુલ સારાં છે. તેના બીમાંથી તેલ નીકળે છે. તે વા ઉપર ચોપડાય છે. ગ્રાહી તથા દીપક છે. ઉલટી, રક્તાતિસાર ઉપર અપાય છે. તેજાનામાં વપરાય છે.

**નાગરમોથ**—સં. મુસ્તા. ગુણ મોથ જુવો.

**નાગરવેલ**—સં. નાગવલ્લી. વાત્તહર, દીપક, પાચક અને કફઘ્ન છે. પાન મુખવાસ તરીકે ખવાય છે. પાનનો શેક છોકરાંને છાતી ઉપર સસણીમાં કરવામાં આવે છે.

**નારંગી**—રસ ખાટો. પિત્ત મટાડનાર છે, છાલ કડુ પૌષ્ટિક છે.

**નાળીએર**—સં. નારીકેલ. તેના ફળનું ટોપરૂં પૌષ્ટિક છે. તેનું પાણી મુત્રલ અને ઠંડુ છે. તેનું તેલ વાળને વધારનાર છે.

**નિર્મળી**—સં. કતક. તેનાં ફળ પાણીમાં નાંખવાથી પાણી નિર્મળ થાય છે.

**નેપાળો**—સં. જયપાલ. તેનાં બી દવામાં શુદ્ધ કરીને વપરાય છે, રેચક છે. બીને દુધમાં ઉકાળી તેની સાથે સરખે ભાગે કાથો મેળવી બએ ગ્રેનની ગોળીઓ કરી આપવાથી જુલાબ થાય છે. તેનાં મુળને દંતીમુળ કહે છે.

**પટોળ**—સં. પટોલ. દવામાં પાન, મુળ અને ફળ વપરાય છે, તાવ મટાડે છે, રેચક ને શોધક છે.

**પતંગ**—સં. પત્રાંગ. તેનું લાકડું દવામાં વપરાય છે. ગ્રાહી છે. નાનાં છોકરાંને ઝાડા ઉપર અપાય છે.

**પદ્મક**—સં. પદ્મકાષ્ટ. લાકડાનાં છોડાં ક્વાથ તથા લેપમાં વપરાય છે. સુવાસિત છે. તાવ, દાહ, ભ્રાંતિ અને સોજા મટાડે છે.

**બનફસા**—શીતળ, સ્વેદક અને કફ મટાડનાર છે.

**બળદાણા**—બળબીજ સં. બલા તે પૌષ્ટિક અને મુત્રલ છે.

**બહુફળી**—સં. બહુફલા. દવામાં પંચાંગ વપરાય છે. પાણીમાં નાંખવાથી ચીકણી લુવાબ થાય છે તે અથવા બહુફળી વપરાય છે. ગુણ ગુંદર જેવા છે. ધાતુ ક્ષય અને અશક્તિ ઉપર અપાય છે.

**બાદીયાન**, મશાલામાં વપરાય છે.

**બાવચી**—સં. બાકુચી. તેનાં બી શોધક, ત્વચા રોગ, પિત્ત, કોઢ, કરોળીઆ અને ખરજવા ઉપર ખવાય છે તથા બહાર લગાડાય છે.

**બાવળ**—સં. બબ્બુલ–તેની છાલ, પાન અને ગુંદર દવામાં વપરાય છે. તેની છાલના પાણીના કોગળા કરવાથી મોઢુ આવેલું મટે છે. બાવળની છાલ અને બોરડીનાં મુળીયાને વગળ કહે છે. તેની પાલી ઉદરસ ઉપર વપરાય છે. તેનો ગુંદર ઉનવા અને પ્રમેહ ઉપર અપાય છે. જખમ ઉપર છાલની ભૂકી ભભરાવવાથી મટે છે.

**બીજોરૂં**—સં. માતુમુંગ. ગ્રાહી અને પૌષ્ટિક છે. ગુલ્મ, બરોળ તાવ, પિત્ત દાહ, અરૂચિ, તૃષા, ખાંસી, મંદાગ્નિ, રક્તપિત્ત, મરડો, સંગ્રહણી, તથા નબળાઇ ઉપર બીજોરૂં ખવાય છે.

**બીડલવણ**—મીઠું જોવું.

**બીલી**—સં. બિલ્વ. તે ગ્રાહી, સારક તથા દીપક છે. બીલીનો ગર્ભ, ગોળ સાથે આપવાથી ઝાડો મટે છે. તેનાં મુળ દશ મુળમાં પડે છે. પાકેલાં બીલાં સારક છે. રક્તપિત્ત તથા હરસ માટે ખવાય છે. તેનાં મુળ, પાન અને ફળ દવામાં વપરાય છે.

**બુંદ**—સં. કાફી. ઉષ્ણ, પાચક અને નિદ્રાહર છે. ઘેનને દુર કરે છે.

**બેહેડાં**—સં. બિભીતક. બ્હેડાંનાં ફળની છાલ સારક, શીતળ, શોધક, કફઘ્ન અને માદક છે, બ્હેડાં ત્રિફળામાં પડે છે. હાથ પગના દાહ ઉપર બ્હેડાંના બીને પાણીમાં વાટી ચોપડવાથી મટી જાય છે.

**બોદારસીંગ**—સં. મુરદાડ. મુરદારસીંગ, બોદાર કાંકરાનો બચ્ચાંને જુલાબ અપાય છે પણ તેથી નુકશાન થાય છે, પાણીમાં વાટી ગુમડાં પર લગાવાય છે.

**બોરડી**—સં. બદરી. બોરડીની છાલ વગળમાં કોગળા કરવા માટે વપરાય છે.

**બ્રાહ્મ**—ભરમી સં. બ્રાહ્મી. જ્વરઘ્ન, શોધક અને પૌષ્ટિક છે. જ્વર, પાંડુ, કમળો તથા કૃમિ રોગ ઉપર ક્વાથમાં અપાય છે. બ્રાહ્મી વિશેષે કરીને મગજના રોગ, અપસ્માર ઘેલછા વિગેરેમાં અપાય છે. બ્રાહ્મીને બદલે કેટલાક ઉંદરકાની વાપરે છે.

**ભાંગ**—સં. વિજ્યા. ભાંગ અને ગાંજો એકજ છોડમાંથી થાય છે. ચરસનો રસ પણ તેમાંથીજ થાય છે. ઝેરી છે. ગ્રાહી, માદક, પીડા શામક, વિષયેંદ્રિય, ઉત્તેજક અને દીપન છે. ઝાડાને મટાડનાર છે.

**ભાંગરો**—સં. ભૃંગરાજ. શોધક, ઉષ્ણ, કફઘ્ન અને રેચક છે. તાવ, વાયુ, આંચકી અને અપસ્માર ઉપર ઉકાળામાં પડે છે. આંબળાં સાથે તેનું તેલ કાઢી વાપરવાથી કેશ કાળા થાય છે.

**ભારંગી**—સં. ભાર્ગી. તેના ગુણ કરીયાતા જેવા પણ કાંઈક ઉતરતા છે.

**ભીલામું**—સં. ભલ્લાતક. લગાડવાથી દાહક અને ખાવામાં ગરમ, શોધક અને પૌષ્ટિક છે. તેમાંથી તેલ નીકળે છે. તે લગાડવાથી ફોલ્લો ઉઠે છે. અજીરણ, હરસ, સંધિવા અને નબળાઇ ઉપર અપાય છે.

**ભેરવસીંગ**—કૌવચ જેવી.

**ભોંપાથરી**—ગળજીબી, સં. ગોજીવ્હા. જમીનપર પથરાય છે. મુત્રલ, ઉનવા તથા પથરી પર અપાય છે. ત્વચા રોગ પર રસ ચોપડાય છે.

**ભોંરીંગણી**—ઉભી અને બેઠી ભોંરીંગણી. ઉભીને સં. ક્ષુદ્રા કંટકારી કહે છે તે ઉષ્ણ તથા કફઘ્ન ખાંસી, કફ, શ્વાસ, તાવ અને વાતરોગ ઉપર ઉકાળામાં પડે છે. બેઠી ભોંરીંગણીને સં. બૃહતી કહે છે. ગુણ ઉભી ભોંરીંગણી જેવા છે.

**મજીઠ**—સં. મજીષ્ટ. તેનાં મુળ દવામાં વપરાય છે. શોધક અને મુત્રલ છે. કફ, નેત્રરોગ, ત્વચારોગ, વિસ્ફોટક અને ઉપદંશ ઉપર ક્વાથ કે ચુર્ણમાં અપાય છે.

**મધ**—પૌષ્ટીક, કફ શામક અને સારક છે. ખાંસી, દમ, શ્વાસ, તાવ, તૃષા તથા ઉલટી પર અપાય છે.

**મમીરો**—હિમાલય તરફથી આવે છે. તેનું કાજળ કરી આંખમાં અંજાય છે.

**મરચાં**—સં. રક્તમીરચ. ઉષ્ણ તથા વાતહર છે. થુંક તથા જઠર રસને વધારે છે.

**મરડાશીંગી**—સં. મૃગશીંગી. શીંગ વપરાય છે. ગ્રાહી છે. મરડો, અતિસાર અને સંગ્રહણી માટે ક્વાથમાં વપરાય છે. ચાંદા ઉપર તેનો ભૂકો લગાવાય છે.

**મરી**—સં. મરીચ. કાળાં અને ધોળાં બે પ્રકારનાં મરી થાય છે. ઉષ્ણ, પાચક અને જ્વરઘ્ન છે. ત્રિકટુમાં આવે છે.

**મહુડાં**—સં. મધુક. તેનાં ફળ તથા છાલ વપરાય છે. તે પૌષ્ટિક તથા મુત્રલ છે. ઉનવા અને નબળાઇ ઉપર અપાય છે.

**માયફળ**—સં. માયફલ. ગ્રાહી છે. સંગ્રહણી, અતિસાર, પ્રદર, લોહી પડતું હોય તો તે ઉપર અપાય છે. દંત મંજનમાં પડે છે.

**માલ કાંકણાં**—સં. જ્યોતિષ્મતિ. બી તથા તેલ વપરાય છે. ઉષ્ણ, સ્વેદક અને વામક છે. અપસ્માર, તાવ, પક્ષાઘાત, સંધિવા અને અજીરણ ઉપર અપાય છે. તેનું તેલ વા ઉપર ચોપડાય છે.

**મીંઢળ**—સં. મદનફળ, તેના બીનો ભૂકો ઉલટી કરનાર છે. ખીલ, ગુમડાં તથા સોજા ઉપર તે ચોપડાય છે.

**મીંઢીઆવળ**—સોનામુખી જોવી.

**મુગલાઇબેદાણા**—પૌષ્ટિક, શીતલ અને ઉપલેપક છે. ધાતુ ક્ષય, અશક્તિ, મરડો, ઝાડો અને તણખીયા પ્રમેહ ઉપર અપાય છે. તેને પાણીમાં નાંખી તેનો લુઆબ સાકર સાથે અપાય છે.

**મુરદાલસીંગ**—ઓદારસીંગ જોવી.

**મુશળી**—સં. મુશલી. ધોળી અને કાળી બે જાતની થાય છે. પૌષ્ટિક છે.

**મૂળા**—સં. મુલક. મુત્રલ, સારક અને પથરી મટાડનાર છે.

**મેથી**—સં. મેથિકા. દવામાં બી વપરાય છે. શાક અને મશાલામાં ઉપયોગ થાય છે. વાતહર, મુત્રલ, પાચક અને ગરમ છે. વાયુશળ, અને સંધિવા ઉપર મેથી ખવાય છે.

**મેદી**—સં. મેદિકા. શીતળ છે. હાથ પગ રંગવામાં વપરાય છે.

**મોચરસ**—શિમળો જોવો.

**મોથ**—સં. મુસ્તા. તાવ, પીત્ત, કફ, વાયુ, દાહ, તૃષા અતિસાર રક્તદોષ અને અરૂચિ ઉપર અપાય છે. સ્વેદક, ગ્રાહિ, વાતહર અને મુત્રલ છે.

**રગત રોહીડો**—સં. રક્તરોહિતક. છાલ વપરાય છે. સોજાપર ઘસીને ચોપડાય છે. ગ્રાહિ અને રક્તસ્તંભક છે.

**રતનજોત**—સં. બૃહદંતી. તેનાં મુળ રેચક છે. તે જલંદર રોગ ઉપર અપાય છે.

**રતવેલીઓ**—સં. જલપિપ્પલી. ઉપલેપક અને શીતળ છે. રતવા, સોજા, અને ગાંડ ઉપર લગાવાય છે.

**રતાંજળી**—સં. રક્તચંદન. શીતળ અને ગ્રાહિ છે. કોઢ ત્વચારોગ, દાહ, તૃષા અને તાવ ઉપર ક્વાથમાં અપાય છે. ઠંડક માટે બહાર ચોપડાય છે.

**રસવંતી**—દારૂહળદરમાંથી બને છે. જુઓ દારૂ હળદર.

રાઇ—સં. રાજીકા. મશાલામાં વપરાય છે. તે વા ઉપર લગાવાય છે.

**રાસ્ના**—સં. રાસ્ના. ઉષ્ણુ અને વાતહર છે. તે વા ઉપર, તેમ દમ, સોજા, અને હેડકી ઉપર વપરાય છે.

**રાળ**—સં. રાલ. ગ્રાહી અને રોપક છે. તે હવામાં સળગી ઉઠે છે, ઝાડાને મટાડનાર છે.

**રીસામણી**—સં. લજ્જાલુ. તેના છોડ થાય છે. તેના પાનને સ્પર્શ કરવાથી સંકોચાઇ જાય છે. મરડા અને ઝાડા ઉપર અપાય છે. વામાં તેનાં મૂળીયાં વપરાય છે.

**રૂમીમસ્તકી**—એક જાતનો ગુંદર છે. તે ગ્રાહી અને મૂત્રલ છે, પ્રમેહ અને પ્રદર માટે વપરાય છે.

**રેવંચીનો શીરો**—એક જાતની રાળ છે. પાંદડાં તોડવાથી રસ નીકળીને જામી જાય છે. તેને રેવંચીનો શીરો કહે છે. મૂત્રલ શોધક, અને રેચક છે. પરમીયા અને મૂત્રઘાત ઉપર અપાય છે.

**રોહીસો**—સં. રોહિસ. આ ઘાસ છે તેમાંથી સુગંધિત તેલ નીકળે છે, તે વાયુ ઉપર લગાવાય છે.

**લવીંગ**—સં. લવંગ. ઉષ્ણુ, કફ મટાડનાર, વાતહર છે, ચુંક, ઉલટી અને અજીરણુ ઉપર અપાય છે. ઉદરસ ઉપર ગુણુ કરે છે.

**લસણુ**—સં. લશુન. ઉષ્ણુ, વાતહર અને જંતુઘ્ન છે. વાયુ ઉપર ખવાય છે. આંચકી, ચુંક, કોગળીયું અને સંધિવા ઉપર વપરાય છે.

**લીંબડો**—સં. નિમ્બ. તેની અંતરછાલ, પાન તથા લીંબોળી દવામાં વપરાય છે. ગુણુ, જ્વરઘ્ન, ગ્રાહી અને પિત્તશામક છે. અંતર છાલનો ઉકાળો પીવાથી ટાઢીઓ તાવ, જીર્ણજ્વર, પિત્તજ્વર, નબળાઈ, મંદાગ્નિ, દાહ, તૃષા અને અજીરણુ દુર થાય છે, તેનાં પાન ગુમડાં, ચાંદાં તથા સોજા ઉપર બાફીને બંધાય છે. તેનું તેલ કૃમિઘ્ન છે.

**લીંબુ**—સં. લીંબુ. શીતળ તથા દીપક છે. અજીરણુ, અને ઉલટીના દોષ ઉપર ગુણુ કરે છે.

**લોબાન**—સંતરૂષ્ક, દેવધુપ, કોડીયો લોબાન સારો ગણાય છે. છાલમાંથી લાખ જેવો રસ નીકળે છે. તેને લોબાન કહે છે. કફઘ્ન, ઉષ્ણુ અને સ્તંભક છે. તેનાં ફુલ થાય છે.

**લોદર**—સં. લોધ્ર. મૂળની છાલ દવામાં વપરાય છે. ગ્રાહી

છે, અતિસાર, મરડા અને અત્યાર્તવ ઉપર વપરાય છે.

**વખમો**—સં. વિષમ. તાવ, ઉલટી, ઝાડો, ચુંક અને કરમ ઉપર ગુણુ કરે છે. વાતહર, અને કટુપૌષ્ટિક છે.

**વછનાગ**—સં. વત્સનાભ. તેનાં મૂળ શંકુ આકારનાં છે. તે ઝેરી છે. દેશી દવામાં વપરાય છે, તાવ, સંધિવા વિગેરેમાં વપરાય છે.

**વજ**—સં. ઉગ્રગંધા. તેની દુધીયો અને ઘોડાવજ એ જાત થાય છે. કફઘ્ન, વાતહર, જ્વરઘ્ન, અને સ્વેદક છે. ઉદરસ, વરાધ તથા તાવ ઉપર ઘસીને પવાય છે.

**વરીઆલી**—સં. મધુરામિસિ. દીપક, પાચક અને રૂચિકર છે. મુખવાસ તરીકે વપરાય છે.

**વાપુંભા**—સં. કટભી. વાતહર, શોધક અને ગ્રાહી છે.

**વાવડીંગ,**—સં. વિડંગ. વાતહર અને કૃમિઘ્ન છે. ઉલટી, કરમ, ઝાડો, તાવ, અને અરૂચી ઉપર અપાય છે.

**વાંસકપુર**—સં. વંશલોચન. વાંસની અંદર સફેદ રંગનો પથ્થર બંધાય છે તેને વાંસકપુર કહે છે. કફઘ્ન, શીતળ, ગ્રાહી અને વૃષ્ય છે. કફ, શ્વાસ, ઉધરસ રક્તદોષ અને ઝાડો મટાડે છે.

**વાળો**—સં. વાલક. હિ. ખસ. તે ઘાસનાં મૂળ છે. શીતળ, સ્તંભક, પિત્તજ્વર, દાહ, તૃષા, પરમીઓ, ઉનવા, પ્રદર, ત્વચારોગ, સંગ્રહણી, રક્તદોષ તથા અતિસાર ઉપાય અપાય છે. તેનું શરબત પણુ બને છે.

**વીદારીકંદ**—તે મૂળના કંદની ગાંઠ થાય છે. પૌષ્ટીક મુત્રલ તથા સ્ત્રીઓનું દુધ વધારનાર છે.

**વેવડી**—વાસનવેલ. સં. પાતાલગરૂડી તેનો વેલો તૃષા, દાહ અને પ્રમેહ ઉપર અપાય છે.

**શંખજીરૂ**—સં. શંખજીરક. શીતલ, સ્તંભક અને રોપક છે. ધોળા ગાંગડા થાય છે. ખીલ, સોજા, ગુમડાં, રતવા બળતરા ઉપર ચોપડાય છે.

**શતાણ**—સં. સર્પદંષ્ટા. પાન કફઘ્ન, મુત્રલ અને કૃમિઘ્ન છે. બચ્ચાંની સસણી ઉપર અપાય છે. નાના છોડ થાય છે. કફઘ્ન, મુત્રલ, કૃમિઘ્ન છે.

**શતાવરી**—એકલકટો. સં. શતાવરી. તેનાં મુળ દવામાં વપરાય છે. પૌષ્ટિક, શીતળ અને ગ્રાહિ છે. મુશળીને મળતા તેના ગુણુ છે.

**શરપંખો**—સં. સરપુંખ તેને ઝીલ પણુ કહે છે. શોધક મુત્રલ

અને કફધ્ન છે. તેનાં મુળ બબે વાલ મરી સાથે પીવાથી શીળસ મટે છે. ઉદરરોગ, વાત રોગ અને સોજો તથા દુઃખાવા ઉપર અપાય છે.

**શરશાવ**—સં. સર્ષવ. તેનું તેલ સોજા અને વા ઉપર અપાય છે.

**શાલમ**—સં. સાલિમકંદ. પંઝાબી શાલમ દવામાં વપરાય છે. નબળાઈ, ધાતુક્ષય, તથા ક્ષીણતા ઉપર, પાકમાં તેમજ તેને દુધમાં ઉકાળી ખવાય છે. માત્રા ૧ થી ૬ ગ્રેન છે.

**શાલેડુ**—સં. કન્દારી. તેના ગુંદરને શેશગુંદર કે ઇસેસ કહે છે. પ્રમેહમાં અને વધરાવળમાં ખવાય છે.

**શાહજીરૂ**—સં કૃષ્ણજીરક. સફેદ જીરાના જેવા તેના ગુણ છે.

**શેતુર**—સં. શહિતુત, શીતળ, સૌમ્ય અને રેચક છે. તેના પાનનો કલ્ક ઉનવા તૃષા અને દાહ ઉપર અપાય છે. શેતુરનાં પાન ખાઇને રેશમના કીડા જીવે છે.

**શેંદરડી**—સં. સહદેવી. પાન દવામાં વપરાય છે. કડુ પૌષ્ટિકછે.

**શેશગુંદર**—સં. કુંદરૂ. શાલેડું જેવું. ગ્રાહીરોપક અને વાતહર છે.

**સમદરફળ**—સં. સમુદ્રફલ, વાતહર, વાયુ, ચુંક ઉલટીને મટાડે છે. માથુ દુઃખતું હોય તો ચોપડાય છે.

**શમદરશોષ**—સં. સમુદ્રશોષ. તેનાં પાનની રૂવાંટીવાળી બાજુથી લગાવવાથીજ જખમ રૂઝાય છે. પાનની ઉપરની લીસી બાજુ જખમને પકવે છે.

**સરકો**—સં. શૌકિતક. દ્રાક્ષ, શેરડી, તાડી, મદ અને સાકરમાંથી બનાવે છે.

**સરગવો**—સં. શિગ્રુ, ઉષ્ણ, દીપક, સારક અને મુત્રલ છે. છાલ ઉકાળા અને ચુર્ણમાં દવા તરીકે વપરાય છે. તેનો ગુંદર બદ ઉપર ચોપડાય છે. ફુલ, પાન અને બીનો ઉપયોગ મસાલામાં થાય છે. પાનની ગાંઠ ઉપર પોટીસ બંધાય છે. અને છાલ સંધિવા, અગ્નિમાંદ્ય, બરોળ, સોજા, ખાંસી, ઉપદંશ વિ. માં વપરાય છે.

**સાટોડી**—સં. પુનર્નવા. શોધક, શોજા મટાડનાર અને મુત્રલ છે. સોજા, પાંડુરોગ, તાવ, સુવારોગ, સંગ્રહણી, મરડો કમળો, બરોળ તથા વાતરોગ ઉપર તેનાં મુળ વપરાય છે. પાનનો રસ સોજા ઉપર ચોપડાય છે. આંખના રોગ ઉપર મુળ ઘસીને અંજાય છે.

**સાતવીણ**—સં. સપ્તપર્ણી, પૌષ્ટિક, શોધક, સ્તંભક અને જ્વરઘ્ન છે તેનું સત્વ ટાઢીઆ તાવ ઉપર અપાય છે.

**સાબરસીંગ**—સં. મૃગશૃંગ. વા, સોજા, શળ ઉપર ઘસીને ચોપડાય છે. તેની ભષ્મ દમ અને ક્ષય માટે અપાય છે.

**સાલવણ**—સં. શાલિપર્ણી. તેનાં મુળ અને છાલ વપરાય છે. દશ મુળમાં વપરાય છે. જ્વરઘ્ન અને શોધક છે.

**સીમળો**—સં. મોચ. તેના ગુંદરને મોચરસ કહે છે. ગ્રાહિ તથા પૌષ્ટિક છે. ઝાડાને મરડામાં મોચરસ સાકર સાથે આપવાથી મટે છે, મુળ–પૌષ્ટિક અને ગ્રાહી છે. દવામાં વપરાય છે.

**શીલાજીત**—પૌષ્ટિક, મૂત્રલ, શોધક અને શીતળ છે. પ્રમેહ, ઉનવા, મુત્રગાંઠ, પથરી, હરસ, ધાતુક્ષય, બરોળ ઉપર અપાય છે.

**સુખડ**—ચંદન જોવી.

**સુવા**—સં. સતપુષ્પા, વાયુ, સંધિવા ને તાવ ઉપર અપાય છે.

**સુંઠ**—સં. વિશ્વા, દીપક, પાચક, ઉષ્ણ અને વાતહર છે. ચુંક, આફરો, અજીરણ, મરડો, તાવ અને ઝાડા ઉપર અપાય છે. વા તથા સોજા ઉપર લગાવાય છે. સુકું આદુ તે સુંઠ છે. તે ત્રિકટુમાં પડે છે.

**સુરણ**—સં. અર્શઘ્ન. હરસ ઉપર સુરણ ગુણ કરે છે.

**સેલારસ**—સં. સિલ્હાક, પૌષ્ટિક, કફ શામક, ગ્રાહિ અને ગ્રંથી શામક છે. વધરાવળ ઉપર લગાવાય છે.

**સોનામુખી**—મીંઢીઆવળ. સં. મેષશૃંગી. ઝાડાની કબજીઆત અને ત્વચારોગ ઉપર જુલાબ માટે અપાય છે. રેચક છે.

**સોપારી**—સં. કષાયફલ. ગ્રાહિ તથા કૃમિઘ્ન છે. મુખવાસ તરીકે ખવાય છે. તેને બાળીને ભષ્મ કરી દંતમંજનમાં વપરાય છે.

**હરડે**—સં. હરીતકી. રેચક, શીતળ અને શોધક છે. ત્રિફળામાં પડે છે. તાવ, નેત્રરોગ, કોઢ, ત્વચારોગ, વાત, કમળો, વિષમજ્વર, મુત્રાઘાત, સંગ્રહણી, ખાંસી, કફ અને બરોળ ઉપર અપાય છે.

**હંસરાજકાળો**—સં. હંસપદી. રતવા તથા ગડગુમડાં પર ચોપડાય છે.

**હળદર**—સં. હરિદ્રા. મશાલા તરીકે વપરાય છે. આંબાહળદર વાગ્યા ઉપર લગાવાય છે. તે કવાથ અને ચુર્ણમાં પડે છે.

**હીંગ**—સં. હીંગ. ઉષ્ણ તથા વાતહર છે. સડેલા દાંતમાં હીંગ મુકવાથી દરદ કમી થાય છે. વાયુ માટે પેટપર ચોપડાય છે. ચુંક,

શૂળ, અજીરણ, આફરો, હેડકી અને હિસ્ટીરીઆ ઉપર હીંગ શેકીને ઘીની સાથે ગળવાથી ફાયદો થાય છે.

**હીરાદખણ**—સં. અર્બર. ઝાડનો રસ છે. ગ્રાહી અને રક્ત-સ્તંભક છે. હરસ, પેશાબ તથા ખાંસીમાં પડતું લોહી તથા ઝાડો મટવા માટે અપાય છે.

**હીરાબોળ**—સં. બોલ. તે ગુગળ જેવો એક જાતનો ગુંદર છે.

**હેમકંદ**—વેલા થાય છે તેનાં મુળ રતવા, બળતરા અને ગરમી ઉપર ઘસીને પીવાય છે, અને ચોપડાય છે.

## પ્રકરણ ૧૨૩ મું.

### ઔષધોના ગુણદોષ.

અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરનાર દવા **વરીયારી** છે.

આમનું પાચન કરનાર દવા **નાગકેસર** છે.

અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરે અને આમનું પાચન કરનાર એરકચોલું લીંબુની છાલ, નારંગીની છાલ, કડુ, કવીનાઇન, કરીયાતુ, રૂબાર્બ અને ચિત્રો છે.

ગળો એ ઉદ્ધત અને વિષમ થયેલા વાતાદિ દોષોનું શમન કરે છે. હરડે એ વાતાદિ દોષોના પ્રકોપને શાન્ત કરી છૂટા પાડનાર છે.

ગરમાળાનો ગોળ મલાદિ દોષોને પકાવ્યા વગર નીચેને માર્ગેથી બહાર કાઢે છે.

કડુ—વાતાદિ દોષોને બહાર કાઢનાર છે.

નસોતર, ગંધક, અંજીર, ઈંદ્રવારણાં, દીવેલ, નેપાળાનું તેલ રૂબાર્બ, મીંઢીઆવળ, ગરમાળો, રેંવચી, એળીઓ અને ટરપેન-ટાઇન તેલ, એ રેચક ઔષધો છે.

મીંઢળ, કાચા પિત્ત તથા કફને બહાર કાઢી ઉલટી કરાવનાર છે.

જવખાર, મરી અને શીલાજીત ચોંટી ગયલા કફાદિ દોષોને ઉખાડી નાંખે છે.

શુંઠ, જીરૂ, અને ગજપીંપર અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરી, આમનું પાચન કરેછે

કડા છાલ અને અરડુસો વાયુને ઉત્પન્ન કરે છે.

તમાકુ, કપુર, ધંતુરો, કલોરોફોર્મ, અફીણ, લોબાન અને તેનાં ફુલ તથા હીરાબોળ કફ મટાડનાર છે.

ગળો રૂદન્તી, ગુગળ અને હરડે વૃદ્ધાવસ્થાનો અને રોગોનો નાશ કરે છે માટે રસાયન છે.

દાડમનાં મુળ, ટરપેનટાઇન તેલ, મીઠું, રેવંચી, કપીલો અને એળીયો, એ કરમ મટાડનાર છે.

આસન, ધોળીમુસળી, સાકર અને શતાવરી એ વીર્ય વધારનારછે.

જસતનાં ફુલ, માયફળ, ચાક, દાડમની છાલ, બીલી, તજ, હીરાકશી, અફીણ અને મોરથુથુ એ દસ્ત સાફ લાવનાર તથા લોહી બંધ કરનાર છે.

નાગબલા અને કૌચાં ખાવાથી સ્ત્રીઓની સાથે વિલાસ કરવામાં આનન્દ થાય છે.

પારાની, સોમલની, દવાઓ, ગંધક અને સારસાપરીલા લોહીને સુધારે છે.

મોરથુથુ, કરીયાતું, સોમલ અને કોડલીવર ઓઇલ, કૌવત આપનારી દવાઓ છે.

કોયલો, ચાક, કાથો, હીરાબોળ અને મિઠું દાંતને સાફ કરનાર છે ( દંતમંજન ).

ઉભી ભોંયરીંગણીનાં ડોડવાં વીર્યને સ્ખલીત કરનાર છે.

જાયફળ વીર્યને સ્તંભન કરનાર છે.

ક્લોરોફોર્મ, અફીણ, બરફ, સુવાનું પાણી, કડુ, સોડા લેમોનેડ અને લીંબુનું શરબત ઉલટી મટાડનાર છે.

હરડે વીર્યનું શોષણ કરનાર છે.

દુધ, અડદ, ભીલામાંના ફળની મજ્જા, ભીલામાનાં બી, અને આંબળાં એ વીર્યને જાગ્રત કરનાર અને રેત ધાતુ વધાર છે.

દારૂ બુદ્ધિનો નાશ કરે છે.

કડવી વનસ્પતિ, કિવનાઇન અને સોમલ, એ તાવ મટાડનાર છે.

સુંઠ, જાયફળ તથા તેનું તેલ, લવીંગ તથા તેનું તેલ, કેસર પીંપર મેટનું તેલ, મરી, લીંબુનું તેલ, સુવા અને તેનું તેલ વાયુ મટાડનાર છે.

મરી અને ઘોડાવજ કફાદિ દોષોને નાક, કાન અને મોંઢાવાટે બહાર કાઢનાર છે.

# પ્રકરણ ૧૨૪ મું.

## ઔષધોનું વજન તથા દવાઓ બનાવવાની ક્રિયા.

| સંસ્કૃત વજનનાં ગુજરાતી નામ. | ઇંગ્રેજી વજનનાં ગુજરાતી નામ. |
|---|---|
| ૩૦ પરમાણુની ૧ વંશી. | ૧ ગ્રેનનો ૧ ઘઉં ભાર. |
| ૬ વંસીની ૧ મરિચી. | ૨૦ ગ્રેનનો ૧ સ્ક્રુપલ. |
| ૬ મરિચીની ૧ રાઇ. | ૬૦ ગ્રેનનો ૧ ડ્રામ. |
| ૩ રાઇનો ૧ સર્ષવ. | ૮ ડ્રામનો ૧ ઔંસ. |
| ૮ સર્ષવનો ૧ જવ | ૧૬ ઔંસનો ૧ પૌંડ. |
| ૪ જવની ૧ ગુંજા ( ચણોઠી ) | ૧ ઔંસના ૨॥ તોલા. |
| ૬ ગુંજાનો ૧ માષો | ૬ ગ્રેનનો ૧ વાલ |
| ૪ માષાનો ૧ શાણુ ( ૧ ટક ) | ૨ ગ્રેનનો ૧ રતી |
| ૧ શાણુનો ૦। તોલો | ૧ ડ્રામના ૫૪–૬ ગ્રેન |
| ૨ શાણુનો ૧ કોલ | ૧ ઔંસના ૪૩૭–૫ ગ્રેન |
| ૧ કોલનો અર્ધો તોલો | ૧૮૪ ગ્રેનનો ૧ તોલો. |
| ૨ કોલનો ૧ કર્ષ ( ૧ તોલો ) રૂપિઆભાર | |
| | અંગ્રેજી પ્રવાહી માપ. |
| ૨ કર્ષની ૧ શુક્તિ ( બે તાલા ) | ૧ મિનીમનો ૦–૯૧ ગ્રેન પાણીનું વજન |
| ૧ શુક્તિનો ૧ પલ ( ચાર તોલા ) | ૬૦ મિનીમનો ૧ ડ્રામ પાણીનું વજન |
| ૨ પલની ૧ પ્રસૃતિ ( આડ તોલા ) | ૮ ડ્રામ ૧ ઔંસ પાણીનું વજન |
| ૨ પ્રસૃતિના ૧ કુડવ (સોળ તોલા) | ૨૦ ઔંસના ૧ પાઇંટ, ૧। શેર |
| ૨ કુડવનો ૧ શરાવ (૩૨ તોલા) | ૮ પાઇંટનું ૧ ગ્યાલન. ૧૦ શેર |
| ૨ શરાવનો ૧ પ્રસ્થ ( ૬૪ તોલા ) | |
| ૪ પ્રસ્થનો ૧ આઢક ( ૨૫૬ તોલા ) | |
| ૪ આઢકનો ૧ દ્રોણુ ( ૧૦૨૪ તોલા ) | |
| ૨ દ્રોણુનો ૧ શૂર્પ ( ૨૦૪૮ તોલા ) | |
| ૨ શૂર્પની ૧ દ્રોણી ( ૪૦૯૬ તોલા ) | |
| ૪ દ્રોણીની ૧ ખારી ( ૧૬૩૮૪ તોલા ) | |

૨૦૦૦ પલનો ૧ ભાર ( ૮૦૦૦ તોલા )
૧૦૦ પલની ૧ તુલા ( દશ શેર )

દવા બનાવવામાં દવાઓ નવીજ વાપરવી. પણ વાવડીંગ, લીન્ડીપીંપર, ગોળ, ધાણા, ઘી અને મદ્ય એ ૭ દવાઓ જુની વાપરવી.

ગળો, કડાછાલ, અરડૂસી, ભૂરૂંકહોળું, શતાવરી, આસન, કાંટાશેળીઓ, વરીયાળી અને નારીયેળ એ દવાઓ લીલી વાપરવી. આ નવ દવાઓ તેનું જે વજન કહ્યું હોય તે પ્રમાણેજ વાપરવાં અને તે સિવાયની લીલી દવાઓનું વજન કહ્યા કરતાં બમણું લેવું.

કોઈ પ્રયોગમાં એકજ દવા બે વખત કહી હોય તેનું બમણું વજન લેવું. પ્રયોગમાં કોઇ વાસણ લખ્યું ન હોય તો માટીનું વાસણ વાપરવું.

જે ઠેકાણે ઔષધનું કોઇ પણ અંગ ન કહેલું હોય તે ઠેકાણે તે ઔષધનું મુળ વાપરવું.

ઔષધ ખાવાનો વખત ન લખ્યો હોય તો તે ખાવાનો વખત સવારનો ગણવો.

ઔષધનું પ્રમાણ ન લખ્યું હોય તો તે પ્રયોગમાં આ લખેલા તમામ ઔષધનું સરખું પ્રમાણ ગણવું.

ચૂર્ણ બે માસ પછી કસ વિનાનું થાય છે.

ગોળી તથા અવલેહ તથા અપૂર્ણ ઔષધીયો એક વર્ષ પછી કસ વિનાની થઈ જાય છે.

વનસ્પતિ બહાર કાઢેલી હોય તો એક વર્ષ પછી કસ વિનાની થઇ જાય છે.

આસવ ધાતુઓ, ઉપધાતુઓ અને રસાયનો જેમ જેમ જુનાં થતાં જાય છે તેમ તેમ વધારે ગુણવાળાં થાય છે.

## પ્રકરણ ૧૨૫ મું.

### દવાઓ કેવી રીતે તથા કયા વખતે ખવરાવવી.

દવા ઘણું ખરૂં સવારમાં ખવરાવવી.

પિત્ત પ્રકોપવાળાને અન્ન ખવરાવ્યા વગરજ પહેલા કાળમાં જુલાબ આપવો અને કફ પ્રકૃતિવાળાને પહેલા કાળમાં ઉલટી કરાવવી.

અપાન વાયુ પ્રકોપવાળાને, અરૂચીવાળાને સમાનવાયુના પ્રકો-

પવાળાને. આક્ષેપ વાયુવાળાને કંપ વાયુવાળાને, અને બ્યાન વાયુ ઉપર બીજા કાળમાં ઔષધ ખવરાવવું.

પ્રાણ વાયુવાળાને, ઉદાન વાયુવાળાને ત્રીજા કાળમાં દવા ખવરાવવી. તૃષા રોગવાળાને, ઉલટી રોગવાળાને, હેડકીવાળાને શ્વાસના રોગવાળાને અને ઝેરથી થયેલા રોગવાળાને ચોથા કાળમાં દવા ખવરાવવી.

પુસ્તકમાં કહેલી માત્રા પુરી વયવાળાને ખવરાવવી. પણ ૧ વર્ષવાળાને બારમો ભાગ, બે વર્ષવાળાને આઠમો ભાગ, ત્રણ વરસવાળાને છઠો ભાગ, ચાર વર્ષવાળાને ચોથો ભાગ, સાત વર્ષવાળાને ત્રીજો ભાગ, ચૌદ વર્ષવાળાને અર્ધી દવા, વીસ વર્ષવાળાને ¾ ભાગ અને વીસ વરસ પછીની ઉમરવાળાને કહેલી પુરી દવા ખવરાવવી.

# પ્રકરણ ૧૨૬ મું.

## ક્વાથ.

**અતિવિષાદિ ક્વાથ**--અતિવિષ, વાળો, બીલી, ઈન્દ્રજવ, અને મોથ, સરખે ભાગે લઇ ઉકાળો કરી પીવાથી લોહી તથા શુળ સાથે પડતા આમાતિસાર મટે છે અને મળશુદ્ધિ કરે છે.

**અર્કાદિ ક્વાથ**—આકડાનું મૂળ, ધમાસો, કરીયાતું, દેવદાર, રાસ્ના, વજ, નગોડ, અરણીનાં મૂળ, સરગવાની અંતર છાલ, પીંપર પીંપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રકમૂળ, સુંઠ, અતિવિષ અને ભાંગરો સરખે ભાગે લઇ ક્વાથ કરી, ત્રિદોષ, ધનુર્વા, સીત, ઉદરસ, દમ અને સુતિકા વાતરોગ મટે છે.

**અગ્નિમંથ ક્વાથ**—અરણીનાં મૂળની છાલ તોલા ૨ાા લઈ સોળગણા પાણીમાં ક્વાથ કરવો તે ૨ાા થી ૫ તોલા પીવાથી ઇક્ષુમેહ તથા વસામેહ મટે છે.

૧ **અભયાદિ ક્વાથ**—હીમજ, (હરડે) નાગરમોથ, ધાણા, રતાંજલી, પદમક, અરડુસીનાં પાન, ઇંદ્રજવ, વાળો, ગરમાળાનો ગોળ, કાળીપાટ, સુંઠ અને કડુ સર્વનો ક્વાથ કરી પીંપરના ચુર્ણ સાથે પીવાથી ત્રિદોષજ્વર, તરસ, દાહ, ખાંસી, લખલખાટ, કમ્પ, અને તંદ્રા

મટે છે. તેમજ મળ, મૂત્ર, વાયુ, ઝાડાનો કબજો, ઉલટી, મોંનું સુકાવું, અને રૂચી મટાડી દીપન પાચન કરે છે.

**ગોક્ષુરાદિ ક્વાથ**—ગોખરૂના પાંચ અંગોનો મૂળ સાથે ક્વાથ કરી સાકર તથા મધસાથે પીવાથી પ્રમેહ મટે છે, તથા જવખાર નાંખી પીવાથી મૂત્ર કૃચ્છ રોગ મટે છે.

**ચાતુર્ભદ્રાદિ ક્વાથ**—ગળો, અતિવિષ, સુંઠ, અને મોથનો ક્વાથ પીવાથી આમ સાથે સંગ્રહણી મટે છે, મળને બાંધે છે તથા દીપન પાચન કરે છે.

**ત્રિફલાદિ ક્વાથ**—હરડે, બહેડાં, આંબળાં, દેવદાર, નાગરમોથ અને ઉંદરકની તથા સરગવાની છાલનો ક્વાથ પીંપર તથા વાવડીંગના ચુર્ણ સાથે પીવાથી કૃમી રોગ મટે છે.

**દશમુળ ક્વાથ**—શાલવણ મૂળ, પીઠવણ (પોપટી) મૂળ, બે ભોંયરીંગણીનાં મૂળ, ગોખરૂનાં મૂળ, બીલીનાં મૂળ, અરણીનાં મૂળ, અરડુસાનાં મૂળ, શીવણમૂળ, અને પાટલા મૂળનો ક્વાથ, પીંપરના ચુર્ણ સાથે પીવાથી વાત કફનો તાવ, સન્નિપાતનો તાવ, સુવાવડી સ્ત્રીના સર્વ વિકારો અને શોથ, શીતતા, અતિ પરસેવો, શ્રમ, ખાંસી, દમ, તંદ્રા અને મસ્તક શૂળ મટે છે,

**દાર્વ્યાદિ ક્વાથ**—દારૂહળદર, રસવંતી, નાગરમોથ, બીલામાં બીલાં, અરડુસીનાં પાન અને કરીયાતુ સર્વનો ક્વાથ કરી મધ સાથે પીવાથી સ્ત્રીઓનો શૂળ સાથેનો પ્રદર રોગ મટે છે.

**દ્રાક્ષાદિ ક્વાથ**—દ્રાક્ષ, હીમજ, નાગરમોથ, કડુ, ગરમાળો, અને પીતપાપડો, સર્વનો ક્વાથ પીવાથી, પિત્તજ્વર, તરસ, મૂર્છા, દાહ અને રક્તપિત્ત મટે છે.

**દ્વાત્રિશાંગ ક્વાથ**—ભારંગમૂળ, કરીયાતું, લીંબડાની અંતર છાલ, મોથ, કડુ, વજ, સુંઠ, મરી, પીંપર, અરડુસી, ઇન્દ્રવારૂણી, રાસ્ના, ધમાસો, પટોળ, દેવદાર, હળદર, કાળીપાટ, એરકચોલાં, બ્રાહ્મી, દારૂહળદર, ગળો, નશોતર, અતિવિષ, પૂસ્કરમૂળ, ત્રાયમાણ, ભોંયરીંગણી મોટી તથા નાની, ઈન્દ્રજવ, હરડે, બહેડાં, આંબળાં, કચોરાં એ સર્વનો ક્વાથ પીવાથી તેર પ્રકારના સન્નિપાત, શૂળ, ખાંસી, દમ, ઉરૂસ્તંભ, અને કફ મટે છે.

**દેવદાર્વ્યાદિ ક્વાથ**—દેવદાર, વજ, કઠ, પીંપર, સુંઠ, કાયફળ, મોથ, કરીયાતુ, કડુ, ધાણા, હીમજ, ગજેપીપર, બે ભોંયરીંગણી,

ગોખરૂ, ધમાસો: અતિવિષ, ગળો કાકડાશીંગી અને શાહજીરૂ સર્વનો ક્વાથ પીવાથી સુવાવડી સ્ત્રીના સર્વ રોગ, પેટનું શૂળ, ખાંસી, તાવ, દમ મૂર્છા, માથાનું શૂળ અને કફવાયુ મટે છે.

**ધાન્ય પંચક**—ધાણા, વાળો, બીલાં, નાગરમોથ, સુંઠનો ક્વાથ, આમ જન્ય શૂળ, તથા કાચો આમ પેટમાં થવાથી વીંટ આવે છે તે મટે છે, મળને બાંધે છે, અગ્નિને વધારે છે અને કાચાં અન્નને પચાવે છે.

**નાગરાદિકવાથ**—સુંઠ, કડાછાલ, નાગરમોથ, ગળો અને અતિવિષનો ક્વાથ કરી પીવાથી તાવ સાથેનો ઝાડો મટે છે.

**નિંબકવાથ**—લીંબડાની અંતરછાલ આઠગણા પાણીમાં ઉકાળી ક્વાથ કરી પીવાથી તાવ મટે છે.

**નિદિગ્ધકાદિ કવાથ**—ભોંયરીંગણી, ગળો અને સુંઠનો ક્વાથ, પીંપરના ચૂર્ણ સાથે ખાવાથી શ્વાસ તથા ખાંસી સાથેનો સળેખમ, જીર્ણજ્વર અને સાદ બેસી ગયો હોય તો તે મટે છે.

**પટોલાદિ કવાથ**—પટોળના વેલા, ત્રિફળાં, લીંબડાની અંતરછાલ કરીયાતું, ખેરસાર, બીઅલો એ આઠે ચીજોનો ક્વાથ કરી ગુગળ અથવા ત્રિફળાં સાથે પીવાથી સર્વ પ્રકારના ઉપદંશ મટે છે.

**પથ્યાદિ કવાથ**—(૨) ત્રિફળાં, કરીયાતુ, હળદર, લીંબડાની છાલ અને ગળોનો ક્વાથ, જુના ગોળ સાથે પીવાથી માથાના શુળ, ભમર, આંખ તથા કાનના શુળ આદાશીશી, શંખક રોગ, દંતપાત, દંતશુળ, રતાંધળાપણું, આંખનાં પડળ, તથા આંખની પીડા મટે છે.

**પર્પટાદિ કવાથ**—(૧) ખડસલીઓ, અરડુસીનાં પાન, કડુ, કરીયાતુ, ધમાશો અને ધઉંલાનો ક્વાથ સાકર સાથે પીવાથી પિત્તજ્વર, તરસ, દાહ તથા રક્તપિત્ત મટે છે.

**પિપલી કવાથ**—(૧) તોલા પીંપરને આઠ ઘણા પાણીમાં ઉકાળી ચોથો ભાગ બાકી રહે ત્યારે પીવાથી અગ્નિ દીપન કરે છે. તાવ, કફ, બરોળ તથા વાના રોગ મટે છે.

**પુનર્નવાદિ કવાથ**—સાટોડી અને વરણાનાં મૂળની છાલનો ઉકાળો પીવાથી અંતર વિદ્રધિ મટે છે,

**પુનર્નવાષ્ટક કવાથ**—સાટોડી, હીંમજ, લીંબડાની છાલ, દારૂહળદર, કડુ, પટોલ, ગળો અને સુંઠનો ક્વાથ, ગાયના મૂત્ર સાથે પીવાથી સોજા, વાળો, પાંડુરોગ, ઉદરરોગ, દમ, શૂળ, અને ખાંસી મટે છે.

**બૃહદ્‌મંજીષ્ટાદિ ક્વાથ**—મજીઠ, નાગરમોથ, કડાછાલ, કડ, સુંઠ, ગળો, ભારંગમૂળ, ભોંયરીંગણી, વજ, લીંબડાની છાલ, ત્રિફળાં દારૂહળદર, કડુ, પટોલ, મોરવેલ, વાવડીંગ, બીયો, ચિત્રકમૂળ, શતાવરી, ત્રાયમાણ, પીંપર, ઈંદ્રજવ, અરડુસીનાં પાન, ભાંગરો, દેવદાર, કાળી પાટ, ખેરસાર, રતાંજલી, નસોતર, વરણો, કરીયાતું, બાવચી, ગરમાળાનો ગોળ, સાગની છાલ, બકાન લીંબડાની છાલ, કરંજની છાલ, અતિવિષ, વાળો, ઈન્દ્રવરણાનાં મૂળ, ધમાસો, ઉપલસરી, ખડસલીઓ એ સર્વ સરખે ભાગે લઇ તેનો ઉકાળો કરી પીંપરના ચુર્ણ તથા ગુગળ સાથે પીવાથી અરાઢ પ્રકારના કોઢ, વાતરક્ત, અડદીયો વા, ઉપદંશ, શ્લીપદ રોગ, શલ્યવાત, પક્ષાઘાત, મેદ તથા નેત્ર રોગ મટે છે.

**ભારંગ્યાદિ ક્વાથ**—ભારંગમૂળ, ગળો, મોથ, ભોંયરીંગણી, હરડે, પુષ્કરમૂળ અને સુંઠનો ક્વાથ ત્રણ દિવસ પીવાથી તંદ્રિક અને સંન્નિપાત જ્વર મટે છે.

**ભુનિંબાદિ ક્વાથ**—કરીયાતું, અને લીંબડાની છાલ, પીવાથી કફજ્વર મટે છે.

**મુસ્તાદિ ક્વાથ**—મોથ, વાળો, સુંઠ, રતાંજલી, દશમૂળ, પીત-પાપડો, ધાવડીની છાલ અને અરડુસો સર્વેનો ક્વાથ કરી પીવાથી પ્રલાપક સન્નિપાતજ્વર મટે છે.

**રાસ્નાદિ ક્વાથ**—રાસ્ના, સુંઠ, ગળો, કાંટાશેળીઓ, મોથ શતાવરી, હરડે, દેવદાર, કડુ, કચુરો, અરડુસો અને દશમૂળનો ક્વાથ કરી પીવાથી સંધિકસન્નિપાત મટે છે.

**લઘુ મંજીષ્ટાદિ ક્વાથ**—મજીઠ, ત્રિફળાં, કડુ, વજ, દારૂહ-ળદર, ગળો, અને લીંબડાની છાલ સર્વનો ક્વાથ પીવાથી વાતરક્ત, ખરજ, કપાલક કુષ્ટ, તથા રાતાં ચકરડાં ઉઠે છે ને કોઢ મટે છે.

**વત્સવાદિક ક્વાથ**—કડાછાલ, ત્રિફળાં, દારૂહળદર, મોથ, અને બિઅલો સર્વનો ક્વાથ મદ સાથે પીવાથી પ્રમેહ મટે છે.

**વાસાદિ ક્વાથ**—અરડુસીનાં પાન, સુંઠ, ગળો, દારૂહળદર રતાંજલી, ચિત્રકમૂળ, કરીયાતું, લીંબડાની છાલ, કડુ, પટોળના વેલા, ત્રિફળાં, નાગરમોથ, જવ, ઈંદ્રજવ, કડાછાલ આ સર્વનો ક્વાથ પીવાથી આંખના સર્વ રોગ તથા સળેખમ, દમ, છાતીનો ક્ષય, અને બેસી ગયેલો સાદ મટે છે.

**શક્રાહ્વાદિ ક્વાથ**—ઈંદ્રજવ, કુંવાડીયાનાં મૂળ, અતિવિષની

કળી, ગળો, નગોડનાં મૂળ, ભાંગરો, સુંઠ, ભોંયરીંગણી અને અજમોદનો ક્વાથ પીવાથી ટાઢીઓ તાવ મટે છે.

**સુંઠયાદિ ક્વાથ**—કચોરાં, ખડસલીયો, સુંઠ, દેવદાર, જવાસાનાં મૂળ, મોથ, કડું, ભોંયરીંગણી, અને કરીયાતું સર્વનો ક્વાથ પીંપર તથા મધ સાથે પીવાથી વિષમ તથા ત્રિદોષ તાવ તેમજ સર્વ પ્રકારના તાવ મટે છે.

**શુંઠયાદિ ક્વાથ**—૧ તોલો સુંઠ સોળગણા પાણીમાં ઉકાળી ક્વાથ કરી શેકેલી હીંગ ૩ રતી, ૧ માસો સંચળ, અને ૨ માસા સુંઠનું ચુર્ણ મેળવી પીવાથી અજીર્ણ તથા શૂળ મટે છે, વળી તે ક્વાથ મધ સાથે પીવાથી સળેખમ, દમ, ઉધરસ, ઉદરના રોગ તથા ખરાબ પાણીના રોગ મટે છે.

**શૃંગ્યાદિ ક્વાથ**—કાકડાશીંગી, કડાની છાલ, હરડે, મોથ, કરીયાતુ, ભારંગમૂળ, હળદર, કડુ, પુષ્કરમૂળ, ચિત્રક, મરી, ભોંયરીંગણી, અરડુસી, આંબળાં, દેવદાર, બહેડાં, ચવક, સુંઠ, પીંપર અને કાયફળનો ક્વાથ કરી પીવાથી સન્નિપાતનો તાવ તથા કંઠકુબ્જ મટે છે.

**સારીવાદિ ક્વાથ**—સારિવા, કાળીપાટ, દેવદાર, કરીયાતું, મોરવેલ, કડુ, ગળો, સુંઠ, મોથ અને ઈંદ્રજવનો ક્વાથ પીવાથી સ્ત્રીઓનું બગડેલું ધાવણુ સુધરે છે.

**સિંહાદિ ક્વાથ**—ભોયરીંગણી, સુંઠ, પૂષ્કળમૂળ, કડું, રાસ્ના, ગળો, ભારંગમૂળ, કાકડાશીંગ, કચુરો, ધમાસો, અરડુસી, મોથ, બ્રાહ્મી, વજ, અને કરીયાતુ, સર્વનો ક્વાથ કરી પીવાથી જીવ્હક સન્નિપાત મટે છે.

**ષડંગ ક્વાથ**—કાળો વાળો, વીરણવાળો, મોથ, ખડસલીયો, સુંઠ, અને રતાંજલી, ઉકાળીને ઠંડુ કરેલું પાણી પીવાથી તૃષા, દાહ તથા દાહજ્વર મટે છે.

**હિબેરાદિ ક્વાથ**—કાળોવાળો, ધાવડીનાં ફુલ, લોદર, કાળીપાટ, રીસામણી, કડાછાલ, ધાણા, અતિવિષ, નાગરમોથ, ગળો, બીલાં અને સુંઠનો ક્વાથ કરી પીવાથી, જીર્ણ અતિસાર, આમશૂળ, અને લોહીવાળો ઝાડો તથા તાવ મટે છે અને દોષનું પાચન કરે છે.

**હરિતક્યાદિ ક્વાથ**—હીમજ, ધમાસો, ગરમાળાનો ગોળ, ગોખરૂ, અને પાષણભેદનો ઉકાળો મધ મેળવી પીવાથી મૂત્રકૃચ્છ, દાહ તથા પીડા સાથેનો મૂત્રકૃચ્છ રોગ મટે છે.

**ક્ષુદ્રાદિ ક્વાથ**—ભોંયરીંગણી, ધાણા, સુંઠ, ગળો, નાગરમોથ, પદ્મક, રતાંજલી, કરીયાતું, કડવાં પરવળ, અરડુસીનાં પાન, પોખર મૂળ, કડુ, ઇંદ્રજવ, કડવા લીંબડાની છાલ, ભારંગ મૂળ અને ખડસલીઆનો ક્વાથ સવારમાં પીવાથી સર્વ પ્રકારના ટાઢીઆ તાવ મટે છે.

---

## પ્રકરણ ૧૨૭ મું.

---

### ચુર્ણો.

**અતિવિષ ચુર્ણ**—અતિવિષની કળીનું ચૂર્ણ ૨ રતીથી ૨ વાલ મધ સાથે પીવાથી બાળકોના તાવ, ખાંસી, કૃમી, ઉલટી અને ઝાડો મટે છે.

**અજમોદાદિ ચુર્ણ**—અજમોદ, સિન્ધાલુણ, ચિત્રક, દેવદાર, વાવડીંગ, પીંપરીમૂળ, મરી, પીંપર, વરીયારી, દરેક ૧ તોલો, હરડેની છાલ ૫ તોલા, વરધારો તોલા ૧૦, સુંઠ તોલા ૧૦ સર્વનું ચુરણ કરી જરા ગરમ પાણી સાથે ા તોલો ખાવાથી આમવાત, સાંધાનું દરદ, સોજો, ગૃધ્રસી વાયુ, અને પડખાં, જાંગ, ગુદા અને વાંસાનું શૂળ મટે છે. આ ચુરણ ગોળમાં મેળવીને પણ ખવાય છે.

**અશ્વગંધાદિ ચુર્ણ**—આસન તો ૪૦, વરધારો તો ૪૦ બંનેનું ચુરણ કરી ઘીના રીઢા વાસણમાં રાખી મૂકવું તે ગાયના દુધ સાથે ૧ તોલો ખાવાથી પુષ્ટી થાય છે.

**અગ્નિમુખ ચુર્ણ**—હીંગ ૧ ભાગ, વજ ૨, ભાગ, પીંપર ૩ ભાગ, આદુ ૪ ભાગ, અજમો ૫ ભાગ, હીમજ ૬ ભાગ, ચિત્રક ૭ ભાગ, કડ ૮ ભાગ, સર્વનું ચુરણ કરી ાા થી ૧ તોલા સુધી મધ, દહીં, છાશ તેમજ ગરમ પાણીમાં જે અનુકુળ આવે તેની સાથે ખાવાથી ઉદાવર્ત, અજીર્ણ, બરોળ, ઉદરરોગ, મળાવરોધ, શૂળ, ગુલ્મ (ગોળો) ખાંસી અને દમ મટે છે તેમ જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત કરે છે

**એલાદિ ચુર્ણ**—એલચી, લવીંગ, નાગકેસર, બોરનાં મીંજ, મોથ, પીંપર, ધોળી સુખડ, શેકેલી ડાંગર તથા ધઉંલા સર્વનું ચુરણ મધ તથા સાકર સાથે ા તોલાથી ાા તોલો ખાવાથી કોઇ પણ દોષથી થયલી ઉલટી જલ્દી મટી જાય છે.

**આકરકરભાદિ ચુર્ણ**—અકલગરો, સુંઠ, લવંગ, પીંપર, કેસર, જાયફળ, કંકોલ અને સુખડ દરેક એકેક તોલો અને અફીણ ૪ તોલા સર્વનું ચુર્ણ મધ સાથે ૧ માસો ખાવાથી ધાતુનું જવું બંધ થાય છે, અને ધાતુનું સ્તંભન કરે છે.

**કટુકી ચુર્ણ**—કડુ, વજ, હીમજ, ચિત્રકમૂળ સર્વનું ચુરણ કરી ગાયના મૂત્ર સાથે ૦। તોલો ખાવાથી પેટનો આફરો મટે છે. ચુંક મટે છે તથા મળાવરોધ મટે છે.

**ચંદનાદિ ચુર્ણ**—અગર ૧ ભાગ, તગર ૧ ભાગ, વાંસકપુર ૧ ભાગ, ચંદન ૧ ભાગ, વાળો ૧ ભાગ સર્વનું ચુર્ણ કરી તેટલીજ સાકર નાંખી દુંધ સાથે ૪ માસા ખાવાથી દાહ, પિત્ત, તથા મુત્ર કૃચ્છ મટે છે.

**ચીત્રકાદિ ચુર્ણ**—ચિત્રકમૂળ, ચવક, કાચાં બીલાં, અને સુંઠનું ચુર્ણ કરી ૧ તોલો છાસ સાથે ખાવાથી સંગ્રહણી મટે છે.

**ચોપચીની ચુર્ણ**—ચોપચીની તો. ૧૬, સાકર તો. ૪, પીંપર, પીંપરીમુળ, મરી, લવીંગ, અક્કલગરો, બંગભષ્મ, સુંઠ, વાવડીંગ, હરડે, બેહેડાં અને આંબળાં સર્વનું ચુરણ કરી ૭ માસા મધ અગર ઘી સાથે ખાવાથી વીસ જાતના પ્રમેહ તથા સર્વ જાતના ઉપદંશ (ચાંદી ગરમીના રોગ) વ્રણ, ચા તથા કોઢ મટે છે.

**જાતિફલાદિ ચુર્ણ**—જાયફળ, ઠળીયા વિનાની ખારેક, અફીણ અને સુંઠ સર્વને ચુર્ણ કરી તેટલીજ અડાયાની રાખોડી તેમાં નાંખી તે બે આનીભાર, અર્ધો તોલા ચોખાના ધોવણમાં મેળવી પીવાથી લોહી તથા પરૂવાળો ઝાડો, આંકડી તથા વારંવાર વેગ સાથે આવનાર મરડો અને અતિસાર મટે છે.

**નારાચ ચુર્ણ**—નસોતર તો ૪, પીંપર તોલો ૧ સર્વનું ચુર્ણ કરી ૧ તોલો મધ સાથે ખાવાથી બંધકોશ, ઉદરરોગ, પેટ ચડવું અને કફ તથા પીત્તનું શૂળ મટે છે.

**નારસિંહ ચુર્ણ**—હરડે, મરી, બીલામાં, પીંપર, સુંઠ, તલ, આંબળાં સાકર અને બેઢાં સર્વ ચુરણ ઘી તથા મધ સાથે ૨ થી ૮ વાલ સુધી ખાવાથી પેટનો વાયુ, મંદાગ્નિ, જલોદર, તથા વાતોદર મટે છે.

**નિંબાદિ ચુર્ણ**—લીંબડાનાં સુકવેલાં તાજાં પાન, સુંઠ તોલા ૧, પીંપર તોલા ૧, મરી તોલા ૧, ત્રિફળા સમભાગે ૩ તોલા,

ઓડી અજમોદ ૫ તોલા, સિંધાલુણ ૧ તોલો, સંચળ ૧ તોલો, વડાગરૂ મીઠું ૧ તોલો, અને જવખાર ૧ તોલો સર્વનું વસ્ત્રગાળ ચુર્ણ કરી ૦ા તોલાથી ૦ાા તોલા સુધી ખાવાથી એકાંતરીઓ તાવ મટે છે.

**પંચનિંબ ચુર્ણ**—કડવા લીંબડાનાં મુળ, પાન, ફળ, ફુલ તથા છાલ સર્વનું, સરખે ભાગે ચુર્ણ તો. ૬૦, લોહભષ્મ, હીમજ, કુંવાડીઆનાં બી, ચિત્રકમુળ, ભીલામાં, વાવડીંગ, સાકર, આંબળાં, હળદર, સુંઠ, મરી, પીંપર, ગરમાળો, બાવચી દરેક ચચાર તોલા લઈ સર્વેનું ચુર્ણ કરી, પ્રથમ ભાંગરાના રસની, પછી ખેરસારના કવાથની તથા બીઅલાના કવાથની એકેક દિવસ ભાવના દઈ સુકવી રાખવું તેને દુધમાં, ખેરની છાલના કે બીઅલાની છાલના કવાથમાં એકેક તોલો એક માસ સુધી ખાવાથી સર્વ પ્રકારના કોઢ મટે છે.

**પવિત્રચુર્ણ**—(૧) સોનામુખીનાં ચોખાં પાન રાત્રે ગાયના મુત્રમાં માટીના વાસણમાં પલાળવાં તે બીજે દિવસે સવારે તાજું ગાયનું મુત્ર નાંખી દઈ ફરી ગાયનું મુત્ર નાંખી પલાળવાં એમ દશ દિવસ સુધી કરવું, છેલે દિવસે પાનને સુકવી તેનું વસ્ત્રગાળ ચુરણ કરવું તે ૨ તોલા ગરમ પાણી સાથે ખાવાથી ઝાડાનો ખુલાસો થઇ ચામડીના રોગો મટે છે.

**પાચક ચુર્ણ**—શેકેલી હીંગ ૦ાા ભાગ, ચિત્રક મુળ ૧ ભાગ, પીંપરી મુળ ૧ ભાગ, અજમોદ ૧ ભાગ, સાજીખાર ૦ાા ભાગ, સિંધવ ૦ાા ભાગ, મીઠું ૧ ભાગ, સુંઠ ૧ ભાગ, પીંપર ૧ ભાગ, મરી ૧ ભાગ, ચવક ૧ ભાગ, જવખાર ૧ ભાગ, સંચળ ૦ા ભાગ, સાબરમીઠ ૦ાા ભાગ, સર્વે લઇ તેનું ચુરણ કરી પ્રથમ લીંબુના રસની ભાવના દઇ પછી દાડમના રસની ભાવના દઇ સુકવવી. એઆની ભારથી ૦ા ભાર પાણી સાથે લેવાથી અજીર્ણ તથા અગ્નિમંદ રોગ મટે છે.

**પિપલી ચુર્ણ**—સારી લીન્ડીપીપરનું ચુર્ણ કરી મદ સાથે ૧ થી ૩ વાલ ખાવાથી કફની ઉદરસ, શ્વાસ, તાવ તથા બરોળ મટે છે.

૧ (૨) પીંપર, પીંપરીમુળ, બેઢાની છાલ, તથા સુંઠનું ચુરણ કરી તે ૦ાા થી ૧ તોલા સુધી મદ તો. ૨ સાથે ખાવાથી દમ તથા ખાંસી મટે છે.

**બીલ્વાદી ચુરણ**—બીલાનો ગરભ, મોથ, ધાવડીનાં ફુલ, કાળી

પાટ અને મોચરસ સર્વનું ચુરણ કરી ગોળ તથા છાસ સાથે ખાવાથી અતિસાર મટે છે.

**મળશુદ્ધિ ચુર્ણ**—હરડેની છાલ ૨ ભાગ, મીંઢીઆવળ ૨ ભાગ, રેવંચી ૦।। ભાગ, મરી ૦।। ભાગ, સીંધાલુણ ૧ ભાગ, સંચળ ૦।। ભાગ અને સુંઠ ૧ ભાગ લઇ તે ચૂર્ણ રાત્રે ગરમ પાણી સાથે ખાવાથી મળ શુદ્ધિ થાય છે.

**મુસલ્યાદિ ચુર્ણ**—ધોળી મૂસળી, ગળોનું સત્વ, કૌચાં, ગોખરૂ, શેમળાના મૂળની અંતરછાલ, સાકર, અને આંબળાં સર્વનું ચુરણ કરી ગાયના દુધ તથા ઘી સાથે ૧ તોલો ખાવાથી વિર્યની વૃદ્ધિ થાય છે, અને કામેચ્છા વધે છે.

**યવાનીખાંડવ ચુર્ણ**—અજમો દાડમની છાલ, આંબલી, સુંઠ, ખાટાં બોરની છાલ, અમલબેદ, દરેક એકેક તોલો, મરી, પીપર, દરેક ૨।। તોલા, તજ, સંચલ, ધાણા, જીરૂ દરેક ૦।। તોલો, સાકર ૧૬ તોલા સર્વનું ચુરણ કરી ૦। તોલો ખાવાથી ખાંસી, અરૂચિ, સંગ્રહણી દમ, અતિસાર, ઉલટી અને કંઠ રોગ મટે છે.

**યવક્ષારાદિ ચુર્ણ**—જવખાર, અતિવિષ, કાકડાશીંગ, પીંપર અને પીપરીમૂળ મધ સાથે ૧ રતીથી ૨ વાલ ખાવાથી બાળકોની સર્વ જાતની ખાંસી મટે છે.

**યષ્ટિમધુકાદિ ચુર્ણ**—દ્રાક્ષ, પીંપર, જેઠીમધ, સતાવરી, લાખ, કાકડાશીંગ, સર્વે એકેક તોલો લઇ વાંસકપુર ૨ તોલા તથા સાકર ૪ તોલા લઇ સર્વનું ચુરણ કરી ૨ માસાથી ૬ માસા મધ તથા ઘી સાથે ખાવાથી છાતીના જખમવાળી તથા લોહીસ્રાવવાળી ખાંસી અને હૃદયનો રોગ મટે છે.

**રાજવલ્લભ ચુર્ણ**—શુદ્ધ ગંધક તો. ૪, સુંઠ, તો. ૯, હરડે તોલા ૪, ચિત્રકમૂળ ૧ તોલો, શાહજીરૂ તોલા ૨, અને સિંધાલુણ ૪ તોલા ખાંડી લીબુંના રસમાં બબે માસાની ગોળી કરી ખાવાથી બંધકોશ, વાયુ અને પિત્ત મટે છે.

**લઘુસુદર્શન ચુર્ણ**—ગળો, પીંપર, પીપરીમૂળ, કડુ, હરડે લવીંગ, સુંઠ, લીંબડાની અંતરછાલ, તજ તથા સુખડ સર્વનું ચુરણ કરી તેનાથી અર્ધું કરીયાતાનું ચુર્ણ મેળવી ખાવાથી સર્વ પ્રકારના તાવ તથા ત્રિદોષ મટે છે.

**લવિંગાદિ ચુર્ણ**—લવીંગ, કપુર, એલચી, તજ, નાગકેસર,

જાયફળ, વાળો, સુંઠ, શાહજીરૂં, કૃષ્ણાગરૂ, જટામાંસી, કાળું કમર, પીંપર, સુખડ, તગર, નેત્રવાળો, કંકોલ એ સુર્વનું ચુરણ કરી તેથી અર્ધી સાકર મેળવી ૨ વાલથી ૮ વાલ સુધી ખાવાથી ક્ષય, હૃદરોગ, ખાંસી, હેડકી, પીનસ, દમ, અતિસાર, પ્રમેહ, ગુલ્મ, અરૂચી, સંગ્રહણી અને ક્ષય મટે છે.

**લઘુગંગાધર ચુર્ણ**—નાગરમોથ, ઇન્દ્રજવ, બીલાં, લોદર. મોચરસ, અને ધાવડીનાં ફુલનું ચુરણ કરી છાસ તથા ગોળ સાથે ૦। તોલો ખાવાથી સર્વ અતીસાર તથા પ્રવાહિકા મટે છે.

**વજ્રક્ષાર ચુર્ણ**—પંચલવણ, સાજીખાર, ટંકણ, સર્વને એક દિવસ થોરના દુધમાં પલાળી રાખી તડકે સુકવવાં, પછી આકડાના પાનમાં લપેટી મોટાં બે કોડીઆના પુટમાં મુકી કપડછાણ કરી ગજપુટ અગ્નિ આપી પછી કાઢી તેના જેટલુંજ ત્રિકટુ, ત્રિફળાં, અજમો જીરૂ, ચિત્રકમૂળ એ સર્વનું બારીક ચુર્ણ તેમાં મેળવી ૦। તોલો ગરમ પાણી કે ગાયના મુત્રમાં ખાવાથી ગુલ્મ, શુળ, અજીર્ણ, સોજા, મંદાગ્નિ, ઉદરરોગ અને આફરો મટે છે.

**વડવાનલ ચુર્ણ**—સિંધવ ૧ ભાગ, ૨ ભાગ પીંપરીમૂળ, ૩ ભાગ પીંપર, ૪ ભાગ ચવક, ૫ ભાગ ચિત્રક મૂળ, ૬ ભાગ સુંઠ અને ૭ ભાગ હીમજ લઇ સર્વનું બારીક ચુરણ કરી પાણી સાથે ૨ થી ૮ વાલ સુધી ખાવાથી મંદાગ્નિ મટે છે.

**વૃદ્ધ ગંગાધર ચુર્ણ**—અરડુસાના મૂળની છાલ, નાગરમોથ ધાવડીનાં ફુલ, સુંઠ, લોદર, વાળો, મોચરસ, બીલાં, કડાછાલ, કાળી પાટ, ઈંદ્રજવ, આંબાની ગોટલી, રીસામણી અને અતિવિષની કળી સર્વ સરખે ભાગે લઈ ચુરણ કરી મદ તથા ચોખાના ધોવરામણ સાથે બે આનીથી ૦। તોલા સુધી ખાવાથી અતિસાર મટે છે.

**સમશર્કરા ચુર્ણ**—એલચી ૧ ભાગ, તજ ૨ ભાગ, તમાલપત્ર ૩ ભાગ, નાગકેસર ૪ ભાગ, મરી ૫ ભાગ, પીંપર ૬ ભાગ, અને સુંઠ ૭ ભાગ લઇ ચુરણ કરી સાકર સાથે ૦। થી ૧ તોલો ખાવાથી અગ્નિમાંધ, હરસ, અરૂચી, ગુલ્મ, શ્વાસ, કંઠરોગ તથા હૃદયનો રોગ મટે છે.

**સુદર્શન ચુર્ણ**—હરડે, બહેડાં, આંબળાં, દારૂહળદર, ઉભી અને બેઠી ભોંયરીંગણી, ખડસલીઓ, મોથ, ત્રાયમાણ, નેત્રવાળો લીંબડાની છાલ, પુષ્કર મૂળ, જેઠીમદ, કડાછાલ, અજમોદ, ઈંદ્રજવ, ભારંગ,

મૂળ, સરગવાનાં બી, ફુલાવેલ ફટકડી, વજ, તજ, પદમક, વાળો, સુખડ, અતિવિષ. બલા, સાલવણુ, પીડવણુ, તગર, વાવડીંગ, ચિત્રક, પટોલ, ચવક, દેવદાર, લવંગ, રૂષભક, જીવક, ધોળુ કમળ,પત્ર, ધમાસો, ગળો, પીંપરી મૂળ, મોરવેલ, કચોરો અને કડુ સર્વનુ બારીક ચુર્ણ કરી તેથી અર્ધું કરીયાતાનું ચુર્ણ ઉમેરી બારીક કરી ૦। તોલો ઠંડા પાણી સાથે ખાવાથી સર્વ પ્રકારના તાવ, નિર્દોષ, આગંતુક ધાતુગત, વિષમ સન્નિપાત, માનસ શીત અને એકાંતરીઆ આ સર્વ પ્રકારના તાવ મટે છે.

**સિતોપલાદિ ચુર્ણ**—સાકર ૧૬ તોલા, વાંસકપુર ૮ તોલા, પીંપર ૪ તોલા, એલચી ૨ તોલા અને તજ એક તોલો સર્વનું ચુરણ કરી મદ તથા ઘી સાથે ૦। તોલો ખાવાથી દમ, ઉદરસ ક્ષય, હાથપગનો દાહ, જીભનું જડપણું, અગ્નિમાંદ, અરૂચી. પડખાનું શૂળ, જીર્ણતાવ અને નાક તથા મોંમાંથી પડનારૂં રક્તપિત્ત મટે છે.

**સારસ્વત ચુર્ણ**—કઠ, આસન, બોડી અજમોદ, સીંધવ, શાહજીરૂ, પીંપર, મરી, સુંઠ, સંખાવળી અને કાળીપાટ સર્વનું સરખે ભાગે ચુરણ કરી તેટલીજ વજનું ચૂર્ણ મેળવી બ્રાહ્મીના પાનના રસની ત્રણ ભાવના દેવી તે ૧ તોલો મદ તથા ઘી સાથે ખાવાથી ઉન્માદ, અપસ્માર વિગેરે મગજના રોગ મટે છે. તેમજ ધીરજ, સ્મરણશક્તિ, બુદ્ધિ અને ધારણાશક્તિ વધારે છે.

## પ્રકરણ ૧૨૮ મું.

## ગુટિકા (ગોળિઓ.)

**અર્શ ગુટિકા**—હરડે, તલ, ભીલામાં સર્વનું ચુરણ કરી બમણો ગોળ મેળવી ૦। તોલાની ગોળી કરી, ૧ થી ૪ ગોળી ખાવાથી હરસ, પાંન્ડુ, કોઢ, ખાંસી, શ્વાસ, તથા બરોળ મટે છે. ચળી પાળવી.

**અમર સુંદર ગુટિકા**—હરડે, બહેડાં, આંબળાં, પીંપર, મરી, સુંઠ રેણુકબીજ, પીંપરીમૂળ, તજ, લોહભષ્મ, ચિત્રક, નાગકેસર, તમાલપત્ર, શુદ્ધ પારો, એલચી, વછનાગ, ગંધક, મોથ અકલ્લગરો, અને વાંવડીંગ સર્વનું ચૂર્ણ કરી તેથી બમણો ગોળ મેળવી ચણા જેવડી ગોળી વાળી ૧ થી ૨ ગોળી ખાવાથી, ખાંસી, દમ, સંનિપાત, મળવ્યાધિ, અપસ્માર, સર્વ વાતરોગ અને ઉન્માદ મટે છે.

**અભયાદિ મોદક**—હરડે, પીંપરીમૂળ, મરી, સુંઠ, તજ, તમાલપત્ર, પીંપર, મોથ, વાવડીંગ અને આંબળાં દરેક એક ભાગ, નસોતર આઠ ભાગ, નેપાળાનાં મૂળ ( દંતિમૂળ ) ૩ ભાગ, અને સાકર ૭ ભાગ સર્વેનું ચુરણ કરી મદમાં ગોળી વાળવી, ૦| તોલો થી ૧ તોલા સુધી ઠંડા પાણીમાં ખાવાથી બંધકોષ, વિષમજ્વર, પાંડુ, શૂળ, સોજા અગ્નીમાંધ, ગુલ્મરોગ, ઉદરરોગ, વિદાહ, મૂત્રકચ્છ, હરસ, પ્રમેહ, જલંદર, ભગંદર અને કોઢ રોગ મટે છે.

**અર્ક અહિફેનાદિ ગુટિકા**—આકડાનાં સુકાં રવાઈઆં (ફુલની અંદરની મીંજો) તો. ૨, સીંધાલુણ તો. ૨, અફીણ સેકેલું તો. ૦|| ત્રણેને પાણીમાં વાટી, વાલ વાલની ગોળી કરી ૧ તોલો ખાવાથી છાતીમાં લોહી પડે તેવી ખાંસી મટે છે.

**અહિફેનાદિ ગુટિકા**—અફીણ તો. ૪, જાવંત્રી તો. ૪, કસ્તુરી તો. ૧, કપુર તો. ૧ સર્વની ગોળી એકેક રતીની કરી ૧ ગોળી ખાવાથી મધુપ્રમેહ મટે છે.

**અમૃતાદિવટી**—શુદ્ધ વછનાગ તોલા ૨, કોડીની ભષ્મ તોલા ૫, મરી તોલા ૯, ત્રણેને પાણીમાં ઘુંટી મગ જેવડી ગોળી કરી ૧ તોલા આદુના રસ કે પાણી સાથે ખાવાથી કફ, ત્રિદોષ જ્વર, તથા અગ્નિમાંધ મટે છે.

**અજમોદાદિ ગુટિકા**—અજમો, હરડે, ખારેક, કેસર, દરેક એક એક ભાગ, જાયફળ, મોચરસ અને અફીણ અર્ધો અર્ધો ભાગ, જાવંત્રી, લવીંગ અને મદ બબે ભાગ, સર્વને પાણીમાં ઘુંટીને મગના દાણા જેવડી ગોળીઓ વાળી, બાળકોને આપવાથી બાળકોના ઝાડા, ઉલટી, અનિદ્રા મટે છે. આ ગોળીઓ **બાળાગોળી** તરીકે વપરાય છે.

**અમૃતામોદક**—ગળોનું ચુર્ણ તોલા ૧૬ લઇ તેમાં એકેક તોલો મદ તથા જુનો ગોળ તથા ઘી મેળવી એકેક તોલાની ગોળી કરવી તે વિષમજ્વર, તથા જીર્ણ ધાતુગતજ્વર ઉપર આપવાથી મટે છે.

**આકલ્લકાદિ ગુટિકા**—અકલગરો, સિંધાલુણ, ચિત્રક, સુંઠ, આંબળાં, પીંપર, મરી, અજમો અને હરડે બધાંનું ચૂર્ણ કરી બીજોરાના રસમાં ગોળી વાળી ૨ વાલથી ૪ વાલ ખાવાથી ખાંસી, તથા ગળાના વ્યાધિ, ઉદરસ, દમ તથા સળેખમ મટે છે.

**કસ્તુર્યાદિ ગુટિકા**—કસ્તુરી, કપુર એકેક ભાગ, લવંગ ૨ ભાગ, મરી, પીંપર, બહેડાં તથા કડ અર્ધો અર્ધો ભાગ, દાડમની છાલ

૪ ભાગ. સર્વેનું ચુરણ કરી કાથાના પાણીથી ઘુંટી મગ જેવડી ગોળીઓ વાળી તે ખાવાથી ખાંસી મટે છે.

**કન્યાલોહાદિ ગુટિકા**—એળીઓ તોલા ૧૦, હીરાકસી તોલા ળા, તજ તોલા ૫, એલચી તોલા ૫, સુંઠ તોલા ૫, ગુલકંદ તોલા ૨૦ મેળવી ગોળી કરી ૨ વાલ ખાવાથી સ્ત્રીઓને રૂતુશ્રાવ અલ્પ થતો હોય, અનિયમિત રૂતુ આવતી હોય તેમજ રૂતુ ઘણી મુદતથી બંધ હોય તે બધાને સુધારે છે.

**કુંકુમવટી**—કેશર તથા અફીણ સરખે ભાગે લઇ ચોખાના વજનની મદમાં ગોળી વાળી ૧ થી ૩ ગોળી ખાવાથી ઝાડો મટે છે.

**કૃમિઘ્ન ગુટિકા**—શુદ્ધ કરેલાં ઝેરકચોલાં તોલા ૫, વાવડીંગ તો. ૧, ખોડી અજમોદ તોલા ૫, અતિવિષ તોલો ૧, પીપર તોલા ૧, ઇન્દ્રજવ તોલા ૧ સર્વને ખાંડી કુંવારના રસમાં ઘુંટી ગોળી વાળવી તે ૧ થી ૨ ગોળી ખાવાથી કૃમિરોગ મટે છે.

**ગંધકવટી**—લસણ, જીરૂ, ગંધક, સિંધાલુણ, ત્રીકટુ, હીંગ સર્વનું ચુર્ણ કરી લીંબુના રસમાં વાટી ગોળી કરી ખાવાથી કોલેરા મટે છે.

**ગુડાદિવટી**—ગોળ, સુંઠ અને પીંપર બાર બાર તોલા, મંડુર તોલા ૪, તલ તોલા ૪, સર્વની ગોળી કરી ૦। થી ૦॥ તોલાની ગોળી કરી ખાવાથી સર્વ પ્રકારના સોજા મટે છે.

**ચંદ્રપ્રભા ગુટિકા**—વજ, કચોરો, કરીયાતું, મોથ, ગળો, દેવદાર, હળદર અતિવિષ, દારૂહળદર, ચિત્રકમૂળ, પીપરીમૂળ, ધાણા, હરડે, બેઢાં, આંબળાં, ચવક, વાવડીંગ, ગજપીંપર, સુંઠ, મરી, પીપર, સુવર્ણમાક્ષીક, જવખાર, સાજીખાર, સિંધાલુણ, સંચળ, બીડલુણ દરેક ૦। તોલો, નસોતર દાંતીમૂળ, તમાલપત્ર, તજ, એલચી, વાંસકપુર, દરેક ૧ તોલો, લોહ ભષ્મ તોલા ૨, સાકર તોલા ૪, શીલાજીત તોલા ૪, ગુગળ તોલા ૮, સર્વનું ચુર્ણ કરી, પાણીમાં ગોળી વાળવી ૦। તોલો પાણી સાથે ખાવાથી સર્વ જાતના પ્રમેહ, મુત્રકચ્છ, મૂત્રાઘાત, પાંડુ, પથરી, પ્રમેહપીટીકા, કમળો, અંડવૃદ્ધી ( વધરાવળ ) દાહ, નેત્રરોગ, સ્ત્રીઓના ઋતુદોષ, પુરૂષોના ધાતુગત દોષ મટાડી વિર્ય તથા બળમાં વૃદ્ધિ કરે છે.

**દ્રાક્ષાદિ ગુટિકા**—મોટી દ્રાક્ષ તોલા ૨૦, મીંઢીઆવળ તોલા ૪, મોટી હરડે તોલા ૪, સાકર તોલા ૪, જાવંત્રી માસા ૬, કેસર માસા ૩. સર્વનું ચુર્ણ કરી દ્રાક્ષમાં ગોળી વાળવી તે ૧ તોલો ખા-

વાથી મળ શુદ્ધિ થાય છે. મળ સાથે રહેલ વાયુ તથા અમ્લપિત્ત વિગેરેને મટાડે છે,

**સંજીવની ગુટિકા**—સુંઠ, વાવડીંગ, પીંપર, ત્રિફળા, વજ, ગળો, ભીલામાં, શુદ્ધવચ્છનાગ, તે સર્વનું ચુર્ણ ગોમૂત્રમાં ઘુંટી, રતી રતીની ગોળી વાળી, આકડાના રસ સાથે એકેક ખાવાથી, અજીર્ણ, ગુલ્મ, અને કોલેરા મટે છે, ઉલટીમાં ૨ ગોળી, સન્નિપાતમાં ૪ ગોળી અને સર્પવિષમાં ૩ ગોળી ખાવાથી મટે છે.

**બૃહત્સુરણવટી**—સુરણ તથા વરધારો સોળ સોળ ભાગ, મુસળી તથા ચિત્રક દરેક આઠ ભાગ અને હરડે, બેઢાં, આંબળાં, વાવડીંગ સુંઠ, પીંપર, ભીલામાં, પીંપરીમૂળ અને તાલીસપત્ર એ નવે ચચાર-ભાગ, તજ, એલચી અને મરી ત્રણે બબે ભાગ સર્વનું ચુર્ણ કરી બમણા ગોળમાં ગોળી કરી ખાવાથી, હરસ, સંગ્રહણી દમ, ઉદરસ, ક્ષય, બરોળ, શ્લીપદ, સોજો, હેડકી, પ્રમેહ, ભગંદર અને પલિત રોગ મટે છે, તેમ અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરે છે.

**વિષમુષ્ટિગુટિકા**—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ વચ્છનાગ, અજમો, ત્રિફળાં (હરડાં, બેઢાં, આંબળાં) પંચલવણ, ચિત્રકમૂળ, જીરૂ, વાવડીંગ અને ત્રિકટુ એ અઢારે ચીજો સરખે ભાગે તો. ૧૮ લઇ, સર્વની બરાબર શુદ્ધ ઝેરકચોલાં લઇ સર્વને લીંબુના રસમાં ઘુંટી બબે રતીની ગોળી કરી ૧ થી ૪ રતિ ખાવાથી જીર્ણવાતવ્યાધિ, શુક્રદોષ તથા મગજના રોગ મટે છે. ટોનીક છે.

**શંખવટી ગુટિકા**—આંબલીનો ક્ષાર તો ૪, પંચલવણ તોલા ૪, સર્વને લીંબુના રસમાં ભીંજવી, તેમાં શંખનાભિના ૪ તોલા કટકા તપાવી તપાવીને વારંવાર ભષ્મ થઇ જાય ત્યાં સુધી બોળવા, પછી તેમાં હીંગ, સુંઠ મરી, અને પીંપર દરેક એકેક તોલો, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ વચ્છનાગ, દરેક તો ૦। મેળવી લીંબુના રસમાં ઘુટી ચણીબોર જેવડી ગોળી કરવી, માત્રા ૧ થી ૨ ગોળી ખાવાથી સર્વ જાતના ઉદરના રોગ, અજીર્ણ, શૂળ, કોલેરા, અગ્નિમાંધ અને ગુલ્મ રોગ મટે છે.

**લવીંગાદિ ગુટિકા**—લવીંગ, બેઢાં, મરી અને ખેરસારનું ચુરણ કરી બાવળની છાલના ઉકાળામાં ગોળી કરી ૨ થી ૪ ગોળી ખાવાથી કફ, દમ તથા ઉધરસ મટે છે.

**પ્રાણાદિ ગુટિકા**—મરી ૩૨ ભાગ, સુંઠ ૨૪ ભાગ, પીપર તથા મરી દરેક ૧૬ ભાગ, ચવક તથા તાલીસપત્ર આઠ ભાગ ના-ગકેસર ૪ ભાગ, તમાલપત્ર એક ભાગ, એલચી તથા વાળો બે ભાગ,

જુનો ગોળ ૪૦ ભાગ દરેકનું ચુર્ણ કરી ગોળમાં ગોળી ૦ાા તોલાની વાળવી તે ગોળી ખાવાથી હરસ, મંદાગ્નિ અને પીનસ રોગ મટે છે, જો ગરમ પડે તો સુંઠને બદલે હરડે નાંખવી.

' **વાંનરી વટી**—કૌચાં તોલા ૧૬, ગાયનું દુધ તોલા ૬૪, અંને ઉકાળી દુધ ઘાટું થાય ત્યાં સુધી પકાવી પછી કૌચાં ઉપરની છાલ કાઢી નાંખી બીજ કાઢીને તેને બારીક વાટી મેદો કરી નોની ગોળીઓ કરવી તેને ગાયના ઘીમાં પકાવી બમણી સાકરની ચાસણીમાં ફેંણી ગોળીઓ ડુબી જાય તેટલા મદમાં એક એક ડુબાવી, ૦ા થી ૦ાા તોલાની એકેક ગોળી ખાવાથી વિર્યશ્રાવ મટે છે અને નસોની નબળાઇ મટી બળ તથા વિર્યની વૃદ્ધિ કરે છે.

**મંડુરવટી**—દેવદાર, મોથ, દારૂહળદર, સુંઠ, મરી, પીપર, ચવક, ચિત્રકમૂળ, પીપરીમૂળ, તજ, વાવડીંગ, હરડે, બેઢાં, આંબળાં અને સુવર્ણમાક્ષીક ભષ્મ દરેક સરખે ભાગે લઇ તેથી બમણી મંડુર ભષ્મ લેવી, તે સવને આઠધણા ગાયના મૂત્રમાં ઉકાળી ઘાટો પાક કરી ગોળીઓ વળાય તેવો જાડો પાક થાય ત્યારે ઉતારી તેની વટાણા જેવડી ગોળીઓ વાળી, ૧ થી ૪ ગોળી છાસ સાથે ખાવાથી કમળો, પાંડુ, હરસ, પ્રમેહ, સોજા, કફ, પુષ્ટિરોગ તથા ઉરૂસ્તંભ રોગ, બરસ અને અજીર્ણ મટે છે.

**વ્યોષાદી ગુટીકા**—સુંઠ, મરી, પીપર, અમ્લવેત, ચવક, તાલીસપત્ર, ચિત્રક, જીરૂ અને આંબલી, દરેક એકેક તોલો, તજ, તમાલપત્ર, અને એલચી દરેક તોલો ૦ા, ગોળ તોલા ૨૦, સર્વની ગોળમાં ગોળી વાળી ૦ાા, તોલો ખાવાથી પીનસ, દમ, ખાંસી અને આમ મટે છે.

**મરિચ્યાદિ ગુટિકા**—મરી તથા પીંપર એકેક તોલો, જવખાર અર્ધો તોલો, દાડમની છાલ તોલા ૨, સર્વનું ચુરણ કરી આઠ તોલા ગોળમાં ઘુંટી પા પા તોલાની ગોળી કરી એકેક ગોળી ખાવાથી સર્વ પ્રકારની ખાંસી મટે છે.

## પ્રકરણ ૧૨૯ મું.

### ગુગળ.

**અમૃતા ગુગળ**—ગળો તોલા ૬૪, ગુગળ તોલા ૩૨, હરડે, બેઢાં, આંબળાં દરેક ૬૪ તોલા, સર્વનું ચુરણ કરી કવાથ કરવો તેનું

ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે પાણી ગળી કાઢી, તેને ફરીથી અગ્નિ ઉપર ચઢાવવું તે ઘાટું થાય ત્યાં સુધી ઉકાળી પછી તેમાં શુદ્ધ નેપાળો, સુંઠ, મરી, પીંપર, વાવડીંગ, ગળો, હરડે, બેઢાં, અને આંબળાં તથા તજ દરેક બબે તોલા, નસોતર ૧ તોલો, સર્વનું ચુરણ કરી પાકમાં મેળવી ગોળીઓ વળાય તેવો જાડો થાય ત્યારે પાવલી ભારની ગોળીઓ વાળી તે ૨ થી ૪ ગોળી ખાવાથી વાતરક્ત, કોઢ, હરસ, અગ્નિમાંદ્ય, દુષ્ટવ્રણ, પ્રમેહ, આમવાત, ભગંદર, નાડીવ્રણ તથા ઉરૂસ્તંભ ને સોજા મટે છે.

**ત્રિફળા ગુગળ:**—હરડાં બહેડાં તથા આંબળાં અને ગુગળ દરેક એકેક તોલો લઈ સુરણ કરી તેમાં શુદ્ધ ગુગળ ૨૦ તોલાનો ઘીમાં ભૂકો કરીને મેળવવો પછી તેની પા, પા, તોલાની ગોળી વાળી પાણી સાથે ખાવાથી ભગંદર, નાડીવ્રણ, ( પેટનોગોળો ) અને હરસ મટે છે.

**સિંહનાદ ગુગળ:**—ત્રિફળાં ૩૬ તોલા લઈ તેનો ક્વાથ કરી ગાળી લઇ તેમાં શુદ્ધ ગંધક તોલા ૪, ગુગળ તોલા ૧૨, અને દીવેલ તોલા ૧૬, નાંખી લોઢાના કઢાયામાં પાક કરી તેની પાવલી ભારની ગોળીઓ વાળી ૧ થી ૨ ગોળી ખાવાથી સર્વ જાતના વાયુ આમવાત, ઉદરરોગ, ગુલ્મ અને શૂળ મટે છે.

**કિશોર ગુગળ**—હરડે, બેઢાં, આંમળાં, ગળો દરેક તો. ૬૪ ખાંડી લોઢાની કઢાઇમાં તેથી ૨૪ ઘણા પાણીમાં ઉકાળી અર્ધું પાણી રહે ત્યારે ઉતારી તે પાણી ગાળી લેવું. તેમાં ૬૪ તોલા શુદ્ધ કરેલો ગુગળ નાંખી ફરી આંમળાં દરેક બબે તોલા, ગળો ૪ તોલા. ત્રિકટુ તથા વાવડીંગ એ ચારે બબે તોલા, નેપાળાનાં મૂળ (દાંતીમૂળ) તો. ૧, નસોતર તો. ૧, સર્વનું ચુરણ કરીને ઉપરના પાકમાં મેળવી પા, પા, તોલાની ગોળીઓ વાળવી તે જરા ગરમ પાણી દુધ કે મંજીષ્ટાદિ ક્વાથમાં એક ગોળી ખાવાથી વાતરક્ત, કુષ્ટ, વ્રણ, પ્રમેહ પીડીકા, પ્રમેહ, ઉદરરોગ, અગ્નિમાંદ્ય, ખાંસી સોજો તથા પાંડુરોગ મટે છે.

**યોગરાજ ગુગળ**—સુંઠ, પીંપર, ચવક, પીંપરીમૂળ, ચિત્રક મૂળ, શેકેલી હીંગ, અજમોદ, ધોળા સરસવ, જીરૂ, નગોડનાં બી, ઇંદ્રજવ, કાળીપાટ, વાવડીંગ, ગજપીંપર, કડુ, અતિવિષ, ભારંગ મૂળ, વજ, મોરવેલ, દરેક ૦। તોલો, તે તમામથી બમણાં ત્રિફળા લઇ સર્વનું ચુરણ કરી તે સર્વની બરાબર શુદ્ધ ગુગળ તો ૬૦ લઇ તે

ગુગળને ઘીમાં સારી પેઠે ખાંડી, ગોળ જેવો નરમ કરી તેમાં ઉપરનું ચુરણ મેળવી અગર ગોળની પેઠે ચુલે ચડાવી થોડા પાણીમાં પાક કરી તેમાં ઉપરનું ચુર્ણ મેળવી દઇ પાવલી ભારની ગોળીઓ કરવી, તે લઘુ યોગરાજ જાણવો અને તેમાં બંગ ( કલાઇ ) ભષ્મ, નાગભષ્મ, લોહ ભષ્મ, રૂપાની ભષ્મ, અભ્રક ભષ્મ, મંડુર તથા રસસીંદુર તો. ૪, મેળવવાથી મહા યોગરાજ ગુગળ થાય છે. ૧ થી ૪ વાલની ગોળી વાળવી.

તેને રાસ્નાદિ કવાથમાં ખાવાથી તમામજાતના વાના રોગ મટે છે, કોલ્યાદિ ગણના કવાથમાં ખાવાથી પિત્તરોગ, આરગ્વધાદિ કવાથમાં ખાવાથી કફરોગ, દારૂહળદરના કવાથમાં ખાવાથી પ્રદર અને પ્રમેહ, ગાયના મૂત્રમાં ખાવાથી પાંડુરોગ, મદ સાથે લેવાથી મેદની વૃદ્ધિ, કડવા લીંબડાના કવાથમાં લેવાથી કુષ્ટરોગ, (કોઢ) કાળી પાટના કવાથમાં લેવાથી ઉંદરનું ઝેર, ત્રિફળાના કવાથમાં લેવાથી નેત્ર રોગ, પુનર્નવાદિ કવાથમાં લેવાથી સર્વ ઉદર તથા ગુલ્મ રોગ વરીયાળી, સુંઠ ધાણા તથા ગોખરૂના ઉકાળામાં ખાવાથી પેટનું શૂળ, આમવાયુ, શુક્રદોષ તથા આર્તવ દોષ મટી પાચન શક્તિ થાય છે. મહા તથા લઘુરાસ્નાદિ કવાથમાં ખાવાથી અર્દિત વાયુ, અનુગ્રહ, અપબાહુક, અર્ધાંગવાયુ, આમવાત, ગૃધ્રસી, વિગેરે વાત વિકારો, અને બીજા તમામ રોગમાં ઘી તથા મદ સાથે મેળવી લેવો, મંજીષ્ટાદિ કવાથમાં લેવાથી રક્ત વિકાર ત્રિફળાના કવાથમાં લેવાથી ભગંદર તથા નાડીવ્રણ, અને ઘીમાં લેવાથી સાધારણ સંધિવા, અશક્તપણું શુક્રદોષ અને ઉપદંશવાળા વાતવિકાર મટે છે.

## પ્રકરણ ૧૩૦ મું.

### અવલેહ ઔષધો.

કવાથાદિ ઔષધોને પાછાં ઉકાળીને પાકના સરખાં ઘાડાં બનાવવાં તેને અવલેહ કહે છે, તેની માત્રા ૪ તોલા સમજવી. અવલેહમાં સાકર નાંખવી હોય તો તેમાં પડનાર ચૂર્ણથી ચાર ઘણી નાંખવી, અને ગોળ નાંખવો હોય તો બમણો નાંખવો, પ્રવાહી પદાર્થો નાંખવા હોયતો ચારઘણા નાંખવા. અવલેહ પાક થઈ ગયા પછી તે પાકને તવીથાથી ઉંચો કરતાં લાળના સરખો તાર આવે છે અને પાણીમાં

નાંખવાથી છુટી જાય છે. ચપટીમાં દબાવવાથી ચીકણો અને કઠણ લાગે, જે ઔષધ બનાવ્યું હોય તેના જેવો રંગ અને સુગંધવાળો થાય.

**આર્દ્રકાવલેહ**—પાંચ શેર આદુને છોલીને તેનાં પાતળાં પતીકાં કરી તથા ધાણા, અજમો, લોહભષ્મ, જીરૂ, તજ, તમાલપત્ર એલચી અને મોથ એ દરેક બબે તોલા લઇ તેનું ચૂર્ણ કરી પછી પાંચ શેર ગોળનો પાક કરીને તેમાં આદુનો ચુરો તથા ચૂર્ણ મેળવી ચાટણ કરવું. માત્રા તો ૨ થી ૪. ખાંસી, પીનસ રોગ, સળેખમ, હરસ, ગુલ્મ, સોજા, તથા ક્ષય મટે છે.

**આર્દ્રકુટજાવલેહ**—લીલી કડા છાલ શેર ૨૦ લઇ તેને અધ-કચરી કરીને પાણી શેર ૨૫ માં ઉકાળી, ચોથો ભાગ બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગળી લેવું, પછી તેમાં નીચેનાં ઔષધો નાંખવાં. રીસામણીનાં મૂળ, ધાવડીનાં ફુલ, બીલી, કાળીપાટ, મોચરસ, નાગરમોથ અતિ-વિષની કળી, એ સાતે ઔષધો એક એક પલ લઇ તેનું ચૂર્ણ કરીને ઉપરના ક્વાથમાં નાખવું, ત્યાર પછી ઉપરના ક્વાથને પાછો ઉકા-ળવો અને તે ક્વાથ તવીથાને ચોટવા માંડે, ત્યારે હેઠે ઉતારવો આ અવલેહ પાણી, બકરીનું દુધ, વા મન્ડ એ અનુપાનોમાંનાં યોગ્ય અ-નુપાન સાથે પીવાથી જુદી જુદી જાતની વેદના, ઘોર અતિસારો, સર્વ પ્રકારના પ્રદરો, રક્તપ્રદરો, સર્વ પ્રકારનો અર્શો, અને પ્રવાહી મટે છે.

**આદુનું ચાટણ**—આદુનો રસ તો. ૧૦, પાણી તો. ૧૦, સા-કર તો. ૨૦ લઈ, તેનો ધીમા તાપથી પાક કરવો. તેમાં કેસર, એલચી જાયફળ, જાવંત્રી તથા લવીંગ દરેક એકેક તોલાનું બારીક ચૂર્ણ મે-ળવવું માત્રા તોલા ૦ાા થી ૧, મંદાગ્નિ, ખાંસી, ક્ષય, શ્વાસ અને અરૂચી મટાડે છે.

**કાસકંડનાવલેહ**—બકરીનું મૂત્ર તો ૪૦૦ ઉકાળીને ગોળના પાક જેવો પાક કરવો. પછી તેમાં બેઢાં તો. ૮, પીંપર તો. ૪, લો-હભષ્મ તો. ૪, ભોરીંગણીનાં ફળ તો. ૮, એ સર્વનું બારીક ચૂર્ણ મેળવીને કાચના વાસણમાં ભરી રાખવું. માત્રા ૨ થી ૪ તોલા, અ-નુપાન કેળનું પાણી અને મદ, અસાધ્ય ખાંસી મટે છે. ( નિ. ૨ )

**કુષ્માંડાવલેહ**—પાકેલા ભૂરા કોળાનું ખમણીથી ખમણુ કાઢવું, તેમાંથી પાણી નીચોવી કાઢી ગરભને સુકવવો ને ઘીમાં સેકવો, પછી તેમાં જાયફળ, લવીંગ, જાવંત્રી, એલચી, વાંસકપુર, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, અને કમળકાકડી એ સર્વનું બારીક ચુર્ણ મેળવવું ને તે

સર્વ વસ્તુના વજનની બરાબર સાકરની ચાસણી કરી પાક કરવો માત્રા તો. ૧ થી ૨. રક્તપીત, તાવ, અમ્લપીત, ક્ષય, દાહ, ભ્રમ, શોષ, ક્ષીણતા અને મંદાગ્નિ વિગેરે મટે છે.

**કુટજાવલેહ**—કડાછાલ શેર ૧૦ નો કવાથ કરી પાણી શેર. ૨૫ માં ઉકાળી ચોથો ભાગ બાકી રહે ત્યારે તે ગાળી લઇ તેમાં ગોળ શેર ૩ નાંખી પાક કરવો, તેમાં રસવંતી, મોચરસ, સુંઠ, મરી, પીંપર, હરડે, બેડાં, આંમળાં, રીસામણી, ચિત્રક, પહાડમૂળ, બીલીફળ, ઈંદ્રજવ, વજ, ભીલામાં અતિવિષ, વાવડીંગ, વાળો એ દરેક તો. ૪ નું ચુર્ણ તથા ઘી તો. ૩૨ નાંખી નિચે ઉતારવું, ઠંડુ થયા પછી મદ તો. ૩૨ નાંખવું, માત્રા તો. ૦ાા, અનુપાન છાસ, દુધ, દહીં, ઘી, અને પાણી એમાંથી યોગ્ય લાગે તે, હરસના વ્યાધિ, અતિસાર અરૂચી, સંગ્રહણી, પાંડુ, રક્તપીત, કમળો, અમ્લપીત, સોજા અને કૃશતા મટે છે. શા.

**કંટકાર્ય અવલેહ**—બેઠી ભોંરીંગણીનું પંચાંગ સુકું શેર ૧૦, અધકચરૂ ખાંડી પાણી શેર ૨૫ માં ઉકાળી, ચતુર્થાંશ પાણી બાકી રહે ત્યારે તે ગાળી લઇ તેમાં સાકર શેર ૨, ઘી તોલા ૩૨,. તેલ તો. ૩૨, ગળો, ચવક, ચિત્રક, મોથ, કાકડાશીંગી, સુંઠ, મરી, પીંપર, ધમાસો, ભારંગમૂળ, રાસ્ના, કચુરો એ સર્વ વસ્તુઓ દરેક તો. ૪નું ચુર્ણ નાંખી ફરી ઉકાળવું. ચાટણ જેવો પાક થાય ત્યારે નીચે ઉતારી ઠરે ત્યારે તેમાં મદ તો. ૩૨, વાંસકપુર તો. ૧૬, પીંપરનું ચુર્ણ તો. ૧૫, મેળવી માટીના રીઢા વાસણમાં ભરવો, માત્રા તો. ૧ થી ૨ હેડકી, દમ અને ખાંસી તથા શ્વાસ મટે છે. શા.

**ગોટંકાધવલેહ**—ગોખરૂં પંચાંગ સાથે તો. ૪૦૦, અધકચરાં ખાંડી ૧૬ ઘણા પાણીમાં ઉકાળો કરવો. ચોથો ભાગ બાકી રહે ત્યારે ગાળી લઈ તેમાં સાકર તો. ૨૦૦ નાંખી ઘાટું થાય ત્યાં સુધી ફરી ઉકાળવું. પછી નિચે ઉતારી તેમાં સુંઠ, પીંપર, એલચી, જવખાર, નાગકેસર, જાવંત્રી, અર્જુન સાદડા, કમળકાકડી, વાંસકપુર એ સર્વે દરેક તો. ૩૨ નું ચુર્ણ કરી નાંખવું પછી એક માટીના વાસણમાં ભરી રાખવું. માત્રા તો. ૧ થી ૨ મૂત્ર કચ્છ, દાહ, મૂત્રનું બંધ થવું અસ્મરી, પ્રમેહ, રક્તમેહ, એ સર્વનો નાશ થાય છે. (નિ. ૨)

**ચ્યવન પ્રાશાવલેહ (જીવન)** પાટલા, અરણી, શવન, બીલી અરડુસો, ગોખરૂ, સમેરવો, ડભી અને બેઠી ભોંરીંગણીનાં મૂળ, લીન્ડીપીંપર, કાકડાશીંગી, દ્રાક્ષ, ગળો, હરડે, [illegible]નાં મૂળ, ભોંયઆંબલી

બીલી. અરડુસી, રૂદ્ધિ, કુક્કરકંદ મીઠીખરખોડી. કચુરો, જીવક—વિદારી કંદ,—ફગવેલાનો કંદ, રૂષભક, ફગવેલાનો કંદ, નાગરમોથ, પુષ્કર મૂળ, શાહતર, સુડીયાના વેલાનાં મૂળ, જંગલી અડદ અને મગ, વિદારી કંદ, ફગવેલાનો કંદ, સાટોડી, ઝીણી એલચી, અને કાળુ અગર એ આડત્રીસે ઔષધો ચાર ચાર રૂપીઆ ભાર લઇ તેમને ખાંડી ચુર્ણ કરવું તેમાં પાંચશો મોટાં આંમળાં નાંખી એક મોટા વાસણમાં ઉકાળવાં અને ઉકાળતાં ઉકાળતાં આઠમો ભાગ પાણી બાકી રહે એટલે હેઠું ઉતારીને ગાળી લેવું, ત્યાર બાદ કાઢામાંના, ઔષધોના ભુકા સાથેનાં પાંચસો આંબળાંના ઠળીઆ કાઢી નાંખી તેનો ગર્ભ કાઢવો તે ગર્ભ લુગડામાં મસળીને ગાળવો (શીખંડની માફક) જ્યારે ગર્ભ ગળી જાય કે તરત તે છાલવાળા ગર્ભનો વાસણની અંદર પડેલા શીરા જેવો લોંદો કઢાઇમાં નાંખી. પછી તેજ કઢાઇમાં અડાવીશ રૂપીઆભાર ઘી નાંખીને તે આંબળાના ગર્ભના લોંદાને શેકવો ત્યાર પછી ઉપલા ગાળી લીધેલા કાઢામાં આંબળાંની છાલના ગર્ભનો સેકી મુકેલો લોંદો તથા પાંચ શેર ખાંડ નાંખીને પાછો ઉકાળવો. અને પાક જેવો જાડો થયે ઉતારી લેવો પછી લીડીપીંપર આઠ ભાગ, વંશલોચન ૧૬ ભાગ, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર એ દરેક ત્રણ ત્રણ શાણ લઇ સર્વનું ચુરણ કરી ઉપરના પાકમાં નાંખીને સર્વને તાવેથાથી હલાવી મીશ્ર કરવું. પછી કપડછંદ કરી તે પાકની અંદર નાંખવું એ રીતે આ અવલેહ ચ્યવન રૂષિએ કહ્યો છે તે રસાયન છે. માટે અગ્નિના બળ પ્રમાણે ખાવો જેથી કામ, શ્વાસ, તરસ, વાતરક્ત, વાતપીત, ધાતુદોષ, અને મૂત્ર દોષ મટે છે. બુદ્ધિની વૃદ્ધિ થાય છે, સ્મરણ શક્તિમાં વધારો થાય છે, સ્ત્રીમાં હર્ષ થાય, કાંતિ વધે, મન પ્રસન્ન રહે છે. શા.

**દ્રાક્ષાવલેહ**—કાળી દ્રાક્ષને દુધમાં ઉકાળી ઘીમાં તળવી પછી સાકરની ચાસણી કરી તેમાં નાંખવી અને નિચેની વસ્તુઓ મેળવવી.

બદામ ઘીમાં તળીને ખાંડી ભૂકો કરવો, માવાને ઘીમાં શેકી દાણો પાડવો, જાયફળ, જાવંત્રી, લવીંગ, એલચી વાંસકપુર, તજ તમાલપત્ર, નાગકેસર, કમળકાકડી, એ સર્વ વસ્તુઓનું બારીક ચુર્ણ કરી ઉપર મુજબ ચાસણીમાં નાંખી પાક કરવો. માત્રા તો. ૧ થી ૪, અમ્લપીત, રક્તપીત, તથા પાંડુ, કમળો વિગેરે દરદો મટાડી શક્તી આપે છે. (નિ૦ ૨)

**બીભીતકાવલેહ**—બેઢાંનાં ફળ અથવા તેની છાલ તેને બકરીના ૧૦ શેર દુધમાં બારી એનું ચાટણુ બનાવવું તે સાથે બમણું મદ મેળવવું. માત્રા તો. ૧ થી ૨, ખાંસી, શ્વાસ તથા કફ મટે છે. ( વૈ. )

**વાસાવલેહ**—અરડુસી તો. ૪૦૦ તથા પાણી તો. ૩૨૦૦ મેળવી તેને ઉકાળવું, ચતુર્થાંશ પાણી બાકી રહે ત્યારે તેમાં હરડેનું ચૂર્ણ તો. ૨૫૬ નાંખી ફરીથી ઘાટું થાય ત્યાંસુધી પકાવવું, પછી ઉતારી મદ તો ૩૨, વાંસકપુર તો. ૮, પીંપર તો. ૨, ચાતુર્જાત તો. ૪ મેળવી માટીના વાસણમાં ભરી રાખવું માત્રા તો ૧ થી ૪. શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, રક્તપીત, કફ, હૃદયરોગ, વિદ્રિધિ, અને ઉરઃક્ષત લોહીની ઉલટી બંધ કરે છે. ( નિ. ર. )

**સુરણાવલેહ**—કુષ્માંડકાવલેહની ક્રિયા પ્રમાણેજ સુરણનો અવલેહ તૈયાર કરીને ખાવાથી અર્શ, મૂઢવાત અને મંદાગ્નિ મટે છે, ( ભૂરા કોળાને બદલે સુરણ વાપરવું. બીજાં ઔષધ કુષ્માંડાવલેહ મુજબ ) શા.

**અગસ્ત્યહરીતક્યાવલેહ**—જવ તો. ૨૫૬, દશમુળ તો. ૮૦, હરડે નંગ ૧૦૦, ચિત્રકમૂળ, પીંપરીમૂળ, અઘેડો, કચોરાં, કૌચાં, શંખાવળી, ભારંગમૂળ, ગજપીંપર, ચીકણામૂળ, પુષ્કરમુળ અથવા કઠ એ દરેક તો. ૮ સર્વેને આઠગણા પાણીમાં ઉકાળવાં અને ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે ગાળી લેવું પછી હરડે બફાઈ ગઈ હોય તેને કાઢી લઈ કપડાથી છણી તેનો માવો કાઢવો. પછી ઉકાળાના પાણીને ફરી ચૂલે ચડાવી તેમાં ગોળ શેર ૧૦, ઘી તો. ૩૨ અને હરડેનો કાઢેલો માવો નાંખી પાક તૈયાર કરવો, ઘાટો ચાટવા જેવો પાક થાય ત્યારે ચૂલેથી ઉતારી ઠંડો થયા પછી તેમાં મદ તો. ૧૬ તથા પીપરનું ચૂર્ણ તો. ૧૬ નાંખવું. માત્રા તો. ૧ થી ૪. ક્ષય, ખાંસી, તાવ, દમ, હેડકી, અરૂચિ, પીનસરોગ, સંગ્રહણી વિગેરે મટે છે, આ અવલેહ અગસ્ત્ય મુનીએ કહેલ છે. (શા.)

## પ્રકરણ ૧૩૧ મું.

### આસવ.

ઘણા વખત સુધી પ્રવાહી પદાર્થોની અંદર રહેલાં ઔષધોને આથવામાં આવે છે ત્યારે તેને આસવ કહે છે.

**અહીફેનાસવ**—મહુડાનો દારૂ તો. ૪૦૦, અફીણ તો. ૬૪, મોથ, જાયફળ, ઇંદ્રજવ, એલચી દરેક તો. ૪ સર્વને ખાંડીને એક સારા માટીના વાસણમાં સર્વને ભરી એક માસ સુધી મુકવાં. માત્રા ટીપાં ૫ થી ૧૦. અતિસાર, કોલેરા, સંગ્રહણી વિગેરે ઝાડાનાં દરદો મટે છે.

**ઉશીરાસવ**—વાળો, નેત્રવાળો, રાતાં કમળ, કમળકાળાં, ધઉંલા, પદ્મકાષ્ટ, લોદર, મજીઠ, ધમાસો, કાળીપાટ, કરીયાતુ, કડુ, વડની છાલ, ઉંબરાની છાલ, કચોરો, પીત્તપાપડો, સફેદ કમળ, પટોળ, કાંચનારની છાલ, જાંબુની છાલ, શીમળાની છાલ દરેક તો. ૪ નું ચૂર્ણ, દ્રાક્ષ તો. ૮૦, ધાવડીનાં ફુલ તો. ૬૪, પાણી તો. ૨૦૪૮ સાકર તો. ૪૦૦, મધ તો. ૪૦૦ એ સર્વને એક માટલીમાં ભરી તેનું મોં કપડમાટીથી બંધ કરી એક માસ સુધી રાખી મુકવું, પછી ગાળીને ઉપયોગમાં લેવું, માત્રા તો. ૧ થી ૪. રક્તપીત, પાંડુ, કુષ્ટ-રોગ, પ્રમેહ, અર્શ, કૃમી, શોથ અને લોહીવિકારને મટાડે છે. (શા.)

**કનકાસવ**—ધંતુરાનાં પંચાંગ તો. ૧૬, અરડુશીના મૂળની છાલ, જેઠીમધ, પીંપર, ભોરીંગણી, કેશર, સુંઠ, ભારંગી, તાલીસપત્ર, એ સર્વે મળી તો. ૮૦, પાણી તો. ૨૦૪૯, સાકર તો. ૪૦૦, મધ તો. ૨૦૦ એ સર્વને એકત્ર કરી માટીના વાસણમાં નાંખી મોં બંધ કરી ૧ માસ રાખી મુકવું; માત્રા તો. ૧ થી ૨ સર્વ પ્રકારના શ્વાસ, ખાંસી, ક્ષય, ઉરઃક્ષય, રક્તપીત વગેરેને મટાડે છે. ( ભૈ. ર. )

**કર્પુરાસવ**—મહુડાંનો દારૂ અથવા તે ન હોય તો સરકો તો. ૪૦૦, કપુર તો. ૩૨, એલચી, તજ, સુંઠ, અજમોદ, મરી દરેક તો. ૪ લઇ સર્વને ખાંડી ૧ માસ સુધી રીઢા વાસણમાં નાંખી કપડમાટી કરી રાખી મુકવું. પછી ગાળી ઉપયોગમાં લેવું. માત્રા ટીપાં ૧૦ થી ૨૦, કોલેરા, ચુંક, અને અજીર્ણના સર્વ વિકારો મટે છે. ( ભૈ. ર. )

**કુમારીકાસવ**—કુંવારનાં લક્રાંનો રસ (ગર્ભ) તો. ૧૦૨૪, ગોળ તો. ૪૦૦, હરડે તો ૧૦૦, પાણી તો. ૧૦૨૪ એ સર્વને ઉ-કાળી ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે ગાળી લેવું, તેમાં મધ તો. ૨૫૬, ધાવડીનાં ફુલ તો. ૧૪, જાયફળ, લવીંગ, મરચકંકાળ, ચણકબાબ, જટામાંસી, ચવક, ચિત્રક, કાકડાસીંગી, બેઢાં, પુષ્કર મૂળ, એ દરેક તો. ૪ નું ચુર્ણ, તામ્રભષ્મ તો ૨, લોહભષ્મ તો. ૨ નાંખી માટીના રીઢા વાસણમાં ભરી રાખી મોં બંધ કરી ૨૦

દિવસ જમીનમાં અગર અનાજના ઢગલામાં રાખવું. પછી ગાળી લઇ ઉપયોગમાં લેવું. માત્રા તો. ૨ થી ૪ સ્ત્રીઓનો રક્તગુલ્મ, પાંચ પ્રકારની ખાંસી, શ્વાસ, ક્ષય, ઉદરરોગ, અર્શ, વાતવ્યાધિ, અપસ્માર, મંદાગ્નિ, કોઠાનું શૂળ, ગુલ્મ અને બરોળ મટે છે. ( યો. ૨ )

**દ્રાક્ષાસવ**—દ્રાક્ષ તો. ૪૦૦, પાણી તો. ૮૧૯૨, ઉકાળી ચતુર્થાંશ પાણી બાકી રહે ત્યારે ગાળી લઇ ઠંડુ થયા પછી મદ તો. ૧૦૦, ખડીસાકર તો. ૧૦૦, ધાવડીનાં ફુલ તો. ૬૦, અને કંકાળ, લવીંગ, જાયફળ, મરી, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, ચવક ચિત્રક, પીપરીમૂળ પિત્તપાપડો, દરેક તો. ૪ લઇ તેનું ચુર્ણ કરી મેળવી ઘીના રીઢા વાસણમાં સુખડ તથા કપુર વિગેરેનો ધુપ દઇ તેમાં દ્રાક્ષાસવ નાંખીને તે વાસણ બે માસ સુધી તડકે રાખી મુકવું. ત્યાર પછી ગાળી ઉપયોગમાં લેવો. માત્રા તો. ૧ થી ૪, ખાંસી શ્વાસ, ઉરઃક્ષત, મંદાગ્નિ, સંગ્રહણી, અર્શ, ગુલ્મ, ઉદરરોગ, કૃમિ, કુષ્ટ, રોગ, વ્રણ, નેત્ર, તથા શિરોરોગ, જ્વર, આમ, અજીર્ણ, પાંડુ વિગેરે મટે છે. ( નિ. ૨. )

**ધાત્ર્યાસવ**—પાકેલાં લીલાં આંબળાં નંગ ૨૦૦૦ તેનો રસ કહાડી તેમાં ૧/[illegible] મદ, સાકર તો. ૨૦૦. પીંપરનું ચૂર્ણ તો ૮, તે સર્વને ઘીના રીઢા માટીના વાસણમાં કે બરણીમાં રાખીને મોં બંધ કરીને તે વાસણ ધાનના ઢગલામાં આશરે ૧૬ દિવસ રાખવું. માત્રા તો. ૨ થી ૪, કમળો, પાંડુ, હૃદરોગ, વાતરક્ત, વિષમજ્વર, શ્વાસ, અરૂચી, મટે છે. (ચરક)

**પત્રાંગાસવ**—પતંગ, ખેરસાર, અરડુસી, શીમળાંનાં ફુલ, બળબીજ, ભીલામાં, ધોળી ઉપલસરી, કાળી ઉપલસરી, તાજાં જાસુંદનાં ફુલ, આંબાની ગોટલી, દારૂહળદર, કરીયાતુ, પોશનાં ડોડાં, જીરૂ, લોહરસવંતી, બીલીફળ, ભાંગરો, તજ, કેસર, લવીંગ, દરેક તોલા ૪ લઇ ચૂર્ણ કરવું. દ્રાક્ષ તો. ૮૦, મદ તો: ૫૦૦ એ સર્વને એકત્ર કરી એક માટલામાં ભરી એક માસ સુધી રાખી મુકવું. પછી ગાળી વાપરવું. માત્રા તો. ૨ થી ૪. ઉગ્રપ્રદર, શ્વેતપ્રદર, રક્તપ્રદર, પીડાવાળો પ્રદર, જ્વર, પાંડુ, સોજા, મંદાગ્નિ, અને અરૂચી વિગેરે સ્ત્રીઓનાં દર્દો મટે છે. (ભૈ. ૨)

**પીપલ્યાસવ**—પીંપર, મરી, ચિત્રક, હળદર, ચવક, નાગરમોથ, વાવડીંગ સોપારી, લોદર, કાળીપાટ, આંબળાં, ચાબુકમાળ, ચંદન, કડ, લવીંગ, તગર, જટામાંસી, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, [illegible]સા,

નાગકેસર, આ બાવીસ ઔષધો દરેક તો, ૪ લઇ બારીક ચૂર્ણ કરી પાંણી તો. ૨૦૪૮ માં નાંખવું અને તેમાં ગોળ તો. ૧૨૦૦, મેળવવો. ધાવડીનાં ફુલ તો, ૪૦ દ્રાક્ષ, તો. ૨૫૦, તે બન્નેને બારીક ખાંડી મેળવવાં પછી તે સર્વને એક માટીના વાસણમાં ભરી એક માસ સુધી તડકે રાખી મુકવાં, પછી ગાળી ઉપયોગમાં લેવું, માત્રા તોલા ૨ થી ૪. ક્ષય, ગુલ્મ, ઉદરરોગ, કૃશતા, સંગ્રહણી, પાંડુ, અર્શ વિગેરેનો જલ્દી નાશ થાય છે. (શા.)

**લોહાસવ**—લોહભષ્મ, સુંઠ, મરી, પીંપર, હરડે બેઢાં, આંબળાં, અજમોદ, વાવડીંગ, મોથ, ચિત્રકમૂળ. એ અગીઆર વસ્તુ દરેક તો. ૧૬, ધાવડીનાં ફુલ તો. ૮૦, આ બધાનું ચુર્ણ મદ તો. ૨૫૬, ગોળ તોલા ૪૦૦, પાણી તોલા ૨૦૪૮ આ સર્વ વસ્તુને માટલામાં ભરીને ૧ માસ સુધી તડકે રાખી મુકવું. પછી ગાળી વાપરવું. માત્રા તોલા ૨ થી ૪, મંદાગ્નિ, પાંડુ, સોજા, ગોળો, ઉદરરોગ, અર્શ, કુષ્ટરોગ, બરોળ, ચેળ, ખાંસી. દમ, ભગંદર, અરૂચી, સંગ્રહણી, અને હૃદયરોગ મટે છે. (શા.)

**વાસાસવ**—અરડુશીનાં તાજાં પાન તોલા ૨૦૦ તેને જરા ખાંડી તેને પાણી શેર ૪૦ ની અંદર ઉકાળી ચતુર્થાંશ બાકી રહે ત્યારે તેને ગાળી લઇ તેમાં શેર ૧૦ ગોળ, ધાવડીનાં ફુલ તોલા ૩૪ તજ, એલચી. તમાલપત્ર, નાગકેસર, ચણકબાબ, મરી, એ દરેક તોલા ૪ લઈ ચૂર્ણ કરી મેળવી એક માટીના પાત્રમાં ભરી મોં બંધ કરીં એક માસ સુધી રાખી મુકવું. પછી ગાળી કામમાં લેવું. માત્રા તોલા ૧ થી ૪, ઉદરસ, ક્ષય, ઉરઃક્ષત, જીર્ણજવર વિશેષ કરી સોજામાં સારો ફાયદો થાય છે. ( નિ. ર. )

# પ્રકરણ ૧૨૮ મું.

## અરીષ્ટ.

ક્વાથ કરીને તે ક્વાથના પ્રવાહીમાં નાખેલાં ઔષધોનો જે ઉભરો આવવો તેનું નામ અરીષ્ટ જાણવું, તેની માત્રા ૪ રૂપીઆ ભાર સુધી.

**અશોકારિષ્ટ**—આસોપાલવની છાલ તોલા ૪૦૦ પાણી તોલા ૪૦૯૬ માં ઉકાળવી; ચતુર્થાંશ બાકી રહે ત્યારે પાણી ગાળી લઇ

તેમાં ગોળ તોલા ૪૦૦, ધાવડીનાં ફુલ તોલા ૪૬, શાહજીરૂ, મોથ, સુંઠ, દારૂહળદર, કમળ, ત્રિફળાં, આંબાની ગોટલી, જીરૂ, અરડુસીની છાલ, સુખડ, એ સર્વ વસ્તુ દરેક તોલા ૪ નું ચૂર્ણ કરી મેળવવું, પછી તે બધી ચીજો એક માટલામાં ભરી કપડમાટી કરી એક માસ સુધી રાખી મુકવું. પછી ગાળી ઉપયોગમાં લેવું. માત્રા તોલા ૧ થી ૩ પ્રદર, શ્વેતપ્રદર, જ્વર, રક્તપિત્ત, અર્શ, મંદાગ્નિ, અરૂચી, પ્રમેહ, સોજા વિગેરે સ્ત્રીઓના તમામ રોગોને મટાડે છે. ( ભૈ. ર. )

**અભયારીષ્ટ**—હરડે તોલા ૪૦૦, દ્રાક્ષ તોલા ૨૦૦ વાવડીંગ તોલા ૪૦ મહુડાનાં ફુલ તોલા ૪૦ પાણી તો, ૪૦૯૬ માં ઉકાળી ચતુર્થાંશ બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ઠંડુ થયા પછી તેમાં ગોળ તો, ૪૦૦, ગોખરૂ, નસોતર, ધાણા, ધાવડીનાં ફુલ. ઈંદ્રવારૂણી, ચવક વરીયાળી, સુંઠ, દાંતીમુળ, મોચરસ દરેક તોલા ૮ લઇ ચુર્ણ કરી નાંખવું, પછી માટીના રીઢા વાસણમાં ભરી તેનું મોં કપડમાટીથી બંધ કરી એક મહીના સુધી તડકે રાખવું. પછી તેને ગાળી કાઢી વાપરવું, માત્રા દરદીની શક્તિ પ્રમાણે. અર્શ, ઉદરરોગ, સંગ્રહણી, પાંડુ, હૃદરોગ, પ્લીહા, ગુલ્મ અને સોજા મટાડે છે. (ભૈ—ર.)

**અશ્વગંધારિષ્ટ**—આસંધ તોલા ૨૦૦, ધોળીમૂસળી તોલા ૮૦, મજીઠ, હરડે, હળદર, દારૂહળદર, જેઠીમધ, રાસ્ના, વિદારીકંદ, અર્જુન સાદડ, મોથ, નસોતર એ સર્વે દરેક તો. ૪૦, ધોળી ઉપલસરી, કાળી ઉપલસરી, સુખડ, રતાંજલી, વજ, ચિત્રકમૂળ, એ દરેક તોલા ૩૨ તે બધાનો ક્વાથ કરી પાણી તોલા ૮૧૯૨ માં ઉકાળવાં. પછી અષ્ટમાંશ એટલે તોલા ૧૦૨૪ બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ઠંડુ થાય ત્યારે તેમાં ધાવડીનાં ફુલ તોલા ૬૪, મધ તોલા ૮૦૦, ત્રીકટુ તોલા ૮, ત્રિજાતક તો. ૧૬, ધ્રઉંલા તો. ૧૬, નાગકેસર તોલા ૮ નાંખી માટલામાં ભરી કપડમાટી કરી એ માસ રાખી મૂકવો. માત્રા તોલા ૨. મૂર્છા, અપસ્માર (વાઇ), શોષ, દાહ, ઉન્માદ, કૃષતા, બધી જાતના અર્શ, મંદાગ્નિ, વાતવ્યાધિ વિગેરે મટે છે. (ભૈ—ર.)

**એલાદ્યરિષ્ટ**—એલચી (મોટી) તોલા ૨૦૦, અરડુસીની છાલ તોલા ૮૦, મજીઠ, કડાની છાલ, દાંતીમૂળ, ગળો, હળદર, દારૂહળદર રસ્ના, વાળો, જેઠીમદ, સરસડો, ખેરસાર, અર્જુનવૃક્ષની છાલ, કરીયાતુ લીંબડો, કડ, ચિત્રક, વરીયાળી, દરેક તોલા ૪૦ લઇ ઉકાળો કરી પાણી તોલા ૮૧૯૨ નાંખી ઉકાળવો, પાણી તોલા ૧૦૨૪ બાકી

રહે ત્યારે ઉતારી ઠંડું થયા પછી ધાવડીનાં ફુલ તોલા ૬૪, મદ તો. ૬૦૦, ચાતુર્જાત, ત્રિકટુ, ચંદન, રતાંજલી, જટામાંસી, મોરવેલ. મોથ દગડફુલ, કાળી ઉપલસરી ધોળી ઉપલસરી દરેક તોલા ૪ નાંખી માટલામાં ભરી કપડમાટી કરી એક માસ રાખી મૂકવો. માત્ર તોલા ૨ થી ૪ રતવા; મસૂરીકા, અછબડા, ઓરી, શીળસ, વિસ્ફોટક અને વિષમજ્વર મટે છે. (ભૈ–૨)

**કુટજારિષ્ટ**—કડાની છાલ તોલા ૪૦૦, દ્રાખ તોલા ૨૦૦, મહુડાં તોલા ૪૦, શીવણનાં ફળ તો. ૪૦, એ બધાંને ૪૦૯૬ તોલા પાણીમાં ઉકાળવાં. ચતુર્થાંશ (૧૦૨૪ તોલા) બાકી રહે ત્યારે પાણી ગાળી લઇ તેમાં ધાવડીનાં ફુલ તોલા ૮૦, ગોળ તો ૪૦૦ નાંખી એક માટીના વાસણમાં ભરી મોં બંધ કરીને એક માસ સુધી રાખી ગાળી ઉપયોગમાં લેવું. માત્ર તોલા ૧ થી ૪, સર્વ પ્રકારના જ્વર, અગ્નિમાંધ સંગ્રહણી, રક્તાતિસાર મટે છે. (શા)

**ખદીરારીષ્ટ**—ખેરની છાલ શેર ૫, દેવદાર શેર ૫, બાવચીનાં બી. તો. ૪૮, દારૂહળદર શેર ૨, હરડાં, બેઢાં અને આંબળાં ત્રણે મળીને શેર ૨, સર્વને લઇ અધકચરાં કચરી પાણી શેર ૨૫ ની અંદર ઉકાળી આઠમો ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી થોડીવાર પછી તેમાં મદ શેર ૨૦, સાકર શેર ૧૦, ધાવડીનાં ફુલ શેર ૨, ચણકબાબ, નાગકેસર, જાયફળ, લવીંગ, એલચી, તજ અને તમાલપત્ર એ સાતે ઔષધો દરેક ચાર ચાર તોલા અને લીંડીપીંપર તોલા ૧૬ લઇ પછી તે સર્વ (મદ સિવાય) ને વાટી બારીક ચુર્ણ કરવું. એ ચુર્ણ મદ સાથે નાંખી તે સર્વે ઔષધો મિશ્ર કરી ઘીના રીઢા માટલામાં નાંખી તેનું મોઢું કપડછન્દથી બંધ કરી તે દવાને એક માસ સુધી તડકાની અંદર રાખવી; એ રીતે એક માસ પછી આ ખદિરારિષ્ટ પીવાથી મહાકુષ્ટ, હૃદરોગ, પાંડુરોગ, અર્બુદરોગ, ગુલ્મ, ગ્રંથી, કૃમિરોગ, કાસ, શ્વાસ, પ્લીહા, ઉદરરોગ તથા સર્વે કુષ્ટો મટે છે.

**દશમુળારિષ્ટ**—દશમૂળ દરેક તોલા ૨૦, ચિત્રકમૂળ તોલા ૧૦૦, પુષ્કરમૂળ તોલા ૧૦૦, લોદર તોલા ૮૦, ગળો તોલા ૮૦, આંબળાં તોલા ૪, ધમાસો તોલા ૪૮, ખેરની છાલ તોલા ૩૨, બીબલાની છાલ તોલા ૩૨, હરડે દળ તોલા ૩૨, તથા કઠ, મજીઠ, દેવદાર, વાવડીંગ, જેઠીમદ, ભારંગી, કોઠું, બેઢાં, સાટોડીનાં મૂળ, ચવક, જટામાંસી, ધઉંલા, ઉપલસરી, શાહજીરૂ, નસોતર, રેણુકબીજ

(નગોડનાં બી) રાસ્ના, પીંપર, સોપારી, સડકચુરો, હળદર, વરીયાળી, પથીક, નાગકેસર, મોથ, ઇંદ્રજવ, કાકડાશીંગી, જીવક, તથા રૂષભગના અભાવે વિદારીકંદ, મેદા, મહામેદાના અભાવે સનાવરી, કાકોલી ક્ષીર કાકોલીના અભાવે આસંધ, રૂદ્ધિ વૃદ્ધિના અભાવે વારાહીકંદ, એ દરેક તોલા ૮ લઇ ખાંડી સર્વથી આઠ ગણા પાણીમાં ઉકાળવું. પછી ચતુર્થાંશ પાણી બાકી રહે ત્યારે તેને ગાળી લઈ માટલામાં ભરવું ને પછી દ્રાક્ષ તોલા ૨૫૬ લઈ તેનાથી ચાર ગણા પાણીમાં ઉકાળવી; ત્રણ ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ઠંડુ થયા પછી તેને ઉપરના માટલામાં ક્વાથ ભેગુ નાંખવું; પછી તેમાં મદ તોલા ૧૨૮, ગોળ તોલા ૧૬૦૦ મેળવવાં ને ધાવડીનાં ફુલ તોલા ૧૨૦, અને કંકોળ, વાળો, સુખડ, જાયફળ, લવીંગ, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, પીંપર એ દરેક તોલા ૮ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી માટલામાં ઉકાળા ભેગુ નાંખવું તથા કસ્તુરી પણ ચાર માસા (૧ શાણુ) નાંખી તે માટલાને કપડ માટી કરી જમીનમાં દાટી રાખવું; પછી સારો રસ થતો જણાય એટલે બહાર કાઢી તેમાં નિર્મળીના બીજનું બારીક ચુર્ણ થોડું નાંખવું જેથી રસ નિર્મળ થાય છે. માત્ર તોલા ૧ થી ૨ાા, સંગ્રહણી, અરૂચી, શ્વાસ, ઉધરસ, ગુલ્મ, ભગંદર, વાતરોગ, ક્ષય, ઉલટી, પાંડુ, કમળો, ચામડીનાં દરદો, અર્શ, પ્રમેહ, અગ્નિમાંદ્ય, ઉદરરોગ, શર્કરા (પેશાબમાં ખડી જેવો ધોળો પદાર્થ જવો તે) ઉનવા, ધાતુક્ષય વિગેરે દર્દો મટે છે. સ્ત્રીના વંધ્યા દોષને મટાડે છે. દુર્બળ માણસોને શસક્ત બનાવે છે, અને શરીરમાં વિર્ય તથા બળની વૃદ્ધિ કરે છે. શા.

**દ્રાક્ષારિષ્ટ**—દ્રાખ તોલા ૨૦૦, પાણી તોલા ૨૦૪૮ માં ઉકાળી ચતુર્થાંશ બાકી રહે ત્યારે ગાળી ઠંડુ થયા પછી તેમાં ગોળ તોલા ૮૦૦, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, ધઉંલા, મરી, પીંપર, વાવડીંગ. દરેક તોલા ૪ નું ચુર્ણ નાંખી એ બધાંને હલાવી એક માટીના વાસણમાં ભરી મોં બંધ કરી એક માસ પર્યંત રાખવું. પછી ગાળીને ઉપયોગમાં લેવું. માત્ર તોલા ૧ થી ૪, ઉરઃક્ષત, ક્ષય, ખાંસી, શ્વાસ અને બીજા કંઠના રોગમાં ફાયદો થાય છે. શા.

**દેવદાર્વરિષ્ટ**—દેવદાર શેર ૫, અરડુશી તોલા ૮૦, મજીઠ, ઇંદ્રજવ, નેપાળાનાં મૂળ, તગર, હળદર, દારૂહળદર, રાસ્ના, વાવડીંગ, નાગરમોથ, સરસડાની અંતરછાલ, ખેરની છાલ, અર્જુન વૃક્ષ—સા-

દડાની છાલ, એ બારે ઔષધો દશ દશ પલ, અજમો, કડાછાલ, રતાંજળી, ગળો, કડુ અને ચિત્રો એ છએ ઔષધો આઠ આઠ પળ એ રીતે એ છએ ઔષધોને લઇ તેમને અધકચરાં કરી ૨૫ શેર પાણીની અંદર ઉકાળી આઠ ભાગ બાકી રહે ત્યારે ઉતારીને ગાળી લેવાં. એ ગાળી લીધેલા એક દ્રોણ પ્રવાહી પદાર્થની અંદર આવેલો ઉભરો ઉતરી જઇને તે ટાઢો થાય ત્યારે તેની અંદર ધાવડીનાં ફુલ તોલ ૬૪, મધ શેર ૩૦, સુંઠ, મરી, પીંપર એ ત્રણે ઔષધો મળીને તોલા ૮, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી એ ત્રણે મળીને તોલા ૧૬, વઉંલા તોલા ૧૬, અને નાગકેસર તોલા ૮ લઈ પછી એ દશે ઔષધોમાંથી મધને જાદુ કાઢી લઇને બાકીનાં નવ ઔષધોનું બારીક ચુર્ણ કરવું. એ ચુર્ણ મધ સાથે નાંખી તે સર્વ ઔષધોને મિશ્ર કરી ઘીના રીઢા માટલામાં નાંખી તેનું મોં કપડછન્દથી બંધ કરી તે દવાને એક માસ સુધી તેની અંદર રાખવી. એ રીતે એક માસ પછી આ દેવદાર્વરિષ્ટ પીવાથી ગમે તેવા પ્રમેહ, વાતરોગ, ગ્રહણી, અર્શ, મૂત્રકચ્છ, કન્ડુ અને કુષ્ટ મટે છે.

**બબુલારિષ્ટ**—બાવળની અંતર છાલ શેર ૨૦, લાવી અધકચરી કરી ચાર દ્રોણ પાણીની અંદર ઉકાળી એક દ્રોણ પાણી બાકી રહે ત્યારે હેઠે ઉતારીને ગાળી લેવી. આ ગાળી લીધેલો ક્વાથ ટાઢો થાય ત્યારપછી તેની અંદર ગોળ શેર ૩૦, ધાવડીનાં ફુલ તોલા ૬૪, લીંડીપીંપર તો. ૮, જાયફળ, ચણકબાબ, એલચી, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, લવીંગ, અને મરી એ આઠે ઔષધો ચાર તોલા લઇ પછી એ અગીઆર ઔષધોમાંથી ગોળને જુદો કાઢી લઇને, બાકીના દશે ઔષધોનું બારીક ચૂર્ણ કરવું, એ ચૂર્ણ ગોળ સાથે નાંખીને તે સર્વ ઔષધોને મિશ્ર કરી, માટલામાં નાંખી તેનું કપડછન્દથી મોં બંધ કરી તે દવાને એક માસ સુધી રાખી મુકી પછી ઉપયોગમાં લેવી. એ રીતે તૈયાર કરેલો આ બબુલારિષ્ટ. ક્ષય, કુષ્ટ, અતિસાર, પ્રમેહ, શ્વાસ, અને કાસ મટાડે છે. શા.

**રોહિતકારિષ્ટ**—રગતરોહીડાની અંતર છાલ શેર ૧૦ લઇ, અધકચરી કરીને તેને ૧૨॥ શેર પાણીમાં ઉકાળી ચોથો ભાગ પાણી રહે ત્યારે હેઠે ઉતારીને ગાળી લેવી એ ગાળી લીધેલા પાણીની અંદર ગોળ તો. ૮૦૦, ધાવડીનાં ફુલ તો. ૬૪, લીંડી પીંપર, પીપરીમૂળના ગંઠોડા, ચવક, ચિત્રો, સુંઠ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, હરડાં, બેહાં અને આંબળાં એ અગીઆરે ઔષધો ચાર ચાર તોલા, લઇ તેમાંથી ગોળ

જુદો કાઢી બાકીના બારે ઔષધનું બારીક ચૂર્ણ કરવું એ ચુર્ણ ગોળ સાથે નાંખી તે સર્વ ઔષધોને મિશ્ર કરી, માટલામાં નાંખી તેનું મોંઢું કપડછંન્દથી બંધ કરી તે. દવાને એક માસ સુધી રાખવી. પછી ઉપયોગમાં લેવાથી હર્ષ, સંગ્રહણી. પાંડુ હૃદરોગ, પ્લીહા, ગુલ્મ ઉદર રોગ. કુષ્ટ અને શોફ તથા અરૂચી મટે છે. શા.

**વીડંગારિષ્ટ**—વાવડીંગ, પીંપરીમુળના ગંઠોડા, રાસ્ના, કડાછાલ, ઇંદ્રજવ, કાળીપાટ, એલવાલુક નામે સુગન્ધી પદાર્થ અને આંબળાં, એ આઠે ઔષધો પાંચ પાંચ પળ લઈ તેમને અધકચરાં કરી, આઠ દ્રોણુ પાણીની અંદર ઉકાળવાં અને એક દ્રોણુ પાણી બાકી રહે ત્યારે તેમને હેઠે ઉતારીને ગાળી લેવાં. એ ગાળી લીધેલા એક દ્રોણુ પ્રવાહી પદાર્થની અંદર આવેલો ઉભરો ઉતરીને તે ટાઢો થાય ત્યારે તેની અંદર મદ તોલા ૧૨૦૦ નાંખવું, પછી ધાવડીનાં ફુલ ૨૦ પળ, તજ, તમાલપત્ર, અને એલચી ત્રણે ઔષધો મળીને તોલા ૮, ધઉંલા, કાંચનાર ચંપાકાડી, અને લોદર એ ત્રણે ઔષધો ચચાર તોલા, સુંઠ, મરી, અને લીન્ડીપીંપર એ ત્રણે ઔષધો મળીને તોલા ૩૨, એ રીતે સર્વ ઔષધો લઇ તેનું ચુર્ણ કરી એ ચુર્ણને પણ ઉપરના પ્રવાહી પદાર્થોની સાથે મિશ્ર કરીને પછી તે સર્વે પદાર્થોને ઘીના રીઢા માટલાની અંદર નાંખી તેનું મોં કપડછંદથી બંધ કરી તે દવાને એક માસ સુધી તેની અંદર રાખવી તે પછી પીવાથી ઘણો વધેલો વિદ્રધિ, ઉરૂસ્તંભ, પથરી, પ્રમેહ, વાત, ભગન્દર, ગન્ડમાળા અને પક્ષાઘાત મટે છે. શા.

## પ્રકરણ ૧૩૨ મું.

### ઘૃત.

**અમૃતાઘૃત**—ગળોને ખાંડી તેમાં ચારઘણું પાણી નાંખી ચતુર્દાશ ઉકાળો કરવો, પછી પાણી ગાળી લઇ તેમાં ઉકાળાના ચોથા ભાગનું ઘી તથા ઘીથી ચોથા ભાગની ગળોની પાણીમાં વાટેલી ચટણી નાંખવી, તેમજ ઘીથી ચારગણું દુધ નાંખવું પછી તેને ફક્ત ઘી બાકી રહે ત્યાં સુધી મંદ તાપથી ઉકાળવું માત્રા તોલા ૨ થી ૪, વાતરક્ત, કુષ્ટ વિગેરે ચામડીના દરદો મટે છે.

**કામદેવઘૃત**—આસન ૧૦ શેર, ગોખરૂ ૫ શેર, બલાનાં મૂળ, ગળો, સુગંધી સમેરવો, ભોંયકોળું, શતાવરી, સાટોડી, પીપળાનાં મૂળ. સુંઠ, શવનનાં ફળ, કમળકાકડી અને અડદ એ અગીઆરે ઔષધો દશદશ પલ લઇ તે સર્વ એકઠાં કરી ચાર દ્રોણુ પાણી નાંખી ઉકાળતાં ચોથો ભાગ બાકી રહે ત્યારે હેઠે ઉતારી ગાળી લઇ પછી તેમાં મેદા—શતાવરી, મહામેદા—શતાવરી, આસંધ, ફગવેલાનો કંદ, મીઠી ખરખોડી, જેઠીમદ, રાનીમગ, ધોળી કપુરી મધુરી, કાળી કપુરી મધુરી, બલા અને ગંગેટી એ ત્રેવીશે એક એક કર્ષ લઈ કલ્ક કરવો, પછી ઉપરના ગાળી લીધેલા ક્વાથના પાણીની અંદર. ઉપરનો કલ્ક તેત્રીસ કર્ષ, સાકર બે પલ તથા ધોળી શેરડીનો રસ અને ઘી બંને એક આઢક નાંખી ધીમે તાપે ઘી બાકી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળી ગાળી લેવું, આ કામદેવઘૃતના સેવનથી રક્તપીત, ઉરક્ષત, હલીમક, પાન્ડુરોગ, વર્ણભેદ, સ્વરક્ષય, વાતરક્ત, મૂત્રકચ્છ, પાર્સ્વશૂળ, કમળો, શુક્રક્ષય, ઉરોદાહ, કાસ અને ઓજઃક્ષય રોગો મટે છે, સ્રીને ગર્ભ રહે અને પુરૂષનું વિર્ય વધે, શા.

**કાસિસાદિઘૃત**—હીરાકસી, હળદર, દારૂહળદર, નાગરમોથ, હરતાળ, મનશીલ, કપીલો, ગન્ધક, વાવડીંગ, ગુગળ, મીણ, મરી, કઠ, મોરથુથુ, સર્ષવ, રસવંતી, સિંદુર, ગંધોએરંડો, રતાંજલી, ખેરનો કાથો, લીંબડાનાં પાન, કરંજનાં બી, કપુરી મધુરી, ઘોડાવજ, મજીઠ, જેઠીમદ, બાલછડ, સરસડાની છાલ, લોદર, પદ્મક, હરડે અને કુવાડીયાનાં બી એ બત્રીશ ઔષધો એક એક કર્ષ લઈ તેમનું ચુર્ણ કરી કરી પછી તેને લુગડાથી ચાળી તેમાંથી ત્રીશ પલ ઘી મેળવી ત્રાંબાના વાસણની અંદર નાંખી એક રસ કરીને સાત દિવસ તડકામાં મુકવાં. આ ઘી શરીરે ચોળવાથી સર્વે કુષ્ટો, દાદર, પામા, વિચર્ચિકા શૂકરોગ, વિસર્પ, વાતરક્ત, વિસ્ફોટ, શિરસ્ફોટ, ઉપદંશ, નાડીવ્રણ, દુષ્ટવ્રણ, શોથ, ભગંદર અને લૂતા રોગ મટે છે. આ ઘી વ્રણવાળી જગ્યાને શરીરના રંગ જેવું કરે છે. શા.

**ગોથધિઘૃત**—હળદર, દારૂહળદર, સુગંધી સમેરવો, મોરવેલ, કપુરી મધુરી, સુખડ, રતાંજલી, ગળો, જેઠીમદ, કમળ, નાગકેસર, પદ્મક, કાળુંકમળ, વાળો, શતાવરી, હરડાં, બેહાં, આંબળાં, વડની છાલ, ઉંબરાનીછાલ, પીપળાની છાલ, પીપરનીછાલ અને પારસપીપળાની છાલ, એ ત્રેત્રીસે ઔષધો એક એક કર્ષ લઈ કલ્ક કરાવો. એ કલ્ક ત્રેત્રીશ કર્ષ, ઘી એક પ્રસ્થ, અને પાણી ચાર પ્રસ્થ લઇ એ ત્રણે પદાર્થોને

એકત્ર કરી, ઘી બાકી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળીને ગાળી લેવું, આ ઘી વિસર્પ, વિસ્ફોટક, કૃમિ વીકારો અને વ્રણ રોગ મટાડે છે. વિષદોષ મટાડે છે. શા.

**ચાંગેરીઘૃત**—લીંડીપીપર, પીપરીમુળના ગંઠોડા, ચિત્રો, ગજપીંપર, ગોખરૂ, સુંઠ, ધાણા, કાળીપાટ, બીલી, અને બોડીઅજમોદ એ દશે ઔષધો એક એક પલ લઇને કલ્ક કરવો, એ કલ્ક દશ પલ, ઘી ચોસઠ પલ, ખાટી ભાજીનો રસ, દહીં અને પાણી એ ત્રણે પદાર્થો બસોછપન પલ લઇ એ પાંચે પદાર્થોને એકત્ર કરીને ધીમી ધીમી આંચે ઘી બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને ગળી લેવું. આ ઘીને ચાંગેરીઘૃત કહે છે. આ ઘૃતથી કફ, વાત, ગ્રહણી, અર્શ, ગુદભ્રંશ, મુત્રકચ્છ અને પ્રવાહિકા રોગ મટે છે. (શા.)

**જાત્યાદિઘૃત** જાઈ, લીંબડો, પટોલ, [ કડવાં પરવર ] ત્રણેનાં પાંદડાં, હળદર, દારૂહળદર, કડુ, મજીઠ, જેઠીમદ, મીણ, કરંજનાં બી, વાળો, કપુરી મધુરી, અને મોરથુથુ એ તેર ઔષધો સરખે વજને લઈ તેનો કલ્ક કરી એ કલ્ક એક ભાગ અને ઘી ચાર ભાગ લઇ બંનેને તાંબાના વાસણમાં નાંખી એકરસ કરી અગ્નિપર તપાવવાં આ ઘીના લેપનથી, સૂક્ષ્મ નાડીવ્રણો તથા મર્મસ્થાનમાં રહેલાં, પરૂ વહેનારાં ભયંકર દેખાવનાં અને વેદનાવાળાં વ્રણો પણ મટે છે.

**ત્રીફલાઘૃત**—હરડે, બેહેડાં, આંબળાં દરેકનો રસ, તે લીલાં ન મળે તો સુકાં લઇ દરેકનો ઉકાળો તોલા ૬૪, તૈયાર રાખવાં, પછી હરડે બેહેડાં, આંબળાં, પીંપર, દ્રાક્ષ, સુખડ, સીંધાલુણ. ચિત્રકમુળ, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી તે બેના બદલે આસંધ બેવડા વજને, જેઠીમદ, મરી, સુંઠ, સાકર, સફેદ કમળ, કાળાં કમળ, સાટોડી, હળદર, દારૂહળદર, સર્વ વસ્તુ તોલો એકેક લઈ ખાંડી તેનો કલ્ક કરવો. ઉપલા સર્વ રસ, દુધ, ઘી, તથા કલ્ક સર્વને કલઇના તપેલામાં ધીમા તાપથી ઉકાળવું. સર્વ રસ બળીને ઘી બાકી રહે ત્યારે તે ઘીને કપડેથી ગાળી કાઢવું, ઠર્યા પછી તે ઘી લીલા પીળા રંગનું થશે તેને બરણીમાં કે શીશામાં ભરી રાખવું, માત્રા તોલા ૨ થી ૪, આંખના રોગ રતાંધળાપણું, ડોળાની ચેળ, પાણી ગળવું, મોતીયા વિગેરે સર્વ પ્રકારના નેત્ર રોગ મટે છે.

**ફળઘૃત**—હરડે, બેહેડાં, આંબળાં, જેઠીમદ, ઉપલેટ, હળદર, દારૂહળદર, કડુ, વાવડીંગ, પીપર, મોથ, ઇંદ્રવારૂણીનાં મુળ, કાયફળ,

વજ, મેદા, મહામેદા તે એને બદલે બમણી આસંધ, ધોળી ઉપલસર, કાળી ઉપલસરી, ધઉંલા, વરીયાળી, હીંગ, રાસ્ના, સુખડ, રતાંજલી, જાઇનાં ફુલ, વાંસકપુર, કમળ, સાકર, અજમોદ, દાંતીમુળ, આ સર્વ વસ્તુ એકેક તોલો લઇ પાણીમાં વાટી ચટણી કરવી. પછી વાછડાવાળી, એક વર્ણી ગાયનું ઘી તોલા ૬૪, ઘીથી ચારગણું ગાયનું દુધ, અને દુધ જેટલું પાણી એ સર્વ એકઠું ઉકાળી ઘી તૈયાર કરવું. માત્રા તોલા ૨ થી ૪. પુરૂષ તેમજ સ્ત્રીઓને સેવવા યોગ્ય છે. પુરૂષત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. સ્ત્રીઓના વંધ્યા દોષ મટે છે. સંતાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. મરેલાં છોકરાં અવતરે છે તથા જન્મ્યા પછી જીવતાં નથી ત્યારે આ ઘીનું કેટલાક વખત સુધી સેવન કરવાથી સર્વ રોગ મટી જાય છે અને નિરોગી બાળક અવતરે છે. (શા.)

**ફળઘૃત**—( ૨ ) ઘી શેર ૪. શતાવરીનો રસ શેર ૧૬, ગોમુત્ર શેર ૧૬, જીવનીય ગણનાં ઔષધો તોલો ૧ તેનું ઘી સિદ્ધ કરવું. માત્રા તોલા ૨ થી ૪ વંધ્યાદોષ મટે છે. ગુણ ઉપર પ્રમાણે.

**લઘુફળઘૃત**—પીળા તથા કાળા ફુલનો કાંટાશેરીઓ, હરડે, બેઢાં, આંમળાં, ગળો, સાટોડી, અરડુસો, હળદર, દારૂહળદર, રાસ્ના, મેદા, તેને બદલે શતાવરી આ સર્વે ચીજો દરેક ૧ તોલો લઇ તેની ચટણી કરવી, ઘી તોલા ૬૪, ગાયનું દુધ તોલા ૨૫૫, પાણી તોલા ૨૫૬, સર્વને ઉકાળી ઘી બાકી રહે ત્યારે ઘી ગાળી લેવું માત્રા તો. ૩ થી ૪ સ્ત્રીઓના યોનીદોષ જેવા કે શળ પીડા, યોનીદ્વાર મોટું થવું, બહાર નીકળવું, ગર્ભ ધારણ ન થવો ઇત્યાદિ રોગો મટેછે. (શા.)

**પાનીયકલ્યાણઘૃત**—હરડાં, બેઢાં, આંમળાં, હળદર, દારૂહળદર, રેણુકબીજ, ધોળી કપુરી મધુરી, કાળી કપુરી મધુરી, સુગન્ધી સમેરવો, દેવદાર, તગર, મોથ, ઇંદ્રવારીણીનું મુળ, નેપાળાનું મુળ, દાડમ, નાગકેસર, કાળુ કમળ, એલચી, મજીઠ, વાવડીંગ, કઠ, પદ્મક, જાઇનાં ફુલ, સુખડ, તાલીસપત્ર અને ઉભી ભોંયરીંગણી એક એક રૂપિયા ભાર લઇ કલ્ક કરવો એ કલ્ક અઠાવીશ કર્ષ, ઘી એક પ્રસ્થ અને પાણી ચાર પ્રસ્થ લઇ, એકત્ર કરી ઘી બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે ઘીને ગાળી લેવું. આ ઘૃત અપસ્માર, જ્વર, ક્ષય, ઉન્માદ, વાતરક્ત, કાસ, મંદાનળ, પ્રતિશ્યાય, કટીશળ, તૃતિયકજ્વર, ચતુર્થકજ્વર, ઉન્માદ, વાતરક્ત, કાસ, મુત્રકચ્છ, વિસર્પ કન્ડુ, પાંડુ, બે જાતનાં વિષો અને પ્રમેહ રોગો મટે છે, વાંઝણી સ્ત્રીને પુત્ર આપે છે અને ભૂત, યક્ષ તથા રાક્ષસને હરેછે. [શા.]

**બ્રાહ્મીઘૃત**—બ્રાહ્મીનાં પાદડાંનો રસ તોલા ૩૨, ઘી તોલા ૧૬, સુંઠ, મરી, પીંપર, હળદર, નસોતર, દાંતીમૂળ, શંખાવળી, ગરમાળો, વાવડીંગ, દરેક તોલો ૦૧ લઇ ચટણી કરી બ્રાહ્મીના રસ તથા ઘીમાં મેળવવી ઉકાળવું. ઘી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું. માત્રા તોલા ૨-થી ૪. અપસ્માર અને ઉન્માદ મટે છે. યાદશક્તિ વધે છે. શા.

**બીન્દુઘૃત**—ચિત્રો, ધોળા ફુલની શંખાવળીની ભાજી, હરડે, કપીલો, ધોળુ નસોતર, કાળુ નસોતર, વરધારો, ગરમાળાનો ગોળ, નેપાળાનું મૂળ, નેપાળો, કડવા તુરીયાના વેલાનું મૂળ, કુકડવેલાં, ગળો, ગરણીનાં બી, પીળોથોર, પીપરીમૂળના ગંઠોડા, વાવડીંગ, કડુ, દારૂડીનાં મૂળ એ સર્વે એક એક રૂપીઆભાર લઇ તેમનો કલ્ક કરવો. એ કલ્ક ઓગણીશ ભાર, ઘી એક પ્રસ્થ, દાંડલીયા થોરનું દુધ છ પળ, આકડાનું દુધ બે પળ અને પાણી ચાર પ્રસ્થ લઇ પાંચે પદાર્થોને એકત્ર કરી ઘી બાકી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળીને પછી તે ઘીને ગાળી લેવું. આ ઘીથી ગુલ્મ, કુષ્ટ, શૂળ, ઉદાવર્ત, વાત, શોથ, આધ્માન વાત, ભગંદર અને આઠ જાતના ઉદરરોગ મટે છે. વળી ગાયનું દુધ, ઉંટડીનું દુધ, કળથીનો ક્વાથ, અને ઉનું પાણી એ અનુપાનોમાંથી રોગીના રોગને જે અનુપાન યોગ્ય જણાય તે અનુપાનની સાથે આ બિન્દુઘૃતનાં ટીપાં નાંખીને પાવાથી જુલાબ થાય છે. આ ઘૃતનો નાભીપર લેપ કરવાથી રોગીને જુલાબ થાય છે. શા.

**મસુરઘૃત**—મસુર સો પલ લઇ તેમાં એક દ્રોણ પાણી નાંખીને ઉકાળી ચોથો ભાગ બાકી રહે ત્યારે તેને હેઠે ઉતારી ગાળી લઇ તેમાં બીલીનો કલ્ક આઠ પળ તથા ઘી એક પ્રસ્થ નાંખી તે પદાર્થોને એકત્ર કરી ઘી બાકી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળીને પછી તે ઘીને ગાળી લેવું. આ મસૂરઘૃતથી, સર્વાતિસાર, ગ્રહણી, ભિન્નવિટક અને પ્રવાહિકા રોગ મટે છે. શા.

**મહાતીક્તઘૃત**—શાલવણની છાલ, અતિવિષની કળી, ગરમાળાનો ગોળ, કડુ, કાળીપાટ, નાગરમોથ, વાળો, હરડે, બેઢાં, આંમળાં, પટોલ, ખડસલીયો, લીંબડાની છાલ, મજીઠ, લીંડીપીંપર, પદ્મક, કચૂરો, સુખડ, ધમાસો, મહેન્દ્રવારણી, હળદર, દારૂહળદર, ગળો, ધોળી કપુરી મધુરી, કાળી કપુરી મધુરી, મોરવેલ, અરડુસી, શતાવરી, ત્રાયમાણ, ઇન્દ્રજવ, જેઠીમધ, કરીયાતું દરેક એકેક રૂપિઆભાર લઈ તેનો કલ્ક કરી તે કલ્ક ૩૨ રૂપીઆભાર; ઘી એકસો અડાત્રીશ ભાર, આં-

આમળાનો રસ બસોછપન રૂપિઆભાર અને પાણી એકહજાર ને ચોવીશ ભાર એ ચારે પદાર્થો એકત્ર કરી ઘી બાકી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળી ગાળી લેવું. આ મહાતિક્તઘૃત પીવાથી વાતરક્ત, કુષ્ટ, રક્તપીત, રક્તાર્શો, પાંડુ, હૃદરોગ, ગુલ્મ, વિસર્પ, પ્રદર, ગન્ડમાળા, ક્ષુદ્રરોગો અને જ્વર મટે છે. શા.

**વૃષાદીઘૃત**—અરડુસી, લીમ્બડો, ગળો, બેઠીભોંયરીંગણી, કડવાં પરવળ સરખે ભાગે લઈ કવાથ કરી ગાળી લઇ તે કવાથના ઔષધોનો કલ્ક એક ભાગ, ઘી ચાર ભાગ અને ઉપરનો કવાથ સોળ ભાગ મિશ્ર કરી ઘી બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળી લેવું. આ ઘી, વિષમ જ્વર પાંડુ, કુષ્ટ, વિસર્પ, કૃમિ અને અર્શ રોગ મટાડે છે. શા.

**ક્ષીરઘૃત**—પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, સુંઠ, સિંધવ એ ૭ વસ્તુઓ ચાર ચાર તોલા લઇ તેને પાણીમાં વાટી ચટણી કરવી. ગાયનું ઘી તોલા ૬૪, તથા ઘીથી ચારગણું ગાયનું દુધ લઇ તેમાં ચટણી નાંખી ફક્ત ઘી બાકી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળવું, પછી તે ઘી ગાળી લેવું. આ ઘી એકલું અથવા ભોજન સાથે ખાવું. માત્રા તોલા ૨ થી ૪. પેટની બરલ, વિષમ જ્વર, મંદાગ્નિ વિગેરે મટે છે.

---

## પ્રકરણ ૧૩૩ મું.

---

### ઔષધીય તેલો.

ઔષધીનો કલ્ક એક ભાગ, તેલ ચાર ભાગ અને પ્રવાહી પદાર્થ ૧૬ ભાગ લઇ ત્રણેને ઉકાળવાં અને તેની અંદરનો પ્રવાહી પદાર્થ બળી જાય અને તેલ એકલું બાકી રહે તેને ગાળી લેવું તેનું નામ સિદ્ધ તેલ કહેવું. તે ખાવાની માત્રા તો ૧ થી ૪ તોલાની હોય છે.

**અર્ક તેલ**—તલનું તેલ શેર ૧, આકડાનું છીર તો. ૧, હળદર શેર ૦ાા, મનશીલ શેર ૦ાા, આકડાના ક્ષીરમાં હળદર તથા મનશીલ ઘુંટી જરા પાણી નાંખી તેની ચટણી વાટવી. ચટણીને તેલમાં નાંખી તેલ ઉકાળવું પરીપકવ થયે ગાળી લેવું. આ તેલથી ખસ, ખરજવું, ચેળવાળાં ધારાં મટે છે.

**અંગારક તેલ**—મોરવેલ, બોરડીની અથવા પીપળાની લાખ-હળદર, દારૂહળદર, મજીઠ, ઈંદ્રવારૂણી, ઉભી ભોંરીંગણી, બેઠી ભોંરીંગણી, સીંધાલુણ, કઠ, રાસ્ના, બાલછડ, અને શતાવરી એ બારે

ઔષધો તોલા ૧૬ લઇને તેનો કલ્ક કરવો (જરા પાણી નાંખી વાટવું) એ કલ્ક તોલા ૧૬, તલનું તેલ તોલા ૬૪, અને ચોખાનું વાસી ઓસામણ તોલા ૨૫૬ લઇ, ત્રણે મિશ્ર કરી ઉકાળવાં તે ઉકાળીને તેલ ગાળી લેવું. આ અંગારક નામનું તેલ સર્વ પ્રકારના તાવને મટાડે છે.

**કરંજાદી તેલ**—કરંજની છાલ, ચિત્રક મુળ, જાઇનાં પાન, કણેરનાં મુળ, ચારે વસ્તુનો કલ્ક કરવો. કલ્કથી ચાર ઘણું તેલ, તેલથી ચાર ઘણું પાણી સર્વને મંદ તાપથી ઉકાળી તેલ તૈયાર કરવું ઇંદ્રલુપ્ત [માથાની ઉંદરી—ટાલ) મટાડીને વાળ પાછા ઉગાડે છે.

**કરવીરાદી તેલ**—કણેરનાં મુળ, દંતી મુળ, નસોતર, કડવી ઘીસોટીનાં ફળ, તેનો કલ્ક કરી તેનાથી ચાર ગણા તેલમાં મેળવી તેલથી ચાર ઘણું કેળના ક્ષારનું પાણી મેળવી ઉકાળવું. તેલ બાકી રહે એટલે ઉતારી લઇ ગાળી લેવું. તે તેલ જે જગાએ લગાડવામાં આવે ત્યાંથી વાળ જતા રહે છે.

**કાસીસાદી તેલ**—હીરાકસી, લાંગલી, કઠ, સુંઠ, પીંપર, સીંધાલુણ, મનશીલ, કણેરનાં મુળ, વાંવડીંગ, ચિત્રકમુળ, અરડુસી, દાંતી-મુળ, કડવી નહીનાં બી, દારૂડી, હડતાલ, સરખે ભાગે લઈ પાણીમાં વાટી કલ્ક કરવો. તેમાં તેલ તોલા ૬૪, થોરનું દુધ તોલા ૮, આકડાનું દુધ તોલા ૮, તેલથી ચારગણું ગોમુત્ર, આ બધાંને એક કરી મેળવી, ઉકાળી તેલ સિદ્ધ કરવું આ તેલ હરસના મસા ઉપર ચોપડવા માટે ઉત્તમ છે. શા.

**કુષ્ટાદી તેલ**—કઠ, બીલી, લીડીપીંપર, સુંઠ, દ્રાક્ષ; એ પાંચ પાંચ સરખે ભાગે લઇ તેનો કલ્ક એકભાગ, તલનું તેલ ચાર ભાગ, અને પાણી સોલ ભાગ લઇ એ ત્રણે પદાર્થો એકત્ર કરી તેલ બાકી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલનું નસ્ય લેવાથી ક્ષય રોગ નાશ પામે છે. શા

**ગંધકાદિક તેલ**—ધંતુરાનાં ડોડવાં ચીરી તેની અંદર ગંધક, મોરથુથુ, મનશીલ ભરી તેનાપર કપડ માટી કરી સુકાય એટલે તેને અગ્નિમાં પકાવવાં જ્યારે પાકી રહે ત્યારે કપડમાટી ઉખેડી તે ડોડ-વાંને એમને એમ ધુપેલ તેલમાં વાટવાથી તે તેલ તૈયાર થાય છે. તે ચોપડવાથી ચીત્રી, કરોળીઆ તથા તમામ જાતના ત્વકદોષ ચામ-ડીનાં દરદો મટે છે. (આ—ઔ.)

**ગૃહધુમાદિ તેલ**—ઘરમાંના ધુમાડાની મેશ, પીપર, દેવદાર, જવખાર, કરંજની છાલ, સીંધાલુણ, અંઘેડાનાં બી, એ સાત વસ્તુ

સરખે વજને લઇ તેનો કલ્ક કરવો. તે કલ્કથી ચાર ઘણું તલનું તેલ, તેલથી ચાર ઘણું પાણી નાંખી તેલ બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળવું. તેલ સિદ્ધ થયા પછી તેને ગાળી લેવું. તે તેલ નાકના મસાને મટાડે છે. (શા.)

**ચંદનાદિ તેલ**—સુખડ, વાળો, નખલા, કઠ, જેઠીમદ, પથ્થરફુલ, પદ્મક, મજીઠ, ગન્ધોબેરજો, દેવદાર, કપુરકાચલી, એલચી, જબાદ કસ્તુરી, તમાલપત્ર, કાળો, વાળો એકાંગીમુરા, બાલછડ, ચણકબાબ, ધઉંલા, નાગરમોથ, હળદર, દારૂહળદર, ધોળી કપુરી મધુરી, કાળી કપુરી મધુરી, કઠુ, લવીંગ, અગર, ચંદન, કેશર, તજ, રેણુકબીજ અને નિલીકા એ એકત્રીશે ઔષધો સરખે ભાગે લઇ તેનો કલ્ક કરવો. એ કલ્ક એક ભાગ, તલનું તેલ ચાર ભાગ, દહીંની તોર સોળ ભાગ અને અળતો સોળ ભાગ લઇ એ ચારે પદાર્થોને એકત્ર કરી તેલ બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલ. ગ્રહઘ્ન તથા બલવર્દ્ધન છે. વળી રક્તપિત, ક્ષતક્ષીણ, શ્વાસ, કાસરોગ મટાડનારૂ, આયુષ્ય વધારનારૂ અને વશીકરણ કરનારૂ, ક્ષય, અપસ્માર, અને જ્વરરોગ મટાડનારૂં છે.

**જાત્યાદિ તેલ**—જાઇનાં પાન તોલા ૫, કડવો લીંબડો, કરંજ, કડવાં પરવળ એ દરેકનાં પાન તોલા ૨, કરંજનાં બી, જેઠીમદ, મીણ, કોઠું, હળદર, દારૂહળદર, કઠુ, મજીઠ, પદ્મકાષ્ટ, લોદર, હરડે, કમળ, મોરથુથુ, ઉપલસરી, દરેક તોલા ૨, તે સર્વની ચટણી કરવી, તે ચટણીથી ચાર ગણું તેલ, ને તેલથી ચારગણું પાણી નાંખી ઉકાળી તેલ સિદ્ધ કરવું. વ્રણ, કાનનો દુઃખાવો, તથા કાન કે નાકમાંથી નીકળતી રસી મટે છે. કાન કે નાકમાં ટીપાં નાંખવાં.

**ત્રીફળાદિ તેલ**—હરડાં, બેહાં, આંમળાં, કરીવાતુ, હળદર, દારૂહળદર, અને રતાંજલી એ આઠે સરખે ભાગે લઇને તેનો કલ્ક કરવો. એ કલ્ક એક ભાગ, તલનું તેલ ચાર ભાગ, અને પાણી સોળ ભાગ લઇ એ ત્રણે પદાર્થોને એકત્ર કરી, તેલ બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલ ચોપડવાથી અરૂચિ રોગ મટે છે. શા.

**નારાયણ તેલ**—આસન, ખરેટીનાં મુળ, બીલી, પાડળનાં મુળ, ઉભી ભોંરીંગણી, બેઠી ભોંરીંગણી, ગોખરૂ, ખપાટ, લીંબડાની છાલ, અરડુશો, સાટોડીનાં મુળ, નારીવેલ, અને અરણી આ તેર ઔષધો દશ દશ પળ લઇ તેને અધકચરાં કરી તેની અંદર ચાર

દ્રોણ પાણી નાંખી ચોથો ભાગ બાકી રહે ત્યારે તેમને હેઠે ઉતારીને ગાળી લેવાં. પછી તેની અંદર તલનું તેલ એક આઢક, સતાવરીનો સ્વરસ એક આઢક, અને ગાયનું દુધ ચાર આઢક લઈને ત્રણે પ્રવાહી પદાર્થોને નાંખવા. એ ઉપરાંત કઠ, એલચી, સુખડ, મોરવેલ, ઘોડાવજ, બાલછડ, સિંધાલુણ, આસંધ, બલાનાં મુળ, રાસ્ના, વરીયાળી, દેવદાર, સુગંધીસમેરવો, સમેરવો, રાનીમગ, રાની અડદ, અને તગર બબે પલ લઈ તેનો કલ્ક કરી એ કલ્કને ઉપરના પ્રવાહી પદાર્થો સાથે મિશ્ર કરી ધીમે તાપે તેલ બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળી તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલ નસ્ય કર્મમાં, અભ્યંગ કર્મમાં પીવામાં અને બસ્તિકર્મમાં વાપરવું. આ તેલથી પક્ષાઘાત, હનુસ્તંભ, મન્યા સ્તંભ, ગલગ્રહ, કુબ્જત્વ, બાધિરત્વ, ગતિભંગ, કટિગ્રહ, ગાત્રશોષ, કુઇંદ્રિય, નષ્ટ શુક્ર, જ્વર, ક્ષય, અંત્રવૃદ્ધિ, વૃષધ્વંશ, વૃદ્ધિ, દંતરોગ, શિરોગ્રહ, પાર્શ્વશૂળ, પાંગુલ્ય, બુદ્ધિ, હાનીવાત, ગૃધસી વિગેરે તમામ વાતરોગ મટે છે. આ તેલથી વંઝા સ્ત્રીને પુત્ર થાય છે. આ તેલ બધાં વાતરોગોને મટાડે છે. શા.

**નિંબબીજ તેલ**—કડવા લીંબડાનાં બીજને ભાંગરાના રસની ભાવના તથા બીયાની છાલના ક્વાથની ભાવના દેવી. તે બીજમાંથી તેલ કાઢવું. તે તેલ નાકમાં નાંખવામાં આવે તો ધોળા થયેલ વાળ કાળા થાય છે. એટલે વૃદ્ધ હોય તે તરૂણ થાય છે. પથ્ય, દુધ અને ભાત ખાવા આપવાં. શા.

**નીલીકાદી તેલ**—ગળી, કેવડાનો કંદ, ભાંગરો, કાંટાશેરીઓ, ધોળા સાદડનાં ફુલ, બીયાનાં ફુલ, કાળા તલ, તગર, કંદ સહિત કમળફુલ, લોઢાનો ભૂકો, ધઉંલા, દાડમની છાલ, ગળો, હરડાં, બેઢાં, આંબળાં, કમળની નિચેનો કાદવ એ સર્વ એકેક ભાર લઇ તેનો કલ્ક કરી તેથી ચાર ગણું તેલ, હરડાં બેદાં અને આંબળાંનો ક્વાથ બસોબોતેર કર્ષ અને ભાંગરાનો રસ બસોબોતેર કર્ષ લઇ એ ચારે એકત્ર કરી તેલ બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળી તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલ ચોપડવાથી કેશ સ્થિર થાય છે અનેક વખતે ખરી પડતા વાળ કાળા થાય છે. દારૂણ કપાળ રોગ અને ઉપજીહ્વક જીહ્વા રોગ મટે છે. શા.

**નીર્ગુંડી તેલ**—દુધીયા વચ્છનાગના મુળનો કલ્ક એક ભાગ, તલનું તેલ ચાર ભાગ, નગોડનો રસ સોળ ભાગ, પાણી સોળ ભાગ

સર્વ મિશ્ર કરી તેલ બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળી તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલનું નસ્ય આપવાથી જલ્દી ગંડમાળા રોગ મટે છે.

**પાઠાદી તેલ**—કાળીપાટ, હળદર, દારૂહળદર, મોરવેલ, પીપર, તેનો ઉકાળો તથા જાઇનાં પાનનો રસ, તેનાથી ૪ ગણુ તેલ, તેલથી ચાર ગણું પાણી મેળવીને ઉકાળી તેલ તૈયાર કરવું. નાકમાં ટીપાં નાંખવાથી પીનસ રોગ મટે છે. નિ. ર.

**પ્રસારીણી તેલ**—નારીવેલ, સો પલ લઇ તેમાં એક દ્રોણુ પાણી નાંખીને ઉકાળી ચોથો ભાગ બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લઇ તેમાં તેલ, દહીં, કાંજી, એ ત્રણે પદાર્થો પા પા દ્રોણુ નાંખવાં. ગાયનું દુધ એક દ્રોણુ નાંખવું. પછી જેઠીમદ, પીપરીમુળના ગંઠોડા, ચિત્રો, સિંધાલુણ, ઘોડાવજ, નારીવેલ, દેવદાર, રાસ્ના, ગજપીંપર, ભીલામાં, સુવા અને બાલછડ એ બારે ઔષધો તેલનો આઠમો ભાગ લઇ કલ્ક કરી તેને ઉપરના પ્રવાહી પદાર્થોમાં નાંખી તેલ બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તેલ ગાળી લેવું તે તેલ શરીરે ચોળવાથી વાત કફ રોગ, કુબ્જત્વ, પંગુત્વ, ગૃધ્રસીવાત, અર્દિતવાત, હનુસ્તંભવાત માથાનો, વાંસાનો, જાંગોનો અને કેડનું રહી જવું વિગેરે વાતરોગ મટે છે. શા.

**પીન્ડ તેલ**—મજીઠ, કપુરી મધુરી, રાળ, જેઠીમદ અને મીણુ એ પાંચે ઔષધો એક એક પલ લઇ તેમનો કલ્ક કરી એ કલ્કને વીશ પલ એરંડીયા તેલમાં ખદખદાવીને પછી તેનો મલમ કરવો આ પિંડતેલ મલમથી વાતરક્ત રોગ મટે છે. શા.

**બાળબીલ્વાદી તેલ**—કુણાં બીલીફળ, ગોમુત્રમાં વાટી કલ્ક કરવો, ચારગણું તલનું તેલ તેમાં મેળવવું. તેમાં ચારગણું બકરીનું દુધ અને દુધ જેટલું પાણી મેળવી ઉકાળવું. તેલ બાકી રહે ત્યારે, ઉતારી લેવું. આ તેલ કાનમાં નાંખવાથી બહેરાપણું દુર થાય છે. શા.

**ભૃંગરાજ તેલ**—લોઢાનો ભૂકો, હરડાં, બેઢાં, આંમળાં અને કપુરીમધુરી એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઇને તેનો કલ્ક એક ભાગ તલનું તેલ ચારભાગ અને ભાંગરાનો રસ સોળભાગ લઇ ત્રણે પદાર્થો એકત્ર કરી તેલ બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું. તે મસ્તકે ચોળવાથી દારૂણુ કપાળરોગ, કન્ડુવાત, ઇન્દ્રલુપ્તરોગ અને કવખતે ધોળા થયેલા વાળ કાળા થાય છે.

**મરીચાદિતેલ**—મરી, હરતાલ, નસોતર, રતાંજલી, નાગરમોથ,

મનશીલ, બાલછડ, હળદર, દારૂહળદર, દેવદાર, મોથ અને ઇન્દ્રવારણીનાં મૂળ, કડ, આકડાનું દુધ અને ગાયના છાણનો રસ એ પંદરે પદાર્થો એકેક રૂપિઆભાર, તથા શુદ્ધ વછનાગ બે રૂપીઆભાર લઇને સર્વનો કલ્ક કરવો તેમાં સરસીયું તેલ એક પ્રસ્થ, ગોમુત્ર બે પ્રસ્થ અને પાણી બે પ્રસ્થ લઇ એ ત્રણે પદાર્થોની અંદર ઉપરનો કલ્ક મિશ્ર કરી તેલ બાકી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ મરિચાદિ તેલ શરીરે ચોળવાથી સર્વ પ્રકારના કુષ્ટો, પામા, ચિત્રકુષ્ટ, રક્તકુષ્ટ, શ્વેતકુષ્ટ, કંડુ અને કચ્છુ રોગ મટે છે. શા.

**લાક્ષાદી તેલ**—બોરડી અથવા કડાની લાખ તોલા ૨૫૬, પાણી તેનાથી ચોગણું, મંદ અગ્નિથી ઉકાળી: ચતુર્થાંશ પાણી બાકી રાખવું તે ગાળીને તેમાં નીચેની વસ્તુઓ નાંખવી. તલનું તેલ તોલા ૬૪, ગાયના દહીંની છાશ તોલા ૨૫૬, વરીયાળી, આસંધ, હળદર, દેવદાર, કડુ, નાગરમોથ, રાસ્ના એ દરેક તોલા ૧, તેનું ચૂર્ણ કરવું પછી મંદઅગ્નિથી તેલ પકાવવું. આ તેલ શરીરે મર્દન કરવાથી સર્વ વિષમ જ્વર, શ્વાસ, કાસ, સળેખમ, તથા પીઠનું શુળ, વાતપિત્તનો કોપ, વાઈ, ઉન્માદ, ક્ષય, ભૂતબાધા, ખરજ, અંગની દુર્ગંધ, વિગેરે દરદો મટે છે. ગર્ભીણી સ્ત્રી આ તેલ નિત્ય શરીરે ચોળે તો ગર્ભ પુષ્ટ થાય.

**વજાદિ તેલ**—ઘોડાવજ, કપુરકાચલી, હળદર, દારૂહળદર, મુંડ હરડે, અતિવિષની કળી, મોથ અને ઇંદ્રિજવ દરેક ચારચાર રૂપીઆભાર લઇ કલ્ક કરવો એ કલ્ક સોપલ તથા પાણી ચાર દ્રોણ નાંખી ઉકાળી ચોથો ભાગ રહે ત્યારે ગાળી લઇ તેમાં સરસીનું તેલ સોળસો રૂપીઆભાર તથા કુંવાડીયાના પાનનો રસ સોલસો પલ નાંખી ધીમે તાપે તેલ બાકી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળી ગાળી લેવું. પછી તેમાં સીન્દુર નાંખી ઘુંટવું. આ તેલથી ગન્ડમાલા રોગ મટે છે.

**વજ્ર તેલ**—ડાંડલીઆ થોરનું દુધ, આકડાનું દુધ, ધંતુરાનો રસ, ચિત્રાના મુળનો રસ, અથવા ઉકાળો, ભેંસના છાણનો રસ, સર્વે સરખાં લઇ પકાવવું. આ તૈયાર થએલ દર ચોસઠ તોલા ભાર તેલમાં નિચેનું ચૂર્ણ મેળવવું.

ગંધક, ચિત્રક, મનશીળ, હરતાળ, વાવડીંગ, અતિવિષ, વછનાગ, કડવી ડોડી, ઉપલેટ, વજ, જટામાંસી, ત્રિકટુ, દારૂહળદર, જેઠીમદ, સાજીખાર, જીરૂ, દેવદાર આ પ્રમાણે મેળવણી કરી પછી તે તેલ ચોળવાથી ચામડીના સર્વ વિકારો મટે છે. (શા.)

વારૂણ્યાદિ તેલ ઇન્દ્રવાણીના વેલાની ઉત્તરદિશાનું મુળ લાવી કલ્ક કરી તેમાં તલનું તેલ બાર પળ અને પાણી અડતાળીસ પળ લઇ એ ત્રણે પદાર્થોને એકત્ર કરી તેલ બાકી રહે ત્યાં સુધી ક્ષણવાર અગ્નિ પર ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલ ત્રણ નિષ્ક ભાતની સાથે ખાવાથી હસ્તકમ્પ, શિરકમ્પ અને શિરકમ્પામન્ય, રોગ મટે છે. શા.

**વ્યાઘ્રાદિ તેલ**—એડી ભોરીંગણી, નેપાળાનાં મૂળ, ઘોડાવજ, સરગવાની છાલ, તુલસીનાં પાન, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર અને સિંધાલુણ એ નવે ઔષધો સરખે ભાગે લઇને કલ્ક કરી એ કલ્ક એક ભાગ, તલનું તેલ ચાર ભાગ અને પાણી સોળ ભાગ લઇ ત્રણે પદાર્થોને એકત્ર કરી તેલ બાકી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળીને ગાળી લેવું. આ તેલ સુંઘવાથી પુતિનાસા રોગ મટે છે.

**શિગ્ર્વાર્દક તેલ**—આદુનો રસ તોલા ૧૦, સરગવાની છાલનો રસ કે ઉકાળો તોલા ૧૦, બકરીનું દુધ તોલા ૧૦, તથા તેલ તોલા ૧૦ ઉકાળીને તેલ સિદ્ધ કરવું. વાયુ મટે. વૈ—શા.

**શતાવરી તેલ**—શતાવરી, ખરેટીનાં મૂળ, સુગન્ધી સમેરવાનાં મૂળ, એરંડાનાં મૂળ, આખસંન્ધ, ગોખરૂ, બીલીનાં મૂળ, કાંસડો અને કાંટાશેરીઓ દરેક ૭ ૭ રૂપીઆભાર લઇ કલ્ક કરી તેમાં ૨૫૪ રૂપિઆભાર પાણી નાંખી ચોથો ભાગ બાકી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળી તે પાણીને ગાળી લેવું પછી તેમાં તલનું તેલ, ગાયનું દુધ, શતાવરીનો સ્વરસ અને પાણી દરેક એકેક પ્રસ્થ નાંખવા. તેમજ શતાવરી, દેવદાર, બાલછડ, તગર, સુખડ, સૂવા, ખરેટીનાં મૂળ, કઠ, એલચી, પથ્થરફુલ, કમળ, વારાહીકંદ, શતાવરી, જેઠીમધ, આસંન, વિદારીકન્દ, દરેક એકેક રૂપિઆભાર લઇ કલ્ક કરવો તેને ઉપરના પ્રવાહી, પદાર્થોમાં નાંખી ગાયના છાણાંના અગ્નિથી તેલ બાકી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળવાં પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલ પુરૂષ શરીરે ચોળે તો તેને નિત્ય સ્ત્રી સંગ કરવાનું સામર્થ્ય આવે, સ્ત્રી ચોળે તો તેને છોકરાં થાય છે. વળી આ તેલથી યોનીશૂળ, અંગશૂળ, માથાના સણકા, કમળો, પાંડુ, વિષદોષ, ગૃધ્રસી વા, બરોળ, વાતરક્ત, રક્તપ્રદર, રક્તપિત, આમવાત, આર્દિતવાત વિગેરે રોગ મટે છે. શા.

**ષડબિંદુ**—એરંડુમૂળ, તગર, શતાવરી, હરડે અથવા મીઠી ખરખોડી (ડોડી), રાસ્ના, સૈંધવ, ભાંગરો, વાવડીંગ, જેઠીમદ, સુંઠ કાળા તલનું તેલ, તલથી મિશ્રીત કરેલું બકરીનું દુધ, એ સર્વેને ચાર ગણા ભાંગરાના રસમાં પકાવવાથી, 'ષડબીંદુ તેલ' બને છે તે

માથાનાં તમામ દરદો મટાડે છે. દાંત મજબુત કરે છે. નેત્રની શક્તિ વધારે છે.

**હીંગ્વાદિ તેલ**—હીંગ, તુંબરૂ, અને સુંઠ એ ત્રણે ઔષધો સરખે ભાગે લઇ કલ્ક કરી ચાર ભાગ સરસીયું તેલ અને સોળ ભાગ પાણી લઇ એકત્ર કરી તેલ બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળી ગાળી લેવું તે તેલ કાનમાં રેડવાથી કર્ણશૂળ મટે છે. શા.

**ક્ષારતેલ**—કુણા મૂળાનો ક્ષાર, જવખાર, (પંચલુણ, સીંધાલુણ, સંચળ, બીડલુણ, સમુદ્રલુણ, કાચલવણ,) હીંગ, સરગવાની છાલ, સુંઠ, દેવદાર, વજ, કઠ, સુવા, રસવંતી, પીંપરીમૂળ, મોથ, એ સર્વે વસ્તુ દરેક તોલા ૪ લઇ તેનો કલ્ક કરવો. તલનું તેલ તોલા ૬૪, કેળનો રસ, બીજોરાનો રસ તથા મધુસુકત ( કાગદી લીંબુનો રસ તો. ૬૪, મધ તોલા ૧૬, પીંપરનું ચુર્ણ તોલા ૪ એ ત્રણેને એક માટલામાં નાંખી મોં કપડમાટીથી બંધ કરી એક માસ સુધી અનાજના ઢગલામાં રાખવું તેથી મધુસુક્ત તૈયાર થાય છે. ) એ દરેક તો. ૨૫૬, તેનું તેલ સિદ્ધ કરવું, કાનનું પરૂ, કાનનો અવાજ, કાનનું શૂળ, બેહરાપણું, કાનના જીવડા વિગેરે કાનના રોગ તથા મોંના રોગ મટે છે. શા.

## પ્રકરણ ૧૩૪ મું.

### લેપ.

**અસ્થિસંધાનક લેપ**--ગુજર ભા. ૯, જવખાર ભા. ૧, શંક્રિાતરીઓ એળીઓ, ભા. ૧૫, ફટકડી ભાર ૮, મેદાલકડી ભાર ૪ ઇસસ–શેસગુંદર ભાર ૭, આંબા હળદર ભાર ૭ રેવંચીનો શીરો ભા. ૧૨. આ સર્વ ચીજો બારીક ખાંડી પાણીમાં વાટી લેપ કરી ઉપર ૩ દાબવાથી મુંઢમાર, પછાડ, વિગેરે કારણોથી લોહીનો જમાવ થયો હોય તે વેરાઈ જાય છે. કચરાયેલા તથા ભાગી ગયેલાં હાડકાંપર કેટલાક દિવસ સુધી લગાડવાથી સારૂ થાય છે, અને સોજો મટે છે.

**આંજણીનો લેપ**—રસવંતી, સુંઠ, મરી, પીંપર, સરખે ભાગે લઇ પાણીમાં વાટીને ગોળી કરવી. તે ગોળી પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો જેથી આંજણી મટશે. શા.

**ઇંદ્રલુપ્ત લેપ**—પટોલ પત્રનો રસ ત્રણ દિવસ ચોપડવો. ભોરીંગણીનો રસ મદમાં મેળવી ચોપડવો. ચણોઠીનાં મુળ તથા ચણોઠી

વાટી મધ મેળવી લેપ કરવો. જેથી ઉંદરી અને ટાલ મટી જશે અને વાળ ઉગશે. શા.

**વાળ વધારવાનો લેપ**—ગોખરૂ, તલના વૃક્ષનાં ફુલ, બંનેને વાટી મધ તથા ઘી મેળવી માથા ઉપર લેપ કરવો. ચાર પગવાળાં પશુ-બકરાં, ઘેટાં, હરણ વિગેરેનાં ચામડાં, વાળ, નખ, શીંગડાં, હાડકાં વિગેરેની રાખ કરી તલના તેલમાં કાલવી લેપ કરવો. હાથી દાંત બાળીને તેની રાખ તથા રસવંતી બકરીના દુધમાં વાટી લેપ કરવાથી જે જગાના વાળ ગયા હોય તે જગામાં ફરી વાળ ઉગે છે.

**કૃમિઘ્ન લેપ**—કરંજ, કડવો લીમડો, નગોડ, સર્વનાં પાન વાટી જીવડા પડેલા ઘારામાં ભરવાથી જીવડા મરે છે. હીંગ ને કડવા લીંબડાનાં પાન વાટીને લેપ કરવો. લસણ વાટીને લેપ કરવો.

**કુષ્ટહર લેપ**—હરડે, કરંજ બી, સરસવ, હળદર, ચણોઠી, સિંધાલુણ, વાવડીંગ, સર્વે સરખે ભાગે લઇ પાણીમાં વાટી લેપ કરવો જેથી સર્વ જાતના કુષ્ટ રોગ મટે છે. ( ગો. ર. )

પારા ને ગંધકની કજ્જલી કરી તેને સરસીયું તેલ અને ભાંગરાના રસમાં મેળવીને લેપ કરવાથી સર્વ જાતના ચામડીના દરદો મટે છે. ( ગો. ર. )

પીળી જાઈ, હીરાકસી, વાવડીંગ, મનશીલ, ગોરોચન અને સીંધાલુણ, છએ ઔષધોને સરખે ભાગે લઇ ગોમુત્રમાં વાટી લેપ કરવાથી શ્વીત્રકુષ્ટ મટે છે.

**ખસનો લેપ**—દારૂડી, વાવડીંગ, હીંગળો, ગંધક, કુંવાડીયાનાં બી, કઠ, સીંદુર, સરખે ભાગે લઇ તેનું ચુર્ણ કરી ધંતુરાના રસમાં એકેક દિવસ મર્દન કરી લેપ તૈયાર કરવો. તેલ, ગંધક, પારો લઈ, પારા અને ગંધકની કજ્જલી કરીને ધંતુરાના રસમાં તે ત્રણેને પકાવી તેલ તૈયાર કરવું. ખસ, ખરજવુ, દાદર, વીયા ફાટવા વિગેરે મટે છે. વૈ. જી.

**ગંડમાળાનો લેપ**—ભીલામાં, હીરાકસી, ચીત્રકમુળ, દાંતીમુળ, તેનું બારીક ચુર્ણ કરીને ગોળ તથા થોરના અને આકડાના દુધમાં કાલવીને લેપ કરવો. જેથી ગંડમાળ એટલે ગળા ઉપરની ગાંઠો મટે છે. વૈ. જી.

**ચાંદિનો લેપ**—રસવંતી, સરસવ, હરડે તેનું બારીક ચુર્ણ મધ સાથે મેળવી ચોપડવાથી સર્વ જાતની ચાંદી મટે છે. (શા)

**ચિત્રિનો લેપ**—રતાંજલી, મજીઠ, લોદર, કઠ, ઘઉંલા, વડની કુંપળો તથા મસુરની દાળ સરખે ભાગે લઇ પાણીમાં વાટી ચીત્રી ઉપર લેપ કરવો. (૨) ધોળા ઘોડાની નખની રાખ માખણમાં મેળવી લેપ કરવો. (૩) અર્જુન વૃક્ષ કે સાદડાની છાલ તથા મજીઠને મધમાં વાટી લેપ કરવો. જેથી ચિત્રી મટશે.

**તારૂણ્ય પીટીકાનો લેપ**—લોદર, ધાણા, તથા વજ સરખે ભાગે વાટી મોં ઉપર લેપ કરવો. (૧) બીજોરાનાં મુળ, મનશીલ, ઘી તથા છાણનો રસ તેનો લેપ મોં ઉપર ચોપડવાથી ફોડલીઓ, ચીત્રી તથા કાળાશ દુર થઈ કાંતી વધે છે. (૩) ગોરાચન તથા મરી પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. (૪) વડનાં પાકેલાં પાન, જાઇનાં પાન, રતાંજલી, કઠ, હળદળર, લોદર તેનો મોં ઉપર લેપ કરવો. (૫) ધોળા સરસવ, વજ, લોદર તથા સીધાલુણ તેનો પાણીમાં વાટી લેપ કરવો જેથી જુવાનીના ખીલ, ચીત્રી તથા કાળાશ દુર થાય છે.

**દશાંગલેપ**—સરસડાની છાલ, જેઠીમધ, તગર, રતાંજલી, જટામાંસી, લોદર, દારૂહળદર, કઠ, વાળો તથા એલચી દશ વસ્તુનું સમાન વજને ચૂર્ણ કરી તેમાં જરા ઘીનું મોવણ નાંખી તેને ઠંડા પાણીમાં કે ગુલાબજળમાં ઘુંટવું પછી તે લેપ ચોપડવાથી તમામ પ્રકારનાં ગરમીનાં ગડગુમડ, સોજો, દાહ, રતવા, ઉંદર તથા બીજા ઝેરી-ડંખનો સોજો, અને વનસ્પતિના ઝેરનો સોજો મટે છે. શા.

**દોષઘ્ન લેપ**—સરગવાના મૂળની છાલ, સુંઠ, સરસવ, સાટોડીનાંમૂળ, તથા દેવદાર સરખે ભાગે લઇ ચુર્ણ કરવું. ખાટી છાસમાં કે છાસની પરાસ ( ઉપરની તોર ) માં વાટીને જાડો લેપ કરવાથી વાયુ તથા કફનો સોજો અને ગાંઠો મટશે. શા.

**દાહ માટે લેપ**—સુખડ, કપુર તથા વાળો તેનો લેપ શરીરે કરવો. હજાર વાર ઠંડા પાણીથી ધોયેલ ઘી શરીરે ચોળવું. વૈ—જી.

**ધોળાકોઢનો લેપ**—કાળીજીરી ભાગ ૪, હરતાલ ભા ૧, ત્રિફળા ભા. ૧, પાંચેને ગોમુત્રમાં વાટી લેપ કરવો. પીળાં ફુલવાળી કણેર, હીરાકસી, વાવડીંગ, મનશીલ, ગોરોચના, સીંધાલુણ ગોમુત્રમાં વાટી લેપ કરવો. ધોળા કોઢ તથા ચિત્રી મટે છે.

**નેત્રરોગનો લેપ**—હરડે, સીંધાલુણ, સોનાગેરૂ, રસવંતી સર્વે સરખે ભાગે લઈ પાણીમાં વાટી ડોળાની બહારના ભાગમાં લેપ કરવો. સર્વ જાતના નેત્રરોગ મટે છે.

**રતવાનો લેપ**—સોનાગેરૂ, રસવંતી, મજીઠ, જેઠીમધ, વાળો

રતાંજલી, પદ્મક, ખાંડીને બારીક વાટી લેપ કરવો જેથી રતવા, ફખવા, ગરમીના સોજા, દાહ મટે છે.

**વધરાવળનો લેપ**—જીરૂ, પલાંશી, કઠ, એરંડમુળ, બોરડીની છાલ સરખે ભાગે લઈ કાંજીમાં વાટી લેપ કરવાથી અંડવૃદ્ધિ મટે છે.

**વાળ કાળા કરવાનો લેપ**—ઈંદ્રવરણનાં બીનું તેલ કઢાવીને, ધોળાવાળ ઉપર નિત્ય ચોપડવું ( ૨ ) લોઢાનું ચુર્ણ, ત્રિફળાં, ભાંગરો, કાળીપાટ તે ૭ વસ્તુને શેરડીના રસમાં નાંખીને એક માસ રહેવા દેવી પછી તેનો લેપ કરવો. (૩) આંબળાં, હરડાં, બેઢાં, આંબાની ગોટલીયો મગજ, અને લોઢાનું ચૂર્ણ તોલો ૧, તે સર્વને લોઢાની કઢાઇમાં ખુબ ઘુંટીને એક રાત રહેવા દેવું: બીજે દિવસે ધોળા વાળ ઉપર લેપ કરવો (૫) ત્રિફળાં, ગળીનાં પાન, લોઢાનું ચુર્ણ ભાંગરો સરખે ભાગે બકરીના મુત્રમાં વાટી લેપ કરવો,

**વિષઘ્ન લેપ**--અજાદુગ્ધ તેલ—લેપ, બકરીના દુધમાં તલ વાટીને તેમાં માખણ મેળવી લેપ કરવો જેથી ભીલામાં ફુટયાં હોય તો તેનું ઝેર સમે છે. અને સોજા મટે છે, (શા)

**શીળસનો લેપ**—ધોળા સરસવ, હળદર, ઉપલેટ, કુંવડીયાનાં બી, અને તેલ, સરખે ભાગે લઈ બારીક ચુર્ણ કરીને સરસીયા તેલમાં કાલવી લેપ કરવો. પીત્તને લીધે શરીર ઉપર શીળસ ઢામડાં ઉપડે છે. તે મટે છે. (શા.)

# પ્રકરણ ૧૩૫ મું.

## અંજન.

**અંજન**—હરડે, બેઢાં, આંબળાં. સુંઠ, મરી, પીંપર, સીંધવ, રસવંતી, જેઠીમધ, મોરથુથુ, ધોળાં કમળ, વાવડીંગ, લોદર, તામ્રભષ્મ એ ચૌદ ચીજોનું બારીક ચૂર્ણ કરીને વરસાદના પાણીમાં વાટીને વાટો કરવી; તે સ્ત્રીના ધાવણમાં ઘસીને આંજવાથી આંખની ઝાંખ તથા પડળ મટે છે, ફુલ્લી મટે છે, કેસુડાંના રસમાં ઘસીને આંજવાથી આંખનાં ફુલ તથા રતાશ વીગેરે મટે છે. લોદરનું પાણી કરીને તેમાં ઘસીને આંજવાથી શરૂઆતનો તીમીર રોગ મટે છે.

**કતકાંજન**—નીર્મળીનાં બી, શંખ, સીંધાલુણ, સુંઠ, મરી પીંપર, સાકર, સમુદ્રફીણ, રસવંતી, મધ, વાવડીંગ, તથા મનશીલ સર્વ સરખે

ભાગે લઈ સ્ત્રીના ધાવણમાં કે બકરીના દુધમાં ઘુંટીને અંજન કરવાથી તીમીર, ઝાંખ, પડળ, મોતીઆ, પાંપણનો રોગ, ફુલ, ચેળ અને પરૂ વિગેરે આંખના રોગ મટે છે.

**કરંજબીજ વર્તી**—કરંજનાં બીનું બારીક ચૂર્ણ કરી તેને કેસુડાંના રસની ઘણી ભાવનાઓ આપી ખલમાં ઘુંટી તેની જવના દાણા જેવડી ગોળીઓ લાંબી વાળવી તેમાંથી સહેજ પાણીની અંદર ઘસી આંખમાં આંજવાથી શુક્ર રોગ મટી જાય છે, શા.

**કૃષ્ણાદિ અંજન**—પીંપર, હરડે, બેઢાં, આંબળાં, લાખ, લોદર તથા સીંધાલુણ સરખે ભાગે લઇ ભાંગરાના રસમાં ઘુંટીને ગોળી કરવી પાણીમાં તે ઘસીને અંજન કરવાથી પાંપણનો રોગ, તિમીર, મોતીયા, ચેળ, ફુલું વિગેરે આંખના રોગ મટે છે.

**કૃષ્ણાંજન**—પીંપરને બકરાંની લીંડીઓમાં પકાવીને તથા બકરાંની લીંડીઓના રસમાં વાટીને અંજન કરવાથી રતાંધળાપણું મટે છે. ભા. પ્ર.

**કૃષ્ણસર્પ વસાદિ રસક્રિયા**—કાળા સર્પની માંસસ્નેહ (ચરબી) શંખ, કતકફળ અને સુરમો એ ચારે ખલમાં ઘુંટી આંખમાં આંજવાથી આંધળો માણસ દેખાતો થાય છે. શા.

**ખર્પરવટી**—શુદ્ધ ખાપરીઉં, સોધાલુણ, ફુલ, વેલ, મોરથુથુ, ફુલાવેલ ટંકણખાર, સુંઠ, મરી અને પીંપર એ બધી ચીજો સરખે ભાગે લઇ તેનું બારીક ચૂર્ણ કરી લીંબુના રસમાં ઘુંટી ગોળી કરવી. તેને છાયામાં સુકવી પાણી સાથે ઘસી અંજન કરવાથી સર્વે જાતના આંખના રોગ મટે છે. (આ. બિ.)

**ખર્પરાંજન**—શુદ્ધ ખાપરીઆને પાણી સાથે ખુબ ખરલ કરવો. જેથી ખાપરીયું પાણી સાથે મળી જશે. અને કેટલોક કુચાવાળો ભાગ નીચે બેસી જશે. પછી ઉપરનું ચોખું પાણી નિતારી લઇ કુચો ફેંકી દેવો. પછી એ પાણીને ત્રાંબાના વાસણમાં ઉકાળતાં જે નિચે રહે તેને ત્રીફળાંના ક્વાથની ત્રણ ભાવના આપવી. સુકાય ત્યારે તે ચૂર્ણથી દશમો ભાગ તેમાં કપુર મેળવવું. આંખના દરદો માટે આ ઉત્તમ ઉપાય છે. ( આ. ઔ. )

**ગુડુચીસ્વરસાદિવટિ**—ગળોનો રસ એક રૂપીઆભાર, મદ એકમાષાભાર, સિન્ધાલુણ એક માષાભાર એ ત્રણે ખલમાં નાંખી ઘુંટીને આંખમાં આજવાથી તીમીર, પડળ, કાચ, ધોળા ડોળાપરના રોગ, કાળા ડોળાપરના રોગો, ખીલ વિગેરે આંખના રોગો મટે છે. શા.

**ચંદ્રોદયાવર્તી**—હરડે, વજ, કઠ, પીંપર, મરી, બેઢાંનો ગર્ભ, શંખનીનાભી, મનશીલ, એ સર્વે સરખે ભાગે લઈ બકરીના દુધમાં વાટી લાંબી ગોળીઓ કરવી.—આ ગોળી આંખમાં આંજવાથી ત્રણ વર્ષના ફુલાંને મટાડે છે. સર્વ પ્રકારની માંસની વૃદ્ધિ, રતાંધળાપણું વીગેરે દરદો મટાડે છે. ભા. પ્ર.

**જાતિ પુષ્પાદિવર્તી**—જાઇનાં ફુલ, પ્રવાળ, મરી, કડુ ઘોડાવજ, સીંધાલુણ એ છએ રસ સરખે ભાગે લઇ બકરીના મૂત્રમાં ઘુંટી આંખમાં આંજવાથી તન્દ્રારોગ મટે છે. શા.

**જયપાળ મજાંજન**—નેપાળાનાં બીની અંદરનો ગર્ભ લઇને તેને લીંબુના રસની એકવીસ ભાવના દેવી પછી સારી પેઠે ઘુંટી જવના દાણા જેવડી વાટો બનાવી લાળમાં ઘસીને આંજવાથી સાપનું ઝેર ઉતરી જઇ માણસ જીવતો રહે છે. શા.

**તુત્થાંજન**—મોરથુથુ, સોનામુખી, સીંધાલુણ, સાકર, શંખ, મનશીલ સોનાગેરૂ, સમુદ્રફીણ, તથા મરી સરખે ભાગે લઇ બારીક ચૂર્ણ કરી મદમાં ઘુંટી આંખમાં આંજવાથી પાંપણના સર્વ રોગ ખીલ, ઝાંખ, મોતીઆ અને ફુલું મટે છે.

**દંતવર્તી**—હાથી, કુક્કર, ઉંટ, બળદ, ઘોડો, બકરો, અને ગધેડો એ સાત જાતના દાંતો, શંખ, મોતી અને સમુદ્રફીણ દશે સરખે ભાગે લઈ બારીક ચૂર્ણ કરીને તેને પાણીમાં ઘુંટીને જવના દાણા જેવી વાટો બનાવવી તેનું નામ દંતવર્તિ. તેને પાણીમાં ઘસી આંખમાં આંજવાથી આંખના શુક્રો ઝરી જાય છે.

**દક્ષાંત્વકાદિ લેખાંજન**—કુકડાનાં ઈંડાંપરની છાલ, મનશીલ, ધોળો કાચ, શંખ, સુખડ, અને સોનાગેરૂ સરખે ભાગે લઈ બારીક વાટી લુગડાથી ચાળી આંખમાં આંજવાથી ફુલું અને ચર્મ આદિ રોગો મટે છે. શા.

**નયનશાણાંજન**—પીંપર, સીંધાલુણ, મરી, રસવંતી, સુરમો, સમુદ્રફીણ, સાકર, ધોળી સાટોડી, હળદર, રતાંજળી, જેઠીમદ હરડે, મનશીલ, લીંબડાંનાં પાન, લોદર, ફટકડી, શંખનાભી, ભીમસેની કપુર તે સર્વે સરખે ભાગે લઇને ચુર્ણ કરીને જાડા લુગડાથી ચાળી, તેમાં મદ મેળવી લોઢાના વાસણ ઉપર રાખી ત્રાંબાની વાટકીથી ઘુંટવું. આ અંજન આંજવાથી તિમીર, પડળ તથા ફુલું મટે છે. (ભા. પ્ર.)

**નિલોત્પલાદિવર્ત્તી**—કાળુકમળ, શરગવાનાંબી, અને નાગ-કેસર સરખે ભાગે લઇ પાણીમાં ઘુંટી જવના દાણા જેવી વાટો બનાવી

તેને પાણીમાં ઘસી આંખમાં આંજવાથી અતિ તંન્દ્રારોગ મટે છે. શા.

**પલાશાંજન**—રતાંજળી ભાગ ૧, સાંધવ ભાગ ૨, હરડે ભાગ ૩, ખાખરાનો ગુંદ ભાગ ૪, તેને બારીક વાટી ચુર્ણ કરવું. તે આંખમાં આંજવાથી આંખના કાળા ભાગપરનાં ફુલ મટે છે. આ. ઔ.

**પુષ્પહરીવર્તી**—કરંજનાં બી ને કેસુડાંના રસની ઘણી ભાવના આપીને તેની વાટ બનાવી સુકવી તૈયાર રાખવી તે આંખમાં આંજવાથી આંખનાં ફુલ મટે છે.

**પુનર્નવા અંજન**—સાટોડીના મૂળને દુધની અંદર ઘસીને આંજવાથી કન્ડુ રોગ મટે છે, મદની અંદર ઘસીને આંજવાથી નેત્રશ્રાવ મટે છે, ઘીની અંદર ઘસીને આંજવાથી તિમિર રોગ મટેછે. શા.

**પાણી તલ સ્પર્શ પ્રયોગ**—મનુષ્યે જમી હાથ ધોયા પછી તે ભીના હાથની તળીને બીજા હાથ સાથે ઘસી તે હાથ આંખોપર ફેરવવાથી નેત્રના સાધારણ રોગ તથા તિમિરાદિ રોગો મટે છે. શા.

**રતનજોતની સળી**—મોરથુથુ ભાગ ૨, ફટકડી ભાગ ૧, સુરોખાર ભાગ ૧, એ ત્રણે ચીજને ભેગી કરી તાપ આપવો તેથી એકરસ થઇ જશે. તેમાં $\frac{૧}{૫૦}$ મા ભાગનું કપુર મેળવવું અને તેની સળીઓ કરવી તે દરરોજ બે ત્રણ વખત પાંપણ ઉથલાવી આંજવાથી આંખનાં ખીલ, અત્યાશ્રુ, ફુલુ, આંખ દુખવી વિગેરે આંખનાં દરદો મટે છે.

**રોપણીકુસુમિકાવર્તી**—તલનાં ફુલ ૮૦, લીંડીપીંપરના દાણા ૬૦, જાઇનાં ફુલ ૫૨; મરીના દાણા ૧૬, સર્વને પાણીની અંદર ઝીણાં ઘુંટી જવના દાણાના જેવી વાટો બનાવવી તેને પાણીમાં ઘસી આંખે આંજવાથી તિમીર રોગ, ફુલ અને માંસવૃદ્ધિ રોગ મટી જાય છે. શા.

**રસાંજનાદિવટી**—રસવંતી, હળદર, દારૂહળદર, માલતીનાં પાન તથા લીંબડાનાં પાન તે સર્વને ગાયના છાણના રસમાં વાટીને તેની ગોળી કરવી. તે ગોળીમાંથી એકેક વાલ જેટલો પાણીમાં ઘસારો કરીને અંજન કરવું. જેથી રતાંધળાપણું મટે છે. શા.

**રસમૃદુચુર્ણાંજન**—ખાપરીયું ખલમાં નાંખી ઝીણું વાટી એક વાસણમાં પાણી ભરી તેમાં નાંખી હલાવીને ઠરવા દઇ ઉપરનું પાણી નિતારી લઈ તળે જામેલું ચુર્ણ નાંખી દેવું પછી તે પાણીને ઘાટુ થાય ત્યાં સુધી બાળી દેવું. પછી પોપડા થઇ જાય તેને કાઢી ચૂર્ણ કરવું એ ચૂર્ણને હરડાં, બેઢાં અને આંબળાંના કાઢાની ત્રણ સારી ભાવના

આપી તેમાં ચૂર્ણનો દશમો ભાગ કપુર ભેળવીને તેને આંખમાં આંજવાથી નેત્રના સર્વ પ્રકારના દોષો અને સર્વે રોગો મટી જાયછે. શા.

**વટક્ષારાદિ રસ ક્રિયા**—વડના ક્ષીરમાં ભીમસેની કપુર ઘુંટીને તેનું જરા જરા અંજન કરવાથી બે માસનું ફુલું કપાય છે.

**લેખની રસક્રિયા**—મોરથુથુ, સુવર્ણમાક્ષિકનો કટકો, સિંધાલુણ, સાકર, શંખ, મનશીલ, સોનાગેરૂ, સમુદ્રફીણ અને મરી નવે સરખે ભાગે લઇ ખાંડીને તેનું ચૂર્ણ લુગડાંથી ચાળી એ ચાળેલા ચૂર્ણને મદમાં કાલવી આંખમાં આંજવાથી આંખના સર્વ પ્રકારના રોગો મટે છે.

**શીસાની સળી**—શીસાને અગ્નિ ઉપર તપાવી રસ કરીને અનુક્રમે નિચેની વસ્તુઓમાં સાત સાત વાર ડારવું. ૧ ત્રિફળાનો ઉકાળો, ૨ ભાંગરાનો રસ, ૩ સુંઠનો ઉકાળો, ૪ ગોમુત્ર, મદ અને બકરીનું દુધ, પછી તેને ટીપીને અંજન કરવા જેવી સળી બનાવવી ફક્ત આ સળી આંખમાં ફેરવવાથી નેત્ર રોગ મટે છે.

**સ્નેહવર્તી**—આંબળાં, બેઢાં, હરડે તે ત્રણેના ઠળીઆનો મગજ અનુક્રમે ભાગ ૧–૨–૩ તેને પાણીમાં બારીક વાટી લાંબી વાટ કરવી તેમાંથી ચોખાપુર કટકી પાણીમાં વાટી આંજવાથી આંખની અંદરથી પાણી ઝરવાનો રોગ તથા વાતરક્તની પીડા મટે છે. શા.

**સમુદ્રફેનાદિવર્તી**—સમુદ્રફીણ, સિંધાલુણ, શંખ, કુકડાનાં ઈંડાંની ઉપરની છાલ અને સરગવાનાં બી, એ પાંચે સરખે ભાગે લઈ તેનું બારીક ચુર્ણ કરી તે ચુર્ણને ખલમાં ઘુંટી જવના દાણા જેવડી ગોળાકાર વાટ બનાવી સહેજ પાણીની અંદર ઘસી આંખમાં આંજવાથી આંખનાં ફુલ, માંસવૃદ્ધિ, છારી, વિગેરે રોગો શસ્ત્રથી જાણે કાપીને કાઢયાં હોય તેની માફક ઝરી જાય છે. શા.

**સૌવીરાંજન**—સુરમાના પથ્થરને અગ્નિ ઉપર તપાવી તપાવીને ત્રિફળાંના તૈયાર રાખેલા ઉકાળામાં સાતવાર ડારવો. પછી સાતવાર તપાવીને સ્ત્રીના ધાવણમાં અથવા બકરીના દુધમાં ડારવો. પછી તેનું ચુર્ણ કરીને તેનું અંજન કરવાથી આંખના બધા રોગ મટે છે. શા.

**હારિદ્રાદિ ગુટિકાંજન**—હળદર, લીંબડાનાં પાન, પીંપર, મરી, વાવડીંગ, મોથ, સુંઠ, એ સર્વને ગાયના મુત્રમાં વાટી ચણીબોર જેવી ગોળી કરી છાયામાં સુકવવી તેને પાણીમાં ઘસી આંજવાથી પડળ, સીધવમાં આંજવાથી ખરજ, સ્ત્રીના દુધમાં આંજવાથી દુઃખાવો અને બકરીના દુધમાં આંજવાથી નેત્રપ્રકોપ મટે છે. વૃંદ.

# પ્રકરણ ૧૩૬ મું.

## દેશી મલમો.

**પાદદારી મલમ**—રાળ, સીંધાલુણ, ગોળ, મીણ, મદ, અને ગુગળ એને અનુક્રમે તાપ ઉપર મુકી એકરસ થયેથી બીજી વસ્તુઓનું બારીક ચુર્ણ મેળવવું. એ ચોપડવાથી પગમાંના ચીરા, તથા જોડાના કણુને મટાડે છે.

**પાદદારી મલમ**—પારો, જીરૂ, શાહજીરૂ, હળદર, મરી, સીંદુર તથા મનશીલ તેનું બારીક ચુર્ણ કરી ઘી મેળવી–લગાડવાથી ખસ, ખરજવાં, ગડગુમડ તથા માથાનો જંતુવાળો ખોડો–મટે છે.

**ગરમીની ચાંદીનો મલમ**—હીરાદખણ, એલચી, કાથો દરેક તોલો ૧ અને કપુર તોલો ૦ા તેને બારીક ઘીમાં વાટી મલમ કરવો જેથી પરૂવાળાં ગરમીનાં ધારાં મટે છે. (૨) બોદાર તોલા ૫, રાળ તોલા ૫, કપુર તોલા ૨ા, સર્વ લઇ તેમાં ઘી તથા મીણ મેળવી તેનો મલમ કરવો. (૩) બોદાર તોલા ૨૦, રાળ તોલા ૨૦, કપુર તોલા ૧૦, મીણ તોલા ૧૦, ઘી તોલા ૧૦, મીણ તથા ઘીને ધીમા તાપથી ગરમ કરી તેમાં પ્રથમની ત્રણ વસ્તુઓનું બારીક ચુર્ણ કરીને મેળવી દઇ ચાંદાં તેમજ ચેળવાળાં ચાંદાં પર લગાવવાથી મટે છે.

**હરસના મસાનો મલમ**—અફીણ તોલા ૨, માયાનો ભૂકો તોલા ૫, સાદો મલમ તોલાં ૩૦ તેનો મલમ કરવો, જે ચોપડવાથી લોહી તથા બળતરા મટે છે.

# પ્રકરણ ૧૩૭ મું.

## રસાયન પ્રયોગો.

### સાત ધાતુઓ અને તેનું શોધન તથા મારણ.

સોનું, રૂપું, તાંબુ, પીતળ, સીસું, કલાઈ અને પોલાદનું (લોહ) લોઢું–ગજવેલ એ સાત ધાતુઓ જાણવી.

## સોનાનું શોધન.

સોનાનાં પત્રાં કરી તેને અગ્નિમાં તપાવી અને પહેલીવાર તેલમાં બોળવાં અને કાઢવાં એવીજ રીતે તપાવીને ત્રણવાર તેલમાં બોળવાં અને કાઢવાં, અને એવીજ રીતે છાસમાં, કાંજીમાં, ગોમૂત્રમાં, અને કળથીના દરેકના કાઢામાં ત્રણ ત્રણવાર તે પત્રાંને ઉનાં કરીને બોળવાં. આવી રીતે ઉપરની વસ્તુઓમાં ત્રણ ત્રણવાર તપાવીને બોળવાથી સોનાનું શોધન થાય છે.

## રૂપું–પીતળ, તાંબુ કાંસુ–અને લોઢું એ ધાતુઓનું શોધન.

ઉપરની ધાતુઓનું શોધન સોનાનાં પત્રાંને શોધનની જે ઉપર-ક્રિયા બતાવી છે તે પ્રમાણે કરવું.

## સીસાનું શોધન.

શીસાના કટકા કરી તેને એક માટીની કુલડીમાં નાંખી તે કુલડીને અગ્નિપર તપાવીને સીસાનો રસ કરવો અને રસ થાય ત્યારે તે રસને તેલમાં રેડવો ( આ રસ તેલમાં રેડતી વખતે ઉછળીને ઉડી રેડનારને વાગે છે માટે તેલના વાસણના મોં ઉપર ધંટીનું પડ મુકી તે પડના કાંણામાંથી રસ રેડવો અને તે કડછીમાં વેગળે ઝાલી તે કડછીના ચાડામાં પ્રથમ રસ રેડી તે કડછી વતી રસ રેડવો ) આ પ્રમાણે ત્રણવાર રસ ઉનો કરી તેલમાં, ત્રણવાર છાસ, કાંજી, ગોમૂત્ર, કળથી અને આકડાના દુધમાં ત્રણ ત્રણવાર રેડવાથી સીસાનું શોધન થાય છે.

## કલાઈનું તથા જસતનું શોધન.

કલઇનું તથા જસતનું શોધન સીસાના શોધન પ્રમાણે કરવું.

## સાત ઉપ ધાતુઓ અને તેનું શોધન.

સુવર્ણ માક્ષિક–સોનામુખી, મોરથુથુ, અભ્રક–અબરખ, સુરમો મનશીલ, હરતાલ અને ખાપરીયું. એ સાત ઉપ ધાતુઓ છે.

## સુવર્ણ માક્ષિક–સોનામુખીનું શોધન.

સોનામુખી ત્રણ ભાગ અને સિન્ધાલુણ એક ભાગ બંનેને મિશ્રણ કરી ચૂર્ણ કરવું, તેને એક લોઢાની કડાઈમાં નાંખી એ કડાઇને ચૂલાપર મૂકી તળે તાપ કરવો, અને તે ચૂરણમાં બીજોરાનો અગર કાગદી લીંબુનો રસ તે પલળે તેટલો નાંખી તબેથાથી હલાવી કઢાઈ લાલ થાય ત્યારે નિચે ઉતારી તે ચૂર્ણ કરી ગયા પછી બહાર કાઢી લેવું. એટલે સોનામુખીનું શોધન થયું.

## મોરથુથાનું શોધન.

મોરથુથુ બે ભાગ, બીલાડીની વિષ્ટા એક ભાગ, અને હોલાની વિષ્ટા એક ભાગ લઇ ત્રણે મિશ્ર કરી ખરલ કરવાં, તેમાં મોરથુથાનો દશમો ભાગ પાટીઓ ટંકણખાર નાંખી વાટી ગોળો વાળવો. પછી માટીના કોડીઆમાં મૂકી ઉપર બીજું કોડીઉં ઉંધુ ઢાંકી તે બંને કોડીયાંની સાંધપર લુગડુ વીંટી તે પર સુતર વીંટી ભીની માટી ચોપડવી પછી અડાયાનાં છાંણાંનો હલકો અગ્નિ આપવો. એ રીતે પ્રથમ પુટ આપી તે ગોળાને બહાર કાઢી દહીંની અંદર ઘુંટી ફરી ઉપર પ્રમાણે પુટ દેવો, ત્યારપછી તેવીજ રીતે મધની અંદર પુટ દેવાથી તેનું શોધન થાય છે.

## અભ્રક—અબરખનું શોધન.

કાળા અભ્રકને અગ્નિમાં તપાવી દુધમાં બોળવો. પછી તેનાં પત્રાં કરી તે પત્રાંને તાંદળજાની ભાજીના કે લીમ્બુના ખાટા પદાર્થના રસથી આઠ પહોર સુધી પલાળવાથી અભ્રક શુદ્ધ થાય છે.

## કાળા સુરમાનું શોધન.

કાળા સુરમાનું ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણને કાગદી લીમ્બુના રસમાં ડુબાડી અને વાટી એક દિવસ તડકામાં સુકવવું જેથી તે શુદ્ધ થાય છે.

## મનશીલનું શોધન.

મનશીલના કટકા કરી તેવડા લુગડામાં પોટલી બાંધી તે પોટલીને દોલાયંત્રની અંદર બકરીના મૂત્રમાં ત્રણ દિવસ સુધી અગ્નિ આપીને પછી બહાર કાઢી લેવો.

## દોલાયંત્રની વિધિ.

જે પ્રવાહી પદાર્થમાં દવા શોધવાની લખી હોય તે પ્રવાહી પદાર્થને હાંલ્લામાં નાંખી, પછી જે ઔષધનું શોધન કરવાનું હોય તે ઔષધને ત્રેવડા લુગડામાં પોટલી બાંધી ત્યારબાદ માટલા ઉપર એક આડી લાકડી મૂકી તે લાકડીએ તે પોટલી અંદર પ્રવાહી પદાર્થમાં બોળાય તેવી રીતે બાંધવી પછી તે હાંલ્લુ અગ્નિ ઉપર મૂકી જેટલો વખત તે ઔષધને અગ્નિ આપવાનું લખ્યું હોય તેટલો વખત અગ્નિ આપવો તેનું નામ દોલાયંત્ર જાણવું.

## હરતાલનું શોધન.

શુદ્ધ કરેલી પડવાળી હરતાલના કટકાઓને ત્રેવડા લુગડામાં પોટલી બાંધી તેને દોલાયંત્રની અંદર કાંજીમાં એક પહોર સુધી અગ્નિ આપવો, અને તે પ્રમાણે કહોળાના રસમાં, તલના તેલમાં અને ત્રિ-

ફળાના ક્વાથમાં દરેકમાં એકેક પહોર અગ્નિ આપવાથી હરતાલનું શોધન થાય છે.

### ખાપરીયાનું શોધન.

ખાપરીઆના કટકાને, દોલાયંત્રમાં મનુષ્યના મૂત્રમાં રાત દિવસ સાત દિવસ પર્યંત ભીંજવી રાખવું. રોજ નવું નવું મૂત્ર નાંખવું. જેથી ખાપરીયું શુદ્ધ થાય છે.

ગેરૂ, હીરાકસી, ટંકણખાર, કોડી, ફટકડી, શંખ અને બોદાર-કાંકરાનું શોધન કાળા સુરમાના શોધન પ્રમાણે ઉપર પ્રમાણે કરવું.

### શિલાજીતનું શોધન.

પર્વતપરની મોટી શિલાઓ ઓગળીને તે પરથી જે રસ ઝરે છે તે રસને શિલાજીત કહે છે. શીલાજીતને ગાયનું દુધ, ત્રિફળા તથા ભાંગરાનો રસ એ ત્રણેની અંદર એક દિવસ જુદો જુદો તેને સુકાઈ જતાં સુધી ઘુંટવો અને તડકામાં સુકવવો જેથી શુદ્ધ થાય છે.

### શુદ્ધ શિલાજીતની પરીક્ષા.

શુદ્ધ શિલાજીતને દેવતા ઉપર મૂકવાથી ધુમાડી ન નીકળતાં લીંગના સરખો આકાર થાય છે.

### શિલાજીતના ગુણ.

શોધેલો શિલાજીત, શ્લેષ્મ, પ્રમેહ, પથરી, મુત્રકૃચ્છ, ક્ષય, શ્વાસ અરસ, પાંડુ, વાતરક્ત, કુષ્ટ, અપસ્માર અને ઉદરરોગ મટાડે છે.

### મન્ડુર—લોઢાના કાટોડાનું શોધન.

લોઢાના કાટોડાને બહેડાંના લાકડાંના દેવતાની અંદર ઉનો કરી લાલ થાય કે તુરત ગાયના મૂત્રમાં બોળવો એ રીતે સાત વખત તપાવી સાત વખત ગાયના મૂત્રમાં બોળવાથી લોઢાના કાટોડાનું શોધન થાય છે.

### રસાદિ ઔષધોનું શોધન.

પારો એ સર્વ રોગનો નાશ કરનારો તથા શરીરને પુષ્ટ કરનારો છે તે પારાનાં નામ, રસેન્દ્ર, પારદ, સૂત, હરજ, સૂતક, રસ અને મુકુન્દ છે.

### પારાનું શોધન.

હીંગળામાંથી કાઢેલો પારો શુદ્ધ ગણાય છે. હીંગળોને લીંબુના રસમાં ત્રણ કલાક ઘુંટીને ડમરૂ યંત્ર કરી તળે તાપ કરવો જેથી નિચેનો પારો ઉપરના હાંલ્લામાં ચોટશે તેને ઉતારી ધીમે રહી લઇ લેવો તે પારો શુદ્ધ થાય છે.

## ડમરૂ યંત્ર કરવાની વિધિ.

પ્રથમ એક હાંલ્લીમાં ઉપર પ્રમાણે ઘુંટેલ પદાર્થ ( હીંગળો ) પાથરવો અને તે હાંલી ઉપર બીજી હાંલી તેનું મોં બંધબેસ્તુ આવે તેવી રીતે ઉંધી મુકી અને તે બંને હાંલીના મોં આગળ કપડછાણ કરી બંધ કરવું. પછી તેને અગ્નિ ઉપર મુકી તળે તાપ કરવો અને ઉપલી હાંડલી ઉપર ભીનું લુગડું મૂકવું તથા જરા જરા વારે પાણી છાંટવું. આથી તળેથી હાંલ્લીમાંથી પારો ઉડીને ઉપરની હાંલ્લીમાં ચોટશે. જે છેવટ ઠંડુ પાડી નિચે ઉતારી ઉપરની હાંલ્લીમાંથી લઇ લેવો. તે પારો દરેક કામમાં વાપરવા લાયક થાય છે.

## ગંધકનું શોધન.

લોઢાની કઢાઇમાં ઘી નાંખી તે ઘીને ચૂલાપર ઉનું કરવું. ઘી ઉનું થાય કે તુરતજ ઘીના વજનના જેટલો આમલસારો ગંધકનો ભૂકો તેમાં નાંખી જેવો ગંધક ઓગળી ઘીમાં ભળી જાય કે તુરત એક વાસણમાં દુધ ભરી તેના મોંપર લુગડું ઢાંકી તે લુગડામાં ઉપરનો ગંધક રેડવો જેથી તે ગંધક દુધમાં પડીને કણીઓ, કણીઓ થઇ જાય તે શુદ્ધ થયો જાણવો.

## હિંગળાનું શોધન.

હીંગળાને ઘેટીના દુધની સાત ભાવના અને લીમ્બુના રસની સાત ભાવના આપવાથી શુદ્ધ થાય છે.

## વછનાગનું શોધન.

વછનાગના કટકા કરી ત્રેવડા લુગડામાં પોટલી બાંધી માટીના વાસણમાં ગોમૂત્ર ભરી તેમાં ડુબાડી તડકે મૂકવું, બીજે દિવસે તે ગોમૂત્ર કાઢી નાંખી તાજું ગોમૂત્ર નાંખી તડકે સૂકવવું એમ ચાર દિવસ કરી ચોથે દિવસે બહાર કાઢી તે વછનાગને સુકવી લુગડાથી ચાળી નાંખવો જેથી તે વછનાગ રોગ મટાડવામાં ઉત્તમ થાય છે.

## આકડા નામે ઉપવિષનું શોધન.

ગાયનું મૂતર, છાણ, દુધ, દહીં અને ઘી એ પાંચે મિશ્ર કરી તેમાં આકડાને એક દિવસ રાખી મુકવાથી શુદ્ધ થાય છે.

## થોરના દુધનું શોધન.

ઉપર પ્રમાણે ગાયનું મુતર, છાણ, દુધ, દહીં અને ઘી પાંચે પદાર્થ એકેક તોલો અને દુધ એક તોલો મિશ્ર કરવાથી તે દુધ શુદ્ધ થાય છે.

### ધંતુરાનું શોધન.

ધંતુરાના બીને ચાર પ્હોર સુધી ગાયના મુતરમાં પલાળીને કાઢી લેવાં અને સુકાય કે તેને ખાંડી બી ઉપરનાં ફોતરાં ઝાડકી નાંખી અંદર જે બી રહે તે સર્વ દવામાં વાપરવાં.

### દુધીયા વછનાગનું શોધન.

દુધીયા વછનાગના કટકાને એક દિવસ ગાયના મુત્રમાં રાખવાથી શુદ્ધ થાય છે.

### કણેરનું શોધન.

કણેર લઇ દોલાયંત્રમાં બકરીના દુધમાં એક પહોર સુધી બાફ દેવાથી શુદ્ધ થાય છે.

### ચણોઠીનું શોધન.

ચણોઠીને કાંજીમાં દોલા યંત્રની અંદર એક પહોર બાફ દેવાથી શુદ્ધ થાય છે.

### અફીણનું શોધન.

અફીણ વાટી આદાના રસમાં પલાળી એક દીવસ ઘુંટવું એવી રીતે આદાના રસમાં ૨૧ દિવસ સુધી ઘુંટવાથી અફીણ શુદ્ધ થાય છે.

### નેપાળાનું શોધન.

નેપાળાના બીની છાલ કાઢી નાંખી અંદરની મીંજીની કપડામાં પોટલી બાંધી તેને ભેંસના છાણની અંદર ત્રણ દિવસ સુધી રાખી મૂકવી.

પછી ચોથે દિવસે તે પોટલી કાઢી અંદરના બીને ઉના પાણીથી ધોઈ ઉપર ઉગેલી રૂવાંટી તથા છાલ અને અંદરના રેષાઓ કાઢી નાંખી સ્વચ્છ કપડા ભેગો ખલમાં ઘુંટવો પછી તેને બહાર કાઢી માટીના કોરા વાસણ ઉપર ચોપડવું. જેથી તે ધૂળ જેવો થઇ જશે પછી તેને લઇ લીંબુના રસની સાત ભાવનાઓ દેવાથી શુદ્ધ થાય છે.

---

## પ્રકરણ ૧૩૮ મું.

---

## મારણ પ્રયોગો.

### સોનાની ભષ્મ બનાવવાની રીત.

ગયા પ્રકરણમાં કહ્યા મુજબ શુદ્ધ કરેલા સોનાનું ચૂર્ણ ૧ ભાગ તથા શુદ્ધ કરેલો પારો બે ભાગ લઇ તેને લીંબુના રસમાં ઘુંટી ગોળો વાળવો, તેટલાજ વજનનો આમલસારો ગંધક લઇ તેને બા-

રીક વાટી માટીનાં બે કોડીયાં લઇ એક કોડીઆમાં અર્ધો ગંધક નાંખી ઉપર પેલો ગોળો મૂકી બાકીનો ગંધક ઉપર પાથરવો પછી બીજું કોડીયું ઉંધુંવાળી બંને કોડીયાની સાંધપર લુગડું લપેટી તેના પર સૂતર વીંટી કપડછાણ કરી ત્રીસ છાણાં લઇ અર્ધાં નીચે અને અર્ધાં ઉપર એમ જમીનમાં ખાડો ખોદી ગોઠવી વચ્ચે સંપુટવાળું કોડીયું મૂકી અગ્નિ સળગાવવો. એ પ્રમાણે ચૌદ પુટ દીધાથી સોનાની ઉત્તમ ભષ્મ બને છે. દરેક પુટ દેતી વખત ગંધક નવો નવો નાંખવો.

(૨) સોનાનાં શુદ્ધ કરેલાં પત્રાં ઉપર કબુતરની અથવા કુકડાની હગારના ઉપરાઉપર લેપ દેવા. પછી સોનાનાં પત્રાંની બરાબર ગંધક લઈ વાટીને અરધો ભુકો એક કોડીયામાં પાથરી તેના ઉપર સોનાનાં પત્રાનો ગોળો કરી મૂકવો, અને ઉપર બાકીનો અરધો ગંધક પાથરવો અને બીજું કોડીયું મુકી સંપૂટ ઉપર કપડ માટી કરી ચોરસ ચોરસ એક વેંત ખાડામાં ગાયના છાણાના કટકા ગોઠવી ને અંદર સંપુટ મુકીને સળગાવી દેવાં એવા નવ પુટ આપવા. આ પુટને કુક કુટપટ કહે છે. પછી દસમીવાર એજ પ્રમાણે મહા પુટ આપવો એટલે ગજપુટ કરતાં મોટો એટલે બે હાથ મોટો અને બે હાથ ઉંડો ખાડો કરીને ભઠ્ઠી આપવી.

(૩) સોનાનો રસ કરીને ઘુંટીને ગોળો કરીને તેમાં સોળમે હીસે શીશું મેળવી ઢાળવું. પછી તેનું ચુર્ણ કરીને લીંબુના રસમાં ઘુંટીને ગોળો કરીને ઉપર લખ્યા પ્રમાણેજ કુક કુટપટ આપવા. માત્રા રતી૧થી૨.

૪ સોનાથી સોળમા ભાગની સીસાની ભષ્મ લઇ ડાંડલીઆ થોરના દુધમાં ઘુંટી સોનાના પત્રાં ઉપર ચોપડી ગજપુટ અગ્નિ આપવો. એવા સાત પુટ આપવાથી ઉત્તમ ભષ્મ થશે.

## સોનાની ભષ્મના ગુણ.

સોનાની ભષ્મ સ્વાદિષ્ટ, કડવી, સ્નીગ્ધ, ટાઢી અને ભારે છે, બુદ્ધિ તથા વિદ્યા વધારે છે, સ્મરણશક્તિને ખીલવે છે અને વિષને હરે છે.

## સોનાની અપકવ ભષ્મના અવગુણ.

અપકવ ભષ્મ પુરૂષોનાં બલ અને વિર્યનો નાશ કરીને શરીરની અંદરના રોગને ઉત્પન્ન કરે છે.

## રૂપાની ભષ્મ કરવાની વિધિ.

શુદ્ધ કરેલી હરતાલ એક ભાગ લઈ લીંબુના રસમાં એક પહોર ઘુંટી, પછી રૂપાનાં પત્રાં ત્રણ ભાગ લઇને તે પત્રાંની પર તે

હરતાલના કલ્કનો લેપ કરવો. અને માટીના કોડીઆમાં મુકી તેને કપડ છાણ કરી ત્રીસ છાણાંની વચ્ચે મુકી અગ્નિ આપી પુટ દેવો તેવા ચાર પુટો દીધાથી રૂપાની ઉત્તમ ભષ્મ થાય છે.

રૂપાનાં પત્રાંથી આઠમા ભાગની હરતાલ લઇ તેને ડાંડલીઆ થોરના દુધમાં ઘુંટી પત્રાં ઉપર ચોપડી ગજ પુટ આપવો એવા સાત પુટ આપવાથી ઉત્તમ ભષ્મ થશે.

૨ સુવર્ણ માક્ષિક તથા હીંગળો તેનું ચૂર્ણ કરીને લીંબુના રસમાં ઘુંટીને તેમાં રૂપાની બારીક પતરીઓ મેળવી તેનો ગોળો સરાવ સંપુટમાં મુકી ગજપુટ અગ્નિ આપવો આવા બે ત્રણ પુટ આપવાથી ભષ્મ થાય છે.

૩ પારો ગંધક તથા તે બંનેની બરાબર હડતાલ એ ત્રણેને કુંવારના રસમાં ઘુંટીને તેનો રૂપાનાં પતરાં ઉપર લેપ ચોપડવો અને તે કોડીયામાં મૂકી સરાવસંપુટ કરી ૩૦ છાણાંનો અગ્નિ આપવો એમ બે પુટ આપવાથી ભષ્મ થાય છે.

૪ શુદ્ધ રૂપાનો ભુકો પારા સાથે મેળવવો અને તેમાં રૂપાના વજન જેટલી હરતાલ તથા ગંધક મેળવીને લીંબુના રસમાં ખરલ કરીને સરાવસંપુટથી ગજપુટ દેવો આવા ૩ પુટ આપવાથી ભષ્મ થાય છે.

## રૂપાની ભષ્મના ગુણ.

સ્વાદિષ્ટ, ઝાડો લાવનાર, અવસ્થા જાળવનાર, સ્નિગ્ધ, મળને ખણી ખોતરી કાઢનાર, વાતનો નાશ કરી પીત્તનું શમન કરનારી અને પ્રમેહ વિગેરે રોગોને મટાડનારી છે.

## રૂપાની અપકવ ભષ્મના અવગુણ.

અપકવ ભષ્મ પાંડુ, ખરજ, ગળાનું પકડાવું, અંધકોશ, વિર્ય અને બળનો નાશ કરી શીરોરોગ કરે છે.

## તાંબાની ભષ્મ કરવાની રીત.

શુદ્ધ કરેલાં તાંબાનાં પત્રાંને ત્રણ દિવસ સુધી લીંબુના રસમાં ધીમા તાપે ઉકાળી તે પત્રાં એક ભાગ અને શુદ્ધ પારો એક ભાગ લઇ ખલમાં લીંબુના રસમાં એક પહોર ઘુંટવાં ત્યાર પછી તેથી બમણા વજનમાં આમલસારો ગંધક લીંબુના રસમાં ઘુંટી તે કલ્ક તે પત્રાંપર ચોપડી તેનો ગોળો વાળવો, પછી, ધરો અથવા સાટોડી જે મળે તેમાંથી વાટી કલ્ક કરવો તેનો ઉપરનાં પત્રાંના ગોળા ઉપર ચારેકોર ફરતો એક આંગળનો થર કરવો પછી તે ગોળાને એક હાંલામાં મૂકી તે ગોળા ઉપર ઉંધું કોડીયું ઢાંકી તેને માટલા સાથે

અંદર ભીની રાખ તથા મીઠા સાથે છાંદી લઈ ઉપર રેતી હાંલાના મોંઢા સુધી ભરી તે ઉપર ઢાંકણું ઢાંકી તેની સાંધ પણ ભીની રખ્યા તથા મીઠાથી પુરી દઇ તે હાંલાને ચૂલાપર મૂકી તળે ધીમે ધીમે અગ્નિ આપી ચાર પહોર સુધી તપાવવું. પછી નીચે ઉતારી તે હાંલું ટાઢું થયે તે ગોળાને હાંલામાંથી બહાર કાઢી એક દિવસ સૂરણુના રસમાં ઘુંટી ગોળો વાળવો. પછી તેનાથી અર્ધા વજને શુદ્ધ આમલ સારો ગંધક ઘીની અંદર ઘુંટી તેનો પેલા ગોળા ઉપર લેપ કરવો પછી તે ગોળાને એક કોડીઆમાં મૂકી ઉપર બીજું કોડીયું ઢાંકી કપડછાણુ કરી અને ગજપૂટ અગ્નિ દેવો. આ અગ્નિ ટાઢો પડે ત્યારે સંપૂટ બહાર કાઢી ટાઢું પડવા દેઈ અંદરથી તાંબાની ભષ્મ કાઢી લેવી તે શુદ્ધ હોય છે. શુદ્ધ ભષ્મ ઉલટી ગ્લાની કે મૂર્છા કોઈ દિવસ કરતી નથી.

૨ શુદ્ધ કરેલ તાંબાનાં પતરાં ઉપર ગોમુત્ર અને લીંબુના રસમાં ઘુંટેલ ગંધકનો લેપ કરી ગોળો બનાવી સંપુટમાં મૂકી કપડમાટી કરવી અને તેને ગજપુટ અગ્નિ આપવો એટલે શુદ્ધ તામ્ર ભષ્મ થશે. છેવટે પંચામૃતની ભાવના દઇ ગજપુટ અગ્નિ આપવો. માત્રા ૦ાા થી ૧ રતી.

## તાંબાની ભષ્મના ગુણ.

ઝાડો લાવનારી, પિત્ત તથા કફ મટાડનાર વ્રણ રૂઝવનાર અને હલકી છે, પાંડુ ઉદરરોગ, હરશ, તાવ, કોઢ, કફ, ઉદરસ, દમ, ક્ષય, અમ્લપીત્ત, કૃમી અને સર્વ રોગને મટાડે છે.

## કાચી તાંબાની ભષ્મના અવગુણ.

દાહ, સ્વેદ, અરૂચી, મૂર્છા, ગ્લાની, જુલાબ ઉલટી અને ભ્રાંતિ કરે છે.

## મંડુરભષ્મ (લોહકાટ) કરવાની રીત.

સો વર્ષનું જુનું લોઢું અથવા જમીનમાંથી લોઢાના વજનદાર પથરા નીકળે છે તેની મંડુર ભષ્મ બને છે. આ મંડુરના પથરાને કોયલામાં મૂકી ધમીને ગોમૂત્રમાં ઠારવા. સાતવાર તપાવીને સાતવાર ઠારવાથી શુદ્ધ થઇ તેમાંથી માત્ર પથરા, હોય છે તે જુદા પડે છે પછી તેનું ચૂર્ણ કરી પછી માટીના હાંલ્લામાં આ ચૂર્ણ તથા ત્રિફળાનો ઉકાળો બમણા વજને મેળવીને તે હાંલ્લાનું મોં બંધ કરી કપડ માટી કરીને ગજપુટ અગ્નિ આપવો એટલે ઉત્તમ ભષ્મ થશે.

એક ગજપુટ આપવાથી બારીક ભષ્મ ન થાય તો વધારે ગજપુટ આપવા. માત્રા વાલ ૧ થી ૨.

## પીતળની ભષ્મ કરવાની રીત.

શુદ્ધ આમલસારો ગંધક એક ભાગ લઈ આકડાના દુધમાં ઘુંટી અને પીતળનાં તેટલાજ વજનનાં શુદ્ધ કરેલાં પત્રાં લઇ તે પર તે ઘુંટેલા ગંધકનો લેપ કરી એક કોડીઆમાં મૂકી બીજું કોડીયું ઉધું ઢાંકી તેને કપડછાણ કરી ગજપૂટ અગ્નિ દેવો એવા બે પૂટ દીધાથી પીતળની ઉત્તમ ભષ્મ થાય છે.

## શુદ્ધ પીતળની ભષ્મના ગુણ

પીતળની ભષ્મ, કડવી, ખારી, ઝાડો લાવનારી, પાંડુરોગ હરનારી અને કૃમીનો નાશ કરનારી અને મળને કાઢનારી છે.

## અપકવ ભષ્મના અવગુણ.

રોગ કરનારી, હરશ, પ્રમેહ, અને દાહ ઉત્પન્ન કરી મૃત્યુ કરે છે.

## કાંસાની ભષ્મ કરવાની રીત,

કાંસાની ભષ્મ, પીતળની ભષ્મ કરવાની રીત પ્રમાણે કરવી.

## કાંસાની ભષ્મના ગુણ.

તુરી, મળ કાઢનાર, નેત્રને હીતકારી, કફ અને પીતનો નાશ કરનારી છે.

## અપકવ કાંસાની ભષ્મના અવગુણ.

રોગ કરનાર, ભ્રમ, હરસ, પ્રમેહ અને શરીરમાં દાહ ઉત્પન્ન કરનાર તથા મૃત્યુ કરનાર છે.

## (નાગ) શીસાની ભષ્મ કરવાની રીત.

શુદ્ધ મનશીલ નાગરવેલના પાનના રસમાં ઘુંટી તે કલ્ક તેટલા જ વજનનાં શુદ્ધ સીસાનાં પત્રાં કરી તે ઉપર ચોપડી તે પત્રાં એક કોડીઆમાં મુકી ઉપર બીજું કોડીયું ઢાંકી કપડછાણ કરી ગજપૂટ અગ્નિ આપવો, એવી રીતે ૩૨ પૂટ આપવાથી શીશાની ભષ્મ પકવ થાય છે.

## શીસાની ભષ્મના ગુણ.

શીસાની ભષ્મ કલઇના જેવાજ ગુણ કરવાવાળી છે.

## શીશાની અપકવ ભષ્મના અવગુણ.

શીસાની કાચી ભષ્મ કુષ્ઠ, ગુલ્મ, અરૂચી, પાંડુ, ક્ષય, કફ, લોહીવિકારમૂત્ર કચ્છ, જ્વર પથરી, શુળ અને ભગંદર કરે છે.

## કલાઇની ભષ્મ કરવાની રીત.

આંમલીની છાલ સવાભાગ, તથા પીંપળાની છાલ સવાભાગ બંનેને મીશ્ર કરી ચુર્ણ કરવું. પછી કલાઇના કટકા દશભાગ તૈયાર થાય કે ઉપરનું ચૂર્ણ તેમાં નાંખી તમેથાવતી બે પહોર હલાવવું જેથી કલાઇનો ભૂકો થઈ જશે. પછી તેમાં દશભાગ શુદ્ધ હરતાલ લઈ તેનું ચૂર્ણ મેળવી લીંબુના રસમાં ઘુંટી ગોળો વાળવો. પછી તે ગોળો માટીના કોડીઆમાં મૂકી ઉપર બીજું કોડીયું ઢાંકી કપડછાણ કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવો, એવી રીતે દશપુટ દેવાથી કલાઇની ઉત્તમ ભષ્મ બને છે.

૨ શુદ્ધ કલાઇનાં પતરાંની કાતરથી બારીક પતરીઓ કરીને તે પતરીઓ તથા અજમાના એક કોડીઆમાં ઉપરાઉપરી થર કરી સંપુટ કરીને છાણામાં મૂકી સળગાવી દેવાથી પતરીઓની ધોળી ભષ્મ થાય છે, માત્રા ૧ થી ૩ રતી.

## કલાઇની ભષ્મના ગુણ.

કલાઇની ભષ્મ હલકી, ઝાડો લાવનારી, રૂક્ષ, કોઢ, પ્રમેહ, કફ, કૃમી, પાંડુ, શ્વાસ તથા નેત્રરોગ મટાડે છે, પીત્ત વધારે છે, સર્વ જાતના પ્રમેહનો નાશ કરે છે અને શરીર પુષ્ટ કરે છે.

## કલાઇની અપકવ ભષ્મના અવગુણ.

કલાઇની કાચી ભષ્મ, કોઢ, ગોળો, પાંડુ, પ્રમેહ વાતરકત, અને અપચો કરે છે. તેમ મનુષ્યના બળનો નાશ કરે છે.

## લોઢાની ભષ્મ બનાવવાની રીત.

શુદ્ધ કરેલ લોઢાનું ચૂર્ણ બાર ભાગ, શુદ્ધ કરેલો હીંગળો એક ભાગ લઈ બંનેને કુંવરના રસમાં બે પહોર સુધી મીશ્ર કરી ઘુંટી ગોળો વાળવો, તે ગોળો એક કોડીઆમાં મૂકી ઉપર બીજું કોડીયું ઉંધું વાળી બંને કોડીયાંને કપડછાણ કરી ગજપૂટ અગ્નિ આપવો. એવી રીતે સાતપુટ દેવાથી લોઢાની ઉત્તમ ભષ્મ બને છે.

૨ શુદ્ધ ગજવેલના ભુકાને લીલાં આંબળાંના રસની ભાવના દઇ સૂર્યના તાપમાં મૂકવી. સુકાઇ ગયા પછી બીજે દિવસે તેમાં આંબળાનો રસ નાંખવો. આવી રીતે બારીક ભષ્મ થાય ત્યાં સુધી રોજભાવના દેવી અને સૂર્યનો તાપ આપવો. તેથી પણ લોહ ભષ્મ થાય છે, તેને સૂર્ય પુટી ભષ્મ કહેવાય છે.

૩ આ પ્રમાણે શેરડીના કે જાંબુના રસમાં પણ સૂર્યના તાપે સુકવી રસની ભાવના આપવાથી ભષ્મ થાય છે. સોપુટ આપવાથી ઉત્તમ ભષ્મ થાય છે.

૪ શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, શુદ્ધ ગંધક ૨ ભાગ, અને શુદ્ધ ગજવેલનું ચૂર્ણ ૩ ભાગ ત્રણેને કુંવારના રસમાં ૬ કલાક સુધી ઘુંટીને ગોળો કરવો, તે ગોળા ઉપર એરંડાનાં પાન વીંટી દોરાથી બાંધવાં. પછી તે ગોળાને તાંબાના ડબામાં મૂકી ઢાંકણું દઇ ઉપર કપડમાટી કરીને ડબો ધાનના ઢગલામાં ત્રણ દિવસ પછી કાઢીને ડબાની અંદરના ગોળાને બારીક ખલીને શીશી ભરવી.

૪ શુદ્ધ ગજવેલના ચૂર્ણને વેલના રસમાં મર્દન કરીને સરાવસંપુટમાં ગજપુટ અગ્નિ આપવો. એવીજ રીતે કુંવારના ૩ તથા રાનતુલસીના ૬ મળીને ૧૨ ગજપુટ અગ્નિ આપવાથી લોહ ભષ્મ થાય છે.

૬. ગજવેલના ચૂર્ણને ગાયના દહીંમાં નાંખી સુકાય ત્યાં સુધી રાખવું પછી ધોઇને ચૂર્ણ જુદું પાડવું પછી તેને ત્રિફળાના ઉકાળામાં ઘુંટીને ગજપુટ અગ્નિ આપવો. આવા ત્રણ ગજપુટ આપવાથી સારી ભષ્મ થાય છે.

## લોઢાની ભષ્મના ગુણ.

લોઢાની ભષ્મ કડવી, ઝાડો કરનારી, તુરી, ટાઢી, ભારે, રૂક્ષ, નેત્રને હીતકારી, મળને કાઢનારી, વાનો નાશ કરનારી, કફ, પીત્ત વિષે શુળ, શોફ, અર્શ, બરલ, પાંડુ, મેદ, પ્રમેહ, જીવડા અને કોઢ મટાડે છે.

## લોડાની અપકવ ભષ્મના અવગુણ.

અપકવ ભષ્મ, શંઢપણું, કોઢ, મૃત્યુ, હૃદયરોગ, શુળ, પથરી નાના પ્રકારના રોગોને કરનારી, અશક્ત કરનારી અને હૃદયને પીડા કરનારી છે.

લોઢાની ભષ્મ, એક રતીથી નવ રતી સુધી ખાવી.

## લોહ ભષ્મ ખાનારે શું ચરી પાળવી.

તેણે કોળું, તલનું તેલ, અડદ, રાઇ, મદ્ય અને ખાટા પદાર્થો ખાવા નહિ.

## જસતની ભષ્મ કરવાની રીત.

જસતની ભષ્મ કલાઇની ભષ્મ કરવાની રીત પ્રમાણે કરવી.

(૨) માટીના કલાડામાં શુદ્ધ જસતને મુકી અગ્નિ આપી રસ કરવો. પછી તે રસને લીંબડાના લાકડાની લાકડીવતી હલાવતા જવું અને નીચે તાપ કરવો કેટલાક કલાક સુધી ઘુંટયા કરવાથી

જસતના રસની થોડેથોડે ઘોળી ખાખ થઇ જશે. પછી તે ભષ્મને કુવારના રસની ત્રીફળાના ઉકાળાની અને ભોંગરાના રસની દરેકની ૩૨ ભાવના આપી ગજપુટ અગ્નિ આપવો. છેવટે પંચામૃતની ભાવના આપી ગજપુટ અગ્નિ આપવાથી ઉતમ ભષ્મ થશે. માત્રા ૧ થી ૩ રતી.

### જસત ભષ્મના ગુણ.

જસત ભષ્મ ઝાડો લાવનાર, કડવી, ટાઢી, કફ અને પીત મટાડનારી, આંખને ઘણીજ હીતકારી, પાંડુ અને શ્વાસ ( દમ ) ને મટાડનાર છે.

### જસતની કાચી ભષ્મના અવગુણ.

કાચી ભષ્મ, કોઢ, ગોળો, પાંડુ, પ્રમેહ અને વાતરક્ત કરી અગ્નિનો નાશ કરે છે.

---

## પ્રકરણ ૧૩૯ મું.

---

## સાત ઉપધાતુની ભષ્મો-બનાવવાની રીત.

---

### સોનામખીની ભષ્મ.

સોનામુખીને, કળથીના કાઢામાં ઘુંટી, ગોળોવાળી કોડીઆમાં મૂકી ઉપર બીજું કોડીયું ઉંધુંવાળી કપડછાણ કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવાથી ઉત્તમ ભષ્મ બને છે. સોનામુખી ૪ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, એકત્ર કરી એરંડીઆમાં ઘુંટી થેપલીઓ કરવી અને સરાવ સંપુટ કરી ડાંગરનાં ફોતરાંનો ગજપુટ અગ્નિ આપવો. તેથી સીંદુરના રંગની ભષ્મ થશે.

સોનામુખીનું ચૂર્ણ કરી માટીના હાંલામાં નાંખી તેમાં લીંબુનો રસ વારંવાર નાંખી ૬ કલાક સુધી તળે તાપ કરવો અને તળે લોઢાની કડછીથી હલાવવું.

### સોનામખી ભષ્મના ગુણ.

તે કડવી, વિર્યની વૃદ્ધિ કરનાર, રસાયન અને નેત્રને ફાયદો કરનાર છે, તે લીંગવર્તિરોગ, કંઠ રોગ, પાંડુ, પ્રમેહ, વિષ, ઉદરરોગ, અર્શ ક્ષય અને ત્રિદોષ મટાડે છે.

## અપકવ સુવર્ણ માક્ષીક ભષ્મના અવગુણ.

અપકવ ભષ્મ જઠરાગ્નિ મંદ કરે છે, બળની હાની કરે છે, ઝાડાને કુબ્જ કરે છે, કોઢ, કંઠરોગ, અને નેત્રરોગ મટાડે છે.

## રૂપામખીની ભષ્મના વિધિ.

રૂપામખીની ભષ્મ, સુવર્ણ માક્ષિકની ભષ્મ કરવાની રીત પ્રમાણે કરવી.

## રૂપામખીની ભષ્મના ગુણ.

સ્વાદિષ્ટ, કડવી, વીર્યને વધારનાર, રસાયન, અને સુવર્ણ માક્ષીક ભષ્મના જેવા ગુણ કરે છે.

## રૂપામખીની અપકવ ભષ્મના અવગુણ.

સુવર્ણ માક્ષીક અપકવ ભષ્મના અવગુણ પ્રમાણે જાણવા.

## કપડછાણ કરવાની રીત.

એક કોડીઆમાં ભષ્મ કરવાની વસ્તુ મૂકી બીજું કોડીયું તે ઉપર ઉંધું ઢાંકી તે બંનેની સાંધપર લુગડું લપેટી તેનાપર સુતર વીંટી તે લુગડાંની અને સુતરની ઉપર ભીંની કાળી માટીનો લેપ કરવો તેને કપડછાણ કર્યું કહેવાય છે. અને તે કોડીયાંને સંપુટ કહેવું.

## ગજપુટ અગ્નિ આપવાની રીત.

ઘનચોરસ એટલે સાધારણ માણસના દોઢ હાથ ( એક ગજ ) ઉપર, નીચે તથા ચારે તરફ ફરતો ખાડો ખોદી તે ખાડાને અડાયાંના છાણાથી અર્ધો ભરી તેની ઉપર કપડછન્દ કરેલું કોડીયાનું સંપૂટ મૂકી પછી બાકી રહેલા અર્ધા ખાડાને અડાયાં છાણાંથી મોઢા સુધી ભરીને જે અગ્નિ આપવો તેનું નામ ગજપુટ જાણવું. આ પ્રમાણે એક વખત કરવાથી એક પુટ અને વારંવાર પાંચ સાતવાર કરવાથી તેટલા પુટ અગ્નિ આપ્યો એમ જાણવું.

## કુકકુટપુટ અગ્નિ આપવાની રીત.

એક વેંત નિચે ઉપર તથા ચારે તરફ ખાડો ખોદી તે અર્ધો ખાડો અડાયાંના છાણાથી ભરી તેની ઉપર પ્રમાણે સંપૂટ કોડીયું મુકી બાકીના ઉપરના ભાગમાં છાણાં મૂકી અગ્નિ આપવો તેને કુકકુટપુટ કહેવો.

## મોરથુથાની ભષ્મ કરવાની રીત.

શોધેલો આમલસારો ગંધક, શોધેલો પાટીયો ટંકણખાર, ખાટી ભાજીનો રસ, એ ત્રણે પદાર્થ સરખે ભાગે લઇ ખરલમાં ઘુંટવાં પછી એ ત્રણે પદાર્થોથી બમણા શુદ્ધ કરેલા મોરથુથાનો ખરલમાં ઘુંટી

ગોળો કરવો, પછી ઝીણા છીદ્રવાળી આખી કુલડીમાં તે ગોળો મુકી તે કુલડીનાં છીદ્રની ઉપર ઠીકરાનો કટકો મૂકી તેપર લુગડું લપેટી તે પર સુતર વીંટીને પછી કપડછાણ કરી કુકકુટપુટ અગ્નિ દેવો એ અગ્નિ ઠરે કે તરત કપડછાણ કરેલી કુલડીને બહાર કાઢી લેવી ત્યાર પછી તેવીજ રીતે બે કે ત્રણ પુટ દેવાથી મોરથુથાની ઉત્તમ ભષ્મ થાય છે.

## મોરથુથાની ભષ્મના ગુણ.

તીખી, ખારી, તુરી, સ્વચ્છ અને હલકી છે, શોધન કરનારી મળભેદીને બહાર કાઢનારી નેત્રને સુખદાયક તથા કંડુ, કૃમી અને વિષને મટાડનારી છે.

## ધાન્યાભ્રક કરવાની વિધિ.

શુદ્ધ કરેલો અબરખ ચાર ભાગ, કમોદ એક ભાગ બંનેને મિશ્ર કરી કામળામાં બાંધી ત્રણ રાત સુધી પાણીમાં પલાળવાં પછી અભ્રક તથા કમોદ બાંધેલાં તે કામળાંને પાણીના વાસણમાં મુકી ચોળવાથી રેતી સરખી ઝીણી અભ્રક થઇને જે પાણીમાં નીકળી પડે છે તેનું નામ ધાન્યાભ્રક જાણવું.

## અબરખની ભષ્મ કરવાની રીત.

ઉપરની રીત પ્રમાણે ધાન્યાભ્રક કરી તે ધાન્યાભ્રકને આકડાના દુધમાં એક દિવસ સુધી ઘુંટીને થેપલી કરવી. પછી તે થેપલીને ઉપર તથા નીચે આકડાનું પાંદડું એક કોડીયામાં મૂકી ઉપર બીજું કોડીયું ઉંધું ઢાંકવું પછી કપડછાણ કરી ગજપૂટ અગ્નિ આપવો એ ઠરી જાય કે તરત તે સંપુટ બહાર કાઢી લઇને ઉપર પ્રમાણે બીજા સાત પુટ દેવા; પછીથી તે થેપલીને ચાર પહોર વડવાઇના કાઢામાં ઘુંટી થેપલી કરી તેની ઉપર તથા નીચે આકડાનાં પાંદડાં મૂકી, પછી તે થેપલીને સંપૂટમાં મૂકી કપડછન્દ કરી ગજપૂટ અગ્નિ આપવો. એવી રીતે વડવાઇના કાઢાના ત્રણ પુટ આપવા, એવી રીતે દશ પુટ દેવાથી અભ્રકની ઉત્તમ ભષ્મ થાય છે.

## અભ્રક ભષ્મના ગુણ.

અભ્રક ભષ્મ મૃત્યુને હરણ કરે છે, વૃદ્ધાવસ્થા મટાડી ધોળાવાળને કાળા કરે છે. જે જે અનુપાન સાથે આપવામાં આવે છે તે તે અનુપાનના જેવા ગુણ કરીને તે તે તમામ વ્યાધિને મટાડે છે.

વળી તે તુરી, મધુરી, ટાઢી, આયુષ્ય તથા ધાતુની વૃદ્ધિ કરનારી છે, ત્રિદોષ, વરણ, પ્રમેહ, કુષ્ટ, પ્લીહા, ઉદરગાંઠ, ઝેર અને કૃમીનો

નાશ કરે છે. તેનું નિરંતર સેવન કરવાથી રોગ મટી, શરીર દૃઢ થાય છે, વિર્ય વધે છે, હંમેશાં જુવાન રહે છે, સો સ્ત્રીઓ સાથે રમણ કરી શકે છે, પરાક્રમી પુત્રો પેદા કરે છે અને સારી રીતે મૃત્યુનો ભય ભાગી જાય છે.

### અભ્રકની અપક્વ ભષ્મના અવગુણ.

અપક્વ ભષ્મ, કોઢ, ક્ષય, પાંડુ, હૃદય તથા પડખામાં શૂળ ઉત્પન્ન કરી જઠરાગ્નિનો નાશ કરે છે.

### અભ્રક ભષ્મ ખાનારને પથ્ય (ચળી)

ખારા ખાટા પદાર્થો, દાળ, કાકડી, કારેલાં, રીંગણાં, કેરડાં અને તેલ ખાવાં નહિ.

### કાળા સુરમાના ગુણ.

સર્વ પ્રકારનાં અંજનો, નેત્રને હીતકારી, વિષનો નાશ કરનાર, હેડકી અને આધ્મવાતનો નાશ કરે છે.

### શુદ્ધ ગેરૂના ગુણ.

શોધેલો ગેરૂ રક્તપીત, લોહીનો વિકાર, કફ અને હેડકીને મટાડે છે. વિષનો નાશ કરે છે, આંખ સંબંધી રોગ મટાડી, વધુ બળ આપે છે અને તાવ મટાડે છે.

### શોધેલ હીરાકસીના ગુણ.

શોધેલ હીરાકસી ખાટી, ગરમ, કડવી અને તુરી છે વળી તે વાત કફને હરનારી, કેશ વધારી નેત્રરોગ, વિષ, મૂત્રકચ્છ, પથરી અને સ્વિત્રકોઢ વિગેરે રોગ મટાડે છે.

### શોધેલ ટંકણખારના ગુણ.

શોધેલ ટંકણખાર જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત કરી કફનો નાશ કરે છે અને વાત તથા પીત કરે છે.

### શુદ્ધ કોડીના ગુણ.

શોધેલ કોડી ઠંડી, નેત્રરોગ, વિસ્ફોટક રોગ, ક્ષય, કર્ણસ્રાવ અગ્નિમાંદ, પિત્તરોગ, લોહી વિકાર અને કફ મટાડે છે.

### શુદ્ધ ફટકડીના ગુણ.

શોધેલ ફટકડી, તુરી, ઉષ્ણ, વાત, પીત્ત કફ, કોઢ અને વ્રણ તથા વિસર્પોનો નાશ કરી યોનીનો સંકોચ કરે છે.

### શોધેલ શંખના ગુણ.

શંખની ભષ્મ ટાઢી અને ગ્રાહી છે, સંગ્રહણી મટાડી રેચ

બંધ કરે છે. ફુલ મટાડે છે, શરીરનો વ્રણ સારો કરે છે અને મોંઢા પરના ખીલને મટાડે છે.

### શોધેલ બોદારકાંકરાના ગુણ.

શુદ્ધ બોદારકાંકરો કડવો, તીખો, અને વિર્યને વિષે ઉષ્ણ કહ્યો છે, ગોળો ઉદાવર્ત, શળરોગ, તથા વ્રણ મટાડે છે અને રસને રંગે છે.

### શુદ્ધ મનશીલના ગુણ.

ભારે, વર્ણને સુંદર કરનાર, દસ્ત સાફ લાવનાર, તીખો, કડવો અને સ્નિગ્ધ છે. વિષરોગ, શ્વાસ, કાસ, રક્તજન્યવિકાર એ સર્વનો નાશ કરે છે.

### હરતાળની ભષ્મ કરવાની રીત.

શુદ્ધ હરતાલના કટકાઓને સાટોડીના રસમાં એક દિવસ સુધી ઘુંટી તેનો ગોળો વાળી તેને સૂકવવો પછી માટીનો ઘડો લઇ તે ઘડાને સાટોડીની રાખથી ભરી તે પર હરતાળનો ગોળો મૂકી તે ઉપર સાટોડીની રાખ ભરી ઘડો ભરી દેવો તે પર કોડીયું ઢાંકી તે ઘડાને ચુલા ઉપર મૂકીને પાંચ દિવસ સુધી અગ્નિ આપવો તે અગ્નિ ધીમે ધીમે વધારવો એ રીતે અગ્નિ આપવાથી હરતાલની ભષ્મ થાયછે.

### હરતાળ ભષ્મ ખાવાની માત્રા.

હરતાળ ભષ્મ ખાવાની માત્રા એક રતીની છે.

### હરતાલ ભષ્મના ગુણ.

હરતાલ ભષ્મ એકલી આપવાથી સ્ત્રીના અટકાવનો નાશ થાય છે, અને અનુપાન સાથે આપવાથી કફ, રક્તવિકાર, વિષરોગ, વાતરોગ, અને કુષ્ઠરોગનો નાશ કરે છે. વળી સ્નીગ્ધ, ઉષ્ણ અને તીખી છે.

### શુદ્ધ ખાપરીઆના ગુણ.

તીખું, ખારવાળું, તુરૂં, વમન કરાવનાર, ટાઢું, આંખના રોગને હીતકર, કફ, પિત્તનો નાશ કરી, વિષ, પથરી, કોઢ અને કણ્ડુ રોગ મટાડે છે.

### મન્ડુર—લોઢાના કાટઇડાની ભષ્મ કરવાની રીત.

શુદ્ધ કરેલ લોઢાનો કાટઇડો એક ભાગ લઇ તેનું ચૂર્ણ કરવું ત્યાર બાદ હરડાં બેડાં અને આંબળાં ત્રણે ઔષધો એકઠાં કરી કાટોડાના ચુર્ણથી બમણાં લઈ તેમનો કાઢો કરી તે કાઢાને એક માટલામાં રેડી પછી ઉપલા કાટોડાના ચૂર્ણને તેમાં નાંખી હલાવી પછી માટલાના માંઢાંની કોર તથા કોડીયાની કોરપર કપડછન્દ કરી તે

માટલાને ગજપુટ અગ્નિ આપવો તેથી લોઢાના કાટોડાની ઉત્તમ ભષ્મ થશે.

### મન્ડુર ભષ્મના ગુણ.

મન્ડુર ભષ્મ તુરી, ટાઢી, પાંડુરોગનો સોજો, શોફ, હલીમકરોગ કમળો, અને કુંભ કામળા રોગ મટાડે છે.

### અપકવ મન્ડુર ભષ્મના ગુણ.

લોઢાની અપકવ ભષ્મના ગુણ જેવાજ મન્ડુરની અપકવ ભષ્મના ગુણ જાણવા.

### ક્ષાર કાઢવાની રીત.

જે વૃક્ષનો ક્ષાર કાઢવો હોય તે વૃક્ષનાં લાકડાં આણી તેને બાળી તેની રાખ કરી તે રાખને માટીના હાંલામાં ભરી તે રાખથી ચોથણું પાણી લઇ તે રાખમાં નાંખી હલાવવું પછી આખી રાત તેને ઠારી મુકવું, બીજે દિવસે સવારમાં રાખ નીચે બેસી જે પાણી રહેતું હોય તે આછરી રહેલા પાણીને લોઢાની કઢાઇમાં નાંખી ચૂલા પર મૂકી નીચે તાપ કરવો. કઢાઇનું પાણી બળી જઇ કઢાઇને તળીએ ધોળા ચૂર્ણના ભૂકા સરખો ધોળો ભૂકો ચોટી જાય તે ભૂકાને તબેથા વતી કાઢી લેવો તેનું નામ ક્ષાર જાણવું.

### પારાને મુખ લાવવાની વિધિ.

શુંઠ, મરી, પીંપર, જવખાર, સાજીખાર, રાઇ, સીંધાલુણ, સંચળ, બીડલવણ, મીઠું, વડાગરૂ મીઠું, લસણ, નવસાર અને સરગવાની છાલ એ રીતે ચૌદ ઔષધો સરખે ભાગે લઇ તેનું ચુરણ કરી તેટલોજ શુદ્ધ પારો લઇ બંનેને મિશ્ર કરવું, પછી પૃથ્વીમાં ખલ સમાઇ શકે તેટલો ખાડો ખોદી તેમાં બકરીની લીન્ડીઓ તથા ચોખાનાં ફોતરાં સળગાવી તે ઉપર ખલ મૂકવો. આ ખલને તપ્ત ખલ કહે છે. પછી તે ખલમાં ઉપરનું પારાવાળું મિશ્ર નાંખી કાગદી લીમ્બુના રસમાં ત્રણ દિવસ રાતદિવસ વાટવાથી પારાને મુખ થાય છે એટલે ઉડી જતો નથી અને સુવર્ણાદિક ધાતુ મારવામાં ઉપયોગ થાય છે.

### પારાની ભષ્મ કરવાની રીત.

અઘેડાનાં બી વાટી તેનાં બે કુલડાં કરવાં, પછી કૂબાનાં ફુલ, વાવડીંગ અને ખેરની છાલ એ ત્રણે સરખે ભાગે લઈ તેનું ચુરણ કરી તે ચૂરણનો અર્ધો ભાગ ઉપરના એક કુલડામાં પાથરી તેનાપર કાળા ઉમ્બરાના ક્ષીર (દુધ)ની અંદર મિશ્ર કરેલ શુદ્ધ પારાને મૂકી બાકી રહેલું ચૂર્ણ

તે પારાનીપર પાથરી તેનાપર બીજું કુલડું ઉધું વાળી તે બન્ને કુલડાંની સાંધને સારી પેઠે મેળવી દઇ તેનો ગોળો વાળવો તે ગોળાને એક કોડીયામાં મૂકી તેનાપર બીજું કોડીયું ઉંધું ઢાંકી તેને કપડ-છંન્દ કરી તે સુકવી અને અડાયાંના છાણાંને એક ગજપૂટ અગ્નિ આપવાથી એક પુટની અંદરજ પારાની ભષ્મ બને છે.

## પારાની ભષ્મની બીજી વિધી.

શુદ્ધ કરેલ પારાને ખલમાં નાંખીને થોડીકવાર કાળા ઉમરાના ક્ષીરમાં ઘુંટવો ત્યારબાદ કાળા ઉમ્બરાના ક્ષીરમાં હીંગ વાટી તેનાં બે કુલડાં (કોચલાં) બનાવી તેમાંના એકની અંદર ઉપરનો ઘુંટેલ પારો મૂકી તેના ઉપર બીજું કોચલું ઉંધુ વાળી તે બંનેની સાંધને મેળવી દઇ ગોળો વાળવો તે ગોળાને માટીના એક કોડીયામાં મૂકી તેના ઉપર બીજું કોડીયું ઉંધુ મૂકી તેને કપડ છાણ કરી સુકવી અને અડાયાં છાણાંના હલકા પુટનો અગ્નિ આપવો એટલે પારાની ભષ્મ થશે.

## પારાની ભષ્મની ત્રીજી સહેલી રીત.

શુદ્ધ પારો અને શુદ્ધ ગંધક બંને સરખે ભાગે લઈ ખલની અંદર કેટલાક વખત સુધી ઘુંટવાથી કાળી મેંશ જેવી કજ્જલી બને છે તે પણ સર્વ કામમાં પારાની ભષ્મ તરીકે કામ આવે છે.

## પારાના સામાન્ય ગુણ.

પારો એ સર્વ રોગનો નાશ કરનારો તથા શરીરને પુષ્ટ કર-નારો છે, તે પારો દેહની તથા લોહાદિ ધાતુઓની સારી રીતે સિદ્ધિ કરે છે.

## શુદ્ધ ગંધકના ગુણ.

શોધેલ ગંધક તીખો, કડવો, તુરો, ઝાડો લાવનાર, પિત્ત કર-નાર, પાકમાં તીખો અને રસાયન છે. તે કન્ડુ વિસર્પ, કૃમી, કુષ્ટ, ક્ષય, પ્લીહા, કફ અને વાતરોગને મટાડે છે.

## અશુદ્ધ ગંધકના અવગુણ.

અશુદ્ધ ગંધક, કોઢ, પીત્ત અને ભ્રમને ઉત્પન્ન કરે છે. વિર્ય, બળ અને રૂપનો નાશ કરે છે.

## શુદ્ધ હીંગળાના ગુણ.

શોધેલ હીંગળો, કડવો, તુરો અને તીખો છે. તે નેત્રરોગ, કફ રોગ, પિત્તરોગ, કન્ડુ, જ્વર, કમળો, બરોળ અને આમવાત મટાડે છે.

### શુદ્ધ વછનાગના ગુણ.

શુદ્ધ વછનાગ અતિ મીઠો અને ઉષ્ણુ છે. વાત, કફ રોગને મટાડે છે. કન્ઠરોગ, સંન્નિપાત્ત અને પિત્તને મટાડે છે.

### શુદ્ધ આકડાના ગુણ.

શુદ્ધ આકડો સારક, વાત, કુષ્ટ, કન્ડુ, વિષ, પ્લિહા, ગુલ્મ, અર્શ, યકૃત, શ્લેશ્મોદર અને કૃમી એ સર્વ રોગને મટાડે છે.

### શુદ્ધ થોરના દુધના ગુણ.

થોરનું દુધ, વિષ, આદમાનવાત અને ગુલ્મોદરને મટાડે છે.

### શોધેલ ધંતુરાના ગુણ.

શોધેલ ધંતુરો તીખો, ઉષ્ણુ, કાંતિ વધારનાર, વ્રણની પીડા મટાડનાર, લેપ કરવાથી કોઢ મટાડનાર, જ્વરનો નાશ કરનાર, ચામડીના દોષ, મૂત્રકચ્છ, કંડુ, જ્વર અને ભ્રમ મટાડે છે.

### શુદ્ધ દુધીયા નાગના ગુણ.

સારક, તીક્ષ્ણુ, ઉષ્ણુ, લઘુ અને પિત્તકર છે વળી તે કોઢ, શોફ, હરસ, વ્રણુ, શૂળ અને કૃમી મટાડે છે તથા ગર્ભનો પાત કરે છે.

### શુદ્ધ કણેરના ગુણ.

તે નેત્રરોગ, કોઢ, વ્રણુ, કૃમી અને કંન્ડરોગનો નાશ કરનાર તથા ખાધી હોય તો ઝેરનો નાશ કરનારી છે.

### શુદ્ધ ચણોઠીના ગુણ.

શ્વાસ, કાસ, કોઢ ધોળાકોઢ, કંન્ડુ, શ્લેષ્મ પિત્ત અને વ્રણુનો નાશ કરે છે.

### શોધેલ અફીણુના ગુણ.

વાત્તકર, પિત્તકર અને મદકારી છે વળી તે કફ, દાહ: શુક્રસ્તંભન આયાસ અને પ્રમેહ મટાડે છે, ઝાડો સંગ્રહણી, મટાડી દીપન પાચન કરે છે. હંમેશાં ખાવાથી ચિત્ત ફરે છે તથા વખતસર ન મળે તો શરીરમાં પીડા થાય છે.

### શોધેલ નેપાળાના ગુણ.

શોધેલ નેપાળો તીખો, ઉષ્ણુ, કરમને મટાડનાર, ઝાડો લાવનાર, જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનાર તથા કફ વાતનો નાશ કરી ઉદર રોગને મટાડે છે.

### પ્રવાલ ભષ્મ બનાવવાની રીત.

પ્રવાલ ( પરવાળાં ) ને જાઇના રસમાં દોલાયંત્રથી ૩ કલાક સુધી આપ દેવાથી શુદ્ધ થાય છે.

શુદ્ધ કરેલ પરવાળાંને તપાવી તપાવીને કુંવારનો રસ, તાંદલજાનો રસ તથા સ્ત્રીનું ધાવણ એ દરેકમાં સાત સાત વાર બોળવાથી ભષ્મ થાય છે.

વળી. શુદ્ધ કરેલ પ્રવાલને ગૌમુત્રમાં ઘુંટી ગજપુટ અગ્નિ આપવાથી ભષ્મ બને છે. આ ભષ્મને ગુલાબજળની ભાવના દેવાથી ઉત્તમ થાય છે.

બે કોડીઆમાં કુંવારના ગર્ભની વચમાં પ્રવાલ મુકી સરાવસંપુટ કરી ગજપુટ દેવો. માત્રા ૧ થી ૬ રતી.

## છીપની ભષ્મ બનાવવાની રીત.

પ્રવાલની ભષ્મ બનાવવાની રીત પ્રમાણે છીપની ભષ્મ બનાવવી.

## સાબરશીંગાની ભષ્મ બનાવવાની રીત.

સાબરસીંગાને ત્રણ રાત સુધી ગૌમુત્રમાં પલાળી મૂકયા પછી તેના કટકા અડાયાંના છાણામાં મુકી બાળવાથી ઉત્તમ ભષ્મ બને છે. માત્રા વાલ ૧.

## મોતીની ભષ્મ બનાવવાની રીત.

સોનામુખીની ભષ્મ બનાવાની રીત પ્રમાણે મોતીની ભષ્મ બનાવવી.

હીરા, માણેક, લીલાંપાનાં, પોખરાજ નીલમ મણી, ગોમેદ ( રાહુરત્ન ) કેતુ, રત્ન, વૈક્રાન્ત, તરમરી, ચંદ્રકાંન્ત, સ્ફટીકમણિ, પીરોજામણિ, રાજાવર્તમણિ અને સૂર્યકાંન્તમણિની ભષ્મો બનાવવાની રીત.

સોનામુખીની ભષ્મ બનાવવાની રીત પ્રમાણે ઉપરના પદાર્થોની ભષ્મો બનાવવી.

**કોડીની ભષ્મ** કોડીને કચરી ચુર્ણ કરી બીજોરાના રસ કે લીંબુના રસમાં ખલ કરી એક દિવસ તડકામાં રાખવાથી શુદ્ધ થાય છે.

મારણ—પછી તેને ધગધગતા અંગારામાં કે, કોયલામાં મૂકવાથી ફુલી જાય છે પછી તેને કાઢી બારીક વાટવી માત્રા વાલ ૧ થી ૨.

## શંખ ભષ્મ.

પાછળ શોધન પ્રકરણમાં કહ્યા મુજબ શંખ શુદ્ધ કરી તેના કકડાઓને ચૂનાની ભઠ્ઠીની પેઠે છાણામાં મુકીને સળગાવી દેવાથી સફેદ ભષ્મ થાય છે એક વખત સળગાવવાથી બરોબર ભષ્મ ન થાય તો ફરી સળગાવવું.

# પ્રકરણ ૧૪૦ મું.

## ભષ્મોનો રોગ નિવૃત કરવામાં ઉપયોગ.

### અભ્રક ભષ્મના ગુણો.

**૧ પ્રમેહ શ્વાસ,** વિષરોગ, કોઢ, વાયુ, પિત્ત, કફ, કફક્ષય, સંગ્રહણી, પાંડુરોગ, ભ્રમ, કમળો, ગુલ્મ એ રોગો ઉપર અભ્રક ભષ્મ ૧ ચણોઠીથી ૩ ચણોઠી સુધી મધ અને પીંપર સાથે ખાવી. જેથી મટશે.

**૨ પ્રમેહ અને મુત્રકચ્છ**—માં એલચી દાણા, ગોખરૂ, ભોંય આંબલી, ખડી સાકર, અને ગાયના દુધ સાથે ૧ વાલ ભષ્મ ખાવાથી મટે છે.

**૩ વીશ પ્રકારના પ્રમેહ**—મધ, પીંપર અને સીલાજીત સાથે વાલ ભષ્મ ખાવી.

**૪ જીર્ણ જ્વર** અને ક્ષયમાં—મધ, પીપર સાથે ૨ વાલ ભષ્મ ખાવી.

**૫ ધાતુ વૃદ્ધિ** માટે સોના અને રૂપાના વરક ૧ વાલ લઇ તે બરોબર ભષ્મ લઇ ખાવાથી મટે છે. અથવા લવીંગ તથા મધમાં એક વાલ ભષ્મ રાત્રે ખાવી.

**૬, ક્ષય, પાંડુ,** સંગ્રહણી, શૂળ, આંબ, કોઢ, શ્વાસ, પ્રમેહ, કાસ મંદાગ્નિ, અને ઉદરરોગમાં—વાવડીંગ, સુંઠ, મરી, પીંપર એમના ચૂર્ણમાં વાલ૨ ભષ્મ ખાવાથી મટે છે.

**૭ હરસ-મસા**—(મૂળ વ્યાધિ) ભીલામા સાથે ૧ વાલ ભષ્મ ખાવી.

**૯ જઠરાગ્નિ**—મૂત્રઘાત મૂત્રકચ્છ અને મુતરખડા માટે—નવ ક્ષારનું ચૂર્ણ વાલ ૪ તથા ભષ્મ વાલ ૧ આપવી.

**૧૦ વાયુરોગ**—સુંઠ, પુષ્કર મૂળ, ભારંગ મૂળ, મધ, અને આસનના ચૂર્ણમાં ૧ વાલ ભષ્મ ખવરાવવી.

**૧૧ પિત્તરોગ**—ગાયના ઘી અને સાકરમાં ૧ વાલ ભષ્મ આપવી.

**૧૨ બલવૃધ્ધિને માટે**—ગાયના દુધ અને ભોંય કહોળામાં ૧ વાલ ભષ્મ આપવી.

**૧૩ રક્તપિત્ત**—હરીતકી, ગોળ, એલચીદાણા અને સાકર સાથે એક વાલ ભષ્મ આપવી.

**૧૪ ક્ષય, પાંડુ,** મૂળ વ્યાધિમાં ત્રિકટુ, ત્રિફળા, સાકર, મદ અને ચતુર્જાત ચૂર્ણ સાથે એક વાલ ભષ્મ આપવી.

**૧૫ નેત્ર રોગમાં** ત્રિફળાનું ચુર્ણ અને મદમાં ૧ વાલ ભષ્મ આપવી.

## કલાઈ ભષ્મના ગુણો.

કલાઈ ભષ્મ ૧ થી ૨ રતી ભાર આપવી.

તેનાં અનુપાનો નિચે પ્રમાણે રોગવાર છે.

૧ કપુર સાથે ખાવાથી મુખગંધ, ૨ પાંડુરોગને માટે ઘીમાં, ૩ જાયફળ, લવંગ અને મદ સાથે ખાવાથી શ્વાસરોગ મટે છે. ૪ રક્તપિત્ત અને ઉર્ધ્વશ્વાસ માટે હળદરમાં, ૫ બલની વૃદ્ધિ માટે મદમાં, ૬ અગ્નિમાંદ માટે પીંપરમાં, ૭ વિર્ય સ્તંભન માટે નાગરવેલના પાનમાં, ૮ અજીર્ણ માટે આંબલી કે સોપારી સાથે, ૯ કોડને માટે સમુદ્રફેણ અથવા નગોડના રસ સાથે, ૧૦ **વાયુને** માટે લસણમાં, ૧૧ **બરોળ** માટે ફુલાવેલા ટંકણખારમાં, ૧૨ **હરસમસા**—માટે કાથા અગર તો ઘેટીના દુધમાં, ૧૩ પુષ્ટિને માટે જાયફળમાં અગર દુધમાં, પાંડુરોગમાં ઘી સાથે, ૧૫ પ્રમેહને માટે તુળસીના પાન, મદ અને ખડી સાકર સાથે, ૧૬ ગુલ્મરોગ (ગોળો) માટે ફુલાવેલા ટંકણખારમાં, ૧૭ દાહ થયો હોય તો લીંબુના રસમાં, ૧૮ પિત્તરોગમાં સાકરમાં, ૧૯ ષંઢત્વ નાશ માટે અંધાડીના મૂળમાં, ૨૦ મસ્તક રોગ માટે એરંડમૂળ ઘસી તેમાં ભષ્મ નાંખી લેપ કરવો, ૨૧ **વાયુને** માટે અજમો અથવા આસનમાં, ૨૨ જળોદરમાં બકરીના દુધમાં, ૨૩ ધાતુ વૃદ્ધિ માટે જાયફળ જાવંત્રી અને લવીંગ સાથે, ૨૪ નાડીવ્રણને માટે નાગવેલીમાં, ૨૫ પેટની ચુંકમાં હરડેની સાથે, ૨૬ વાયાના ગોળામાં, છાસ સાથે, ૨૭ ફેફરૂં આવે છે તેમાં લસણના તેલમાં મેળવી સુંઘવું. ૨૮ શરીર બળવાન થવા માટે તુળસીના રસમાં આપવી.

ઉપર પ્રમાણે ઉપયોગ કરવામાં વનસ્પતિનું પ્રમાણ ૦ા તોલાથી ૧ તોલા સુધી સમજવું.

## ખાપરીયું (સં. ખર્પરસ્તુત્થ).
## લઘુમાલીની વસંત.

ખાપરીયું બે ભાગ અને મરી એક ભાગ એકઠું કરી ગાયના માંખણમાં ખરલ કરવો, પછી તેને લીંબુના રસમાં ૪૨ દિવસ ઘુંટવું,

માખણ ન દેખાય ત્યાં સુધી ખલવું. આ માલીની વસંત તાવ ઉપર બે વાલ પ્રમાણે મદ અને પીંપરમાં આપવું. આથી

જીર્ણજ્વર, ધાતુગતજ્વર, અતિસાર, રક્તાતિસાર, લોહીથી થતા વિકાર, મોટો પિત્તવિકાર, સ્રીઓના પ્રદરરોગ, હરસ, વિષમજ્વર, નેત્રરોગ અને સર્વ રોગનો નાશ કરે છે.

આ વસંત—અરણીના કુલોમાં ગર્ભિણીને આપવાથી સંપૂર્ણ જ્વરો-નો નાશ કરી, ગર્ભનું ઉત્તમ રીતે પાલન કરે છે. દુધ અને ભાત ખાવાં.

## કોડી-( સં. વરાટિકા. )

( તેનું શોધન તથા મારણ—જુઓ પાછળ. )

## કોડીની ભષ્મના ગુણ.

( ૧ ) કાન પાકતો હોય તો—કોડીની ભષ્મ લીંબુના રસમાં કે હુક્કાના પાણીમાં મેળવી કાનમાં બે બે ટીપાં મૂકવાં તેથી મટી જશે.

૨ ક્ષય રોગ ઉપર—સાકર, મદ અને માખણ એકેક તોલો લઈ બે રતીભાર કોડીની ભષ્મ સાથે રોજ ખાવાથી ક્ષયરોગ મટે છે.

૩ શ્વાસ, કફ અને તાવમાં મદ સાથે કોડીની ભષ્મ બે રતી ખાવી,

૪ પ્રમેહ, પ્રદર અને ધાતુવિકાર ઉપર—કોડીની ભષ્મ ઘી અને સાકર સાથે ખાવી.

૫ શૂળમાં—ઉના પાણી અગર સાકર સાથે બે રતી ભષ્મ ખાવી.

૬ **અપસ્માર ઉપર**—કાંદાની ઉભી ચીરી કરી તે ઉપર કોડીની ભષ્મ નાંખીને તેની પોટલી કરી વારંવાર નાકમાં સુંઘવી.

૭ દાદર, ખસ અને ચકામાં ઉપર, તલનું તેલ પાશેર, ભષ્મ તો. ૧, ગેરૂ તો. ૦ાા એકત્ર ખલ કરી લેપ કરવાથી મટે છે.

## તાંબાની ભષ્મના ગુણ.

તાંબાની ભષ્મની ૧ રતીની માત્રા સમજવી. એટલે દરદીને ૧ રતી સુધી નિચેના અનુપાનો સાથે આપવાથી તાંબાની ભષ્મ નીચેના રોગો મટાડી શકે છે.

૧ **દમ** અને કફ ઉપર, મદ પીંપરમાં ૧ રતી ભષ્મ ખવરાવવી

૨ **પુષ્ટિ** માટે, મદ, સાકર અને ઘી સાથે ખવરાવવી.

૩ **તાવ**, વિષમ જ્વર ઉપર, મરી અને તુળસીના રસમાં ખવરાવવી.

૪ **મુત્રકચ્છ** ઉપર હળદર અને મદ સાથે ખવરાવવી.

૫ **હરસ** ઉપર સુરણના રસમાં મરી અને લવંગનું ચૂર્ણ નાંખીને તે સાથે ખવરાવવી.

૬ ઉદર રોગમાં—ગુગળ સાથે સાત દિવસ આપવી.

૭ **પિત્ત** રોગમાં—સાકર સાથે ખવરાવવી.

૮ **વાયુના** ગોળા ઉપર—હીંગ સાથે ખવરાવવી.

૯ **સંગ્રહણી** અને વાતપ્રમેહ ઉપર—ગળોના સત્વ, અજમો, સાકર અને મદ સાથે ખવરાવવી.

૧૦ **મુત્રકૃચ્છ** ઉપર જવખાર સાથે ખવરાવવી.

## પારાની ભષ્મના ગુણો.

પારાની ભષ્મ ૧ રતીથી ૪ રતી સુધી આપવી.

તે જુદા જુદા રોગોમાં નિચે પ્રમાણે અનુપાનથી ઉપરની માત્રા પ્રમાણે આપવી.

૧ વાતરોગ ઉપર—પીંપરમાં ખાવી, ૨ પિત્ત ઉપર આવળ કંટીના ચૂર્ણ સાથે, ૩ કફ ઉપર આદાના રસમાં, ૪ **તાવ** ઉપર લીંબડાના રસમાં. ૫ રૂધિરશ્રાવ, પ્રવાહિકા અને અતિસાર ઉપર તાંદળજાના રસમાં, ૬ રકત વિકાર ઉપર મદમાં, અથવા તો હળદર અને સાકર સાથે, ૭ **કમળો**, પાંડુ અને અગ્નિમાંદ ઉપર ત્રિકટુ, ત્રિફળા અને અરડુસીના ચૂર્ણ સાથે. ૮ **દમ કફ** અને શુળ ઉપર પીપર, મરી, અને ભારંગમૂળના ચૂર્ણમાં, ૯ **મુત્રકચ્છ** ઉપર શિલાજીત, એલચી, અને સાકર સાથે આપવી. ૧૦ **ધાતુવૃધ્ધિ** ઉપર—લવંગ, કેસર, જાવંત્રી, હીગળોક, અક્કલકરો, પીંપર અને ભાંગમાં આપવી, ૧૧ તમામ પ્રકારના તાવમાં, સીંધવ, લવીંગ, કરીઆતું, અને હરડેના ચૂર્ણ સાથે આપવી, ૧૨ સર્વ પ્રકારના ઝાડા માટે, અફીણ, લવીંગ, હીંગળોક અને ભાંગ સાથે, ૧૩ ઉદરરોગ માટે, સીંધવ, હળદર, ભાંગ અને અજમામાં, ૧૪ ઉલટી ઉપર—ભાંગ અને અજમામાં ૧૫ કૃમીરોગ ઉપર, ચાર વાલ ખાખરાનાં બી અને બમણા ગોળ સાથે, ૧૬ અગ્નિમાંધ ઉપર સીંધવ અને અજમામાં, ૧૭ પુષ્ટિને માટે ગળોના સત્વમાં આપવી.

પારો ભક્ષણ કરનારે પાન અને સ્ત્રીને છોડવાં તેણે પાનભક્ષણ નિંદ્રા, જાગરણ, ચાલવું, કોપ, હર્ષ, દુઃખ, ઈ૦ કરવું નહિ.

**તેણે—કોળુ, કાકડી, કારેલાં, કાલીંગડાં, દેવડાંગર, કેળાં, કુબી ત્થા અળસીનું તેલ, અડદ, મસુર, છાસ ભાત, કડવા ખાટા તીખા, મીઠા, પિત્તકારક પદાર્થો, પીળાપદાર્થો, બોર, નાળીએર, કેરી, જવખાર, સુંઠ, સરગવો, ભાંગ, રાઇ અને વાલ એટલા પદાર્થ ખાવા નહિ.**

## લોહ ભષ્મના ગુણો.

લોહ ભષ્મ ૧ થી ૨ રતી ભાર તે નિચેના રોગો ઉપર નિચે પ્રમાણે અનુપાનથી રોજ આપવી.

૧ **વાત** ઉપર લસણ અને ઘીની સાથે ખાવી, ૨ **પિત્ત** ઉપર સાકરમાં ખાવી, ૩ **કફે** ઉપર મદ સાથે, ૪ **દમ** ઉપર સુંઠ, મરી, પીંપર અને મદમાં ખાવી, ૫ **શુળ** ઉપર હીંગ તથા ઘીની સાથે, ૬ **જીર્ણ** જ્વર ઉપર મદ અને પીંપરમાં, ૭ **પ્રમેહ** ઉપર ત્રિફળાં અને ખડી-સાકર સાથે, ૮ **ત્રિદોષ** ઉપર આદાના રસ અને મદ સાથે, ૯ **વાત** જ્વર ઉપર, ઘીમાં ખાવી, ૧૦ **પિત્તજ્વર** ઉપર મદમાં ખાવી, ૧૧ **રક્તપીત** ઉપર, ખડીસાકર અને ચાતુર્જાત ચુરણ સાથે, ૧૨ **પાંડરોગ** ઉપર સાટોડીના રસમાં **૧૩ વીસ પ્રકારના પ્રમેહ** ઉપર, હળદર, પીંપર અને મદ સાથે, **૧૪ સંધીરોગ** ઉપર તજ, એલચી, અને તમાલપત્રની સાથે, ૧૫ ( ૮૦ ) પ્રકારના **વાયુ** ઉપર નગોડના રસમાં. ૧૬ વલીપલીત ( વાળ ધોળા થવા ) ઉપર ત્રિફળા-માં, ૧૭ **બલવૃદ્ધિ** ઉપર—સાટોડી અને ગાયના દુધ સાથે. ૧૮ **મુત્ર કુચ્છ** ઉપર શિલાજીતમાં. ૧૯ **અગ્નિમાંદ** ઉપર તાંબુલમાં, ૨૦ **પાંચ જાતની ઉદરસ** ઉપર—અરડુસો, પીંપર, દ્રાક્ષ અને મદમાં, ૨૧ **તે સિવાયના** સર્વ રોગ ઉપર ત્રિફળા અને મદ સાથે આપવી.

**ચળી**—કોળુ, તલનું તેલ, અડદ, રાઇ, મદ, ખાટાપદાર્થો, મત્સ્ય માંસ, કારેલાં, તીખા પદાર્થ એ ખાવાં નહિ.

લોહ ભષ્મથી નુકશાન થાય તો અગથીયાના રસમાં વાવડીંગ વાટી પી જવું. અને તડકામાં ઘણી વાર ફરવું.

## પરવાળાં ( સં-પ્રવાળ ) ભષ્મના ગુણો.

પ્રવાલ ભષ્મ ( ૨ ) રતી ભારના આશરે નિચેના રોગ ઉપર નિચેના અનુપાનો સાથે આપવી.

**૧ વાયુ** ઉપર—તુળશીના રસ તથા મદ સાકરમાં આપવી, ૨ **જીર્ણ** જ્વર, કાસશ્વાસ, હેડકી, વાયુ એ રોગોમાં મદ પીંપર સાથે આપવી. **૩ પિત્ત** ઉપર દુધ અને સાકરમાં ખાવી, **૪ ધાતુપુષ્ટી** ઉપર ઘી સાકરમાં ખાવી. **૫ ધાતુક્ષય** ઉપર પાકેલાં કેળામાં ખાવી, **૬ પ્રદર** ઉપર ગાયના તાજા દુધમાં, **૭ કૃષતા** ઉપર—પાનમાં, **૮ તાવ** ઉપર કરીયાતુ, કડુ અને હરડે સાથે ખાવી, **૯ પિતની ઉદરસ** ઉપર આદાના રસ અને સાકર સાથે ખાવી, **૧૦ રતાંધળી** ઉપર—ઉંદરની લીંડીઓ અને તુળસીના રસમાં ઘસી તેમાં ભષ્મ નાંખી અંજન કરવું

**૧૧ દાહ ઉપર** વંશલોચન અને સાકર સાથે આપવી, **૧૨ કફ, મુત્ર કૃચ્છ ઉપર**–ચોખાના ધોવરામણ સાગે. **૧૩ ઉરઃક્ષત ક્ષય ઉપર** ઘી અને મદમાં **૧૪ ઉષ્ણતા,** દાહ અને ઈંદ્રિની બળતરા ઉપર ચોખાના ધોવરામણ મદ અને સાકર સાથે. **૧૫ આંખોની ગરમી** અને શરીરપરની ખોસ ઉપર–ઘી સાકર, અને તાજા દુધ સાથે, **૧૬ ભ્રમ ઉપર** આંબળાના મુરબ્બામાં ઘી સાકર નાંખી તે સાથે આપવી, **૧૭ મસ્તક** શુળ ઉપર બદામની ખીરમાં ખાવી. **૧૮ પિતવાળા** પાંડુરોગ ઉપર ઘી સાકરમાં ખાવી.

## મોતીની ભષ્મના ગુણ.

અર્ધી રતી પ્રમાણે મોતીની ભષ્મ આપી શકાય છે.

**૧ પુષ્ટી માટે** તેમજ પિત્તરોગ માટે દુધ અને ખડી સાકરમાં આપવી, ૨ ઉરઃક્ષત ક્ષય ઉપર ઘી અને મદમાં આપવી, ૩ નેત્ર રોગ માટે ઘી અને મદમાં આપવી.

## રૂપાની ભષ્મના ગુણો.

**૧ દાહ થતો** હોયતો સાકરમાં આપવી. **૨ ઉન્માદ, શીરોરોગ, પ્રમેહ, જ્વરાપત્ત,** ગરમીના સર્વ રોગ ઉપર, **૩ વાત** અને પિત્ત ઉપર–ત્રિફળામાં, ૪ બળવૃદ્ધિ, ધાતુપુષ્ટિ માટે–શતાવરીમાં ખાવી **૫ પિત્તવિકાર** ઉપર આંબળાના મુરબ્બામાં, ૬ પ્રમેહ ઉપર દાલચીની, તમાલપત્ર અને એલચીમાં ખવરાવવી.

## લોહકાટ—(મંન્ડુર) ની ભષ્મના ગુણો.

મંડુર ભષ્મ ચાર રતીથી ૬ રતી ભાર સુધી આપી શકાય.

**૧ કમળો પાંડરોગ**–ઉપર ગાયના મૂત્રમાં અથવા મદ પીંપરમાં અથવા તો છાસમાં આપવી, **૨ સંગ્રહણી ઉપર** છાસમાં મરીયાંની ભુકી નાંખી તેમાં આપવી. ૩ જીર્ણ જ્વર ઉપર, મદ અને પીંપરમાં, ૪ શુળ ઉપર ગોમૂત્રમાં, ત્રિફળાનું ચૂર્ણ નાંખી, મદ, પીંપર સાથે આપવી, ૫ કૃમી ઉપર મદ અને વાવડીંગ સાથે, **૬ સોજા ઉપર** સાટોડીના રસમાં, અને **૭ શક્તિ માટે**–ઘી અને સાકરમાં આપવી.

## શંખ ભષ્મના ગુણ.

શંખભષ્મ ૧ રતિથી ૦ાા તોલા સુધી આપવી.

**૧ સંન્નિપાત** અને સંગ્રહણી ઉપર–સીંધવ ત્રણ માસા અને મદ સાથે આપવી. **૨ અજીર્ણ**—લીંબડાના રસમાં સાકર નાંખી તે સાથે આપવી. **૩ ત્રિદોષ શૂળ** ઉપર–શંખભષ્મ, સીંધવ, હીંગ અને

ત્રિકટુ સર્વનું ચૂરણુ ગરમ પાણીમાં આપવું, **૪ ઉદરરસ** ઉપર પાન સાથે ૧ રતી શંખભષ્મ આપવી. **૫ શુળ** ઉપર ૧ રતી શેકેલી હીંગ, ૨ રતી શંખભષ્મ અને ઘી ૦ાા તોલો આપવાથી મટે છે, **૬ આમાતિસાર**—જાયફળ ૦ાા માસો, ઘી ૦ાા તોલો અને ૨ રતી ભષ્મ આપવી, ૭ પ્લીહોદર—લીંબડાના રસમાં ૧૦ માસા શંખભષ્મ આપવાથી બરોળ મટે છે. ૮ **ત્રિદોષ** શળ—સીંધવ, હીંગ અને **ત્રિકટુ** સાથે ગરમ પાણીમાં આપવી, જેથી મટશે.

## શીસા ( સં. નાગ ) ની ભષ્મના ગુણ.

સીસાની ભષ્મ ૧ રતીના પ્રમાણુમાં આપવી.

**૧ પ્રદર** ઉપર—વંશલોચન, જીરૂ, એલચી અને ખડીસાકરમાં શંખભષ્મ આપવાથી મટે છે. **૨ કફ વાયુ**, જલોદર ઉપર અજમો, પીંપર અને મદ સાથે આપવાથી મટે છે. **૩ ધાતુ ક્ષીણુતા** ઉપર માખણુ અને ખડીસાકરમાં આપવી. **૪ ઉપદંશ** ઉપર ઇલાયચી, અને શીતળ ચીની સાથે આપવી.

## સુવર્ણમાક્ષિક ભષ્મના ગુણો.

સુવર્ણમાક્ષિક ભષ્મ ૨ રતિથી ૧ વાલ સુધી આપી શકાય છે.

**૧ પ્રમેહ, મુત્રકચ્છ**, ક્ષીણુતા સ્વપ્નાવસ્થા, જીર્ણજ્વર ઉપર માખણુ અને ખડીસાકર સાથે મદ મેળવી ૧ વાલ ભષ્મ આપવી તેથી મટશે.

**૨ પાંડુરોગ, કમળો, વાતપિત્ત** અને હલીમક ઉપર, ૩ વાલ સુવર્ણમાક્ષિક ભષ્મ, મદ, અને પીંપર સાથે આપવી.

**૩ આંખોમાં** ધોળાં ફુલો પડે છે તે ઉપર સુવર્ણમાક્ષિક મદમાં કિંવા દુધમાં ઘસી અંજન કરવું. જેથી ફુલ મટી જશે.

## સોનાની ( સં. સુવર્ણ ) ભષ્મના ગુણ.

૧ થી ૨ રતિભાર આ ભષ્મ આપી શકાય છે.

**૧ ક્ષય, અગ્નિમાંદ, શ્વાસ**, (દમ), કાસ (કફ) અને અરૂચી ઉપર ત્રિકટુ અને ઘી સાથે આપવી. તેથી મટે છે તથા બાલ વધારે છે. ધાતુની વૃદ્ધિ કરે છે. પાંડુનો નાશ કરે છે. સર્પવિષ, બીજાં ઝેર, ઉતારે છે, સંગ્રહણી મટાડે છે, **૨ બળ માટે** દુધમાં ખાવી. **૩ આંખના** રોગો માટે સાટોડીના રસમાં, **૪ વ્યાધિ** અને ઘરડપણુ માટે કેસરમાં, **૫ ક્ષયરોગમાં** દુધ સાથે આપવી. **૬ ત્રિદોષ** અને **ઉન્માદમાં**—સુંઠ, મરી અને લવંગ સાથે આપવી. જેથી મટે છે. સર્વ રોગને માટે સુવર્ણભષ્મ ગુણકારી છે.

## હરતાલની ભષ્મના ગુણ.

હરતાલ ભષ્મ ૧ ચોખા ભાર સુધી આપી શકાય છે.

**દુઃસાધ્ય વાતરક્ત ઉપર**—૧ ચોખાભાર હરતાળ ભષ્મ આપવી. ચણા અને ઘીજ માત્ર ખાવું. ચૌદ દિવસમાં મટી જશે.

૨ હેંસી પ્રકારના વાયુ, કફ, પિત્ત, કોઢ, પ્રમેહ અને હરસ માટે ૭ વાલ ખડીસાકરમાં અર્ધી રતી હરતાલ ભષ્મ આપવાથી મટી જાય છે.

**૩ વાતરક્ત, અઢાર પ્રકારના કોઢ**—એક ચણોઠીભાર હરતાલભષ્મ ગળોના ઉકાળામાં આપવાથી મટી જાય છે.

**૪ અપસ્માર**—ઉપર, વછનાગ અને જીરા સાથે, **૨ રક્ત** વિકારમાં આંબાહળદરમાં **૬ જલોદર** ઉપર સમુદ્રફળમાં, **૭ ભગંદર** ઉપર દેવદારના રસમાં, ૮ **જ્વર, ક્ષય, પાંડુ** રોગમાં—ખડીસાકર સાથે, **૯ વાયુ, શુળ,** બાળંતરોગમાં–આદાના રસમાં, ઘી, ભાત અને ખીચડી તથા ગાયનું દુધ માત્ર ખાવું, **૧૦ સંનિપાત, અર્ધાંગવાયુ** અને વાયુના ગોળા ઉપર–ઉપરના અનુપાનમાં આપવી, **૧૧ નિર્બળ** માણસને જાયફળમાં આપવી, **૧૨ ક્ષય ઉપર** પાન સાથે આપવી. **૧૩ વિર્યવૃદ્ધિ** ઉપર—પાકેલા પાન સાથે, ૧૪ ઉર્ધ્વ શ્વાસ ઉપર હરડાં સાથે; **૧૫ દુર્ગંધી** ઉપર ચંપાના ફુલ સાથે, **૧૬ વાયુ** ઉપર આદાના રસમાં, **૧૭ પ્રમેહ** ઉપર તુલસીના રસમાં, **૧૮ જલોદર ઉપર**–બકરીના મૂત્રમાં, **૧૯ શૈત્ય** ઉપર—કેશર અને જાવંત્રીમાં, **૨૦ અગ્નિમાંદ્ય** ઉપર–મદ અને પીંપરમાં, **૨૧ વિર્ય** સ્તંભનને માટે–લવંગ, તજ, કપુરની સાથે, અને **૨૨ અઢાર પ્રકારના** કોઢ ઉપર નગોડના રસ સાથે, અને **૨૩ કામવૃદ્ધિ** માટે—ગાયના દુધમાં આપવાથી મટી જાય છે.

હરતાલ ભષ્મ એકલી ખાવાથી સ્ત્રીઓનો અટકાવ બંધ થઈ જાય છે.

## સાબરશીંગાની ભષ્મના ગુણ.

મુગલાઈ બે દાણા તથા સાકર સાથે ખાવાથી ધાતુવિકારના રોગ મટે છે. ઘી સાથે ખાવાથી વાતશુળ મટે છે. તેમજ હૃદયનો રોગ મટે છે.

# પ્રકરણ ૧૪૧ મું.

## રસાદિ ઔષધો.

**આ પ્રકરણની અંદર વાપરવાનાં ઔષધો શુધ્ધ કરેલાંજ લેવાં.**

**અગ્નિ તુંન્ડીવટી**—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ વછનાલ, શુદ્ધ ગંધક, ઓડી અજમોદ, હરડાં, બેઢાં, આમળાં, સાજીખાર, જવખાર, ચીત્રો, સીંન્ધાલુણ, જીરૂ, સંચળ, વાવડીંગ, મીઠું, શુંઠ, મરી અને પીપર એ અઢારે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ તેટલાં વજનનાં ખકાનનાં બી લઇ સર્વને એકઠાં કરી ચુરણ કરવું તે ચુર્ણ ખલમાં નાંખી કાગદી લીમ્બુના રસમાં ઘુંટીને મરીના જેવડી ગોળી વાળવી એ ગોળી એકેક ખાવાથી સર્વ પ્રકારના અજીર્ણ રોગો મટી જાય છે.

**અગ્નિ કુમાર રસ**—શુદ્ધ પારો, ગંધક, ટંકણ, કોડી, સાજીખાર, પીંપર તથા સુંઠ દરેક તો. ૧. શુદ્ધ વછનાગ તો. ૩, મરી તો. ૮ એ સર્વનું ચુરણ કરી એક દિવસ લીંબુના રસમાં મર્દન કરી રતી ૫ ની ગોળીઓ વાળવી તે વાલ ૧ થી બે સુધી છાસમાં ખાવાથી અજીર્ણ, કોલેરા, સંગ્રહણી અને આમ મટી જાય છે, ચોખાનું ધોવરામણ તથા કડાછાલમાં ખાવાથી જુનો અતિસાર ( ઝાડો ) તથા કૃમિના ઝાડા મટે છે. નાગરવેલનાં પાકાં પાન સાથે ખાવાથી શ્વાસ પેટનું શુળ તથા કફવાળી ખાંસી મટે છે. ઘી સાથે ખાવાથી વાયુનો ગોળો મટે છે.

**અગ્નિરસ**—શુદ્ધ પારો તો. ૧, શુદ્ધ ગંધક તો. ૨, ગજવેલનાં પતરાંનો ભૂકો તો. ૩ ત્રણેને ખલમાં ઘુંટીને કજજલી કરી કુંવારના રસમાં ઘુંટી ગોળો વાળી ત્રાંબાના વાસણમાં મૂકી અનાજના ઢગલામાં આઠ દિવસ દાટી મૂકવો. પછી તે ગોળો કાઢી તેમાં પીંપર તો. ૩, હરડે તો. ૪, બેઢાં તો. ૫, અરડુસીનાં પાન તો. ૬, તે સર્વને બારીક વાટી મિશ્ર કરવાં પછી તે સર્વને બાવળની છાલના ઉકાળાની ભાવના ૨૧ દિવસ સુધી આપી તૈયાર કરવું તે ૧ રતીથી ૨ રતી સુધી ખાવી જેથી ખાંસી, ક્ષય, શ્વાસ કફ વિગેરે મટે.

**અગસ્તિસુતરાજ—શુદ્ધ** પારો તો. ૧, શુદ્ધ ગંધક તો. ૧ શુદ્ધ હીંગળો તો. ૧ શુદ્ધ ધંતુરાનાં બી તો. ૨ અને અફીણ તો. ૨ સર્વનું ચૂર્ણ કરી ભાંગરાના રસમાં ઘુંટી ચણોઠી જેવડી ગોળી કરવી

માત્રા ગોળી ૧ થી ૨, પાણી સાથે ખાવાથી ગ્રહણી, ત્રીકટુ તથા મધ સાથે ખાવાથી શૂળ, કફ, વાયુ, અગ્નિમાંદ્ય, તથા ઘેન અને મરી તથા ઘી સાથે ખાવાથી અતિસાર (પાણી જેવા ઝાડા) મટે છે.

**અજીર્ણ કંટક રસ**—શોધેલ પારો, શોધેલ વછનાગ, અને શોધેલ આમલસારો, ગંધક ત્રણે સરખે ભાગે લઇ તેટલાજ વજને મરી લઇ, સર્વને મિશ્ર કરી તેમનું ચૂર્ણ ઉભી ભોંયરીંગણીના ડોડવાંના રસમાં ઘુંટી સુકવવું, એવી રીતે ભોંયરીંગણીની રસની ૨૧ ભાવના દઇ તેની વાલવાલની ગોળીઓ વાળવી જેથી સર્વ પ્રકારના અજીર્ણો અને વિષુચિકા રોગ મટે છે.

**અમૃતકલા નિધિરસ**—નેપાળાની છાલ કાઢેલાં બી દશ નિષ્ક, મરી, પીંપર અને શોધેલો પારો એકેક નિષ્ક લઈ સર્વનું ચુરણ કરી તેને કાગદી લીંબુના રસમાં સાત ભાવના દેઇ સુકવવું તે અંજનરસ જેને સંનિપાત થયો હોય તેની આંખમાં આંજવાથી સંન્નિપાત મટે છે.

**અશ્વચોળી**—શુદ્ધ પારો ૧ તોલો, વછનાગ ૧ તોલો, હરતાલ ૧ તોલો, ત્રિકટુ દરેક ૧ તોલો મળી ૩ તોલા. ત્રીફળાં દરેક ૧ તોલો મરી ૩ તોલા, ટંકણ ૧ તોલો નેપાળાનાં બી ૧ તોલો આ પ્રમાણે સર્વ શુદ્ધ કરેલી ચીજો લઇ ખાંડી અને ભાંગરાના રસમાં ૨૧ દિવસ સુધી ઘુંટવું તેની બબે રતીની ગોળી કરવી, તે ગોળી અજમા સાથે ખાવાથી ટાઢીઓ તાવ, પિત્તજ્વર, કુંવારના રસ સાથે ખાવાથી રોજનો તાવ, આંબળાના ચૂર્ણ સાથે ખાવાથી દાહવાળો તાવ, આદાના રસ, મધ અને પીંપર સાથે ખાવાથી વાતશૂળ, સરગવાનો રસ, મધ અને ઘી સાથે ખાવાથી સર્વ શૂળ, તુળશીના રસ સાથે ખાવાથી સુવારોગ, જાયફળ કે ભેંસના મૂત્ર સાથે ખાવાથી સંગ્રહણી કે પીનસ રોગ, મસ્તક રોગ, આદ્ધાશીશી, અને હરસ; દહી સાથે ખાવાથી ઝાડો, ચોખાના ધોવણ સાથે ખાવાથી ઝેર, ઘી સાથે ખાવાથી વાયુ, આંબળાના ચૂર્ણ તથા સાકર સાથે ખાવાથી પિત્ત, ત્રિફળા તથા એરંડીયા તેલમાં ખાવાથી ઉદરરોગ; વજ, દેવદાર તથા કડના ચૂર્ણ સાથે ખાવાથી, હાડકાનો વાયુ, દહીંની તર સાથે ખાવાથી અજીર્ણ, સાટોડી સાથે ખાવાથી પાંડુ, કરંજની છાલના રસ કે ઉકાળા સાથે ખાવાથી કૃમી, ગળો અથવા ગોમૂત્ર સાથે ખાવાથી કોઢ, તથા ચામડીનાં દરદો, સરસડાના રસ કે ઘીમાં ખાવાથી તેમજ લીંબુના રસમાં ઘસી જખમપર લેપ કરવો. સ્ત્રીના ધાવણમાં અંજન કરવાથી રતાંધળાપણું, આદાના રસમાં ઘસી ચોપડવાથી વીંછીનો ડંખ, ગોમૂ-

ત્રમાં લેપ કરવાથી ખરજવું તલના રસમાં ઘસી અંજન કરવાથી નેત્ર રોગ મટે છે.

**આનંદભૈરવ રસ**—(૧) શોધેલ હીંગળો, શુદ્ધવછનાગ, શોધેલ ટંકણ, લીંન્ડીપીંપર સરવે સરખે ભાગે લઇ ભૂકો કરવો. તે બે રતી-ભાર કડાછાલ તથા ઇંદ્રજવનો ભૂકો ૧ રૂ. ભારની સાથે મદની અંદર ચાટવાથી ત્રિદોષનો અતિસાર મટે છે. ગાયનું દહી, દુધ કે છાસ ગમે તે એક અને ભાત ખવરાવવાં. તરસમાં ટાઢું પાણી પાવું. રાત્રીના થોડી શુદ્ધ કરેલી ભાંગ ખવરાવવી.

**આનંદભૈરવ રસ**—(૨) શુદ્ધ હીંગળો, વછનાગ, ગંધક, ટંકણ એ સર્વે ચીજો શુદ્ધ કરેલી તથા ત્રિકટું મળી સાતે વસ્તુઓ સરખે ભાગે લઇ લીંબુના રસમાં ૧૨ કલાક સુધી ઘુંટી વટાણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી તે છાસ સાથે ખાવાથી અજીર્ણ, છાસ તથા શેકેલી હીંગ સાથે ખાવાથી કોલેરા, ચોખાનું ધોવણ તથા કડાછાલ સાથે ખાવાથી જુનો અતિસાર, તથા, કૃમી, અને મદ સાથે ખાવાથી તાવ સાથેનો ઝાડો મટાડે છે તેમજ ખાંસી, શ્વાસ ઝાડો, અજીર્ણ સર્પદંશ, અને વીંછીનો દંશ મટાડે છે.

**ઇચ્છાભેદી રસ**—શોધેલ હીંગળો, શોધેલ ટંકણખાર, સુંઠ અને લીંડીપીપર એ ચારે વસ્તુઓ એકેક તોલો, દારૂડીનાં મૂળ ચાર તોલા, અને શુદ્ધ કરેલ નેપાળાનાં બી ચાર રૂપિઆભાર સર્વને એકઠાં કરી ખલમાં ઘુંટી ભૂકો કરવો. તે ત્રણ રતી સુધી ગાયના દુધમાં ખાવાથી ઝાડો થાય છે. અને આધ્માનવાત, વિષ્ટંભરોગ અને ઉદરરોગ મટે છે.

**ઉન્મત્ત રસ**—શુદ્ધપારો અને શોધેલ ગંધક બંને સરખે ભાગે લઇ તેટલા વજનમાં સુંઠ, મરી અને લીન્ડીપીંપર એ ત્રણે લઇ ચૂર્ણ કરી ઉપરની દવા સાથે ધંતુરાના ફુલના રસમાં એક દિવસ સુધી ઘુંટવું અને જે ભૂકો થાય તે ઉન્મતરસ જાણવો. તે સુંઘાડવાથી સંન્નિપાત મટે છે.

**કનકસુંદર રસ**—શોધેલ ગંધક, શોધેલ હીંગળો, મરી, પાંપર ટંકણ, શોધેલ વછનાગ તથા શુદ્ધ ધંતુરાનાં બી સર્વને ચુર્ણ કરી ભાંગરાના રસમાં ત્રણ કલાક સુધી ઘુંટી ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી તેમાંથી એક કે બે ગોળી પાણી સાથે ખાવાથી, સંગ્રહણી, અગ્નિમાંધ, તાવ અને અતિસાર મટે છે. દહીં, ભાત અને છાસમાં ખાવી.

**કૃમિકુઠારરસ**—કપુર તો. ૮, કડાછાલ, ઇંદ્રજવ, ત્રાયમાણુ અજમો, વાવડીંગ, હીંગળો, કેસર, વછનાગ, પીત્તપાપડો, દરેક તો. ૧ સર્વનું ચૂર્ણ કરી બ્રાહ્મી ઉંદરકાનીના રસની ભાવના દેવી. માત્રા વાલ ૧ અનુપાન મદ, ઉપયોગ સર્વ પ્રકારના કૃમિ મટે છે. (નિ. ૨)

**કેસરાદિ**—કેસર, રસકપુર, સુખડ, લવીંગ, જાવંત્રી સરખે ભાગે લઇ મગ જેવડી ગોળીઓ વાળવી. માત્રા ગોળી ૧ થી ૨, અનુપાન સાકર અને ઘી, ઉપયોગ, ઉપદંશ, વ્રણુ, ફીરંગ, રક્તપિત્ત, ગલગંડ: અને કુષ્ટરોગ મટે છે. અ. ઔ.

**કુષ્ટકુઠારરસ**—પારાની ભષ્મ, શોધેલ ગંધક, તામ્ર ભષ્મ, ગુગળ, હરડાં, બેઢાં, આંબળાં, બકાનની છાલ, ચિત્રો અને શિલાજીત અગીઆર ઔષધ ચાર ચાર તોલા લઇ ચુર્ણ કરવું પછી કરંજનાં બી તથા ચુર્ણમાં મેળવી તેમાં મદ અને ઘી નાંખી મિશ્ર કરવું. તેને કુષ્ટ કુઠાર રસ કહે છે. માત્રા ૨ માસા સર્વે પ્રકારના કુષ્ઠો અને ગળત કોઢ મટે છે (શા.)

**કુબ્યાદરસ**—શુદ્ધ પારો તો. ૪, શુદ્ધ ગંધક તો. ૮, તામ્ર ભષ્મ તો. ૨, લોહભષ્મ તો. ૨ તે સર્વેને મેળવી નિચે ધીમો અગ્નિ આપવો. ગંધકનો રસ થઈ સર્વ મળ્યાથી તે રસ પર્પટીની પેઠે ઠારવો, પછી તેનું ચૂર્ણ કરીને લોઢાની કડાઇમાં નાંખી લીંબુના રસની તથા પંચકોલ ( પીંપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, અને સુંઠ ) ની ભાવના દેવી; પછી તેમાં ટંકણુખાર, બીડલવણુ, અને મરી એકેક તોલો નાંખીનેં છેવટે ચણાના ખારની સાત ભાવના દઇને બબે માસાની ગોળી કરવી અથવા ચુરણુ રાખી શીશીમાં ભરવું. માત્રા ૨ માસા, અનુપાન છાસ તથા સીંધાલુણુ—અજીર્ણુ—શૂળ—ગોળો નળબંધ, બરળ અને ઉદરરોગ મટે છે, વૈ. સ.

**કાસહરરસ**—રૂપાની ભષ્મ તો. ૧, શુદ્ધ હરતાલ એક તોલો શુદ્ધ મનશીલ ચાર તોલા લઇ અરડુસી અને ગોખરૂના સ્વરસમાં ત્રણુ કલાક ઘુંટી ગોળોવાળી સરાવ સંપુટમાં મુકી વાલુકા યંત્રમાં ત્રણુ કલાક પકવી બારીક કરવું. માત્રા બબે રતી રોજ ત્રીકટું અને નગોડના મૂળના સુરણુ સાથે ખાવાથી ખાંસી મટે છે.

**ગદમુરારિરસ**—શુદ્ધ હીંગળો, શુદ્ધ વછનાગ, સુંઠ, મરી, પીંપર, ટંકણુ, મોથ, હરડે, શુદ્ધ નેપાળો સર્વે સરખે ભાગે લઈ પાણીમાં વાટી એકેક રતીની ગોળી વાળવી. માત્ર ૧ રતીથી ૧ વાલ, અનુપાન પાણી, નવીન જવર તથા પિત્ત જ્વર મટે છે, (ર. સુ)

**ગંધક રસાયણ**—શુદ્ધ ગંધકને નિચેની દરેક વસ્તુની જુદી જુદી ભાવના દેવી. ગાયનું દુધ, તજનો ઉકાળો, એલચીનો ઉકાળો, તમાલ પત્રનો ઉકાળો, નાગકેસરનો ઉકાળો, ગળોનોરસ. હરડેનો ઉકાળો, બેઢાંનો ઉકાળો, આંબલીનો ઉકાળો, સુંઠનો ઉકાળો, ભાંગરાનો રસ તથા આદુનો રસ છેલી ભાવના દઈ ગંધક બહાર કાઢી તેને સુકવવો પછી તેટલાજ પ્રમાણમાં તેમાં સાકર મેળવી ભેગુ વાટી ચુરણ કરવું માત્રા ૨ માસા, અનુપાન લીંબડાના પંચાંગ તથા ઘી અથવા ત્રીફળાના ક્વાથમાં ખાવાથી ખરજ, દાદર મટે છે, દુધ અને ખડી સાકર સાથે ખાવાથી ધાતુ વિકાર મટે છે, ત્રિફળાં તથા સાકરમાં ખાવાથી વાળો મટે છે. દુધ સાથે ખાવાથી મંદાગ્નિ, ખરજ, ખસ પાંડુ વિષદોષ, વાતરક્ત, અંડવૃધ્ધિ, પાંડુ, પ્રમેહ, જીર્ણજ્વર, ધાતુક્ષય, શુળ, કુષ્ટ, વાતવ્યાધિ, સોમરોગ અને ક્ષય મટે.

**ગૃહણી ગજ કેસરી**—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, અભ્રકભષ્મ, લોહભષ્મ, શુદ્ધ હીંગળો, કુણાં બીલાં, શુદ્ધ વછનાગ, સુંઠ, મરી, પીપર ભાંગ, મોથ, દાડમની છાલ, ઇદ્રજવ, જાયફળ, મોચરસ, અતિવિષ, ધાવડીનાં ફુલ, કોઠ, અજમો, ચિત્રક, ટંકણ, કાંકચીયાનો મગજ, સર્વની બરાબર અફીણ સર્વને બારીક ખાંડી ધંતુરાના પાનના રસમાં ઘુંટી મરીના દાણા જેવડી ગોળી કરવી, માત્રા ગોળી ૧ અનુપાન છાશ અથવા દહીંનું પાણી, આથી સંગ્રહણી ઝાડો શુળ, અતિસાર, અગ્નીમાંધ અને પાંડુ મટે છે.

**ગૃહણીકપાટરસ,** સુંઠ, મરી, પીંપર, ગંધક, ટંકણ, પારો, કોડીની ભષ્મ અને વછનાગ સર્વે સરખે ભાગે લીંબડાના રસમાં ઘુંટી અડદના દાણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. માત્રા ૧ ગોળી, અનુપાન મરી, સાકર અને ઘી સાથે આપવાથી ગૃહણી રોગ મટે છે (વૈ. સં)

**ગર્ભપાળરસ**—સુંઠ, તો. ૧, મરી તો. ૧, પીંપર તો. ૧, તમાલપત્ર તો. ૧, એલચીદાણા તો. ૧, ધાણા તો. ૧, શાહજીરૂ તો. ૧, ચવક તો. ૧, દ્રાક્ષ તો. ૧, દેવદાર તો. ૧, શીસાની ભષ્મ તો. ૧, બંગ ભષ્મ તો ૧, શુદ્ધ હીંગળો તો. ૦॥, લોહ ભષ્મ તો. ૦॥, એ સર્વે ઔષધોને બારીક વાટી ધોળી ગરણીના રસથી સાત દિવસ સુધી ઘુંટી સુકાવી શીસીમાં ભરી રાખવું. માત્રા ૨ રતી, અનુપાન કાળી દ્રાક્ષનું પાણી ગર્ભિણી સ્ત્રીને પહેલા માસથી નવ માસ સુધી અપાય છે તેથી ગર્ભિણીના સર્વ રોગ દુર થઈ શક્તિ આવે છે. અને ગર્ભનું પોષણ થાય છે. (વૈ. સં.)

તે નિચેના અનુપાનથી આપવો.

દ્રાક્ષ તો. ૫, સાકર તો. ૧૦, પાણી તો. ૪૦ માં કાઢો કરવો બાકી તો. ૨૦ રાખીને ગાળવું, પછી તે પાણીને ફરી ઉકાળી મદ જેવો પાક કરવો અને બાટલીમાં ભરી મૂકવો તેમાંથી ૧ તો, પાક અને ૧ રતીભાર ગર્ભપાળ રસ ખાવાથી ગર્ભિણીનો તાવ, દમ, ખાંસી, સંગ્રહણી, અમ્લપીત્ત, ધાતુ પડવી, ધોળી ધાતે જવી, અકાળે ગર્ભ પડવો આ સર્વ મટી ગર્ભ પુષ્ટ થાય છે. અને સુલભ પ્રસવ થાય છે.

**ચંદ્રોદય રસ**—સોનાના વરક તો. ૪, શુદ્ધપારો તો ૩૨ તથા શુદ્ધ ગંધક તો. ૬૪ એ ત્રણેને ખલમાં કજલી કરીને રાતા કપાસ એટલે નરમાના ફુલના રસથી ઘુંટીને તેને કાચની શીશીમાં ભરવું. તે શીસીના ઉપર, ઉપરા ઉપર સાતવાર કપડમાટી કરવી, અને ઈંટના બુચથી મોં બંધ કરવું પછી તે શીશીને વાલુકાયંત્રમાં મૂકી તે યંત્ર ચુલા ઉપર રાખી નીચે મૃદુ મધ્ય તથા તીક્ષ્ણ એમ ત્રણ દિવસ સુધી ચડતો ચડતો તાપ આપવો પછી ઠંડુ પડેથી શીસી કાઢી ફોડી નાંખી તેના કંઠ ઉપર આવેલ સિંદુર સરખો ચંદ્રોદય લેવો પછી ૧ તોલા ચંદ્રોદયમાં ૪ તોલા કપુર અને જાયફળ, પીંપર, લવીંગ, કસ્તુરી એ દરેક ૪ માસા મેળવીને અડદ જેવડી ગોળીઓ કરવી, અને તે ગોળી પાનના બીડા સાથે ખાવી. આ રસ ઉત્તમ રસાયન તથા વાજીકર છે. તેથી અજીર્ણ મટે છે. ભૂખ લગાડી ખાધુ પચાવે છે. બળ અને વિર્યની વૃદ્ધિ કરે છે, સ્ત્રી સંગની ઇચ્છા થાય છે, ચંદ્રોદય તો ૪, કપુર તો ૧૧, જાયફળ, સુંઠ, મરી, પીંપર લવીંગ તથા કસ્તુરી એ દરેક ત્રણ ત્રણ માસા લઈ સર્વને પાનના રસમાં ઘુંટી અડદ જેવડી ગોળીઓ વાળી એક ગોળી ઘણા પાનના મોટા બીડામાં વીંટીને ચાવી જવી. ગોળી ખાઇને કઢેલું દુધ પીવું, પરમ પુરૂષત્વ આપે છે. ( રસ. ૨ ).

**ચંદ્રકળા રસ**—શુદ્ધપારો, શુધ્ધ ગંધક, શુદ્ધ હીંગળો તથા અભ્રકભષ્મ અને કડુ, ગળોસત્વ, ખડસલીયો પીતપાપડો પીંપર સુખડનો ભૂકો, પીલુડી, વાળો તથા કાળી દરાખ, એ સર્વે એક એક તોલો અથવા સમાન ભાગે લઇને બારીક કરવું. પછી તેને નિચેની ચીજોની ભાવના દેવી. કસેર, મોથનો ઉકાળો, દાડમનો રસ, દ્રોનો સ્વરસ, કેવડાના પોટાનો રસ, દુધ, શેરડીનો સ્વરસ, કુંવારનો રસ, ખડસલીયા પીતપાપડાનો સ્વરસ, અથવા ઉકાળો તથા શતાવરીનો સ્વરસ કે ઉકાળો એ પ્રમાણે ભાવના દઇ સુકવીને તૈયાર

કરવો. માત્રા ૧ થી ૩ રતી. અનુપાન. જીરૂ, સાકર, દુધ અથવા રોગની અવસ્થા પ્રમાણે, નવો તાવ, દાહ, વિષમજ્વર, પ્રદર, પ્રમેહ, રક્તપીત્ત. વિગેરે દરદો મટે છે. (યો. ૨)

**જ્વરાંકુશ**—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ વછનાગ એ ત્રણે સરખે ભાગે, અને શોધેલ ધંતુરાનાં બી ત્રણેની બરાબર લેવાં. સુંઠ, મરી, પીંપરનું ચુર્ણ તે ચારથી બમણું એ સર્વેને બારીક ખાંડી લીંબુ તથા આદુના રસમાં વારા ફરતી ઘુંટીને બબે રતીની ગોળી વાળવી. માત્રા ૧ થી ૨ ગોળી સર્વે જાતના તાવ મટાડે છે.

**જ્વારારિરસ**—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ખાપરીયું, શુદ્ધ મોરથુથુ, શુદ્ધ પાટીઓ ટંકણખાર અને શુદ્ધ આમલસારો ગંધક એ ૭ એ ઔષધ સરખે ભાગે લઇ, કારેલાના પાંદડાંના રસમાં એક દિવસ ઘુંટી પછી ત્રાંબાના પહોળા મોઢાના કટોદાનની અંદર ઉપરના ઔષધોનો જાડો લેપ કરવો પછી ઢાંકણું ઢાંકી હાંડલાની અંદર કટોદાનને મુકો તેની ચારે કોર રેતી ભરી, પછી તે હાંડલાને ચુલાપર મુકી તેની નીચે અગ્નિ કરવો, અગ્નિ કર્યા પછી તે માટલાના મોઢા ઉપર શાળના ચોખા પલાળીને મુકવા, અને શાળની ધાણી ફુટે કે તરત તળેનો અગ્નો બંધ કરવો પછી કટોદાન ઠરી ગયા કેડે તેને હાંલામાંથી બહાર કાઢી અંદર ચોપડેલાં ઔષધ કાઢી લેવાં, ઔષધનું નામ જ્વરારી-રસ. તેમાં મરીનું ચુર્ણ સરખે ભાગે નાંખી ઘુંટી શીશીમાં ભરી મુકવું પછી તેમાંથી માષા ભાર ઔષધ નાગરવેલના પાનના ટુકડામાં ખા-વાથી રોજનો, એકાંતરીઓ, ચોથીઓ, ટાઢીઓ વગેરે જ્વરો મટી જાય છે. શા.

**ત્રિવિક્રમ રસ**—શુદ્ધ હીંગળો, અફીણ, ટંકણ, હીરાબોળ સરખે ભાગે લઇ ઘુંટીને શીશીમાં ભરી રાખવો. માત્રા ૨ રતી અનુ-પાન—મદ—મરડાનું શૂળ તથા રક્તાતિસાર મટે છે.

**ત્રિવિક્રમરસ**—તામ્રભષ્મ, તથા બકરીનું દુધ બંન્ને સરખે ભાગે લઇ તેને કઢાઇમાં નાંખી દુધનો માવો થાય ત્યાં સુધી તળે અગ્નિ કરી હલાવવું, પછી માવાવાળી તે ભષ્મ, શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક ત્રણે સરખે ભાગે લઇ નગોડના રસમાં એક દીવસ ઘુંટી તેનો ગોળો કરવો, તે ગોળાને વાલુકાયંત્રની અંદર મુકીને એક પહોર સુધી પકવી પછી તે ટાઢુ થાય ત્યારે ગોળાને બહાર કાઢી ઘુંટવો તેનું નામ ત્રિવિક્રમરસ જાણવું પછી બીજોરાના મુળને પાણીમાં

ઘસી તેના ઘસારાની સાથે બે રતી ભાર આ રસ દરરોજ ખાવાથી એક માસની અંદર પથરીનો રોગ મટે છે. શા.

**ત્રિનેત્રાખ્ય રસ**—ફુલાવેલ પાટીઓ ટંકણખાર, હરણનું શીંગડું, સુવર્ણભષ્મ, તામ્રભષ્મ અને પારાની ભષ્મ સરખે ભાગે લઇ આદાના રસમાં એક દિવસ ઘુંટી ગોળો વાળી તેને માટીના કોડીયામાં મુકી કપડછાણુ કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવો. પછી બહાર કાઢી ટાઢો થયે અંદરના ગોળાને ખલની અંદર ઘુંટી ભૂકો કરવો તેને ત્રિનેત્રાખ્યરસ કહે છે. માત્રા એક માષાભાર. અનુપાન મદ અને ઘી તથા સિન્ધાલુણ, જીરૂ અને સેકેલી હીંગનું ચુર્ણ ખાવાથી પંક્તિ શુળ અને પરિણામ શુળ એક મહિનામાં મટે છે. (શા.)

**દિનેશભૈરવરસ**—જાવંત્રી, તજ, લવીંગ, અક્કલગરો, પીંપર, સુંઠ, શુદ્ધ હીંગળો અને શુદ્ધ વછનાગ સરખે ભાગે લઇ ચુર્ણ કરીને નાગરવેલના પાનના રસમાં ૧ દિવસ તથા આદુના રસમાં ૧ દિવસ ઘુંટીને ૧ રતી પ્રમાણે ગોળી કરવી. માત્રા ગોળી ૧ અતિસાર મટે છે. ( વૈ. સં. )

**નારાચ રસ**—શુદ્ધ પારો, ફુલાવેલો પાટીઓ ટંકણખાર અને મરી ત્રણે એક ભાગ, શુદ્ધ ગંધક, પીંપર અને શુંઠ ત્રણે બબે ભાગ અને શોધેલા નેપાળાનાં છાલ કાઢેલાં બી, ઉપરનાં સર્વ ઔષધોના સરખે ભાગે અર્થાત્ નવ ભાગ લઇ ચુર્ણ કરી ખલમાં ઘુંટી બારીક ભૂકો કરવો તેનું નામ નારાચ રસ તે બે રતી ભાર ખાવાથી જુલાબ થઈ આધ્માનવાત, શૂળ, ઉદાવર્ત અને વિષ્ટંભ મટે છે. શા.

**પંચવકત્ર રસ**—શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ વછનાગ, મરી, ટંકણ, તે સર્વને ધંતુરાના પાનના રસમાં ૧ દિવસ ઘુંટી ૨ રતી ભારની ગોળી કરવી. માત્રા ૧ ગોળી **અનુપાન** આકડાના મૂળની છાલના કવાથ સાથે આપવાથી ભૂગ્નેત્ર, સન્નિપાત મટે છે. મગના ઓસામણની ચરી પાળવી.

**પંચામૃતપર્પટીરસ**—શુદ્ધ ગંધક તો. ૮, શુદ્ધ પારો તો. ૪ લોહ ભષ્મ તો. ૨, અભ્રક ભષ્મ તો. ૧, તામ્ર ભષ્મ તો. ૦ાા એ પાંચે વસ્તુને લોઢાના વાસણમાં ખલ કરી એક લોઢાની કડાઇમાં નાંખી બોરડીનાં પાતળાં લાકડાંનો અથવા છાણાંનો ધીમો તાપ આપી પીગળાવીને કેળના પાન ઉપર તે રસ ઢાળી દેવો, પાંદડાની નીચે છાણ પાથરવું, અને પર્પટી ઢાળીને ઉપરથી કેળનું પાન મૂકી છાણું

પાથરવું અને દબાણ મૂકવું. માત્રા રતી ૧ાા થી ૧. અનુપાન કૃમી રોગ ઉપર મદ તથા વાવડીંગના ચુર્ણમાં, પેટના દુઃખાવામાં શેકેલા કાંકચીઆ (કાંચકાં)ના ચુર્ણ તથા ગોળ સાથે ક્ષય ઉપર મદ તથા સાકર અથવા ઘી અને સાકર સાથે પાંડુરોગ ઉપર ત્રિફળાના ચુર્ણ અને મદ સાથે, સંગ્રહણી ઉપર છાસમાં અથવા શેકેલા જીરૂ અને શેકેલી હીંગ સાથે, ઉદરસ ઉપર તેમજ દમ ઉપર કુંવારના ગર્ભને શેકી તેનો રસ કાઢી તે રસ અને મદ સાથે, વાતરોગ ઉપર ઘીમાં, નાના બચ્ચાંના અપસ્માર તથા આંચકી ઉપર ગાયના દુધ કે માના ધાવણમાં ખારેકના ઠળીઆને ઘસી તેમાં ⅛ રતી વજનથી આપવી. યો. ૨.

**પ્રદરારિ લોહ**—કડાછાલ તો. ૪૦૦, પાણી તો. ૪૦૯૬ માં ઉકાળવું ચતુર્થાંશ પાણી બાકી રહે ત્યારે પાણી ગાળી લઇ ફરી ચાર ઉનું મૂકવું, તે ઘાડું થાય ત્યારે મોચરસ, મજીઠ, કાળીપાટ, બીલાં, મોથ, અતિવિષ, અભ્રકભષ્મ દરેક તોલા ૭ નું ચુર્ણ કરી તેમાં મેળવવું માત્રા તો. ૦ા થી ૦ાા. શ્વેતપ્રદર, રક્તપ્રદર, ગર્ભાયશમાંથી વહેતું પાણી, કટીશળ, મસ્તકશળ, વિગેરેમાં ફાયદો થાય છે.

**પ્રદરારિરસ**—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, શીસાની ભષ્મ, દરેક એકેક ભાગ, રસવંતી ભાગ ૩, લોદર ભા. ૬, એકત્ર કરી અરડુસીના રસમાં એક દિવસ ઘુંટવું. માત્રા વાલ ૨, અનુપાન મદ. અસાધ્ય પ્રદર, રક્તાતિસાર મટે છે. ( નિ. ૨. )

**ભષ્મેશ્વર**—અડાયાં છાણાંની રાખ તો. ૪, મરી માસા ૯. વછનાગ માસા ૩ ને મેળવી શીશી ભરી રાખવી. માત્રા ૪ રતી ભાર અનુપાન આદાનો રસ. સન્નિપાત જ્વર મટે છે.

**મન્થાનુભૈરવરસ**—પારાની ભષ્મ, તામ્રભષ્મ, સેકેલી હીંગ, પુષ્કર મૂળ, શાહતર, સિન્ધાલુણ, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ હરતાલ, અને કડુ એ આઠે ઔષધ સરખે ભાગે લઇ ભષ્મ સિવાયનાં બાકીનાં ઔષધોનો ઝીણો ભૂકો કરી તે ભૂકાને ભષ્મની સાથે મિશ્ર કરી તે સર્વેને સાટોડીનો રસ, કુકડવેલનો રસ, નગોડનો રસ, તાંદળજાનો રસ અને કડવા તુરીયાના રસમાં અનુક્રમે એક પછી એક ખલમાં ઘુંટી ભાવના દેવી. પછી બારીક ભૂકો કરવો તેનું નામ મંથાનુભૈરવરસ માત્રા ૧ માષાભાર મદ સાથે ચાટી ઉપર કડવા લીમ્બડાની અંતર છાલનો કાઢો પીવાથી કફ રોગ મટે છે. (શા.)

**મેહબદ્ધરસ**—પારાની ભષ્મ. લોહભષ્મ, શિલાજીત, સુવર્ણ માક્ષીક ભષ્મ, શોધેલ મનશીલ, શુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, હરડાં, બેઢાં આંબળાં, અંકોલનાં બી, અને ફળ, કોહુ, અને હળદર એ પંદરે ઔષધો સરખે ભાગે લઇ ભષ્મો સિવાયનાં ઔષધોનું ચુર્ણ કરીને પછી તે ચુર્ણને જુદી રાખેલ ભષ્મની અંદર ભેળવી ખલમાં નાંખી ઘુંટી ભાંગરાના રસની ૨૭ ભાવના દેવી. જેથી મહેબદ્ધ રસ તૈયાર થાય છે. માત્રા ૧ માસો, મદ સાથે ચાટવાથી સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ મટે છે. બકાનનાં ૭ બીજ લઇ તેને વાટી ચટણી કરી તે ચટણીને ચાર રૂપીઆભાર ચોખાના ધોવણની અને બે માસા ઘીની સાથે ભેળવી તેમાંથી એક માસો ખાવાથી ઘણા દિવસનો પ્રમેહ મટે છે.

**મહાવન્હીરસ**—પારો ચાર ભાગ; ગંધક આઠ ભાગ, હળદર, હરડાં, બેઢાં, આંબળાં અને હીંમજ દરેક બબે ભાગ, નસોતર, શુદ્ધ નેપાળો અને ચિત્રો એ ત્રણે, ત્રણ ત્રણ ભાગ, શુંઠ, મરી અને જીરૂ એ દરેક આઠ આઠ ભાગ, સર્વને લઈ ચુર્ણ કરી પછી તેને અરણીનો રસ, થોરનુ દુધ, ભાંગરાનો રસ, ચિત્રકનો રસ અને એરંડીયું તેલ એ દરેક રસની સાત સાત ભાવના આપી પછી તેને ગોળો કરી સુકવવાથી મહાવન્હિ રસ થાય છે. માત્રા એક નિષ્ક, અનુપાન ઉંના પાણી સાથે ખાવાથી રેચ લાગે છે. રેચ થયા પછી સિન્ધાલુણ સાથે છાસ ભાત ખાઈ, ઉનું પાણી પીવાથી સર્વ ઉદરરોગ અને મૂઢવાત મટી જાય છે. (શા.)

**મદનકામદેવરસ**—રૂપાની ભષ્મ એક ભાગ, હીરાની ભષ્મ બે ભાગ, સુવર્ણ ભષ્મ ત્રણ ભાગ, તામ્ર ભષ્મ ચાર ભાગ, પારાની ભષ્મ પાંચ ભાગ, શુદ્ધ ગંધક ૭ ભાગ, લોહ ભષ્મ સાત ભાગ સર્વ મિશ્ર કરી કુંવારના રસમાં ઘુંટી, પછી તેને કાચના સીશામાં ભરી બુચ દઇ પછી તે આખા શીસાને કપડછાણ કરી પછી એક હાંલ્લામાં અર્ધું સિંધાલુણ મુકી તે પર શીશો મુકી પછી હાંલ્લાના મોં સુધી સિંધાલુણ ભરી તે પર કોડીયું મુકી મોઢું કપડમાટીથી બંધ કરવું પછી ચુલાપર મુકી એક દિવસ ધીમો અગ્નિ આપવો પછી નિચે ઉતારી ટાઢુ થયેથી અંદરથી શીશો કાઢી તેમાંનાં ઔષધો કાઢી તેને આકડાના દુધની ભાવના આપવી. પછી આસન, કાકોલી કૌચાં, મુશળી, એખરો, શતાવરી, કમલકન્દ, કચુરો અને કાંસકો આ નવે ઔષધોનો રસ કાઢીને તે દરેકની ત્રણ ત્રણ ભાવના આપવી પછી

કસ્તુરી, સુંઠ, મરી, લીન્ડીપીંપર, કપુર, ચણકબાબ, એલચી, લવીંગ એ આઠે સરખે ભાગે લઈ ચુર્ણ કરી તેમાંથી ઉપરના રસાયનમાં મેળવી તે બધા જેટલી સાકર તેમાં મેળવવી તેનું નામ મદનકામદેવરસ છે. માત્રા એક શાણ, અનુપાન ગાયનું દુધ તો. ૨ ભાર, ઉપર મીષ્ટાન્ન ખાવાથી રૂપ વધે છે. યુવાન સ્ત્રીઓ સાથે વિલાસ કરતાં ધાતુનો ક્ષય થતો નથી. (શા.)

**મદનકામેશ્વરરસ**—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, અફીણ ત્રણે સરખે ભાગે લઇ નાગરવેલના પાનમાં ઘુંટી વાલ વાલની ગોળી કરવી માત્રા ૧ ગોળી, અનુપાન સાકર સાથે, સાંજે લેવી ઉપર કાંઇ ખાવું નહિ ફક્ત ભેંસનું દુધ પીવું. પુરૂષત્વ. સ્ત્રી સેવનની ઇચ્છા તથા આનંદ ઉત્પન્ન કરે, ( વૈ. સં. )

**મહાતાલેશ્વરરસ**—શુદ્ધ હરતાલ, સુવર્ણમાક્ષિક ભષ્મ, શુદ્ધ મનશિલ, શુદ્ધ પારો, સિન્ધાલુણ, અને ફુલાવેલ ટંકણ આ સરખે વજને લેવાં પછી પારાથી બમણો શોધેલો ગંધક તથા ગંધક જેટલી તામ્ર ભષ્મ લઇ સર્વને કાગદી લીમ્બુના રસમાં પાંચ દિવસ ઘુંટી તેનો ગોળો વાળી માટીના કોડીયામાં મુકી કપડછાણ કરી તેને ભૂધર યંત્રમાં મુકી અડાયાંનો પુટ આપવો એવી રીતે છ ગજપુટ આપવાથી ઉપરનાં સર્વ ઔષધોની ભષ્મ થાય છે, તે ભષ્મ છપલ, તામ્રભષ્મ બેપલ, અને લોહભષ્મ ચાર પલ લઇ મિશ્ર કરી લીમ્બુના રસમાં એક દિવસ ઘુંટી તેનો ગોળો વાળી કોડીયામાં મુકી કપડછાણ કરી હલકો પુટ આપવો, પછી કાઢી તેથી ત્રીસમો ભાગ શુદ્ધ વછનાગ લઇ તે ગોળા સાથે મિશ્ર કરવો તેનું નામ મહાતાલેશ્વર રસ, માત્રા અર્ધનિષ્ક, અનુપાન ભેંસનું ઘી અને મદ તેમાં બાવચીનું ચુર્ણ એક રૂપિયાભાર મેળવીને તે સાથે ચાટવાથી સર્વે પ્રકારના કુષ્ટો મટે છે. (શા.)

**માલિની વસંત**—ખાપરીયું તો. ૨ કાળાં મરી તો. ૧ તે બંનેને વસ્ત્રગાળ ચુર્ણ કરી તેમાં થોડું માખણ મેળવી એક દિવસ ઘુંટવું. પછી લીમ્બુના રસમાં કેટલાક દિવસ ઘુંટી ( માખણની ચીકાશ જાય ત્યાં સુધી ) રાખવું, માત્રા ૧ થી ૪ વાલ, અનુપાન સામાન્ય અનુપાન મદ તથા પીંપર સાથે ખાવું, જીર્ણજ્વર, બરોળ અને અગ્નિમાંદ્ય, મંદાગ્નિ, ઉદરસ, દમ અને કફ હોય તો મદ તથા ઝીણી લીંડીપીંપરમાં, ઉષ્ણુતામાં જીરૂ તથા ગોળમાં, શરદી તથા ઠંડી પ્રકૃતિમાં મદ તથા માખણ તો ના માં. ગાયનું તાજું દુધ, તો. ૧૦, તેમાં

સાકર તો. ૧, ગાયનું ઘી તો. ૦॥ નાંખીને તે દુધ સાથે પાવાથી ધાતુ ક્ષય, તથા સ્વપ્નામાં ધાત જતી હોય તો તે મટે છે. પ્રદર એટલે ધુપણીમાં ચોખાના ધોવણમાં આપવી, ગર્ભિણી તથા બાળકોને ઉપલાં દરદો હોય તો તેમની ઉપરના પ્રમાણમાં પણ અરધા વજનથી આપવી. ગરમીના રોગવાળાને ૦॥ રતી સુકાં આંબળાંના ચુર્ણ માસા ૨ અને સાકર સાથે આપવી.

**મહાજ્વરાંકુશ**—શુધ્ધ પારો, શુધ્ધ વછનાગ, શુધ્ધ ગંધક ત્રણે એકેક શાણ, ધંતુરાનાં શુધ્ધ બી, ત્રણે શાણ, દારૂડીનાં મૂળ બધાં ઔષધોથી બમણાં લેવાં, પછી પારા ગંધકની કજ્જલી કરવી તેમાં બાકીનાં ઔષધોનું સૂક્ષ્મ ચુર્ણ તેમાં ભેળવવું તેને ઘુંટી સુકવી રાખવું તે મહાજ્વરાંકુશ કહેવાય છે. માત્રા બે રતી ભાર, અનુપાન લીમ્બુનો રસ અગર આદાના રસ સાથે આપવાથી ત્રિદોષજ્વર એકાંતરીયો તાવ, ત્રીજા દીવસનો ચોથીઓ અને ટાઢીઓ, તાવ વિગેરે તમામ પ્રકારના તાવ મટી જાય છે. આ રસ તાવને માટે અકસિર છે. શા.

**રસેન્દ્રવટી**—લોહભષ્મ, અભ્રકભષ્મ, એકેક તોલો, શુદ્ધ પારો, શુધ્ધગંધક, અરધો અરધો તોલો, પ્રવાલ ભષ્મ, ખાપરીયું પા પા તોલો સર્વેને ભોંરીગણીના રસની, બ્રાહ્મીના રસની, તથા અરડુશીના પાનના ઉકાળાની પ્રથક પ્રથક ત્રણ ત્રણ ભાવના દેવી. માત્રા રતી ૧, સ્વરભંગને મટાડે છે. બુદ્ધિને વધારે છે, ખાંસી, શ્વાસ, પ્રમેહ અને બહુ મૂત્રતાને મટાડે છે. (ભૈ. ૨)

**રાજમૃગાંક રસ**—પારદભષ્મ ત્રણ તોલા, સુવર્ણ ભષ્મ એક તોલો, તામ્રભષ્મ એક તોલો, મનશીલ બે તોલા, ગંધક બે તોલા, હરતાળ ૨ તોલા, બધાને વાટી ચુર્ણ કરી કોડીઆમાં ભરી પછી ફુલાવેલ ટંકણખારને બકરીના દુધમાં વાટી એ કલ્કથી કોડીયાનું મોં બંધ કરી પછી તે કોડીઆને એક નાની માટલીમાં મુકી તેનું મોં કપડ છંદથી બંધ કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવો પછી બધાંને કાઢી કોડીયા સાથે બારીક વાટી રાખવું, માત્રા ચાર રતી. અનુપાન દશલીંડીપીપર, એકવીસ મરી મદ અને ઘી સાથે ચાટવાથી એક મહીનામાં ક્ષયનો રોગ મટે છે. ( ર—સ )

**રસપર્પટી**—શુદ્ધપારો, શુધ્ધ ગંધક, બંનેની કજ્જલી કરી તે કજ્જલીને એક લોઢાના તવેથામાં કે કડછીમાં નાંખી નીચે ધીમો તાપ આપી પીગળાવીને પંચામૃત પર્પટીની પેઠે કેળના પાન ઉપર ઢારવી.

અનુપાન મધ. માત્રા ૧ થી ૧૦ રતી (યો. ૨) ઉપયોગ સંગ્રહણી હરસ, અતિસાર, શુળ, કમળો, પાંડુ બરલ, ગુલ્મ, જલોદર, ભષ્મક રોગ. આમવાત ૧૮ પ્રકારના કોઢ સર્વ જાતના સોજા, અમ્લપિત, સંન્નિપાત, મંદાગ્નિ વિગેરે રોગ મટાડી વલીપલિત એટલે ઘડપણને હઠાવે છે. બરોબર સેવન કરવાથી અનેક રોગ મટે છે,

**રસસીંદુર**—શુદ્ધ પારો, શુધ્ધ ગંધક, દરેક પાંચ પલ, નવસાર તો. ૧, ફટકડી તો, ૧ એ સર્વેને ત્રણ દિવસ સુધી ઘુંટી સાતવાર કપડ માટી કરેલી અગન શીશીમાં ભરી દેવો અને વાલુકાયંત્ર (જુઓ પાછળ) માં શીશી મૂકીને મંદ, મધ્ય અને તેજ અગ્નિથી ત્રણ દિવસ સુધી તાપ આપવાથી રસસિંદુર થાય છે. માત્રા ૧ રતીથી ૩ રતિ.

**અનુપાન**—ત્રિકટુ તથા ત્રિફલા સાથે ખાવાથી પાંડુરોગ, મંદાગ્નિ અને કમળો મટે છે, શ્વાસ તથા કાસમાં તથા શૂળમાં ત્રિકટુ, ભારંગ મૂળ અને મધ સાથે ખાવાથી મટે છે, હળદર તથા સાકર સાથે ખાવાથી રક્તવિકાર મટે છે. કરીયાતુ હરડે અને સુખડના ચુર્ણમાં ખાવાથી જ્વર મટે છે, મધ પીંપર સાથે ખાવાથી વાયુ મટે છે. ત્રિકટુ તથા ચિત્રકમૂળ સાથે ખાવાથી કફ મટે છે; કપુર, એલચી તથા સાકર સાથે ખાવાથી પિત્તરોગ મટે છે; શીલાજીત, એલચીદાણા અને સાકર સાથે ખાવાથી મૂત્રકૃચ્છ મટે છે ખાખરાના પીતપાપડા અને જુનાગોળ સાથે ખાવાથી કૃમિરોગ મટે છે. લવીંગ જાવંત્રી, કેસર, અકલગરો પીંપર અને ભાંગ તથા અફીણ સાથે ખાવાથી ધાતુવૃધ્ધિ થાય છે; ત્રિફળા તથા ગુગળ સાથે ખાવાથી પરૂવાળુ વ્રણ મટે છે; ત્રિફળા તથા શેમળાના ફુલની ડાંડીઓ સાથે ખાવાથી પુષ્ટિ થાય છે.

**રોગહરરસ**—ધંતુરાનાં શોધેલ બી આઠ શાણ, શોધેલ પારો, તથા શોધેલ ગંધક બારશાણ, તામ્રભષ્મ બે શાણ, અભ્રક ભષ્મ ચાર શાણ, સુવર્ણમાક્ષિક ભષ્મ તથા બંગભષ્મ બે શાણ, શુધ્ધ સુરમો ત્રણ શાણ, લોહભષ્મ આઠ શાણ, શોધેલો વછનાગ ત્રણ શાણ, અને દુધીઆ વછનાગનાં મૂળ એકપલ, લઇ, ભષ્મ સિવાયનાં ઔષધોનો બારીક ભૂકો કરી તેમાં ઉપરની સર્વે ભષ્મો મેળવી, લીંબુના રસમાં એ સર્વેને એક દિવસ ઘુંટી ગોળાવાળી તે ગોળાને એક કાઢીયામાં મૂકી તે પર માટીનું કોડીયું ઉંધું વાળી તેને કપડ છાણુ કરી તેને અડાયાં છાણાંનો હલકો પુટ આપવો પછી બહાર

કાઢી તેને ઘુંટીને ઝીણો ભૂકો કરવો તેને રોગ હરરસ કહે છે. માત્રા એક માષો. અનુપાન આદાના કે લસણના રસ સાથે ખાવાથી દારૂણ સન્નિપાત, શ્વેતકુષ્ટ, તમામ કુષ્ટો, વિસર્પ, ભગંદર, જ્વર, કૃત્રીમ વિષ અને અજીર્ણ રોગ મટે છે. શા.

**રામબાણરસ**—શુદ્ધપારો, શુધ વછનાગ, લવીંગ અને શુદ્ધ ગંધક એકેક ભાગ, મરી ભાગ ૨, જાયફળ ભાગ ૦॥, સર્વનું ચુરણ કરી આંબલીના રસની ભાવના દેવી. ઉપયોગ સંગ્રહણી, આમવાત મંદાગ્નિ, કફ, દમ ખાંસી, ઉલટી, કૃમિ વિગેરે રોગ મટે છે ( ની. ૨)

**રાજમૃગાંકરસ**—પારાની ભષ્મ ત્રણ ભાગ, સોનાની ભષ્મ અને અભ્રક ભષ્મ એક ભાગ, શોધેલ મનશીલ, શુદ્ધગંધક, શુદ્ધ હરતાળ ત્રણે બબે ભાગે લઇ મિશ્ર કરી ચુરણ કરવું, તે ભૂકો માટીના કોડીઆમાં ભરીને, પાટીઆ ટંકણખારને બકરીના દુધમાં વાટીને તે વડે તેનાં મોંઢાં છાંદી તે કોડીઆને માટલામાં મુકી તે પર કોડીયું ઢાંકી તેને કપડ માટીથી છાંદી, પછી તે માટલાને અડાયાં છાણાંનો ગજપુટ અગ્નિ આપવો પછી ટાઢું થયેથી અંદરનાં ઔષધો કાઢી ખલમાં નાંખીને ભૂકો કરવો તેને રાજમૃગાંકરસ કહે છે. માત્રા ચાર રતી ભાર. અનુપાન દશ લીંડીપીપર અને ઓગણત્રીશ મરીના દાણાના ચુર્ણની સાથે મેળવીને મધની અંદર ચાટવાથી ક્ષયરોગ મટી જાય છે. (શા.)

**લોહરસ**—શુદ્ધપારો એક ભાગ, શુદ્ધ ગંધક બે ભાગ લઇ બંનેને ખલમાં ઘુંટી કજજલી કરી તેમાં પોલાદનો ભૂકો ત્રણ ભાગ નાંખી એક પહોર સુધી ઘુંટી મિશ્ર કરી તેને કુંવારના રસમાં ત્રણ દિવસ સુધી ચાલુ ઘુંટયા કરવું, એટલે તેમાંથી ઉનો મોટો ધુમાડો નીકળે કે તેનો ગોળો વાળી તે ગોળાને ત્રાંબાના કટોદાનમાં મૂકી ઢાંકણું બંધ કરી, તે કટોદાનને શાળના ચોખાના ઢગલાની મધ્યમાં ત્રણ દિવસ સુધી ડાટી મુકવું, ચોથે દિવસે તેને બહાર કાઢી અંદરના ગોળાને ખલમાં મુકીને તડકામાં રાખવો. પછી તેને જંગલી તુળસીના રસની ત્રણ ભાવના આપવી. ભાવનાને અંતે તડકામાં સુકવવું. પછી તેને સુંઠ, મરી અને પીંપર એ ત્રણેના ઔષધોના જુદા જુદા કાઢા કરી તે દરેકની એકેક ભાવના આપી તથા અરડુસી, ગળો અને ચિત્રો ત્રણેના રસ કાઢાને તે દરેક રસની ત્રણ ત્રણ ભાવના આપી પછી તેને લોઢાની કઢાઇમાં મૂકીને, પાછી તેને હરડાં બેઢાં અને આંબળાં, નગોડ, દાડમની છાલ, કમળનું દીટ, ભાંગરો, પીળા કાંટાસેરીઓ

ખાખરો, કેળનો કંદ, બીયો, ગળી, ગોરખમુંડી, અને આવળના પરડા એ બારેના જુદા જુદા રસની ત્રણ ત્રણ ભાવના આપવી તે તૈયાર થયેલી રસનું નામ લોહરસ જાણવું. માત્રા એક કોલ ભાર, અનુપાન મદ અને ઘી સાથે ખાઇ તે ઉપર હરડે બેઢાં આંબળાં એ ત્રણે સરખે ભાગે લેઇ તેનો કાઢો કરી એક પળ ભાર પી જવો એ પ્રમાણે ત્રણ મહીના ખાવાથી અંગપરની કરચલી મટી જઈ ધોળા વાળ પણ કાળા થાય છે. લીંડીપીપરના ભૂકા સાથે ખાવાથી મંદાગ્નિ, શ્વાસ, કાસ, પાંડુ અને કફ વાત મટે છે. ગળોના સત્વ સાથે મિશ્ર કરી મદ સાથે ચાટવાથી વાતરક્ત, મૂત્રદોષ, ગ્રહણી રોગ, અંડવૃધ્ધ અને પાણીવિકાર મટે છે. બળ, અન્ન, તેજ અને વિર્ય અને આયુષને વધારે છે. આ રસ ખાનારે ભૂરૂ કોળું, તલનું તેલ, અડદ, રાઇ, મદ અને ખાટો રસ એટલાં વાનાં ખાવાં નહિ. (શા.)

**લઘુલાહી ચુર્ણ**—શુધ્ધ પારો, શુધ્ધ ગંધક, ત્રિકટુ, અજમો જીરૂ, શાહજીરૂ, સીંધાલુણ, સંચળ, બીડલવણ, હીંગ, સરખે ભાગે લઈ ચુર્ણ કરી તેની બરાબર કડાછાલનું ચુર્ણ મેળવવું. ગંધક પારાની પ્રથમ કજ્જલી કરવી, અને બાકીની બધી વસ્તુઓનું ચુર્ણ ખાંડીને મેળવવું જેથી સર્વ અતિસાર મટે છે.

**લોકનાથ રસ**—કોડીની ભષ્મ, મંડુર, બંને સરખે ભાગે લઇ ખલની અંદર ઘુંટી તેને ઘીમાં પકવી તેમાં તેટલુંજ મરીનું ચુર્ણ નાંખી મિશ્ર કરી તેને નાગરવેલના પાનના રસની ભાવના દેવી. માત્રા એક માષાભાર, અનુપાન મદ અને માંખણની અંદર ખાવાથી ક્ષય રોગ મટે છે. એક મંડલ પર્યંત ખાવાથી રાજયક્ષ્મા રોગ મટે છે. શા.

**લઘુમૃગાંકરસ**—શુધ પારો ભાગ ૧, સોનાના વરખ ભાગ ૧ મોતી ભાગ ૨, ગંધક ભાગ ૧, ટંકણ ભાગ ૦।, સર્વેને ૧ દિવસ કાંજીમાં અથવા છાસમાં કે લીમ્બુના રસમાં ખલ કરી કોડીયામાં ભરી કપડમટી કરી મીઠાથી ભરેલા વાસણમાં દાટી મૂષા નિચે તાપ આપવો, પકવ થયા પછી કોડીયું ઠંડુ થયેથી કાઢી લેવું. માત્રા વાલ ૧, અનુપાન મદ અને પીંપર અથવા ઘી અને પીંપર.

**લઘુ સુચિકાભરણ રસ.** શુધ વછનાગ એક પલ, શુધ પારો એક શાણ બંનેને મિશ્ર કરી ખલ કરવાં પછી માટીના બે પ્યાલામાં બંગડીખાર ચોપડીને બંનેને સુકવવાં, સુકાયેથી એક પ્યાલામાં તે ચુરણ ભરી તે પર બીજો પ્યાલો ઉંધો કપડછાણ કરી તેને ચુલાપર મુકી ધીમી આંચથી બે પહોર સુધી અગ્નિ આપવો પછી

હેઠે ઉતારી કપડછન્દ કાઢી હળવેથી ઉપરના પ્યાલાને વળગેલો પારો કાઢી તેને પવન ન લાગે તેવી રીતે શીશીમાં ભરીને મજબૂત બુચ દેવો. પછી જે મનુષ્યને સંન્નિપાતથી મુર્છા આવી હોય તે મનુષ્યના તાળવેથી વાળ કઢાવી પછી સીસીમાં સોઈ ઘાલી, સોઇની અણીને જેટલું ઔષધ ચોટે તે વાળ કાઢેલી જગ્યાપર મુકી આંગળી વડે ચોળવાથી લોહીની સાથે જેવું ઔષધ ભળે કે તુરત મૂર્છા વળીને મનુષ્ય સાધ્ય થાયછે. મનુષ્યને સર્પ ચ્હડવાથી મૂર્છા આવીને મરણાવસ્થા પ્રાપ્ત થઇ હોય તો પણ ઉપર પ્રમાણે કરવાથી ઝેર ઉતરી જઇ મૂર્છા વળીને મનુષ્ય જીવે છે આથી શરીરે દાહ થાયતો દ્રાક્ષાદિ મીઠા પદાર્થો ખાવાથી દાહની શાંતી થાય છે. શા.

**લઘુક્રવ્યાદ રસ**—શુધ્ધ ગંધક તો. ૨, શુધ્ધ પારો તો. ૧, લોહ ભષ્મ તો. ०। સંચળ તો. ૧, ટંકણ તો. ૧, મરી તો. ૧, પીંપરી મૂળ તો. ૨, ચિત્રક મૂળ તો. ૨, સુંઠ તો. ૨, લવીંગ તો. ૨, સર્વેને ખાંડી લીંબુના રસની સાત ભાવના દેવી. (૭ દિવસ ઘુંટવું. માત્રા વાલ ૧ થી ૪, અનુપાન. પાણી અને છાશ અથવા સિંધાલુણ, શેકેલું જીરૂ અને હીંગ, કોલેરા, અજીર્ણ, અતિસાર, મંદાગ્નિ, અરૂચી પેટનો વાયુ, અને ઉદરરોગ મટે છે. (શા)

**વજ્રકપાટ રસ**—પારાની ભષ્મ, અભ્રક ભષ્મ, શુધ્ધ ગંધક, જવખાર, ટંકણ, અરણીનું મૂળ, ઘોડાવજ એ સાત સરખે ભાગે લઇ ખલમાં ઘુંટીને અરણીના રસથી, કાગદી લીંબુના રસથી અને ભાંગ-રાના રસથી એ ત્રણેની જુદી જુદી એકેક દિવસ ભાવના આપી ગોળો વાળી સુકવી તેને લોઢાની કઢાઇમાં મૂકી તે પર ઉધું કોડીયું ઢાંકી પછી કઢાઇના તળીયા અને કોડીયાની વચ્ચે લુગડું લપેટી કપડ માટી કરી સુકાયેથી ચુલાપર મુકી ધીમી આંચે અર્ધાપહોર સુધી અગ્નિ આપવો પછી અંદરથી ગોળો બહાર કાઢી તેટલું જ અતિ વિષનું ચુર્ણ, તથા તેટલુંજ મોચરસનું ચુર્ણ લઇ બંનેને ઉપલા ગોળા સાથે મિશ્ર કરી કોડાના રસની સાત ભાવના, ભાંગરાના રસની સાત ભાવના અને ધાવણીનાં ફુલ, ઇંદ્રજવ, નાગરમોથ, લોદર, બીલી, અને ગળો છએના રસ અગર કાઢાની એકેક ભાવના આપવી પછી સુકવી તઈયાર કરેલા રસને વજ્રકપાટ રસ કહે છે તેની માત્રા શાણુ-ભાર, અનુપાન—મધ સાથે ચાટીને પછી તે પર ચિત્રો, સુંઠ, બીડલ-વણું, બીલી અને સિંધાલુણ એ પાંચે સરખે ભાગે લઈ ચુર્ણ કરીને ઉના પાણી સાથે ફાકવાથી સંગ્રહણી રોગ મટે છે. શા.

**વાતારિરસ**—શુદ્ધ અફીણ, શુદ્ધ ઝેરકચોલાં, અને મરી સરખે ભાગે લઇ તેનું ચૂર્ણ કરીને પાણીમાં ઘુંટી રતી રતીની ગોળીઓ કરવી. માત્રા ૧ ગોળી. અનુપાન પાણી સાથે ગળી જઈ ઉપર નાગરવેલનું બીડું ખાવું. ઉપયોગ, કુબ્જત્વ ગૃધ્રસી વાયુ, આમવાયુ, શૂળ કફમિશ્રત વાયુ, અવબાહુકવાયુ, સોજા, કંપવાયુ, હીસ્ટીરીઆ, કમરનો વાયુ, કોલેરા, અરૂચિ, અપસ્માર, તથા ગ્રહણી મટે છે. (વૈ. સં.)

**વાતારિરસ**—જસત ભષ્મ વાલ ૫, રૂપાની ભષ્મ રતી ૧ તથા ગળોસત્વ વાલ ૧૦ ત્રણે મેળવીને ગોળીઓ ૦ા વાલની કરવી. માત્રા ગોળી ૧. અપસ્માર, વાતવ્યાધિ મટે છે. (આ. ઔ.)

**વિદ્યાધરરસ**—શુધ્ધ ગંધક, શુધ્ધ હરતાલ, સુવર્ણ માક્ષીક ભષ્મ તામ્ર ભષ્મ, શુધ્ધ મનશીલ, શુધ્ધ પારો એ છએ ઔષધો સરખે ભાગે લેઈ ચુર્ણ કરી લીંડીપીંપરના કાઢામાં તથા થોરના દુધમાં એકેક દિવસ ઘુંટીને સુકવવું તેનું નામ વિદ્યાધરરસ, માત્રા ૨ માષા મધની અંદર ચોળીને તેના ઉપર ગૌમૂત્ર પીવે તો ગુલ્મ તથા પ્લીહા (બરોળ) રોગ મટી જાય છે.

**વાતગજાંકુશ રસ**—શુધ્ધ પારો ભાગ ૮, શુધ્ધ ઝેર કચોલાં ભાગ ૮, ગંધક ભાગ ૮, ત્રિકટુ ભાગ ૧૨, સર્વ ખાંડીને એકત્ર મેળવવાં. માત્રા ૧ રતી. સવ પ્રકારની વાત વ્યાધિ મટે છે.

**વાતનાશનરસ**—પારાની ભષ્મ, સોનાની ભષ્મ, હીરાની ભષ્મ તામ્રભષ્મ, લોહભષ્મ, સુવર્ણમાક્ષિક ભષ્મ, શોધેલ હરતાલ, શુધ્ધ સુરમો, મોરથુથાની ભષ્મ, અને અફીણ દરેક એકેક ભાગ, સિંધાલુણ, સંચળ, બિડલવણ, મીઠું, અને વડાગરૂં મીઠું એ પાંચ એકેક ભાગ એ સર્વને થોરના દુધમાં એક દિવસ ઘુંટી ગોળો વાળી માટીના કોડીયામાં મુકી ઉપર બીજું કોડીયું ઉંધું વાળી કપડ માટી કરી એક મોટો ખાડો કરી અંદર નાનો ખાડો કરી તેમાં ઉપલું કપડછાન્દ કરેલું સંપુટ મુકી તે ઉપર રેતી પાથરીને પછી તે પર સળગાવેલાં અડાયાંનો ગજપુટ અગ્નિ આપવો, પછી બહાર કાઢી ખલમાં ઘુંટી તૈયાર કરેલા રસને વાતનાશનરસ કહે છે. માત્રા એક માષાભાર. અનુપાન આદાના રસમાં ખાઇને પછી તે પર પીપળીમૂળના ગંડોડાનો કાઢો કરી તેની અંદર લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ મેળવી પીવાથી આક્ષેપકાદિ સર્વ વાતવિકારો મટે છે. (શા.)

**વીરભદ્રરસ**—શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, અભ્રક ભષ્મ ભાગ ૧, ગંધક ૧ ભાગ, મરી, સુંઠ, પીંપર, પંચલવણ દરેક એક ભાગ, જીરૂ

અને શાહજીરૂ દરેક સરખે ભાગે લઇ ખાંડી, આદાના રસમાં ઘુંટી અડદના દાણા જેવડી ગોળી વાળવી. ગોળી ૧. અનુપાન ચિત્રકમૂળ, સીંધાલુણ, તથા આદુ, પથ્ય, દુધ ભાત, જીવ્હક સન્નિપાત મટે છે. વૈ. સં.

**શીતારિરસ**—શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, ટંકણ ૧ ભાગ, શુદ્ધ ગંધક ૧ ભાગ, શુદ્ધ નેપાળો ૧ ભાગ, સીંધાલુણ ૧ ભાગ, મરી ૧ ભાગ, આંબલીના ફોતરાંની રાખ ૧ ભાગ, સાકર ૧ ભાગ, સર્વેને ખાંડી લીંબુના રસમાં એક દિવસ ઘુંટી બબે ગુંજા ભારની ગોળી વાળવી માત્રા ૧ ગોળી અનુપાન ઉનું પાણી ટાઢીઓ તાવ મટે.

**સ્વયમગ્નિરસ**—શુદ્ધ પારો એક ભાગ, શુદ્ધ ગંધક બે ભાગ, બંનેને ખલમાં ઘુંટી કજ્જલી કરી તેમાં તેટલુંજ શોધેલ પોલાદનું ચૂર્ણ નાંખી મિશ્ર કરી કુંવારના રસમાં બે પહોર સુધી ઘુંટી ગોળો વાળી ત્રાંબાના છાલામાં મુકી ઉપર એરંડીયાનું પાન ઢાંકી અર્ધા પહોર સુધી તડકામાં રાખી અતિ ઉષ્ણ થાય ત્યારે પાછો અનાજના ઢગલામાં એક દિવસ રાખી બીજે દીવસે બહાર કાઢી ઝીણો ભૂકો કરવો તેને લુગડે ચાળી પછી તેને કુવાર, ભાંગરો, પીલુડી, કાંટાશેરીઓ, ગોરખમુંડી, સાટોડી, ગળો, ગળી, નગોડ અને ચિત્રો એ અગીઆરે ઔષધોની સાત સાત ભાવના આપીને દરેક ભાવનાને અંતે ભૂકાને તડકામાં સૂકવવો. આ રસને સ્વયમગ્નિરસ કહે છે. તે હરડાં બેઢાં અને આંબળાંના ચૂર્ણની સાથે ભેળવી મદ સાથે મિશ્ર કરી સર્વ રોગમાં વાપરવો. વળી સુંઠ: મરી, પીંપર, હરડાં બેઢાં આંબળાં, એલચી, જાયફળ અને લવીંગ એ નવે એકેક ભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી તેમાં નવ ભાગ આ રસ નાંખી મિશ્ર કરી ઘુંટીને પછી બે નિષ્ક ભારસુધી આપવાથી ક્ષય અને કાસ રોગ મટી જાય છે. શા.

**સર્વેશ્વરરસ**—શુદ્ધ પારો ચાર પલ, શુદ્ધ ગંધક એક પલ, બંને મિશ્ર કરી ખલમાં નાંખી એક પહોર પર્યંત લઢીને કજ્જલી કરવી પછી તામ્રભષ્મ, અભ્રકભષ્મ, લોહભષ્મ, અને શુદ્ધ હીંગળો ચારે એકેક પલ, સોના તથા રૂપાની ભષ્મ દશ દશ નિષ્ક, હીરાની ભષ્મ એક માષો અને શુદ્ધ હરતાલ બે પલ લઇ સર્વેને મિશ્ર કરી ઉપરની કજ્જલીમાં ભેળવી કાગદી લીંબુનો રસ, ધંતુરાનો રસ, અરડુસીનો રસ, થોરનું દુધ, આકડાનું દુધ, બકાનનો રસ, અને કણેરના મૂળનો રસ એ સાતે રસમાંના દરેક રસની એકેક દિવસ ભાવના આપીને ગોળો વાળી માટીના કોડીયામાં મુકી કપડછાણ કરી તે સંપુટને વાલુકા-

યંત્રમાં મુકી ચૂલાપર મૂકી અગ્નિની ધીમી આંચ ત્રણ દિવસ સુધી આપવી પછી ઉતારી ટાઢું થયે ગોળો બહાર કાઢી વાટી તેમાં શુદ્ધ વછનાગનું ચૂર્ણ એક પલ, લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ બે પલ સર્વને તે ખલમાં ઘુંટીને એક રસ કરવું તેને સર્વેશ્વર રસ કહે છે. માત્રા બે રતી ભાર. અનુપાન મદ સાથે ચાટીને તે પર બાવચી અને દેવદાર બંનેનું ચૂર્ણ એક રૂપિઆભાર, દીવેલમાં મેળવી ખાવાથી સુપ્તિ કુષ્ટ અને મંડળ કુષ્ટ મટી જાય છે. શા.

**શ્વાસકુઠારરસ**—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ વછનાગ, શુદ્ધ ગંધક, ટંકણ, શુદ્ધ મનશીલ, દરેક તો. ૧, મરી તો. ૮, સર્વનું ચૂર્ણ કરી તેમાં સુંઠ તો. ૨, મરી તો. ૨, પીંપર તો. ૨ દરેકનું જુદું જુદું ચૂર્ણ કરી મેળવવું. માત્રા ૨ રતી અનુપાન. નાગરવેલનું પાન શ્વાસ, કાસ, મંદાગ્નિ, કફ અને સર્વે રોગ મટે છે.

**સુર્યાવર્તરસ**—શુદ્ધ પારો એક ભાગ, શુદ્ધ ગધક અર્ધો ભાગ બંનેને કુંવારના રસમાં એક પહોર સુધી ઘુંટી કલ્ક કરી, પછી તેટલાં તાંબાનાં શુદ્ધ પત્રાંને કાઢી ખલમાં ઘુંટવાં, તે ભૂકો થાય તેનું નામ સૂર્યાવર્ત રસ છે. માત્રા ૨ રતી ભાર. શ્વાસવાળા રોગીને આપવાથી શ્વાસ મટે છે.

**સ્વર્ણક્ષીરીરસ**—માટીના હાંલ્લામાં છાસ નાંખી તેમાં દારૂડીનાં મૂળ પાંચ પલ ઉકાળવાં અને છાસ બળી જાય એટલે તે મૂળ કાઢીને પછી માટલામાં દુધ નાંખી તેની અંદર ઉપલાં મૂળીયાં પાછાં નાંખીને ઉકાળવાં પછી દુધ બળી જાય એટલે તે મુળને કાઢી લઇ પછી પાણીથી સારી પેઠે ધોઇ સુકવી તેમાંથી પાંચ પલ લઈ તે સાથે બે પલ મરીનું ચૂર્ણ તથા પારાની ભષ્મ એક પલ ભેળવી ખલમાં ઘુંટી મિશ્ર કરવું તેને સ્વર્ણક્ષીરીરસ કહે છે, માત્રા એક નિષ્ક ભાર, ખાવાથી સુપ્તિ કુષ્ટ મટી જાય છે.

**સ્વલ્પજવરાંકુશ**—શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, શુદ્ધ વછનાગ ૧ ભાગ શુદ્ધ ગંધક ૧ ભાગ, શુદ્ધ ધંતુરાનાં બી ૩ ભાગ, સુંઠ ૪ ભાગ, મરી ૪ ભાગ, પીપર ૪ ભાગ એ પ્રમાણે ૨૪ ભાગ કરી તેને પ્રથમ લીંબુના રસમાં તથા પછી આદુના રસમાં ખલીને ચણોઠી જેવડી ગોળી કરવી, માત્રા ગોળી ૨, અનુપાન આદુનો રસ તથા મદ, આંતરીઆ તાવને અટકાવવામાં આ ગોળી ઘણી અસરકારક છે (ભૈ. ૨)

**સ્વચ્છંદ ભૈરવરસ**—શુદ્ધ પારો, લોહભષ્મ, સુવર્ણમાક્ષિક ભષ્મ, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ હરતાળ, હરડાં, અરણી, નગોડનાં મૂળ સુંઠ,

મરી લીંડીપીંપર, ફુલાવેલ પાટીઓ ટંકણખાર, શુદ્ધ વચ્છનાગ, એ તેર ઔષધનો બારીક ભૂકો કરી નગોડના રસમાં તથા ગોરખમુંડીના રસમાં એકેક દિવસ ઘુંટી તેમની બબે રતી ભારની ગોળીઓ બનાવવી. તેનું નામ સ્વચ્છંદભૈરવરસ છે, **અનુપાન** રાસના, ગળો, દેવદાર, સુંઠ અને એરંડાનું મૂળ એ પાંચે ઔષધોનો કાઢો કરી તેની અંદર ગુગળ મેળવીને પછી કૈંક ઉના એવા તે કાઢાની સાથે આ રસ ખાવાથી વાયુની પીડા મટે છે. વાયુ વિકારને મટાડે છે.

**સુવર્ણ માલિની વસંત**—સોનાનો ભૂકો અથવા વરખ તો. ૧. મોતીનો ભૂકો તો. ૨ હીંગળો તો. ૩, ધોળાં મરી તો ૪, ખાપરીયું તો. ૮, સર્વને ગાયના માખણ તો. ૨૫ લઇ તેમાં ૧ દિવસ ખલ કરી પછી ૪૨ દિવસ સુધી લીંબુના રસમાં ખલ કરી ગોળી કરવી. માત્રા ૧ થી ૩ રતી. અનુપાન–માલીની વસંત પ્રમાણે, તેથી ખાંસી, શ્વાસ, જીર્ણજ્વર, ક્ષય, વાયુ, ગુલ્મ ધાતુગતજ્વર, લોહીવિકાર, કૃશત્વ બાળક, વૃદ્ધ, ગર્ભિણી, સૂતિકા વગેરેના રોગો સારા થાય છે. દુધ અને ભાત ખાવાં. ખટાઈ, મરચાં અને તેલ ખાવું નહિ. (નિ. ૨)

**સપ્તામૃતલોહ**—હરડે, બેઢાં, આંબળાં, એ ત્રણેની છાલ એકેક ભાગ તથા જેઠીમદ એક ભાગ અને તે સર્વની બરાબર લોહભષ્મ એ પાંચ વસ્તુઓનું બારીક ચૂર્ણ કરવું. અનુપાન ઘી તથા મદ. માત્રા ૧ માસો, આંખના સર્વ વિકારો મટે છે.

**સન્નિપાતભૈરવરસ**--શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક ત્રણ ત્રણ કર્ષ લઇ બંનેને ખલમાં નાંખી ઘુંટી કજ્જલી કરવી પછી રૂપાની ભષ્મ, અભ્રક ભષ્મ, તામ્રભષ્મ, બંગભષ્મ, શીશાની ભષ્મ, લોહભષ્મ એ છએ એક એક કર્ષ લઈ ઉપરની કજ્જલીમાં મિશ્ર કરી તેને સરગવાની અંતરછાલનો રસ, વેલરીયા જાંબુની અંતર છાલનો રસ, સુંઠનો કાઢો બીલીનો કાઢો, તાંદળજાની ભાજીનો રસ એ પાંચે રસમાંના દરેક રસની અંદર એકએક પહોર સુધી ઘુંટી ગોળો વાળી તે ગોળા ઉપર લુગડું લપેટી ગોળો મૂકી તે પર પાછું મીઠું દાબી તેનાપર કાચનો બીજો પ્યાલો ઉંધો પાડી તે બન્ને પ્યાલાની સાંધપર લુગડું લપેટી તે પર સુતર વીંટી પછી તે પર ભીની માટીનો લેપ કરી સુકવી પછી એક હાંલ્લામાં અર્ધો ભાગ રેતી ભરી ઉપરનું સંપુટ મુકી પછી તેપર રેતી ભરી તે હાંડાને ચુલાપર મુકીને બે પહોર સુધી અગ્નિ આપવો. પછી ઉતારી અંદરથી સંપુટ ટાઢું થએ ગોળાને બહાર કાઢી તેને વાટી તે સાથે શુદ્ધ પરવાળાંનો ભૂકો એક કર્ષ અને શુદ્ધ વચ્છ-

નાગનો ભૂકો એક શાણુ મેળવીને તેને કાળા સર્પના ઝેરની ભાવના આપી એક દિવસ ઘુંટી તે ઔષધોને, તગર, મૂશળી, બાલછડા દારૂડીનાં મૂળ, જલજાંબવો, લીંડીપીંપર, ગળી, તમાલપત્ર, એલચી, ચિત્રો, જંગલી તુલસી, વરીયાળી, કુકડવેલ, ધંતુરો, અગથીઓ ગોરખમુંડી, મહુડો, જાઈ અને મીંઢોળ એ દરેક ઔષધોના રસની બબ્બે પહોર સુધી ભાવના આપી સુકવવું તેને સંન્નિપાત ભૈરવરસ કહે છે. સોળ મરીના દાણાના ચુર્ણની સાથે બે રતી ભાર આ રસ મિશ્ર કરી પછી તે બીજોરાં, લીંબુના રસની અને આદાના રસની સાથે સંન્નિપાત વાળાને ચટાડવાથી સંન્નિપાતરોગ મટે છે. શા.

**હંસપોટલી રસ**—કોડીની રાખ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર કુલાવેલો ટંકણખાર, શુદ્ધ વછનાગ, શુદ્ધ આમલસારો ગંધક, શુધ્ધ પારો એ આઠે સરખે ભાગે લઈ તેનો બારીક ભૂકો કરી ખલમાં નાંખી કાગદી લીંબુના રસમાં ઘુંટી તેની એકેક માષાની ગોળી વાળવી, તેનું નામ હંસપોટલીરસ છે. આ ગોળી મરીના ચુર્ણની સાથે ઘીમાં ચાટવાથી અને પથ્યમાં દહીં ભાત ખાવાથી સંગ્રહણી રોગ મટે છે. ( શા. )

**હેમગર્ભપોટલી રસ**—શુદ્ધ પારો, તથા સોનાનું ચૂર્ણ બંને ચાર ચાર ભાગ લઈ ખલમાં ઘુંટી લોટના સરખા બારીક થયે તેમાં શુદ્ધ ગંધક બાર ભાગ નાંખી કજ્જલી કરવી, પછી મોતીનો ભૂકો સોળ ભાગ, શંખનો ભૂકો ચોવીસ ભાગ, શુદ્ધ પાટીયો ટંકણખાર એક ભાગ લઇ એ ત્રણે ઔષધોને કજ્જલીની સાથે મિશ્ર કરી તે સર્વને પાકા લીંબુના રસમાં ઘુંટી ગોળો વાળવો પછી માટીનું કોડીયું લઇ તેમાં ઉપરનો ગોળો મુકી તે પર બીજુ કોડીયું ઉંધુ વાળી કપડછાણ કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવો પછી ટાઢું થયે બહાર કાઢી અંદરના ગોળાને ખલમાં ઘુંટી તૈયાર કરવું તેને હેમગર્ભપોટલીરસ કહે છે. માત્રા ચાર રતીભાર, તે સાથે ઓગણત્રીસ મરીનો ભૂકો મેળવી તે બંનેને રૂપાના માટીના અથવા કાચના વાસણની અંદર નાંખી ગાયના ઘીમાં કાલવીને ખાવો. પથ્ય પાળવું જેથી કાસ, શ્વાસ, ક્ષય, વાત, કફ, સંગ્રહણી અને અતિસાર મટે છે. શા.

# પ્રકરણ ૧૪૨ મું.

## રોગ નિદાન.

**મ**નુષ્યના રોગની પરીક્ષા ૧, સ્પર્શ કરવાથી થઇ શકે છે તેમાં નાડીની પરીક્ષાથી, ત્વચા પરીક્ષાથી થરમામીટર અને સ્ટેથોસ્કોપથી સ્પર્શ પરીક્ષા થઇ શકે છે. ૨. શ્રવણ પરીક્ષાથી તેમાં ફેફસાં અને રક્તાશય ( હૃદય ) માં થતા ધબકારાનું શ્રવણ કરવાથી અને ૩ દ-ર્શન પરીક્ષાથી તેમાં જીભ આંખો ચ્હેરો ચામડી, મૂત્ર અને મળના રંગ ઉપરથી જોઇને રોગની પરીક્ષા થઇ શકે છે.

# પ્રકરણ ૧૪૩ મું.

## સ્પર્શ પરીક્ષા.

**ના**ડી પરીક્ષા, ત્વચા પરીક્ષા, થરમામીટર અને સ્ટેથોસ્કોપથી સ્પર્શ પરીક્ષા થઇ શકે છે.

**નાડી પરીક્ષા**—હૃદયમાંથી લોહિ બહાર ધકેલાઇને બહાર ધોરી નસોમાં જાય છે અને તેથી ધોરી નસોમાં ધબકારા થાય છે અને તે ધબકારા ઉપરથી લોહીનું ઓછા વધતા જોરથી ફરવું તેનું જ્ઞાન થાય છે. આને નાડી પરીક્ષા કહે છે.

હાંથના પોંચા આગળ બે સખત દોરી જેવી નસો છે તેમાંથી અંગુઠા તરફની, અંગુઠા નિચે આવેલી નસ ઉપર હાથનાં આંગળાં મુકી જોવાથી નાડી ધડકતી જણાય છે. તેના ધડકારા ઉપરથી મનુ-ષ્યના રોગની પરીક્ષા કરવામાં આવે છે તેને નાડી પરીક્ષા કહે છે. આયુર્વેદ શાસ્ત્રાનુસાર નાડી પરીક્ષા નિચે પ્રમાણે થઈ શકે છે. દર-દીના હાથના અંગુઠાના મૂળમાં કાંડાના છેડા ઉપર જે નાડી છે તે ઉપર, સ્ત્રીનો ડાબા અને પુરૂષના જમણા હાથ પર પરીક્ષકે ત્રણ આંગળી મુકવી એ ત્રણ આંગળીથી વાત, પિત્ત અને કફની અનુક્રમે પરીક્ષા કરવી. અંગુઠા પાસે પહેલી આંગળીની નીચે વાયુની, બીજી આંગળી નીચે પિત્તની, અને ત્રીજી આંગળી નીચે કફની નાડીની પરીક્ષા થઇ શકે છે.

વાત (વાયુ) ની નાડી–આ નાડી જો સરપ તથા જળોની પેઠે વાંકી અને ત્રાંસી ચાલથી ચાલતી હોય તો વાત નાડી જાણવી.

પિત્ત ( ગરમી ) ની નાડી–આ નાડી જો કાગડા અને દેડકાની પેઠે કુદતી અને ઉતાવળી ચાલથી ચાલતી હોય તો પિત્તની–ગરમીની નાડી સમજવી.

કફ ( શરદી ) ની નાડી–આ નાડી જો હંસ કે મોરની માફક મંદ ચાલથી ચાલતી હોય તો કફની એટલે શરદીની નાડી જાણવી.

વાત કફની નાડી–આ નાડી સરપની પેઠે વાંકી અને દેડકાની પેઠે કુદતી ચાલે છે.

વાત કફની નાડી–આ નાડી–સરપની પેઠે વાંકી અને મોરની પેઠે ધીમી ગતિથી ચાલે છે.

પિત્ત–કફની નાડી—દેડકાની પેઠે કુદતી અને હંસની પેઠે ધીમી ચાલથી ચાલે છે.

સંન્નિપાતની નાડીમાં વાત, પિત્ત અને કફની ત્રણે નાડી ચાલે છે.

લાકડાને વેરવાના કરવત પેઠે ચાલે, ચાલતાં અટકી પડે, વળી ચાલે. વળી અટકે, અને વળી બે ત્રણ કુદકા મારે, વળી અટકે આવી નાડી ત્રિદોષની નાડી છે.

બે દોષની નાડી–પ્રથમ હળવે ચાલે વળી સરરર ચાલે છે. જે નાડી ઘણી ક્ષીણ અને ઠંડી પડે તે ચારે પ્રકારની નાડી ભયંકર છે.

**તાવ**–ની નાડી ગરમ અને ઉતાવળી ચાલે છે, ચિંતા અને ભયવાળી નાડી મંદ પડી જાય છે.

કામાતુર અને ક્રોધી માણસની નાડી–ઉતાવળી ચાલે છે.

લોહિના કોપવાથી–નાડી ગરમ અને પથ્થર માફક જડ થાય છે.

**આમ**–ના દોષ વાળી નાડી અતિ ભારે ચાલે છે.

મંદાગ્નિ, અને ધાતુક્ષીણની નાડી સ્થિર ચાલે છે,

ગર્ભીણીની નાડી–ગંભીર, પુષ્ટ અને હલકી ચાલે છે.

## પ્રકરણ ૧૪૪ મું.

### અંગ્રેજી વૈદકશાસ્ત્ર પ્રમાણે નાડી પરીક્ષા.

અંગ્રેજી વૈદક પ્રમાણે, ૧. ઉતાવળી, ૨. ધીમી, ૩ ભરેલી, ૪.

નાની, ૫. સખત, ૬. અનિયમિત અને ૭. આંતરીયા નાડી આ પ્રમાણે સાત પ્રકારે પરીક્ષા થઇ શકે છે.

**૧. ઉતાવળી નાડી**—સાધારણ રીતે તંદુરસ્ત સ્થિતિમાં નાડીના વેગનું પ્રમાણ ૭૫ થી ૮૫ સુધી હોય છે. તે માંદગીમાં વધીને ૧૦૦ થી ૧૫૦ સુધી ધબકારા થાય છે. જ્યારે આમ વેગ વધે તેને ઉતાવળી નાડી કહે છે. હૃદયનો ધબકારો ઉતાવળો ચાલવાથી નાડી ઉતાવળી ચાલે છે. જેમ નાડી ઉતાવળી ચાલે તેમ રોગનું જોર વધે છે એમ જાણવું.

**આંતરીયા** કે સન્નિપાતના તાવમાં સખ્ત ખાંસી, ક્ષય, હૃદય ફેફસાં, હોજરી, આંતરડાંનો સોજો, સખત મરડો, કલેજું આંખ, કે કાનના પાકવાથી, પરમાથી કે ચાંદીથી ઉતાવળી નાડી ચાલે છે. ક્ષય, લુ લાગવાથી કે ઘણી નબળાઇથી નાડી જોરમાં ચાલે છે.

**૨. ધીમી નાડી**—તંદુરસ્ત કરતાં મંદ ચાલથી નાડી ચાલે તેને ધીમી નાડી કહે છે. ટાઢ, શરદી, ભૂખ, ઉદાસી, ફેફર, બેશુદ્ધિ વિગેરે દરદમાં અને અંતકાળની નાડી ધીમી ચાલે છે.

**૩. ભરેલી નાડી**—આંગળાંને જેમ નાડીની ગતિ લાગે છે તેમ તેનું વજન કે કદ પણ લાગે છે. તે કદ જોઇએ તેથી વધે એટલે નાડી પહોળી થાય ત્યારે તેને ભરેલી નાડી કહેવામાં આવે છે. શરીરમાં લોહી પુરતું અથવા ઘણું હોવાથી ભરેલી નાડી ચાલે છે.

**૪. નાની નાડી**—થોડી લોહિવાળી એટલે આંગળાં ને નાડીનું કદ નાનું લાગે એટલે નાડી પાતળી લાગે ત્યારે નાડી નાની જાણવી

લોહિ જવાથી, નબળાઇથી જુના દરદોમાં અને કોલેરામાં નાડી નાની લાગે છે.

લોહિના વધુ જોરથી ભરેલી, લોહી મધ્યમ હોવાથી નાડી મધ્યમ અને અલ્પ લોહિમાં નાની અને કોલેરામાં નાડી છેક ઉંડી જણાય છે.

**૫. સખત અને પોચી નાડી**—ધોરી નસમાં લોહીને સંકોચાવાની શક્તિ વધારે હોય તો નાડી સખત ચાલે છે અને સંકોચાવાની શક્તિ કમી હોય તો પોચી નાડી ચાલે છે. નાડી પર આંગળાં મુકી ત્રીજી આંગળીથી દબાવતાં છતાં જો બાકીનાં આંગળાંને નાડીનો થડકો લાગે તો સખત અને થડકો ન લાગે તો પોચી નાડી જાણવી.

**૬. અનિયમિત નાડી**—નાડીની નિયમિત ચાલ એક સરખી ચાલી રહે તો નિયમીત અને એક ઠણુકો જલ્દી આવી બીજો થોડી વખત રહીને આવે તો અનિયમિત નાડી જાણવી.

અનિયમિત નાડી ચાલવાથી હૃદયનું દરદ, ફેફસાં, સન્નિપાત જ્વર, સુવારોગ શરીરનો સખત સળો કે દરદની ધાસ્તી ભરેલી સ્થિતિ જાણવી.

**૭. આંતરીયા નાડી**—નાડીના બે ત્રણ ઠણુકા આવ્યા પછી વચમાં એકાદ ઠણુકા જેટલો ખાંચો પડે અથવા તો થોડી વખત બંધ પડે તો આંતરીયા નાડી જાણવી.

હૃદયના રોગમાં લોહી ફરવાની ક્રિયા બરોબર ન થવાથી મોટી ધોરી નસ પહોળી થાય છે ત્યારે અને મગજનો કોઇ ભાગ બગડવાથી આવી નાડી ચાલે છે.

નાડી પરીક્ષામાં આયુર્વેદ પ્રમાણે વાત, પિત્ત અને કફની નાડી જોવા માટે, સરરર ચાલતી, થડકા મારતી અને મંદ ગતિથી ચાલતી આ ત્રણ બાબત જોવાની છે તેમજ છે તેમજ અંગ્રેજી રીત પ્રમાણે, નાડીની ચાલ ઉતાવળી છે કે ધીમી, નાડીનું કદ મોટું છે કે નાનું નાડી સખત છે કે નરમ આ પ્રમાણે ત્રણ બાબત લક્ષમાં રાખવાની છે.

ઉતાવળી, ઘણી સખત, અને ઘણી મોટી નાડી, સંધિવા, કલેજાના રોગો, મગજના સોજા, અને લોહીવાળા જોરાવર માણસના તાવમાં ચાલે છે. આવી નાડી વધુ વખત ચાલે તો રોગનું જોર વધે છે એમ જાણવું.

ઉતાવળી, નાની, નરમ નાડી કોઇ પણ ભાગમાં સોજો હોય તો અને નબળા માણસોના તાવમાં, પેટના પડદામાં કે આંતરડાંમાં સોજો હોય અને લોહી ઓછું હોય તો ચાલે છે.

---

## પ્રકરણ ૧૪૫ મું.

---

**ત્વચા પરીક્ષા**—ચામડી ઉપર હાથ લગાડવાથી શરીર ગરમ ઠંડુ કે પરસેવાવાળુ છે તેનો વિચાર કરી રોગની પરીક્ષા થઈ શકે છે. વાતરોગવાળાની ચામડી ઠંડી હોય છે, પિત્ત રોગીની ગરમ અને કફ રોગીની ચામડી ભીની હોય છે.

**ટંડી ચામડી**—વાત રોગીની હોય છે. જીર્ણ રોગોમાં, કાલેરામાં, તાવ ઉતરી ગયા પછીની નબળાઈમાં અને બીજા મંદવાડની નબળાઇમાં ચામડી ઠંડી પડી જાય છે.

**ગરમ ચામડી**—પિત્ત રોગીની હોય છે. તાવમાં ચામડી ગરમ હોય છે. આ ગરમી પરથી તાવની ગરમી જાણી શકાય છે.

**ભીની ચામડી**—કફ રોગીની હોય છે. વિશેષ પરસેવો થવાથી ચામડી ભીની રહે છે. સંધિવામાં ચામડી ગરમ અને ભીની રહે છે. કાલેરામાં ચામડી ઠંડી અને ભીની રહે છે. ઠંડુ અને ભીનું શરીર નબળાઇ બતાવે છે. રાત્રે પરસેવો થાય, નબળાઇ વધે તો ક્ષયની નિશાની છે.

**સુકી ચામડી**—નિરંતર ચામડીના છિદ્રોમાંથી પરસેવો નીકળે છે તેથી તે નરમ રહે છે પણ પરસેવો બંધ થવાથી ચામડી સુકી અને બરસટ થાય છે. તાવવાળાની તેમજ વાત રોગવાળાની ચામડી સુકી અને ફીકી પડે છે.

**થરમોમેટરથી પરીક્ષા**—થરમામેટરથી તાવની વધતી ઓછી ગરમી જાણી શકાય છે. તેમાં પારાવાળા ઘોળા બલ્બથી જીભ નિચે કે બગલમાં પાંચેક મીનીટ થરમામીટર રાખીને પછી બહાર કાઢી જોવાથી તેની અંદરનો પારો શરીરની ગરમીના પ્રમાણમાં ચઢેલો કે ઉતરેલો જણાઈ આવે છે.

તંદુરસ્ત માણસની ગરમી ૯૮ થી ૧૦૦ ડીગ્રીની અથવા ૯૮ાા થી ૯૯ાા ડીગ્રીની વચમાં રહે છે. સાદા તાવમાં ૧૦૧ થી ૧૦૨ ડીગ્રી સુધી પારો ચઢે છે. સખત તાવમાં ૧૦૪ ડીગ્રી સુધી, અને ભયંકર તાવમાં ૧૦૫ થી ૧૦૬ાા સુધી પારો ચઢે છે. ૧૦૮ સુધી ગરમી વધે તો ભયંકર માંદગી સમજવી.

કાલેરામાં ગરમી ઘટી જઈ સાધારણ ગરમી કરતાં ઓછી થાય છે અને ૭૭ ડીગ્રી સુધી ઓછી થાય છે. સ્વાભાવિક ગરમી કરતાં બે ડીગ્રી વધે તે કરતાં એક ડીગ્રી ઓછી થાય તેમાં વિશેષ ભય રાખવાનું કારણ છે.

સ્વાભાવિક ગરમી કરતાં એક ડીગ્રી ગરમી વધે તો નાડીના સ્વાભાવિક ધબકારા કરતાં ૧૦ ધબકારા વધારે થાય છે. સીસી મુકતી વખતે બગલ ભીની ન હોય તે જોવું.

છાતીની પરીક્ષા અવલોકનથી, સ્પર્શથી, ઠોકવાથી અને ધબકારા શ્રવણ કરવાથી થઇ શકે છે. છાતી ઝડપથી ઉછળતી હોય તો શ્વાસ

ઉતાવળે ચાલે છે એમ જાણવું, રક્તાશયનાં દરદ, કલેજા વિગેરેના સોજાથી શ્વાસ ઉતાવળો ચાલે છે, ક્ષય, સસણી, ફેફસાંનો સોજાના દરદથી શ્વાસ ઝડપથી ચાલે છે. છાતી થોડી ઉછળે તો શ્વાસ ધીમો ચાલે છે એમ જાણવું. મગજ ઉપર લોહીના જોરથી કે ઝેરથી અને નિંદ્રાથી ધીમો શ્વાસ ચાલે છે. ફેફસાંમાં હવા, પાણી કે લોહી ભરાઈ રહેવાથી, ફેફસાંના વધવાથી, છાતીમાં ગ્રંથી થવાથી, રક્તાશય વધવાથી કે જલંદર થવાથી છાતીનો કેટલોક ભાગ ઉપસેલો જણાય છે.

છાતી નાની અને બેસી ગયેલી હોય તો ફેફસાંનાં દીર્ઘ રોગ અને ક્ષયની નિસાની જાણવી.

છાતી ઉપર હાથ મુકવાથી ફેફસાં મારફતે હાથને કાંઇ અથડાવાથી **વાકસ્પર્શ** ઘાતથી, અને જો દરદી તે વખતે બોલે તો અમુક જાતનો તે વખતે સ્પર્શ થાય તે સ્પર્શઘાતથી રોગની પરીક્ષા થઈ શકે છે.

ફેફસામાં સોજો કે ગાંઠ થવાથી ક્ષયની શરૂઆતથી વાકસ્પર્શઘાત વધારે લાગે છે. પણ ફેફસાંના પડમાં રસ કે પવન ભરાઇ રહ્યો હોય કે વાયુ નાડીનો માર્ગ બંધ થયો હોય તો વાકસ્પર્શાઘાત કમી થાય છે.

ઉરોસ્થિ ( પાંસળીઓ વચ્ચેનું હાડકું ) ઉપર કે તેની પડખે પહેલા બીજા કે ત્રીજા પાંસળામાં ડાબી બાજુએ દાબતાં દરદ થાયતો મોટી ધમનીના પડદાના તંતુઓનો બીગાડ જાણવો.

રક્તાશયના વ્યાધિમાં છાતીમાં દાબવાથી અથવા તો વગર દાબવાથી પણ દુઃખાવો રહે છે.

છાતી ઉપર હાથનાં આંગળાંના ટકોરા ઠોકવાથી રોગની પરીક્ષા થઇ શકે છે. ફેફસાં ઉપર ટકોરા મારવાથી પોકળ અવાજ નીકળે તો ફેફસાંના પડમાં પવન ભરાઇ ગયો છે એમ માનવું.

જો ઢોલ જેવો અવાજ આવે તો ક્ષય જેવા રોગથી ફેફસાં ખવાઇ ગયાં છે એમ જાણવું. રક્તાશય, કલેજું કે બરોળના પ્રદેશમાં ઠોકવાથી મંદ અવાજ નીકળે તો બોદો અવાજ સમજવો તેથી ફેફસાંનો કોઈ ભાગ ગાંઠથી કે સોજાથી કઠણ થયો સમજવો.

## પ્રકરણ ૧૪૬ મું.

### શ્રવણ પરીક્ષા.

**આ** પરીક્ષા સ્ટોથેસ્કોપથી થઇ શકે છે. છાતીના અવયવો ઉપર **સ્ટેથેસ્કોપ** મુકી રોગની પરીક્ષા થઇ શકે છે. તેને ફેફસાં ઉપર

મુકી બાજુની બે નળી બે કાનમાં ઘાલી સાંભળવાથી અંતઃશ્વાસ વધારે લાંબો વખત સુધી ને જોરથી ચાલતો જણાય તો દમ, ફેફસાંના શ્લેષ્મ પડનો સોજો અને ફેફસાંના સ્નાયુયોની નબળાઇ જાણવી.

સ્વાભાવિક શ્વાસધ્વની મંદ સંભળાય તો, ફેફસું કફથી, પડમાં પાણી કે પરૂનો જમાવ થવાથી, કે ગ્રંથીનું દબાણ થવાથી ફુલી શકતું નથી એમ જાણવું.

ખાલી શીસામાં ફુંક મારવાથી જેવો અવાજ થાય તેવો અવાજ સંભળાય તો ફેફસાંની નળી છાતીની દીવાલને ચોંટી ગયેલું કે ક્ષય જેવા દરદને લીધે ફેફસાંનું પોલાણ થયેલું જાણવું.

અંતર્શ્વાસ કરતાં બાહ્યશ્વાસ લાંબો ચાલે તો ફેફસાંની સ્થિતિ-સ્થાપક ક્ષય જેવા દરદથી કમી થયેલી જાણવી.

પરપોટા જેવો ધ્વની સંભળાય તો ફેફસાંના જલંદર કે તેની નળીમાં કફ ભરાયલો જાણવો.

પરીક્ષા વખતે દરદીની સાથે વાતચિત કરતાં જે અવાજ સંભળાય છે તે વાકધ્વનિ કહેવાય છે. જો વાકધ્વનિ મંદ સંભળાય કે ન સંભળાય તો શ્રવણ નળીકા છાતીના કોઇ નક્કર ભાગ ઉપર મુકેલી હોય અથવા શ્વાસ નળીકા કફથી ભરેલી, અને ફેફસું કલેજાની વૃદ્ધિથી દબાયું હોય એમ જાણવું.

વાકધ્વનિ થોડા જોરથી સંભળાય તો ફેફસું કફ અગર કોઇ રસથી ઓછું ભરાયલું જાણવું. વાકધ્વનિ વધારે જોરથી સંભળાય તો ફેફસાંમાં

રક્તાશયના ધ્વનિની પરીક્ષા પણ સ્ટેથોસ્કોપ ( શ્રવણ નળી ) થી થઇ શકે છે.

હ્રદયમાં ૧ લો ધ્વનિ જરા લાંબો પણ મંદ થાય છે અને બીજો ધ્વની ટુંકો થાય છે.

પહેલો ધ્વની રક્તાશયના પડદા બંધ થવાથી અને બીજો ધ્વની મોટી ધમનીના પડદા બંધ થવાથી થાય છે, રક્તાશયમાં દરદ થવાથી તેના પડદા બરોબર બંધ થતા નથી અને લોહિ પાછું હઠે છે ત્યારે કોઈ અંદરથી ફુંક મારતું હોય તેવો ધ્વનિ સંભળાય છે. જો બીજો ધ્વનિ સાથે ફુંકાતો અવાજ સંભળાય તો મોટી ધમનીના પડદાનો વ્યાધિ સમજવો.

# પ્રકરણ ૧૪૭ મું.

## દર્શન પરીક્ષા.

જીભ, નેત્ર, ચ્હેરો, ત્વચા, મૂત્ર અને મળને જોવાથી રોગની પરીક્ષા થઇ શકે છે.

**જીભની પરીક્ષા**—જીભ ઉપરથી ગળાની, હોજરીની અને આંતરડાંની હાલત જાણી શકાય છે. તંદુરસ્ત શરીર હોય તો જીભ ભીની, ચોખ્ખી અને અણી ઉપરથી જરાક લાલ હોય છે.

જીભ ભીની હોય તો તાવ કે દરદ નથી એમ જાણવું, જીભ સુકી હોય તો–શરીરને જોઇએ તે પ્રમાણમાં રસ ઉત્પન્ન થતા નથી એમ જાણવું, તાવમાં જીભ સુકાય છે. બહુ સુકી અને કડણ જીભ ભયભરેલી છે.

**લાલ જીભ**—જીભ અણી અને કોર ઉપર લાલ હોય છે. પણ જો આખી જીભ લાલ હોય અથવા જીભનો ઘણો ભાગ લાલ હોય તો પેટનો સોજો, મ્હોં આવવું, અને સોમલની ઝેરી અસર સમજવી.

**જીભ ફીકી હોય તો**—શરીરમાંથી લોહિ કમી થવાથી તાવ, બિમારી અને બરોળને લીધે જેમ ચ્હેરો અને ચામડી ફીકી પડે છે તેમ જીભ પણ ધોળી અને ફીકી પડે છે.

**જો મેલી જીભ**—એટલે જીભ ઉપર સફેદ છારી બાઝી હોય તો સંધિવા, સખત તાવ, કલેજાનું દરદ, અને મગજના રોગ જાણવા. ઝાડાની કબજીયાતમાં જીભ ઉપર છારી બાઝે છે.

જીભ ઉપર વચમાં ચીરો પડે તો જરૂર મંદવાડની નિશાની જાણવી, જીભ ઉપર પીળો મેલ હોય તો પિત્ત રોગ જાણવો. જીભનો થર જલ્દી નીકળી જાય અને જીભનો ભાગ લાલ ચળકતો અને ચીરા પડેલો દેખાય તો આંતરડામાં સડો કે જખમ થયો છે એમ જાણવું. જીભની અણી અને બાજુની કોર તરફથી મેલ ઓછો થતો જાય તો રોગ નરમ પડે છે એમ જાણવું અને જીભના પાછલા ભાગમાંથી મેલનો થર ઓછો થતો જાય તો રોગનો ઘટાડો ધીમે ધીમે થાય છે એમ જાણવું. પ્લેગમાં જીભ ઉપર સફેદ ચાક જેવું ગોળ કુંડાળું પડે છે.

**જો જીભ કાળી**—એટલે કાળા જાંબુડા રંગની કે કાળા રંગની થાય તો દમ, શ્વાસ, ફેફસાંનો બીગાડ, ખાંસી કે લોહી બરાબર સાફ થતું ન હોય તો જીભ આસમાની રંગની કાળી ઝાંખી થાય છે. જ્યારે જીભ કાળા રંગની થાય ત્યારે દરદીની ભયંકર સ્થિતિ જાણવી.

**જો જીભ ધ્રુજતી**—જણાય, બહાર કાઢે અને દરદીના કાબુમાં જીભ ન રહે તો સન્નિપાત અને મગજનો ભયંકર રોગ જાણવો.

**વાયુના** દોષવાળી જીભ ખરખરી, ફાટેલી તથા પીળી, **પિત્તના** દોષવાળી જીભ રતાશ અને કાળાશ પડતી, **કફના** દોષવાળી જીભ ધોળી ભીની અને નરમ હોય છે. **ત્રિદોષના** દોષવાળી જીભ કાંટાવાળી અને સુકાયલી, અને મૃત્યુ કાળ વખતે અંદરથી વધેલી, ફીણવાળી અને લાકડા જેવી કઠણ અને ગતિ રહિત જીભ હોય છે.

**નેત્રપરીક્ષા**—વાત (વાયુના) દોષવાળી આંખો નિસ્તેજ, ધુમાડા જેવી, ચંચળ તથા દાહવાળી હોય છે, **પિત્ત** દોષવાળાની આંખો પીળી, દાહવાળી, અને દીવાના તેજને ન સહન કરી શકનાર હોય છે. કફ રોગવાળાની આંખ ભિની, સફેદ, મંદ, નરમ, તેજરહિત હોય અને ત્રિદોષની આંખ રાતી, જરા કાળી અને મીંચેલી જણાય છે.

**ચ્હેરાની પરીક્ષા—વાતદોષવાળાનો** ચ્હેરો સવારમાં તેજ વિનાનો, અને ઝાંખો તથા કાળાશ પડતો હોય છે; **પિત્ત** દોષવાળાનો ચ્હેરો પીળો, સુજેલો હોય છે અને કફ દોષવાળાનો ચ્હેરો તેલના જેવો તગતગતો દેખાય છે.

**ફીક્કો ચ્હેરો**—ઘણું લોહી જાય, જીર્ણજ્વર, બરોલનું દરદ, નબળાઇ, અને લોહીમાં ફેરફાર થવાથી સ્ત્રીઓને રતુ શ્રાવ બહુ થવાથી ફીક્કો ચ્હેરો રહે છે.

**લાલ ચ્હેરો**—તાવ, મગજનો સોજો, લુ લાગવી, લોહીનો માથા તરફ મગજમાં જોશ વધવાથી અને ગરમીથી લાલ ચ્હેરો થાય છે.

**ચિંતાતુર ચ્હેરો**—તાવ, ભયંકર દરદની શરૂઆત, આંચકી દમ, શ્વાસ કલેજા કે ફેફસાંના દરદથી ફીક્કો ચ્હેરો રહે છે,

**કુકાયલો ચ્હેરો**—નબળાઈ, જીર્ણજ્વર, જળોદર, વિગેરે દરદમાં કુગાયલો એટલે થેથર કે સોજાવાળો ચ્હેરો રહે છે.

**સોરાયલો ચ્હેરો**—કોલેરામાં મોતની અણી વખતે, આવો ચ્હેરો થાય છે, કપાળે કરચલીઓ પડવી, આંખના ડોળા ઉંડા પેશી જઇ ખાડા પડવા, નાક અણીદાર થવું, કાનપટી આગળ ખાડા પડવા, ગાલ બેસી જવા, હડપચીએ કરચલી વળી અને ચ્હેરાનો રંગ આસ્માની થઈ જવો આવો ચ્હેરો દરદીની આખર અવસ્થાનો હોય છે.

**ત્વચા પરીક્ષા**—શરીરપર લાલ અથવા રતાશવાળો સોજો

થાય તો લોહિના જોસથી કે પિત્તના દોષથી થયેલ સમજવો. વાત દોષ હોય તો ચામડીનો રંગ કાળો પડતો જાય, પીતદોષ હોય તો ચામડી પીળી પડતી જાય અને કફ દોષ હોય તો ચામડી સફેદ અને ગોરી થતી જાય છે.

લોહી બગડેલું કે તપી ગયેલું હોય તો ચામડી લુખી થઇ અંદર તરડ પડે છે. ચામડીમાં કાળાં ચાઠાં અને ધાબાં પડે તો લોહી બગડેલું જાણવું, ચામડીનો રંગ તાંબા જેવો ત્રાંબડો થતો જાય એટલે ચામડી રતાશ વાળી અને તગતગતી હોય તો વાતરક્ત કે રક્તપિત્તની નિશાની જાણવી. ચામડી તથા નખ કાળા આશમાની રંગના થાય તો મરણનાં ચિન્હ જાણવાં.

**મૂત્રપરીક્ષા**—વાતદોષવાળાનું મૂત્ર વાદળી રંગનું, **પિત્તદોષ**-વાળાનું મૂત્ર લાલ કસુંબા જેવું, અથવા પીળું ગરમ તેલ જેવું, અને કફદોષવાળાનું મૂત્ર ઠંડું, તળાવના પાણી જેવું, સફેદ ફીણવાળું અને સંન્નિપાત દોષનું મૂત્ર ઝાંખુ કાળું હોય છે.

અજીરણવાળાનું મૂત્ર ચોખાના ધોવણ જેવું, તાવમાં કીરમજી રંગનું, અને લોહી કોપેલું હોય તો મૂત્ર સ્નિગ્ધ, ગરમ અને લાલ હોય છે. પેશાબ કરતાં લાલ ધાર થાય તો ભયંકર રોગ સમજવો, કાળી ધાર થાય તો રોગી મરી જાય, બકરાના મૂત્ર જેવી વાસ આવે તો અજીરણનો વ્યાધિ સમજવો.

પેશાબની વચલી ધાર કાચના પ્યાલામાં લેવી પછી એક કલાક સુધી સ્થિર રાખી તેમાં એક સળી વની તેલનું ટીપું મુકવું. જો તે પેશાબમાં પડતાં ફેલાઇ જાય તો રોગ સાધ્ય જાણવો, ટીપું ફેલાયા વગર ઉપર તરી રહે તો કષ્ટ સાધ્ય અને પેશાબની અંદર ડુબી તળીએ બેસે અથવા અંદરથી ઉપર આવી ફરવા લાગે અથવા તેલનું ટીપું પેશાબમાં પડતાં છીદ્ર પડી જાય અથવા તો પેશાબ સાથે મળી જાય તો રોગ અસાધ્ય જાણવો.

**મળ પરીક્ષા**—વાતદોષવાળાનો મળ ફીણવાળો, ધુમાડા જેવો અને ચોથો ભાગ પાણી સરખો હોય છે, **પિત્ત** દોષવાળાનો મળ લીલો, પીળો, ગંધવાળો, ઢીલો અને ગરમ હોય છે.

**કફ** રોગવાળાનો ઝાડો ધોળા રંગનો, સુકો, ચીકણો અને કાંઇક ભીનો હોય છે. **ત્રિદોષવાળાનો** ઝાડો, કાળો, ઢીલો, ગાંઠવાળો ધોળો અને પીળો હોય છે.

**અજીરણવાળાનો** ઝાડો ગંધાતો અને ઢીલો હોય છે. જલંદર-વાળાનો ઝાડો ગંધવાળો, ધોળો, અને **મરણ કાળ** વખતનો ઝાડો અતિશય ગંધાતો, રાતો, જરા પોચો માંસ જેવો તથા કાળો હોય છે.

જેનો ઝાડો પાણીમાં ડુબી જાય તે દરદી બચતો નથી.

**પાતળો ઝાડો**—આંતરડામાં પીત્તનો વધારો થવાથી અતિસાર, કોલેરા, અપચો, સંગ્રહણીમાં પાતળો ઝાડો આવે. ક્ષયની છેલી અવસ્થામાં પાતળા ઝાડા આવે તો મરણનો ભય સમજવો.

**કઠણ ઝાડો**—એ બંધકોશની નિશાની છે. હરસવાળાને સખત ઝાડો આવવાથી સફરાનો ભાગ છોલાતાં લોહી પડે છે. પેટમાં કે સફરામાં વાયુ હોય તો હંમેશાં બંધકોશ રહે. અને ઝાડો થોડો તથા સખત રહે, કાળજામાં પિત્તની ક્રિયા બરાબર ન ચાલવાથી જોઇતું પિત્ત પેદા ન થવાથી મળ આગળ ધકેલવા આંતરડાં સમર્થ ન થવાથી કઠણ ઝાડો થાય છે.

**લોહિવાળો ઝાડો**—ઝાડાની સાથે મળેલું લોહિ કે આમ પરૂ પડે તો મરડો સમજવો, હરસમાં અને રક્તપિત્તમાં ઝાડાથી જુદુ લોહિ પડે છે. એટલે જુદી લોહીની ધાર પડે છે. જો ઝાડા વાટે લોહીં ઘણું તુટી પડે તો કલેજાનો પાકેલો ભાગ આંતરડામાં ફુટયો છે એમ જાણવું. જો ઝાડો માંસના પાણી જેવો, લોહી હોય કે ન હોય, બહુ વાસ મારતો હોય અને કાળા છોતરાં જેવો આવે તો આંતરડું સડવા લાગ્યું છે એમ સમજવું.

**ધોળો ઝાડો**—હોય તો કાળજામાં જોઈતા પ્રમાણમાં પિત્ત થતું નથી એમ સમજવું. કમળો, પિત્તાશય કે કલેજાના વરમમાં આવો ઝાડો થાય છે. દવાથી ઝાડો કાળો આવે તો ગભરાવુ નહિ.

## પ્રશ્ન પરીક્ષા.

દરદીને રોગ કેટલા વખતથી થયો છે, શું શું દરદ થાય છે, ખુલાસે ઝાડો આવે છે કે નહી, પેસાબે બળતરા થાય છે કે કેમ, શરીરના કયા ભાગમાં દુઃખે છે, તાવ આવે છે કે નહિ, વ્યસન છે કે નહિ, લગ્ન થયું છે કે નહિ, અને સ્ત્રી હોય તો તેને નાહ્યાને કેટલા દિવસ થયા, દરમહિને રૂતુશ્રાવ થાય છે કે નહિ, વિગેરે પુછી દરદીના કહેવાથી, તથા તેની ટેવ વિગેરેથી રોગની પરીક્ષા કરવી.

# ચિકિત્સા સ્થાન.

## દરેક રોગ અને તેના ઉપાયો.

## પ્રકરણ ૧૪૮ મું.

### તાવ, જ્વર, Fever.

**શ**રીરમાં સ્વાભાવિક ઉષ્ણતા કરતાં વિશેષ ઉષ્ણતા જણાય તે તાવનું ચિન્હ છે. વાત પિત્ત અને કફ એ ત્રણ દોષો અયોગ્ય અહાર વિહાર હોજરીમાં જઇને રસને દૂષિત કરીને કોઠાના અગ્નિની ગરમીને બહાર કાઢી તાવને ઉત્પન્ન કરે છે. એવું આર્ય વૈદકશાસ્ત્ર માને છે.

**આર્ય વૈદક શાસ્ત્ર** પ્રમાણે વાતજ્વર, પિત્તજ્વર, કફજ્વર વાતપિત્ત જ્વર, કફવાત જ્વર, કફ પિત્ત જ્વર, સન્નિપાત જ્વર આગંતુક જ્વર, જીર્ણ જ્વર વિગેરે છે.

**અંગ્રેજી** મત પ્રમાણે સાદો જારી તાવ, ટાઇફસ, ટાઇફોઇડ ઉલટતો, **આંતરીયો**–રોજનો, એકાંતરીઓ, તરીઓ, ચોથીઓ, સંતતજ્વર અને ફુટી નીકળતા તાવ આ પ્રમાણે ભેદ છે.

**કારણ**—અતિ ગરમ, અતિ ઠંડો, ભારે, બગડેલો, વાસી, વિગેરે અયોગ્ય અહાર વિહાર, ખરાબ પાણી, ખરાબ હવા વિગેરેથી તાવ આવે છે. મિથ્યા અહારવિહારથી વાતાદિ દોષો કોપીને આમાશયના આશ્રયે કોષ્ટાગ્નિને બહાર કાઢી રસ ધાતુમાં મળી જઇ તાવને ઉત્પન્ન કરે છે.

**લક્ષણ**—તાવથી શરીર ઉનું થાય છે. થાક, મોઢું ફીકું પડવું આંખમાંથી પાણી જવું, ટાઢ વાવી, અભાવ, ભારેપણું વિગેરે તાવનાં લક્ષણ છે.

**ઉપાય**—તાવનો સાધારણ ઉપાય ઉપવાસ છે. દ્રાક્ષ, હરડે, ખડસલીયો પીતપાપડો, મોથ, કડુ અને ગરમાળાના ગોળનો ઉકાળો પીવાથી ઝાડો થઇ તાવ મટે છે.

**વાતજ્વર**—બગાસાં આવે એ તેનું મુખ્ય લક્ષણ છે. લઘુસુદર્શન ચુર્ણ કે મહાસુદર્શન ચૂર્ણથી મટે છે. ધમાસો, નાગરમોથ અને ગળોનો ઉકાળો આપવો,

**પિત્તજ્વર**—આંખોમાં બળતરા થવી એ પિત્તજ્વરનું લક્ષણ છે. પટોલાદિ ક્વાથથી મટે છે. પિત્તપાપડો, વાળો, રક્તચંદન, ધાણા તથા સુંઠનો અથવા તો એકલા પિત્તપાપડાનો ઉકાળો આપવાથી મટે છે.

**કફજ્વર**—ખોરાક ઉપર અરૂચિ થવી એ કફજ્વરનું લક્ષણ છે. નગોડના પાનનો ક્વાથ પીંપરની ભૂકી નાંખીને પીવી. નાગરમોથ, ધમાસો, સુંઠ અને અરડુસીનો ઉકાળો આપવાથી મટે છે. અરડુસીનાં પાન, ભોરીંગણી તથા ગળોના ઉકાળામાં મધ નાંખી પાવાથી મટે છે.

**સર્વ તાવના ઉપાયો**—કરીયાતું, વાળો, કડુ, ગળો અને મોથ દરેક એકેક તોલો લઇ સવાર સાંજ પીવાથી તાવ મટે છે.

**સન્નિપાત જ્વર**—ત્રણે દોષનો તાવ તે સંન્નિપાત કે સનેપાતનો તાવ છે. અભયાદિ ક્વાથ આપવાથી ફાયદો થાય છે. આ તાવમાં ટાઢ, શૂળ, આંખો ફાટવી, પરસેવો શરીર સુકાવું વિગેરે લક્ષણો થાય છે. સુંઠ, દેવદાર, કચોરાં, પિત્તપાપડો, રીંગણી, કરીયાતું, નાગરમોથ, કાંસકી અને ધમાસાનો ઉકાળો પીંપરનું ચુર્ણ અને મધ નાંખી આપવાથી મટે છે.

## વિષમજ્વર.

**કારણ**—એકવાર આવેલા તાવનું મૂળ મટાડયા સિવાય ઉપર ચોટીયો દવાના જોરથી દબાવી દેવામાં આવે છે તે થોડા દિવસ પછી પાછો અયોગ્ય બહાર વિહારથી ફરી ઉથલો મારી તાવ ઉત્પન્ન થાય છે. તેને વિષમજ્વર કહે છે.

**લક્ષણ**—તાવ અનિયમિત ચઢે ઉતરે છે. કોઇ વખતે થોડો વખત રહી ઉતરે, કોઇ વખત વધારે વખત રહે, કોઇવાર ટાઢ સાથે આવે, કોઈવાર ગરમીથી આવે એવા તાવને વિષમજ્વર કહે છે.

**મલેરીઆ**—ઝેરી હવાથી રોજ, એકાંતરીઓ અને ચોથીઓ એમ નિયમિત દિવસે તાવ આવે છે તે મલેરીઆનો તાવ છે.

**સતત**—૧૨ કલાકને આંતરે આવે તે સતત તાવ છે. તેનો દોષ લોહીમાં રહે છે.

**ઉપાય**—કડુ તથા સાકરની ઠંડા પાણી સાથે ફાકી લેવાથી મટી જાય છે. પટોલાદિક ક્વાથ આપવો પણ સારો છે.

**રોજીઓ**—૨૪ કલાકને અંતરે આવનાર તે રોજીઓ તાવ છે. તેનો દોષ માંસમાં રહે છે.

દ્રાક્ષાદિ ક્વાથથી મટે છે. કડવાં પરવળ, ઇંદ્રજવ, ઉપલસરી, હરડે, લીંમડાની અંતરછાલ, ગળો અને વાળાનો ક્વાથ પાવાથી મટે છે. પટોલાદિ ક્વાથથી મટે છે.

**એકાંતરીઓ**—એક દિવસ આવે અને એક દિવસ ન આવે અને ત્રીજે દિવસે આવે તે એકાંતરો તાવ છે. તેનો દોષ મેદ-ચરબીમાં રહે છે.

ઉશિરાદિ ક્વાથ, સાકર તથા મધ નાંખી પીવાથી મટે છે, અગથીયાના પાનના રસનાં નાકમાં ટીપાં નાંખવાથી મટે છે.

**ચોથીઓ**—દર ચોથે દિવસે આવનારો તાવ તે ચોથીઓ તાવ છે. આ તાવ હાડકાંમાં રહે છે.

**ઉપાય**—અભયાદિ ક્વાથ સર્વ પ્રકારના વિષમજ્વરો, ટાઢીઆ, આંતરીઆ કે પિત્તના તાવોને કે મુંઝારાને માટે સારો ઉપાય છે.

લઘુસુદર્શન ચૂર્ણ કે મહા સુદર્શન ચૂર્ણ તમામ પ્રકારના તાવને ફાયદો આપે છે. ભારંગમૂળ, નાગરમોથ, પીતપાપડો, ધમાસો, શુંઠ, કરીયાતું, કડુ, પીંપર, ભોરીંગણી તથા ગળોનો ઉકાળો પીવાથી મટે છે.

**ટાઢીઓ તાવ**—ાા તોલો કાળાં મરી તથા તેટલીજ સાકર તાવ આવતા પહેલાં ચાવી જવાં પછી બે કલાક સુધી પાણી પીવું નહિ. આ પ્રમાણે ત્રણ દિવસમાં તાવ મટે છે.

ગળો, કરીયાતું, લીમડાની છાલ, અને કડાછાલ રાત્રે પાણીમાં પલાળી સવારે પાણી ગળી અને પીવું તેથી મટે છે.

કરીયાતું, અતિવિષ, ઇંદ્રજવ, ગળો, ધાણા, અને વાળા દરેક અક્કેક તોલો લઇ ઉકાળો કરી દિવસમાં બે વખત પીવાથી મટે છે.

## જીર્ણજ્વર.

**કારણ**—એ નવો તાવ નથી પણ તાવ મટી ગયા પછી થોડો થોડો તાવ શરીરમાં રહે છે અને તે બેકાળજીથી દવા ન કરવાથી શરીરમાં રહી જાય છે અને જેમ જેમ જુનો થતો જાય છે તેમ જીર્ણ થતો જાય છે. વિષમજ્વરનું જીર્ણરૂપ તેજ જીર્ણજ્વર છે.

**લક્ષણ**—નહી જેવો હાડમાં આવે, શરીર લુખાપણું, યા ચામડી પર સોજા અથવા સુકાઈ ફીકકું પડી જવું એ જીર્ણજ્વરનાં લક્ષણ છે.

**ઉપાય**—જીર્ણજ્વરને મટાડવામાં ગળોસત્વ ઉત્તમ કામ કરે છે. લીંડીપર તથા સાકર સાથે ગળોસત્વ દુધમાં લેવાથી જીર્ણજ્વર ને માથાનો દુઃખાવો મટે છે.

**સિતોપલાદિ ચૂર્ણ**—ઘી તથા મદ સાથે ચાટવાથી જીર્ણ જ્વર મટે છે.

ગળોનું સત્વ ઘી અને સાકર કે મદ સાથે આપવાથી મટે છે. મદ અને પીંપર ચાટવાથી મટે છે. જુના ગોળમાં જીરાનું ચુર્ણ ખાવું, દુધ અને પાણી એકઠાં કરી તેમાં સાટોડી, બીલાં અને એલચી નાંખી પાણી બળી જાય ત્યારે તે દુધ ગળીને પીવાથી મટે છે.

સુંઠ, ગળો, નાગરમોથ, વાળો, ધાણા, અને કરીયાતું સરખે ભાગે લઇ ઉકાળો કરી રોજ બે વખત પીવાથી મટે છે.

**સંતતજ્વર**—રીમીટંટ ફીવર (Remittent fever) આ તાવ વિષમજ્વરનો પ્રકાર છે. આ તાવ શરૂ થાય છે ત્યારથી અણઉતાર રહે છે.

**ઉપાય**—પટોલાદિ ક્વાથ આપવાથી આ તાવ મટે છે, તેમ અભયાદિ ક્વાથથી આ તાવ મટે છે.

વાળો, સુંઠ, પોખરમૂળ, કડુ, રાસ્ના, ગળો, ભારંગમૂળ, કચરો, ધમાસો, અરડુસો, મોથ, બ્રાહ્મી, વજ અને કરીઆતું દરેક એક એક તોલો લઇ તેનો ક્વાથ કરી દિવસમાં બેવાર પીવાથી મટે છે,

**સાદો જારી તાવ-કારણ**—શરદીથી, તાપમાં રખડવાથી, થાકથી કે એવાંજ કારણોથી સાદો તાવ આવે છે.

**લક્ષણ**—શરીર ઢીલું પડે. અણગમો, દાહ, માથુ દુઃખવું વિગેરે લક્ષણ થાય છે.

**ઉપાય**—વાતપિત અને કફના તાવોના ઉપાયોથી આ તાવ મટે છે. સુદર્શન ચુર્ણથી આ તાવ મટે છે, પટોલાદિ ક્વાથથી પણ મટે છે. પીતપાપડો, લીંબડાની અંતરછાલ, અને ગળોનો ઉકાળો પીવાથી આ તાવ મટે છે. અતિવિષની કળી, લીંબડાની અંતરછાલ, તથા ગળોનો ઉકાળો પાવાથી પણ મટે છે.

### ટાઇફોઇડ તથા ટાઇફસ તાવ.

### Typhoid or Entericffi Typhus Fevers.

**કારણ**—આ તાવ ઝેરી હવામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે,

**લક્ષણ**—ધીમે ધીમે તાવની શરૂઆત થઇ પછી શરીર ઢીલું પડી જઇ ટાઢ ચઢે છે. શરીર ગરમ થાય છે. જીભપર છારી, શરીર નિસ્તેજ થવું અને રોજ ગરમી વધતી જાય છે. પેટ ચઢવું, હેડકી આવવી, ફોતરાં જેવો ઝાડો થવો અને ઝાડે લોહી પાડવું આ લક્ષણો થાય છે.

ઉપાય—હીએરાદિ ક્વાથ દ્રાક્ષાસવ સાથે આપવો. અજમોદાદી-ગોળી અથવા હપીકાક્યુઆના પાવડર બએ ગ્રેન સવાર સાંજ આપવું.

## ગાંઠીઓ તાવ-પ્લેગ.

**કારણ**—ઝેરવાળા જંતુઓ તેનું કારણ છે, ચાંચડના ડંખદ્વારા પ્લેગના જંતુઓ શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે.

**લક્ષણ**—દર્દીને ગળામાં, સાથળમાં કે કાખના મૂળમાં બદ જેવી ગાંઠ થાય છે અને ભયંકર તાવ આવે છે.

**ઉપાય**—ખુલ્લી હવામાં રહેવું, અને જંતુવાળા સ્થળમાં કે ઘરમાં રહેવું નહિ.

અભયાદિ ક્વાથ આપવો, ત્રિફલાદિ ક્વાથથી પણ મટે છે. અને ગાંઠપર લીંબડાનાં બાફેલાં પાન તથા મીઠું ખદબદાવીને પોટીશ મારવી.

ત્રિફલાદિ ક્વાથ સાથે લીંબડાની અંતરછાલ, કળીજીરી અને વાવડીંગ મેળવી ઉકાળો કરી પીવાથી મટે છે.

ગાંઠપર ડુંગળી બાફીને તેમાં હીંગળો ભભરાવી ગાંઠપર પોટીશ મારવી તેથી મટે છે.

**શીળી બળીઆ**—(Small Pox) સ્મોલ પોક્સ.

**કારણ**—મહારની ઝેરી હવાથી આ રોગ થઇ આવે છે.

**લક્ષણ**—આખા શરીરપર ઝીણાં ઝીણા દાણા ફુટી નીકળે છે અને તાવ આવે છે.

**ઉપાય**—ગૌશિતળા કઢાવવાથી આ રોગ થતો નથી એમ માનવામાં આવે છે. વાદળી કે એવું બીજું કપડું ગરમ પાણીમાં બોળીને શેક કરવો, ભીંગડાંપર કાર્બોલીક તેલ ચોપડવું, ગુલકંદ ખાવાથી, કારેલીનાં પાનનો ઉકાળો કરી હળદરના ચુર્ણ સાથે પીવાથી, ફાયદો થાય છે. મજીઠ, વડની છાલ, પીંપરની છાલ, સરસડા તથા ઉમરડાની છાલ વાટીને તેનો દાણા ઉપર લેપ કરવો.

લીંબડાની અંતરછાલ, પીતપાપડો, કાળીપાટ, પટોળ, સુખડ, રતાંજળી, વાળો, આંબળાં, કડુ, ધમાસો અને અરડુસીનું ચુર્ણ કરી તેમાં સાકર નાંખી પાણી રેડવું પછી તે પલાળીને તેનું પાણી થોડું થોડું પાયા કરવાથી ફાયદો થાય છે.

**ઓરી**—આ રોગ બાળકોનેજ થાયછે. આંખ, નાક, ગળે શ્વાસ જલ્દી ચાલે, તાવ આવે, માથું દુઃખે, ઝાડો થાય અને ચામડી પર લાલ સોજો આવે છે.

**ઉપાય**—વારંવાર પાણીને બદલે કાળી દ્રાક્ષ તથા ધાણાનું પાણી આપ્યા કરવું.

તમામ પ્રકારના તાવને માટે અમારી **જ્વરહર ગુટીકા** અકસિર ઉપાય છે. કોઇ ઉપાયે ન મટે તો તુરતજ મંગાવવા ભલામણ છે. ડબી ૧ ની કીં. ૧–૦–૦ દવે કેમીકલ વર્કસ–**અમદાવાદ.**

## રતવા—ઇરીસીપેલાસ–Frysipelas.

**કારણ**—ખરાબ ઝેરી હવા, પ્રમેહ, ઝેરીજંતુ, ઉંદરના વિષથી અને વિરૂદ્ધ અહાર વિહારથી આ રોગ થાય છે.

**લક્ષણ**—તાવ આવી ચામડી લાલ થાય છે, શરીરના કોઇ કોઇ ભાગમાં બળતરા સાથે લાલ સોજો આવે છે અને ગડ ઘાલે છે. અંદર બળતરા અને તણખા મારે છે.

**ઉપાય**—હલકો જુલાબ આપવો, ગરમ પાણીનો શેક કરવો, દશાંગ લેપ ચોપડવો.

કરીયાતાનું, અરડુસીનાં પાન, કડુ, કડવાં, પરવળ, ત્રિફળાં, રતાંજરી તથા લીંબડાની અંતરછાલનો ઉકાળો કરી પાવાથી રતવા, બળતરા, દાહ, અને સોજો મટી જશે.

ગોરૂચંદનનો લેપ કરવો. શંખજીરૂ અથવા લીંબડાનાં પાન બાફીને રતવાના સોજાપર બાંધવાં.

છતાં રતવા ન મટે તો અમારી **રતવાની ગોળીઓ** મંગાવી ઉપયોગ કરવો. ડબી ૧ની કીં. રૂ. ૧) ચોપડવાનો મલમ કીં. ૦–૮–૦ આ દવાથી રતવાના ઘણા કેસો મટયા છે. દવે કેમીકલ વર્કસ–**અમદાવાદ.**

## વિષુચિકા–કોગળીયુ–કોલેરા–Cholera.

**કારણ**—બહારની ઝેરી હવાથી આ રોગ થાય છે. તે ઝેરી તત્વ હવા મારફત કે પાણી મારફત શરીરમાં પ્રવેશ કરી અજીર્ણને ઉત્પન્ન કરે છે. જેમાં જેમને જઠરમાં અજીરણનો વિકાર હોય તેમને આ રોગ તુરત લાગુ પડે છે.

**લક્ષણ**—આ રોગમાં ઝાડા અને ઉલટી થાય છે, શરીરમાં ગોટલા ચઢવા, ચુંક આવવી, તરસ લાગવી, બળતરા થવી, પેશાબ બંધ થવો, શરીર ઠંડુ પાડવું, આંખમાં ખાડા પડવા અને નાડી ક્ષીણ થવી એ આ રોગનાં લક્ષણ છે.

**ઉપાય**—અજમાનાં ફુલ અને કપુર એક શીશીમાં એકઠાં કરવાથી કપુરનો અર્ક બનશે તેમાંથી થોડાં થોડાં ટીપાં અમે કલાકે આપવાથી ફાયદો થાય છે, ફુદીનાના ચ્હામાં ડુંગળીનો રસ તથા એ-

લચી મેળવીને પાવાથી ફાયદો થાય છે. ડુંગળી અને આદાનો રસ બબે તોલા મિશ્ર કરી તેમાં થોડું ઘી નાંખી પાવો. અંઘેડાનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં લીંબુના રસમાં કેસર મેળવી પાવું. સુંઠ ૩ તોલા, અફીણ ૧ તોલો, ઝેરકોચલાનું ચુર્ણ ૨ તોલા મિશ્ર કરી ચણોઠી જેવડી ગોળીઓ કરી બબે ત્રણ ત્રણ કલાકે એકેક ગોળી આપવાથી ફાયદો થાય છે.

હરડેની ફાકી અને સાજીખાર સરખે ભાગે લઇ પાવલીભારની ફાકી આપવાથી ફાયદો થાય છે.

કાથો ૩ વાલ, હીરાદખણ ૩ વાલ, અને અફીણ ૦॥ રતી વાટીને તેની ૪ પડીકી કરવી તે એકેકી પડીકી દર ત્રણ કલાકે પાણીમાં આપવી તેથી ફાયદો થશે. લઘુકસ્યાદરસ, સંજીવની, ગંધકવટી વિગેરે દવાઓ સારો ફાયદો કરે છે. આ દવાઓ અમારે ત્યાંથી મળશે તેમજ અમારી **કોલેરા નિવારણ ગુટિકા** આ રોગ ઉપર રામબાણ ઇલાજ છે તે પણ અમારે ત્યાંથી મળી શકશે તે દવાથી હજારો કેસો મટી શકયા છે. દવે કેમીકલ વર્કસ—**અમદાવાદ.**

તજ, એલચી, સુંઠની ભૂકી આપવી તેમજ સુંઠ, મરી. પીંપર, જીરૂ, અજમો, કડવી જીરી, કાયફળ, ટીકામારી, શેકેલી હીંગ, મરચાં, લસણ અને ડુંગળીનો રસ વિગેરે જે મળે તેને વાટીને પાણી સાથે આપવાં, તેથી ફાયદો થશે.

---

## પ્રકરણ ૧૪૯ મું.

---

### વા—વાતવ્યાધિ—Diseases of Nervous System.

કારણ—અતિ ઉજાગરો, મળમૂત્રના વેગને રોકવો, રસાદિ ધાતુનો ક્ષય, લુખું, ટાઢું કે હલકું અન્ન ખાવું, આમદોષ, ઉપવાસ હદ ઉપરાંત સ્વારી કરવી વિગેરે કારણોથી વાયુ કોપે છે, અને શરીરના સર્વાંગ કે એકાદ અંગમાં પ્રવેશ કરીને દરદો ઉત્પન્ન કરે છે.

**લક્ષણ**—સાંધા અકડાઇ જવા, સાંધામાં વેદના થવી, રૂવાટાં ઉભાં થવાં, લંગડાપણું, સોજો, સાંધા કે અંગમાં સોય ખાગવા જેવું થવું, શુક્ર, રજ કે ગર્ભ ધારણનો અટકાવ, અંગ ફરકવું, ધ્રુજવું, રહી જવું, શળાં કુટવાં વિગેરે લક્ષણ થાય છે. આ પ્રકારે જુદા જુદા લક્ષણોવાળા મળી ૮૦ પ્રકારના વાત વ્યાધિ છે.

**ઉપાય**—એરંડમુળનો ઉકાળો જવખાર નાંખીને પીવો અને પાન દીવેલ ચોપડી ગરમ કરી રહી ગયેલા સાંધાપર બાંધવાં. સુંઠના ઉકાળામાં દીવેલ નાંખીને પીવાથી ફાયદો થાય છે. વા ઉપર દીવેલ બહુ ફાયદાકારક છે.

લસણની ફોલેલી કળીઓને તેલમાં કકડાવી સીંધાલુણ મેળવી ખાવી, અડદનાં વડાં ખાવાં, મેથી ખાવી, વા ઉપર ગુગળની પટીઓ મારવી.

મહારાસ્નાદિ કવાથથી તેમજ યોગરાજ ગુગળથી મટે છે. અજમો, પીપર, વરીયાળી, નાગરમોથ, મરી અને સીંધવ દરેક એક એક ભાગ, હરડે ૫ ભાગ, સુંઠ ૧૦ ભાગ, વરધારો ૧૦ ભાગ અને ભારંગમૂળ ૩૬ ભાગ સર્વનું ચુર્ણ કરી ગોળમાં ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળી તેમાંથી ૧ ગોળી ગરમ પાણી સાથે ખાવી, તેથી મટે છે. ઇંદ્રજવ, ચિત્રો અને સુંઠનું ચુર્ણ ઘીમાં ખાવાથી મટે છે. મેથી માલકાંકણી, શતાવરી વિગેરે વાત વ્યાધિમાં સારો ફાયદો કરે છે. વા ઉપર નગોડના પાનનો રસ ચોપડવાથી, ફાયદો થાય છે. સરગવાનો રસ, આદુનો રસ, બકરીનું દુધ ૧ શેર અને પાણી ૪ શેર એકત્ર કરી પાણી બળી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળીને તેલ ગાળી લેવું તે વા ઉપર ચોપડવાથી મટે છે. આ રોગને માટે **વાતારિરસ** તથા **વાતારી તેલ** અમારે ત્યાંથી મંગાવી ઉપયોગ કરવાથી મટશે.

## સંધિવા—રયુમેટિઝમ—Rheumatism.

**કારણ**—ઠંડી તથા શરદીથી, ખટાઇ ખાવાથી, ઉપદંશ કે પ્રમેહથી અને વિરૂદ્ધ ખાનપાનથી લોહીમાં ખટાશ વધી ક્ષારનો ભાગ ઘટે છે ત્યારે સાંધા અકડાઇ જાય છે.

**લક્ષણ**—આ દરદમાં શરીરના સાંધા રહી જાય છે.

**ઉપાય**—દીવેલનો રેચ લેવાથી અને સાંધાપર દીવેલ ચોપડી શેક કરવાથી મટે છે.

વાત વ્યાધિમાં કહેલા ઉપાયો કરવાથી મટે છે. સુંઠ, એરંડમૂળ, દેવદાર અને ગળોનો ઉકાળો પીવાથી સંધિવા મટે છે.

હરડે, સુંઠ, દેવદાર સરખે ભાગે લઈ તેમાં ગુગળ તેથી બમણો નાંખી દીવેલમાં ખુંટી બોર જેવડી ગોળીઓ કરી એકેક ગોળી રોજ ખાવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

લસણના ૧ તોલા રસમાં ફુલાવેલી હીંગ, જીરૂ, સંચળ, સીંધવ

તથા સુંઠ, મરી અને પીંપર બબે વાલ મેળવી પીવાથી અને તે ઉપર એરંડાના મૂળનો ઉકાળો પીવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

રાસ્ના, દીવેલાનું મુળ, વજ, દેવદાર, સુંઠ, ધમાસો હરડે, અતિવિષ, શતાવરી, નાગરમોથ અને અરડુસીના પાનનો ઉકાળો રોજ પીવાથી મટશે.

બહાર નગોડનાં પાન બાફીને બાંધવાં, માલકાંકણી અજમો મેથી તથા કાળી જીરી અને તલ સર્વને પીલી કાઢેલું તેલ ચોપડવું, ગુગળનો લેપ કરવો, સાંધા ઉપર મહાનારાયણ તેલ ચોપડવાથી ફાયદો થાય છે. તે તેલ અમારે ત્યાં મળશે.

મહારાસ્નાદિ ક્વાથ સાથે મહાયોગરાજ ગુગળ ખાવાથી અને સાંધા ઉપર મહાનારાયણ તેલ ચોપડવાથી સારો ફાયદો થાય છે. એ ત્રણે દવા અમારી ફાર્મસીમાં મળશે.

## આમવાત.

**કારણ**—પ્રકૃતિ વિરૂદ્ધ અહાર વિહાર કરવાથી, વ્યાયામ નહી કરવાથી, જઠરનો કાચો રસ (આમ) વાયુ ને લીધે કફના સ્થાનમાં જાય છે ત્યાંથી કફથી બગડીને ધોરી રગમાં પ્રવેશ કરે છે અને નસોમાં ભરાય છે, અને ત્યાં કોપિત થઇને કેડમાં પ્રવેશ કરી શરીરને જડ બનાવે છે.

**લક્ષણ**—હાથ પગ, ઘુંટી, કેડ, ઘુંટણ, અને સાથળમાં વેદનાવાળો સોજો આવી વીંછીના ડંખ જેવી વેદના કરે છે. શરીર ભારે થઇ શૂળ નીકળે, ઉંઘ ન આવે, ઉલટી, મૂર્છા, છાતીમાં શૂળ, ઝાડો ન થવો અને શરીર જડ થઇ જકડાઇ જાય છે.

**ઉપાય**—સંધિવામાં અને વાતવ્યાધિમાં બતાવેલા ઉપાયોથી મટે છે. સુંઠ અને ગળોનો ઉકાળો દીવેલ નાંખી પીવાથી મટે છે. સાટોડી, એરંડા, ભોંરીંગણી, પીલુડી, મરવો અને સરગવાના પંચાંગનો ક્વાથ કરી પીવાથી મટે છે.

રાસ્ના, દેવદાર, ભીલામાં, સુંઠ, મરી, પીંપર એરંડાનાં મૂળ, સાટોડી અને ગળોના ઉકાળામાં સુંઠનું ચૂર્ણ નાંખી પીવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

## પક્ષાઘાત.

**કારણ**—મગજ તથા બરડાની કરોડમાંના મજ્જાતંતુઓ ઉપર લોહિનો દાબ પડવાથી તે તંતુઓનો વ્યાપાર બંધ પડવાથી પક્ષાઘાત થાય છે. મગજમાં લોહી ચઢવાથી કે રક્તશ્રાવ થવાથી મજ્જા-

તંતુઓ પર દબાણ થવાથી પોતાનું કામ કરતાં અટકી પડે છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં મગજને પોષણ ન મળવાથી, ઉપદંશથી, દારૂ પીવાથી પણ આ રોગ થાય છે.

**લક્ષણ**—મગજની ઇચ્છાના હુકમને મજ્જાતંતુઓ બજાવવા માટે લોહીના દબાણથી અશક્ત થઇ જાય છે ત્યારે જે બાજુનો વ્યાપાર બંધ પડે છે તે અવયવ જુડો પડે છે અને તે અવયવ, જીભ, કાન, નાક, આંખ, હાથ, ચ્હેરો વિગેરે જડવત થઈ જઇ કાંઈ કાર્ય કરી શકતાં નથી, અને શરીરનું ડાબું કે જમણું અંગ જુદું પડી જાય છે.

**ઉપાય**—દુધ સાથે દીવેલનો લાંબી મુદત ઉપયોગ કરવાથી ફાયદો થાય છે. લસણ ખાવાથી મટે છે. મહારાસ્નાદિ કવાથ સાથે મહા યોગરાજ ગુગળ ખાવાથી પણ મટે છે. લસણ, અન્ન સાથે કે ઘીમાં તળીને ખાવાથી, તેની ચટણી કરી ખાવાથી મટે છે. **વાતારિરસથી** આ રોગ મટે છે. આ દવા અમારે ત્યાં મળી શકશે.

### ઉરૂસ્તંભ—પારાપ્લીયા Paraplegia.

**કારણ**—કરોડરજજુના નિચેના ભાગમાં વ્યાધિ થવાથી વધારે ઢીલો કે સખ્ત થાય છે ત્યારે તેની અંદરના મજ્જાતંતુઓ કામ કરતા બંધ થાય છે તેથી પગ સાથેનો વ્યાપાર બંધ પડે છે જેથી સાથળ ઝલાઇ જાય છે તેને ઉરૂસ્તંભ કહે છે. અતિ ઠંડાં, ભારે, ગરમ કરતા બંધ થાય છે તેથી પગ સાથેનો વ્યાપાર બંધ પડે છે જેથી સાથળ ઝલાઇ જાય છે તેને ઉરૂસ્તંભ કહે છે. અતિ ઠંડાં, ભારે, ગરમ કે ચીકણા ખોરાકથી, થાકથી, રાત્રે જાગવાથી, કફ તથા મેદ સહીત વાયુ વધીને કફ તથા પિત્તને બગાડી સાથળમાં આવી સાથળના હાડકાંને પુરી નાંખી જડ બનાવે છે. તેથી તે ક્રિયા રહિત થઇ જાય છે.

**લક્ષણ**—પગ જમીન પર મૂકતાં દરદ થાય, ઝાડા પેશાબનો અટકાવ થાય, પગ પરાણે ઉપડે અને છેવટે જડ બને છે. જેથી ચાલવા બેસવામાં અશક્તપણું થાય છે.

**ઉપાય**—રેચક દવા આપવી, ઉપવાસ કરવો, પરસેવો નિકળે તેવા ઉપાય કરવા, ત્રિફળા અને કડુનું ચુર્ણ મદ સાથે ચાટવું, દોષઘ્ન લેપ મારવો.

પીંપર, પીંપરીમૂળ અને ભીલામાંનો કવાથ કરી પીવાથી મટે છે. ત્રિફળા અને કડુનું ચુર્ણ મદ સાથે ચાટવાથી મટે છે.

ગળો, સુંઠ, દેવદાર, હરડે, સાટોડી, ભીલામાં તથા દશમૂળનો ઉકાળો કરી પીવાથી મટે છે.

**અર્દિતવા–અરદીઓ વા. Facial Paralysis.**

**કારણ**—પક્ષાઘાતનાં કારણો તેજ આ રોગનાં કારણો છે. ખુલ્લો પવન લેવો, કાન કે દાંતના દરદો, ઉપદંશનો રોગ, ખુલ્લી જગ્યામાં સુવું વિગેરેથી આ રોગ થઇ મોંઢું ઠરડાઇ જાય છે.

**લક્ષણ**—ગાલ ઢીલો પડી થુંક નીકળવું, એક બાજુનો ચ્હેરો ઝલાઇ જઈ મ્હોંનો એક ખુણો નિચે નમી જાય છે.

**ઉપાય**—દીવેલનો જુલાબ લેવો, ગરમ પાણીનો શેક કરવો, અડદની દાળ, અડદનાં વડાં કે અડદના લોટનો શિરો ખાવો.

તમામ પ્રકરણના વા–પક્ષાઘાત, સંધિવા વિગેરે જો કોઇ પણ ઉપાયથી ન મટે તો તુરતજ અમારી **વાતારિ ગુટીકા**, તથા **વાતહર તેલ** મંગાવો, તેથી હજારો દરદીઓને આરામ થયો છે. ગુટીકાની કીં. રૂ. ૨ તેલની કીં રૂ. ૧) છે. ખાત્રી કરવા ભલામણ છે.

**આંચકી–ખેંચતાણ–કનવલ્શન્સ Convulsions**

**કારણ**—બાળકોની આંચકીનું કારણ કૃમિ હોય છે. ઘણું લોહી જવાથી મગજને પોષણ ન મળવાથી, મગજની રક્ત નળી બંધ થવાથી, કે નબળાઇથી, આંચકી આવે છે.

**લક્ષણ**—શરીર અને હાથપગ ખેંચાય છે. મોં લાલ થઇ દાંત જકડાઇ જાય છે. જીભ બહાર નીકળે છે, શ્વાસ ઘુંટાય છે, થોડીવારે દર્દી બેભાન થઇ ઉંઘી જાય છે, પછી જાગે છે.

**ઉપાય**—મોં ઉપર ઠંડુ પાણી છાંટવું, એમોનિયા સુંઘાડવો, જુલાબ આપવો, માથે ઠંડા પાણીનું પોતું કે બરફ મૂકવું, ત્રિફલાદિક્વાથમાં પીંપર તથા વાવડીંગનું ચુર્ણ નાંખી પાવું.

**ઉન્માદ–ગાંડપણ–ઇન્સેનિટિ–મેનિયા. (Insanity Mania).**

**કારણ**—વ્યસનથી, કેફી ચીજો પીવાથી, અતિ સ્ત્રી સેવન કે હાથરસથી એકદમ લાભ, કે હાનિ થવાથી, વારસાથી મગજના શ્રમ કે વ્યથાથી આ રોગ થાય છે.

**લક્ષણ**—ગાંડપણથી અક્કલ જાય છે, મનમાં તરંગો થાય છે, હસે છે, રૂવે છે, ઉંઘતો નથી, ખાવાપીવાનું ભાન રહેતું નથી **તે ચિત્તભ્રમ છે.** સંસાર ઉપરથી પ્રીતિ ઉડી જઇ વૈરાગ્ય આવે છે, ધર્મઘેલો થઇ બેરીકરો પડે છે અને મુંગો થઈ બેભાનમાં બેસી રહે છે **તે ઉદાસિનતા છે.** અને યાદશક્તિનો નાશ થઈ, સુખદુઃખનું ભાન રહેતું નથી ગમે તેમ બોલે અને ગમે તેમ ચાલે છે તેને **બુદ્ધિનો નાશ કહે છે.**

ઉપાય—અપસ્માર તથા આંચકીના દરદના ઉપાયો કરવાથી મટે છે. બ્રાહ્મી, ભુરૂં કોળું, શંખાવળી, ગુગળ, જેઠીમદ, શતાવરી વિગેરે દવાઓ આ રોગ ઉપર ફાયદો કરે છે. જીવનને દુધ સાથે ખાવાથી આ રોગ મટે છે.

ધંતુરાનાં પાનનો રસ અથવા બી ૪ કે ૫ ઘી સાથે આપવાં. નવસાર અને ચુનો એકઠાં કરી સુંઘાડવાં. ધોળી કુંગળીનો રસ આંજવો.

સુંઠ, પીંપર, મરી, હીંગ, સીંધવ, કાંસકી, સરસવ, કરંજનાં બી, ધોળા સરસવ સરખે ભાગે લઇ ગોમૂત્રમાં વાટી તેનું અંજન કરવાથી મટે છે.

ઉન્માદ–ગાંડપણને માટે અમારી ઉન્માદહર ગુટીકા એ સારો વિજય મેળવ્યો છે. કીં. રૂ. ૨–૦–૦.

બ્રાહ્મી, કોળુ, શંખાવાળીનો રસ જુદો જુદો કાઢી તેમાં મધ અને ઉપલેટનું ચુર્ણ મેળવી પાવાથી મટે છે.

## પ્રકરણ ૧૫૦ મું.

### ગરમી–લોહી બિગાડ.

### વાતરક્ત–રગતપીત–પત લેપ્રસી–Leprosy.

કારણ—ખરાબ, બગડેલ ખાનપાનને લીધે વાયુ તથા લોહી બગડે છે, દુષિત થયેલા વાયુની સાથે લોહી મળેલું હોય છે તેથી તેનું નામ વાતરક્ત છે. આ રોગ ચેપી છે. સ્પર્શથી કે વારસામાં આ રોગ થાય છે.

લક્ષણ—સ્પર્શ જ્ઞાન ઓછું થવું, સાંધા ઢીલા પડવા, શરીર જડ થવું, તેમાં સોય વાગવા જેવી પીડા થવી, મેદ, ભારેપણું, ચળ, બળતરા થવી, શરીરપર ચકરડાં પેદા થવાં, હાથ અને પગથી રોગ શરૂ થઇ શરીરપર ગાંઠો અને ચકામાં થઈ કાન, નાક, અને મોં ઉપર સોજો આવી ચામડી તગતગાટવાળી રતાશવાળી થાય છે. હાથ પગની આંગળીઓ વાંકી વળવી, નખ ખરી પડવા વિગેરે લક્ષણો થાય છે.

ઉપાય—આ રોગ અસાધ્ય મનાય છે. પરંતુ શરૂઆતમાં ઉપાયો કરવાથી ફાયદો થાય છે. ગળોના ઉકાળામાં દીવેલ તથા ગુગળ કે શીલાજીત નાંખીને લાંબો વખત પીવાથી ફાયદો થાય છે. દુધની સાથે

રોજ દીવેલ પીવું. **કૈશોર ગુગળ સાથે મહામંજીષ્ટાદિ ક્વાથ** પીવાથી ફાયદો થાય છે. ખેરસારનો ઉકાળો બે વખત રોજ પીવો. કડવા લીંબડાના પાનને ગાયના દુધમાં વાટી રસ કાઢી તે પાવો. એરંડમૂળ, ગરમાળો અને અરડુસા કે કડાનો ઉકાળો કરી રોજ પીવો. કૈશોર ગુગળ રૂ ૧ નો ૧ તોલાના હિસાબે અમારે ત્યાં મળે છે. સિવાય આ રોગ ઉપરની ખાસ દવા **વાતરક્તહરગુટી** અમારે ત્યાંથી મંગાવી વાપરી જોવા ભલામણ છે. કારણ આ દર્દ અસાધ્ય મનાય છે. રોજ પાંચ હરડેનું ચુર્ણ ગોળ સાથે ખાઈ ઉપર ગળોનો ઉકાળો પીવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

ભેંસનું માખણ, ગંધક, ગૌમૂત્ર, દુધ અને સીંધાલુણ સર્વ એકત્ર કરી જરા ઉનાં કરી શરીરે ચોળવાથી ફાયદો થાય છે.

## રક્તપિત—સ્કર્વિ, Scurvy.

**કારણ**—અયોગ્ય અહાર વિહારથી પિત્ત બગડીને લોહિને બગાડે છે અને તે બગડેલું લોહિ રક્તવાહિની નસોથી છુટું પડી ઉંચેનાં તેમજ નિચેનાં દ્વારોથી પડે છે.

**લક્ષણ**—નાક, કાન, આંખ, મોઢું ગુદા કે યોનીમાંથી લાલ રંગનું પિત્ત અને લોહિ પડે છે. શરીર દુર્બળ, ફીકકું પડી જાય છે. શ્વાસ, ખાંસી, તાવ, ઉલટી થાય છે. દાંતના પેઢાંમાંથી લોહી પડે છે.

**ઉપાય**—અરડુસીના પાનનો રસ મધ મેળવી પીવો, વાસાદિ ક્વાથ પીવો, શંખજીરૂ, ઘી તથા સાકર મેળવી ખાવું. અમારી ફારમસીનું **જીવન** દુધ સાથે રોજ ખાવાથી મટે છે. બકરીના દુધમાં મધ અને સાકર નાંખી પીવાથી મટે છે.

પાકાં ઉમરડાં મધ કે ગોળ સાથે ખાવાં. મલાઇ ખાવી, જેઠીમધ, ધાણા, રક્તચંદન, અરડુસો અને વાળાનો ઉકાળો મધ અને સાકર નાંખીને પાવાથી મટે છે. દ્રાક્ષ, સુખડ, લોદર, ધવલા એ ચારે ચીજોનું ચુર્ણ અરડુસીના પાનના રસમાં તથા મધમાં પીવાથી રક્તપીત મટે છે.

આંબાની છાલ, જાંબુની છાલ, અર્જુન વૃક્ષની છાલ, દરેક ચાર ચાર તોલા લઇ ચુર્ણ કરી રાત્રે માટીના વાસણમાં ૨૪ તોલા પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે ગાળી લઈ તે પાણી મધ સાથે પીવાથી પણ મટે છે.

## ગંડમાળ—ગલગંડ, કંઠમાળ—સ્ક્રોફ્યુલા (Scrofula)

**કારણ**—લોહીના બગડવાથી આ રોગ થાય છે. વિરૂદ્ધ અહાર વિહારથી લોહી બગડી ગાંઠરૂપે બહાર આવે છે.

**લક્ષણ**—ઓચી, ગળામાં, કાખોમાં, કે સાથળોમાં ગાંઠો થાય છે. તે ગાંઠો રૂઝાતી નથી.

**ઉપાય**—કાંચનારના ઝાડની છાલનો ઉકાળો પીવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

ગાંઠપર ધંતુરાનાં પાન વાટી તેમાં કળી ચુનો મેળવી લેપ કરવો. હીરાકસી કપાસના દુધમાં ઘસીને ચોપડવી, કડવી તુંબડીમાં પાણી રાખી મુકી પછી તે રોજ પીવાથી મટે છે. ગાંઠપર ચુનો અને ગોળ મિશ્ર કરી ચોપડવાથી મટે છે.

**કાંચનાર ગુગળ** ખાવાથી આ રોગ મટે છે. આ ગુગળ શાસ્ત્રોક્ત રીતે સિદ્ધ કરેલો રૂ. ૧ ના ૧ તોલાના હિસાબે અમારે ત્યાં મળે છે.

બૃહત મંજીષ્ટાદિ કવાથ સાથે કાંચનાર ગુગળ ખાવાથી સારો ફાયદો થાય છે. બંને ઔષધો અમારે ત્યાંથી મળે છે.

ગાંઠો પર સરસવ, સરગવાનાં બી, શણનાં બી, અળશી, જવ અને મૂળાનાં બી સરખે ભાગે લઇ છાસમાં વાટી ચોપડવાથી ફાયદો થાય છે.

## પાંડુ–એનીમિયા–Aneamia.

**કારણ**–શરીરમાંથી લોહી ઓછું થવાથી, જખમથી, સ્ત્રીઓને રક્તપ્રદરથી, હરસ, સંગ્રહણી લોહી પડવાથી, તાવથી, બરોળ વધવાથી, પિત્ત બગડવાથી, યોગ્ય ખોરાક નહિ મળવાથી અને બાળકોને માટી ખાવાથી પાંડુ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

**લક્ષણ**—શરીર ફીકું પડી જાય છે. આંખ, મોં, જીભ, હોઠ વિગેરે અવયવ ફીક્કા પડી ધોળા જણાય છે. નબળાઇ, શ્વાસ, ભૂખ ન લાગવી, ઉલટી, બંધકોશ વિગેરે લક્ષણ થાય છે.

**ઉપાય**—ત્રિફળાદિ કવાથથી ફાયદો થાય છે.

લોઢાના વાસણમાં દુધ ઉનું કરીને સાત દિવસ પીવું. હરડેનું ચુર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું, સાટોડી, કડવો લીમડો, કડવાં પંડોળાં, સુંઠ, કાંસકી, ગળો, દેવદાર અને હરડેનો ઉકાળો આપવાથી મટે છે. ગળોસત્વ, પ્રવાલભષ્મ અને લોહભષ્મથી આ રોગ મટે છે. આ ત્રણે દવાઓ અમારે ત્યાં મળે છે. ત્રિફળાં, ગળો, અરડુસી, કાંસકી, કરીયાતું અને કડવા લીમડાનો ઉકાળો મધ નાંખી પાવાથી મટે છે. ગાયના મૂત્રમાં ૨૧ હરડે ૨૧ દિવસ પલાળી રાખ્યા પછી તેમાંથી રોજ ૧ હરડે ખાવી આમ ૨૧ દિવસ ખાવાથી મટે છે.

લોહભસ્મ, છીપભસ્મ, મંડુરવટી, પીંપર અને મધ તથા ગળો સત્વ આ રોગ ઉપર સારી અસર કરે છે. તે સર્વે અમારે ત્યાંથી મળી શકશે.

### સોજા—શોથ.

**કારણ**—જુલાબ લેનાર, ઉલટી કે ઝાડાનો દરદી, અપવાસી અને શરીરે દુર્બળ માણસ બહુ ખાટા, ખારા, જલદ તથા જડ પદાર્થો, દહીં, કાચું અન્ન, માટી વિગેરે પદાર્થો ખાવાથી વાયુ બગડીને રક્તપિત્ત કે કફને બહારની શિરાઓમાં લઈ જઈ તેમની ગતિને રોકે છે. તેથી ત્યાં સોજો આવે છે.

**લક્ષણ**—રૂવાટાં ઉભાં થવાં, રંગ બદલાવો, શરીર જડ થઈ સોજો આવી દાહ થાય છે અને લોહીનું પાણી થઇ શરીરમાં પાણી ને રસ ભરાય છે, તેને સોજો કહે છે.

**ઉપાય**—નાસ લઈ શરીરમાંથી પરસેવો કાઢવાનો ઉપાય સોજામાં સર્વોત્તમ છે, પરસેવો થાય તેવી દવા ખાવાથી ચામડીનાં છિદ્રોદ્વારા બગડેલ રસ કે પાણી બહાર નીકળી જાય છે. જુલાબ આપવો, દીવેલનો જુલાબ આપવો, દશમૂળ ક્વાથ, પુનર્નવાદિ ક્વાથ, ત્રિફળા ચુર્ણ ગોમૂત્રમાં ઉકાળી પીવાથી મટે છે. ધોળી સાટોડી, ચિત્રકમૂળ તથા દેવદાર દુધમાં ઉકાળી તે દુધ પીવાથી મટે છે. સાટોડી, શરૂ હળદર, સુંઠ, બાળહરડે, ગળો, ચિત્રક, ભારંગમૂળ અને દેવદારનો ઉકાળો પીવાથી સર્વાંગનો સોજો મટે છે. કાચકી, આકડો અને એરંડાનાં પાન વાટી ગરમ કરી સોજા ઉપર લેપ કરવાથી સોજા ઉતરી જાય છે. અરડુસો તથા ગળોનો ઉકાળો મધ સાથે પીવાથી મટે છે. પુનર્નવા ક્વાથથી સોજા મટે છે.

---

## પ્રકરણ ૧૫૧ મું.

### ઉદરરોગ.

**કારણ**—અજીર્ણથી, જઠરાગ્નિ મંદ પડવાથી, નળની વૃદ્ધિ થવાથી એકઠા થએલા દોષો જળને ફરવાના માર્ગોને રોકી પ્રાણવાયુ અને અપાનવાયુને બગાડીને ઉદરના રોગને ઉત્પન્ન કરે છે.

**લક્ષણ**—પેટ ઢમઢોલ થવું, ચલાય નહિ, શરીર દુર્બળ થવું, બંધકોશ, આળસ, જઠરાગ્નિ મંદ, સોજા અને ઉંઘ વિગેરે લક્ષણો થાય

છે. વાતોદર, પિત્તોદર, કફોદર, સન્નિપાતોદર, પ્લીહોદર, બદ્ધગુદોદર, ક્ષતોદર અને જલોદર એવા આઠ પ્રકારના ઉદરરોગ છે.

**ઉપાય**—ઉદરરોગ કષ્ટસાધ્ય છે, જલોદરનો દરદી ભાગ્યેજ સારો થઇ શકે છે. પરસેવો લાવનાર, જુલાબ થનાર અને મૂત્રલ ઉપાયોથી તે મટી શકે છે.

દીવેલ, ગોમૂત્ર, અને દુધ પીવાથી મટેછે. ઉંટડીનું દુધ પીવાથી મટે છે. ચવક ૧ ભાગ, ચિત્રક ૨ ભાગ, સુંઠ ૩ ભાગ અને દેવદાર ૪ ભાગનો ઉકાળો કરી તેમાં ગોમૂત્ર અને નસોતરનું ચુર્ણ નાંખી પાવાથી મટે છે. હરડે અને નગોડના પાનનો રસ ગોમૂત્ર સાથે આપવાથી મટે છે. કડવી ઇંદ્રિવરણીનું ફળ ભેંસના મુત્રમાં બાફીને તેમાંનો થોડો ગર્ભ ખાવો અને ઉપર મૂત્ર પીવું તેથી મટે છે.

**પથ્યાપથ્ય**—ઝાડો કબજ કરે તેવો ખોરાક, ઘી, ભાજીપાલો, ખરાબ પાણી, ચિકણા પદાર્થો, કઠોર ન ખાવાં, ડાંગર કાંજી, મદ, અડદ, જાસ, આદુ, દુધ, અગ્નિદીપક અન્ન ખાવુ.

### જળોદર–જલંદર–ડ્રોપ્સી. Dropsy.

**કારણ**—અયોગ્ય અહારવિહારથી લોહી ફરવામાં અટકાવ થવાથી તેમાંનું પાણી ઝરીને પેટમાં એકઠું થાય છે તેને જળોદર કહે છે.

**લક્ષણ**—પેટના રોગ વૃદ્ધિ પામતાં અંદરના દોષ પ્રવાહી રૂપે બની સોજા આવી પેટ પર સોજો ચઢી અંદર પાણી ભરાય છે.

**ઉપાય**—ઉદર રોગોના ઉપાયથી મટે છે. સાંઢણીનું કે ગાયનુંજ માત્ર દુધ પાઇને દરદીને તે ઉપર રાખી બીજું કાંઇ ન આપવાથી મટે છે. ગોમૂત્ર પીવાથી મટે છે.

ડુંગળીનાં બી ૪૫ તોલા વાટી તેમાં ૫ તોલા જુના કામળાની રાખ ચાળી તેને એકત્ર કરી પછી તેમાંથી ૧ તોલો દરરોજ પાણી સાથે ફાકવાથી જલોદરનું પાણી પેશાબ વાટે નીકળી જઇ ત્રણ માસમાં આરામ થઇ જાય છે.

ચિત્રકમૂળ, જવખાર, ટંકણખારનું ચુર્ણ ત્રિફલાના ક્વાથમાં આપવાથી મટે છે.

લોહભષ્મ, કે મંડુરભષ્મથી મટે છે.

**પથ્યાપથ્ય**—માત્ર દુધજ ખાવું ઉપયોગી છે. પાણીને બદલે દુધજ પીવું.

# પ્રકરણ ૧૫૨ મું.

## મગજના રોગો.

લકવો, પક્ષાઘાત, ધનુરવા વિગેરે દરદો મગજના તંતુઓ સાથે સંબંધ રાખનાર દરદો છે.

## સંન્યાસ-મગજ ઊપર લોહી ચઢવું.
## એપોપ્લેકસી ( Apoplexy. )

**કારણ**—અંધકોશ, હૃદય, કાળજું, મૂત્રાશયનાં દરદો, લોહી કમતી થવું, તાપ, ટાઢ, ઉડાઉ ખાનપાન, અને દારૂ પીવા વિગેરે કારણોથી મગજ ઉપર લોહી ચઢી જાય છે, ત્યારે આ રોગ થાય છે.

**લક્ષણ**—પુખ્ત ઉમ્મરના માણસને આ દરદ થાય છે. મૂર્છા આવે છે. તમ્મર આવી નિચે પડે છે. કમી યાદશક્તિ, અંધકોશ થાય છે, શુદ્ધિ રહિત થઇ જમીન ઉપર દરદી ઢળી પડે છે.

**ઊપાય**—ગળા કે છાતીના ભાગ ખુલ્લો કરી પવન નાંખવો, કપાળ પર ઠંડુ પાણી છાંટવું અને ગરમ પાણીમાં પગ બોળાવવા, ઉલટી કરાવવી, જુલાબ આપવો.

## મૂર્છા-ફેઈન્ટીંગ. Fainting.

**કારણ**—હોજરી કે હૃદયના દરદથી, ખરાબ હવા કે વાસથી અણગમાથી, લોહી વહી જવાથી, બીકથી, કે સ્ત્રીને અનિયમિત અટકાવથી મૂર્છા આવે છે.

**લક્ષણ**—સંન્યાસ રોગ જેવાંજ થાય છે. જુવાન અને નબળા હૃદયવાળાને થાય છે.

**ઊપાય**—દરદીનું માથું ધડ કરતાં નિચું નમાવીને બેસાડી માથા ઉપર ઠંડું પાણી છાંટી ઠંડો પવન નાખવો. એમોનિયા સુંઘાડવો. પગ ગરમ રાખવા.

નાળીએરનું પાણી સાકર નાંખી પાવું, બોરના ઠળીયામાંનો ગર, પીંપર, વાળો અને નાગકેસર પાણીમાં વાટી પાવાથી અથવા મદ પીંપરમાં ખાવાથી મટે છે. રાત્રે મદ સાથે ત્રિફળાં આપવાં અને સવારે નવા ગોળ સાથે ત્રિફળાં આપવાં તેથી મટે છે,

જીવનનો ઉપયોગ કરવાથી આ દરદ મટે છે.

## અપસ્માર-વાઈ-ફેફરૂં-એપીલેપ્સી Epilapsy.

**કારણ**—ધાતુક્ષયથી કે હાથ રસથી વીર્ય ઘટી જવાથી, વાર-

સાથી, કેફી વસ્તુઓથી, કૃમિરોગથી, પેશાબથી, ગુસ્સાથી, ભયથી, કે મગજના વ્યાધિથી આ રોગ થાય છે.

**લક્ષણ**—શરીર બેશુદ્ધ થાય છે; અને એકદમ બેભાન થઇ નીચે પડી જાય છે. મોં તથા હાથપગના સ્નાયુ ખેંચાય છે. શરીર તરફડે છે. આંગળાં વળી જાય છે. ચ્હેરો લાલ થાય છે. મોંઢેથી ફીણ આવે, દાંત બીડાઇ જાય, ઝાડો પેશાબ થઇ જાય અને ડોળા ફરી જાય છે. થોડીવારે શાંત થઇ ઉંઘ આવે છે અને ફરી ઉઠે છે.

**ઉપાય**—કપડાં દુર કરી કપાળપર ઠંડા પાણીની ધાર કરવી, આંખપર પાણી છાંટવું અને દ્રાક્ષાસવ કે બ્રાંડી આપી સતેજ કરવો, રેચક દવાઓ આપવી, માથું ઠંડુ અને પગ ગરમ રાખવા, યોગ્ય કસરત કરવી, માદક પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો.

પોટાશ બ્રામાઇડ ૧૦ ગ્રેનથી શરૂ કરી બે ઔંસ પાણીમાં નાંખી દિવસમાં ત્રણવાર પાવું. ધોળી ડુંગળીનો રસ સુંઘાડવો. હાથીનું મૂત્ર બંને નાકમાં નાંખવાથી માથાના કીડા ખરી પડી આરામ થાય છે. માલકાંગણી, ખુરાસાની અજમો, અકલગરો, જાયફળ, લવીંગ, અજમો, એલચી, વાવડીંગ અને નાગકેસર સરખે ભાગે લઇ ચૂર્ણ કરી ભાંગરાના રસમાં ઘુંટી ગોળીઓ વાળી રોજ ૧ ગોળી પાણી સાથે ખાવી એટલે આરામ થશે.

**જીવન** દુધ સાથે રોજ ખાવાથી આ દરદ નિર્મુળ થાય છે.

## ધનુર્વા–ટીટેનસ ( Tetanus )

**કારણ**—આ રોગથી આખું શરીર કમાનની પેઠે વળી જાય છે. જડબાનાં સ્નાયુ ખેંચાય છે. વાનાં કારણોજ આ રોગનાં કારણ છે. કોઇ જખમ કે ઘાદ્વારા તેના જંતુઓ પ્રવેશ કરી આ રોગને પેદા કરે છે.

**લક્ષણ**—તીરકામઠાની પેઠે શરીર વળી જાય છે.

**ઉપાય**—અફીણ આપવાથી ફાયદો થાય છે.

## શિરોરોગ–માથાનું દરદ–હેડએક Head Ache.

**કારણ**—હોજરી, લીવર, આંતરડાં, અને મગજના વિકારોથી માથાનાં દરદ થાય છે. અજીરણથી બંધકોશથી અને વધુ ચ્હા પીવાથી પણ આ દરદ થાય છે.

**લક્ષણ**—માથે દર્દ થઈ માથું નીકળી પડયા જેવું થઈ માથામાં વેદના થાય છે.

**ઉપાય**—સુખડનો લેપ કરવાથી મટે છે. કાયફળનું ચુર્ણ સુંઘવાથી ઉતરે છે, ઉંઘ લેવાથી મટે છે. ઝાડાના ખુલાસાથી મટે છે. જીવનનો દુધ સાથે ઉપયોગ કરવાથી માથું ચઢવાનું દરદ મટે છે.

**આદાશીશી**—હવાથી માથામાં નિયમિત રીતે દરદ થાય છે. અને ઉતરી જાય છે.

જુલાબ લેવાથી મટે છે. લમણા ઉપર રાઇની પટી મારવાથી મટે છે. તુલસી તથા ધંતુરાના પાનનો રસ સૂર્યોદય પહેલાં સુંઘવાથી મટે છે.

નારીએળનું પાણી સાકર નાંખી પાવું, અગથીઆનાં પાન કે ફુલનો રસ જે ભાગમાં માથું દુઃખતું હોય તેની સામેની બાજુના નાકમાં બે ટીપાં પ્રથમ નાંખી પછી બીજા નાકમાં નાંખવાથી મટે છે. પીંપર અને સીંધવનું ચુર્ણ ઘીમાં ખાવું અને સુંઘવું તેથી મટે છે. બકરીના દુધમાં સુંઠ ઘસી સુંઘવાથી ફાયદો થાય છે. જીવનને દુધ સાથે ખાવાથી આ રોગ મટે છે.

---

# પ્રકરણ ૧૫૩ મું.

---

## શ્વાસોશ્વાસનાં દરદો.

## સળેખમ-શ્લેષ્મ-કોરાઇઝા Coryza.

**કારણ**—હવાનો ફેરફાર થવાથી, શરદી લાગવાથી, નવું અનાજ ખાવાથી, ટંડાં પાણી પીવાથી, જુદા જુદા સ્થળનાં પાણી બદલાવાથી, ટંડીવાળી જમીન પર સુવાથી, શરદ હવામાં રહેવાથી અને રૂતુના બદલાવાથી સળેખમ થાય છે. દહીં ખાવાથી, કસરત નહીં કરવાથી, ખાટા, ચીકણા તથા બહુ પ્રવાહી પદાર્થો ખાવાથી કફ વધી સળેખમ થાય છે.

**લક્ષણ**—સળેખમ થવાથી બેચેની, માથું ચઢવું, કમર દુઃખવી, છીંકો આવી નાકેથી લીંટ વહેવું, આંખમાંથી પાણી નીકળવું, બંધકોશ થવો, શ્વાસ લેતાં અડચણ થવી, અને ગળામાં બળતરા બળવી વિગેરે દરદો થાય છે.

**ઉપાય**—હલકો ખોરાક ખાવો, ગરમ મોજાં પહેરવાં, જુલાબ લેવો, અરડુસીનો રસ મધમાં પીવો, દુધ અને પાણી સરખે ભાગે મેળવી તેમાં સુંઠ ૩ ોાા ભાર, સાકર ોાા ભાર, કેસર ૧ રતી અને

બદામની મીંજે ૫ નાંખી પાણી બળવા સુધી ઉકાળીને દુધ ગાળી લઇ પ્રથમ બદામ ચાવી ઉપર દુધ પીવું અને પાણી પીધા સિવાય સુઈ રહેવું તેથી મટે છે.

સીતોપલાદિ ચુર્ણ મદમાં ચાટવાથી મટે છે.

અકલગરો, પીંપરીમૂળ, પીંપર, ધોળાં મરી સર્વે સરખે ભાગે લઈ તેનું ચુર્ણ કરી તેની ફાકી પાન સાથે ચાવી જવાથી ફાયદો થાય છે.

**સ્વરભેદ–કંઠનળીનો સોજો.** ( લારિન્જાઇટીસ Largiyntis. )

**કારણ**—સ્વાસનળીમાં સોજા આવવાથી, શરદીથી, ગાવાથી, કે ગરમીથી આ રોગ થાય છે.

**લક્ષણ**—અવાજ ખોખરો બોલે, બહુ સોજા હોય તો ગળું જકડાઇ જાય, શ્વાસ લેતાં અડચણ પડે, ગળું લાલ થઇ સોજો આવે, તાવ આવે અને વેદના થાય.

**ઉપાય**—જમ્યા પછી મરીનું ચુર્ણ ધીની સાથે ચાટવું, ત્રિકટુ ત્રિફળા તથા જવખારનું ચુર્ણ મદ સાથે ચાટવું, ગરમ દુધ પીવું. ગરમ પાણીની વરાળ લેવી, ગળે શેક કરવો.

કસ્તુરી, એલચી, લવીંગ તથા વાંસકપુરનું ચુર્ણ મદમાં કાલવીને ખાવાથી મટે છે.

પીંપર, પીંપરીમૂળ, મરી, સુંઠ સર્વેનું ચુર્ણ ગૌમુત્રમાં પીવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

જેઠીમદનો ઉકાળો સીંધાલુણ અને મદ નાંખીને પીવાથી ફાયદો થાય છે.

**વરાધ–સસણી–બ્રોન્કાઈટિઝ (Bronchitis).**

**કારણ**—શરદીથી આ રોગ થાય છે. હવામાં ઉડતાં ધુળનાં રજકણો વાયુનળીમાં જવાથી, શરદી કરનાર આહાર ખાવાથી, વાયુનળીમાં વરમ થવાથી, અંદરનું શ્લેષ્મ પડ લાલ થઇ તેમાંથી કફ પડે છે. સોજાને લીધે, વાયુનળીમાં કફ ભરાઈ જવાથી, હવા આવવા જવાનો રસ્તો બંધ થવાથી, શ્વાસ ચઢી આ દરદ થાય છે. બાળકોને આ દરદ વિશેષ થાય છે.

**લક્ષણ**—શરીરે તાવ આવે, પેશાબ લાલ થાય, શ્વાસ, છાતીની પાંસળીઓ અને પેટ ઉછળે, ઝાડો બંધ થાય, શ્વાસ ઉતાવળો ચાલે, ગળામાં સસણી બોલે, ખાંસી વારંવાર આવે, છાતી ઉપસી-મોટી જણાય છે.

**ઉપાય**—ગરમ કપડાં પહેરાવવાં, વરાધમાં પરસેવો થાય તેવા ઇલાજ કરવા, પાણીમાં રાઇ નાંખી ગરમ કરી પગ બોળવા. છાતીએ ગરમ પાણીનો શેક કરવો. ભોંયરીંગણીનું ચુર્ણ મદ સાથે આપવાથી ફાયદો થાય છે.

શૃંગ્યાદિ ચૂર્ણ મદમાં આપવું.

સિતોપલાદિ ચુર્ણથી ફાયદો થાય છે. આ રોગ ઉપર **જીવન** સારી અસર કરે છે.

અરડુશીનો રસ છાતી પર ચોપડી શેક કરવો. તથા તેમાં થોડું મદ મેળવી પાવાથી ફાયદો થાય છે. હરીતકીઅવલેહ આ દરદ માટે સારો ઉપાય છે. તે અમારે ત્યાંથી મળશે.

સીતાબનાં થોડાં પાન મરીના એક દાણા સાથે વાટી બચ્ચાંને પાવાથી વરાધ મટે છે.

## ઉધરસ–ખાંસી. કૉફ (Cough).

**કારણ**—ફેફસાં, શ્વાસનળી, નાક કે ગળા વિગેરે સ્થાનોનાં દરદોથી, મ્હોં તથા નાકમાં ધુળ જવાથી, ખાધેલો ખોરાક અન્નનળીને બદલે શ્વાસનળીમાં જવાથી, ખાધેલા અન્નનો અપકવ રસથી કે વાયુથી ઉર્ધ્વગતી થવાથી અને શરદીથી ખાંસી થાય છે.

**લક્ષણ**—ખોખરો અવાજ નીકળવો, ઉદરસ આવવી, કંઠનળીના રોગમાં ચાંદું પડવાથી ખાંસી થાય છે. વાતરોગની ખાંસીમાં મોં સુકાવું, સ્વર બેસી જાય, અને સુકી ખાંસી આવે છે. પિત્તની ખાંસીમાં શરીરે ફીકાશ, કંઠમાં દાહ તથા ઉલટી થાય છે. કફની ખાંસીમાં, શરીર ભીનું, મ્હોંમાં કફ ભરાઇ રહેવો વિગેરે લક્ષણો થાય છે.

**ઉપાય**—પીંપર તથા ભોંયરીંગણીનું ચુર્ણ મદમાં ચાટવું, જેઠીમદનો ઉકાળો મદ સાથે પીંવો. બ્હેઢાં અને સુંઠનું ચુર્ણ મદમાં ચાટવું.

કાળાં મરીં ૧ તોલો, પીંપર ૨ તોલા, દાડમની છાલ ૪ તોલા અને જવખાર ૦॥ તોલો લઇ વાટી જુના ગોળમાં ઘુંટી ગોળીઓ કરી તે ગોળીઓ ખાવાથી ઉદરસ મટે છે.

લોબાન ૪ તોલા, કપુર ૧ તોલો, અફીણ ૦॥ તોલો અને નવસાર ૦॥ તોલો સર્વનું ચૂર્ણ કરી મદમાં ઘુંટી વાલવાલની ગોળીઓ કરી એકેકી ગોળી ખાવાથી મટે છે.

લવીંગ ૧ ભાગ, મરી ૨ ભાગ, પીંપર ૨ ભાગ, કપુર ૧ ભાગ, બ્હેડાંની છાલ ૨ ભાગ, ઉપલેટ ૨ ભાગ અને દાડમની છાલ

૧ ભાગ અને તે સર્વની બરાબર કાથો લઇ સર્વને બાવળની છાલના ઉકાળામાં ઘુંટી ગોળીઓ વાળવી તે ખાવાથી ઉદરસ મટે છે.

### દમ–શ્વાસ–એસ્થમા–Asthma.

કારણ—ફેફસામાં હવા જવાનાં નાનાં કાણાંઓમાં વ્રણ થવાથી, તે કાણાં સંકોચાવાથી જોઇતા પ્રમાણમાં હવા ફેફસાંમાં ન જઇ શકવાથી શ્વાસ વધારે ચાવે છે. મેદરોગમાં હૃદયમાં ચરબી વધવાથી, ઝેરી રજકણો શ્વાસમાં જવાથી, મગજની નબળાઇથી, હૃદયનાં દરદોથી, ફેફસાંના સોજાથી, આ રોગ થાય છે. વાયુનળીના સંકોચાવાથી દમ ચઢે છે.

લક્ષણ—અંધકોશ થઇ પેશાબ થોડો થોડો ઉતરવો, શ્વાસ વધુ ઝડપથી ચાલવો, ગભરામણ થવી, શરીરપર પરસેવો થઇ ટંડું પડવું, વિગેરે લક્ષણ થાય છે.

ઉપાય—સુરાખારને પાણીમાં પલાળી તેમાં બ્લોટીંગપેપર બોળી સુકવવો પછી તેની બીડી કરી પીવી, ક્લોવેલ ૫૮ટકડી ૨ વાલ જીભ ઉપર મુકવી. કપુરના અર્કનાં દશ ટીપાં દર દસ મીનીટે પીવાં, અરડુસીના કે આદાના રસમાં મધ મેળવી પાવો. ટંકણ અને વાંસકપુર સરખે ભાગે લઇ ૧ વાલ મધમાં ચાટવું. ભોંયરીંગણીનો ક્વાથ સાકર તથા પીંપર નાંખીને પીવો. મોરના પીંછાની ભસ્મ તથા પીંપરનું ચુર્ણ મધમાં ચાટવું. ૬૪ પહોર ઘુંટેલ પીંપર મધ સાથે ચાટવાથી મટે છે. આકડાનાં ફુલ અને મરી એકત્ર ઘુંટી ૪ વાલ રોજ ખાવાથી મટે છે. સીતોપલાદિ ચુર્ણ, શૃંગ્યાદિ ચૂર્ણ, લવંગાદિ વટી વિગેરે દવાઓ ઉત્તમ છે. દ્રાક્ષાસવ, વાસાસવ, સુવર્ણ વસંતમાલતી, અભ્રખભસ્મ આ રોગને મટાડનાર છે. તે શાસ્ત્રોક્ત ઔષધો અમારે ત્યાં મળી શકે છે. લવીંગ મરી અને ત્રિફળાંનું ચુર્ણ સરખે ભાગે લઇ એ ત્રણની બરાબર ખડીઓખાર નાંખી બાવળની છાલના ઉકાળામાં ઘુંટી વાલ વાલની ગોળી વાળવી તે ખાવાથી દમ અને કફ મટે છે.

### ક્ષય–રાજયક્ષ્મા–ધાતુક્ષય–કન્ઝંપશન.

કારણ—નાનપણમાં ધાતુનો વ્યય થવાથી, ગરમીથી, શરદીવાળી જગ્યામાં રહેવું, અતિ સ્ત્રીસેવન, ઉપવાસ, ચિંતા થાય, નબળી છાતી હોય છતાં બહુ બોલવું, વિગેરે કારણોથી આ રોગ થાય છે.

લક્ષણ—ખભા અને પાંસળીઓમાં દુખાવો, જીર્ણજ્વર, લોહિ

પડવું, શરીર ઠંડું, શ્વાસ અને ઉદરસે લોહિ પડવું. માથું ચઢવું, અવાજ ખોખરો બોલે, ફેફસાંની આજુ બાજુનો ભાગ સુજી જવો, હાંસડીનો ભાગ બેઠેલો જણાવો, પાંસળીઓ વચ્ચેની જગ્યાનાં ખાડા પડવા, ફેફસાં સડે છે, રાત્રે પરસેવો થવો. ઝાડા થવા વિગેરે લક્ષણો ક્ષયમાં થાય છે.

**ઉપાય**—ઉંચાણવાળી જગ્યામાં ચોખ્ખી અને સુકી હવામાં રહેવું, દીર્ઘ શ્વાસ પ્રશ્વાસની ક્રિયા કરવી, ઘરનાં બારી બારણાં ખુલ્લાં રાખવાં, અરડુસીના પાનનો રસ મદ સાથે પીવો. માખણ, સાકર અને મદમાં ૧ રતી ભાર સોનાના વરખ ખાવાથી ક્ષય મટે છે. બકરીનું દુધ, ઘી અને સાકરનું સેવન કરવું. અરડુસીનાં પાન, આસંન, સરસડાનાં મૂળ અને સાટોડીનો ઉકાળો આપવો તેથી ફાયદો થાય છે, ભીમસેની કપુર, તજ, ચણકબાલા, જાયફળ જાવંત્રી અને લવીંગ ૧ ભાગ, જટામાંસી ૨ ભાગ, મરી ૩ ભાગ, પીંપર ૪ ભાગ, અને સુંઠ ૫ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તેમાં તેટલીજ સાકર નાંખી ચૂર્ણ આપવું તેથી ક્ષય, ખાંસી, દમ અને કંઠરોગ મટે છે. આ રોગ ઉપર અમારી ફાર્મસીનું આયુષ્યવર્ધક જીવન ખાવાથી, કે દ્રાક્ષાસવ પીવાથી ઘણોજ ફાયદો થાય છે. અભ્રખભષ્મ અને સુવર્ણ વસંતમાલતી એ આ રોગનો ચોક્કસ ઉપાય છે. એ અમારે ત્યાં મળશે.

**પથ્ય**—ઘઉં, મગ કે તુવેરની દાળ, દુધી, પરવળ, કોળાનું શાક અને દુધ ખાવાં, ભાત થોડો ખાવો. બીડી પીવી નહિ, દહીં, મરચાં, મૂળા, લસણ, ડુંગળી અડદ, શ્રમ અને સ્ત્રી સેવન કરવું નહિ. બકરીનું દુધ ક્ષય રોગવાળાને સારૂં છે.

## ઉરઃક્ષત ક્ષય.

**કારણ**—અતિશય સ્ત્રીસેવન, અતિ શ્રમ પડવો, કે અતિ ગાવાથી આ રોગ થાય છે. આ રોગમાં ફેફસાંમાંથી લોહી પડે છે.

**લક્ષણ**—છાતીમાં દુઃખાવો, પડખાંમાં દરદ, ધ્રુજારો, તાવ, ચિંતા, ખાંસી, લોહિવાળો કફ પડવો, બળ અને વીર્યનો ક્ષય થવો વિગેરે લક્ષણ થાય છે.

**ઉપાય**—અરડુસીનો રસ, વાસાસ્વરસ ઉત્તમ છે. શંખજીરાની ભૂકી ઘી અને સાકરમાં ખાવી. બોરડી અને પીંપળાની લાખ જુના ભૂળા કોળાના રસમાં વાટી તેમાંથી ૨ તોલા લઇ તેથી ચારઘણા ભૂરા કોળાના રસમાં પીવાથી ફાયદો થાય છે.

ક્ષયના ઉપાયો કરવાથી મટે છે. પ્રવાલભષ્મ, મોતીની ભષ્મ, લવંગાદિવટી, સિતોપલાદિચુર્ણ દ્રાક્ષાસવ, વાસાસવ વિગેરે દવાઓ આ રોગને માટે ઉત્તમ છે. આ રોગ ઉપર **જીવન** ઘણી સારી અસર કરે છે. આ દવાઓ અમારે ત્યાંથી મળશે.

## પ્રકરણ ૧૫૪ મું.

### રક્તાશયનાં (હ્રદયનાં) દરદો.

### હ્રદરોગ-હાર્ટ ડીસીઝ.

**કારણ**—ગરમ, ભારે, ખાટા તુરા કે કડવા પદાર્થો ખાવાથી, છાતીમાં વાગવાથી, વારંવાર ખાવાથી, ચિંતા, અતિ શ્રમ અને મળ-મૂત્રના વેગને રોકવાથી આ રોગ થાય છે.

**લક્ષણ**—હ્રદયમાં શૂળ, પીડા, ગભરામણ, અરૂચિ, વારંવાર મોળ વછુટવી, તાવ, ઉતાવળો શ્વાસ, હ્રદય વધવાથી છાતીમાં દરદ થવું, તેમાં લોહિ જતું બંધ થવાથી કે ઝેરથી મુર્છા આવવી, દબાણથી થડકો, શૂળ, ચ્હેરો ફીકો પડવો, આંચકી આવવી વિગેરે લક્ષણો હ્રદયના રોગમાં થાય છે.

**ઊપાય**—વાવડીંગ અને ઉપલેટનું ચુર્ણ બેઆનીભાર ખાવાથી કૃમિથી આ રોગ થયો હોય તો મટે છે. આસોંદરાના છાલના રસ કે ઉકાળાથી પકાવેલું ઘી ખાવાથી મટે છે. આસોંદરાની છાલનું ચુર્ણ બે-આનીભાર દુધ કે ઘી સાથે ખાવાથી મટે છે. દ્રાક્ષાસવ કે સીતોપલાદિ ચુર્ણથી સારો ફાયદો થાય છે. છાતીપર શેક કરવો. સુંઠનો ઉકાળો પીવાથી, એરંડમૂળનો ઉકાળો જવખાર નાંખી પીવાથી મટે છે. ગા-યનું દુધ ૯૬ તોલા ધીમા તાપે અર્ધું બળતા સુધી ઉકાળવું અને ઠંડુ થયા પછી મધ અને ઘી બબે તોલા અને ૧ તોલો પીંપરનું ચુર્ણ નાંખી પીવાથી હાર્ટડીસીઝ મટી જાય છે. આ રોગ ઉપર **જીવન** દુધ સાથે ખાવું તેથી ઘણો ફાયદો થાય છે.

**પથ્ય**—હલકો અને પુષ્ટીકર્ત્તા ખોરાક ખાવો, અતિ શ્રમ કરવો નહિ, ઉત્તેજક ખાનપાન ખાવાં નહિ.

# પ્રકરણ ૧૫૫ મું.

## પચનક્રિયાનાં દરદો.

### મોંનાં દરદ.

**જીભનો સોજો**—જીભ લાલ થાય, બળતરા બળે, સોજો આવે કે બહાર નીકળી પડે વિગેરે લક્ષણ થાય છે. અજીર્ણથી કે પારાવાળી દવા ખાવાથી આ દરદ થાય છે.

**ઉપાય**—જુલાબ આપવો, ત્રિફળાની રાખ મધમાં કાલવી જીભ પર ચોપડવી. એલચી, ચણકબાબ વિગેરે મોંમાં રાખવાં.

**મોં આવવું**—તીખાંતમતમાં ખાવાથી, સોપારી કે ચુનાથી, પેટમાં અજીરણ થવાથી મોં આવી ચાંદાં પડે છે, તેમજ ગરમીથી પણ મ્હોં આવી જાય છે.

**ઉપાય**—આવળની પાલી ચાવવી, ગરમ ખાનપાન ખાવાં નહિ. જુલાબ આપવો, ચાંદાં પર કાથાની ભૂકી દાબવી. ટંકણ અને મધ ચોપડવાં.

**ગળાનો સોજો-ચોળીઆ-કારણ**—શરદીથી, અંધકોશથી કે અજીરણથી ગળે સોજો આવી ચોરીઆ ફુલે છે. **લક્ષણ**—ચોરીઆ ફુલી તાવ આવે છે. જડબાના પાછલા ખુણા નીચે ગાંઠો ઘાલે છે. અને ગળામાં કાંઈ ભરાયું હોય તેમ ખોખરો અવાજ નીકળે છે.

**ઉપાય**—અળસીની પોટીસ ચોળીઆ ઉપર બાંધવી, ગરમ પાણીનો શેક કરવો. જુલાબ લેવો. ફટકડીના પાણીના કોગળા કરવા. ગાંઠપર દશાંગ લેપ ચોપડવો.

**ગાલપચોરાં**—તાવ આવી થુંક પેદા કરનારી પીંડો અને કાનની નિચેનો ગાલનો ભાગ લાલ થઈ સોજો આવે છે.

**ઉપાય**—ગરમ પાણીનો શેક કરવો, જુલાબ આપવો દુધમાં મીઠું ખદબદાવી ચોપડવું.

**મોંનો સળો**—ગાલની અંદરનો ભાગ સળે છે. મોંઢું વાસ મારે છે. તાવ આવે છે. દાંતના પારાની ધાર ઉપર ધારાં પડે છે. હોઠ અને દાંતનાં પેઢાં સળી જાય છે. **ઉપાય**—ત્રિફળાની રાખને મધમાં મેળવી કોગળા કરવા, કારબોલીક એસીડમાં રૂવાળી સળી બોળી સળેલાં ચાંદાં ઉપર ચોપડવી. પૌષ્ટિક અને ગરમ ખોરાક આપવો.

### હોજરી-જઠરનાં દરદ.

**હોજરીમાં બળતરા-કારણ**—મરચાં વિગેરે ગરમ અને તીખા

પદાર્થો ખાવાથી, વાસી બગડેલો ખોરાક ખાવાથી અને શરદ હવાથી આ રોગ થાય છે.

**લક્ષણ**—જઠરમાં અને પેટના પડદા ઉપર બળતરા, ઉલટી, તાવ, જીભ લાલ થવી, અને ઝાડો કબજ થાય છે.

**ઉપાય**—દાડમનો રસ પીવો, દીવેલનો જુલાબ લેવો, ખાટાં લીંબુનો રસ, સાજીખાર અને પાણી એકઠાં કરી દિવસમાં બે ત્રણવાર પીવાથી મટે છે.

**હોજરીના જીર્ણ વરમમાં**—ખાટા ઓડકાર, છાતીમાં બળતરા, બેચેની, ઉલટી અને ભૂખ થોડી લાગે છે. જુલાબ લેવો.

**હોજરીના ચાંદાં**—હોજરીમાં સોજો આવી ચાંદુ પડે છે જેથી બરડામાં દુ:ખાવો, ઉલટી થઇ ખાધેલું નીકળી જવું, આ દરદ પણ તીખા તમતમા પદાર્થો, દારૂ વિગેરે ઉત્તેજક પદાર્થો અતિશય લેવાથીજ થાય છે.

**ઉપાય**—પેટ પર ટરપેન્ટાઇન ચોપડી શેક કરવો. બે ભાગ દુધમાં એક ભાગ ચુનાનું પાણી રેડી પાવું. બરફ અને લીલો મેવો ખાવા આપવો. અમારી ફારમસીનું આયુષ્યવર્ધક **જીવન** દુધ સાથે ખાવાથી આ રોગ મટે છે. ખોરાક ઓછો લેવો, અને હોજરીને સંપૂર્ણ આરામ આપવો.

## પાચનક્રિયાને લગતાં દરદો.

**મંદાગ્નિ**—અનિયમસર ખાવાથી કે અનિયમિત ખાવાથી આ રોગ થાય છે.

**ઉપાય**—દુધ કે દુધપાક વારંવાર ખાવા, દુધની સાથે દીવેલ પીવું, વિદારીકંદનો રસ દુધ અને ઘીની સાથે પીવો.

## અજીરણ.

**કારણ**—હદ ઉપરાંત ખાવાથી, કાચું ખાવાથી, ખાધેલું પચ્યા સિવાય ખાવાથી, દારૂ, ભાંગ, કે તમાકુના વ્યસનથી આ રોગ થાય છે.

**લક્ષણ**—ખાટા ઓડકાર આવવા, ગળામાં ને છાતીમાં બળતરા, માથું ચઢવું, ચુંક, ઉલટી, પેટ ચઢવું, અથવા તો ઝાડા થવા વિગેરે લક્ષણો અજીરણમાં થાય છે.

**ઉપાય**—ઉપવાસ કરવો, ધાણા અને સુંઠનો ઉકાળો પીવો, પીપરીમૂળના ગંઠોડા ૨ થી ૪ વાલ મધમાં ચાટવા, સુંઠ, મરી અને સિંધાલુણની ફાકી છાસ કે પાણીમાં ખાવી, જુલાબ લેવો, પેટ ઉપર

શેક કરવો, અજમા અને સંચળની ફાકી મારવી. જમતા પહેલાં આદાનો રસ, લીંબુનો રસ અને સીંધવનું ચુર્ણ ખાવું. ચણાનો ક્ષાર આપવો. સુંઠ અને ગોળ ખાવો. ધાણા અને સુંઠનો ઉકાળો પીવો. સિંધવ, સંચળ, જવખાર, અજમો, હરડે, પીંપર, સુંઠ, મરી, શેકેલી હીંગ અને વાવડીંગનું ચુર્ણ દરેક ૪ માસા લઇ ચુર્ણ કરી ઘીમાં કરમોવી ભોજનના પ્રથમ પાંચ કોળીઆ સાથે ખાવાથી અજીરણ અને કોલેરા પણ મટે છે.

**પથ્ય**—હલકો ખોરાક ખાવો, બગડેલ અન્ન ન ખાવું.

## બંધકોષ-કબજીયાત.

**કારણ**—વારંવાર જુલાબ લેવાથી, ઝાડાના વેગને રોકવાથી, બરોળ તાવ વિગેરે રોગોથી, અને દારૂ તમાકુના વ્યસનથી આ દરદ લાગુ પડે છે.

**લક્ષણ**—ઝાડો નિયમસર થતો નથી અને ઝાડો ન થવાથી પેટમાં ભાર, આફરો માથું ચઢવું, તાવ આવવો, ઉંઘ ન આવવી, આળસ વિગેરે લક્ષણ થાય છે.

**ઉપાય**—હરડેનું ચુર્ણ ૧ ભાગ અને દ્રાક્ષ બે ભાગ મેળવીને ૦॥ થી ૧ તોલાની ગોળીઓ કરી સવારમાં ખાઇ ઉપર પાણી પીવું. દ્રાક્ષ, દીવેલ, વિલાયતી મીઠું, સોનામુખી, અને હરડેનો જુલાબ લેવો.

ઘીમાં શેકેલી હીમજની ભૂકી ૦॥ તોલો અને સંચળ ૦। તોલો લઇ તેની ફાકી લેવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

દિવસમાં ત્રણવાર ઓથમી જીરૂ એકેક રૂપીઆભાર ખાવાથી ફાયદો થાય છે.

અમારી ફાર્મસીના જીવનનો ઉપયોગ કરવાથી કે **હરીતકી અવલેહ**નો ઉપયોગ કરવાથી આ દરદ નાબુદ થઇ ઝાડો સાફ આવે છે.

## આફરો-નળબંધ વાયુ.

**કારણ**—ઝાડો, પેસાબ, ઓડકાર, ઉલટી, તરસ વિગેરેના વેગને રોકવાથી વાયુ ઉંચે ચઢવાથી પેટ ફુલે છે. જેથી ગડગડાટ થઈ ઓડકાર આવવા અને પેટમાં દરદ થાય છે.

**લક્ષણ**—શ્વાસ રૂંધાય, પેટ ચઢે, અકળામણ થાય.

**ઉપાય**—પેટપર શેક કરવો. નસોતર ૧ તોલો, પીંપર ૧ તોલો,

હરડે ૫ ભાગ અને ખાંડ ચાર તોલા એકત્ર વાટી તેમાંથી ૧ તોલો ચુર્ણ મદ સાથે મેળવી ચાટવું. દીવેલનો જુલાબ લેવો.

સુંઠ, મરી, પીંપર, પીંપરીમૂળ, ચિત્રકમૂળ, નેપાળો તથા નસોતર સર્વનું સરખે ભાગે ચુર્ણ કરી ગોળમાં ઘુંટી ગોળીઓ વાલવાલની વાળી તેમાંથી રોજ બે ગોળી ખાવાથી ફાયદો થાય છે.

## ચુંક–શુળ આવવું.

**કારણ**—વાયડો કે કાચો ખોરાક ખાવાથી પેટમાં વાયુ જોર કરે છે, તેમજ બંધકોશથી કે આંતરડાંમાં સોજો આવવાથી પેટમાં કે પેડુમાં ચુંક આવે છે,

**લક્ષણ**—બંધકોશ, ઉલટી થાય, પેટમાં ડુંટી આગળ કે આખા પેટમાં ચુંક આવી શળો ઘોચાય તેવી પીડા થાય છે.

**ઉપાય**—સુંઠનો ઉકાળો, દીવેલ, શેકેલી હીંગ અને સંચળ નાંખીને પાવો. પેટ ઉપર ગરમ પાણીનો શેક કરવો. લસણની કળી ગળી જવાથી મટે છે. એલચી, ફુલાવેલી હીંગ, જવખાર અને સીંધવનો ઉકાળો દીવેલ સાથે આપવાથી તમામ પ્રકારની ચુંક મટે છે.

હીંગ, કાચકાં, અજમો તથા મીઠાના ચુર્ણની ૦। તોલો ફાકી મારવાથી ચુંક મટે છે.

ત્રિફળા, કડુ, ગરમાળાનો ઉકાળો પીવાથી મટે છે. હીમજ, પીંપર, સુંઠ, સંચળ અને નસોતરની સરખે ભાગે ૦। તોલો ફાકી લેવાથી ચુંક મટે છે.

## ગોળો.

**કારણ**—લુખા, તીખા, ઠંડા કે ખાટા વિષમ અન્નપાનોના સેવનથી લોહીનો બિગાડ કે મળનો ક્ષય થવાથી આ રોગ થાય છે.

**લક્ષણ**—અજીર્ણના વિકારોમાંજ ચુંક, શળ અને ગોળાનો સમાવેશ થાય છે. આંતરડાંમાં ગુડગુડ અવાજ થવો, ઓડકાર આવે, ઝાડાનો કબજો, ડુંટી તથા હાથ પગપર સોજો આવી આંતરડામાં દરદ થાય છે.

**ઉપાય**—દીવેલ દુધ સાથે પીવાથી, ગોમૂત્ર સાથે ગુગળ ખાવાથી, જુના ગોળમાં હરડે ખાવાથી, અજમો તથા સંચળ છાસમાં ખાવાથી મટે છે. સાજીખાર અને ગોળ પા પા તોલો મિશ્ર કરી ખાવાથી મટે છે. શેકેલી હીંગ ઘીમાં ખાવી, આદુ અને સુરોખાર પા પા તોલો મેળવી ખાવાથી મટે છે.

## અતિસાર-ઝાડો.

**કારણ**—અયોગ્ય ખોરાક, કાચાં કે વાસી ફળો, ભારે અનાજ અને અતિશય ખાવાથી ઝાડા થાય છે.

**લક્ષણ**—અતિસારમાં પાતળો ઝાડો થાય છે. પેટમાં વાયુ, પવનનો ગડગડાટ, ચુંક, વાયુ અને ખાટા ઓડકાર આવે છે.

**ઉપાય**—આંબાની ગોટલીનો ગરભ, અને બીલીના ગરભનું ચુર્ણ મદ તથા સાકર સાથે ખાવું.

જાંબુ, આંબો અને આંમલીનાં કુળાં પાન વાટી તેનો રસ મદ સાથે પીવાથી લોહીવાળો ઝાડો મટે છે. સુંઠ, વરીઆળી, ખસખસ અને સાકરનું ચુર્ણ ખાવાથી મરડો મટે છે.

અફીણ અને કેસરની અર્ધી ચણોઠી જેવડી ગોળી મદમાં ખાવાથી મટે.

ખારેક, અફીણ અને જાયફળને નાગરવેલના પાનના રસમાં ઘુંટી વાલ પ્રમાણેની ગોળી કરી છાસમાં આપવી તેથી મટે છે.

## મરડો—આમાતિસાર.

**કારણ**—આંતરડામાં મળ ભરાઇ રહેવાથી આંતરડાંની અંતર્ત્વચામાં ક્ષોભ થતાં મરડાઇને ઝાડા થાય છે. શરદીથી, ખરાબ પાણીથી કે અયોગ્ય ખાનપાનથી આ રોગ થાય છે.

**લક્ષણ**—ઝાડાની વારંવાર ઇચ્છા થાય, પેટમાં ચુંક આવીને થોડો થોડો ઝાડો થાય, ઝાડાની સાથે લોહી કે પરૂ પડે છે, અને ચુંક આવે છે. ઝાડો પરાણે ઉતરે છે.

**ઊપાય**—પ્રથમ હીમજ તો. ૦ા, સુંઠના ઉકાળામાં દીવેલ સાથે આપવી. તેથી મળ નીકળી જઇ મરડો મટે છે. દીવેલમાં ૨ તોલા હીમજ તળી તેમાં ૦ા તોલો સુંઠ, ૧ તોલો વરીયાળી, ૧ તોલો મીઠીઆવળ અને ૧ તોલો સાકર આ પ્રમાણે એકત્ર કરી ફાકવાથી મરડો મટે છે.

બીલીનો ગરભ ગોળ તથા દહીંમાં મેળવી આપવાથી મરડો મટે છે.

દહીં સાથે ઉંટીઉંજીરું અર્ધા રૂપિઆભાર દિવસમાં ત્રણ વખત આપવાથી મટે છે.

હીંગાષ્ટક ચુર્ણની સાથે ઘઉ ભાર અફીણ મેળવી રાત્રે ખાવાથી મરડો મટે છે.

## સંગ્રહણી.

**કારણ**—ઝાડો મટયા પછી મંદાગ્નિવાળાને અહિત પદાર્થ

ખાવાથી ફરી અનિયમિત ઝાડા થાય છે. જીર્ણ થયેલો મરડો તેજ સંગ્રહણી છે.

લક્ષણ—મરડાની પેઠે પેટમાં અમળાટ, ચુંક, વાઢ આવીને વારંવાર કાચા ઝાડા થાય છે. ખાધેલું અન્ન પચે નહિ, આફરો ચઢે, ઝાડે લોહી અને પરૂ પણ પડે છે. અપકવઅન્ન પેટમાં જઈ કાચા ઝાડા થાય છે.

ઉપાય—ધાણા, જીરૂ, સીંધાલુણ નાંખેલી છાસ, મગના ઓસામણ સાથે ખાવાથી ફાયદો થાય છે. સંગ્રહણીમાં શેકેલી હીંગ, જીરૂ અને સીંધવ નાંખેલી છાસ પીવાથી ઘણોજ ફાયદો થાય છે.

અમારી ફાર્મસીનું જીવન દુધ સાથે ખાવાથી આ રોગમાં ઘણોજ ફાયદો થાય છે.

હીબેરાદિ ક્વાથથી મટે છે.

સુંઠ, મરી, પીંપર, પંચલવણ, અજમો, જીરૂ, હીંગ અને ફુલાવેલ ટંકણ તથા શેકેલી ભાંગ તો. ૮ સર્વનું ચુર્ણ કરી છાસ સાથે ૨ થી ૪ ચોખાભાર ખાવાથી ફાયદો થાય છે.

## અરૂચિ—અરોચક.

કારણ-લક્ષણ. શોક, ભય, પીડા, ક્રોધ અને નહી ગમનારા પદાર્થો દેખી તે ખાવા ઉપર અપ્રીતિ થાય છે, તાવ, કલેજા અને મગજના વિકાર તથા અજીરણમાં ખાવા ઉપર અરૂચી થાય છે.

ઉપાય—તીખા તમતમા સ્વાદિષ્ટ પદાર્થો ખાવાથી રૂચિ ઉત્પન્ન થાય છે. છાસમાં જીરૂ, રાઇ, સીંધાલુણ અને સુંઠ નાંખી પીવાથી રૂચિ થાય છે. આદાની ચીરીઓ સીંધવ કે મીઠું મેળવી જમતી વખત ખાવાથી રૂચિ થાય છે. દ્રાખ, દાડમનાં છોડાં, સીંધવ, પીંપર, સેકેલી હીંગ, તજ સર્વને વાટી લીંબુના રસમાં ગોળીઓ વાળી મોંમાં રાખવાથી, કે બીજોરાની કળીઓ સેકી ખાવાથી ખાવા ઉપર રૂચિ થાય છે.

## ઉલટી.

કારણ—અપ્રિય ખાનપાનથી, અતિ ખાવાથી, અજીરણ, કૃમિ, પિત્ત કે કફથી ઉલટી થાય છે.

લક્ષણ—ખાધેલું અન્ન હોજરીમાંથી ઉછાળો મારી મ્હોં વાટે ઉલટી થઈ નીકળી જાય છે.

ઉપાય—લોબાનનાં ફુલ ખાવાથી મટે, ચુનાનું નિતરેલું પાણી મદ સાકર સાથે પીવાથી તાવ અને પીત્તની ઉલટી મટે છે. લીંબુનો

રસ, સંચળ નાંખી પાવો. જેઠીમદ તથા સફેદ સુખડને દુધમાં વાટી પીવાથી લોહીની ઉલટી પણ મટે છે. મોરપીંછની રાખ અને રેશમની રાખ મદમાં ચાટવાથી મટે છે.

### અમ્લપિત્ત.

**કારણ**—અગડેલ, ખાટાં, પિત્ત વધારનાર કે મિષ્ટ પદાર્થો બહુ ખાવાથી હોજરીમાં ખટાણ થવાથી આ રોગ થાય છે.

**લક્ષણ**—હોજરીમાં પિત્ત કે ખટાણ થવાથી છાતીમાં બળતરા, વાયુનો ગોળો, ઓડકાર અને અરૂચી થાય છે. આ એક પ્રકારનું અજીર્ણજ છે.

**ઉપાય**—લીમડાનાં પાન, કડવાં પરવળ, ગળો અને કારેલીના પાનનો રસ મદ સાથે પીવાથી અમ્લપિત્ત મટે છે. આંમળાંનો રસ પીવાથી મટે છે. ચુનાનું નિતર્યું પાણી દુધ મેળવી પીવું. **જીવન** આ રોગમાં સારો ફાયદો કરે છે. દ્રાક્ષ તથા હીમજ સરખે ભાગે લઇ તેમાં તેની બરોબર સાકર નાંખી બબે તોલાની ગોળીઓ વાળી એકેક ગોળી ખાવાથી મટે છે.

---

## પ્રકરણ ૧૫૬ મું.

---

### યકૃત–લીવર–કલેજાના રોગો.

**કારણ**—મશાલાવાળા ખોરાક, દારૂ, નવસાર વિગેરે પદાર્થો ખાવાથી કાળજાના રોગો થાય છે.

**કલેજામાં લોહીનો જમાવ** થવાથી, તાવ આવવાથી કલેજાનો તીક્ષ્ણ વરમ, કે મુઆરાની ગાંઠ થવાથી, કલેજું પાકવાથી દાહકારક વસ્તુ પેટમાં જવાથી પિત્તનો ઉછાળો થવાથી, કલેજાનો સંકોચ થવાથી અને પિત્તાશયમાંથી પિત્ત એકઠું થઇ આંતરડામાં જતાં વિકાર પામવાથી ઘટ્ટ થઇ કાંકરી રૂપે પિત્તાશયમાં પડી રહે છે અને તેથી પિત્તાશયમાં પિત્તનો ભરાવો થવાથી કમળો થાય છે,

**ઉપાય**—આ દરદમાં ઝાડાનો બંધકોશ થાય છે. નસોતર દીવેલ તથા દુધમાં મેળવી પાવું. ગરમાળાનો ગોળ દુધ સાથે પાવાથી મટે છે. અથવા હળદરના ચુર્ણમાં કુંવારનો રસ મેળવી ખાવાથી કાળજાના રોગો મટે છે.

## કમળો.

કારણ—આ દરદ પણ કલેજાનુંજ છે, કલેજામાંથી ઉત્પન્ન થયેલ પિત્ત, પિત્તાશયમાંથી આંતરડાંમાં નહિ જતાં પાછું લોહીમાં દાખલ થવાથી કમળો થાય છે. અજીરણ, તાવ, ઝેરી હવા, ફેફસાં, રક્તાશયનાં દરદો વિગેરે કારણથી લોહીમાં પિતનો વધારો થાય છે તેને કમળો કહે છે.

લક્ષણ—આળસ, માથું દુખવું અને બંધકોશ થઇ આખુ શરીર પીળું હળદર જેવું થઈ જાય છે. પેશાબ, ઝાડો પણ પીળો થાય છે.

ઉપાય—ગોમૂત્રમાં સુરોખાર કે શિલાજીત નાંખી પીવો, કડાનો ઉકાળો નવસાર તથા વિલાયતી મીઠું નાંખી પીવાથી મટે છે. ત્રિફળાનો ઉકાળો મદ સાથે પીવાથી મટે, ફુલાવેલ નવસાર ૧ વાલ આપવાથી ફાયદો થાય છે. કડવા લીંબડાની અંતરછાલનો ઉકાળો મદ નાંખી આપવાથી મટે છે.

# પ્રકરણ ૧૫૭ મું.

## બરોળ-પ્લીહા.

કારણ—મીઠા કે ચીકણા પદાર્થો ખાવાથી, મ્હેનત કરવાથી, તાવ આવવાથી, લોહીનો સંચય થઇ બરોળ વધે છે.

લક્ષણ—પેટની ડાબી બાજુએ પાંસળીઓ નિચે બરોળ છે તે વધે છે ત્યારે નિચે ઉતરે છે. ત્યાં દાબવાથી દરદ થાય છે. ઝાડા પેસાબનો કબજો, ઉદરસ, શરીર ફીકકું પડવું, અશક્તિ, હાથ પગનાં આંગળાં પીળાં પડવાં વિગેરે લક્ષણ થાય છે.

ઉપાય—લસણ, પીપરીમૂળ અને હરડેનું ચુર્ણ ૧ વાલ રોજ ખાવું, ઉપર ગૌમૂત્ર પીવું. હરડેની ફાકી ૦। થી ૦॥ તોલો સાજીખાર અને ગોળ સાથે મિશ્ર કરી ગરમ પાણી સાથે રોજ લેવાથી ફાયદો થાય છે. શંખ કે છીપની ભષ્મ ૦। તોલો મોટા લીંબુના રસમાં રોજ પીવાથી ફાયદો થાય છે.

મંડુરભષ્મ, કુમારિકાસવ તથા લોહભષ્મ, મંડુરવટી આ રોગ ઉપર સારી અસર કરે છે. આ દવાઓ અમારી ફાર્મસીમાંથી ખાત્રીવાળી મળી શકશે. શેમળાના ફુલને વાટી સતવાસો રાખી તેનું પાણી અને રાઇનું ૧ વાલ ચુર્ણ સવારમાં રોજ પીવાથી મટશે.

## પ્રકરણ ૧૫૮ મું.

### કૃમિ-કરમીઆ.

**કારણ**—ગળ્યા પદાર્થો ખાવાથી, ખાટા પદાર્થો ખાવાથી અજીર્ણમાં જમવાથી લોટ અને ગોળની મેળવણીવાળા પદાર્થો ખાવાથી આંતરડાંમાં કૃમિ ઉત્પન્ન થાય છે.

**લક્ષણ**—ભૂખ ન લાગવી, છતાં આખો દિવસ ખાખા કરવું ગુદામાં ચળ આવવી, પાતળો ઝાડો થવો, આંચકી આવી ખેંચતાણ થાય, ઉલટી, તાવ, વિગેરે વિકારો થાય છે.

**ઉપાય**—૨ વાલ વાવડીંગ, નસોતરની ભૂકી ૧ વાલ, ૧ વાલ કંપીલો સર્વને ગરમ ખળખળતા પાણીમાં ૦। કલાક પલાળી રાખી તેનું નિતર્યું પાણી બબે ચમચી બે ત્રણવાર દિવસમાં આપવાથી કૃમિ, ઝાડાવાટે નીકળી જશે. ( ૨ ) વાવડીંગ, ઈંદ્રજવને શેકી કરેલું ચુર્ણ આપવું, પીતપાપડાની ભૂકી ૦। તોલો અને વાવડીંગ ૦। તોલો છાસમાં પાઈ બીજે દિવસે જુલાબ આપવાથી મટે છે. ત્રિફળાનો કવાથ આપવાથી મટે છે. સેન્ટોનાઈન ૧ થી ૫ ગ્રેન સાકર સાથે રાત્રે આપી સવારે દીવેલનો જુલાબ આપવાથી કરમ ઝાડા વાટે નીકળી જશે. દાડમના મૂળની છાલની ભૂકી ૧ તોલો સવાર સાંજ સાકર સાથે આપી બીજે દિવસે વિલાયતી મીઠાનો જુલાબ આપવાથી કૃમિ નીકળી જાય છે.

## પ્રકરણ ૧૫૯ મું.

### હરસ-મસા-અર્શ-પાઇલ્સ.

**કારણ**—મશાલાદાર ખોરાક ખાવો, બંધકોશ, જુલાબ લેવો, કસરત ન કરતાં ઘણો ખોરાક ખાવો, ઘણા ઉના કે ઠંડા પદાર્થ ખાવા, અતીસાર, સંગ્રહણી વિગેરે રોગોથી-તેમજ પાચનક્રિયા બગડવાથી જે રોગો થાય તે તે રોગોમાંથી હરસ ઉત્પન્ન થાય છે.

**લક્ષણ**—ગુદાની આસપાસ બારીક નસોનાં જાળાં ફુલીને વધે છે તેને હરસ કહે છે. જે મસા બહાર દેખાય છે તે બહારના અને જે હરસમાંથી લોહી પડે છે તે સફરાની અંદર હોય છે. બહારના હરસમાં પ્રથમ ચામડીની કરચલી પડે છે પછી વધીને મોટા થાય

છે. અંદરના હરસમાં ચેળ આવે, ઝાડો કબજ થાય, અને ચક્કર આવે છે. હરસનું લોહી ટીપે ટીપે કે એકદમ ધાર પડે છે.

**ઉપાય**—હરસને માટે છાસ, સુરણ, નાગકેસર, ભીલામાં અને હરડે સારો ઉપાય છે. તાજી જાડી છાસમાં સીંધાલુણ નાંખી રોજ પીવાથી મટે છે. સુરણનું શાક વધુ પ્રમાણમાં ખાવું, બૃહદ્‌સુરણ-વટી આ રોગને મટાડે છે. નાગકેસરનું દરરોજ વાલ વાલ ચુર્ણ કાળા તલ તથા સાકર સાથે મિશ્ર કરી માંખણ સાથે ખાવાથી મટે છે ને લોહી બંધ થાય છે. હરડે, ગોળ, તલ અને ભીલામું સરખે ભાગે લઈ ચુર્ણ કરી તો. ૦। થી ૧ સુધી ખાવું.

એલચી ૧ ભાગ, તજ ૨, તમાલપત્ર ૩, નાગકેસર ૪, મરી ૫, પીંપર ૬, અને સુંઠ ૭ ભાગ લઈ સર્વનું ચુરણ કરી તેટલાજ વજને સાકર ઉમેરી તે ચૂર્ણ ખાવાથી હરસ મટે છે.

સુરણ તો. ૫, સાકર તો. ૧૫, સફેદ ચણોખડી તો. ૧ અને સવા તો. ૧ સર્વનું ચુર્ણ કરી ૧ દ્રામ મદ અથવા માખણ સાથે ખાવાથી મટે છે.

માયાં ૧ તોલો, અફીણ ૦।। તોલો અને માખણનો મલમ બનાવી હરસ ઉપર ચોપડવાથી મટે છે.

## પ્રકરણ ૧૬૦ મું.

### મૂત્રાશયના રોગો.

**મૂત્ર માર્ગમાંથી ધાતુ**—વીર્ય જાય છે તેને તેમજ સ્વપ્નમાં વીર્ય સ્ખલીત થાય છે તેને ધાતુશ્રાવ કહે છે.

**કારણ**—ગરમ ખોરાકથી, અત્યંત વિષયાશક્તપણાથી, શૃંગાર રસનાંજ પુસ્તકો વાંચવાથી કે વિષયની વાતો કરવાથી આ દરદ થાય છે.

**લક્ષણ**—શરીર નબળું અને ફીકકું પડે છે. હાથ પગમાં કળ-તર, માથુ દુખે, ક્ષય જેવા રોગ થાય અને પેશાબને રસ્તે કે સ્વપ્ના-વસ્થામાં વીર્ય જાય છે.

**ઉપાય**—દસ્તનો ખુલાસો રાખવો, આંબળાં, ગળો, ગોખરૂ, ત્રણેનું ચુર્ણ ઘી તથા સાકર સાથે ચાટવું. થંડા પાણીથી સ્નાન કરવું, માથા ઉપર ઠંડુ પાણી રેડવું. દુધમાં શીલાજીત નાંખીને પીવો જીવનનો ઉપયોગ કરવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

આંબળાં, શતાવરી, ગોખરૂ, આસંન, મુશળી, કૌચાં, જેઠીમદ, અને એખરો સર્વનું ચુર્ણ કરી તેમાંથી ૦। તોલો દુધ તથા સાકર સાથે પીવું. તેથી પણ મટે છે.

## મધુ પ્રમેહ—સાકરીયો પરમીયો.

**કારણ**—સાકરવાળા પદાર્થો વધુ ખાવાથી, સ્વચ્છંદે વર્તવાથી ખાંડ, મીઠાઈ, ચોખા વધુ ખાઇ આળસુ પડયા રહેવાથી, શરદીથી, કલેજામાં બીગાડ થવાથી આ રોગ થાય છે.

**લક્ષણ**—પેશાબ ઘણો થાય અને તેમાં સાકર જાય છે. કોઈ વખત પેશાબે બળતરા બળે છે. પેશાબ ફીકા પાણી જેવો થાય છે. પેશાબ એક વાસણમાં ઘણી વખત રાખવાથી તેમાં ફીણ થઈ ઉપર જીવડાં ચઢતાં જણાય છે. શરીર સુકાય છે. ઝાડો કબજ રહે, દાંત હાલે, જીભ રાતી થાય, ચ્હેરો ચિંતાતુર થઈ નબળાઇ વધે છે. ઝીણો તાવ આવે છે અને ઘણા વખતે શરીર હાડપીંજર જેવું થાય છે. આ રોગમાંથી ક્ષય, પાંડુ, સોજો, વિગેરે રોગ થાય છે. અને આંખમાં મોતીયો પડે છે.

**ઉપાય**—પ્રમેહના ઉપાયો તેજ મધુ પ્રમેહના ઉપાયો કરવા. વડ, ઉમરડો, પીંપળો, જાંબુ, આંબો, ગરમાળો, બીયો, કોઠી, ધાવડી, મહુડો, લોધર, કરંજ સર્વ ઝાડોના મૂળની છાલ, ત્રિફળાં, ઇંદ્રજવ તથા ભીલામાં સર્વ સરખે ભાગે લઇ ચુર્ણ કરી ૦। તોલો મદમાં ચાટવું. દુધમાં કળીચુનાનું પાણી પીવું.

કાળીપાટ, વાવડીંગ, અને અરણીના મૂળનો ઉકાળો પીવાથી મટે છે. ચંદ્રપ્રભા, લોહભષ્મ અને બંગભષ્મથી મટે છે. અમારી **પ્રમેહપીલ્સ** આ રોગ ઉપર સારો ફાયદો આપે છે.

## મૂત્રકૃચ્છ—ગાંઠ.

**કારણ**—સ્નાયુ સંકોચાવાથી કે જખમને લીધે કે પથરી આડી આવવાથી પેશાબ બહાર નીકળવાનો માર્ગ સંકોચાય છે અને પેશાબને બંધ કરે છે. ગરમ ખોરાક, કે ગળ્યા પદાર્થો ખાવાથી શરદી કે ગરમીથી પણ આ દરદ થાય છે.

**લક્ષણ**—પેશાબનો અટકાવ થાય અથવા ઘણા કષ્ટે પરાણે પરાણે ટીપે ટીપે પેશાબ થાય છે.

**ઉપાય**—પેડુ ઉપર શેક કરવો કે ગરમ પાણીમાં બેસવું, ભોંયરીંગણીનો રસ તો. ૧૬, મદ નાંખીને પીવો. પાંચ માસા જવખાર સાકર સાથે ખાવો.

ગોખરૂના ઉકાળામાં જવખાર મેળવી પીવો.

હરડે, ગોખરૂ, પાષાણભેદ, ગરમાળો અને ધમાસાનો ઉકાળો મધ સાથે પીવો. કાકડી નાંખી, જેઠીમધ, દારૂહળદર સર્વેનું ચુર્ણ ચોખાના ધોવરામણમાં પીવું. ગાયનામૂત્ર, મધ કે કેળાંના રસ સાથે એલચીનું ચુર્ણ પીવું.

## મૂત્રાવરોધ.

કારણ લક્ષણ—મૂત્રની ગાંઠ પડી જવાથી કે પથરી આડી આવવાથી પેશાબ બંધ થાય છે. મૂત્રાશય ભરાય છે પણ પેશાબ થતો નથી.

ઉપાય—ત્રિફળાં, સિંધાલુણ તથા કાકડીનો મગજ વાટી ગરમ પાણીમાં પીવાં. સોડા, જવખાર, સુરાખારનું પાણી પીવું. ગરમ પાણીથી શેક કરવો, તલસરાંનો ખાર દહીં કે મધ સાથે આપવો. મૂત્રકચ્છના ઉપાયો કરવા.

## મૂત્રાશ્મરી-પથરી.

કારણ—પેશાબના ક્ષારમાં વધારો થઇ પથરી બંધાય છે પછી તેમાં વધારો થતો જાય છે. વીર્યની પથરી બંધાય છે તેને શુક્રાસ્મરી કહે છે.

લક્ષણ—મૂત્રાશય ફુલે, તાવ આવે અને પેશાબ બંધ થાય છે.

ઉપાવ—સરગવાના મૂળનો ઉકાળો ગરમ ગરમ પીવો. વરણાની છાલની રાખ ૩૨ તોલા, જવખાર ૧૬ તોલા, અને ગોળ ૮ તોલા મેળવી તેમાંથી ૧ તોલાભાર ખાઈ ઉપરથી ઉનું પાણી પીવું તેથી મટશે. સુંઠ, વરણો, ગોખરૂ, બ્રાહ્મી અને પાષાણ ભેદના કવાથમાં ગોળ તથા જવખાર નાંખી પીવું. પાપડખાર અને પાણી પાવું. વરણાની છાલના ઉકાળામાં કળથી, સીંધાલુણ, વાવડીંગ, સાકર, જવખાર, કોળાનાં બી, ગોખરૂ અને પદ્મકાષ્ટ સર્વનો કલ્ક કરી તેમાં ઘી નાંખી પકવવું તે ઘી ખાવાથી પથરી તુટી જઇ ગળી જાય છે,

## મેહ-પરમીયો-ગોનોરીયા.

કારણ—જનનેંદ્રિયોના દરદોવાળી સ્ત્રીઓનો સંબંધ થવાથી કે રજસ્વલા સ્ત્રી સાથે સંબંધ થવાથી, બેસી રહેવાથી, બહુ ઉંઘવાથી માંસ, નવાં અન્ન, ગોળ કે કફકારક મીઠા પદાર્થો ખાવાથી, પ્રમેહ કે પરમીયો થાય છે.

લક્ષણ—પેશાબ ઘણો અને ઘાટો થવો અને તેમાંથી પરૂ વહેવું

એ મુખ્ય લક્ષણુ છે, મૂત્ર નળીના આગળના ભાગપર ચેળ આવવી, કે સોજો આવે છે. આયુર્વેદ શાસ્ત્રાનુસાર ૨૦ પ્રકારના પ્રમેહ થાય છે.

**ઉપાય**—પેશાબ છુટથી ઉતરે અને ઝાડાનો ખુલાસો થાય તેવી દવા આપવી. ગોખરૂ, શેષગુંદર અને સોડા દરેક ા તોલો ૧ શેર પાણીમાં પલાળી રાખી દિવસમાં ત્રણવાર પીવું. ત્રિફળાં, કેસુડાં અને કાળી દ્રાખને ચોખાના ધોવણમાં બે ત્રણ કલાક પલાળી રાખી પાણી પીવું. આંબળાં તથા ગળોનું પાણી મદ તથા હળદર નાંખીને પીવું. આંબળાંનો રસ હળદર અને મદ નાંખીને પીવો, વાવડીંગ, હળદર, જેઠીમદ, સુંઠ અને ગોખરૂનો ઉકાળો મદ નાંખીને પાવાથી ફાયદો થાય છે. આંબળાં તથા ગળોનો રસ મદ અને હળદરનું ચુર્ણ નાંખી પાવો. કેશુડાંનો ઉકાળો પાવો અને કેસુડાં પેડુપર બાંધવાં. ચંદ્રપ્રભા આ રોગ ઉપર સારો ઇલાજ છે. તે અમારે ત્યાં મળી શકશે વળી અમારે ત્યાં મળતી **પ્રમેહ નિવારણ ગુટિકા** અને **જીવનથી** આ રોગ ઘણા જણને મટયાનો અમને અનુભવ થયો છે. લીંબડાની લીંબોળી ચોખાના ધોવણમાં વાટી ઘી નાંખી પાવી તેથી પણ મટે છે.

## ઉપદંશ-ચાંદી-ગરમી. સીફીલીસ.

**કારણ**—ગરમીના રોગવાળી સ્ત્રીનો પુરૂષે કે પુરૂષનો સ્ત્રીને સંબંધ થવાથી આ રોગ થાય છે.

**લક્ષણ**—ગુહ્યેંદ્રિયો પર ઝીણી ફોલ્લીઓ થઈ તે ફુટીને ચાંદાં પડે છે અને તેનું ઝેર શરીરમાં જતાં ઉપદંશ કે ગરમીનો રોગ થાય છે. તેમાંથી શરીરપર ચાંદાં પડવાં, ચાઠાં, ફીરંગવા, વિસ્ફોટક વિગેરે દરદો થાય છે, આ રોગ ચેપી છે. અને વારસામાં પણ ઉતરે છે.

**ઉપાય**—કરેણનું મૂળ ઘસી ચાંદીપર ચોપડવાથી મટે છે. રસવંતી ચોપડવાથી, ત્રિફળાની રાખ દાબવાથી મટે છે. બાવચી, ગંધબેરજો, ગુગળ, રાળ, મોરથુથુ, હીંગળો, પારો દરેક ૧ ભાગ, હીંગળો ૯ ભાગ અને તેલ ૯ ભાગ સર્વને ખલમાં લીંબડાના લાકડાથી ઘુંટવું અને મલમ બનાવવો તે ચાંદીપર ચોપડવાથી સારો ફાયદો થાય છે. દોષઘ્ન લેપ ચોપડવો.

ગળોનો ઉકાળો દીવેલ નાંખી પીવાથી મટે છે. ગરમીને માટે દેશી દવામાં પારો કે રસકપુર અને અંગ્રેજી દવામાં પોટાશ આયોડાઇડ દવાઓ વખણાય છે. બ્રહદમંજીષ્ટાદિક્વાથ સાથે કિશોર ગુગળ આપવાથી આ દરદ મટે છે. ચોપચીની તો. ૧૦, સાકર તો. ૪, પીંપર પીંપરીમૂળ, મરી, લવીંગ, અક્કલકરો, અજમો, સુંઠ, વાવડીંગ, હરડે

બેઢાં, આંબળાં અને તજ દરેક તો, ૧ લઇ તેનું ચુર્ણ કરી માત્ર ૩ માસા ગરમ પાણી સાથે ખાવાથી આ રોગમાં સારી અસર કરે છે. આ રોગ ઉપર અમારી **વિષ્ફોટક નિવારણ ગુટિકા** વાપરવાથી તુરત મટી જાય છે.

## પ્રકરણ ૧૬૧ મું.

### આંખ નાક, કાન અને દાંતનાં દરદો.

**આંખ આવવી**—આંખમાં સ્ત્રીના ધાવણનાં ટીપાં નાંખવાં, મોરથુથુ ૨ ગ્રેન અને ૧ ઔંસ પાણી મેળવીને ટીપાં નાંખવાં. આંખપર પોશનાં ડોડાંનો શેક કરવો. જેઠીમદ, ગેરૂ, સીંધવ, દારૂ હળદર અને રસવંતી સરખે ભાગે લઇ લોઢાના વાસણમાં લીંબુના રસમાં લોઢાના બત્તાથી ઘુંટી આંખની આસપાસ બહાર લેપ કરવો. અમારા **આઇડ્રોપ્સથી** આંખો મટે છે.

**ખીલ થવા**—આંખમાં પાંપણની અંદર નાના નાના ઝીણા ધોળા દાણા થવાથી આંખ આવે છે અને ખીલ વધવાથી ઝાંખ પડે છે. પાંપણો અંદર વળી જાય છે અને તેજ સામું જોવાતું નથી.

ઉપાય મોરથુથુ ૨ ગ્રેન અને પાણી ૧ ઔંસ મિશ્ર કરી ટીપાં નાંખવાં, આટ્રોપીન ૧ થી ૪ ગ્રેન અને પાણી ૧ ઔંસનાં ટીપાં થોડા દિવસ નાંખવાં. અમારા **આઇડ્રોપ્સથી** ખીલ તુરત મટે છે.

**ફુલ**—શરૂઆતનું ફુલ મટે છે. વડના દુધમાં કપુર મેળવી આંખમાં આંજવાથી મટે છે, પીંપર, સમુદ્રફીણ તથા સીંધવ સરખે ભાગે લઇ મદ સાથે કાંસાના વાસણથાં ઘુંટી મલમ કરી તે આંજવો. પોટાસ આયોડાઇડ ૬ ગ્રેન, પોટાશ બાઇ કાર્બોનેસ ૩ ગ્રેન અને વેસેલીન ૧ દ્રામને મિશ્ર કરી આંજવાથી મટે છે. અમારી **નેત્રફુલ નિવારણ ગુટીકાથી** ત્રણ વરસ સુધીનું ફુલ મટી જાય છે, **તેમ ઝાંખ** અને પડળ પણ મટે છે.

**નજળો–ઝાંખ–પડદા**—સરગવાના પાનના રસનાં ટીપાં મદ સાથે મેળવીને નાંખવાં. ખાપરીયું, શંખ હીરાબોળ, તથા મોરથુથુ સરખે ભાગે લઈ લીંબુના રસમાં ઘુંટી વાટો કરી તે વાટ આંજવાથી ઝાંખ અને ફુલું પણ મટે છે.

**આંજણી**—પાંપણપર નાની ફોલ્લી થાય છે. તેને આંજણી કહે છે. ફટકડી નાંખેલા ગરમ પાણીથી શેક કરવો. સીંદુર ચોપડવું.

રસવંતી, સુંઠ, મરી અને પીંપરને વાટી તેની ગોળી કરીને આંજવી તથા ચોપડવી.

## કાનના રોગો.

કાનમાં સોજો આવે, પાકે કે બ્હેરાપણું આવે છે. તેમાં મેલ ભરાઇ રહે છે. વિગેરે દરદો થાય છે.

**કાનનો સોજો**—પોશનાં ડોડાં ઉકાળીને તેના ગરમ પાણીનો શેક કરવો, અને જુલાબ લેવો.

**કાનનો મેલ**—કાનમાં રાત્રે સુતી વખતે તેલ કે ધુપેલનાં ટીપાં નાંખવાથી મેલ નીકળી જાય છે.

**કાનમાં જંતુ જવું**—કડવી બદામનું તેલ કાનમાં રેડવાથી કે લાઉડનમનાં ૪–૫ ટીપાં કાનમાં નાંખવાથી જંતુ અંદર મરી જશે ને કાનમાં પીચકારી મારવાથી બહાર નીકળી જશે.

**કાન પાકવો**—ફટકડીના પાણીથી પીચકારી વડે કાન ધોવો, આંબો, મહુડો, જાંબુ તથા વડનાં કુમળાં પાનને વાટી તેમાં ચારઘણું તેલ તથા તેથી ચાર ઘણું પાણી મેળવી ઉકાળી તેલ રહે ત્યારે ઉતારી તે તેલનાં ટીપાં કાનમાં નાંખવાથી મટે છે. સમુદ્રફીણની ભૂકી કાનમાં નાંખી ઉપર ધુપેલનાં ટીપાં નાંખવાં.

**બ્હેરાપણું**—કાન પાકવાથી, સોજો ચઢવાથી, કે મેલ ભરાવાથી બ્હેરાપણું આવે છે. અંઘેડાની રાખનું નિતર્યું પાણી ૨૦ તોલા, તેલ ૫ તોલા, અંઘેડાનો ખાર ૧ તોલો સર્વેને ઉકાળી તેલ રહે ત્યારે ઉતારી તે તેલ રોજ કાનમાં નાંખવાથી બહેરાપણું મટે છે.

અમારૂં **બાધિર્ય તેલ** કાનમાં નાંખવાથી બહેરાપણું, કાન પાકવો કે કાનના તમામ રોગ મટે છે.

## નાકનાં દરદો.

**નસકોરી ફુટવી**—ઠંડા પાણીની પીચકારી નાકમાં મારવી, અને માથા પર ઠંડુ પાણી રેડવું. ફટકડી કે માયાંની ભૂકી નાકમાં દાબવી તેથી લોહી બંધ થાય છે.

## દાંતનાં દરદ.

**દાંતનો સળો કે દુ:ખાવો**—અફીણ તથા કપુરની ગોળી સળેલા દાંતની પોલમાં મુકવી, લવીંગના તેલમાં રૂનું પુમડું બોળી દાબવું, કપુરના અર્કનું પુમડું દબાવવું.

હીરાબોળ, કાથો અને માયાં, દરેક ૧ ભાગ, કપુર ૦ા ભાગ અને ચાર પાંચ ભાગ ચાક સર્વેને બારીક વાટી ચુર્ણ બનાવી દાંતે ઘસ-

વાથી કળતર અને દુઃખાવો મટે છે. તેમજ કાથલો, મસ્તકી, મોચરસ, હીરાદખણુ, દાડમનાં સુકાં ફુલ, હીમજ, કાથો તથા આંબળાંને સરખે ભાગે લઇ બારીક ચુર્ણ કરી દાંતે ઘસવાથી આરામ થાય છે.

અમારા **દંતમંજનનો** રોજ ઉપયોગ કરવાથી દાંતના તમામ રોગ, સણુકા વિગેરે મટે છે.

# પ્રકરણ ૧૬૨ મું.

## ચામડીનાં દરદો.

**લુખસ**—લુખસ, તાંદળજાનો રસ, લીમડાનો રસ કે ગળજીભાનો રસ પીવો, રેચ લેવો. **જીવન** ખાવાથી પણ મટે છે. ત્રિફળાના પાણીથી ન્હાવું.

**ખસ**—ગોમૂત્રથી કે લીમડાના પાનના ઉકાળાથી ન્હાવું. ગંધક ૧ ડ્રામ, ગ્લીસરાઇન ૧ ડ્રામ અને ધોયેલ ઘી ૧ ઔંસનો મલમ બનાવી ખસ ઉપર લગાવવો. વાવડીંગ, હીંગળો, ગંધક, કુંવાડીયાનાં બી, કડ, સીંદુર અને દારૂડીનું સરખે ભાગે ચુર્ણ કરી ધંતુરાના રસમાં ઘુંટી મલમ બનાવી ચોપડવાથી મટે છે. તેમજ પારો, જીરૂ, શાહજીરૂ, હળદર, દારૂહળદર, મરી સીંદુર તથા મનશીલ સઘળાનું ચુર્ણ કરી ઘી મેળવી મલમ બનાવી ચોપડવાથી મટે છે. આને પારદાદી મલમ કહે છે.

**ખરજવું**—ખસના ઉપાયમાં બતાવેલ પારદાદિ મલમ ચોપડવાથી મટે છે. અમારો **ખરજવાનો** મલમ ગમે તેવા ખરજવાને મટાડી શકે છે. કીં. રૂ. ના.

**દાદર**—પીત્ત પાપડાનો ભૂકો કે કુંવાડીયાનાં બી પાણીમાં વાટી ચોપડવાં. લીંબુનો રસ ચોપડવો. બોદાર, ગંધક, મોરથુથું, ટંકણ, રસકપુર સરખે ભાગે લઇ માખણ સાથે મેળવી ચોપડવાથી મટે છે. ગમે તેવી લાલ કે કાળી દાદર અમારી દાદરની ડબીથી મટે છે. કીં રૂ. ૦ા.

**ઉંદરી**—માથામાં ભીંગડાં વળે છે, અને ચેળ આવે છે. હાથીદાંતની ભષ્મ, બેટીનું દુધ અને રસવંતીને એકઠું મિશ્ર કરી તેનો લેપ કરવો. પટોળના પાનનો રસ ચોપડવો. ગોરોચન અને મરીને ઝીણાં વાટી ચોપડવાં તેથી મટે છે.

**ખીલ**—જુવાન વયે ચ્હેરા ઉપર ઘણું કરીને થાય છે. ટંકણખારને ગુલાબ જળમાં મિશ્ર કરી ચોપડવો. ગોરોચન અને મરીને ઝીણાં વાટી ચોપડવાં તેથી મટે છે.

**કરોળીઆ**—ચામડી ઉપર મ્હોં, છાતી કે પીઠ ઉપર ધોળાં ચાઠાં પડે છે. કુંવાડીયાનાં બી તથા બાવચીનો લેપ ચોપડવો. હરડે, કરંજનાં બી, સરસવ, હળદર, ચણોઠી, સિંધાલુણ, વાવડીંગ સર્વે સરખે ભાગે લઇ પાણીમાં વાટી લેપ કરવાથી મટે છે. તેને કુષ્ટહર લેપ કહે છે. અમારૂં દીલપસંદવૉટર ચોપડવાથી કરોળીઆ અને ખીલ મટે છે. કીં. રૂ. ૦॥.

**કોઢ**—કુષ્ટ. ચામડીનો રંગ બદલાઇ ધોળાં ચાઠાં પડે છે તેને કોઢ કહે છે. કરોળીઆમાં બતાવેલ કુષ્ટ હર લેપ ચોપડવાથી મટે છે. આંબળાં, ખેરસાર અને બાવચીનો ક્વાથ કરી પીવો. મંજીષ્ટાદી ક્વાથ કિશોરગુગળ સાથે પીવાથી મટે છે. અમારી **કોઢનિવારણ ગુટી** ખાવાથી તથા લેપ ચોપડવાથી કોઢ મટે છે.

**મસા**—મસા ઉપર અંઘેડાનો ખાર લગાવવો. કળીચુનો ચોપડવો કે ઘોડાના વાળથી કાપી નાંખવો.

# પ્રકરણ ૧૬૩ મું.

## પરચુરણ રોગો.

**આંગળાં ધ્રુજવાં**—ઝેરકોચલાંનું યોગ્ય મુદત સુધી સેવન કરવું.

**હેડકી**—મોરપીંછની ભષ્મ તથા લીંડીપીંપરનું ચુર્ણ મધમાં મેળવી પીવું. નગોડના બીનો ઉકાળો પીવો. ગરમ ગરમ દુધ પીવું.

**લુ લાગવી**—ગરમીમાં ફરવાથી લુ લાગે છે ગરમાળાનો ગોળ પીવો, માથે ઠંડુ પાણી રેડવું. સુખડનો લેપ કરવો.

**દાહ–બળતરા**—ગળોનો રસ પીવો. કળીચુનાનું પાણી દુધ સાથે પીવું. સુખડ, સાકર અને ધાણાનું પાણી પીવાથી મટે છે.

**પાઠું**—જુલાબ આપવો. પોટીશ બાંધી ફોડવું પછી કારબોલીક એસીડ ૧ ડ્રામ અને પાણી ૨ ઔંસ મેળવી તેનું લોશન મુકવું પછી દશાંગ લેપ ચોપડવો.

**ભગંદર**—હરડે, બેઢાં તથા આંબળાંના રસમાં બિલાડીનાં હાડકાં ઘસી લેપ કરવાથી મટે છે. અને ત્રિફળા, ભેંસોગુગળ તથા વાવડીંગનો ઉકાળો પીવો.

**ગુમડાં—**વ્રણુ-ઘઉંની કે અળશીની પોટીસ બાંધવી. પછી પાકવાથી દારૂડીનો લેપ કરવાથી ફાટી જાય છે. પછી ગેરૂ ડાબવું, કાથો અને શંખજીરાનું ચુર્ણ ડાબવું અથવા ખોદાર ઘીમાં મેળવી ચોપડવાથી રૂઝ આવે છે.

**વાળો—**આકડાનાં પાન બાફી બાંધવાં અને ફુલાવેલ ફટકડી ૦। તોલો ગોળમાં મેળવી ખવરાવવી. કુકડાની કે કબુતરની હગારનો લેપ કરવો.

**અંત્રવૃદ્ધી-સારણ** ગાંઠ—આંતરડું ઉતરવાથી કે એવાજ કારણથી વૃષણુ વધી મોટાં થાય છે. નવસારનાં પોતાં મૂકવાં, ગરમ પાણીનો શેક કરવો, દીવેલ અને દુધ એક માસ પીવું. અથવા ઇંદ્રવરણાના મૂળનો કવાથ દીવેલ અને દુધ નાંખી પીવો. સરગવાની છાલનો લેપ કરવો. દોષઘ્ન લેપથી પણ મટે છે.

**દાઝવું**—બળેલા ભાગ પર પાણી ન રેડવું, પણ તેલ અને ચુનાનું નિતર્યું પાણી મિશ્ર કરી તે ચોપડવું, તેથી મટે છે. ટરપેન્ટાઇન કે ગાસતેલ ચોપડવું.

---

# પ્રકરણ ૧૬૪ મું.

---

## સ્ત્રીના ખાસ રોગો.

### પ્રદર.

**કારણ—**ગરમાગરમ વસ્તુઓ ખાવાથી, ખોરાક પુષ્કળ ખાઇ કસરત ન કરવાથી, વારંવાર ગર્ભ રહેવાથી અતિશય પુરૂષ સંગ કરવાથી, દસ્તાન જવાથી કે ગર્ભાશયમાં દરદ થવાથી આ રોગ થાય છે.

**લક્ષણુ—**સ્ત્રીના ગુહ્યેંદ્રિયમાંથી ધોળી, પીળી, મળગુગળી, ચીકુણી અને જાડી રસી વહે છે તેને **શ્વેતપ્રદર** કહે છે અને લાલ લોહીનો શ્રાવ વહે છે તેને **રક્તપ્રદર** કે લોહિવા કહે છે.

આ રોગ થવાથી માથું ચઢે છે, શરીર અશક્ત અને ફીકું થાય છે. ઝાડાનો કબજો, કામ કરતાં હાંફ ચઢવો, પેટમાં વાયુ, ફેર ચઢવા, પડખામાં દરદ, ઉનવા, દાહ, કમર ફાટવી, સ્ત્રીનું શરીર દહાડે દહાડે ગળતું જવું વિગેરે દરદો આ રોગથી થાય છે.

**ઉપાય—**પ્રમેહના ઉપાયો કરવાથી મટે છે.

**દારૂહળદર, રસવંતી,** નાગરમોથ, ભીલામાં, બીલાં, અરડુસી-

નાં પાન અને કરીયાતાનો ઉકાળો મદ સાથે પીવાથી મટે છે, આને દાર્વ્યાદિ ક્વાથ કહે છે. સુખડને ચોખાના ધોવરામણમાં તો. ૧ ઘસી તેમાં મદ તથા સાકર નાંખી પીવાથી મટે છે. ગોક્ષુરાદિ ગુગળથી તેમજ અભયારિષ્ટથી ફાયદો થાય છે. ગળોસત્વ તથા ચંદ્રપ્રભાથી ફાયદો થાય છે. બહારના ઉપચારો, ફુલાવેલ ફટકડી ૧૦ ગ્રેન અને પાણી ૧૦ ઔંસ મિશ્ર કરી ગુહ્યભાગમાં પીચકારી મારવી. મુલતાની માટીની ગોળી કરીને પહેરવી.

**શ્વેતપ્રદર**—કપાસનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં બે વખત ઘસી પાવાથી મટે છે. અરડુસાનાં પાન, ગળો કે આંમળાનો રસ મદમાં આપવાથી મટે. ખડી સાકર અને જીરાનું ચુર્ણ ચોખાના ધોવરામણમાં આપવું.

**રક્તપ્રદર**—નાગકેસરની ભૂકી ઘી સાથે બે વખત આપવી. બેરી ગુંદર રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે સાકર સાથે આપવો. પાકાં કેળાં ઘી સાથે ખાવાં. જુની ઈંટનું ચુર્ણ ૬ માસા, માયાં ૩ માસા અને ગાયનું ઘી ૧ તોલો એકત્ર કરી ૭ દિવસ આપવું તેથી મટશે. અમારી પ્રદરનિવારણ ગુટીકાથી ગમે તેવું પ્રદર મટી જાય છે. રૂ. ૨).

## સોમરોગ.

**કારણ**—અતિ પુરૂષ સંગથી, શોક, ભય કે અતિસારથી મૂત્રમાર્ગમાંથી પાણી વહે છે. તે શ્વેતપ્રદર જેવોજ વ્યાધિ છે.

**લક્ષણ**—પાણી વહ્યાં કરે, ચામડી ફીકી પડે અને સ્ત્રી દુર્બળ પડે છે.

**ઉપચાર**—શ્વેતપ્રદરના ઉપાયો કરવાથી મટે છે. કુંવાડીયાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં રોજ સવારમાં પીવાં. પાકાં કેળાં અને આમળાંનો રસ સાકર નાંખી ખાવાં. શંખજીરૂ અને પાષાણભેદનું ચુર્ણ દુધમાં આપવું. અમારી **સુંદરી સાથીની** દવાથી સોમ રોગ મટે છે. રૂ. ૧).

## યોની રોગ.

**યોની શૂળ**—ગુહ્યેંદ્રિયમાં શૂળ આવવાં. જુની ઈંટની અથવા મીઠાની પોટલી વડે શેક કરવો. સુંઠ, મરી અને પીંપરનું ચુર્ણ મદમાં ચાટવું. બીલીનાં પાન કલોંજીરૂ, સુંઠ, મરી, પીંપર, પીંપરીમૂળ અને અરડુસી સર્વ વાટી ગરમ પાણીમાં મેળવી ગાળીને તે પીવાથી મટે છે.

**યોની રોગ**—ત્રિફળા, દ્રાક્ષ, આંબાહળદર, ગળો, શતાવરી,

સાટોડી અને ફાલસા દરેક એક એક તોલો લઇ સોળગણા પાણીમાં આઠમો ભાગ પાણી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળી તેમાં શેર ઘી નાંખી તે ઘી મિશ્ર કરી ઉનું કરી નિચે ઉતારી તે ઘી ગાળી લઈ રોજ ખાવાથી સર્વ યોનીરોગ મટે છે, અને ગર્ભ ધારણ થઇ શકે છે. અમારી **વંધ્યાગુટીકાથી** તમામ જાતના યોની રોગ મટે છે. રૂ. ૪).

## દસ્તાન—આર્તવના રોગો.

વળી—દર માસે સ્ત્રીને રૂતુશ્રાવ આવે છે. તે સંબંધી કેટલીક સ્ત્રીઓને દસ્તાન બંધ થઈ જાય છે તેને નષ્ટાર્તવ, કેટલીકને દસ્તાન આવતી વખતે પીડા થાય છે તેને **પીડીતાર્તવ** અને કેટલીક સ્ત્રીઓને અતિશય રૂતુ વહે છે તેને અત્યાર્તવ કહે છે.

## નષ્ટાર્તવ.

**કારણ**—કામ ન કરનાર, ઠંડી હવામાં રહેનાર, અને દિવસે ઉંઘી એશઆરામમાં પડી રહેનાર સ્ત્રીને, યોનીમાર્ગના સંકોચથી કે કમળમુખના બંધ થવાથી રૂતુશ્રાવ થતો નથી.

**લક્ષણ**—દર માસે સ્ત્રીને રૂતુશ્રાવ થવો જોઇએ તે ન થાય અને તેથી પેડુ, કમર, કે છાતીમાં દરદ, ધ્રુજારો, હીસ્ટીરીઆ, દમ, બંધકોશ વિગેરે લક્ષણો થાય છે.

**ઉપાય**—એળીઓ, ૪ તોલા, હીરાબોળ ૨ તોલા તથા ગુલકંદ ૫ તોલા સર્વેને એકત્ર કરી બબ્બે વાલની ગોળીઓ કરી સાંજ સવાર એકેક ગોળી ખાવાથી દસ્તાનનો ખુલાસો થાય છે.

કુમારિકાસવથી ફાયદો થાય છે. ટંકણ ૧ વાલ, એળીઓ ૧ રતી, મંડુરભષ્મ એક રતી મિશ્ર કરી વાલ વાલની ગોળીઓ વાળી પાણી સાથે સવાર સાંજ પીવાથી ફાયદો થશે.

એળીઓ તોલા ૧૦, હીરાકસી તોલા ૭, તજ તોલા ૫, એલચી તો. ૫, સુંઠ તોલા ૫, ગુલકંદ તોલા ૨૦ મેળવી ગોળીઓ વાલ વાલની કરી સવાર સાંજ એકેક ગોળી ખાવાથી ફાયદો થાય છે.

ગરમ પાણીથી પ્રક્ષાલન કરવું, અને એળીઓ તથા હીરાબોળને વાટી સોગટી કરવી તે પહેરવી. તેથી દસ્તાનનો ખુલાસો થશે.

પીંપળાની અને આમલીની છાલ પાણીમાં ઘસી પાવી. કાળા તલના ઉકાળામાં ગોળ નાંખી પાવો. કડવી ઇંદ્રવારૂણીનાં મૂળ યોનીમાં રાખવાં. સુંઠ, મરી, પીંપર, ફુલાવેલ હીંગ અને ભારંગમૂળ દરેકનું ચુર્ણ ત્રણ માસા તલના ઉકાળામાં નાંખી આપવાથી અટકાવ આવશે. અમારી **જયગુટી**કાથી દસ્તાનનો ખુલાસો થાય છે. રૂ. ૧).

## પીડીતાર્તવ.

**કારણુ**—ગર્ભાશયમાં લોહીનો જમાવ થવાથી, કે એશઆરામમાં પડી રહેવાથી આ દરદ થાય છે. કમળ મુખ બંધ પડવાથી કે સાંકડું થવાથી પણ આ દરદ થાય છે.

**લક્ષણુ**—દસ્તાન આવતા પહેલાં કમરમાં શૂળ, માથું ચઢવું, થોડું ઘણું દસ્તાન આવે, વળી બંધ પડે, પેડુમાં દુખાવો, બંધકોશ વિગેરે દરદો થાય છે. એવી રીતે થોડું થોડું દસ્તાન પીડા સાથે આવે છે.

**ઉપાય**—કુંવારીકાસવથી મટે છે. અફીણુ ૨ ગ્રેન અને કપુર ૪ ગ્રેનને મિશ્ર કરી એકેક ગ્રેનની ગોળીઓ કરી રોજ ત્રણુ કલાકે એકેક ગોળી ખાવી. તેથી ફાયદો થાય છે. યોગરાજ ગુગળ ખાવો. ગરમ પાણીમાં બેસવું. લોહભષ્મથી ફાયદો થાય છે.

બેલાડોના **૧૨** ગ્રેન, અને જસતનાં ફુલ ૪૦ ગ્રેન મદમાં ઘુંટી તેની ૪ સોગઠી કરી રોજ રાત્રે પહેરવી. તેથી દસ્તાનનો ખુલાસો થશે. અમારી **જયગુટીકા**થી દસ્તાન ખુલાસેથી આવે છે. રૂ. ૧)

## અત્યાર્તવ.

**કારણુ**—ગરમીથી કે ગરમ ખોરાક ખાવાથી, અતિશય સંસાર ભોગવવાથી, બરોળ વિગેરેનાં દરદથી કે સુવાવડ પછી બિગાડ અંદર રહી જવાથી આ દરદ થાય છે.

**લક્ષણુ**—દરેક માસે ચાર દિવસ દસ્તાન આવી બંધ થવું જોઇએ તેને બદલે વધારે દિવસ આવે, લોહીનો શ્રાવ ઘણો થાય અને તેથી શરીર ફીકકું પડે, ઉલટી થાય, બંધકોશ રહે, શરીરે અશક્તિ આવી કામ કરવાની શક્તિ રહે નહી અને શરીર સુકાતું જાય.

**ઉપાય**—પ્રદરના ઉપાયો કરવાથી ફાયદો થાય છે. ફટકડી ૩૦ ગ્રેન, ડીલ્યુટ સલ્ફયુરીકએસીડ ૩૦ ટીપાં, નવસાર ૧૦ ગ્રેન અને પાણી ૧૨ ઔંસ મિશ્ર કરી દિવસમાં ત્રણુ વખત એકેક ઔંસ પાવાથી ફાયદો થાય છે. અશોકારિષ્ટ-ચંદ્રપ્રભા વિગેરે ફાયદો કરે છે.

આ રોગો ઉપર અમારી ફાર્મસીની દવા—**સુંદરીસાથીનો** ઉપયોગ કરવાથી ઘણી સ્ત્રીઓને ફાયદો થયો છે. તેનાથી સ્ત્રીઓના તમામ પ્રકારના પ્રદરો તથા દસ્તાનના રોગો મટી જાય છે. માટે ખાત્રી કરવા ભલામણુ છે. કીં. રૂ. ૧).

## ગર્ભવંતી સ્ત્રીના રોગો.

**સ્ત્રીઓને ગર્ભ રહ્યા પછી કેટલાંક દરદો થાય છે. તેમાં જેવાં**

વિચારીને દવા ન કરવાથી નુકશાન થાય છે માટે નુકશાન કરે તેવી દવાઓનોજ ઉપયોગ કરવો.

**તાવ**—રતાંજલી, ઉપલસરી, જેઠીમદ, વાળો, લોદર અને દ્રાક્ષનો ઉકાળો સાકર તથા મદ નાંખી પીવાથી મટી જશે.

**ઝાડો**—આંબા તથા જાંબુડાની છાલનો રસ કે ઉકાળો કરી તેમાં ચોખાની ધાણીનો સાથવો નાંખી પાવાથી મટી જશે. આંબાની ગોટલી સેકીને ખવરાવવી. પાકાં જાંબુ કે ઉમરડાં આપવાં.

**બંધકોશ**—દુધ સાથે દીવેલ આપવાથી ફાયદો થાય છે.

**મૂત્રાવરોધ**—પેશાબ બંધ થવો. કેશુડાં બાફી પેડુ ઉપર બાંધવાં.

**ઉલટી**—બીલાંનો ગર્ભ અને ધાણીનું પાણી આપવું.

**પ્રદર**—ગર્ભ રહ્યા પછી ધાતુસ્રાવ કે પ્રદર વહે તો ઠંડા પાણીથી ન્હાવું, ઠંડા પાણીનું પ્રક્ષાલન કરવું જોઇએ, તાંદળજાનાં મૂળ ચોખાના ધોવણમાં આપવાં, કબુતરની હગાર ચોખાના ધોવણમાં આપવી.

**ઉદરરસ**—સીતોપલાદિ ચુર્ણ મદ સાથે લેવું. અથવા કાથાની ગોળી લેવી. ભારંગમૂળ, સુંઠ અને પીંપરનું ચુર્ણ ગોળમાં આપવું. અરડુસીનો રસ મદ સાથે આપવો. ગર્ભવંતી સ્ત્રીએ માટી ખાવી નહિં. પ્રસન્નતામાં રહેવું, પૌષ્ટિક ખોરાક ખાવો, અને દુધનો વિશેષ ઉપયોગ કરવો.

**સોજા**—સાટોડીનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં.

**શુળ**—ગોખરૂ, જેઠીમદ અને દ્રાક્ષ દુધમાં વાટી સાકર સાથે ખવરાવવું.

## કસુવાવડ.

કેટલીક સ્ત્રીઓને ગર્ભ રહ્યા પછી બે ત્રણ માસે કે ચાર પાંચ માસે ગર્ભસ્રવી જાય છે. તેને કસુવાવડ કહે છે.

**કારણ**—ગરમીવાળા પુરૂષથી ગર્ભ રહેવાથી, ગર્ભાશયની નબળાઈથી, અયોગ્ય આહારવિહારથી, અતિશય શ્રમ કરવાથી સ્ત્રીને ગર્ભ પૂર્ણ માસ થવા પહેલાંજ સ્રવી થાય છે.

**લક્ષણ**—કસુવાવડ થતા પહેલાં બેચેની, શૂળ, થઇને રક્તસ્રાવ થવા માંડે છે. પછી એકદમ લોહીનો સ્રાવ થઇને કસુવાવડ થાય છે.

**ઉપાય**—કસુવાવડ થવાનાં ચિહ્ન જણાતાં પ્રદરના ઉપાયો કરવા. ફુલાવેલ ફટકડી પાવલીભાર શેર પાણીમાં પલાળી તે પાણી દિવસમાં ત્રણ વખત દર વખતે અધોળ પાણી પીવું, અને તેજ પાણીથી પ્રક્ષાલન કરવું તેથી રક્તસ્રવ બંધ થઇને ગર્ભસ્રાવનો ભય ઓછો થાય

છે. **સુંદરીસાથી** પીવાથી ગર્ભ સ્ત્રવી જતો નથી અને પુષ્ટ થાય છે. કી. રૂ. ૧).

કુંભારના હાથની ગુંદેલી માટી, બકરીના દુધમાં મેળવી મદ સાથે આપવી.

કસ્તુરી ૧ રતી, જાવંત્રી ૩ રતી, જાયફળ ૩ રતી અને પીંપળાનાં બી ૬ રતી લઈ વાટી સાત ગોળીઓ વાળી, દર મહીને, એક ગોળી એમ સાત મહિના સુધી સાત ગોળીઓ આપવાથી ગર્ભ-શ્રાવ થતો નથી.

## સુખપ્રસવ–ઉપાયો.

સ્ત્રીને બાળક જન્મતી વખતે ઘણું દુઃખ પડે છે. તેથી જો બાળક જન્મતી વખતે નીચેના ઉપાયો કરવામાં આવે તો પ્રસવ વખતે કષ્ટ પડતું નથી.

**ઉપાય**—પીંપર અને વજ પાણીમાં ઘસી તેમાં દીવેલ નાંખી ડુંટી પર લેપ કરવાથી સુખેથી જન્મ થાય છે. સર્પની કાંચળી કે માથાના વાળની ધુણી યોનીને આપવાથી સુખે પ્રસવ થાય છે.

શેલડી કે તાડનાં ઉત્તર ભણીનાં મૂળ લાવી સ્ત્રીના શરીર જે-ટલા લાંબા સૂતર વડે બાંધી કમરે બાંધવાથી સુખથી પ્રસવ થાય છે.

ઉટકંટાનાં મૂળ ચોટલે બાંધવાં તેથી સુખે પ્રસવ થાય કે ત-રત છોડી નાંખવાં.

ગાયનું દુધ ૦।। શેર લઇ તેમાં ગાયનું છાણ બે તોલા મેળવી વસ્ત્રથી ગાળી પીવાથી જલ્દી પ્રસવ થાય છે.

**પ્રસવ પછી ઓર** ન પડતી હોય તો તે માટે સાપની કાં-ચળી, કડવું કોળું, નાગરમોથ તથા સરસડાનું ચૂર્ણ રાઇના તેલમાં પલાળી તેને બાળી તેની ધુણી યોનીમાં દેવાથી ઓર પડી જાય છે.

**યોની સંકોચન**—પ્રસવ પછી માયાં અને કપુર મદમાં ખલ કરી લેપ કરવાથી યોની સંકોચાય છે. અથવા માયાંનું ચુર્ણ અને ફુલાવેલ ફટકડી એકત્ર કરી બારીક વાટી પોટલી બાંધી તે અંદર રાખવાથી સંકોચ થાય છે.

## ગર્ભધારણ ઉપાય.

કેટલીક સ્ત્રીઓ ગર્ભાશયના બિગાડથી ગર્ભધારણ કરી શકતી નથી. તેઓ જો નીચેના ઉપાય કરશે તો ગર્ભધારણ થઈ શકશે.

**ઉપાય**—આખા બીજોરાનાં તમામ બીયાં દુધમાં વાટી ૠતુ વખતે ખાવાં એટલે પુત્ર પ્રાપ્તિ થશે. ૠતુ વખતે આસનના ઉકાળામાં

દુધ તથા ઘી નાંખી પીવો. પારસપીપળા અને જીરાનું ચૂર્ણ ખાવું.

કાંટા શેરીઆનાં મૂળ, ધાવડીનાં ફુલ, વડની વડવઇઓ તથા નીલકમળ દુધમાં વાટી પીવાથી ગર્ભ ધારણ થાય છે. શીવલીંગીનાં બી રૂતુશ્રાવના ચોથા દિવસે ખાવાં તેથી ફાયદો થાય છે.

ગર્ભધારણ માટે, વંન્ધ્યાગુટિકા નામની અમારી ફાર્મસીની દવા સર્વોત્તમ નીવડી છે, માટે ખાત્રી કરવા ભલામણ છે. કીં રૂ. ૪)

## સુવારોગ.

**કારણ**—સ્ત્રીને પ્રસવ થયા પછી જો કાંઇ વિકાર ગર્ભાશયમાં રહી જાય છે તો પછી સ્ત્રીને જે રોગ થાય છે તેને કસુવાવડ કહે છે.

**લક્ષણ**—સુવારોગમાં તાવ, શરીર સુકાઇ ફીકકું પડી જવું, સોજા ચઢવા, ચુંક આવવી, ઉદરસ થવી, ખાવા ઉપર અરૂચિ, ઉલટી, બળત્રા, મ્હો આવવું, ઝાડો થવો વિગેરે દરદો થાય છે.

**ઉપાય**—દશમૂળાદિ કવાથથી સારો ફાયદો થાય છે. દેવ બાવળનાં પાન તો. ૧, મરી દાણા ૩ મેળવી વાટીને રોજ બે વખત પાવાથી અને બાજરીનો રોટલો ને દુધજ ખાવાથી સુવારોગ મટે છે.

દેવદાર, વજ, ઉપલેટ, પીંપર, સુંઠ, કાયફળ, મોથ, કરીયાતું કડુ, ધાણા, હીંમજ, ગજપીંપર, ભોંયરીંગણી ગોખરૂ, ધમાસો, અતિવિષ, ગળો, કાકડાશીંગી, અને શાહજીરૂ મેળવી તેનો કવાથ કરી પીવાથી સુવારોગ તથા તેથી થયેલા દરદો મટે છે. લોહભષ્મ તથા મંડુર ભષ્મથી ફાયદો થાય છે.

ધમાસો, દેવદાર, રાસ્ના, કરીયાતું, નગોડનાં પાન, વજ, સરગવાની છાલ, આકડાનાં મૂળ, પીંપર, પીંપરીમૂળ, જીરૂ, ચવક, સુંઠ. અતિવિષ, અને ભાંગરાનો ઉકાળો પાવાથી સુવારોગ, ઉદરસ અને વાના રોગ મટે છે. અમારી સુતિકારોગ નિવારણ ગુટિકા રૂ. ૧) મંગાવી ઉપયોગ કરવાથી ભયંકર સુવારોગ મટી જાય છે.

---

# પ્રકરણ ૧૬૫ મું.

---

## બાળકોના ખાસ રોગો.

**કારણ**—બાળકોની માવજત ન રાખવાથી માતાએ અયોગ્ય અહાર વિહારનું સેવન કરવાથી ધાવણમાં બીગાડ થવાથી તે ધાવણ બાળકના ધાવવામાં આવવાથી બાળકને અનેક રોગ થાય છે.

**લક્ષણ**—બાળક વારંવાર રડે તો તે માંદું થયું છે એમ સમજવું. પેટ ચડવું, ઝાડો થવો, તાવ આવવો વિગેરે રોગો થાય છે.

**માત્રા**—બાળકને દવા એક ચણોખડી ભાર આપવી.

## બાળકના રોગો અને તેના ઉપાયો.

**પારગલો**—ગર્ભવતી માતાનું દુધ બાળકને પાવાથી બાળકને ઉદરસ, ઉલટી, અરૂચિ, ભ્રમ થાય, પેટ મોટું થાય અને હાથ પગ ગળી જાય. **ઉપાય**—મદ અને પીંપર ચટાડવાં. પાણીમાં મરી ઉકાળી તેમાં સાકર નાંખી પીવું. અજમો, સુંઠ, મોથ, જીરૂં, અને શહાજીરૂ સર્વેનું ચુર્ણ મદ સાથે આપવું.

**તાલુકંટક**—ગળું પડવું, બાળકનું માથું લચી પડવાથી કે તાળવાના માંસમાં કફકુપિત થઇને તાલુકંટક રોગ થાય છે. એટલે બાળકનું ગળું પડે છે, અને તાળવામાં ખાડો પડે છે. ધાવતું નથી પાતળો ઝાડો થાય છે, અને ઉલટી થઇ શરીર સુકાતું જાય છે.

**ઉપાય**—સાબરસીંગુ ગાયના ઘીમાં ઘસી તાળવે લેપ કરવો. વજ અને જાયફળ દુધમાં ઘસી ચોપડવું. ડુંગરીના રસમાં જીરાની ભુકી અને ખડીસાકર નાંખી પીવું, હરડે, વજ, ઉપલેટ સરખે ભાગે દુધમાં ઉકાળી તેમાં બીજા ભાગનું મદ નાંખી સવાર સાંજ એકેક ચમચો પાવું.

**રતવા**—શરીરના કોઇ ભાગમાં લાલ સોજા આવી ગડ ઘાલે છે તેને રતવા કહે છે. **ઉપાય**—ધોળી ચણોઠીનાં પાન વાટી લેપ કરવો. રાતી કરેણનાં ફુલ અને ચોખા અને તેના સરખે વજને વજ લઇ રાત્રે ઠંડા પાણીમાં પલાળી તે વાસણ રાત્રે ઝાકળમાં ઉઘાડું રાખવું અને સવારે તેનો લેપ કરવો. ગુલાબનું મૂળીયું કે ગોપીચંદન ઘસી ચોપડવું.

**સસણી-વરાધ**—પેટમાં કફનું જાળું થઇ શ્વાસનો અવરોધ કરી કંઠનો અવરોધ કરે છે. પેટ અને છાતીની પાંસળીઓ ઉછળે છે, અને ગળામાં સસણી બોલે છે. તેને વરાધ કહે છે. વરાધથી ઘણાં બાળકો મરી જાય છે. **ઉપાય**—દીકામાળી, રેવંચીનો શિરો અને એળીઓ ગરમ કરી પાણીમાં વાટી ડુંટી સિવાય પેટ ઉપર લેપ કરવો અથવા ગરમાળાનાં બીયાં નાગરવેલના પાનના રસમાં કે દુધમાં ઘસી પાવાં. ચણાની દાળ કરતાં પણ થોડો પાપડખાર ધાવણ સાથે પાઇ દેવાથી ઉલટી થઇ કફ નીકળી જશે. કડુ, જીરૂ અને હળદર, પાનના રસમાં મિશ્ર કરી પાવું. પાનના રસમાં હળદર અને ગોરો-

ચન નાંખી પાવું. હરડે, એઢાં અને જેઠીમદ ઉના પાણીમાં ઘસી તેમાં જરા સીંધવ અને મદ નાંખી ચટાડવું. કારેલીના પાનના રસમાં હળદર નાંખી તે રસ પાવો. પાકાં નાગરવેલનાં પાન દીવેલ ચોપડી પેટ ઉપર મુકી શેક કરવો.

**આંકડી**—આંચકી, બાળકીની માએ વાયડા પદાર્થો ખાવાથી દુધ બગડે છે તે બાળકના ધાવવામાં આવવાથી મજ્જાતંતુ ક્ષુબ્ધ થઇ તેના હાથ પગ કંપે છે, અને તાણુ આવે છે. અને ધાવતું નથી. મોંમાંથી પાણી નીકળે છે અને આંખો તણાઇ જાય છે.

**ઉપાય**—તાળવા સિવાય માથા ઉપર, નાક અને કપાળ ઉપર ગુલાબ જળ ચોપડવું. ધોળી ડુંગરી ચીરીને નાકમાં સુંઘાડવી. ઠંડા પાણીમાં હરડે ઘસી ચટાડવી અને જીભ નીચે ચોપડવી, હરડે, આવળકંટી અને ખડી સાકર ઘસી અંજન કરવું.

**ભાર**—દુધની મલાઇ જેવા ભારે પદાર્થો ખાવાથી બાળકના પેટમાં ભાર રહે છે તેથી પેટ વધે છે, બંધકોશ રહે છે અને છોકરૂં માંદુ પડે છે તથા રડ રડ કરે છે.

**ઉપાય**—કબુતરની હગાર મદમાં ચટાડવી, સૂર્યકમળના ફુલનો રસ દશ ટીપાં દુધમાં પાવાં. અઘેડાનાં અને ચિત્રકનામૂળ ગાયના મૂત્રમાં ઘસી પાવાં. ભોંયરીંગણીના ઉકાળામાં પાપડખાર નાંખી ચટાડવો. એળીઓ અને દીકામાળી એકત્ર ઘસી પાવું. કડુ, ભેંસના મૂત્રમાં બાફી તેમાંથી વાલ લઇ તેમાં ૧ રતી સંચળની ભૂકી નાંખી મદ સાથે પાવું. ગાયના મૂત્રમાં સાકર અને મીઠું સરખે ભાગે નાંખી પાવું. દીવેલ, દીકામારી કે રેવંચીનો જુલાબ આપવો.

**દાંત આવવા**—દાંત આવતી વખતે બાળકને પાતળા ઝાડા ઘણા થાય છે. **ઉપાય**-ધાવડીનાં ફુલ, પીંપર અને આમળાંના રસમાં મદ મેળવી દાંતના પેઢા ઉપર ઘસવું એટલે મટશે. નગોડનાં પૂર્વ બાજુનાં મૂળ લાવી ગળામાં બાંધવાથી મટે છે.

**બાળકોના તાવ**—પીંપરનું ચુર્ણ મદમાં ચટાડવું. નાગરમોથ, રતાંજલી, અરડુસો, સુંઠ, જેઠીમદ અને ગળોનો ઉકાળો પાવાથી તાવ મટે છે. અરડુસો, પિતપાપડો, વાળો, લીમડો તથા કરીઆતાનો ઉકાળો પાવો તેથી ઉલટી, ઉદરસ, દમ અને તાવ મટે છે.

**ઝાડા**—કાકડાસીંગ, મજીઠ, પીપર અને નાગરમોથનું ચુર્ણ કરી તેમાંથી ૧ રતી મદ સાથે આપવાથી ઝાડો બંધ થાય છે, ઉ-

ભટી, ઉદરસ અને તાવ મટે છે. સુંઠ, અતિવિષ, નાગરમોથ, વાળો તથા ઈંદ્રજવનો ઉકાળો પાવાથી મટે છે.

**જુલાબ**—હરડે ગરમ પાણીમાં ઘસી પાવાથી, જુલાબ થાય, મીંઢીઆવળ (સોનામુખી) નો ઉકાળો ગોળ નાંખી આપવાથી મટે. રેવંચીનો શીરો રતી કે ૨ રતીભાર મધ કે ગોળમાં આપવો.

**બાળ–સંગ્રહણી**—અતિવિષ. નાગરમોથ, બીલાં અને ઈંદ્રજવનું ચુર્ણ ૧ રતીભાર મધમાં આપવું. અજમો, મરી, જીરૂ, પીપર, ઈંદ્રજવ અને સુંઠનું ચુર્ણ મધ સાથે આપવું, સુંઠ અને બીલીના ગર્ભનું ચુર્ણ આપવાથી મટે છે.

**બાળકોની ખાંસી–દમ**—વાંસકપુરનું ચુર્ણ મધમાં આપવું, અતિવિષનું ચુર્ણ મધમાં આપવું. કાકડાસીંગી, નાગરમોથ તથા અતિવિષનું ચુર્ણ મધમાં આપવાથી તાવ, ઉદરસ અને ઉલટી મટે છે.

**ઉલટી**—હરડે મધમાં ઘસી પાવી. પીંપળાની છાલની રાખ પાણી સાથે આપવી, ચુનાનું નિતર્યું પાણી દુધ સાથે આપવું.

**બાળક પુષ્ટ થવા ઉપર**—કેટલાંક બાળકો દિવસે દિવસે સુકાતાં જાય છે તેમને પુષ્ટ થવા માટે આસન ૧ ભાગ તથા દુધ આઠ ભાગમાં ઘી નાંખી સેકી બાળકને ચટાડવાથી બાળક પુષ્ટ અને બળવાન થાય છે. ઉમરડાનું ચુર્ણ, ઉપલેટ અને વજનું ચુર્ણ મધમાં આપવું. બાંયકાળું, ઘઉં અને જવનો લોટ ઘીમાં શેકી ખવરાવી ઉપર સાકર નાંખેલું દુધ પાવું.

**સોજા**—સાટોડીના મૂળનો લેપ કરવો.

**ફોલ્લા**—કડવા લીમડાની છાલ, ત્રિફળાં, કડવાં પરવળ અને હળદરનો ઉકાળો પાવો, અને રતાંજલી પીંપળાની છાલ અને રેવંચીનું લાકડું પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો.

**ખસ**—રેચ આપવો. ગંધક અને કપુર કોપરેલમાં ઘુંટી લેપ કરવો.

**મુખપાક**—પાન અને ત્રિફળાના ચુર્ણનો લેપ કરવો. ગોપીચંદન દુધમાં ઘસી ચોપડવું. શંખજીરૂ અને સોનાગેરૂનો ઉબેરો ઘસવો.

**ઉંદરી**—સોનાગેરૂ અને કપીલો દહીંમાં વાટી લેપ કરવો. સોનાગેરૂ, રતાંજળીને ઠંડા પાણીમાં વાટી લેપ કરવાથી, ઉંદરી અને માથાની ફોલ્લીઓ મટે.

**પેટનો દુઃખારો**—લીંબુની ચીરીમાં દીકામારી અને મરી ભરી-

દેતના ઉપર ઉની કરી ચુસાડવાથી મટે છે. સુંઠ અથવા હીંગના પાણીમાં દીવેલ પાવું.

**મૂત્રકૃચ્છ કે મૂત્રાવરોધ**—પેશાબ બંધ થવો, પીંપર, સુંઠ, મરી, એલચી, અને સીંધવનું સુર્ણ કરી તેમાં સાકર નાંખી ચટાડવાથી મટે, દીવેલ કે ગોમૂત્રમાં દૂધ નાંખી તેમાં ગુગળ નાંખી પાવું. ગાયના દુધમાં ગોળ નાંખી ગરમ કરી પાવું.

**ગંડમાળ**—ખડીસાકર અને વછનાગ ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. કપાસનાં મૂળ ચોખામાં મેળવી તેનો લોટ કરી રોટલી બનાવી ખવરાવવી.

**અપસ્માર ઉન્માદ**—કોળાના રસમાં જેઠીમદનું ચુર્ણ નાંખી સાત દિવસ પાવું.

**ચોથીઓ તાવ**—ગાયનું ઘી, દૂધ, દહીં અને છાણના રસમાં ઘી ઉનું કરી આપવું એટલે ઉન્માદ, અપસ્માર અને ચોથીઓ તાવ મટે છે.

**ઉટાંટીઆ**—કાંટાશેરીઆની છાલનો ઉકાળો પાવો. ભોરીંગણીનો ઉકાળો મધમાં પાવો.

**ચોરીઆ**—ફટકડીના કોગળા કરવા. અક્કલગરો મોંમાં રાખવો.

**બાળારોગ્યવટી**—આ દવા, બાળકોને થતા તમામ પ્રકારના દરદો-તાવ, ઉલટી, વરાધ વિગેરે મટાડી શરીરને પુષ્ટ રાખે છે. ૦ાા.

**બાળ પુષ્ટિકર ચુર્ણ**—આ ચુર્ણ બાળકને નાનપણથી ખવરાવવામાં આવ્યું હોય તો તેને રોગ થતા નથી, ચાલતાં જલ્દી શીખે છે તથા શરીરે પુષ્ટ રહે છે. કી. રૂ. ૦ાા.

**બાલામૃત**—બાળકોના રોગોને મટાડી પુષ્ટ બનાવે છે. કીં. ૦-૮-૦

## પ્રકરણ ૧૬૬ મું.

### વિષ ચિકિત્સા.

**સર્પદંશ**—લસણના રસમાં સમુદ્રફળ ઘસી આંખમાં આંજવું, ગળો પાણીમાં વાટી પાવી, ઈંદ્રવરણાનાં મૂળ પાનમાં ઘાલી ખાવાં. ધોળી ચણોઠી કે કરેણનાં મૂળ કે આકડાનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં. અરીઠાનું પાણી પાવું. વાંઝણી કંકોડીનું મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવું તથા લેપ કરવો. કુતરી નામના ઘાસનો રસ પાવો. કડવી નઈનો કંદ પાણીમાં ઘસી પાવાથી સાપનું ઝેર ઉતરે છે.

**ઉંદરનું ઝેર**—ગલકાના પાનનો લેપ કરવો. ઉંદરકાનીના પાનનો રસ ૧ થી ૨ તોલા પાવો અને શરીરે ચોપડવો. મજીઠ, હળદર, ધુંવાસ અને સિંધવને વાટી લેપ કરવો. આમલી ૪ તોલા અને ૨ તોલા ધુંવાસ જુના ઘીમાં ઘુંટી ૭ દિવસ ખાવું. અંઘેડાનાં બી મદમાં ખાવાં. કડવા લીમડાની લીંબોળીઓ, સુંઠ, મરી, પીંપર અને સીંધવનું ચુર્ણ ત્રણ માસા મદમાં પાવું.

**ભમરીનું ઝેર**—ભેંસનું માખણ ચોપડવું. ગેરૂ ચોપડવું.

**કુતરાનું ઝેર**—અંઘેડાનાં બી મદ સાથે ખાવાં. અને ડંખ ઉપર કુંવાર પાઠાનો રસ અને સિંધવ બાંધવો. બકામ લીમડીના મૂળનો રસ પાવો. અંકોલ મૂળનો ઉકાળો ઘી નાંખી પાવો. ઝેરકાચલાં ઘસી ડંખ પર ચોપડવાં.

**ગરોળીનું ઝેર**—કંટોલીનો કંદ પાણીમાં ઘસી પાવો.

**વીંછીનું ઝેર**—નેપાળાની દીવેલી પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. ફટકડીનું પાણી આંખમાં નાંખવું. અંઘેડાનું મૂળ, ધંતુરાનાં પાન કે ખરસાંડીનો રસ ચોપડવો. વછનાગને ઘસી ચોપડવો.

**કાળી વીંછણનું ઝેર**—આકડાના મૂળનો લેપ કરવો અથવા આકડાનાં પાન વછનાગ અને રાઇ વાટી લેપ કરવો.

**સોમલનું ઝેર**—સરગવાની છાલનો રસ ૪ પૈસાભાર અને દુધ ૦॥ શેર એકઠાં કરી પાવાં. કડવા લીમડાના પાનનો રસ પાવો. તાંદળજાનો રસ સાકર નાંખી પાવો.

**હરતાલ અને મનશીલનું વિષ**—સોમલ ઉપર કહેલા ઉપચાર કરવા. ધોળી ગરણીના પાનનો રસ પાવો, કોળાનો રસ પાવો, જીરૂ અને સાકર ૭ દિવસ પાવાં.

**વછનાગનું ઝેર**—ઉમરડાની છાલનો રસ દુધમાં ગરમ કરી પાવો. કપુરનું પાણી પાવું, તાંદળજાના મૂળનો રસ, મૂગ સાથે ગાયના દુધ સાથે પાવો.

**અફીણનું ઝેર**—અરીઠાનું પાણી કરી પાવું, હીંગ પાણીમાં મેળવી પાવી, માલકાંકણીના પાનનો રસ પાવો.

**ધંતુરાનું ઝેર**—તલનું તેલ અને ગરમ પાણી એકત્ર કરી પાવું. દુધમાં દ્રાક્ષની ખીર કરી પાવી. કપાસનાં બી અને ફુલનો ઉકાળો પાવો.

**હીંગળોકનું ઝેર**—આમલીના ઉકાળાના કોગળા કરવા.

**સીંદુરનું ઝેર**—ચણોઠીનાં પાન ચાવી ખાવાં, લીંબુનો રસ પીવો.

**રસકપુરનું ઝેર**—દુધ પાઈ ઉલટી કરાવવી.

**તાંબાના કાટનું ઝેર**—સોમલના ઉપચારો કરવા.

**પારાનું ઝેર**—કારેલીનાં મૂળીઆં પાણીમાં વાટી પાવાં. નાગરવેલના પાનનો રસ ગંધક નાંખી પાવો.

**નેપાળાનું ઝેર**—ધાણાનું ચુર્ણ, સાકર, અને એલચીદાણા દહીંમાં વાટી પાવા.

**ભાંગનું ઝેર**—જામફળ ખાવાં. દહીં કે છાસ પીવી.

**આકડાનું ઝેર**—આમલીનાં પાન વાટી લેપ કરવો.

**ચણોઠીનું ઝેર**—તાંદળજાનો રસ સાકર નાંખી પાવો.

**થોરીઆ ખરસાણીનું ઝેર**—આમલીનાં પાન વાટી લેપ કરવો.

**મેણો ચઢવો**—ટંકું દુધ કે કોળાનો રસ ગોળ નાંખી પાવો.

## પ્રકરણ ૧૬૭ મું.

### દરેક રોગો ઉપર પરચુરણ દવાના ટુચકાઓ.

**પ્રમેહનો ઉપાય**—ઇલાયચી, અરડુસાની છાલ, પાષાણભેદ, ધોળા એરંડનાં મુળ, શીલાજીત, આમલસારો શોધેલો ગંધક, જવખાર, ફટકડી, સાકર એ સરખા ભાગે મેળવી વસ્ત્રગાળ ચુર્ણ બનાવી તેમાંથી સવાર સાંજ ટંડા પાણી સાથે બે આનીભાર લેવું. મરચુ, મીઠું, ખટાશ વીગેરે બીલકુલ ખાવું નહીં.

**અર્શનો ઉપાય**—ગુલાબ તોલા ૫, મોટી હરડે તોલા ૫, હીમજી હરડે તોલા ૩, સફેદ રાઇ તોલો ૦ાા એ સઘળી ચીજો લાવવી. ગુગળને પાણીમાં ધોઇ બીજી દવાઓ બારીક ખાંડી ગુગળમાં મેળવી દેઇ તેની વટાણા જેવડી ગોળીયો બનાવવી તેમાંથી દરરોજ ૦ાા તોલાની માત્રાએ ગોળીયો ગળવાથી અર્શ દુર થાય છે.

**બીજો ઉપાય**—કાળાં મરી તોલા ૧૫, સવા શેર ૧, મધ શેર ૧, હવે સવા તથા કાચા મરીને બારીક ખાંડી વસ્ત્રગાળ ચુરણ બનાવી મધમાં ચાટણ બનાવી ચાટવું. દીવસમાં બે વખત ચાટવું. **પ્રમાણ**—દરેક ટાઇમે ૦ાા ભારનું સમજી લેવું. તે ઉપર ( હર્શ પર )

**લગાવવાનો મલમ**—મીણ તોલો ૧, માયાંનો ભુકો તોલો ૦ાા, તથા મીઠું તેલ તોલો ૧ એ ત્રણે જણસોને ગરમ કરી તેનો મલમ બનાવવો અને તે હરસ ઉપર ચોપડવો અથવા જવાસાની પોટીશ બનાવી બાંધવી.

**જળંદરનો ઉપાય**—કુંગળીનાં બીજ તોલો ૧ દરરોજ ખાંડીને પાણી સાથે ત્રણ મહીના આપવાથી સઘળું ભરાએલું ખરાબ પાણી ઝરી જશે.

**બીજો ઉપાય**—લસણની કળીયો છોલીને મધમાં નાંખવી. જ્યારે તે અથાઇ રહે એટલે તેમાંથી દરરોજ ૦॥ ભારના આશરે ખવડાવવું. એક માસથી દોઢ માસ સુધી આ પ્રમાણે કરવાથી જળંદર મટી જાય છે.

**દાઝેલાનો ઉપાય**—ઇંડાંની સફેતી સરકા સાથે મેળવી લગાવવાથી સારૂં થાય છે.

**બીજી રીત**—ગાયના ઘીને સો વખત ધોઈ ધોળો કાથો મેળવી લગાવતાં સારૂં થઇ જાય છે. તથા કુંવારનો ગર્ભ ચોપડવો, અથવા કોયલાની ભુકી ઘીમાં લગાવવી.

**વાળાનો ઉપાય**—નીદારીકંદને છાશમાં વાટી વાળા ઉપર બાંધવાથી વાળો મટી જાય છે, અથવા કૌંચનાં પાંદડાંને મીઠા જોડે વાટી બાંધવાથી વાળો ગળી જઇ આરામ થાય છે.

**અવાળુનો ઉપાય**—મ્હોંમાં લવિંગ રાખવાથી અવાળુ નરમ પડે છે; અથવા ટંકણખાર દાંતે ઘસવાથી સારો આરામ થાય છે.

**નાસુરનો ઈલાજ**—અરણીના પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં રૂનાં પેલ બોળી મારવાથી સારૂ થાય છે. એક વખત ઉખડી જાય તો બીજી વખત લગાવવાથી ફાયદો થાય છે.

**કોડનો ઉપાય**—ઉમરાની અંતરછાલ છાંયડે સુકવેલી શેર ૬, અને બાવચી શેર ૨, એ બે ચીજોને ખાંડી વસ્ત્રગાળ ચુરણ કરી તેમાંથી દરરોજ નવટાંકના પ્રમાણમાં ફાકે તો સરવે જાતના કોડ જાય છે.

**બીજો ઉપાય**—મેંદીનાં ફુલ અને પાંદડાં ઉકાળી તેનું સત્વ કહાડી કોડના રોગમાં દીવસમાં બે વખત અડધા ચમચાની માત્રામાં આપવામાં આવે તો કોડ રોગ નાબુદ થાય છે,

**કસુવાવડ થઈ જતી અટકાવવાનો ઉપાય**—માલકાંકણીના મુળને કમ્મરે બાંધી રાખવાથી અધુરા માસે ગર્ભ પડી જતો નથી. અથવા કૌચનાં બીજની માળા ગર્ભવાળી સ્ત્રી પહેરી રાખે તોપણ આ ભયથી મુક્ત થવાય છે. આ માળા રેશમના લાલ દોરાથી પરોવવી જોઇએ.

**કૃમિ મટાડવાનો ઉપાય**—કિરમાણી અજમાને પાણી સાથે લેવાથી કૃમી નાશ પામે છે, અથવા પાંચ તોલા દાડમની છાલ, બશેર

પાણીમાં નાંખીને એક શેર પાણી બાકી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળીને તે ઉકાળો થંડો થયા પછી અડધે અડધે કલાકે એક એક પ્યાલો પાવો. અથવા ૨ ઔંસ પાણીમાં ૨૦ ગ્રેન ગુંદરનો ભુકો અને ૪૦ ટીપાં ટરપેનટાઇન પીગળાવી તેમાંથી દર ત્રણ કલાકે બે ચમચી જેટલું ઉમરના પ્રમાણે પાવું. દરદીને ખજુર, સાકર ખાવાની મનાઈ કરવી જેથી કૃમીરોગ નાશ પામશે.

**ખસ ( ખુજલી ) નો ઉપાય**—આવચીના બીજનો બારીક ભુકો અને સરસીઉં તેલ સરખા ભાગે મેળવી ઘુંટીને શરીરે લેપ કરવો. ( ખુબ માલીશ કરવું ) અને તડકામાં ફરવું, પછી ઠંડા પાણીએ નહાવું, એ પ્રમાણે ચારેક દહાડા કરવાથી ખસ મટે છે.

**બીજો ઉપાય**—સીંદુર અને મરી સરખા વજને ભેંસના માખણમાં મેળવી અંગપર લગાવવું, અને પછી ગરમ પાણીથી નાહિ નાંખવું. એવી રીતે ત્રણ દીવસ કરવાથી ખસ જાય છે.

**ત્રીજો ઉપાય**—મેંદીનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવો, અથવા રતાંજળી ચંદનને મધમાં ઘસી લેપ કરવો, અથવા પીતપાપડા લીંબુના રસમાં ઘુંટી લેપ કરવાથી અથવા ગંધક, મોરથુથુ પુંવાડના બીજનો ભુકો વાટી કપડછાણ કરી દહીંમાં એક દહાડો ઘુંટી લગાવવાથી ગમે તેવી થોડા ખસ પણ મટી જાય છે.

**ગાંઠવાળાં ગુમડાંનો ઉપાય**—ઝેંઝીની છાલનો ઉકાળો ગ્રેગ્ય પ્રમાણમાં પાવામાં આવે તો તે મટી શકે છે. ઓછામાં ઓછા આઠ દીવસ તો આ ઉકાળો પાવોજ, અથવા હરડાં, બહેડાં, આંમળાં, ધાણા, સુખડ એ સરખા ભાગે લેઇ ખાખરાં કરી એક માટીના વાસણમાં પલાળી એક રાત દહાડો રહેવા દઇ બીજા રોજ સવારના ગાળી એ પ્રમાણે એક અઠવાડીયું પીવાથી ગમે તેવાં ભરનિંગળ અથવા તો વારે વારે નિકળનારાં ખરાબ ગુમડાં મટી જાય છે.

**ટાઢીયો, એકાંતરીઓ તાવ કાઢવાનો ઉપાય**—ધોળી કરેણનાં મુળ અને આકડાનાં મુળનું સમભાગે ચુર્ણ કરી તેમાંથી દરરોજ અડધી રતી બે વખત થઇને લેવાથી તાવ જતો રહે છે. ખાર, ખાટું ખાવું નહિ.

**બીજો ઉપાય**—તાવ આવતા અગાઉ ( ૧૨ કલાક આગમચ) ક્વીનાઇન લીંબુના રસ જોડે લેવાનું શરૂ કરવું. તે એવી રીતે કે ત્રણ ત્રણ કલાકના છેડે પાંચ ગ્રેન પ્રમાણે લેવાથી તાવ આવતો એકદમ અટકી જાય છે. આ ક્રિયા ચાલુ કરવા પહેલાં એરંડીયાનો જુલાબ

લેઇ પછી શરૂ કરવો જોઇએ. પથ્ય તેલ, અડદ, ઘઊં, ખટાશ, મરચું એવા પદાર્થો ખાવા નહી.

**પગ તળીયાંની બળતરા દુર કરવાનો ઇલાજ**—મેંદી અને સુખડના તેલનું મર્દન કરવાથી મટે છે.

**મોઢાની ગરમી દુર કરવાનો તથા આવેલા મોંને રૂઝવવાનો ઉપાય**—જવાસાનો ઉકાળો અથવા કલોરેટ ઓફ પોટાશ ૩૦ ગ્રેન, પરમેગ્નેટ પોટાશ ૫ ગ્રેન, ગરમ પાણી શેર ૧॥ માં પીગળાવી તેના કલાકે કલાકે કોગળા કરવાથી ગરમી હણાઈ જાય છે. તેમજ બાવળ, ઉંબરો, આવળનાં છોલાં, કાથો, અને ફટકડી મેળવી ઉકાળો કરી કોગળા કરવાથી મોંની ગરમી દુર થાય છે.

**શ્વેત પ્રદર મટાડવાની રીત**—સેમળાના ફુલને ઘીમાં તળી ખાવાથી આ દરદ મટે છે.

**ક્ષયનો ઉપાય**—કેળના થડીયાનો રસ કાઢી દરરોજ સવાર સાંજ અને બપોર એ પ્રમાણે દીવસમાં ત્રણ વખત દર ટાઇમે અધોળના પ્રમાણમાં પાવાથી સારૂં થાય છે.

**શળેખમ (શરદી) નો ઉપાય**—સળેખમ થએલું જણાય કે તુરત એક તોલો મરીમાં વાટી ઘણાંજ બારીક કરી ચાર તોલા દહીંમાં મેળવી ચાટી જવાં. આખો દિવસ કંઇ પણ ન ખાતાં ફકત શીરો એકલોજ મોડી ભૂખ લાગવા આવે ત્યારે ખાવો, જેથી એક દીવસમાંજ આ નઠારો રોગ નાબુદ થાય છે.

**ઊલટીનો ઉપાય**—પીંપળાનાં લાકડાંને બાળી રાખ કરી તેમાં પાણી નાંખી ડહોળી ઠરવા દેવું, ઉપરનું પાણી નિતારી ગાળી તે પાણી પીવા માટે આપવું એટલે વારેઘડીએ એ પાણી પીવા આપવાથી ઊલટી બંધ થાય છે, અને રાઇનું પલાસ્ટર છાતી ઉપર મારવું. તેની રીત એવી છે કે રાઈ વાટી ઘુંટીને એક બારીક કપડા ઊપર લપેટી છાતી ઊપર મુકવું, વધારે બળે તો ઊઠાવી લેવું. તેથી ઉલટી નાબુદ થાય છે.

**ઊટાંટીયાના ઉપાય**—ઘોડાવજનું સુરણ ૫ થી ૨૦ ગ્રેનની માત્રામાં આપવું.

**બીજો ઉપાય**—ફટકડી અથવા મીંઢળનો ગર્ભ ઊલટી થવા માટે આપવો.

**કમળો**—કડુનો ઉકાળો પાવાથી દુર થાય છે. તેમજ સોડા બાય કાર્બ અને ખાંડ સરખા ભાગે મેળવી ખાવાથી કમળો દુર થાય છે.

**અજીર્ણનો ઉપાય**—પહેલાં એક હલકો જુલાબ આપવો. પછી રેવંચીનો શીરો ૪ માસા, તજનો ભુકો ૪ માસા, શીકાતરીયો એળીયો માસા ૪, તથા વિલાયતી સાબુ ૪ માસા, એ સર્વેને ખુબ બારીક વાટી તેની ૬૦ ગોળીયો બનાવવી અને તેમાંથી દરરોજ સુતી વખતે ૨ થી ૫ સુધી ખાવી, તેથી અજીર્ણ મટી જશે. હલકો ખોરાક ખાવો.

**અફીણના ઝેરનો ઉપાય**—ઊલટીઓ કરાવવી અથવા અરણીનો રસ ૪ તોલા અથવા કાળીઆ સરસનાં છોડાંને ઘસીને ચાર તોલા પાઇ દેવો જેથી અફીણનું ઝેર ઉતરશે.

**ચુંકનો ઉપાય**—૭ હરડાંને ખાંડી તેમાં થોડીએક તજ નાંખી શેર ૧॥ પાણી મુકી ઉકાળતાં નવટાંક પાણી રહે એટલે ઉતારી પાવાથી એ ચાર સારા દસ્ત આવી પેટનો વીકાર દુર થશે.

**ગાંઠાવાળાં ગડગુમડનો ઉપાય**—આમલીના કચુકાને પાણી સાથે વાટી ગુમડાં ઉપર લેપ કરવાથી ગુમડું જલદી પાકીને ફુટી જાય છે. (૨) ગુમડાં જલદી પકવવા માટે પુંવાડીયાના છોડનાં પાંદડાં વાટીને તેની પોટીસ બાંધવાથી પણ જલદી ફાયદો જણાય છે. (૩) ખાખરાનાં પાંદડાં ઝીણાં વાટી બાંધવાથી પણ ગુમડાંને ચીરી નાંખે છે.

**બચ્ચાંને ઝાડો મટાડવાની રીત**—લીંબુના ઝાડની છાલનો રસ બકરીના દુધ સાથે આપવાથી ઝાડો મટે છે. (૨) જાંબુના રસના સરબતથી પણ ઝાડો મટી જાય છે. (૩) હરડે ૦)= ભાર સવારના અને ૦)= સાંજના મળી પાવલી ભાર આપવામાં આવે તો બચ્ચાંનો ઝાડો મટે છે. (૪) લાંબા દહાડાનો ઝાડો હોય તો પણ ખાખરાના ગુંદરને બે ત્રણ ઘઉં ભાર આપવામાં આવે તો ઝાડો જલદી મટી જાય છે.

**બચ્ચાંને દાંત ફુટતી વખત આવતો તાવ**—પુંવાડીયાના છોડનાં પાંદડાંને ઉકાળી તે પાણી ૨ દ્રામના પ્રમાણમાં આપવાથી તાવ મટી જાય છે.

**સંધીવાનો ઉપાય**—કણુજીના તેલથી સાંધાવાળા ભાગને માલીસ કરવું તથા સરગવેલના તેલથી માલીસ કરવાથી પણ સારો ફાયદો થાય છે.

**દુખતા દાંતને બંધ કરવાનો ઉપાય**—લવિંગના તેલમાં રૂનું પુમડું બોળી દુખતા દાંતના થડમાં ફેરવવાથી ઘણો ફાયદો કરે છે. તથા આકડાના દુધમાં મધ મેળવી તે દાંત ઉપર લગાવવાથી ફાયદો કરે છે.

**દાદરનો અકસીર ઈલાજ**—પુંવાડના મુળને પથ્થર ઉપર ઘસી લીંબુના રસમાં મેળવી દાદર ઉપર લગાવવાથી દાદર જતી રહે છે.

**ધંતુરાનું ઝેર ઉતારવાની દવા**—ખજુર, દ્રાક્ષ, આમલીનો ગર્ભ, દાડમનાં બીજ, ફાલસાં, અને આંબળાં સરખે ભાગે લેઈને તેમને બારીક વાટી તેમાં પાંચ ઘણું પાણી નાંખી ઉકાળીને આપવાથી ઝેર ઉતરે છે.

**પાચનશક્તિ વધારવાનો ઉપાય**—હંમેશાં લવિંગ ખાવાથી પાચનશક્તિમાં વધારો થાય છે.

**પીતનો ઝાડો મટે એવો પ્રયોગ**—બાબરેનો ગુંદર એકથી બે રતીની માત્રામાં આપવાથી પીત–લોહીનો ઝાડો મટે છે.

**મરડાનો ઉપાય**—જાંબુનાં ફુલ અને છાલનો ઉકાળો ઘણો અકસીર ઇલાજ છે, અને હાલ તે બંગાળા તરફ છુટથી વપરાય છે.

**વાયુનો ઇલાજ**—જવાસાની છાલનો ભુકો સુંઘાડવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

**દુઝતા અર્શ મટાડવાની રીત**—હરડાંનો ઉકાળો પાવો તથા જવાસાનાં ફુલ વાટી ચોપડવાથી અર્શ ખરી પડે છે.

**કૈવત આપનારી દવા**—૧ તોલો કરીયાતુ લઈ તેને ખોખરૂં ખાંડી ૧૦ ઔંસ ઉકળતા પાણીમાં નાંખવું અને તેને એક કલાક ઢાંકી રાખવું, પછી ગાળી લેઇ બાટલીમાં ભરી રાખવું, તેને દિવસમાં ત્રણ વખત દર ટાઇમે એક આંસ પ્રમાણે લેવું.

**ધાતુપુષ્ટી ચુરણ**—સતાવરીનાં મુળ, કાંસકીનાં બીજ, કૌચનાં બીજ, તાલમખાનાનાં બીજ, ગોખરૂ, ધોળા તલ, અને અડદની દાળ આ સાત ચીજો સરખા ભાગે લેઇ ખાંડી બારીક કરવાં, તેમને કપડછાણ કરી તેમાંથી ૦।। તોલો ફાકી ઉપર ગરમ કરેલું ગાયનું દુધ પીવું.

**ધાતુ પુષ્ટ ચુરણ નંબર બીજાનું**—મોચરસ ( સેમળાનો ગુંદર ) અક્કલગરો, કાળી મુશળી, ધોળી મુશળી, બહુફળી, ઈંદ્રજવ મીઠા ગોખરૂ, ગળો સત્વ, સુકાં વડગુંદાં, કળીચનાં બીજ, ઉતકંટાનાં બીજ, કાંસકીનાં બીજ, તાલમખાનાનાં બીજ, ચણકબાબ, બાવચી એ સર્વે ચીજોને સરખે ભાગે લેઇ બારીક ખાંડી વસ્ત્રગાળ ચુરણ કરી તેનાથી બમણી ખાંડ યા સાકર મેળવી બાટલીમાં ભરી રાખવું અને તેમાંથી દરરોજ એક હથેળી ભરીને ફાકી મારવી.

**બંધ પેશાબ છોડવાનો ઉપાય**—સુરોખાર તથા ઊંદરની લીંડીને વાટી કપડછાણ કરીને ડુંટી ઉપર લેપ કરે તથા પેટ ઉપર

ચોપડે અને તે ઉપર મુળાનાં પાતરાં બાંધે તો તુરત પેશાબ છુટે.

**બીજો ઉપાય**—ડુંગળીનાં બીજ, ગોખરૂ, કપાસ, કાકડીનાં બીજ એ સઘળી ચીજો ૨ તોલાને આશરે લેઈ ખાખરાં કરી ૬ શેર પાણીમાં ઉકાળીને પાણી શેર ૧, બાકી રહે ત્યારે તેમાં સાકરની ચાસણી આપીને દરદીને પાવું. જેથી ૧ કલાકમાં પેશાબ છુટે છે.

**ગાજરની પોટીસ**—ગાજરને પાણીમાં ઉકાળી નરમ થએથી કાઢી લેઈ મસળી લુગદી બનાવી ગંધાતાં ધારાં અને ચાંદાં ઉપર બાંધવાથી ઘણોજ ફાયદો થાય છે.

**ડુંગળીની પોટીસ**—આ પોટીસ ગાજરની પોટીસ પ્રમાણે બનાવવી. એ ગડગુમડને ઘણી જલદી રીતે પકાવી નાંખે છે.

**ખસખસના પોસ્તની પોટીસ**—ખસખસનાં પોસ્ત (ડોડવાં) ને પાણીમાં ખુબ ઉકાળી તેમાં પાઉનો ગર મેળવીને પોટીસ બનાવવી, આ પોટીસથી દરદની વેદના કમી થાય છે.

**કોલસાની પોટીસ**—સાધારણ પાઉની અથવા અલ્શીની પોટીસમાં બારીક કોલસાની ભૂકી મેળવી દેવી. આ પોટીસથી ચાંદાં યા બારીક ખરાબ વાસ દૂર થાય છે પણ આ પોટીસ વારે ઘડીએ બદલવી જોઇએ.

**બદ ગાંઠનો ઉપાય**—ઇંડાની સફેતી કપડાના એક કકડા ઉપર લગાવી તેની પટી મારવાથી ગાંઠ બેસી જશે અગર ફાટી જશે.

**રતાંધળાનો ઉપાય**—મીસરી સાબુ તથા જુનો ગોળ એ બંનેને કાંસાની થાળીમાં સારી પેઠે ચોળી તેમાંથી આંખમાં અંજન કરે તો જેને રાતના ન દેખાતું હોય તે દેખાતો થાય અને આંખને ઘણો આરામ થાય છે.

**બીજી રીત**—સંધેસરાનાં કુંણાં પાનની પાલીને ઝીણાં વાટીને આંખે બાંધવી.

**ત્રીજી રીત**—કંકડીના ફુલનો રસ ૨૧ દીવસ આંજવો.

**ચોથી રીત**—મરીયાં કે લીંડીપીંપર છાણના રસમાં ઘસીને આંજવાથી મટે છે.

**લકવાનો ઉપાય**—રેવંચીનો શીરો માસા ૪, સીકોતરો એળીયો માસા ૩, તજનો ભૂકો માસા ૪, અને વિલાયતી સાબુ માસા ૮, એ બધી જણસોને એકઠી કરી કપડછાણ કરવું. તેની સાત ગોળી વાળવી અને તેમાંથી દરરોજ ૨ થી ૭ સુધી ગોળી સુતી વખતે ગળવી.

**ઉપાય બીજો**—રૂબાર્બ ૮ માસા, સીકોતરીયો એળીયો ૬ માસા, હીરાબોળ ૪ માસા, અને એસેન્સ ઓફ પીપરમીટ ટીપાં ૩૦ એ સઘળાં મેળવી કપડછાણુ કરી તેમાં પીંપરમીંટનાં ટીપાં નાંખીને ગોળી વળે એટલું પાણી નાંખી વટાણા જેવડી ગોળીયો વાળવી અને તેમાંથી સાંજ સવાર બે માસાના વજને ગોળીઓ ગળવી, અને પછી છોલી કાઢેલી રાઈ તોલા ૨॥ ટરપેન્ટાઈન તોલા ૨॥ તથા તજનું તેલ તોલા ૧૦ એ બધાંને મેળવી જ્યાં હાથ પગ રહી ગયા હોય ત્યાં મસળવું.

**લચકનો ઇલાજ**—૧ મોટો ચમચો મધ અને એક ચમચો મીઠું, અને ૧ ઇંડાની સફેતી એક રસ કરી એક કલાક સુધી ઠરવા દેવું. અને પછી તેને દુખતા ભાગ ઉપર લગાવી મજબુત પાટો બાંધવો.

**ઉધરસનો ઉપાય**—ગોળ અને સારો સરકો સરખે ભાગે એક પ્યાલામાં મેળવીને તે ઉપર એક રકાબી ઢાંકવી અને તેને આતશ આગળ ધરવું. જ્યારે આ મેલવણી ગરમીથી એક રસ થાય ત્યારે તેમાંથી દાહાડામાં ૪ વખત એક એક ચમચો લેવો.

**આમણ બહાર નિકળે છે તેનો ઉપાય**—સુગરલેડ અને માયાંફળનો ભૂકો સરખા ભાગે લેઇ બારીક ભૂકો કરી રાખી મુકવું. અને પછી તેમાંથી હંમેશાં ચપટી ભરી નિકળેલા આમણના ભાગ ઉપર ભભરાવાથી છ માસ સુધીમાં આ રોગ જડમુળથી નાશ પામે છે.

**આંખમાં આંજણી નિકળે છે તેનો ઉપાય**—પીંપર તથા ધંતુરાનાં બીજને પાણીમાં ઘસી આંજણી ઉપર લગાવવાં અથવા સીંદુર લગાવ્યાથી પણ સારો ફાયદો થાય છે.

**આમ પડતા મરડાનો ઉપાય**—સુંઠ, અતિવિષ, શેકલી હીંગ, નાગરમોથ, મીઠા ઇંદ્રજવ, અને ચિત્રાનાં મુળ આ છ ચીજો સરખા ભાગે લેઈ ખાંડી કપડછાણ કરી ૦॥ થી ૦॥। તોલા સુધી દરરોજ પાણી જોડે ફાકે તો આમ પડતો મરડો અજાયબ રીતે એકદમ દુર થાય છે.

**આંખ ગળતી અટકાવવાનો ઇલાજ**—સફેદ ખાપરીયાને લીંબુના રસમાં ઓગાળી આંખમાં આંજવામાં આવે તો ગળતી આંખ મટે છે.

**આંખના ફુલાનો ઉપાય**—સફેદ સાટોડીના મુળને ગૈરીના ધાવણમાં ઘસી આંજવામાં આવે તો ફુલ જતું રહે છે પણ તે ટુંકી મુદતમાં પડેલું જોઇએ.

**બીજો ઉપાય**—સફેદ ચણોઠી અને એખરાનું બીજ અથવા રસ પાણી સાથે ઘસી (મેળવી) તે આંજવામાં આવે તો અઠવાડીયામાં ફુલ ગળી જાય છે.

**ત્રીજો ઉપાય**—ધોળી ચણોઠી, લવીંગ અને સમુદ્રફીણ એ ત્રણને ભેગાં પાણીમાં ઘસી આંખમાં આંજવામાં આવે તો ફુલ ગળી જાય છે.

**સફેદ વાળ કાળા થાય**—સમુદ્રફલ ટાંક ૧, અને ગાયનું ઘી માસા ૬ જો દરરોજ ખાય તો ઉજળા વાળ કાળા થાય છે.

**ઉજાગરો મારવાનો ઉપાય**—જે દિવસે ઉજાગરો કર્યો હોય તેના બીજા દીવસે લીંબુનો રસ તોલો ૧, અને સાકર તોલો ૧ અને પાણી શેર ૦ા મેળવી સરબત બનાવી પીવાથી ઉજાગરાનું ઝેર રહેતું નથી અથવા ગાયના દુધમાં પાણી અને સાકર નાંખી પીવાથી પણ ઉજાગરો દાખવતો નથી.

**ઉડતા રોગનો ચેપ લાગે નહી તેનો ઉપાય**—એક ગ્લાસમાં થોડાક પાણી સાથે ૦ાા ડ્રામ કપુર અને ૦ા ઔંસ આલ્કોહોલ પીગળાવી તેમાં ૨ાા ઔંસ ચોખ્ખો પાયરોલીગ્નીયસ એસિડ ઉમેરવો અને એ પાણી આજારી માણસના ઓરડામાં તથા ઘરના દરેક માણસના હાથમાં રાખવાના રૂમાલ પર છાંટવું, તેથી ચેપ લાગશે નહીં.

**કંઠમાળનો ઇલાજ**—૯ ટાંક સિંદુર, ૯ ટાંક મરી, ૯ ટાંક મીઠું આ ત્રણે ચીજોને બારીક ખાંડીને પછી ૦ા શેર મીઠા તેલમાં ૯ ટાંક સાબુ કાતરીને નાંખવો. આ સાબુ મળ્યા પછી એક રસ થાય, તેમ ઘુંટી નાંખવું અને તેમાં ઉપલી ચીજોનું બારીક ચુર્ણ ઉમેરવું અને ઉકાળવું જેથી ઘુંટતાં મલમ જેવું બનશે આને કંઠમાળ ઉપર લગાડવાથી કંઠમાલનું દર્દ મટે છે.

**કાખબલા ( બગલનું ગુમડું ) નો ઉપાય**—ઇંડાંની સફેદી અને કળીચુનો સમભાગે મેળવી ગુમડાપર લગાડી રૂ ચોખ્ખું વળગાડી દેઈ પાટો રાખવો જેથી ફુટી જઇ આરામ થશે.

**કાનમાં ગએલા જીવડાને સહેલાઇથી મારી નાંખવાનો ઉપાય**—કાનમાં હરેક જાનવર ભરાયું હોય તો, એરંડીઉ તથા મીઠું તેલ કાનમાં નાંખવાથી જીવડું મરી જઇ ઉપર મેલ સાથે આવે છે. અથવા એળીયો અને ડમરાના રસને દારૂમાં ઓગાળી કાનમાં ટીપાં નાંખવાથી જીવડુ મરી જઇ મેલ સુદ્ધાં બહાર નીકળી પડે છે. તેમજ કાનખજુરો કોઇના કાનમાં પેઠેલો હોય તો ખાંડનું પાણી કરી બે

ત્રણવાર નાંખવાથી કાનખજુરાનું પાણી થઇ નિકળી જાય છે એવું ખાંડનું પાણી એ જાનવરના વિરૂદ્ધ છે.

**કાનની તુરતની બહેરાશ દુર કરવાનો ઇલાજ**—કુંગળીનો રસ કાહાડી તેને ગાળીને તેનાં ટીપાં સવાર સાંજ કાનમાં મુકવાથી બહેરાશ મટે છે. અથવા કાળા સર્પની કાંચળી તેલમાં કકડાવી કાનમાં ટીપું પાડવાથી કાનની અંદરની નાળ દુખતી બંધ થાય છે, તથા તુરતની બહેરાશ પણ ઓછી થાય છે.

**અતિસારનો ( ઝાડાનો ) ઉપાય**—વખમો, જાવંત્રી, કાળાં મરીયાં કુલ ત્રણ મળી આઠ ગ્રેન આપવાથી ઝાડાનું દરદ ઓછું થાય છે.

**બીજો ઉપાય**—શીમળાનો ગુંદર ( મોચરસ ) ૪૦ થી ૫૦ ગ્રેનના આશરે સાકર જોડે અથવા દહીં જોડે ફાકવાથી અતિસાર મટે છે.

**ત્રીજો ઉપાય**—ગોરખ આંબલીના ફળનો ગર્ભ તોલો ૧, દહીં સાથે ચટાડવાથી ઝાડો મટે છે, અથવા બીલાંના કાચા ફળને ૭ કલાક સુધી શેકી પાવલીથી અડધાભાર સુધીની માત્રાથી આપવાથી ઝાડો મટે છે.

**ચોથો ઉપાય**—કોઠીના ઝાડના ગુંદરને મધ સાથે મેળવી ઝાડા ઉપર ખાવામાં આવે છે. તથા આંબાની કેરીનો ગુંદર, ઇંડાંની સફેતી, જરાક અફીણ એ ત્રણને મેળવી આ દરદમાં આપવામાં આવે છે.

**લોહી સુધારવાના ઉપાયો**—( ૧ ) ગળોના પાંદડાંનો રસ પાણીમાં નાંખી તેમાં ચાર રૂપીયાભાર સાકર મેળવીને ૫ રૂપીયાભાર જેટલું દીવસમાં બે વખત પીવાથી લગભગ ૨૦ દીવસ સુધીમાં લોહી સુધરી સ્વચ્છ બને છે એટલે ખસ, દાદર, ચાઠાં, ગુમડાં ફુણગલી ફોલ્લા વિગેરે બીલકુલ રહેવા પામતાં નથી. વખતે આ પ્રયોગ વધુ દહાડા સેવવો પડે છે. ( ૨ ) પારસ પીંપળાના ઝાડની છાલનો ઉકાળો ૩ થી ૪ ઔંસ પીવા આપવાથી પણ લોહી સુધરે છે. (૩) સારસાપરિલાનાં મુળીયાં દુધમાં ઉકાળી પીવાથી પણ સારો ફાયદો જણાય છે.

**માથાની ઉંદરી ( ખોડો ) ટાળવાની રીત**—(૧) જાંબુનો રસ ચોપડવાથી મટે છે. (૨) દરાજનો મલમ માથે લગાવી ચાર કલાક પછી કારબોલીક સાબુથી ધોઇ નાહાવાથી ઉંદરી મટે છે.

**ઉધરસના ઉપાય**—અઘેડીનાં પાંદડાં સાથે ચાવવાથી ઉધરસ મટે છે. અથવા બદામને પીંપરમીટ સાથે મેળવી આપવાથી પણ મટે છે.

**નાનાં બચ્ચાંઓને ઉધરસ ટાળવાની રીત**—હરડે, પીંપર અને દ્રાક્ષ એના ચુરણમાં મધ અને માખણ મેળવીને આપવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે.

**વહેતું લોહી (ઘાનું) બંધ કરવાનો ઉપાય**—બાવળના પરડાઓના રસને સુકવી ભૂકો કરી રાખેલા ચુર્ણને ઘા ઉપર ભભરાવવાથી વહેતું લોહી બંધ થાય છે.

**ગર્ભવાળી સ્ત્રીની ઉલટી બંધ કરવાનો ઉપાય**—લવીંગ નાંખી ઉકાળેલું પાણી ઠંડુ પાડી પીવાથી ઉલટી થતી નથી, અથવા લવિંગનું તેલ ૨ થી ૬ ટીપાં સાકરના પાણીમાં નાંખી આપવામાં આવે તો ઉલટી બંધ થાય છે.

## પ્રકરણ ૧૬૮ મું.

### ક્ષાર.

**અપામાર્ગ ક્ષાર**—અંઘેડાનો ક્ષાર—અંઘેડાના પંચાંગને છાયામાં સુકવી બાળીને તેની રાખ કરીને ક્ષાર કાઢવાની રીત પ્રમાણે ક્ષાર કાઢવો. માત્રા વાલ ૧ થી ૪, ગુણ, ઉષ્ણ, ભેદન, કફઘ્ન, તથા ગુલ્મ મટાડે છે. (ભા. પ્ર.)

**નારીકેળ ક્ષાર**—પાણીવાળા નાળીએરના ગોટામાં કાણું પાડી સારી પેઠે લુણ-મીઠું-ભરી કપડમાટી કરી સુકવીને અડાયા છાણાંના અગ્નિથી પકાવવું, ઠંડું થયા પછી એ નાળીએર તથા અંદરનું મીઠું બન્ને સાથે વાટી શીશીમાં ભરી રાખવાં. માત્રા તો. ૦। થી ૦।। ચુર્ણ પીંપર સાથે ખાવાથી સર્વ જાતનાં શૂળ મટે છે. ભા. પ્ર.

**યવક્ષાર**—જવનાં પંચાંગને લઇ તેને છાયામાં સુકવી અપામાર્ગક્ષારમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ક્ષાર કાઢવો. માત્રા વાલ ૧ થી ૪. ગુણ, કફઘ્ન તથા મૂત્રલ.

**વજ્રક્ષાર**—સંચળ, જવખાર, મીઠું, બંગડીક્ષાર, સીંધવ, ટંકણ

સાજીખાર, એ સર્વે સરખે વજને લઇને ચુર્ણ કરી આકડાના દુધ તથા થોરના દુધની ત્રણ દિવસ ભાવના દેવી. પછી તડકામાં સુકી તે ચૂર્ણને આકડાના પાનમાં લપેટી કોડીઆમાં ભરી તે કોડીઆને કપડમાટી કરી તેને ગજપૂટ દેવો, સ્વાંગ શીતળ થયા પછી બહાર કાઢી ચુર્ણ કરી તેમાં સુંઠ, મરી, પીપર, વાવડીંગ, રાતીરાઇ, હરડે, બેઢાં, આંબળાં, ચવક, શેકેલી હીંગ એ સર્વે સરખે ભાગે લઈ ચુર્ણ કરી મેળવવું તેને વજ્રક્ષાર કહે છે. માત્રા માસા ૮. અનુપાન જઠરાગ્નિ વધારવા માટે છાશમાં, બાકી રોગાનુસાર. સર્વ જાતના ઉદરરોગ, સોજા, ગુલ્મ અગ્નિમાંદ્ય, અરૂચિ, પ્લીહા, યકૃત વિગેરે મટે છે. ( નિ. ૨ )

## પ્રકરણ ૧૬૯ મું.

### પાક.

**આસંધ પાક**—આસંધ તોલા ૪૦, સુંઠ તોલા ૨૦, પીપર તોલા ૧૦, મરી તોલા ૪, તેનું ચુર્ણ, ગાયનું દુધ શેર ૫ તેમાં ઉપલી ચાર વસ્તુનું ચુર્ણ ધીમા તાપથી ઉકાળી માવો કરવો; પછી તેમાં થોડે થોડે કરીને ઘી શેર ૫ નાંખવું. મંદ તાપ આપવો અને હલાવવું એટલે દાણો પડશે, તે ચુલેથી ઉતારી લેવો. પછી સાકર શેર ૧૨ ની ચાસણી કરવી, ચાસણી થાય એટલે તેમાં ઉપલો દાણો તથા નિચેની વસ્તુઓનું ઝીણું ચુર્ણ નાંખવું તજ તોલા ૪, તમાલપત્ર તોલા ૪, એલચી તોલા ૪, પીંપરીમૂળ, જીરૂ, લવીંગ, અગર, વાળો, ચિત્રકમૂળ, સુખટ, ટોપરૂ, કમળ, રૂમીમસ્તકી, વાંસકપુર, આંબળાં, ખેરસાર, કપુર, ધમાસો, સાટોડી, આસંધ, સતાવરી, ભાંગ, દરેક તોલા ૦ાા પછી એક ત્રાસક ને ઘી ચોપડી તેમાં ઠારી ચોસલાં પાડવાં. માત્રા તોલા ૨ાા થી ૫. મંદાગ્નિને દુર કરી પુષ્ટિ આપે છે. મગજને સુધારે છે. ( વૈ. સં. )

**કામવર્ધક મોદક**—એખરો, ગોખરૂ, બળદાણા, ધોળીમુસળી, કૌચાં, આસંધ, જેઠીમધ, શતાવરી, એ સર્વે સરખે ભાગે મળી શેર ૨ લઇ તેનું બારીક ચૂર્ણ કરીને આઠગણા દુધમાં ઉકાળી માવો કરવો; માવો થાય ત્યારે તેમાં ઘી શેર ૨ નાંખી દાણો પાડવો, દાણાથી બમણી સાકરની ચાસણી પાક જેવી કરવી. પછી તેમાં કોટી નાંખી

હલાવી નિચે ઉતારી તેના પાંચ પાંચ રૂપીઆભારના લાડુ વાળવા, અને તે તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, બદામ, ચારોળી, થોડાં થોડાં નાંખવાં. માત્રા તોલા ૫ થી ૧૦, વિર્યની વૃદ્ધિ કરી શરીરમાં તાકાત આપે છે.

**કુષ્માંડખંડ પાક**—ભૂરા કોળાનો રસ તોલા ૪૦૦, ગાયનું દુધ તોલા ૪૦૦, આંબળાનું ચુર્ણ તો. ૩૨, એ ત્રણેને ધીમા તાપથી પકાવી સાકર તોલા ૭૨ નાંખી પાક તૈયાર કરવો માત્રા તોલા ૨ાા થી ૫ અમ્લપીત મટે છે. ( વૈ સં. )

**કોચાંપાક**—કૌચાંને પાણીમાં કે દુધમાં ઉકાળી ફોતરાં ઉતારી નાંખી અંદરના ગોળા ( મીંજ ) લેવા, તે તોલા ૧૨૮ તેને સુકવી ચુર્ણ કરવું તે ચુર્ણને બમણા દુધમાં ઉકાળી માવો કરવો, માવામાં ઘી શેર ૩ થી ૪ નાંખીને તેનો દાણો પાડવો; પછી સર્વના વજન જેટલી સાકરની ચાસણી કરીને તેમાં ઉપલો દાણો તથા નિચેની વસ્તુઓનું ચુર્ણ નાંખવું, કેસર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, પીંપર, સુંઠ, લવીંગ, અગર, જાવંત્રી, જાયફળ, અકલગરો, કંકાળ, સમદરશોષનાં બી, અજમો, મુશળી, હરડે, એ દરેક તોલા ૨ અને કપુર તોલા ૦ાા, રસસિંદુર, નાગભષ્મ વિગેરે માત્રાઓ જરૂર જણાય તો નાંખવી. માત્રા ૧ થી ૨ાા, કામેચ્છા, ધાતુ, બળ તથા બુદ્ધિને વધારે, વાજીકરણ કરે, ધાતુ ક્ષય તથા બહુ મૂત્રતા, જુનો પ્રમેહ, ક્ષય તથા ક્ષીણતાને મટાડે છે.

**કંદર્પપાક**—ધોળી ડુંગળીના કાંદા તોલા ૨૦, દુધ શેર ૨, ઘી શેર ૧, મદ તોલા ૯, સાકર શેર ૨, તજ તથા જાયફળ એકેક તોલો, લવીંગ, કેસર. જાવંત્રી, અર્ધો અર્ધો તોલો, શુદ્ધ તામ્રભષ્મ તોલો ૦ાા કૌચબીજ તોલા ૪ાા, માવો તોલા ૧૦, એ સર્વેનો પાક તૈયાર કરવો. માત્રા તોલા ૨ાા, નપુષકપણું મટાડી પુરૂષાતન આપે છે.

**ખંડકુષ્માંડ પાક**—ભૂરા કોળાનો ગર્ભ તોલા ૩૨ લઇ તેને પાણી તોલા ૬૪ માં અર્ધું પાણી બળી જાય ત્યારે કપડાથી નીચોવી પાણી ગાળી લેવું અને ગર્ભને ઘી તોલા ૧૦ માં શેકી રાખવો પછી કોળાના નિચોવી કાઢેલા પાણીમાં ૧ા શેર સાકરની ચાસણી થાય ત્યારે તેમાં ઘીમાં શેકેલ કોળું નાંખવું, પછી નીચે ઉતારી તેમાં મોથ, આંબળાં, વાંસકપુર, ભારંગી, તજ, તમાલપત્ર, એલચી દરેક તોલો ૦ા, સુંઠ, ધાણા, મરી, દરેક તોલો ૧ અને પીંપર તોલા ૪ નું ચુર્ણ નાંખવું. માત્રા તોલા ૨ાા થી ૫. રક્તપીત, પિત્તજ્વર, તરસ, દાહ,

પ્રદર, કૃષતા, ઉલટી, ઉદરસ, શ્વાસ, સ્વરભેદ, ક્ષય, વજ્રરાવળ વિગેરેને મટાડે છે. ધાતુ પુષ્ટ કરી બળને વધારે છે.

**ચોપચીની પાક**—ચોપચીની તોલા ૪૮, પીંપર, પીંપરીમૂળ, મરી, સુંઠ, તજ, અકલગરો, લવીંગ એ દરેક તોલા ૧, બધાનું વસ્ત્રગાળ ચુર્ણ કરી સાકર શેર ૧॥ ની ચાસણી કરી તેમાં નાંખી પાક કરવો. માત્રા તોલા ૨॥. ઉપદંશ, ફીરંગ, પ્રમેહ, વરણ અને ભગંદર મટે છે. ( નિ. ૨. )

**જીરાપાક**—જીરૂ ખાંડેલ શેર ૧ તેનો દુધ શેર ૪ માં માવો કરવો. તે માવાને ઘીમાં શેકી દાણો પાડવો, સાકર શેર ૨ નીચાસણી કરી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, પીંપર, સુંઠ, જીરૂ, મોથ, વાળો, દાડમની છાલ, રસાંજન, ધાણા, હળદર, સાલમ, વંશલોચન, તપખીર, એ દરેક તોલા ૨ નું ચુર્ણ, તથા ઉપલો દાણો ચાસણીમાં નાંખી પાક કરવો. માત્રા તોલા ૫. પ્રદર, રક્તપીત્ત, મોઢાનો રોગ, પ્રમેહ, પથરી, જીર્ણજ્વર, દાહ, પીનશ, અને અર્શ રોગ મટે છે. ( નિ. ૨. )

**પીંપરપાક**—પીંપરનું ચૂર્ણ તોલા ૬૪, ચારગણા દુધમાં ઉકાળી માવો કરવો, તે માવાને ઘી તોલા ૨૫૬ માં દાણો ધીમા તાપથી પાડવો. સાકર તો. ૨૫૬ ની ચાસણી પાક જેવી કરી તેમાં ઉપરનો દાણો તથા તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, એલચી દરેક તોલા ૪ નું ચુર્ણ, તથા બદામ અને ઘી મરજી પ્રમાણે નાંખવું. માત્રા તોલા ૧ થી ૨. અનુપાન દુધ. ધાતુગત, જ્વર, જીર્ણજ્વર, ઉધરસ, દમ, પાંડુ, ધાતુક્ષય, મંદાગ્નિ મટાડે છે. ( નિ. ૨. )

**બદામપાક**—બદામનાં મીંજ તોલા ૨૦, માવો તોલા ૧૦, મુગલાઇએલાણા તોલા ૪, લવીંગ, જાયફળ, જાવંત્રી, કેસર, વાંસકપુર, કમળકાકડી દરેક તો ૦॥, એલચી, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, દરેક તો. ૧, સાકર શેર ૨॥, ઘી તોલા ૨૦, બદામનું ચુર્ણ તથા માવાને ઘીમાં શેકી દાણો પાડવો અને બાકીની સર્વ વસ્તુનું બારીક ચુર્ણ કરવું. સાકરની ચાસણી કરી તેમાં ઉપરની સર્વ વસ્તુઓ નાંખવી તથા અભ્રકભષ્મ તોલા ૦॥, બંગભષ્મ, તો ૦, સુવર્ણમાક્ષીકભષ્મ તોલો ૦॥, પ્રવાલભષ્મ તો. ૦॥, એ સર્વ ભષ્મોમાંથી ઇચ્છા હોય તે પ્રમાણે નાંખવી, માત્રા તોલા ૧ થી ૨॥. વિર્યવૃદ્ધિ પુષ્ટિ, તથા તાવમાંથી ગયેલી શક્તિ માટે આ પાક સારો છે.

**મેથીપાક**—મેથીદાણા તોલા ૧૦, સુંઠ તોલા ૧૦ બંનેનું

ચુર્ણ કરી દુધ શેર ૫ માં રાંધી માવો તૈયાર થાય એટલે તેમાં ઘી નાંખતા જવું અને હલાવતા જવું, છુટા દાણા પડેથી તે કાઢી લેવો, પછી સાકર શેર ૨ ની ચાસણી કરી તેમાં ઉપલો દાણો નાંખવો, તેમજ પીંપર સુંઠ, પીપરીમૂળ, અજમોદ, ધાણા, જીરૂં, વરીયાળી, જાયફળ, કચોરો, તજ, તમાલપત્ર અને મોથ એ દરેક તોલા ૪ લઈ તેનું ચુર્ણ કરી તેમાં નાંખવું અને તેના લાડુ બનાવવા. માત્રા તોલા ૫, આમવાત, સર્વ વાતરોગ, સ્ત્રીઓના સુવાવડના વાતરોગમાં અપાય છે.

**સાલમપાક**—સાલમ તોલા ૨૦ તેના ચુર્ણને દુધ તોલા ૧૨૮૦ માં ઉકાળી પુષ્કળ ઘી નાંખીને દાણો પાડવો. તે દાણાના વજન જેટલી સાકર અથવા ઇચ્છા હોય તો દોઢી સાકરની ચાસણી કરવી અને તેમાં દાણો નાંખી પાક કરવો અને પછી મરજી માફક કેસર, બદામ, પસ્તાં, ચારોળી, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, એલચી વિગેરે નાંખવાં. માત્રા તોલા ૨॥ થી ૫ પુષ્ટિ આપે છે. વિર્યની વૃદ્ધિ કરે છે. આ પાક શીયાળામાં ખાવાથી વધારે ગુણ કરે છે.

**સૌભાગ્યસુંઠીપાક**—સુંઠ તોલા ૩૨ નું ચુર્ણ કરી તેને ગાયના ઘીનો પ્રાશ દઈ આઠ શેર ગાયના દુધમાં નાંખી માવો કરવો પછી તે માવામાં ઘી નાંખતા જવું અને હલાવતા જવું, તેથી દાણો છુટો થશે પછી સાકર શેર ૭ ની ચાસણી કરી તેમાં દાણો તથા ધાણા તોલો ૦।, વરીયાળી તોલો ૧।, વાવડીંગ, સુંઠ, નાગકેસર, દરેક તોલા ૨, મરી, પીંપર, મોથ, એ દરેક તોલા ૪, એ સર્વેનું ચુર્ણ તથા મરજી માફક બદામ, પસ્તાં ચારોળી અને ઘીનો પાક તૈયાર કરવો. માત્રા તો. ૫ સુવાવડના રોગ, તરસ; ઉલટી, જ્વર, બળતરા; શોષ, શ્વાસ, ઉદરરોગ, બરલ, કૃમિ વગેરે સ્ત્રીઓના રોગ મટે છે.

## પ્રકરણ ૧૭૦ મું.

### મુરબ્બા.

**આદુનો મુરબ્બો**—૪ શેર આદુ લઇ ધોઇને બે કલાક પલાળી મુકી છોડાં કાઢી નાંખી ચીરીયો કરી ચાર શેર પાણીમાં ૨ તોલા મીઠું નાંખી એક દીવસ તેમાં આદુ પલાળી બીજે દીવસે ધોઇ સાફ કરી ચાર શેર છાસમાં બે તોલા મીઠું નાંખી, પલાળી બીજે દિવસે ફરી ધોઇ નાંખવું. પછી ૦॥ તોલા પાપડખારમાં ૬ શેર પાણી

રેડી તેમાં આદુ નાંખી ચુલે ચડાવી આદુ નરમ થતાં સુધી ઉકાળી સોયા વડે તે ચીરીયોને કાણું પાડવાં. પછી સાફ કરી ૧ શેર આદુએ રાા શેર ખાંડની ચાસણી બનાવી તેમાં આદુ નાંખી ઉકળવા માંડે એટલે ઉતારી ઠંડુ થયે બરણીમાં ભરી લેવું.

**કેરીનો મુરબ્બો**—૪ શેર કેરીને છોલી ચીરીયાં કરી મીઠા સાથે મેળવી પાણી કાઢી લઈ પછી ૬ કલાક પાણીમાં પલાળી પછી કપડે બાંધી નીચોવી લઇ ૬ શેર ખાંડની ચાસણીમાં નાંખી થોડી વાર ઉકાળી અડધી ચાસણી થાય અને કેરી બફાય એટલે ઉતારી ઠંડુ થયે ભરી લેવો. આ મુરબ્બો લીલો થાય છે માટે લાલ રંગ કરવા માટે ચાસણીમાં તજ અને કેસર નાંખવું.

(૨) કેરીના કકડાને કાંણાં પાડી બાફીને ચાસણીમાં નાંખી મુરબ્બો બનાવાય છે.

**આંબળાનો મુરબ્બો**—૧ શેર મોટાં આંબળાંને ધોઇ સાફ કરી કાંણાં પાડી બાફવાં. પછી ચાસણીમાં નાંખી આંમળાં ખાંડ પીવે એટલે ઉતારી ઠંડા થયે બરણીમાં ભરી લેવો.

**કેળાંનો મુરબ્બો**—કાચાં કેળાં ૧ શેર છોલી ગરની બબે ફાડો કરી પછી તપેલામાં ઘાસ મુકી તેપર કેળાંની ફાડો મુકી ઢાંકણું ઢાંકી અગ્નિપર બાફવાં. બફાયા પછી કાઢી લઇ ૪શેર ખાંડની ચાસણીમાં ૧ લીંબુનો રસ અને ગુલાબજળ તથા કેવડાનું પાણી ૧ રૂપીયાભાર નાંખી તેમાં કેળાં નાંખી ધીમા તાપે સીજવા દઇ કેળાં ચાસણી પી રહે એટલે ઉતારી ટાઢું થયે બરણીમાં ભરી લેવો.

**લીંબુનો મુરબ્બો**—૧૦૦ લીંબુને કલઇવાળા તપેલામાં મુકી ૧૨ાા શેર પાણી અને ૧ શેર દુધ નાંખી તે તપેલું ચુલે મુકી નીચે બળતણ કરી એક કલાકે રહી જવા દઇ નીચે ઉતારી લીંબુને કાઢી કપડે સાફ કરવાં પછી ૪૬ શેર સાકરની ચાસણી કરી તેમાં બાફેલાં લીંબુ નાંખી, તેમાં ૧ તોલો જાયફળ, ૧ તોલો જાવંત્રી, ૧ તોલો ઈલાયચી ખાંડીને ઉમેરવી, પછી બે ત્રણ ઉકાળા આવે એટલે ઉતારી ઠંડું થયે બરણીમાં ભરી લેવું.

**બીજોરાનો મુરબ્બો**—સારાં બીજોરાંની છાલ કાઢી નાંખી ઉભી ચાર ચીરીયો કરવી. તેમાંથી બી કાઢી નાંખી સોયથી કાંણાં પાડી એક દીવસ છાસમાં પલાળી રાખી, બીજે દહાડે બીજી છાસ નાંખવી, ત્રીજે દીવસે તેને બાફીને પછી કોરી પાડી ચાસણીમાં નાંખી થોડી વાર ઉકાળી નીચે ઉતારી ઠંડુ થયે ભરી લેવો.

**ભુરા કોળાનો મુરબ્બો**—ભૂરા કોરાને છોલી અંદરનાં બી કાઢી ગર્ભ જુદો કાઢી તેના દોઢ દોઢ આંગળના કકડા કરવા, તેમાં કાણાં પાડી તેટલા વજને ખાંડ લઈ ત્રણ તારી ચાસણી બનાવી તેમાં તે કકડા નાંખી થોડીવાર ઉકાળી નીચે ઉતારી તેમાં લીંબુનો રસ નાંખવો એટલે તૈયાર થશે.

**બીલાનો મુરબ્બો**—સારાં બીલાંને લઈ અંદરના ગર્ભના નાના નાના કકડા કરી ૧ બીલે બશેર ખાંડની ચાસણી કરી તેમાં નાંખી ઘટ થયે ઉતારો તેમાં કેસર ઇલાયચી નાંખી ઠંડુ થયે ભરી લેવો, ઝાડો બંધ કરે છે.

**અનેનાસનો મુરબ્બો**—અનેનાસ છોલી કાતરીયો કરી તેથી દોઢી ખાંડ લઇ ત્રણતારી ચાસણી કરી તેમાં નાંખી હલાવી. એક કે બે ઉભરા આવ્યા પછી જાડું થયે ઉતારી તે ઠંડુ થયે બે ચમચા એસેન્સ ઓફ રોઝ અથવા કેસર કે ઇલાયચી નાંખી ભરી લેવું.

**અંજીરનો મુરબ્બો**—૧ શેર લીલાં અંજીર લાવી કાણાં પાડી ૧ શેર ખાંડની ચાસણી કરી તેમાં નાંખી ધીમા તાપે ઉકાળી જાડું થયે ઉતારી ઠંડુ પાડી ભરી લેવું.

**બદામનો મુરબ્બો**—૧ શેર બદામની મીંજેનાં છોડાં કાઢી, પાપડખારવાળા પાણીમાં બાફી કપડે સાફ કરી કાણાં પાડી, ૩ શેર ખાંડની ચાસણીમાં નાંખી જાડું થયે ઉતારી કેશર તથા ઇલાયચી નાંખી ભરી લેવું.

**સંત્રાંનો મુરબ્બો**—સંત્રાંને છોલી ૫ શેર ગર કાઢી ૦ાા શેર પાણીમાં ૦ાા તોલો મીઠું નાંખી, એક કલાક રાખી નીચોવી સારા પાણીમાં ધોઇ નાંખી કલઈવાળા તપેલામાં નાંખી અગ્નિપર સુકવી, ૫ શેર ખાંડની ચાસણી કરી તેમાં નાંખી થોડીવાર હલાવી ઉકાળી નીચે ઉતારી ઠંડુ થયે ભરી લેવો.

**સફરજનનો મુરબ્બો**—૪ શેર સફરજનને છોલી પાણીમાં બાફી પછી કોરાં કરી કાણાં પાડી, પછી નિતર્યા ચુનાના પાણીમાં ત્રણ કલાક બુડાડી રાખી, પછી ધોઇ સાફ કરી ૧૦ શેર ખાંડની ચાસણી બનાવી તેમાં નાંખી ૦ાા તોલો તજ ઉમેરવી. પછી હલાવવું અડધી ચાસણી રહે એટલે ઉતારી વળી ઠંડુ થયે થોડું પાણી ઉમેરી ફરી ગરમ કરી પાછું ઉતારી વળી ઠંડુ થયે પાણી રેડી ગરમ કરી પાણીનો ભાગ બાળી નાંખી નિચે ઉતારી ઠંડુ થયે ભરી લેવો.

# પ્રકરણ ૧૭૧ મું.

## શરબત.

**આદુનું શરબત**—આદુનો રસ કાઢી તેમાં અરધું પાણી મેળવવું પછી સાકર નાંખી ઘાટો રસ થાય ત્યાં સુધી ઉકાળવું. પછી તેમાં કેસર, એલચી, જાયફળ, જાવંત્રી, લવીંગ સર્વ વસ્તુ રસના પ્રમાણમાં મેળવી મજબુત બુચવાળી શીશી ભરી રાખવી. માત્રા તોલા ૨॥ પીત્ત, રક્તપીત્ત, શ્વાસ, ખાંસી, મંદાગ્નિ અને અરૂચી મટે છે.

**ગુલાબનું શરબત**—શરબતની રીતે પાણીમાં સાકરની ચાસણી કરીને તેમાં ગુલાબજળ નાંખવું એકલા ગુલાબજળમાંજ સાકર નાંખીને ચાસણી કરવાથી વધારે સારૂ શરબત બને છે. ગુલાબજળ જેમ વધારે ઉંચું તેમ શરબત વધારે સારૂં બને છે.

**દાડમનું શરબત**—સારાં પાકેલાં દાડમ નં. ૨૦ લાવી તેમાંથી દાણા કાઢી તેનો રસ કાઢવો. તે રસમાં સાકર શેર ૧ નાંખી ઘાટું થાય ત્યાં સુધી ઉકાળવાં. પછી ઉતારીને કેસર તોલો ૦॥ એલચીનું ચુર્ણ તો. ૧ મેળવી શીશીમાં ભરી રાખવું. રૂચિકર અને પિત્તશામક હોવાથી કેટલીક દવાઓના અનુપાનમાં યોજી શકાય છે. ઉનાળામાં પીવાથી ફાયદો થાય છે.

**લસણનું સરબત**—લસણને છોલી તેને ઝીણી કાતરી કરીને રતલ ૧ ના સુમારમાં લઇ અને ઉનું પાણી પાઇન્ટ ૨ લઇને લસણ તેમાં નાંખીને બાર કલાક સુધી રાખવું, પછી તેને ગાળી કાઢવું. પછી તે પાણીમાં બરાબર વજ અને ખાંડ નાંખી એક રસ કરવું એટલે શરબત થશે તે ખાવાથી છાતીની હાંફણ, કોઠાની નબળાઈ, ધ્રુજારી વીગેરે મટે છે.

**લીંબુ તથા દુધનું સરબત**—એક કાચનું વાસણ લઈ તેમાં તાજુ ગરમ કરેલું દુધ એક પાઇન્ટ નાંખવું. પછી તેમાં ૦॥ પાઇન્ટ લીંબુનો રસ મેળવવો. છેવટે મીઠું લાગે ત્યાં સુધી તેમાં ખાંડ તથા સાકર નાંખી ગાળી લેવું એટલે લીંબુ તથા દુધનું શરબત બનશે તે ખાવાથી ઠંડક થાય છે, અને મગજના રોગો મટે છે.

## પ્રકરણ ૧૭૨ મું.

### અથાણાં.

**મેથીયાં કેરીનું અથાણું**—૪ શેર મેથી, ૬ શેર આખાં મરચાં, અને થોડી હીંગ તથાં થોડું વાટેલું મીઠું મેળવી તેલમાં શેકી અને ખાંડી પછી ૪ શેર સરસીયામાં મેળવી તેમાં ૦॥ શેર હળદર, ૦। શેર મરી અને નવટાંક જીરૂં ઉમેરી અને ૫ શેર ગોળ મેળવી એકત્ર કરવું. એક મણ કેરીયોને કપાવી કકડા કરી ગરમ પાણીથી ધોઇ બરણીમાં ભરી તે પર ચાર શેર વાટેલું મીઠું નાંખી હલાવી એકત્ર કરી ત્રણ દિવસ રહેવા દઇ ચોથે દહાડે તે કકડા બહાર કાઢી તડકે સુકવવા. સુકાયે તે કકડાને ઉપરના મસાલામાં રગદોળી બરણીમાં ભરી, તેમાં ડુબતા સુધી સરસીયું તેલ રેડવું, તથા ૫ શેર ગોળ ઉપર નાંખવો. એને દર ત્રણ ચાર દિવસે હલાવી રાખી મુકવાથી અસલ અથાણું થાય છે.

**રાઇતા કેરીનું અથાણું**—ઉપર પ્રમાણે ૧ મણ કેરીના કકડા મીઠામાં આથી તૈયાર કરવા, પછી ૪ શેર રાઇને ભરડી ઝાટકી છોતરાં કાઢી નાંખી વાટી ઝીણી કરવી પછી કથરોટમાં નાંખી ૫ શેર સરસીયું નાંખી હાથ વતી ઘુંટી એકત્ર કરી ૫ શેર ગોળ મેળવવો. એ સર્વને એક રસ કરી તેમાં ૦॥ શેર હળદર, ૫ શેર મરી, નવટાંક જીરૂ, ૧ શેર મીઠું, ૧ શેર મરચાં, ૫ શેર ખારો, એકત્ર કરી તેમાં કેરીના કકડા રગદોળી બરણીમાં એકે એકે ભરી ઉપર તે ડુબે તેટલું સરસીયું તેલ રેડી મ્હોં બંધ કરી રાખી મુકી અથાતાં સુધી દર ત્રીજે ચોથે દીવસે ઉછાળી ઉપર તળે કરવા એટલે તૈયાર થશે.

**ખારેકનું અથાણું**—૧ મણ ખારેકને પાણીમાં ત્રણ કલાક પલાળી પછી તેને કોરી કરી ૧ શેર મીઠાના પાણીમાં ૧ રાત પલાળી આથવી પછી બીજે દિવસે રાયતા કેરીની રીતે અથાણું નાખવું.

**કરમદાનું અથાણું**—ગરમ પાણીમાં ૫ શેર કરમદાંને અડધો કલાક રાખી પછી કાઢી લઈ કોરાં કરી માટીના વાસણમાં ભરી ૦॥ શેર મીઠું ઉમેરી રહેવા દેવાં અથવા પછી ઉપયોગમાં લેવાં.

**આંબળાંનું અથાણું**—ગરમ પાણીમાં ૫ શેર આંબળાને અડધો કલાક પલાળી પછી કાઢી, કોરાં કરી તેમાં દોઢ પાશેર મીઠું નાંખી ત્રણ રાત રહેવા દઈ પછી તડકે સુકવી નવટાંક રાઇતા કેરીની રીતે મેળવી આથવાં.

**બોરનું અથાણું**—આંબળાના અથાણા પ્રમાણે કરવું.

**કુંવર પાઠાનું અથાણું**—કુંવર પાઠાના ગર્ભને રાખના ટોપલામાં એક રાત દબાવી રાખી બીજે દહાડે કાઢી પાણીમાં ધોઈ નાંખી કોરો પાડી પછી તેમાં ૧ શેરે ત્રણ પૈસાભાર મીઠું નાંખી ત્રણ દહાડા તડકે સુકવી પછી રાયતા કેરીની રીતે સરસીયા તેલમાં અથાણું નાખવું.

## પ્રકરણ ૧૭૩ મું.

### જુદી જુદી જાતના મશાલા.

**સાદો મશાલો**—૧ તોલો ધાણા અને ૧ તોલો જીરૂ બંનેને જરા શેકી અને તેમાં ૧ તોલો મરી અને ૦॥ તોલો મરચાં અને ૨ તોલા હળદરને તડકે સુકવી એકત્ર ખાંડી ચાળી ભરી મુકવો.

**ગરમ મશાલો**—જાયફળ, જાવંત્રી, લવીંગ, ઇલાયચી, તજ, મરી, શાહજીરૂ, જીરૂ સર્વેને તડકે તપવી બારીક ખાંડી ચાળી ભરી મુકવો.

**કઢીનો મશાલો**—૪ ઔંસ ધાણા, ૬ ઔંસ મેથી, ૦॥ ઔંસ મરચાં, ૧ ઔંસ જીરૂ સર્વેને જરા શેકાને ખાંડવાં પછી તેમાં ૪ ઔંસ હળદર, ૪ ઔંસ કાળાં મરી, ૨ ઔંસ સુંઠ, ૧ ઔંસ ચોખાનો લોટ, ૦॥ ઔંસ ઇલાયચી સરવેને ખાંડી દળીને ભરી મુકવાં.

(૨) ૬ ઔંસ ધાણા, ૦॥। ઔંસ આખાં મરચાં, ૧॥ ઔંસ વરીયાળી સર્વેને જરા સેકી તેમાં ૬ ઔંસ હળદર, ૦॥ ઔંસ સુંઠ, ૦॥। ઔંસ મરી, ૦॥ ઔંસ જાયફળ, પાવલીભાર તજ, લવીંગ અને જાવંત્રી બેઆનીભાર, પાવલીભાર ચણકબાબ સર્વેને બારીક ખાંડી દળી ભરી મુકવું.

**મેવાનો મશાલો**—બદામનાં બીજ નવટાંક, પીસ્તાં નવટાંક, ચારોળી નવટાંકને ચપ્પા વતી સમારી તેમાં ૧ તોલો ખોખરી કરેલી ઇલાયચી અને નવટાંક ખાંડેલી સાકર ઉમેરી એકત્ર કરી મીઠાઈમાં નાંખવાથી લ્હેજતદાર બને છે.

**ચોખાનો મશાલો**—૦। તોલો બાદાયાં, ૦॥ તોલો જીરૂ, ૦। તોલો લવીંગ, ૦। તોલો ઇલાયચી, ૦। તોલો તજ, ૦॥ તોલો મરી સર્વે આખાં મેળવી આઠ શેર ચોખામાં અર્ધાભાર નાંખવાથી સુવાસીક લ્હેજતદાર ભાત બને છે.

# પ્રકરણ ૧૭૪ મું.

## જુદી જુદી જાતની ચટણીઓ.

**ખજુરની ચટણી**—૦। શેર નવી આંબલી, ૦। શેર કીસમીસ, નવટાંક સુકાં ખાંડેલાં મરચાં, ચાર ચમચા લાલ ખાંડ, અર્ધો ચમચો મીઠું, સર્વેને ખાંડી તેમાં ૦। શેર ડુંગરીની કાતરી તથા ૦। શેર ખજુરને તેમાં મિશ્ર કરી ઘુંટવાં, પછી ૦। શેર શેરડીનો રસ નાંખી નીશા ઉપર લસોટી એક રસ કરી બરણીમાં ભરી મ્હોં બંધ કરી થોડા દીવસ રહેવા દઈ ઉપયોગ કરવો.

**કેળાંની ચટણી**—૪ વાલ મરચાંને ઘીમાં તળી વાટીને તેમાં ૪ કાચાં કેળાંને બાફી છાલ કાઢી નાંખી તે તથા ૧ ચમચો ચણાની દાળ ઉમેરી ૧ ચમચો લીંબુનો રસ મેળવી ઘુંટી તૈયાર કરવી.

**ફુદીનાની ચટણી**—૨ તોલા ડુંગળી, ૨॥ તોલા લસણુ, નવટાંક મીઠું, ૦॥ શેર ફુદીનાનાં લીલાં પાન, ૨॥ તોલા મરચું સર્વેને ખાંડી એકત્ર કરી અર્ધો પાઇન્ટ ગરમ કરેલ સરકો ઉમેરી, ૫ કાગદી લીંબુનો રસ નાંખવો. ઠંડુ થયે બાટલીમાં ભરી ઉપયોગ કરવો.

**દ્રાક્ષની ચટણી**—૩ ઔંસ આંબોળીયાં, ૨ ઔંસ લસણુ, ૨ ઔંસ આદું, ૨ ઔંસ મીઠું, ૦॥ ઔંસ કીશમીસ, ૦॥ ઔંસ મરચાં અને ૧ પાઇન્ટ સરકો, અને ૨ ઔંસ દ્રાક્ષ એકત્ર કરી ખાંડી બાટલીમાં ભરી બુચ મારી પંદર દિવસ તડકામાં રાખી ઉપયોગ કરવો.

**બંગાળી ચટણી**—૫ શેર ઉંચા સરકામાં ૧॥ શેર વાટેલાં મરચાં એક કલાક પલાળી, પછી ૧ શેર કાચલી, ૨ શેર સફરજન, ૧ શેર નવી આંબલી, ૧ શેર સાકર, ૧॥ શેર આદુ, ૦॥। શેર લસણુ, ૧॥ શેક દ્રાક્ષ, ૧ શેર ગીઠું સર્વે ઝીણું ખાંડી લસોટી બાટલીમાં ભરી ઉપયોગ કરવો.

**કાશ્મીરી ચટણી**—૦॥ શેર લસણુની કળી, ૦॥ શેર મરચાં, ૦। શેર ભરડેલી રાઈ, સર્વેને લસોટી ૧ શેર સરકામાં ગોળ ૧ શેર સાથે વાટી મેળવી તેમાં ૦॥ શેર આદુ, ૧ શેર ધોળીદ્રાક્ષ, વાટી ઉમેરવાં એકત્ર કરી બાટલીમાં ભરી ૧૩ દિવસ તડકે રાખી મુકી પછી ઉપયોગ કરવો.

**દ્રાક્ષની ચટણી**—૧ શેર ઠળીયા કાઢેલી ધોળી દ્રાક્ષને વાટી

૦॥ શેર સરકો ઉમેરી ધુંટી, ૨ કાચી કેરીનો છુંદો અને ૧ ચમચો મીઠું નાંખી એકત્ર કરી બાટલીમાં ભરી બુચ મારી તડકે ૧૫ દિવસ રાખી પછી ઉપયોગ કરવો.

**ટમેટાની ચટણી**—૦। શેર સરકામાં ૦॥ શેર આંબલી ચોળીને ગાળી લઇ તેમાં ૦॥ શેર પાકા ટમેટા, ૫ તોલા આદુ, ૩ તોલા વાટેલાં મરચાં, ૫ તોલા ધોળી દ્રાક્ષ, ૧ તોલો લસણ અને ૧॥ તોલો મીઠું વાટી, એક કરી હલાવી બરણીમાં ભરી ઠંડી જગ્યાએ રાખી ઉપયોગ કરવો.

## પ્રકરણ ૧૭૫ મું.

## જુદી જુદી જાતની મીઠાઇ બનાવવી.

**ખાજાં બનાવવાં**—૦॥। શેર ઘઉંના મેદાને પાણી નાંખી ખૂબ મસળી ગુંદી ગોળો વાળવો. પછી ૧॥ શેર ધોયેલા ચોખાના લોટમાં ભેંસનું ચોખું ઘી શેર ૩ શેર નાંખી મસળી બાંધીને ગોળો બનાવવો. પછી ૧ ખુમચાને ઉંધો પાડી ભીના ચોખાનો જરા કોરો લોટ ભભરાવી પાણીવાળા હાથે ઘઉંના લોટનો ગોળો તે પર ડાબી રોટલીની માફક પહોળો કરવો. પછી તે પર ચોખાના લોટના મોવણના ગોળાનો અર્ધો ભાગ મુકી ચારે કોરો વાળી આમણુ દઇ મરજી પ્રમાણે ગોળા કરી વેલણથી જરા આંગળીયે ખાડા પાડી ડુબતા ઘીમાં તળી ચારતારી ચાસણીમાં બોળી કાઢવા એટલે તૈયાર થશે.

**ગુલકંદ**—૧ શેર ગુલાબનાં તાજાં ફુલની પાંખડીયોને ઘુંટી ૩ શેર ખાંડમાં એકત્ર કરી ભરી મુકવાથી તૈયાર થાય છે.

**ઘેબર**—૧ શેર મેદાને પા શેર ઘીથી મોઇ કરમોઇ ઉપરથી ઉના પાણીની ધાર કરી મસળી ખીરૂં બનાવવું પછી ઘી ઉનું કરી તેને તળવા માટે તેમાંથી કડછી ભરી ખખળતા ઘીમાં રેડવું, તરીને ઉપર આવે એટલે તેને ફેરવી ઝારાવતી બહાર કાઢી, ચારતારી ખાંડની ચાસણીમાં બોળી કાઢવું એમ એકે એકે તૈયાર કરવાં.

**ખાંડનાં રમકડાં**—પતાસાંના જેવી ખાંડની ચાસણી કરી જેવા આકારનાં રમકડાં બનાવવાં હોય તેવા બીબામાં રેડવાથી તેવાં રમકડાં તૈયાર થાય છે. નક્કર રમકડાં માટે ૫ તારની ચાસણી જોઇએ.

**ઘઉંના રવાની ખીર**—ાા શેર ઘઉંના રવાને પાણીમાં મેળવી ચુલા ઉપર ઉકાળી કકરૂં થાય ત્યાં સુધી ઘુંટવું, અને પાકી જાડી થાય ત્યાં સુધી તેમાં દુધ ૧ શેર મિશ્ર કરી ઉમેર્યા કરવું, કકરો થયે નીચે ઉતારી તેમાં ૧ જાયફળને વાટી તથા વાટેલી ાા તોલો ઈલાયચી નાંખી ઘુંટી એકરસ કરવું એટલે તૈયાર થશે.

**ચ્હાનો શીરો**—૧ ઔંસ કાળી ચ્હા અને ૩ ઔંસ ગ્રીન ચ્હા ઉપર ૧ પાઇન્ટ ગરમ પાણી નાંખી ચ્હા બનાવીને તેમાં ાા શેર સફેદ ખાંડ નાંખી ૩ા પાઇન્ટ સ્પીરીટ નાંખી કપડે ગાળી લેવાથી શીરો તૈયાર થાય છે.

**કાફીનો શીરો**—ાા શેર ઉંચી કાફીને દળી તેને ૩ પાઇન્ટ પાણીમાં નાંખી ૧ પાઇન્ટ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળી પછી ઠંડુ પાણી ઉતારી ગાળી ખાંડ નાંખી બાટલીમાં ભરી બુચ મારવાથી તૈયાર થાય છે. આ શીરામાંથી જોઇએ ત્યારે બે ચમચા ઉકળતા પાણીમાં નાંખી દુધ ઉમેરી ઉપયોગ થાય છે.

**દુધીનો હલવો**—૧ શેર દુધીને છુંદો બાફી નાંખી છુંદો કોરો પાડવો પછી ૧ શેર ખાંડની ચારતારી ચાસણી કરી તેમાં જાયફળ કેસર, ઇલાયચી અને ચારોળી નાંખી તે બાફેલી દુધીનો છુંદો તેમાં નાંખી, હલાવી એક કથરોટમાં કાઢી એક સરખું કરી ઉપર ચારોળી, પીસ્તાં વિગેરે ભભરાવી ઠારીને ચકતાં પાડી લેવાં.

# ભાગ ૧૨ મો.

## ધન પ્રાપ્તિના આધ્યાત્મિક ઉપાયો.

## પ્રકરણ ૧૭૬ મું.

### દરેક મનુષ્ય ધનવાન થઇ શકે છે.

મનુષ્ય માત્ર પછી તે ગરીબ હોય કે ધનવાન હોય તોપણ તે ધનવાન થઈ શકે છે. ઇશ્વરે તેને પોતાની ઉન્નતિ કરવાને માટેજ

જન્મ આપેલો છે. મનુષ્ય માત્રનો જન્મ થયા પછી તેને પોતાનો ગૃહસ્થાશ્રમ સારી પેઠે ચલાવવાને માટે ધનની જરૂર પડે છે. યથાર્થ રીતે ગૃહસ્થાશ્રમનું પાલન કરવાથી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષની સર્વોત્કૃષ્ટ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં દરેક વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવાને માટે ધનની સર્વથી વધારે અગત્ય છે, ધનથીજ સર્વ પ્રાપ્ત થતું હોવાથી ધન વિનાના ગૃહસ્થાશ્રમના સંપૂર્ણ સુખનો અનુભવ થતો નથી. આથી ધનને પ્રાપ્ત કરી દરેક મનુષ્ય પોતે પોતાના ગૃહસ્થાશ્રમની સર્વોત્તમ પ્રકારે સિદ્ધિ કરે એવું પરમાત્મા ઇચ્છે છે.

મનુષ્યને તે માટે જોઇતાં સર્વ સાધનો પરમાત્માએ તેના જન્મથીજ બક્ષેલાં છે, તે તે સાધનોનો વિકાસ કરી તે વડે ધનને પ્રાપ્ત કરવું એ મનુષ્યનો ધર્મ છે. મનુષ્ય જ્યારે તે પ્રમાણે પોતાનાજ સાધનોને ખીલવી તે વડે ધનવાન થઇ શકે તેમ છે તો પછી તેણે નિર્ધનતામાં પડયું રહેવું એ એક પાપ છે.

મનુષ્યને જે જે વસ્તુની જરૂર હોય તે તે વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવાને માટે પરમાત્માએ તેને શરીર, મન અને આત્માની બક્ષીસ કરેલી છે. આ ત્રણેનો સર્વોત્તમ પ્રકારે વિકાસ કરવામાં આવે તો તે સાધનો વડે તે ધનને પ્રાપ્ત કરી સુખને ભોગવી શકે છે. ધનને પ્રાપ્ત કરવાને માટે કેટલાક માણસો માત્ર વ્યાવહારીક ઉપાયોનો ઉપયોગ કરે છે અને આધ્યાત્મિક ઉપાયોનો ધનવાન થવામાં ઉપયોગ કરવો તે જાણે મહા પાપ હોય તેમ જ્યાં સુધી તેઓ વ્યવહારને સાધે છે, ત્યાં સુધી આ ઉપાયોનું નામ સરખું પણ લેવામાં આવતું નથી. પણ આ તેમની ભૂલ છે, આધ્યાત્મિક ઉપાયો વડે જ્યારે અત્યુત્તમ સુખ આપનાર આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી શકાય છે તો તે કરતાં હજાર દરજ્જે હિન સુખ આપનાર વ્યવહારની સિદ્ધિ તે સાધન વડે ઘણીજ સત્વર કરી શકાય છે.

વ્યાપાર કરનાર, હુન્નર ઉદ્યોગ કરનાર, કે ખેતી કરનાર પોતાના ધંધાની ઉન્નતિ કરવાને માટે જો આધ્યાત્મિક ઉપાયોનું અવલંબન કરે છે તો તેઓ સત્વર જયને પામે છે. આ ઉપાયો ઘણાજ સ્હેલા અને દરેક માણસ સેવી શકે તેવા છે. જે માણસો જાણતાં અજાણતાં પણ આ ઉપાયોનું સેવન કરે છે, તે સત્વર પોતાની ઉન્નતિ કરી શકે છે. આ જગતમાં જે જે ધનવાનો નજરે પડે છે તે તે સઘળાએ જાણતાં કે અજાણતાં પણ આ ઉપાયોનું સેવન કરેલું હોય છે, અને તેથીજ તેમણે પોતાની ઉન્નતિ કરેલી હોય છે.

ઘણા ધનવાનો એવા છે કે જે બીજાની નજરે ભોટ અને બુદ્ધિહિન જણાય છે. છતાં પણ તેઓ ધનવાન થયેલા હોય છે તેનું માત્ર એકજ કારણ છે કે તેમણે જાણે કે અજાણે પોતાના વર્તનમાં આધ્યાત્મિક ઉપાયો ધારણ કરેલા હોય છે.

આ વિભાગમાં દર્શાવેલા આધ્યાત્મિક ઉપાયોનો પાછલા પ્રકરણો સાથે સંબંધ છે, અને માત્ર ધનવાન થવાને માટે પાછલાં પ્રકરણોમાં જે જે કહેવામાં આવ્યું છે તે તે સર્વને આચારમાં મુકતી વખતે જો આ નિયમોનું પાલન કરવામાં આવે છે તો તે પોતાના કાર્યની સિદ્ધિ સત્વર કરી શકે તેમ છે.

## પ્રકરણ ૧૭૭ મું.

## ધનવાન થવાને માટે કોનો આશ્રય ગ્રહણ કરવો.

મનુષ્યને વ્યવહારમાં ધનવાન થવાને માટે અન્યના આશ્રયની ઇચ્છા કરતા આપણે જોઇએ છીએ. ઘણા એમ કહે છે કે, ભાઈ ! મારામાં ધનવાન થવાની યોગ્યતા છે પણ શું કરૂં. નિરાધાર છું, મારે કોઇનો વગવસીલો નહિ તેથી ખુણે પડયો રહ્યો છું, નહિ તો દરેક કામ કરી શકવાની મારામાં હિંમત છે પણ શું કરૂં, મારે કોઇનો આશ્રય નથી, એટલે નિરૂપાય છું.

આવું કહેતાં માણસોને દરિદ્રતામાંજ જીવનને વ્યતિત કરતા આપણે જોઇએ છીએ. આ માણસોનું માત્ર બીજા કોઇ મનુષ્યનો આશ્રય હોય તોજ ધન પ્રાપ્ત કરી શકાય છે એમ માનવું હોય છે. અને તેથી અન્યનો આશ્રય શોધવામાંજ તેમનું જીવન વ્યતિત થાય છે.

પ્રિય ભાઇ ! આશ્રય ભલે શોધો તેની ના નથી પણ આશ્રય તો એવાનોજ શોધવો કે જેના હાથમાં સર્વ સત્તા હોય, અને તેનો આશ્રય લીધા પછી બીજા કોઇના આશ્રયની જરૂર પડે નહિ. આપણે જો ધન મેળવવાને ઇચ્છતા હોઇએ તો આપણને અનર્ગળ દ્રવ્યને આપી શકવાના સામર્થ્યવાળાનોજ આશ્રય ગ્રહણ કરવો કે પછી આપણે બીજાનો આશ્રય શોધવાનો વારો ન આવે. પણ કોઇ કહેશે કે આવા અનર્ગળ ધનના સ્વામિનો આશ્રય મળે ક્યાંથી, અમે તો ઘણાય શોધીએ છીએ પણ મળે છે ક્યાં ?

આ સ્થળે ગભરાવાનું કશું પ્રયોજન નથી. હિંમત રાખો. જેણે તમને આ દુનિયામાં જન્મ આપ્યો છે, જેણે તમારે માટે જન્મતાંજ દુધની તૈયારી કરી મેલેલી છે, અને જે હમેશાં તમને ઉચ્ચ સ્થાને મુકવાની ઇચ્છાથી પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છે, જે માત્ર તમારા આવવાની જ રાહ જોઇને ઉભા છે, તેના આશ્રયને ગ્રહણ કરો, તેના આશ્રયથીજ તમે અનર્ગળ ધનના પતિ થઇ શકો તેમ છે.

આ તે બીજું કોઈજ નહિ પણ સર્વ સામર્થ્ય સંપન્ન પરમાત્મા જ છે. તમને પરમાત્માએજ જન્મ આપ્યો છે, અને જેણે તમને જન્મ આપ્યો છે તે તમારી ઇચ્છાઓને પુરવાને તૈયાર છે. માત્ર તમારે તેનો આશ્રય ગ્રહણ કરવો એટલીજ વાર છે. વ્યવહારમાં સામાન્ય ગણાતાં તમને જન્મ આપનાર તમારા માબાપોની તમારે માટે કેટલી કાળજી છે તેનો વિચાર કરો, તમારે માટે તે પોતાનો પ્રાણ આપવાને તત્પર થાય છે, તમારી ઇચ્છાને તે શંકા વેઠીને પણ પુરી કરે છે, અને નાનપણમાં તમારૂં પાલણ પોષણ કરી યથેચ્છપણે તમને ઉછેરી, વિદ્યાધ્યયન કરાવી, વ્યવહાર સુખના માર્ગો ખુલ્લા કરી દેવાનાં દ્વારને ઉઘાડી આપે છે તેમજ લગ્ન કરાવી તમારા વ્યવહાર સુખની વૃદ્ધિ થાય તેવી ઇચ્છાને રાખે છે. તો ખરી રીતે તમને આ દુનિયામાં મનુષ્ય યોનિમાં જન્મ આપનાર તમારાં ખરાં માતાપિતા જે પરમાત્મા છે તે તમારા સુખની વૃદ્ધિ કરવામાં પ્રયત્ન કરે તેને માટે કાંઇ નવાઈ નથી, માબાપ તમારા સહવાસને ઇચ્છે છે. તેમના સહવાસમાં રહેવાથી તમારે જે જે વસ્તુઓ જોઇએ છીએ તે તે કષ્ટ વેઠીને પણ લાવી આપે છે, પણ તમે જો તેમના સાનિધ્યમાં ન રહેતાં સ્વતંત્ર થઈ વિચારોછો તો પછી તેમની તમારા પ્રતિની કાળજી જેમ ઓછી થાય છે તેમ પરમાત્મા પણ તમારા આગમનની અને સહવાસની ઇચ્છા રાખે છે. તમે તેમની પાસે જઇ તેમના ખોળામાં મસ્તકને મુકી જુઓ, પછી તે વ્હાલથી ચુંબન કરી તમને જે જોઇશે તે સર્વ તે લાવી આપશે. તમે જો તેથી વિમુખ થઇ સ્વતંત્રપણે વર્ત્યાં કરી અન્ય મનુષ્યના આશ્રયને ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા રાખો છો તો પછી તેમનાદ્વારા મળતાં સુખોને ગુમાવોછો.

આખી દુનીયાં, અને આખી દુનીયાંમાં પ્રવર્તતા ધર્મો ડાંડી પીટીને એક અવાજે તમને જણાવે છે કે આ દુનિયાને પેદા કરનાર સર્વૈશ્વર્ય સંપન્ન પરમાત્માજ તમારૂં હિત કરી શકે તેમ છે, અને સુખને માટે તમારે તેમનોજ આશ્રય ગ્રહણ કરવાની જરૂર છે.

તમે જેમ જેમ આ વાકયમાં વિશ્વાસ રાખતા જશો તેમ તેમ તમારા વ્યવહાર અને પરમાર્થની સર્વોત્તમપણે સિદ્ધિ થયેલી અનુભવશો. ધનવાન થવું એ તેમના આશ્રયને ગ્રહણ કરનારને સામાન્ય વાત છે. તેમનામાં અતુલ ઐશ્વર્ય, અતુલ ધન, અને અતુલ સામર્થ્ય ભરેલું છે, તમે તેમના થાવ છો તો પછી તેમનું આ સર્વ તમારૂં થાય છે. જગતના સામાન્યમાં સામાન્ય જણાતા ફાટેલા ચીંથરે ફરતા ગરીબ મનુષ્યથી માંડીને ધન કુબેર કે ચક્રવૃદ્ધિ રાજાને પણ તેના આશ્રયની જરૂર હોય છે. સર્વ કોઇ તેનીજ કૃપા મેળવવાની ઇચ્છા રાખે છે, અને પ્રાર્થના કરે છે. તો પછી તમે તમારે જે વસ્તુ જોઇતી હોય તે વસ્તુને મેળવવાને માટે શા માટે વલખાં મારોછો ? આજેજ જાવ અને તેમના આશ્રયને ગ્રહણ કરો, તેજ તમારી મનોવાંચ્છના પરિપૂર્ણ કરશે.

આ પ્રમાણે તેમનો આશ્રય શોધવાને માટે તમારે કાંઈ પણ દુર દેશાવર કે પર્વતની ગિરિકંદરાઓ કે ગુફામાં જવાનું નથી. તમે જાણતા હશો કે પરમાત્મા તો સર્વ જગ્યાએ વ્યાપ્ત છે. તમારા ઘરમાંજ રહીને તમે તેમના આશ્રયને ગ્રહણ કરી શકો. તેમ છો. તેમનો આશ્રય ગ્રહણ કરવાને માટે માત્ર તમારે કેટલાક નિયમોનુંજ પાલન કરી તેમના સાનિધ્યમાં જવાનું છે.

આ નિયમોમાં તમારે તેમના પ્રતિ પૂર્ણ શ્રદ્ધા અને પ્રેમ રાખવાની જરૂર છે. ઇશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખવાથી આપણે તેમની નિકટ ને નિકટ જતા જઇએ છીએ. તે સર્વ સામર્થ્ય સંમ્પન્ન છે, આજથીજ તમે તેમનો આશ્રય ગ્રહણ કરેલો હોવાથી તે તમને ધનવાનની સ્થિતિમાં સત્વર સ્થાપી દેશે એવી તમારે તેમના પ્રતિની શ્રદ્ધા રાખીને તમારા કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવું. તેમના ઉપર તિવ્ર પ્રેમ ઉપજાવો. હર ઘડી તેમનુંજ રટણ કરો, તમે અને તે એક રૂપ છો, અને તેથી જેમ તમે તેમને વ્હાલથી ઇચ્છો છો તેમ તે તમારા ઉપર પ્રેમ પ્રકટાવી તમને ભેટવાને માટે આકાંક્ષા રાખે છે. તમે તેમના પ્રતિ જ્યાં શ્રદ્ધા અને પ્રેમને પ્રકટાવ્યાં કે પછી તે તમને જેમ લોહચુંબક લોઢાને આકર્ષે છે તેમ પોતાની શક્તિયોના બળથી તમને પોતાના પ્રતિ આકર્ષશે, અને જેમ જેમ તમારામાં શ્રદ્ધા અને ભક્તિ વધુને વધુ ઉત્પન્ન થતાં જશે તેમ તેમ તમને પોતાના પ્રતિ સત્વર આકર્ષશે, અને તમને તમારી ઇપ્સિત સ્થિતિને સત્વર પ્રાપ્ત કરાવશે.

# પ્રકરણ ૧૭૮ મું.

## ધનવાન થવા માટે કેટલાક પ્રયોગો.

ઇશ્વર પ્રતિ જ્યાં તમારી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઇ, તેમના સામર્થ્યમાં તમને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો, અને તે તમને પોતાનું સર્વસ્વ આપશેજ એવી તિવ્ર ઇચ્છા જે ઘડીએ તમારા હૃદયમાં ઉત્પન્ન થઈ તેજ ઘડીએ તમે તેમના પ્રતિ વધુ આકર્ષાવાના અને પછી તમારી સ્થિતિ પલટાવાની શરૂઆત થવાની.

તમારે ધનવાનજ થવું હોય તો તમને તે ધનવાન બનાવશેજ એવી તેમના પ્રતિ દ્રઢ શ્રદ્ધા રાખો, તમારે જે જે વસ્તુઓને જોઇએ, તમારે જેટલું ધન મેળવવું હોય તે તે સર્વ તે તમને આપી શકવાને સમર્થ છે, એવી તેમના પ્રતિ અતિ તિવ્ર ઇચ્છાને પ્રકટાવો. જેમ જેમ આ ઇચ્છાની તિવ્રતા વધતી જશે તેમ તેમ તમારામાં તે તે વસ્તુઓને પ્રાપ્ત કરવાનું અલૌકિક બળ પ્રાપ્ત થતું જશે.

કાર્ય માત્રને ઉત્પન્ન કરનાર માત્ર વિચાર છે. વિચાર સિવાય કોઈ કાર્ય ઉત્પન્ન થતુંજ નથી, અને તેથી તમારે જેવા થવું હોય તેવા વિચારનું રાત દિવસ ચિંતન કરી તેનીજ કલ્પનામાં મનને રમતું કરવું, અને પરમાત્મા તેની સિદ્ધિ કરાવશેજ એવી દ્રઢ શ્રદ્ધા રાખવી, કદાચ છગુડગુ શ્રદ્ધા હોય અને કાર્યમાં નિષ્ફળતા મળે તો તેથી ડગવું નહિ, શ્રદ્ધાથી એક તસુ પણ ચસવું નહિ, ગમે તે કસોટીના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય, તો પણ તમારે તો માત્ર એકજ દ્રઢ શ્રદ્ધાને વળગી રહેવું.

આ પ્રમાણે કરતી વખતે તમારે તમારા અંતરાત્મામાંથી ઉઠતા શબ્દો પ્રતિ શાંત થઇને ધ્યાન આપવું. ત્યાં મનના આડાઅવળા વિચારોનો કોલાહલ ન થવા દેવો, પણ તેમના શબ્દોને સ્હેલાઇથી સાંભળી શકાય તે અર્થે તમારે તમારૂં ધ્યાન તે શું કહેશે, તે સાંભળવા તરફ રાખવું. કોઇ વખત એવો આવશે કે તે તમારા અંતરાત્માદ્વારા તમારી ઉન્નતિનું સ્ફુરણ સ્ફુરાવશે, અને તે જે સ્ફુરાવે તે બરોબર સાંભળી તે જે રસ્તો બતાવે તે રસ્તે પ્રયત્ન કરવા વળવું અને તેમાં અવશ્ય સિદ્ધિજ થશે એવી દ્રઢ શ્રદ્ધા રાખવી.

ધનવાન થવા માટે માત્ર વિચાર કરીનેજ બેસી રહેવું એથી કાંઇ ધનવાન થઈ શકાતું નથી, પરંતુ પોતાનો અંતરાત્મા જે કહે

તે પ્રમાણે અણી ચુકયા વગર પ્રયત્ન કરવો અને તેમાં પરમાત્મા વિજયજ અપાવશે એવી દૃઢ શ્રદ્ધા રાખવી કે જેથી સિદ્ધિ થયા સિવાય રહેતીજ નથી.

પાછલા પ્રકરણોમાં જે જે ઉપાયો બતાવ્યા છે તે તે ધનવાન થવાને માટે વ્યવહારના માર્ગો છે. તેમાંથી પોતાનો અંતરાત્મા કહે તે માર્ગે વળવું અને તેમાં આપણે સફળ થઈશું એવી દૃઢ શ્રદ્ધા રાખવી એટલે વિજયની ધ્વજાપતાકા તમારા હાથમાંજ સમજવી.

શંકાથી વેગળા રહેવું. શંકા કે સંશયશિલ મનુષ્યોના કાર્યમાં ઘણેભાગે નિષ્ફળતાજ ભરેલી હોય છે.

## પ્રકરણ ૧૭૯ મું.

### ધનવાન બનાવનાર માનસિક ક્રિયા.

કોઈપણ કાર્ય કરવાની તમારી ઇચ્છા થતાં તે કરવા પ્રતિ ઉત્સાહ ધરો અને તે જાણે સિદ્ધજ થયું છે એમ માની તે કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરો. તમારી સ્હાય કરનાર, તમને તે કાર્યમાં વિજય અપાવનાર, સર્વૈશ્વર્ય સંપન્ન પરમાત્માની જ્યાં તમારે ઓથ છે તો પછી કાયર થઇ તે કામમાં શંકા શા માટે રાખો છો ? નિર્ભય થાવ અને ઇશ્વરના સામર્થ્યમાં વિશ્વાસ રાખી તમને તે અનર્ગળ ધનના પતિ બનાવશે એવી દૃઢ શ્રદ્ધા રાખી કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાવ, અને આમ નિઃશંકપણે તમારી પ્રવૃત્તિ થવાથી ઇશ્વર તમને તમારા કાર્યમાં વિજય અર્પશેજ.

આખું જગત વિચાર માત્રનું ફળ છે. ઇશ્વરે પોતામાંથી માત્ર એક **एकोऽहं बहुस्याम** આ વિચાર કરીનેજ જગતને ઉત્પન્ન કર્યું છે. મનુષ્ય પણ વિચારવડે ધનવાન થઇ શકે છે. ઇશ્વરમાંથીજ સર્વ ઉત્પન્ન થાય છે. ધનની ઇચ્છાવાળાએ પોતે જેટલા ધનના પતિ થવું હોય તેનું એક કલ્પિત ચિત્ર રચીને ઇશ્વરમાં અંકિત કરવું જેથી તે વિચારદ્વારા તે સૂક્ષ્મ ચિત્રને સ્થુલ રૂપમાં ઇશ્વર ઉપજાવે છે.

મનુષ્યને શરીર, મન અને આત્મા ત્રણ પ્રાપ્ત છે, તેનો વિકાસ કરવાથી મનુષ્ય ધનવાન થઇ શકે છે. શરીર સુદૃઢ હોય છે તો પછી તે વડે કરાતાં કાર્યો સત્વર સિદ્ધ થાય છે. મનનો જો યોગ્ય પ્રકારે વિકાસ કરવામાં આવે છે અને માનસિક સામર્થ્યોનો શારીરિક સા-

મર્થ્યો જોડે સંયોગ કરીને પછી જે કાર્ય કરવામાં આવે છે તે સત્વર સિદ્ધ થાય છે. આત્માનાં સામર્થ્યોનો વિકાસ કરીને પોતાનામાં આણી અને પછી તે વડે શારીરિક અને માનસિક સામર્થ્યોનો સંયોગ કરાવી પછી જે કાર્યો કરવામાં આવે છે તે વળી તેથી ઝટ સિદ્ધ થાય છે.

મન એ ઉત્પાદક વિચાર કરનાર છે. અને વિચાર વડેજ સઘળી વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થયેલી છે. મનમાં કલ્પના કરવાનું સામર્થ્ય છે, અને કલ્પના વડે મનુષ્ય ધારેલી વસ્તુને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. હાલ મનુષ્ય જે સ્થિતિમાં છે અને જે પદ્ધતિથી કામ કરે છે તે તેના વિચાર કરવાની પદ્ધતિનુંજ પરિણામ છે. ઇશ્વર એ તમારા હૃદયમાં વિરાજેલ છે, અને તેજ સામર્થ્ય સંપન્ન છે. તમે તમારામાંથી તમારાપણાનો જે વિચાર છે, તેને ત્યાગ કરી તમારૂં સત્ય સ્વરૂપ જે સર્વૈશ્વર્ય સંપન્ન પરમાત્મા છે, તેનોજ વિચાર કરો. તમે હાલ ગમે તેવી સ્થિતિમાં હો, છતાં પણ તે ખરૂં જોતાં તમારી સ્થિતિ નથી. તમારી સ્થિતિ નિર્ધન હોય છતાં પણ જે તમારૂં વાસ્તવ સ્વરૂપ છે તેની સ્થિતિ નિર્ધન નથી પણ તે તો ઐશ્વર્યાધિપતિ છે. નિર્ધનતા જીવત્વને ધારણ કરનાર માટે છે. ઈશત્વને ધારણ કરનાર માટે નથી.

તમારે જેવા થવું હોય તેનું એક ચિત્ર રચવું, અને કલ્પનામાં રચેલા તે ચિત્રને ઇશ્વરમાં સ્થાપીને તે સ્વરૂપજ તમે છો તેનું અખંડ સ્મરણ રાખી તદનુસાર વર્તન કરવાથી તે કલ્પનામય ચિત્ર તમારી નજરો આગળ સ્થુલ રૂપે જણાઇ આવશે. તમારામાં રહેલ પરમાત્મા, પોતાની શક્તિયોને તમારામાં પ્રકટાવવા ઇચ્છે છે. તમે તમારા જીવનની વૃદ્ધિ અથવા વિકાસ કરો તેવું તે ઇચ્છે છે, અને જેથી દરેક મનુષ્યે પોતાના સામર્થ્યોનો વિકાસ કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. જે વૃદ્ધિને પામે છે અથવા જે પોતાનો વિકાસ કરી શકે છે તેજ જીવતો છે. નહિતો એકની એકજ જગ્યાએ પડી રહેનાર મનુષ્ય ભલે જીવતા છતાં પણ મરેલોજ છે.

દરેક મનુષ્યનામાં પોતાના જીવનનો વિકાસ કરવાનું સામર્થ્ય છે, અને તેથીજ તેને ઇચ્છા થયાં કરે છે. પ્રાપ્ત કરતાં વધુ મેળવવાની દરેક મનુષ્યને હંમેશાં ઇચ્છા થયાંજ કરે છે. ઇચ્છા વિનાનો મનુષ્ય ભાગ્યેજ કોઇ જીવતો રહી શકે છે. તમને ધનવાન થવાની ઇચ્છા થાય તો તેથી સમજવું કે ધન વડે તમે તમારા જીવનનો વિકાસ કરવા ઇચ્છો છો. દરેક મનુષ્યે પ્રયત્ન કરી ધનવાન થવુંજ જોઇએ.

અને ધનવાન થઇને માત્ર તમે તમારો વિકાસ કરી સુખને અનુભવી શકો તેવોજ તમારો હેતુ હોવો જોઇએ. અન્યના ઉપર સત્તા કે સામ્રાજ્ય ભોગવવા, કે અન્યને હાનિ કરવાનો વિચાર હોય છે તો ભાગ્યેજ તમારા ધનવાન થવાના વિચાર ફળીભૂત થાય છે. તમે માત્ર તમારૂં પોતાનુંજ સર્વોત્તમ હિત કરી તમારા દૃષ્ટાંતથીજ જેવું અન્યનું હિત સાધી શકો છો તેવું બીજાથી કરી શકતા નથી, જેથી અન્યનું હિત કરવાને માટે પણ તમારે પ્રથમ તમારૂં પોતાનું હિત કરવું જોઇએ.

તમે જેની પાસે દ્રવ્ય મેળવવાની ઇચ્છા રાખો છો તે આખા જગતનો પતિ છે. તેને તમે અને અન્ય જગતનાં પ્રાણિયો સરખાંજ પ્રિય છે, જેથી કોઈના પણ જીવનને હાનિ કરવાની ઈચ્છા રાખી ધનવાન થવા ઇચ્છશો તો તેથી તમારા અને ધન વચ્ચે હજારો ગાઉનું અંતર પડી જશે. કોઇની સામે તે ખેતરાઇ જાય કે તેને હાનિ કરવાની ક્રિયા કરી ધનવાન થવાનું નથી. પરંતુ તમે તેની પાસે જે ધન મેળવો તેના બદલામાં તેનું તેથી પણ કાંઈ અધિક હિત સધાય તેવું તેને આપો, તમારી સાથે સંબંધમાં આવતાં તેનું ધન છુટી પડયું છે તેવો તેના મનમાં અસંતોષ ન થવો જોઇએ. પરંતુ તેણે આપેલા ધનના બદલામાં તેને તમે કાંઇક અધિક આપ્યું છે તેવો તેને અનુભવ થાય અને તેથી સંતોષ પામે તેવું તમારે તેના પ્રતિ વર્તન રાખવું જોઇએ.

તમને ધન ક્યાંથી મળશે, કે શી રીતે મળશે, મળશે કે નહિ મળે, એવા વિચારો કરવાની જરૂર નથી, તમે કોઈ પણ ધંધો કરો પણ તેમાં તમે ધનવાન થશોજ. કારણ કે તમે જેની પાસે ધન મેળવવા ઈચ્છો છો, અને ધનવાન થવાને માટે જેની સ્હાયતા મેળવવાને ઈચ્છોછો તેનામાં અતુલ ધન ભરેલું છે, કે જે ગમે તેટલું ખર્ચવા છતાં પણ ખુટે તેમ નથી, માત્ર તે તેની પાસેથી શી રીતે મેળવવું એજ જાણવાની તમારે જરૂર છે. અને જ્યાં તે જાણી ધન મેળવવાની કળા હાથમાં આવી કે પછી તમારી પાસેથી ધન કદી પણ ખુટે તેમ નથી.

તમને જે જે ઈચ્છાઓ સ્ફુરે છે તે તે ઇચ્છાઓ તમારામાં વ્યાપી રહેલ પરમાત્મા દ્વારાજ સ્ફુરે છે અને તે ઇચ્છાઓદ્વારા તે પોતાનાં સામર્થ્યોને પ્રકટ કરી ઉપભોગ કરવા ઇચ્છે છે, તેથીજ તે

મેળવવાની તમને હંમેશાં ઇચ્છા થયાં કરે છે. આ ઈશ્વરની ઈચ્છાઓને એકાગ્ર કરી તેને બહાર પ્રકટ કરો એવું પરમાત્મા ઇચ્છે છે.

ઇશ્વરને આપણી ઇચ્છાઓ જણાવવી, ઇશ્વરમાં આપણી ઈચ્છાઓને અંકિત કરવી, અને તેમની સાથે આપણો સંબંધ બાંધી, અને તે ઈચ્છાઓની સિદ્ધિ કરાવનાર ઇશ્વરનો ઉપકાર માનવો, અને અંતે તેમનામાં અભિન્ન થઇ તેમનાં સર્વ સામર્થ્યોને પ્રાપ્ત કરવાં એ મનુષ્યમાત્રનું કર્તવ્ય છે.

તમને ઈશ્વર સાથે જોડેલા રાખો. પરમેશ્વરની સાથે સંબંધ બાંધવાનો અને તેનો સાથે એકાગ્રતા કરવાને માટે તેમનો હંમેશાં ઉપકાર માન્યા કરવો, આવા દુર્લભ મનુષ્ય દેહમાં તમને જન્મ આપી સર્વોત્તમ સામર્થ્યોને સિદ્ધ કરવાનો તમને અધિકાર અર્પી તમારા ઉપર ઇશ્વરે ઉપકારજ કરેલો છે. તમને જે વસ્તુ પ્રાપ્ત હોય, અને જેને જે જે પ્રાપ્ત થાય તેમાંથી તમારા અહંપણાનો (જીવભાવનો) ત્યાગ કરી માત્ર ઇશ્વરનીજ કૃપાથી તે તમને પ્રાપ્ત થયું છે, તે માટે તેમનો ઉપકાર માનો. આપણાં શાસ્ત્રોએ ઇશ્વરની એકાગ્રતા કરવાને માટે તેમની પ્રાર્થના કરવાનો જે સિદ્ધાંત સ્થાપેલો છે, તે સત્યનોજ છે, ઇશ્વરનો હરનિશ ઉપકાર માનવાથી આપણે તેમના નજીક અને નજીક જઇએ છીએ, અને તે આપણા નજીક અને નજીક આવતા જાય છે, જેથી તેમનાં સામર્થ્યો પણ આપણને જેમ જેમ નજીકતા થાય છે, તેમ તેમ સત્વર પ્રાપ્ત થાય છે, અને જે વસ્તુઓને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થશે તે વસ્તુઓ સત્વર તમને પ્રાપ્ત થશે.

ઇશ્વર અને ઈશ્વરના સામર્થ્યોમાં તમારા લક્ષ્યબિંદુને પરોવી રાખો, ધનવાન થવું એ ખોટું નથી. પણ ઇશ્વરજ ધનના પતિ છે અને તેમની પાસેથી આપણે ધનને મેળવવું એ ઈશ્વરના સામર્થ્યને પ્રાપ્ત કરવા તુલ્ય છે.

આ પ્રમાણે એક વાર ઇશ્વરમાં લક્ષ્યબિંદુ સ્થાપ્યા પછી તે ખસે નહિ તેની સાવધાનતા રાખવી. તમે મનદ્વારા જે જે વિચાર કરો તેમાં ઇશ્વરનાં સામર્થ્યો, અને ઈશ્વરની સત્તા સિવાય અન્ય વિચારને પ્રવેશ કરવા ન દો. નિર્ધનતા, મલિનતા, દરિદ્રતા વિગેરેના વિચારોનો ત્યાગ કરો. શોકના, દુઃખના, નિરાશાના વિચારને તમારી પાસે આવવા દો નહિ. જે વસ્તુનું તમે અધિક ચિંતન કરો છો તે વસ્તુ તમને પ્રાપ્ત થાય છે. તમારે ધનવાન થવું છે તો ધનનાજ

વિચારને કાયમ રાખો. જો તેમાં દુઃખ અને દરિદ્રતાના વિચારને પણ પેસારો કરવા દેશો તો પછી તમે ધનવાન ન થતાં દરિદ્રજ બનશો. માટે તમે ગમે તેવી સ્થિતિમાં હો, ગમે તેના સંબંધમાં આવો, તો પણ ઇશ્વર અને ઇશ્વરનાં સામર્થ્યોના વિચારોથી જરા પણ છુટા પડશો નહિ.

## પ્રકરણ ૧૮૦ મું.

### ધનવાન થવા માટે ઈશ્વર પાસેથી માગણી.

તમારે ધનવાન થવું છે, અને તેને માટે ધન જેમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે તેવા ઇશ્વરની પાસેથી તમારે તેને પ્રાપ્ત કરવું છે. તો તમારી તે ઇચ્છા તમારે ઈશ્વરને જણાવવી જોઇએ. તમારે જે વસ્તુની જરૂર હોય તે વસ્તુનું મનમાં માનસિક ચિત્ર રચ્યા સિવાય બીજાને તે જણાવી શકતા નથી. તમારે જેવા થવું હોય તેવા થવાને માટે અથવા તેવા તમને કરવાને માટે ઇશ્વરને જણાવવાની જરૂર છે અને તેથી પ્રથમ તમારે જેવા થવું હોય તેનું તમારી કલ્પનામાં એક ચિત્ર રચવું જોઇએ. એકવાર તમારે જેવા થવું હોય તેનું તમારા મનમાં માનસિક ચિત્ર રચી અને પછી તેવા થવાને માટે તમે પરમાત્માને જણાવી શકો છો.

કોઇ પણ પ્રકારના નિશ્ચય કર્યા શિવાય તમારે શું જોઇએ છીએ તે તમે અન્યને જણાવી શકતા નથી. ઈશ્વર પાસે તમારે ધનને મેળવવું છે તો, તમારે જેટલા ધનની જરૂર હોય, અને તે વડે જે જે સુખનો અનુભવ કરવો હોય તેનું કલ્પનામાં એક ચિત્ર રચો અને તે ચિત્ર તરફ તમારે તમારા મનને જોડેલું રાખો અને તેનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ અંતઃકરણમાં સ્થાપો, અને તે મેળવવાને એટલી બધી તીવ્ર ઇચ્છાને પ્રકટાવો કે તે તમારા અંતઃકરણમાંથી ખસે નહિ. અને હંમેશાં તમારા મનમાં તેજ વિષય રમી રહે. તમારા વિચારોનું લક્ષ્યબિંદુ ઇચ્છા તરફજ રાખો, તમારો તમામ સમય તેનું ચિંતન કરવામાંજ ગાળો, અને આ પ્રમાણે તમારી ઇચ્છાના વિષયોનું કલ્પેલું માનસિક ચિત્ર જેમ જેમ વધારે સ્પષ્ટ, તથા તેના નાના નાના વિભાગોની કલ્પના કરીને જેમ જેમ તેનું તમારા મનમાં અધિક ચિંતન કરીને ઇચ્છાના વિષયને પ્રાપ્ત કરવાના પ્રબળ આતુરતાને પ્રકટાવશો, તેમ

તેમ તમારા મનને તમારા ચિત્રના ચિંતનમાં વધુ સ્હેલાઇથી જોડેલું રાખી શકશો. આ પ્રમાણે કલ્પનામાં તમારી ઇચ્છાના વિષયનું ચિત્ર રચીને તેને જગતમાં પ્રકટ કરી અને તેનો અનુભવ કરવાનો ઉદ્દેશ રાખો, અને તેથી ઇચ્છેલા વિષયની તમને પ્રાપ્તિ થઇ છેજ એવી દ્રઢ શ્રદ્ધા રાખો, જ્યાં સુધી તમને તમારા ઇચ્છેલા વિષયનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ ન થાય ત્યાં સુધી તે વિષયો તમને પ્રાપ્ત થયા છેજ, તેનો તમે અનુભવ કરો છોજ એવું મનમાં ધારવું, અને તે વસ્તુઓને ઇશ્વર તમને અનુભવ કરાવશેજ એવી દ્રઢ શ્રદ્ધા રાખો.

ઇચ્છાના વિષયનું કલ્પનામાં ચિત્ર રચી તે વિષયો તમને જાણે પ્રાપ્તજ હોય, અને તેનો તમે ઉપભોગ કરતાજ હો, અને જાણે તમને જે વસ્તુ પ્રાપ્ત હોય અને તેનો જેવી રીતે તમે અનુભવ કરો તેવીજ રીતે ઇચ્છાના વિષયનો પણ તમે અનુભવ કરોછોજ એવું ધારો, અને તે સર્વ વસ્તુઓના તમે માલીક છો એવું શ્રદ્ધાથી માનો. આ પ્રમાણે દિવસના ચોવીસ કલાકમાં પા કે અર્ધો કલાક કલ્પના કરવાની નથી પણ ચોવીસે કલાક આ પ્રકારે કરેલી કલ્પનાના ચિત્રને અંતઃકરણમાંથી ખસવા ન દો. અંતઃકરણ આ પ્રકારે માનસિક ચિત્ર રચ્યા પછી તે તમને મળેલુંજ છે. એવી ઇશ્વર પ્રતિ દ્રઢ શ્રદ્ધા રાખી તે સૂક્ષ્મ રૂપ તમને પ્રત્યક્ષ જણાય ત્યાં સુધી કલ્પનામય ચિત્રમાંથી તમારા મનને ખસવા દેવું નહિ, અને ઇશ્વર પ્રતિની શ્રદ્ધાથી ડગવા દેવું નહિ. એકવાર કલ્પનામાં બરોબર વાંચ્છિતાર્થનું ચિત્ર રચાયા પછી તે પ્રાપ્ત થાયજ છે એવી દ્રઢ શ્રદ્ધા રાખી માન્યા કરવું, અને તે વસ્તુઓ તમને મળીજ છે, અને જાણે પ્રાપ્ત થયે તેનો જુદી જુદી રીતે સુખોપભોગ કરો, તેવી રીતે હાલ પણ તમે તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરો છો એવું માનો. વાંચ્છિતાર્થ પ્રાપ્ત કરવાના ઉદ્દેશ અને તમને તે પ્રાપ્ત થયાજ છે તેવી દ્રઢ શ્રદ્ધાથી કલ્પેલા ચિત્રને મનમાં આરૂઢ રાખો. આ પ્રમાણે શ્રદ્ધા અને ઉદ્દેશ જેમ અધિક અખંડ અને દ્રઢ હશે તેમ સત્વર તમે ધનને પ્રાપ્ત કરી શકશો, કારણ કે આ પ્રમાણે તમે શ્રદ્ધા અને ઉદ્દેશપૂર્વક મનમાં આરૂઢ રાખેલાં તમારી ઇચ્છાઓનાં કલ્પિત ચિત્રોને ઇશ્વર ગ્રહણ કરે છે અને તેથી ઇશ્વર ઉપર આ ચિત્રોના સંસ્કારો જેમ જેમ વિસ્તારને પામતા જાય છે તેમ તેમ તેની સિદ્ધિ અધિક સત્વર થાય છે. ઇચ્છેલા વિષયથી વિરોધી વિષયોનું જરા પણ ચિંતન કરવું નહિ. નિર્ધનતાના વિચાર કરી, તે સંબંધી વાતો કરી તમે ધનવાન થવાના નહિ. માટે તે સં-

બંધી કોઇ પણ વખતે ચિંતન ન કરો, અને જો કદાચ કરશો તો તમને ધનવાન બનાવનાર તમારૂં કલ્પેલું ચિત્ર ભૂંસાતું જશે અને તેથી તમને ધનવાન થવાને બદલે નિર્ધનતાને પ્રાપ્ત કરશો.

તમારે જે વસ્તુની જરૂર હોય તે વસ્તુનાજ કલ્પેલા માનસિક ચિત્ર ઉપર શ્રદ્ધા અને ઉદ્દેશથી તમારે તો તમારા મનને જોડી રાખવું અને તેથી વિમુખ ન થવાય તે માટે તમારે તમારા વિચારો ઉપર અખંડ દેખરેખ રાખવાનું તમારૂં કર્તવ્ય કર્યા કરવું.

દરિદ્રતા કે નિર્ધનતાને સંભાળવાથી તમે ધનવાન થવાના નહિ. તમને પડેલાં દુઃખો સંભાળી કે હાલ પડતા કષ્ટના વિચારો કરવાથી તમે સુખને મેળવી શકવાના નહિ. માટે હાલ તો તે વિચારોને તિલાંજલી આપી માત્ર ધનવાન થવાના કલ્પેલા ચિત્રમાંજ તમારા મનને પરોવેલું રાખો. જે જે તમારા આ કલ્પેલ ચિત્રને વિક્ષેપ પહોંચાડનાર હોય તેના સંબંધનો ત્યાગ કરવો, ગરીબમાંથી થયેલા ધનવાનોના સમાગમમાં આવો, તેના વિચારને કરો પણ ધનવાનમાંથી થયેલા ગરીબોનો વિચાર ન કરો. અને આવી રીતે જગતમાં નિર્ધનતા કે દુઃખનો કેવળ અભાવ છે, જેને જેને નિર્ધનતા કે દુઃખો પ્રાપ્ત હોય તેને તેને તે કેવળ તેમના વિચારો અને કર્તબ્યોનુંજ ફળ મળેલું છે એમ માની તે પ્રતિ ધ્યાન ન આપો. પણ સમૃદ્ધિ અને સંપત્તિ ઉપરજ અને તે તમને પ્રાપ્ત થઇ છેજ એવું માની તે પ્રતિ તમારા વિચારને પ્રેરો, ધનવાન થવાને ઇચ્છવું એ શ્રેષ્ટ ઉદ્દેશ છે. અને તેથી તે સંબંધી તમે જે માનસિક ચિત્ર રચ્યું હોય તેને મનમાં સંપૂર્ણ જોડેલું રાખવું, તે ચિત્રને ઢાંકી દે, ઝાંખું કરે કે ભૂંસી નાંખે તેવા વિચારને તમારા પ્રતિ આવવા ન દો.

## પ્રકરણ ૧૮૨ મું.

### ધનવાન થવા માટે શારીરિક ક્રિયા.

જે વસ્તુની તમારે જરૂર હોય તે વસ્તુનું મનમાં કલ્પિત ચિત્ર રચવું, અને તે વસ્તુ મેળવવાનો તમારા મનમાં દ્રઢ ઉદ્દેશ રાખવો, અને તે વસ્તુ તમને મળીજ છે એવી ઇશ્વર પ્રતિ ઉપકારની લાગણીથી શ્રદ્ધા રાખવી એ વિગેરે સર્વ ક્રિયા માનસિક ક્રિયા થઇ. આ ક્રિયાથી તમારી ઇચ્છેલી વસ્તુઓ પરમાત્માની પ્રેરણાથી તમારી

પાસે આવવાની તૈયારી કરે છે, પરંતુ તે વસ્તુઓ તમારી પાસે આવે તે વખતે તમારે તેને ગ્રહણ કરવાને માટે શારીરિક ક્રિયા કરી અને તૈયાર રહેવું જોઇએ. માનસિક ક્રિયાથી જે વસ્તુઓને તમારા પ્રતિ આકર્ષવામાં આવે છે તે વસ્તુઓને ગ્રહણ કરવાને માટે તમારે શારીરિક ક્રિયા કરવાની જરૂર હોય છે. જો તમે એકલી માનસિક ક્રિયા કરો છો અને શારીરિક ક્રિયા કરતા નથી તો તમારા માનસિક વિચારના બળે તમારી ઇચ્છેલી વસ્તુઓ તમારા પ્રતિ આકર્ષાઇ આવે છે, પરંતુ તમે તેને ગ્રહણ કરવાને માટે શારીરિક ક્રિયાને ન કરતા હોવાથી જેમ સમુદ્રનાં મોજાં અથડાઈને પાછાં સમુદ્રમાંજ પાછાં જઇ સમી જાય છે તેવી રીતે તે તમારા માનસિક બળથી આકર્ષાઇ આવેલી વસ્તુઓ પાછી તેના મૂળ રૂપમાં સમી જાય છે, અને તેથી તમારી કરેલી ક્રિયા નિષ્ફળ જાય છે.

વિચાર એ ક્રિયા કરવાનો વેગ પ્રકટાવનાર બળ છે. જે મહાપુરૂષો છે તે માત્ર યોગબળવડે સંકલ્પથીજ વસ્તુઓને સ્રજી શકે છે. પરંતુ જ્યાં સુધી આપણે યોગબળની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી નથી ત્યાં સુધી આપણે તો માનસિક ક્રિયાની સાથે શારીરિક ક્રિયાઓ પણ કરવી જોઇએ. માનસિક ક્રિયાની સાથે સાથે શારીરિક ક્રિયા કરીને વિચાર અને પ્રયત્નનો સંયોગ કરતાં જે મનુષ્યને આવડે તે પોતાનાં ધારેલાં કાર્યોની સિદ્ધિ સત્વર કરે છે. જેથી કરીને ઇચ્છેલી વસ્તુનું ગ્રહણ કરવાને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. હવે પછી કરીશું, હાલ સમય નથી, ભવિષ્યમાં આવી રીતે ઉદ્યોગ કરીશું વિગેરે વિચારો કરી સમય નકામો ગુમાવવાનો નથી. જે કરો તે હાલજ કરો. હાલ કરેલો પ્રયત્નજ ફળને આપનાર છે. મનમાં કલ્પેલા ચિત્રને વર્તમાન કાળમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરવાને માટે વર્તમાન કાળમાંજ પ્રયત્ન કરો. પ્રયત્ન કરવામાં ભુતકાળની કે ભવિષ્ય કાળની વાતો કરવાની નથી. જે કરો તે વર્તમાન કાળમાંજ. અને તમે, જેવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત હો અથવા જેવા ઉદ્યોગમાં મુકાયલા હો તેવી સ્થિતિમાંજ કરો અને જે પ્રયત્ન કે ધંધો કરો તેમાં તમારા શારીરિક બળની સાથે માનસિક બળને સંપૂર્ણ જોડેલું રાખો.

મનવડે માત્ર તરંગો કરવાથીજ અથવા તો મનવડે કલ્પેલાં ચિત્રોને જોયાં કરવું અને શારીરિક પ્રયત્ન ન કરવો તેથી કરીને ધનવાન થઇ શકાશે નહિ. તમારે જે કરવાનું છે તે એટલુંજ કે તમારે જેવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવી હોય તેવી સ્થિતિનું એક કલ્પિત

ચિત્ર રચીને તેને અંતઃકરણમાં સ્થાપો અને તે તમને પ્રાપ્ત થયુંજ છે એવી ઇશ્વર પ્રતિ દ્રઢ શ્રદ્ધા રાખી વર્તમાન કાળમાં તેનો અનુભવ કરવાને માટે તદનુસાર પ્રેમ અને ઉત્સાહથી, તેમાં મનને જોડી પૂર્ણ બળથી પ્રયત્ન કરો. આથીજ તમારા માનસિક કલ્પેલા ચિત્રને આ જન્મમાંજ પ્રત્યક્ષ કરી શકશો. તમે હાલ જે ધંધો કે નોકરી કરતા હો અને તે ધંધો કે નોકરી તમારા કલ્પનામય ચિત્રને પ્રત્યક્ષ કરાવનાર તમને ન જણાય તો તેનો ત્યાગ કરી અન્ય ધંધો શોધવા જવાની કે તમારી કલ્પનાનુસાર સ્થિતિ તમને પ્રાપ્ત થાય તેવો કયો ધંધો કરવો તેની શોધ કરવાને વિલંબ કરી રાહ જોવાની નથી, પરંતુ હાલ તમે જે ધંધો કે નોકરી કરતા હો તેજ ધંધા કે નોકરીમાં તમારૂં મન લગાડીને બરોબર કરો. અને તેમાંથીજ જો તમારૂં માનસિક ચિત્ર અને ઉદ્દેશને શ્રદ્ધા પૂર્વક મનમાં આરૂઢ રાખશો તો તેજ તમારાં કલ્પનામય ચિત્રને પ્રત્યક્ષ કરાવવાને માટે તમારા યોગ્ય ધંધાને તમારી આગળ લાવીને ખડો કરી દેશે.

તમારા ધંધામાં કે નોકરીમાં વધુ લાભ થવા માટે તમે જેના તાબામાં નોકરી કરતા હો કે જેના આશ્રય તળે ધંધો કરતા હો તે મનુષ્યો પ્રતિ તે તમને લાભ કરે તે અર્થે તમારા સંકલ્પોને પ્રેરશો નહિ. તમારે તો તમારી ઇચ્છાનુકુળ સ્થિતિ માત્ર પરમાત્મા પાસેથીજ મેળવવાની છે. અને તે તમને તમારા ઇચ્છેલા વિષયને તમારા હાથમાં જ્યાં સુધી ન મુકે ત્યાં સુધી મનમાં સ્થાપેલ ઇચ્છાનુકુળ સ્થિતિના ચિત્રનુંજ ચિંતન કરીને તે પ્રમાણે સિદ્ધિ થતા સુધી તન અને મનના સંયોગથી ક્રિયા કર્યા કરવી. તમે જે સ્થિતિમાં હો તેજ સ્થિતિમાંથી તમે ધનવાન થઇ શકશો. માટે કલ્પેલી સ્થિતિ તમને પ્રાપ્ત થઇ છેજ અને તેનો તમે અનુભવ કરો છોજ એવું ધારીને હાલ જે સ્થિતિમાં તમે હો તે સ્થિતિનાં કાર્યો સર્વોત્તમ પ્રકારે કરો. વિચારોના વમળમાં ગુંથાઇને પ્રાપ્ત કર્તવ્યોને ઉત્તમ પ્રકારે જેઓ કરતા નથી અને આળસમાં પોતાના સમયને વ્યર્થ ગુમાવે છે તેઓ આ જન્મમાં કદી પણ ધનવાન થઇ શકતા નથી. પરંતુ વિચારની સાથે ક્રિયાની એકતા કરવાથી અને પોતાને જે જે કર્તવ્યો હાલ પ્રાપ્ત હોય તેને સર્વોત્તમ પ્રકારે કરવાથી અને મળેલા સમયમાંથી એક મિનીટ પણ વ્યર્થ આળસમાં ન ગુમાવવાથી મનુષ્ય ભવિષ્યમાં ધનવાન થઇ શકે છે,

તમારે ગમે તે તુચ્છ કે હલકું કામ કરવાનું હોય તો પણ તેને

નજીવું ગણીને તેના ઉપર દુર્લક્ષ્ય ન આપો. હાલ ગમે તેવું કાર્ય કરવાનું હોય છતાં પણ તે કાર્ય સર્વોત્તમપણે કરો અને તે કાર્ય કરવા છતાં પણ તમે તમારી સ્થિતિનું જે ચિત્ર કલ્પનામાં રચીને મનમાં સ્થાપ્યું ન હોય તે ચિત્રને દૃષ્ટિ સન્મુખ રાખ્યા કરવું. નવરાશના વખતમાં તેના અંગ ઉપાંગોના વિચારમાં મનને રોકવું, અને કાર્ય કરતાં તે પરથી મન ખસે નહિ તેવું તેને તમારી સ્મરણ શક્તિમાં સ્થાપો અને આ પ્રકારે તે ચિત્રના અખંડ ચિંતનની સાથે પ્રાપ્ત કર્તવ્યોને તન અને મનથી સર્વોત્તમ પ્રકારે કરવાથી તે ચિત્ર મન ઉપર એવું આરૂઢ થઇ જશે કે તે તરફ લક્ષ્ય આપતાંજ તમારા શરીરનાં રૂવેરૂવાં કામ કરવાના ઉત્સાહના વેગથી ભરાઈ જશે, અને જેથી તમારામાં રહેલાં પરમાત્માનાં બળવાન સામર્થ્યો એકદમ તમારામાં પ્રકટ થઇ, તે ચિત્રને સ્થૂલ રૂપમાં લાવવાનાં દ્વાર ખુલ્લાં કરી મુકશે, અને તે વડે તમે તમારી ઇચ્છેલી સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરી શકશો.

# પ્રકરણ ૧૮૩ મું.

## ફળપ્રદ ધંધો.

કોઇપણ ધંધો કરવામાં શારીરિક બળની સાથે જો માનસિક શક્તિયોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તોજ તે ધંધો ઉત્તમપણે થઇ શકે છે. જેમ શત્રુ સાથે યુદ્ધ કરવામાં માત્ર શરીર અને હાથ-પગજ કામ આવતા નથી પણ જેની પાસે યુદ્ધ સામગ્રી રૂપે હથિયારો, દારૂગોળો વિગેરે જે જે સાધનો જોઇએ તે તે સાધનો તેની પાસે સારાં હોય અને ઉત્તમ પ્રકારનાં હોય છે, તો તે રણસંગ્રામમાં વિજયને પ્રાપ્ત કરે છે, તેવીજ રીતે વ્યવહારમાં કોઇપણ ધંધાની સિદ્ધિનો અનુભવ કરવાને માટે શારીરિક બળની જરૂર પડે છે, તેવી જ રીતે જેનામાં માનસિક શક્તિયો રૂપી હથીયારો ઉત્તમ પ્રકારે કેળવાયલાં હોય છે તેને વિજય મળતાં વિલંબ લાગતો નથી.

માનસિક શકિતયો કેળવવાને માટેજ બાળકને પ્રથમ વિદ્યાભ્યા-સ કરાવવામાં આવે છે, અને ત્યારપછી જે ધંધો કરવાની તેની ઇ-ચ્છા હોય છે તે ધંધો શીખવવો પડે છે ત્યાર પછીજ તે સ્વતંત્રપણે ધંધો કરી શકે છે, જો તેની માનસિક શકિતયો તે ધંધામાં બરો-

બર કેળવાયલી હોય છે. તો તે ફળ સિદ્ધિનો અનુભવ કરે છે. પણ જો માનસિક શક્તિયો જડવત્ હોય છે તો તે નિષ્ફળતાને મેળવે છે.

મનુષ્ય માત્રમાં તમામ પ્રકારની માનસિક શક્તિયો હોય છે. તેમાંથી જેને કેળવી જેનો વિકાસ કરવામાં આવે છે, તે શક્તિયો તેનામાં વિશેષ જણાય છે. તમને સ્વભાવિક રીતે જે ધંધો કરવાની રૂચિ ઉત્પન્ન થતી હોય, જે ધંધાપ્રતિ તમારૂં વલણ દોરાતું હોય, તે ધંધામાં જો તમે જોડાશો તો તેમાં તમને સત્વર ફાયદો થશે. જે કાર્ય કરવાપ્રતિ મન વધુ વેગથી ઉત્સાહ પ્રકટાવતું હોય, જે કાર્ય કરવાથી આનંદ જણાતો હોય, તે કાર્ય કરવાથી તે કાર્ય-કરાવનાર સર્વોત્તમ સામર્થ્યો તમારામાં પ્રગટ થશે. મનુષ્યને જો કોઈ કાર્ય કરવાની ઇચ્છા અંતઃકરણમાંથી સ્વાભાવિક ઉઠતી હોય તો જાણવું કે તેનામાં તે કાર્ય કરવાનું સામર્થ્ય છે. અને તે સામર્થ્ય અંતઃકરણમાંથી બહાર આવવાને માટેજ ઇચ્છા દ્વારા મનુષ્યના મનને દોડાવે છે. જેથી જે ધંધામાં પ્રવેશ કરવાની પ્રબળ ઇચ્છા વારંવાર ઉઠતી હોય તે ધંધામાં પ્રવેશ કરવો, જે ધંધો કરવાથી કંટાળો આવતો હોય, જે ધંધો કરવામાં મનને ગ્લાનિ ઉત્પન્ન થતી હોય તેવા ધંધામાં જોડાવાથી નિષ્ફળતાજ મળે છે. છતાં પણ જો તેવાજ ધંધામાં જોડાવાથી નિષ્ફળતાજ મળે છે. છતાં પણ જો તેવાજ કોઇ અપ્રસન્ન ધંધામાં તમે જોડાયલા હો તો તે આ વાંચતાંજ છોડી દેવાનો નથી, તેમાં રહ્યે રહ્યે તે ધંધો કરતા છતાં પણ ધીમે ધીમે, તમારા લાયક ધંધામાં પ્રવેશ કરવાની તકને શોધો અને જો તમે તમને પ્રાપ્ત અપ્રસન્નતાવાળા ધંધામાંજ રહી પ્રાપ્ત કર્તવ્યો ઉત્તમપણે કરશો તો થોડાજ વખતમાં તમારે લાયક ધંધો તમને મળી આવશે. આવો ધંધો કરવા છતાં પણ તમોએ રચેલા ઉત્તમ કલ્પનામય માનસિક ચિત્રનું ચિંતન હરઘડી કરતા રહેશો અને તે ચિત્ર પ્રમાણે કલ્પેલા પદાર્થો તમને પ્રાપ્ત થાય છે એવું માનીને અંતઃકરણ પૂર્વક પરમાત્માનો ઉપકાર માનતા રહેજો. આ ચિત્રને કાયમ રાખી ઉત્તમ પ્રકારે તમને પ્રાપ્ત ઉદ્યોગને સેવતા રહેવાથી થોડાજ વખતમાં તમારી ઉન્નતિ કરાવનાર, કલ્પિત ચિત્રને પ્રકટ કરાવનાર ઉદ્યોગો તમને પ્રાપ્ત થશે. અને જેમ જેમ તમે આ નિયમો પ્રમાણે વર્તતા જશો તેમ તેમ તમારામાં સ્થિત પરમાત્મા પોતાના વિશેષ આવિષ્કારને માટે તમને યોગ્ય પ્રયત્ન કરવાની પ્રેરણા કરશે.

પ્રાપ્ત વસ્તુઓ કરતાં અધિક મેળવવાની મનુષ્ય માત્રની ઇચ્છા હોય છે. વૃદ્ધિને માટેજ તેનું જીવન છે. અને તેથી પોતાની વૃદ્ધિ કરવાની ઇચ્છાના વેગને જો તે પોતામાં નથી પ્રકટાવતો તો તેનો થોડાજ વખતમાં વિનાશ થાય છે.

મનુષ્ય માત્ર પછી તે ભોગી હોય કે જોગી હોય, સંસારી હોય કે ત્યાગી હોય તો પણ તેને પ્રાપ્ત પદાર્થોથી અસંતોષજ રહે છે અને તેથી તે વધારેને વધારે મેળવવા ઇચ્છે છે. આ નિયમ દરેક સજીવ પ્રાણિને લાગુ પડે છે. વનસ્પતિનું બી કેટલું નાનું હોય છે તો પણ તેને જમીનમાં રોપી, ખાતર નાંખી પાણી પાઇ વૃદ્ધિના નિયમમાં સ્થાપવામાં આવે છે તો પછી તે દરરોજ પોતાની વૃદ્ધિની ક્રિયા કર્યાજ કરવાનું અને અંતે એક સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અણું જેટલું નાનું સરખું બી એજ વૃદ્ધિના નિયમથી મોટું વૃક્ષ આપણને જણાવાનું. જ્યાં તેનામાં વૃદ્ધિ અટકે છે કે પછી તે સુકાઈ જઈ મરી જાય છે. આવીજ રીતે મનુષ્ય માત્રને ઇશ્વરે વૃદ્ધિના નિયમમાંજ સ્થાપેલા છે; સર્વ કોઇ પોતાની વૃદ્ધિ કરવાને ઇચ્છે છે, જો કે તેમાં ઇચ્છાનો વિષય કદાપી જુદો હશે, તો પણ સર્વેને સઘળીજ ઇચ્છા વૃદ્ધિ કરવાની હોય છે. આથી તમે ધન મેળવી ધનવાન થવાની જે ઇચ્છા રાખો છો તે જરાપણ ખોટી નથી. પણ તે ઉલટી તમારા જીવનની વૃદ્ધિ કરાવનાર છે.

કોઈ પણ ધંધો કરો તેમાં તન અને મન લગાવીને એટલે શારીરિક ક્રિયાની સાથે માનસિક ક્રિયાનો સંયોગ કરીને કરો અને તેમાં તમને સિદ્ધિ મળશેજ એવી પરમાત્મા પ્રતિ અડગ શ્રદ્ધા રાખી તેમનો ઉપકાર માનતા રહો. એટલે તે ધંધામાં જરૂર તમને લાભ થશેજ. આ નિયમોને પાળનાર જે મનુષ્યોને પોતાનો ધંધો પોતાને પૈસાદાર કરનાર ન જણાતો હોય તો તેથી ગભરાવાની જરૂર નથી તેમ તેમ તેને છોડી દઈ કોઈ યોગ્ય ધંધો ખોળવામાં સમય નકામો ગુમાવવાની જરૂર નથી, પરંતુ આ પ્રમાણે માનસિક ચિત્રને મનમાં સ્થાપિને તમને પ્રાપ્ત કર્તવ્યોમાં મન લગાવી સર્વોત્તમ પ્રકારે કરતા રહેશો તો અંતે પરમાત્મા તમને યોગ્યદ્વાર એવું ખોલી આપશે કે પછી તેમાં પ્રવેશ કરી તે ધંધો કરવાથી અસંખ્ય ધનના પતિ થઇ જશો.

આ પુસ્તકમાં પ્રથમ વિભાગોમાં વેપાર, ખેતી અને હુન્નરકળાના વિષયોમાં લગભગ મનુષ્યને ધનવાન કરાવનાર તમામ ધંધા આવી

જાય છે, અપ્રકટ ધંધા પ્રકટમાં આવી જાય છે. તેમાંથી તમારૂં મન જે ધંધો કરવા તરફ વધુ આકર્ષાતું હોય તે ધંધો શરૂ કરો, અને આ ભાગમાં બતાવેલી ક્રિયા પ્રમાણે શરીર, મન અને આત્માની શક્તિયોનો વિકાસ કરીને તેમાં લગાડો તો તમને જરૂર ફાયદો થશે અને જેથી તમે ધનવાન થશોજ.

આમ છતાં કદાચ કોઇ કાર્યમાં નિષ્ફળતા મળે તો નિરાશ ન થતાં ફરી વધુ બળથી તે કાર્યનો આરંભ કરો કે અંતે તેમાં તમારો વિજય થશે.

ઇશ્વર ઉપર અદ્રઢ શ્રદ્ધા રાખી, તેમની પાસેથી ધનને મેળવવા માટે આપણે ઇચ્છીએ છીએ, અને તે અર્થે આપણી ઇચ્છેલી કલ્પનામય સ્થિતિનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરાવવા ઇશ્વરનેજ પ્રાર્થીએ છીએ તો પછી તેમના ઉપર એવી અડગ શ્રદ્ધા રાખો કે તેજ તમને તમારા કાર્યમાં વિજય અપાવશેજ અને ધનવાન બનાવશે.

## પ્રકરણ ૧૮૪ મું.

### ધનવાન બનાવનાર કેટલાક નિયમો.

જેઓ પોતાની જાત ઉપર આધાર રાખીને મહેનત કર્યા કરે છે તેમને પરમેશ્વર સહાય કરે છે, આપ બળનો જુસ્સો એજ માણસનું ખરૂં જીવન જાણવું. બીજાની મદદ લઇને કામ કરવાથી આપણે નિર્બળ થતા જઇએ છીએ. જેઓ ઉદ્યોગી છે તેઓ ધનવાન છે. તેવા પુરૂષો એક પળ પણ નકામી જવા દેતા નથી. સાદાં સાધન અને સાધરણ ગુણોનો ઉપયોગ કરવાથી ઘણીવાર મોટાં મોટાં કાર્યો પાર પાડે છે. જેઓ અત્યંત આગ્રહી છે અને ખરા દીલથી દમભેર મહેનત કરે છે તેઓજ પાર પડે છે, નસીબ હંમેશાં ઉદ્યોગીના પક્ષમાંજ ઉભું રહેલું હોય છે. સઘળું પ્રયત્નથી મળે છે. એકાગ્રચિત્તે અને આગ્રહપૂર્વક ઉદ્યોગ કરવાથી ફળની સિદ્ધિ થાય છે. કેવળ ઉદ્યોગ અને આગ્રહ મચાવી મૂકવાથી એવાં એવાં અપૂર્વ કાર્યો સિદ્ધ થાય છે કે ઇશ્વરદત્ત બુદ્ધિ તેનામાં હશે કે નહિ તે વિષે ઘણા નામાંકિત પુરૂષોને સંદેહ થાય છે. કામ કરવાની શક્તિને ખુબ કેળવવી જોઇએ. જો એ કેળવાય છે તો પછી જીંદગીની સરતમાં સપાટા સાથે આગળ વધાય છે, યત્ન પર યત્ન અને તે ઉપર પ્રયત્ન એમ કર્યાંજ કરવું.

મહેનતથી સઘળાં કામ સહેલાં થઇ જાય છે. સાધારણ બાબતોમાં પણ આગ્રહ અને ઉદ્યોગ રાખવાથી ખરેખર અણધાર્યા અજબ જેવાં ફળ નીપજે છે. ઉત્તમ પ્રતિની ઉન્નતિ મેળવવા માટે બહુજ ધીરજ રાખવી જોઇએ. જેને ધીરજ રાખતાં આવડે છે તેને કામ પાર પાડતાં પણ આવડે છે. દરેક કામમાં આગ્રહથી મંડયા રહેવું જોઇએ. જેની સારી ચાલચલકત હશે તે બીજા ઉપર અસર કરી શકશે. સદ્-ર્તન મનુષ્ય જીવનનો મહિમા અને મુગટ છે. માણસની જીંદગીનું સાર્થક સદ્વર્તનથીજ થાય છે. જુવાન માણસોએ ઉત્સાહથી કામ કરવાની ટેવ પાડવી જોઇએ.

કળા કૌશલ્ય કે વેપાર ઉદ્યોગમાં વાહવા મેળવી ધનવાન થવું હોય તો કાળજુ કોરીને મહેનત કર્યા કરવી. મોટા કળાવાન પંડિતોને દરિદ્રતા અને બીજી અનેક અડચણો સામે કમર કસીને લડાઇઓ કરી કરીને ચાલવું પડયું છે. જેમણે જેમણે કિર્તિ મેળવી છે તેમણે તેમણે દૈવયોગે કે અકસ્માતથી મેળવી નથી, પણ ફક્ત ઉદ્યોગ અને કઠિન વૈતરૂં કરીનેજ નામના મેળવી છે. શૂરવીર સઘળું કરી શકે છે. હીમતવાન નરને બધું જગત વશ થાય છે. પોતાનાં કાંડાના કૌવત અને બુદ્ધિના બળ ઉપર ઝુઝનારને આખરે વિજયજ મળે છે.

કોઇ પણ કાય ખરેખરૂં છાતી રાખીને કર્યા વિના થઇ શકતું નથી. માણસે પોતાના મનની ઇચ્છાની વાંસે જોસભેર મહેનત કર્યા કરવી જોઇએ, અડચણો આવે તો તેની સામે પ્રયત્નથી યુદ્ધ મચાવવું જોઇએ. કાયર માણસને દરેક કામ અશકય લાગે છે. મનુષ્ય જે કામ કરવા પાછળ પોતાનું મન લગાડે છે અથવા મારે આવા થવું છે એવો મન સાથે નિશ્ચય સ્થાપે છે તે પ્રમાણેનું ધારેલું કામ કરવાને અને ચિંતવેલી સ્થિતિએ પહોંચવાને તે તેના ઇચ્છા બળથીજ એટલે મનની દૃઢતાની દૃઢભક્તિ કરવાથીજ પાર પડે છે. આપણી ઇચ્છામાં એટલું બધું જોર રહેલું છે કે વળી તેમાં ઇશ્વરી ચૈતન્યની ઇચ્છા મળી એટલે–ઉંડા ભાવથી આપણે જેવા થવાને ઇચ્છીએ અને સત્ય નિષ્ઠાથી ઇચ્છા કરીએ છીએ તો આપણે તેવા થઇએજ છીએ. તમે તાબેદાર થવા ઇચ્છશો તો તાબેદાર થશો, ધીરજવાળા થવા ઇચ્છશો તો ધીરજવાળા થશો, ધનવાન થવા ઇચ્છશો તો ધનવાન થશો. એક સુતાર એક દહાડો એક ન્યાયાધિકારનું આસન દુરસ્ત કરતો હતો તે વખતે તેની બેઠકને સુંવાળી કરવાને બહુ મહેનત

કરતો હતો તે જોઇને તેને એક જણે તેનું કારણ પુછ્યું તેને માટે તેણે કહ્યું કે મારે પણ કોઇ વેળા એ આસન પર બેસવું છે. તેને માટે તેને ઘસીને લીસી કરૂંછું. આશ્ચર્યની વાત એ છે કે એ સૂતાર આગળ જતાં ન્યાયાધિકારી થયો અને એજ આસન ઉપર બેસવા મંડયો.

જે માણસ અમુક કામ કરવાનો મન સાથે સંકલ્પ કરે છે, તેથીજ તે મોટાં વિઘ્નોને જીતીને તેની સિદ્ધિને પામે છે. હું અમુક કામ કરી શકીશ, એવો મનમાં વિચાર લાવવાથીજ તે કામ કરવાને આપણે ઘણે ભાગે શક્તિવાળા થઇએ છીએ. કોઈ પદાર્થની પ્રાપ્તિને માટે મનમાં નક્કિ કરવાની સાથેજ તે વસ્તુ ઘણી વખત પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રમાણે જે માણસ ખરી ઉર્મીથી મન સાથે સંકલ્પ કરે છે તેનામાં દૈવી શક્તિના સર્વ શક્તિમાનપણાનો આભાસ દેખાય છે. **નેપોલ્યન** કહેતો કે **અશકય** શબ્દજ કોશમાંથી કાઢી નાંખવો જોઇએ. અડગ દઢતા એજ સાચામાં સાચું ડહાપણ જાણવું. હું જાણતો નથી, મારાથી બની શકશે નહિ, એ અશક્ય વાત છે એવું જો કોઇ કહેતું તો તેના ઉપર બીજા બધા કરતાં વધુ તિરસ્કાર દર્શાવતો. આવા માણસને તે કહેતો કે એવું શું કહો છો ? શીખો, મહેનત કરો, પ્રયત્ન કરો. જે મનશક્તિના અંકુર દરેક માણસના જન્મની સાથે જન્મ લે છે, તેને જોસભેર કેળવવાથી અને કસવાથી આશ્ચર્યકારક પરાક્રમ થઇ શકે છે.

ધંધા રોજગારમાં સારા નીકળવાને માટે સામાન્ય બુદ્ધિના ધોરણ ઉપર ચાલવું, જ્ઞાન સંપાદન કરવું હોય કે કોઇ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવું હોય તો ધીરજ અને આગ્રહથી મહેનત કરવી પડે છે તેજ પ્રમાણે સચોટ કામ કરવાવાળાને પણ એ ગુણોની જરૂર છે. કોઇ પણ કામમાં કાબેલીયત મેળવવાને માટે જન્મસ્વભાવ તે તરફ વળેલો જોઇએ. અને તેમાં આગ્રહથી મંડયા રહેવાની ટેવ પાડવી જોઇએ અને તેનો મહાવરો કર્યા કરવો જોઇએ. વેપાર ધંધામાં જે ડહાપણથી અને ખંત રાખીને મહાવરાને કેળવ્યો હોય છે તો ફતેહના દરવાજા એ મોટી કુંચીથી ઉઘડયા વિના નહિજ રહે.

જગતના દરેક કામકાજમાં આગ્રહ અને ઉદ્યોગ એ બે ગુણોથી કાર્ય સિદ્ધિ મેળવી શકાય છે. ઝીણી ઝીણી બાબતો ઉપર એક ચિતે દઢ લક્ષ રાખવાથીજ માણસ સુધરી શકે છે. સૌને માથે ઉદ્યોગ એજ

ભાગ્યોદયનું મૂળ છે, દરેક કામમાં બારીકી, એ બહુ અગત્યની બાબત છે. જે જોવું તપાસવું તે બારીક નજરથી, જે બોલવું તે ચોક્કસપણેથી, અને જે કામકાજ કરવું તે પૂરી કાળજી અને બારીકીથી એનું નામજ સારી કેળવણી છે. જે કામ કરવું તે સારી રીતેજ કરવું, થોડું, જરાક જેટલું કામ કરવું તે પણ સંપૂર્ણ રીતે બજાવવું.

કામ કરવામાં નિયમ એ અતિ અગત્યનું લક્ષણ છે, તેથી સારી પેઠે કામ ઉકલે છે અને સારી રીતે થાય છે. આજે કરવાનું કામ આજેજ કરો. કાલ ઉપર મુલતવી ન રાખો. તમારે તમારો સઘળો વખત કામકાજમાંજ રોકવો, જો તેને પૂરેપૂરો કામમાં ન લીધો તો મનનું દુષ્ટ વલણ તમને તરત આડું દોરી જશે, સવારનો વખત કદી પણ નકામો જવા દેશો નહિ. સ્ત્રિયો જેને કુથલી કરવી કહે છે તેવાં ગપ્પાં મારવામાં તમારો વખત તમે ગાળશો નહિ. ચાલો આ કામ કરીએ. ચાલો ફલાણા કામમાં હવે ચિત્ત ચોટાડીએ, એજ તમારા મનની અખંડ પ્રેરણા હોવી જોઇએ. જે કામ કરવું હોય તે તરત જ કરી નાંખો. મહેનત પછી ગમ્મત કરો પણ પહેલી ગમ્મત અને પછી મહેનત એમ કદી કરશો નહિ. જ્યારે લશ્કરની કુચ થતી હોય છે તે વેળા મોખરે ચાલનારી પલટણોએ દૃઢતાથી, બીનહરકતે આગળ ચાલ્યાજ જવું, તેમ થાય તો પાછલો ભાગ પણ તેવીજ રીતે ચાલ્યો આવવાનો, પણ આગળના ભાગમાં અવરોધ આવવાથી પાછળના ભાગમાં ગરબડાટ અને અંધાધુંધી દાખલ થાય છે. કામકાજ ફેડવામાં પણ એજ નિયમ છે. જે કામ તમે હાથમાં લીધું હોય તે તમે જો ત્વરાથી, દૃઢતાથી અને નિયમસર પુરૂં નહિ કરો તો બીજાં કામ પછવાડે ભેગાં થનાંજ જાય છે, પછી બધાં સાથે લાગાં એકઠાં થઇ તમારા પર ધસાતાં આવે છે જેથી એટલી બધી ગુંચવણુ પડે છે કે તેની સામા ખડા રહેવાને માણસની હીંમત ચાલી શકતી નથી.

જે માણસ વખતની કીંમત પોતાના મન સાથે બરોબર કરી જાણે છે તેને કામકાજ કરવામાં શિતાબી રાખવાને સદા ઇચ્છા રહે છે. ઉદ્યમી માણસને આડે અવળે રસ્તે ચઢવાનું સુઝતું નથી, અને નિરૂદ્યમી માણસનું મન નવરૂં પડે છે તે દુર્ગુણીની દુકાન બને છે. હંમેશાં કામમાં મશગુલ રહેનાર માણસનું મન કે મગજ નવરૂં રહેતું નથી, પણ આળસુ રહેનારનું મન સદા ખાલી રહે છે એમ થવાથી તરંગની લહેરો આવવા માંડે છે અને અનેક પ્રકારની લાલચો ખાલી

સ્થળમાં ઘુસે છે, અને ખરાબ વિચારોનાં ટોળેટોળાં મગજમાં ચારે દિશામાં ભમ્યાંજ કરે છે. સમુદ્રમાં ફરતી આગબોટમાં જો ખલાસીઓને જો નવરા બેસવા દીધા તો તેઓ આગળ ચાલવાને બડબડ ફડફડ કરવા માંડે છે અને હુલ્લડ ઉઠાવવાના વિચાર કરે છે. પણ જો તેમને કામમાં ને કામમાં દાબી રાખ્યા હોય છે તો તેમને તેવું કાંઇ સુઝતું નથી. તેથી એક અનુભવી નાખુદાને એવી ટેવ હતી કે વહાણમાં જ્યારે કાંઇ કામ કરવા જેવું ન હોય ત્યારે તે ખલાસીઓને હુકમ કરતો કે લંગરને માંજી માંજીને ઉજળું કરો.

વખત એજ પૈસો છે. માણસની પરીક્ષા વેપાર ધંધામાં જેવી થાય છે, તેવી બીજા કશામાં થતી નથી. તેની ચાલ વેપારની કસોટી ઉપર જેવી સખત રીતે કસાય છે તેવી બીજા કોઇ પણ ધંધાથી કસાતી નથી. માણસની સાચવટ, મનનો નિગ્રહ, ન્યાયી મન, અને ભલમનસાઇના ગુણો વેપાર ધંધામાં જબરદસ્ત કસોટી ઉપર ચઢે છે. કોઇ પણ માણસના સાંસારિક ડહાપણની પરીક્ષા કરવી હોય તો તે કેવી રીતે પૈસા પેદા કરે છે, કેવી રીતે બચાવે છે અને કેવી રીતે વાપરે છે એટલી વાત જાણવાથી જણાશે. આપણે આપણી જાત ઉપર જય મેળવવો અને આપણા મનને મારવું એજ મોટો સદ્‌ગુણ છે. વીરત્વના દેહીક અર્થમાં હીમ્મત અથવા બહાદુરી અને આત્મિક અર્થમાં મનની હિમ્મત, સદ્‌ગુણ, મનને વશ રાખવાની શક્તિ, અને મનોનિગ્રહ એ છે. આત્મનિગ્રહ અને આત્માવલંબન જન સુધારણાના તથા દેશસુધારણાના મોટા સ્તંભ છે.

જે માણસો રોજ જેટલું કમાય તેટલું ખાઇ જાય છે તે માણસો સદા હલકી હાલતમાંજ રહેવાના. તેઓ નામરદ, કૌવત વિનાના અને નિરાધાર રહેવાના. થોડું થોડું કરકસર કરીને પણ બચાવવું જોઇએ. ગમે તેટલી જૂજ રકમ પણ આગળ ઉપરના વખતને માટે સંઘરી રાખવી જોઇએ. જો તમે ઉડાઉ, અવિચારી અને આળસુ થશો તો તમે હંમેશાં ગરીબાઇમાંજ પીડાશો. દરેક માણસે પોતાની પેદાશના પ્રમાણમાંજ ખર્ચ રાખવું જોઇએ. પાઇ પાઇ પેદા કરવાની માથાકુટ કરવા કરતાં પાઇ પાઇ ઉગારવાની તજવીજ કરવી. કરકસરના સંસાર રૂપી બજારમાં જ્યારે કોઇ જુવાન માણસ ચાલ્યો જાય છે તે વેળાએ તેની બંને બાજુએ અનેક પ્રકારની લાલચો, લાલસા અને કામના વિગેરે સ્ત્રીઓ નખરાં કરતી ઉભી રહેલી જોવામાં આવે છે. તે જેટલે દરજ્જે તેમને વશ થતો જાય છે,

તેટલે દરજ્જે તેનામાંથી પુરૂષત્વનું ઇશ્વરી નૂર કમી થતું જાય છે. તેમની સાથે જો સ્પર્શ થાય તો આપણને માલુમ ન પડે તેવી રીતે આપણામાં જે ઇશ્વરી ચૈતન્યનો વિદ્યુત્ ચમત્કારિક ચમકારો હોય છે, તેમાંનો કાંઇક અંશ ઉડી જાય છે. તેમાંથી બચવાને માત્ર એકજ ઇલાજ છે. તે એ કે, એવી વખતે ખરૂં પુરૂષત્વ વાપરીને દૃઢ સંકલ્પ કરીને 'ના, ના, ના,' જ કહેવી; અને તેજ પ્રમાણે વર્તવું, કટાકટીનો વખત આવે કે તે વેળાએ તરતજ નિશ્ચય કરી દેવો, કારણો શોધવા બેસવું, તે ઉપર વિચાર કરવો અને તેની તુલના કરવા બેસવું, તે તે વેળાએ બીલકુલ ફાયદાકર્તા નથી. આ વાતમાં સ્ત્રી જાતિનું દૃષ્ટાંત લાગુ પડે છે, જો અબળા એ 'ના' કહેતાં વાર લગાડી તો તે બળહીન થઇ એમ સમજવું, પણ જો તેણે એકદમ 'નન્નો' વાસ્યો તો તે મહા પાપમાંથી બચી એમ સમજવું. જો વિચાર કરવા રહી તો તે ગઇ તે ગઇજ સમજવું. તેવીજ રીતે જુવાન મનુષ્યે પણ એકદમ લાલચથી દુર રહેવું. જો સ્ત્રીની માફક હા, ના, હા, ના, કરવા રહ્યો તો ડુબ્યોજ સમજવો. ઘણા માણસો વિચાર કર કર કરે છે પણ કોઇ વાતનો નિશ્ચય કરતા નથી; પણ એવી બાબતોમાં વિચાર કરવા રોકાવું નહિ, એકદમ તડ કે ભડ નિશ્ચય કરી દેવો. ઇશ્વર પાસે માગો કે તે મોહ, માયા અને લાલચના ફંદમાં ન નાંખે, પણ જુવાન માણસની કસોટી કરવાને લાલચ તો આવીજ મળવાની, જો તેમાં તે ચુકયો અને વશ થયો તો રોજ તેનું ચિત્ત હરી લઇને તેને કેવળ નિર્બળ કરી મૂકે છે. અને એકવાર જો હીમ્મત રાખી સામી ટક્કર લેશે તો પ્રથમ સંકલ્પનું માર્મિક બળ તમારા વીરત્વમાં હંમેશાં વધારો કર્યાજ કરવાનું અને આવી રીતે તમે જો એકવાર બચ્યા તો પછી ભવિષ્યમાં દુર્ગુણોના ફંદામાં નહિજ ફસવાના.

## પ્રકરણ ૧૮૫ મું.

### સિદ્ધિ લાભ.

તમે જે સત્કર્મ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો છે તેને સિદ્ધ કરો, સાધના સિવાય કોઇ કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી.

સિદ્ધિનો કોઇ એક નક્કી કરેલ આદર્શ નથી. ભક્તને આરાધ્ય, પ્રેમીને પ્રેમપાત્ર, જ્ઞાનેચ્છુને જ્ઞાન, માનાભિલાષીને સમ્માન, કૃપણને

ધન અને યોદ્ધાને વિજય મળી જવાથી સિદ્ધિ લાભ થાય છે. એટલે જે લોક જે વસ્તુને ઇચ્છે છે તેને તે મળી જાય તો તેને તે સિદ્ધિ લાભ માને છે. પરંતુ સર્વ લોક જે ઇચ્છે છે તે તેમને કાંઇ મળી જાય છે? દરિદ્ર લોક ધન સમ્પત્તિ ઇચ્છે છે, પણ સર્વ દરિદ્રને તો કાંઈ ધન પ્રાપ્ત થતું નથી. યોગી લોક શુદ્ધ સાધનના બળથી સિદ્ધિ લાભ પામે છે. વિદ્યાર્થીગણ ઘણી વિકટ પરીક્ષાઓમાં પાસ થાય છે તે શાથી? તેજ સાધનાના બળથી. જેને સાધનાનો અભાવ છે તે અકૃત કાર્ય હોય છે. જેથી કહ્યું છે કે,—**साधकः सिद्धिमाप्नुयात्॥** સંસારમાં જેટલા લોક છે તે સર્વ પોતપોતાના કામની ધુનમાં લાગ્યા રહે છે. ઉદ્દેશ સિવાયનું જીવન કાંઈ કામનું નથી. જ્યારે ઉદ્દેશ નથી તો પછી સાધના કેવી?

ઉદ્દેશ વિનાનાં લોકોનાં જીવન ભારરૂપ છે, અને તેથી તે અધિક વખત જીવી શકતા નથી. સારો યા ખોટો જીવનનો કોઈ એક ઉદ્દેશ અવશ્ય હોવોજ જોઇએ. ઉદ્દેશજ જીવનના આધાર રૂપ છે. નિરવલંબ જીવન કેટલો વખત ટકી રહે છે? બુદ્ધ, શંકરાચાર્ય, ચૈતન્ય દેવ, નાનક આદિ મહાત્માઓનું જીવન ઉદ્દેશહિન ન હતું.

સતલોક પોતાના ઉદ્દેશ યા આદર્શને ગુપ્ત રાખે છે. સાધનાથી તે પોતાની મેળેજ પ્રકટ થાય છે. સાધનાનું મૂલ્ય સિદ્ધિને અનુસાર નિરૂપિત થાય છે. અને સાધનાને અનુરૂપજ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. જેની સાધના સારી છે તેને સારા સાધકોમાં ગણવામાં આવે છે. નાના, મોટા, કાયર, વીર, કૃપણ, ઉદાર, મૂર્ખ અને જ્ઞાની સર્વ પોતપોતાની સાધનાથી સંબંધ રાખે છે. મનુષ્યનું જીવનજ સાધનામય છે, ભેદ એટલોજ છે કે કોઈ સારી સાધના કરીને તેનાં મીઠાં ફળ ચાખે છે, અને કોઇ ખરાબ સાધના કરીને વિષમય ફળ પામે છે. એવું પણ જોવામાં આવ્યું છે કે, જે લોક પોતાના જીવનમાં અધિક અભિલાષા કરે છે, તેની એક પછી એક એમ સઘળી વાસનાઓ પૂરી પણ થાય છે. પરંતુ જીવનના શેષ કાળમાં તે વ્યક્તિઓને એમ પણ કહેતાં સાંભળ્યા છે કે, "હાય અમારૂં જીવન વ્યર્થ ગયું, અમે મનુષ્ય જન્મ લઇને શું મેળવ્યું? તેમના મોંમાંથી એ વાત કેમ ન નીકળી કે, અમારૂં જીવન સફળ થયું, અમારો જન્મ સાર્થક થયો."

ઇષ્ટ સિદ્ધિનો લાભ પામ્યા છતાં પણ જ્યારે કેટલાક માણસોને આ પ્રકારે પશ્ચાતાપ કરતા જોવામાં આવે છે, ત્યારે જીવનની સફળતા અને વિફળતાના સંબંધમાં અવશ્યજ કાંઇ ગુઢ રહસ્ય છે. તેનો સ્વિકાર

કર્યાં સિવાય ચાલે તેમ નથી. તે જીવન તે રહસ્ય જીવનના ઉદ્દેશની બહારની વાત નથી. તે પણ ઉદ્દેશના અંતર્ગતજ છે. તો શું ધન ધાન્યથી ઘર ભરવું, વિશ્વ વિદ્યાલયની ઉચ્ચતમ પરિક્ષા પાસ કરવી, વકતૃત્વ–બળથી હજારો મનુષ્યોને મુગ્ધ કરી દેવા અથવા સ્વાર્થપૂર્ણ સુંદર શરીર મેળવીને પોતાના વંશની મર્યાદા વધારવાથીજ જીવનનો ઉદ્દેશ શું પુરો થઇ જાય છે? નહીં. જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ આ વાતોથી કાંઇ જુદોજ છે. જે ઉદ્દેશને પૂર્ણ કરીને મનુષ્યમાં મનુષ્ય કહેવરાવવાને યોગ્ય હોય છે, અને લોકોમાં કદી કદી દેવતા કહેવરાવવાનો પણ અધિકાર પ્રાપ્ત કરે છે, તે જીવનનો શ્રેષ્ટ ઉદ્દેશ છે. જે મનુષ્યો આ મહાન ઉદ્દેશને પુરો કરે છે, તે એમ પણ કહેવાનો સાહસ કરી શકે છે કે, અમારો જન્મ લીધેલો સાર્થક થયો અથવા તો અમે અમારા જીવનને સફળ કરી શક્યા છીએ.

પોતે કોઇ વિશેષ વિષયમાં કૃત કાર્ય થવા કરતાં સર્વ સાધારણ ને હિતકર કાર્યોમાં સફળ થવા પ્રયત્ન કરવો તે અધિક શ્રેષ્ટ છે જે લોક જનસમુદાયના કામોમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરે છે તે અન્ય ઉદ્દેશોમાં અકૃત કાર્ય હોવા છતાં પણ પોતાના જીવનને સફળ સમજે છે. પરંતુ જે લોક સ્વાર્થ સંબંધી, અનેક વિષયોમાં સિદ્ધિ લાભ કરે છે. તેનાથી જો કોઇ પરોપકારનું કામ સિદ્ધ ન થઇ શકે તો તે પોતાના જીવનની વાતનો શોચ કરીને અવશ્ય પોતાના પ્રતિ તિરસ્કાર કરશે અને બીજા પણ તેના જીવનને અનુકરણિય સમજશે નહિ. અને ઉલટા કહેશે કે તે જીંદગીભર પોતાનાજ કામોની પાછળ હાય હાય કરી રહ્યો હતો, ભલાઇનું એક પણ કામ તેનાથી ન બન્યું.

જે લોક પોતાના રહસ્યમય જીવનના અંતર્ગત ધર્મ અને સમાજની સાથે કાંઇ સંબંધ ન રાખીને પોતાના જીવનને સ્વાર્થ સાધનની પાછળ વિતાવી નાંખે છે તે લોક અંત કાળમાં પોતાના દુઃખથી મેળવેલા ધનને સામે રાખવા છતાં પણ સુખ પામતા નથી. અને પોતાનો સર્વ જન વ્યક્ત અને સહાનુભૂતિ રહિત દેખે છે. કોઇ વિદ્વાને કહ્યું છે કે મનુષ્યનું જીવન બાગના જેવું છે. બાગના સર્વ ફુલ ઝાડ સરખાં હોતાં નથી. કોઇ નાનાં, કોઇ મોટાં, કોઈ ફુલેલાં, કોઇ સુકાં અને કોઇ લીલાં આંખને સુંદર લાગે એવાં હોય છે. તે વીજ રીતે મનુષ્યનું જીવન પણ તેવુંજ છે. જો તે નાની વયમાંથીજ મનુષ્ય પોતાની જીવન–વાડીને આ પ્રકારે સજાવે કે જે સર્વને આનન્દમય થાય અને તેની છાયા, ફલ તથા ફુલોથી સર્વ લાભ

ઉઠાવે અને તેને આદર્શ માનીને સર્વ લોક પોતાની જીવન-વાડીને ખીલવવાને માટે અનુકરણુ કરે તો જીવનની સફળતા સાર્થક થઇ એમ સમજવું.

મનુષ્યે પૂર્ણજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઇએ. કેવળ મોજશોખથી યા હાસ્ય વિનોદ કરીને કોઈ સુખી થઇ શકતું નથી. ભોગવિલાસ જીવનના ચિરસંગી હોવા છતાં પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં સુખદાયક નથી હોતા. પરંતુ સાહિત્ય, સાંખ્ય, વેદાંત અને મીમાંસા આદિ શાસ્ત્રોના વિચાર નિત્ય સંગી થઇને મૃત્યુ સુધી સુખ, શાંતિ અને આનંદને આપી શકે છે. જે ધનવાનને ધનથી વધીને બીજું કોઈ પ્રિય નથી, ધન વૃદ્ધિ કરતાં બીજો કોઇ આનંદ આપી શકતું નથી તે વ્યક્તિના જીવનને જ્યારે વૃદ્ધાવસ્થા આવીને ઘેરે છે, ત્યારે તેનું મન ધનથી ઉઠી જાય છે, ત્યારે તેને આનંદપ્રદ જણાતું નથી.

મનુષ્ય યોનિમાં જન્મ લઇને શું હાની લાભની વાતોમાંજ જીવનને વિતાવી નાંખવું જોઇએ? શું મનુષ્યતામાં જન્મ લેવાનું ફળ એજ છે કે સસ્તા દરથી કોઈ ચીજ ખરીદ કરીને મોંઘા દરથી વેચવી અને પૂર્ણ લાભ મેળવીને પોતાના જીવનને કૃત્ય કૃત્ય માનવું?

શું મનુષ્ય જીવનની સૃષ્ટિ કેવળ લાભનેજ ખાતર કિંવા કેવળ કુબેર હોવાને માટે જ. કિંવા કેવળ પોતાના શરીરને સુખ આપવાને જ ખાતર ઉત્પન્ન થઈ છે? એ વાત પ્રથમ કહેવામાં આવી છે કે મનુષ્ય જીવનનો ઉદ્દેસ્ય બહુજ મોટો છે. મનુષ્યોનું જેવું આ શરીર છે, તેવુંજ તેનું મન અને આત્મા પણ છે. શું તે શારીરિક સુખ, આયુષ્ય, વૃદ્ધિ અને આરોગ્ય માત્રથીજ સંતુષ્ટ થશે. મનુષ્ય જેમ શરીરને સુખી રાખવાને માટે પ્રયત્ન કરે છે તેવીજ રીતે તેણે મન અને આત્માને પણ તૃપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. મનુષ્યે પોતાના મન અને આત્માને સુખી કરવાને માટે ધર્મ અને જ્ઞાનની સાધના કરવી આવસ્યક છે. જેમ ધર્મની સાધનાથી મનને સુખ મળે છે તેવીજ રીતે જ્ઞાનની સાધનાથી આત્માની તૃપ્તિ થાય છે. કેવળ પ્રચુર ધનની પ્રાપ્તિથીજ કોઇ મન અને આત્માને સાચું સુખ આપી શકતું નથી. જે લોક ઉચ્ચ શિક્ષણુ, શિલ્પ, સાહિત્ય, દર્શન અને વિજ્ઞાનની વાતોમાં નિપુણતા પ્રાપ્ત કરીને ગૌરવાન્વિત થઈ ગયા છે, તે લોકના સમ્માનમાં સ્મારક રૂપ તેની પ્રતિમૂર્તિ સ્થાને સ્થાને જોવામાં આવે છે. પરંતુ જે લોકોએ કેવળ ધન પેદા કરવા પાછળજ

પોતાનું સઘળું જીવન વિતાવી દીધું છે તે લોકોની પ્રતિમૂર્તિ કોઇ જગ્યાએ પણ જોવામાં આવતી નથી.

સ્વાર્થની સાથે સંબંધ રાખનારાં કામોમાં જીવન વિતાવનારાથી જીવનની સાર્થકતા થતી નથી. જીવનની સાર્થકતા ત્યારે થાય છે કે જ્યારે સમાજના ઉપર ઉપકાર કરવાનું કોઈ કામ કરવામાં આવે છે. એથી કરીને જીવનના અન્ય ઉદ્દેશોની સાથે સાથે સમાજહિત સાધનનું ધ્યાન રાખવું એ પણ ઘણું જરૂરી છે. સર્વ લોક બાલ્યાકાળથીજ જ્યારે સમાજહિત સાધનને પોતાના જીવનનો એક પ્રધાન ઉદ્દેશ છે એમ સમજશે, ત્યારે તેની સિદ્ધિને માટે સાધના પણ અવશ્ય કરશેજ. જે સમય આવેલો ચુકે છે તે પાછળથી પસ્તાય છે. જેનાથી પોતાના જીવનમાં કાંઇ સારૂં કામ બનતું નથી તે ઘરડપણમાં એમ કરી આંસુ પાડે છે કે, "હાય અમે જન્મ લઇને શું કર્યું? આ દુર્લભ મનુષ્ય જીવનને અમે વ્યર્થ વિતાવી દીધું."

હીમ્મત રાખીને કામ કરનાર માણસોની સાંસારિક હાલત ગમે તેવી હશે તો પણ જો તેઓ જોરભેર કામ કરવા પાછળ મંડી પડશે તો સારાં કામને તેઓ એટલી બધી વેગવાળી ગતિ આપી શકશે કે તેમની સાંસારિક બળ સ્થિતિ સાથે તેનો કદી પણ મુકાબલો થઇ શકશે નહિ.

# ભાગ ૧૩ મો.

## નિર્ધનતામાંથી ધનવાન થનાર સાહસિક પુરૂષો.

## પ્રકરણ ૧૮૬ મું.

### લૅંડસે.

પાર્લામેન્ટના સભાસદ મી. લેંડસેએ એક વખત પોતાની હકીકત વેમાઉથ ગામના ચુંટણી કરનારા આગળ કહી સંભળાવી હતી કે તે ચૌદ વર્ષની ઉમ્મરમાં માબાપ વગરનો થયો હતો, અને જેમ તેમ કરી ગુજરાન ચલાવવા માટે તે ગ્લાસગોથી લિવર્પૂલ જવા સારૂ નિકળ્યો. તેની પાસે ભાડુ ખર્ચીને આગબોટમાં બેસવા જેટલા પૈસા નહોતા તેથી આગબોટના ઉપરીને તેણે આગબોટના સંચામાં

દેવતા સળગાવવાનું અને કોલસા નાંખ્યા કરવાનું કામ કરવાનું કહી આગબોટમાં બેઠો અને લિવરપુલ ગયો. બે મહીના સુધી તો તેને કાંઇ કામ ધંધો મળ્યો નહિ. જેથી તેને મહાદુઃખમાં દહાડા કાઢવા પડતા. છેવટે તેણે એક વહાણુ અમેરિકા જતું હતું તેમાં મહામહેનતે તે નોકરીમાં દાખલ થયો. તે વખતે તે કેવળ છોકરવાદ હતો, અને અખંડ સારી ચાલચલકત, અને ઉદ્યોગથી ઓગણીસ વરસની ઉમ્મરે તેને વહાણુના ઉપરીની નોકરી મળી. પછી તેવીસ વરસની ઉમ્મરે તેણે મહાસાગરમાં મુસાફરી કરવાનું છોડી દીધું. આ પછી તેની ચડતીનું પગથીયું મંડાયું. એક ચિત્તે નિરંતર કામ કરવાથી, અડગ ઉદ્યોગ કરવાથી અને બીજા માણસો પોતાની સાથે કેવું વર્તન કરે કે જેથી સુખ મળે તેવી જ રીતે તે અન્યની સાથે ચાલીને અંતે સુખી હાલતમાં આવ્યો. તે અંતે સંકર્લેંડ પ્રગણા તરફથી પાર્લામેન્ટનો સભાસદ ચુંટાયો હતો, અને ગરીબીમાંથી મહાન પદને પ્રાપ્ત કરી સુખનો અનુભવ કરતો હતો.

## પ્રકરણ ૧૮૭ મું.

### વીલિયમ જાકસન.

બર્કન હેડવાસી મી. જાકસનનો બાપ લાંકાસ્ટમાં વૈદું કરતો હતો. તે અગીઆર બાર છોકરાં મુકી મરી ગયો હતો. જાકસન તેનો સાતમો છોકરો હતો. બાપના ગુજરી જવાથી વીલીયમને બાર વર્ષ પણ પુરાં ન થવા છતાં નિશાળ છોડવી પડી હતી, અને સવારના છથી તે રાતના ૯ વાગતા સુધી વહાણમાં મજુરી કરવા રહેવું પડતું. આ પછી તેનો ઉપરી માંદો પડવાથી તેને એક શરાફી પેઢીમાં દાખલ કર્યો. ત્યાં નવરાશના વખતમાં 'એન્સાઇકલો પીડીયા બ્રિટાનિકા' નામના પુસ્તકના તમામ ભાગ વાંચી ગયો, પછી તે સ્વતંત્રપણે એક ધંધામાં જોડાયો. તેમાં કાળજીથી મહેનત કરવાથી તેનો ધંધો દિવસે દિવસે જામતો ગયો. છેવટનો ધંધો એવો જામી ગયો હતો, અને તે એવો જબરો વેપારી થઇ પડયો કે, "આખી પૃથ્વીમાંનો કોઇ પણ સમુદ્ર તેના વહાણુ વગર ખાલી નહતો અને પૃથ્વિના તમામ દેશના વેપારીયો સાથે તેનો સંબંધ થયો હતો. અંતે તે ઉત્તર ડર્બિંશીયર પરગણા તરફથી પાર્લામેન્ટમાં સભાસદ થયો હતો.

# પ્રકરણ ૧૮૮ મું.

## જેમ્સ વૅાટ.

વૅાટ ઘણોજ ઉદ્યોગી હતો. તે છેક છોકરવાદી હતો તે વખતે પણ તે રમકડામાંથી ઘણું શીખતો. તેનો બાપ સુતારનો ધંધો કરતો હતો. પૃથ્વિના ગોળા, ગ્રહો અને ઉપગ્રહોની ઉંચાઇનું માપ જણાવનાર પીતળનાં આંકાવાળાં માપ તેની દુકાનમાં પડ્યાં હતાં તે તેના જોવામાં આવવાથી ખગોળવિદ્યા અને દૃષ્ટિ શાસ્ત્ર ભણવાનું તેને મન થયું, વળી એક વાર માંદો પડવાથી પ્રાણિયોના અવયવો અને તેના વ્યાપારનું જ્ઞાન મેળવવાનો તે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. બહાર જંગલમાં ફરવા જતો ત્યારે વનસ્પતિ વિદ્યા અને ઇતિહાસનું અધ્યયન કરતો, તે ગણિત વિદ્યાના ખપનાં હથિયાર બનાવવાનો ધંધો કરતો હતો, તે વખતે હાથે કુંચીઓ દબાવીને પવનના જોરથી વગાડવાનું વાજું બનાવવાનું તેને કોઇએ કામ સોંપ્યું. તેને ગાયનનું જ્ઞાન નહોતું, તો પણ આ કામ કરવાથી તે સુર મેળવતાં શીખ્યો અને તે વાજું તેણે બનાવ્યું. તેવી રીતે ગ્લાસગોની પાઠશાળામાં ન્યુકોમનનું નાનું વરાળ યંત્ર હતું તે દુરસ્ત કરવાને તેની પાસે આવ્યું તે વખતે તેણે ઉષ્ણતા, વરાળ, જમાવટ અથવા સંઘટ્ટન વિગેરે વિષયો વિષે તેને જેટલું જાણવાનું મળ્યું તે જાણી લીધું અને પછી યંત્ર શાસ્ત્રના નિયમો અને યંત્રો બનાવવાની સમજણ તેણે મહા મહેનતે મેળવી. અને તેણે વરાળને જમાવટ કરવાનું વરાળ યંત્ર બનાવ્યું. લગભગ એ શોધ માટે તે દસ વર્ષ સુધી ખંત અને આગ્રહથી મંડ્યો રહ્યો, છતાં સિદ્ધિ ન મળી તો પણ તે તેમાં વળગ્યોજ રહ્યો. તે દરમીયાન તે સારંગી, પીયાનો વિગેરે નવાં નવાં વાજીંત્રો તૈયાર કરતો. સલાટ અને કડીયા કામ કરતો, માપણી કરતો, નહેરો બનાવવાના કામ ઉપર દેખરેખ રાખતો વિગેરે પરચુરણ કામો કરી તે પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો. છેવટે તેને તેના કામમાં આશ્રય આપનાર ઉદ્યોગના કારખાનાનો એક પ્રસિદ્ધ નામબર્ગિ ગામનો માથ્યુબોલ્ટન નામનો ભાગીદાર મળ્યો અને તેણે વૅાટના વરાળ યંત્રને પોતાના કારખાનામાં વાપરવાનું સાહસ કર્યું. અને વૅાટે વરાળ યંત્રની શોધ કરી, જેના પરિણામે તેમાં કેટલાક ફેરફાર કરીને મોટાં સંચા કામ ચાલતાં કર્યાં. આગબોટો, આગગાડી, શીક્કા પાડવાની ટંકશાળ, વિગેરેમાં વરાળ યંત્રનો ઉપયોગ થવા મંડ્યો.

# પ્રકરણ ૧૮૯ મું.

## જોશુઆ હીલ્માન.

ઓલ્સેસ કરબામાં મલ્હાઉઝનું મકાન સુતરના કાપડના કારખાનાના સ્થળ તરીકે પ્રખ્યાત છે તે જગ્યાએ સને ૧૭૯૬ માં હીલ્માનનો જન્મ થયો હતો. તેનો બાપ સુતરનું કારખાનું ચલાવતો હતો. પંદર વર્ષે હીલ્માન તેમાં દાખલ થયો ત્યાં તે બે વર્ષ રહ્યો પછી પારીસમાં તેના કાકાની શરાફી પેઢીમાં ગયો ત્યાં મેસર્સ ટીસો અને તેની પેઢી ઉપર તેને દુકાનનો વહીવટ સમજવાને રાખવામાં આવ્યો. જ્યાં નવરાશના વખતમાં કળા કૌશલ્ય અને વેપારવણજની પાઠશાળામાં તે ભણવા જતો. ત્યાં થતાં ભાષણોમાં તે હાજર રહેતો અને સંગ્રહસ્થાનમાં જે સંચાઓ હતા તેનું તેણે બારીકીથી જ્ઞાન મેળવવા માંડયું. આ પ્રમાણે કેટલોક વખત મહેનત કર્યા પછી તે ઓલ્સેસમાં પાછો આવ્યો, અને ત્યાં આવી વીસુથાનમાં એક નવું કારખાનું કાઢયું, તેનું સાંચા કામ તૈયાર કરવા ઉપર તે દેખરેખ રાખવા લાગ્યો. થોડા વખતમાં તે કામ પુરૂ કરીને કારખાનું ચાલું કર્યું. પણ ખોટ જવાથી કારખાનું વેચી દઇ તે પોતાને ઘેર મલ્હાઉઝમાં આવ્યો.

અહીં નવરાશના વખતમાં તે નવા શોધો કરવા પાછળ ગાળતો અને તેણે સૌથી પહેલાં ભરત ભરવાનો સંચો શોધી કાઢયો. છ મહીના સુધી માથાકુટ કર્યા પછી તે તેમાં સફળ થયો.

સને ૧૮૩૪ ના પ્રદર્શનમાં તેણે આ શોધ જાહેરમાં મુકી, જેથી તેને સોનાનો ચાંદ મળ્યો અને લીજન–ઑફ–ઑનરનો ખીતાબ મળ્યો. ત્યાર પછી તેણે બીજા શોધો કરવા માંડયા. તેણે સુધરેલી ઢબની શાળ બનાવી, કાપડ માપવાનો અને તેની ગડી વાળવાનો સંચો બનાવ્યો. વાણો વણવાના સંચામાં સુધારો કર્યો. તેમ રૂ અને રેશમ પીંજવાના, કાંતવાના તથા વણવાના સાંચાકામમાં તેણે સુધારો કર્યો.

તેનું લગ્ન થયું હતું તેમાં તેની સ્ત્રી પોતાના પીયરથી ઘણું ધન લાવી હતી, અને પૈસે ટકે તે સુખી હતો. એક વખત એલ્સેસના લોકોએ રૂ સાફ કરવાનો, ઝીણું રૂ પીંજવા અને કાંતવાનો સંચો બનાવનારને ચારહજાર રૂપિયાનું ઈનામ આપવાનું જાહેર કર્યું.

જેથી હીલ્માન તે સંચો શોધી કાઢી ઇનામ મેળવવાને માટે મંડી પડયો. તેને ઇનામની લાલસા નહોતી. જે પોતાના મનમાં ફલાણું કરવાથી કેટલો નફો મળશે, આમ કરવાથી શો લાભ થશે એવું ઇચ્છે છે તેઓથી મોટાં કામ કદી થતાં નથી પણ તે તો શોધક બુદ્ધિની પ્રેરણાથીજ આવાં કાર્યો કરતો. આ કાર્ય તેના ધાર્યા કરતાં વધુ કઠણ જણાયું. તે સંચો બનાવવાના પ્રયત્નમાં તેનું અને તેની સ્ત્રી જે દોલત તેના પીયરથી લાવી હતી તે સઘળું ધન ખર્ચાઈ ગયું પણ સંચો બની શક્યો નહિ. અને ઉલટો તે દરિદ્રાવસ્થામાં આવી પડયો, આ દુ:ખમાંને દુ:ખમાં તેની સ્ત્રી મરણ પામી. જેથી તે ઈંગ્લંડમાં આવ્યો અને માન્ચેસ્ટરમાં રહેવા લાગ્યો, અને ત્યાં પણ પાછો તે સંચો બનાવવા માટે માથાકુટ કરવા લાગ્યો, ત્યાં શાર્પ અને રોબર્ટસની પેઢીવાળા પ્રખ્યાત માણસોએ તેના કહેવા પ્રમાણેનો નમુનો બનાવી આપ્યો પણ તે તૈયાર થયા પછી ચાલ્યો નહિ તેથી તેનું મન ભાગી પડયું. તે પાછો ફ્રાંસમાં પોતાના વતનમાં આવ્યો, પણ તેના મનમાંથી આ સંચો બનાવવાનું ભૂત નીકળ્યું નહિ. સાંજે તે એક વખતે સગડીએ તાપતો હતો અને શોધક પુરૂષોને માથે કેવાં દુ:ખો આવી પડે છે, અને તેમના કુટુંબ કબીલા કેવા દુ:ખી હાલતમાં જીંદગી વીતાવે છે એ વિચારમાં તે ગરક થઈ ગયો એવામાં એની નજર પોતાની દીકરીઓ ઉપર પડી. તેઓ પોતાના લાંબા ચોટલા હોળતી હતી અને લાંબી લટમાં આંગળાં ઘાલીને ઝુંચો ઉકેલતી હતી તે તેના જોવામાં આવી, એ ઉપરથી એના મનમાં એકદમ વિચાર આવ્યો કે જેમ કાંસકી વતી બધા લાંબા વાળ હોળાઇ સાફ થાય છે અને તે કાંસકી ઉલટી લેવાથી જેટલા ટુંકા વાળ હોય છે તે બહાર નીકળી આવે છે. એવીજ રીતે મારા સંચામાં એવા દાંતીઓ જો દાખલ કરાય તો મારૂં બધું દુ:ખ મટી જાય. આ દેખાવનું એક સુંદર ચિત્ર બાદશાહી પાઠશાળના મી. એલ્મોરે ચિતર્યું તે સને ૧૮૬૨માં એ પાઠશાળાનું પ્રદર્શન થયું તેમાં મુકવામાં આવ્યું. આ તર્ક ઉપર તે દોડયોજ રહ્યો અને સંચાથી સાફ કરવાની ક્રિયા દેખીતી સાદી હતી, પણ ખરેખર કરવા જતાં બહુજ કઠણ થઇ પડે એવી હતી, તે તેણે દાખલ કરી, અને ઘણી મહેનતે સંચાને સંપૂર્ણ કરી દીધો. રૂ, રેશમ અને ઉન સાફ કરવાનું કામ એ સંચામાં એવી સફાઇથી થાય છે કે જેણે તે સંચો જોયો હોય તેજ જાણી શકે છે. પોતાની દીકરીઓ ચોટલા હોળતી હતી તે જોવાથી તેના

બાપને એવો સંચો બનાવવાનો પત્તો લાગ્યો, વાળ હોળતાં જેમ કાંસકી ફરે છે તેમજ આ સંચામાં પણ થાય છે. તે જોવાથી તરત જણાઇ આવે છે. જેવી કોમળતાથી આપણાં આંગળાં વાળમાં ફરે છે તેવીજ નરમાશથી એ સંચો તેનું કામ કરે છે. એ સંચાથી રૂનો બાચકો બંને છેડેથી સાફ થતો આવે છે, સુનરના તાંતણા એક બીજા સાથે બરાબર સમાંતર થઈ રહે છે. લાંબા તાંતણાથી ટુંકા તાંતણા નોખા પડી જાય છે. અને લાંબા, લાંબામાં ભળીને એક જથ્થે થાય છે. અને ટુંકા ટુંકાંમાં ભળીને બીજે જથ્થે થાય છે. જેવી રીતે માણસ પોતાનાં આંગળાંથી જેટલી બારીકી અને કોમળતા વાપરીને કામ કરે છે તેવી બારીકી અને કોમળતાથી એ સંચો કામ કરે છે. આ શોધથી વેપાર ધંધાના કામમાં મોટો લાભ થયો છે. હલકી જાતના રૂમાંથી પણ ઝીણા તાંતણા બની શકતા, એથી ઉંચી જાતનાં કપડાં બનાવવાને ઝીણું સૂતર મળવા લાગ્યું. એ સંચાથી ઘણા ઝીણા સૂતરના ફાળકા જથાબંધ નીકળવા લાગ્યા. એ સંચાના સાધન વડે સૂતર એવું ઝીણું કંતાતું કે એક રતલ રૂ પીંજેલું હોય તેમાંથી ત્રણસે ચાળીસ માઇલ જેટલો લાંબો તાર નીકળી શકતો.

લોંકેશર પરગણાના છ પેઢીવાળાઓએ ભેગા થઇને સાડાચાર લાખ રૂપીઆ ખર્ચીને એ સંચો આખા ઇંગ્લંડમાં ચલાવવાનો હક હીલ્માન પાસેથી વેચાતો લીધો. એજ સંચા ઉન કાંતનાર વેપારીઓએ એટલીજ રકમ તેને આપીને ઉન કાંતવાના કામમાં વાપરવાને માટે હક વેચાતો લીધો. અને લીડસના માર્શલની પેઢીએ હીલ્માનને ત્રણ લાખ રૂપીયા આપીને શણ કાંતવાના કામમાં એ સંચો વાપરવાનો હક લીધો. આવી રીતે આ સંચો શોધી કાઢવાથી હીલ્માનના ઘરમાં સોનાનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો.

## પ્રકરણ ૧૯૦ મું.

### ધર્મોપદેશક કેરી.

ધર્મોપદેશક કેરી જાતે મોચીનો છોકરો હતો. હંમેશાં ઉત્સાહ અને હિંમતથી રહેતો, જ્યારે તે હીંદુસ્તાનમાં હતો ત્યારે એક એક દિવસમાં ત્રણ ત્રણ પંડિતોને ઘણીવાર કામ કરાવી કરાવીને થકવી નાંખતો, તે પંડિતોને લખવાનું કામ સોંપતો અને પોતે પણ વિસામો

લીધા વગર એક પછી એક એમ કામ કરતો. તેના કામમાં વૉર્ડ અને માર્શામ મદદ કરતા હતા, વૉર્ડ સુનારનો અને માર્શામ વણકરનો છોકરો હતો. કેરી પોતાના નીચ કુળથી લજવાતો નહિ. એક વખત આ દેશમાં ના. ગવર્નરજનરલને ત્યાં તેને ખાણામાં તેડયો હતો, તેવામાં તે સાંભળે તેમ એક અમલદારે તેની સામેની ખુરશીમાં બેઠેલા બીજા અમલદારને પૂછયું કે આ કેરી તો એક વખત મોચીનો ધંધો કરતો હતો કેમ? આ શબ્દો કેરીના કાનમાં પડતાંજ તે બોલ્યો કે, ના જી, હું તો ચમારનું કામ કરતો! કેરી નાનો હતો ત્યારે એક વખત એક ઝાડ ઉપર ચડતાં તે પડી ગયો અને પગ ભાગી ગયો. ઘણે દહાડે જ્યારે તે સાજો થયો ત્યારે તે પેલા વૃક્ષ પાસે ગયો અને તે ઉપર ચઢયો ત્યારેજ તેને ઝંપ વળ્યો. આવી રીતે તે દરેક કામ આગ્રહથી કરતો. તેણે ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર કરવાને સોળ ઉપદેશ સ્થળો સ્થાપ્યાં. ખ્રિસ્તી ધર્મના પુસ્તકનું સોળ ભાષામાં ભાષાંતર કરવામાં આવ્યું. કેરીએ તેની બધી જીંદગી ધર્મનો પ્રચાર કરવામાં ગાળી છે. એ કામ તેણે ઉત્કૃષ્ટતાથી બજાવ્યું છે.

# પ્રકરણ ૧૯૧ મું.

## સામ્યુઅલ હ્રુ

કૉર્નવૉલ કસ્બાના સેંટઑસ્ટેલ ગામમાં શેમ્યુઅલ હ્રુ નો બાપ સખત મજુરી કરીને ગુજરાન નીભાવતો હતો. તે જાતે ગરીબ હતો. તેને બે છોકરા હતા, તેને મહેનત મજુરી કરી ભણાવતો. મોટા છોકરાનું નામ જાબેઝ હતું તેને ભણવામાં રસ પડયો તેથી તે ઝપાટાબંધ આગળ ભણવા લાગ્યો અને નાનો સામ્યુઅલ તો મુર્ખનો સરદાર નીકળ્યો. તે તો બિગાડ કરવામાં અને રખડવા રઝળવામાં નામ કાઢવા મંડયો. તેની આઠ વર્ષની ઉમ્મર થઇ ત્યારે તેને તેના બાપે નિશાળમાંથી ઉઠાડી લીધો અને કલાઇની ખાણમાં મજુરી કરવા મુકયો. તેને રોજ દોઢ આનો મળતો, માટી અને પથરામાં મળેલી ધાતુને એક લંબગોળ પાણીની ટાંકીમાં નાંખવામાં આવતી તેમાં તે કાચી ધાતુને ધોઇને સ્વચ્છ કરવાનું કામ કરતો. તે દસ વરસનો થયો ત્યારે તેને મોચીની દુકાનમાં જોડા શીવવાનું શીખવાને

માટે મુકયો. ત્યાં તેને ઘણું દુઃખ પડવાથી ચોરી કરવાના અથવા તો વહાણો લુંટવાના ધંધા કરવાના વિચારો થયા. આ વિચારોના પરિણામે જેમ જેમ તે મોટો થતો ગયો તેમ તેમ તે નાની નાની ચોરીઓ કરતાં શીખ્યો, બાગમાંથી જામફળ, સફરજન વિગેરે ચોરી લાવતો, મોટો થયો ત્યારે લોકોના બાગમાંથી શિકારનાં જાનવરોની ચોરી કરી લાવતો, અને એમ કરતાં કરતાં તે સત્તર વરસનો થયો ત્યારે એક લશ્કરી વહાણમાં દાખલ થવાના વિચારથી તે નાઠો, રાત્રે ઘાસની બીડમાં સંતાઇ રહ્યો, વળી સવારમાં પાછો આવી દુકાનમાં જોડા શીવવા લાગ્યો.

ત્યાર પછી ત્યાંથી નીકળી પ્લિમથ કસ્બાની પાસેના ગામમાં તે રહેવા ગયો અને ત્યાં જોડા શીવવાનો ધંધો કરવા લાગ્યો. ત્યાં તે વધુ મેળવવા દાણચોરી કરવાનો ધંધો કરવા મંડયો. એક વખત ક્રાફ્ટહોલ ગામમાં રાત્રે બધે એવી વાત ચાલી કે કિનારા ઉપર એક વહાણ આવ્યું છે તેમાંથી માલ ઉતરવાની તૈયારી છે. આ ગામના ઘણું કરીને બધા માણસો દાણ–ચોરી કરીનેજ માલ લાવવાનો ધંધો કરતા તેથી ગામના સઘળા માણસો રાત્રે કિનારા ઉપર આવ્યા. એક ટોળી કાંઠા આગળના ખડકો આગળ રહી તેમનું કામ વહાણ ઉપરના માણસોને નિશાની કરવાનું અને જે માલ ઉતરે તેને સવે કરવાનું હતું. બીજી ટોળી હોડીમાં માલ ભરી ભરીને કિનારે લાવતી. આ બીજી ટોળીમાં કુ દાખલ થયો. અંધારી રાત હતી, માલ થોડો ઘણો ઉતર્યો ન ઉતર્યો ને પવન ઉપડયો અને દરિયામાં ભારે મોજાં ઉછળવા મંડયાં એમ છતાં માણસોએ તે લીધેલું કામ રાતમાં ને રાતમાં પુરૂં કરવાનું નક્કી કર્યું. તેથી દરિયામાં દુર રહેલા જકાત ચોરાઉ વહાણમાંથી માલ ભરીને કિનારા ઉપર હોડીઓ લાવવા લઇ જવા લાગ્યા; આ પ્રમાણે કેટલાક ફેરા થયા. જે હોડીમાં કુ હતો. તેમાંના એક જણની ટોપી પવનથી દરીયામાં પડી, જેથી તે આડો પડીને લેવા જતો હતો તેવામાં હોડી ઉંધી વળી ગઇ તેથી તેમાંના ત્રણ જણ તો ડુબી ગયા, બીજા તે હોડીને થોડીક વાર બાઝી રહ્યા. પણ હોડી તો દરિયા ભણી ખેંચાતી ચાલી જતી હતી. તેથી તેમણે હોડીને મુકી દીધી જાતે કાંઠા તરફ તરવા માંડયું. તેઓ ત્રણેક કલાકે કાંઠા આગળ આવ્યા ત્યાં કુ ટાઢમાં ઠરી ગયેલો હોવાથી ત્યાંજ પડયો રહ્યો. તેને બીજા લોકો ઉપાડી લઇ ગયા. વહાણમાં દારૂનું પીપ હતું તે તોડીને સર્વએ થોડો થોડો પીધો એટલે થોડી વાર

પછી ઉંડા બરફમાં થઇને એક ગાઉ સુધી ચાલીને ડ્રૂ પોતાના ઉતારે ગયો.

આવો રખડેલ, મોતના પંઝામાં સપડાઇ ગયેલો ડ્રૂ કે જેણે લોકોના બાગ બગીચામાંથી ચોરી કરવાને કસર રાખી નહોતી, ડંડા ખેલવામાં પણ હોંશિયાર હતો, એક તરફ મોચીનો ધંધો કરતો અને બીજી તરફથી સરકારી જકાત ઓળવવાને પરદેશથી આવેલો માલ છાનો છપનો ઉતારવાની ટોળીઓમાં પડેલો હતો તેવી ચાલનો માણસ તેની જુવાનીનું દિવાનાપણું મૂકી દઇને ધર્મ શાસ્ત્રના ઉપદેશક રૂપે અને સારા પુસ્તકોના કર્તારૂપે પ્રસિદ્ધ થયો એ વાત કાંઇ ઓછી ચમત્કારી છે !

નરકની ખાણમાં પૂરેપૂરો લચી પડતા પહેલાં તો તેના સારા નસીબે તેનામાં જન્મથી જે જુસ્સો જડિત થઈ ગયો હતો તે સુમાર્ગ તરફ વળી ગયો, તે જે દુષ્ટતામાં પુષ્ટ થઈ ગયો હતો તે લોકકલ્યાણના કામમાં પંકાવા લાગ્યો.

આ પછી તેનો બાપ આવીને તેને પાછો સેંટ ઑસ્ટેલ ગામમાં તેડી ગયો; અને ત્યાં તેને ગામે ગામ ફરીને જોડા શીવવાના ધંધે વડગાડયો. મોતના સપાટામાંથી તે બચી ગયો તેથી કદાચ તેની મનોવૃત્તિએ ગંભીરતા પકડી હશે; ૬ વેસ્લીએ મેથોડિસ્ટ લોકોનો નવો પંથ કહાડયો હતો. તે પંથનો કલાર્ક ઉપદેશક હતો. * થોડી મુદત પછી કલાર્કે તેને દમદાર ઉપદેશ આપ્યો. એજ અરસામાં તેનો મોટો ભાઇ મરી ગયો તેથી એના મનનું ગાંભિર્ય વધ્યું, અને તે વખતથી તે કેવળ બદલાઇ ગયો. આટલાં વરસ ગુજરવાથી તે લખતાં વાંચતાં શીખ્યો હતો તે પણ ભૂલી ગયો, તેથી તેણે ફરીથી ભણવા માંડયું અને આ વખતે તેની સ્થિતિ સંબંધમાં તે પોતે લખે છે કે, ' હું જેમ જેમ વધારે વાંચવા મંડયો તેમ તેમ હું વધારે અજ્ઞાન છું એમ મને માલુમ પડતું ગયું અને મારા મનમાં જેમ જેમ મારૂં અજ્ઞાન જણાતું ગયું તેમ તેમ તેને મટાડવા અને જ્ઞાન સંપાદન કરવા મારામાં અજેય તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થવા લાગી. હવે એક ક્ષણ પણ નવરાશની મળતી તો તેમાં કાંઇ ને કાંઈ પણ હું વાંચતો.

મારે હાથે મહેનત કરીને મારે મારૂં ગુજરાન ચલાવવું પડતું તેથી મને વાંચવાનો વખત થોડો મળતો, પણ જ્યારે હું જમવા

બેસતો, ત્યારે દરેક વખતે હું એક પડખે ચોપડી રાખતો, અને તેથી દરેક જમણ વખતે હું પાંચ છ પૃષ્ઠ વાંચી જતો, લોકે મનુષ્ય સમજણ વિષે એક નિબંધ લખ્યો છે તે તેના વાંચવામાં આવવાથી તેના મનનું અધ્યાત્મજ્ઞાન તરફ પ્રથમ ચલણ થયું. તેણે કહ્યું કે આ પુસ્તક વાંચવાથી મારી જ્ઞાનેંદ્રિયો જાણે અઘોર નિંદ્રામાંથી જાગ્રત થઇ હોય તેમ મને લાગ્યું; અને જે અધમ વિચારોથી મારૂં પાપી મન ભરચક થઇ ગયું હતું, તેનો ત્યાગ કરવા મેં ખુશીથી નિશ્ચય કર્યો.

તેની પાસે થોડા ઘણા રૂપિયા હતા તે વડે તેણે પોતાનો આગલો મોચીનો ધંધો કરવા માંડયો. વળી ધંધા ઉપર તેનું એક ચિત્ત અને દ્રઢતા જોઇને એક પાડોશીએ તેને જોઇતી રકમ ધીરી. એ પડોસી અનાજ દળવાની ઘંટી ચલાવતો હતો. તેના ઉદ્યમમાં તેને નફો થવાથી વરસ પુરૂ થતાં તો તુએ પોતાનું દેવું વાળી દીધું. કોઇ પણ માણસના કરજદાર ન થવાનું મન સાથે નક્કી કરીને તેણે રોજગાર કરવા માંડયો, તેમાં તેને ઘણાં કષ્ટ પડયાં પણ તેણે કરેલો ઠરાવ મૂક્યો નહિ. સવારમાં ઉઠતાંજ ફલાણા માણસનું આપણે દેવું છે, એવી પેટમાં હાય હાય કરવી પડે, તેના કરતાં ટેક રાખીને રાત્રે વાળુ કર્યા વિના ભૂખ્યા પડયા રહેવું એ વધારે સારૂ છે, એમ ધારીને તે બિચારો ઘણીવાર ખાધા વિના સુઇ રહેતો. તેની ઉમેદ એ હતી કે મહેનત અને કરકસર કરીને મારે સ્વતંત્રતા મેળવવી. કે કોઇના ઉણા ઓશિયાળા ન થવું પડે. અને એ મતલબમાં તે ધીમે ધીમે પાર પડયો. તે આખો દિવસ મજુરી કરવા છતાં પણ પોતાના મનને કેળવવા પાછળ ખંત રાખીને વળગ્યોજ રહ્યો, અને તેથી ખગોળ, ઇતિહાસ અને અધ્યાત્મજ્ઞાનનો તેણે અભ્યાસ કરવા માંડયો. ખગોળ અને ઇતિહાસનું અધ્યયન કરવામાં આગળ પાછળના બીજા ગ્રંથો ઘણા જોવા પડે છે, તેટલા અધ્યાત્મજ્ઞાન સંપાદન કરવામાં ફેરવવા પડતા નથી, તેથી વિશેષે કરીને એ વિષયમાં તેણે વધારે ધ્યાન આપ્યું., તેણે કહ્યું કે એ વિષય મને તરવારની ધાર જેવો તિવ્ર, કાંટાથી છવાયલો લાગ્યો, તોપણ મેં તેમાં પ્રવેશ કરવાનું મન સાથે નક્કી કર્યું, અને તેમાં પછી આગળ ચાલવા માંડયું.

મોચીનો ધંધો કરવાની સાથે તે અધ્યાત્મ જ્ઞાનનો અભ્યાસ ચલાવી રહ્યો તેની સાથે ધર્મ ઉપદેશકનું કામ પણ કરવા માંડયું. રાજકિય બાબતોની ભાંજગડમાં પણ તે આગેવાની ભર્યો ભાગ લેતો

મંડયો, અને તેથી પંચાત કરનાર માણુસો તેને ત્યાં આવવા લાગ્યા. આથી તેનો ધંધો રખડવા લાગ્યો. જેથી રાત્રે કામ કરવું પડતું. એક દિવસ રાત્રે તે જોડાની તળી તૈયાર કરતો હતો, તેવામાં એક નાના છોકરાએ તેની દુકાન આગળ આવીને બારણાની તરડામાં રહીને કહ્યું કે, એ મોચી રાત્રે દીવો બાળીને ધંધો કર ને દિવસ ઉગે ત્યારે આખો દહાડો લોકોને ઘેર પંચાતો કરવાને ભટકતો ફર, આ વાત તેણે તેના મિત્રને કહી, ત્યારે તેણે કહ્યું કે, તે છોકરાને બે ચાર ચોઢી દેવીતીને, આથી હુંએ કહ્યું કે ના, તેમ નહિ, આ છોકરાના બોલવાથી મેં મારૂં કામ પડતું મુકીને મારા મનમાં કહ્યું કે, ઠીક. આ છોકરાએ સાચી વાત કહી. પણ તેને ફરીથી એવું કહેવા વારો નહિ લાવું. આ શબ્દો જાણે પરમેશ્વરનો ગેબી અવાજ હોય એમ મને લાગ્યું. અને મારી આખી ઉમ્મરમાં એ બોલ જાણે બરાબર અણીના સમય પરના હોય એમ મને લાગ્યું. જે કામ આજ કરવાનું હોય તે કાલ ઉપર રહેવા ન દેવું. અને જે વખત મારે મહેનત કરવાનો હોય તે વખતે મારે આળસુ બેસી ન રહેવું. આ બે શિખામણ મેં એ વચનો ઉપરથી લીધી.

તેજ દિવસથી હુંએ રાજ વિષયની ભાંજગડનો ત્યાગ કર્યો. અને ખાઇ પીને પોતાના કામ પાછળ મંડયો, અને નવરાશના વખતમાં લખવા વાંચવાનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યો. તેના અધ્યયનથી તે પોતાના ધંધાને હાનિ આવવા દેતો નહિ.

તેનું લગ્ન થયું ત્યારે તેણે વિલાયતમાંથી વાસ લઇને અમેરિકા જઈ રહેવાનો વિચાર કર્યો. તથાપિ તે તેના ઉદ્યમમાંજ વળગ્યો રહ્યો. તેને વિદ્યા વિષય ઉપર ઘણોજ પ્રેમ લાગ્યો હતો. તેણે પ્રથમ કવિતા બનાવવાનો આરંભ કર્યો. તેણે આત્મા અમર છે અને નિરવયવ છે એ વિષે નિબંધો રચ્યા. તેના ઘરનું રસોડું તે એના અભ્યાસની જગ્યા હતી. ત્યાં ચુલો સળગાવવાની જે ધમણુ હતી તે તેના ટેબલને ઠેકાણે કામ આવતી. જ્યાં તેનાં છોકરાં રડારડ કરી મૂકતાં હોય તેમને હીંચકા નાંખતો નાંખતો તે તેના વિષયો લખતો. આ વખતે પેઇન નામના એક માણુસે 'બુદ્ધિનો યુગ'—એ નામનું એક પુસ્તક રચ્યું. તેમાં જે દલીલો હતી તેના રદીઆ લખીને તેણે એક ચોપાનીયું પ્રકટ કર્યું. તે કહેતો કે પેઇનના પુસ્તકને લીધે મને ગ્રંથકર્તા થવાનું મન થયું. થોડા વખતમાં તો અનેક તરેહનાં ચોપાનીયાં તેના હાથે લખાઇને એક પછી એક ઝપાટાબંધ નીકળવા મંડયાં.

હજુ પણ તે જોડા શીવવાનો ધંધો કરતો હતો. ત્યાર પછી તેણે 'માણસનો આત્મા અમર છે, અને નિરવયવ છે. એ વિષેનો નિબંધ લખીને તેણે પ્રગટ કર્યો. તે બહુ વખણાયો. તેણે તે નિબંધનો હક ત્રણસે રૂપિએ વેચી નાંખ્યો. આ રકમ તેને પોતાના ગજા ઉપરાંત મળી એમ લાગ્યું. આ બુકની ઘણી આવૃત્તિઓ થઈ ગઈ છે અને હજુ પણ વખણાય છે.

આ પ્રમાણે તેમની નામના થવાથી તે ફુલાયો નહિ. આટલું છતાં પણ તે પોતાનું બારણું સાવરણા વડે જાતેજ વાળતો. ગ્રંથો લખીને ગુજરાન ચલાવવું તેને ગ્યોગ્ય ન લાગ્યું. પણ પ્રમાણિકપણાથી પોતાનો રોજગાર કરીને કુટુંબનો નિર્વાહ કરવો, એ તેના મનમાં પહેલી વાત હતી. પાછળથી તે તનમનથી અક્ષરશાસ્ત્ર પાછળ મંડયો. અને વેસ્લીના સ્થાપેલા ધર્મપંથના પ્રચારમાં તે વધારે જીવ ઘાલવા લાગ્યો, અને તેઓના એક ચોપાનિયાનો તે અધિપતિ થયો. તે પંથનાં જે જે પુસ્તકો છપાઈને બહાર પડતાં તે ઉપર તે જાતેજ દેખરેખ રાખતો. તેણે ઘણાં પુસ્તકો રચ્યાં છે. તે પાછલી ઉમ્મરમાં પોતાને વિષે બોલતો કે, હું જન્મ્યો ત્યારે જનમંડળમાં છેક છેલ્લે પગથીએ પડેલો હતો. મારો જન્મ નીચ કૂળમાં થયો હતો. તેમાંથી ચઢીને નેકટેકના ઉદ્યોગથી, કરકસરથી અને મારી રહેણીકરણીને આંચ ન આવે એવું સાવધપણું રાખીને મારા બધા કુટુંબને આબરૂદાર હાલતમાં લાવવાને મેં ઉમરભર મહેનત કરી છે. ઈશ્વર કૃપાએ મારી મહેનત સફળ થઈ અને મારા મનની ઇચ્છા પાર પડી છે.

---

## પ્રકરણ ૧૯૨ મું.

---

### બર્નર્ડ પાલીસી.

ફ્રાન્સની દક્ષિણે આગેન પરગણામાં સને ૧૫૧૦ માં બર્નર્ડ પાલિસી જન્મ્યો હતો, એનો બાપ કાચનો ધંધો કરતો હતો. તે તેને શીખવવા માંડયો. તેનો બાપ નિર્ધન હોવાથી પાલિસીને નિશાળે મૂકી શકયો નહિ. પાલિસી કહેતો કે આકાશ અને પૃથ્વી સિવાય બીજાં પુસ્તક મારી પાસે નહતાં, આમ છતાં તે કાચ રંગવાનું કામ શીખ્યો તે પછી તે ચીતરવાનું અને પછી વાંચવા લખવાનું શીખ્યો. કાચનો

ધંધો ન ચાલવાથી પાલિસી અઢાર વર્ષની ઉમ્મરે પોતાના બાપના ઘરમાંથી ખભે ખાવાનું પોટકું ભરવીને નીકળ્યો. પ્રથમ ગાસ્કની તરફ ચાલ્યો, રસ્તામાં જ્યાં ધંધો જડે તે કરતો અને વખત આવે માપણીનું કામ પણ કરતો અને ખાવાનું મેળવતો. એ પ્રમાણે દસેક વરસ ભમવામાં તેણે કાઢયાં, પછી તે પરણ્યો એટલે ભટકવાનું મૂકી દઇને લોઅર સૈંટસ નામના નાના કસ્બામાં સ્થાઇ રહીને કાચ ચીતરવાનો અને જમીન ભરવાનો ધંધો કરવા લાગ્યો. અહીં તેને છોકરાં થયાં, તેની પણ તેને ફીકર પેઠી, અને ખર્ચનો બોજો વધ્યો. અને તેથી ગમે તેટલી તનતોડ મહેનત કરવા છતાં પણ તેની મહેનત કરતાં ખર્ચ વધી જતું હતું. જેથી તેને વધારે કમાવાની ઇચ્છા જાગૃત થઇ; કાચ ચીતરવાનો ધંધો બરોબર ચાલતો નહતો જેથી કોઇ બીજો ધંધો શોધવાને માટે તેને ઉત્કંઠા થઈ જેથી તે માટીનાં વાસણ ચીતરવાનો અને તે પર મીનો દેવાનો હુન્નર અજમાવવા લાગ્યો. પણ એ બાબતમાં તે કેવળ અજાણ્યો હતો, કેમકે તેણે એ ધંધો હાલમાં જ હાથમાં લીધો હતો તેથી કોઇની સહાયતા વિના નવેસરથી શીખવાનું હતું પણ તે આશાભંગ ન થયો. તે નવું કામ શીખવાને આતુર હતો. તેનામાં અપરિસીમ આગ્રહ હતો; અને તેનામાં અક્ષય ધીરજનો ગુણ ઓપતો હતો.

હચુકડેલા રાબિયાના હાથમાં હુન્નરનો ઇટાલિયન બનાવટનો એક સુંદર પ્યાલો તેના જોવામાં આવ્યો, તે જોઇને પાલિસીને એ નવો હુન્નર હાથ કરવાને મન થયું. આ પ્યાલો જોઈને તેના જેવો બીજો નમુનો બનાવવાની તેને અત્યંત ઉત્કંઠા થઇ આવી. તેની પ્યાલા પર દૃષ્ટિ પડવાથી તે આકુળવ્યાકુળ થઇ ગયો, અને તે ઉપર મીનાનો ઓપ શીરીતે આ પ્રમાણે ઝગઝગી રહ્યો છે, તેનો ભેદ શોધી કાઢવાને તેણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. આ ઠરાવ તેના મનમાં ભૂતની માફક ભરાયો હોત, તો એ હુન્નર હાથ કરવાને તે ઇટાલિ સુધી પ્રવાસ કરવાને ચૂકત નહિ. પણ તેની સ્ત્રી અને છોકરાં પ્રતિ તેની જે ફરજો હતી તેને લીધે તેનાથી નીકળાયું નહિ તેથી તેણે ઘેર તેમની પાસેજ રહીને માટીનાં વાસણો બનાવી અને તે ઉપર ચળકતો ઓપ દેવાની ક્રિયા શોધી કાઢવાની આશાથી અંધારામાં ફાંફાં મારવા મંડ્યો.

પ્રથમ તો મીનો કરવામાં કયી કયી વસ્તુઓ આવતી હશે તેની તે માત્ર અટકળ કરવા લાગ્યો. ખરેખર તેમાં કયી કયી જણસો હશે તે નક્કી કરવાને તે સઘળી જાતના પ્રયોગ કરવા પાછળ મંડયો.

એની બનાવટમાં અમુક પદાર્થો આવ્યા હશે, એમ ધારીને તે બધાને તેણે વાટીને ભૂકો કર્યો અને હવે તેણે મટોડીનાં સાધારણ વાસણ વેચાતાં લીધાં, તેને ભાગી નાંખી કટકા કરી તેના પર પોતે તૈયાર કરેલો રસ ચોપડીને ભઠ્ઠીમાં પકવવા મૂક્યાં પણ કાંઇ થયું નહિ. અને વાસણ ભાગ્યાં અને બળતણ બાળ્યું તે નકામું ગયું. અને વખત અને મહેનત નકામાં ગયાં. છોકરાંને પહેરવાને લુગડાં જોઇએ અને ખાવાને અન્ન જોઇએ, તે ન મળે અને તેમને હેરાન કરી વગર કારણે પૈસા ઉડાવી દેવાની અજમાયેશનો ધંધો બૈરીનો ગમ્યો નહિ તેથી જો કે તેની પત્નિ તેની આજ્ઞાકારી હતી છતાં ગોળા લઇ લઇને ભાગવા અને ખાલી પૈસા ફેંકી દેવાની વાત તેને ગળે ઉતરી નહિ. પણ તેનું કશું ચાલ્યું નહિ કારણકે પાલિસી તો નક્કી નિશ્ચય કરીને બેઠો હતો કે ઓપ ચઢાવવાની આંટી ખોળીજ કાઢવી. અને તે વગર ઝંપીને બેસવું નહિ. મહીનાના મહીના અને વરસો સુધી પાલિસી પોતાના પ્રયોગો પાછળ મંડયો રહ્યો, અને તેણે બહુ વાસણો ભાગ્યાં, ભઠ્ઠીમાં બહુ લાકડાં બાળ્યાં પણ કાંઈ વળ્યું નહિ અને ઉલટી ઘરમાં દરિદ્રતા આવી. આ અખતરા કરતાં જે વખત મળતો તેમાં કાચ ચિતરવાનું વિગેરે કામો કરતો, પણ તે પેદાશ ઘણી થોડી હોવાથી ખર્ચ નભવા માંડયો નહિ, લાકડાનું બળતણ ભઠ્ઠીને માટે મેળવવું તે તેને હવે મોંઘું પડયું, છેવટે તેણે માટીના વાસણના કટકા વેચાતા લઇ તેના ઝીણા કટકા કર્યા, તે ઉપર ખરલ કરેલો રસ ચોપડી તે ગામથી બે અઢી ગાઉ ઉપર નળીઆં પકવવાનો નીમાડો હતો ત્યાં જઈ નીમામાં તેની અજમાયશ કરવા તે ઠીકરાં તેમાં મૂક્યાં, તેમાં પણ કાંઇ થયું નહિ, હવે તે છેક હારી ગયો હતો પણ તેણે આ વાત છોડી નહિ. એવામાં સરકાર તરફથી જમીન માપવાના કામમાં તેને રોકયો, તેમાં તેને સારી કમાણી થઇ, એટલે તે બેવડા ઉત્સાહથી પોતાની જુની શોધ કરવા માટે મંડયો, આ વખતે તેણે માટીનાં વાસણોને ભાગીને તેણે જુદાં જુદાં વાસણો વાટીને રસ કર્યો હતો તે તેણે તે ઉપર ચોપડયો. અને ગામમાં કાચની ભઠ્ઠી ચાલતી હતી તેમાં પકવવાને તે લઇ ગયો.

આ પ્રયોગથી તેને કાંઇક આશા આવી. કાચની ભઠ્ઠીના આકરા તાપથી તેનો ચોપડેલો રસ થોડો થોડો ઓગળ્યો, પણ પાલિસીને તો સુંદર સફેદ ઓપનો રંગ જોઇતો હતો, તેનો તેને પત્તો લાગ્યો નહિ.

ત્યાર પછી તેજ પ્રયોગમાં તેણે બીજાં બે વરસ ગાળ્યાં, અને

આપણી કરીને જે પૈસા મેળવ્યા હતા તે ખર્ચી નાંખી પાછો ગરીબ હાલતમાં આવ્યો. છતાં પણ તે ઝંપ્યો નહિ. આ વખતે તેણે ઘણી જુદી જુદી જાતના વાસણોનાં ઠીકરાં કર્યાં અને તે પર પોતાનો મિશ્ર કરેલો ભૂકો ચોપડીને કાચની ભઠ્ઠીમાં તેને મુકયાં. ચાર કલાક તો તે ભઠ્ઠી પાસે બેસી રહ્યો. ભઠ્ઠીને ટાઢી પાડીને તેણે જોયું તો ત્રણસે કટકામાંથી એકજ કટકા ઉપર ચોપડેલો રસ ઓગળ્યો હતો. તેને ઠંડો પડવા બહાર મૂક્યો. તે સુકાતો ગયો તેમ તેમ સફેદ રંગ પકડતો ગયો, છેવટે ધોળો ચળકતો રંગ ઉઠી નીકળ્યો. એ કટકા ઉપર સફેદ મીનો ઉપડી આવ્યો તેવોજ અજબ ખુબસુરત મીનો પાલિસીએ પ્રથમ ઇટાલીના પ્યાલા ઉપર દીઠો હતો તેવોજ તે હતો. અને આટલી બધી મહેનતના અંતે આ જણાતાં તે આનંદમાં આવી ગયો, અને તે કટકો લઇને પોતાની સ્ત્રી પાસે દોડી ગયો: પાલિસી લખે છે કે, આ વખતે જાણે હું જુવાન બની ગયો હોઉં એમ મને લાગ્યું. પણ હજુ ધારેલું ફળ ઘણે દુર હતું. અને તે મેળવવું મુસ્કેલ હતું. તેણે આ પ્રયોગને છેલ્લો પ્રયત્ન ધાર્યો હતો. પણ આ જરાતરા ફત્તેહ મળવાથી તેને આશા આવી: અને આશાથી ઉપરના છેલ્લા પ્રયત્ન પછી તેને ઘણા ઘણા પ્રયોગો કરવાનું મન થયું. અને 'હાર્યો જુગારી બમણું રમે' તેની માફક એકવાર નિષ્ફળ થયો તો ફરી, ફરી નિષ્ફળ થયો તો ફરી, એમ તે નિષ્ફળ જવા છતાં પણ પોતાના પ્રયોગો આગળ ચલાવતો ગયો.

હવે તેણે જાણ્યું કે પોતાની આશાઓ ફળીભૂત થઈ છે. તેથી તેણે પોતાના રહેવાના ઘરની પાસેજ એક કાચની ભઠ્ઠી બાંધવાનો મન સાથે ઠરાવ કર્યો, આથી તે પોતાના પ્રયોગો ગુપ્ત રીતે કરવા લાગ્યો. ઈંટની ભઠ્ઠીમાંથી માથે ઉંચકીને તે પોતાને ઘેર ઇંટો લાવતો હતો, અને પોતાને હાથેજ કડીયાનું, મજુરનું સઘળું કામ કરીને ભઠ્ઠી બાંધવા માંડી. સાત આઠ મહીને ભઠ્ઠી બંધાઈ રહી. પછી તેણે માટીનાં વાસણોને મીનો લગાડવાને ઘસીને સાફ કરી તૈયાર કર્યાં. તેને ભઠ્ઠીમાં પકવીને બહાર કાઢયા પછી તેમનાપર રસાયન-મિશ્રણ ચોપડયું છેવટે તેણે મહાપ્રયોગ કરવાને ભઠ્ઠીમાં મુકયાં. અને આ છેવટનો પ્રયોગ જાણી કેટલીક મુસીબતે તેણે લાકડાં એકઠાં કરી મુકયાં હતાં, તેથી તેણે ભઠ્ઠી સળગાવી અને કામ શરૂ કર્યું. તે આખો દિવસ ભઠ્ઠી પાસે બેસી રહીને તેમાં લાકડાં નાંખ્યા કરતો. તે આખી રાત જાગતો અને ભઠ્ઠી પાસે બેસી રહેતો. પણ તેનું રસાયણ મિશ્રણ

ઓગળ્યું નહિ. એમ કરતાં દિવસ ઉગ્યો. તેની સ્ત્રી તેને નાસ્તો કરવાને કટકો રોટલો લાવી તેના મ્હોં આગળ મૂક્યો. તે ખાવા સરખો પણ ઘરમાં જતો નહિ. તે ભઠ્ઠીમાં લાકડાં નાંખ્યાજ કરતો, બીજી રાત પણ પૂરી ગઇ, છતાં પણ તે હાર ન ખાતાં ભઠ્ઠીની પાસે લાકડાં નાંખતાં બેસીજ રહ્યો. એમ કરતાં કરતાં ૭ સાત રાત અને દિવસો ગયા પણ કોઇ રસ ઓગળ્યો નહિ. આથી તેને લાગ્યું કે મીનાના મિશ્રણમાં કાંઇ ખામી હશે માટે ફરી પ્રયોગ કરવાને બીજી જણસો લાવીને નવેસરથી વાટવા લાગ્યો એમ કરતાં વળી બીજા પંદર દિવસ થયા. હવે નવા ગોળા ક્યાંથી કાઢવા. તેની પાસે એક દમડી પણ હતી નહિ, જેથી તેણે દેવું ઉપાડવાનો વિચાર કર્યો. તેની શાખ હજુ સારી હતી તેથી તેના એક મિત્રે તેને બીજાં લાકડાં અને માટીનાં વાસણો ખરીદવા જેટલી રકમ ધીરી, હવે તે ફરી પ્રયત્ન કરવા તત્પર થયો. નવા મિશ્રણને તથા વાસણોના કટકા પર ચોપડીને ભઠ્ઠીમાં મૂકીને તેણે દેવતા સળગાવ્યો. આ પ્રયોગ છેવટનો હતો એમ તેણે ધાર્યું. દેવતા સળગ્યો, તાપ આકરો થયો પણ હજુ મીનો ઓગળ્યો નહિ અને બળતણ તો ખુટી પડયું. જેથી તેણે પોતાની વાડીને લાકડાના કઠેરાની વાડ કરી હતી તે લાવીને બાળવા માંડી તે પણ બળી ગયા છતાં કશું થયું નહિ. છેવટે ઘરમાંથી લાકડાનો સરસામાન—ભંડારીયાં. અભરાઇઓ, ટેબલો, વિગેરે લાકડાનો જે જે સામાન હતો તે લાવી લાવીને ભઠ્ઠીમાં નાંખવા માંડયો, જેથી ઘરનાં બૈરી છોકરાંએ જાણ્યું કે તે ગાંડો થઇ ગયો છે માટે બુમરાણ કરવા માંડયું.

પાલિસિ તો થાકી લોથપોથ થઈ ગયો હતો. તેનું શરીર મહેનત અને ચિંતાથી સુકાઇ ગયું હતું. તે ધારતો કે બૈરી છોકરાંએ તેને આ વખત મદદ કરવી જોઇએ તેને બદલે ગામમાં દોડંદોડા કરી પાલિસીને ગાંડો ઠરાવી બૂમરાણ કરવા માંડયું. આમ થવાથી તેની શાખ ઉઠી ગઇ અને જેથી તે હલકો પડી ગયો. કોઇ કહે કે તે ખોટા શિક્કા બનાવવાના ધંધામાં પડયો છે. આમ વાતો થવા માંડી તેના સામું જોઇ સર્વ કોઇ તેની મશ્કરીઓ કરતા. તે મહેનત, ઉજાગરા, ચિંતા અને રોટલાની તાણને લીધે બેહાલ બની ગયો હતો, તેને દેવું પણ થઇ ગયું હતું. પણ આ છેલ્લી વખતે મીનાનો ભેદ જણાયો. છેલ્લા સખત તાપની આકરી આંચથી ઓપ ઓગળ્યો અને ભઠ્ઠી ટાઢી પડયા પછી, તેમાંથી ઘરમાં વાપરવાના ગોળામાં કટકા

બહાર કાઢીને જોતાં તે ઉપર ધોળો મીનો ચળકી ઉઠયો હતો. આ કામ પાર પાડતાં તેને માથે ધિક્કાર અને તિરસ્કારની વાટ ઉડી હતી પછી પાલિસીએ એક કુંભારને પોતાને ત્યાં કામે રાખ્યો. તેને પોતાના મનગમતા નમુના આપીને તે પ્રમાણે તેની પાસે વાસણો ઘડાવવા લાગ્યો. અને પોતે પણ કેટલાંક ચિત્રકામવાળાં ચોરસાં બનાવવા મંડયો. તે ઉપર પછી ધોળો ચળકતો ઓપ દેતો કે જે મકાનોના દરવાજાને માથે જડવાના કામમાં તે આવતાં. પણ એ વાસણો તૈયાર થાય ત્યાં સુધી ખાવું શું? આખા કુટુંબનો નિર્વાહ શી રીતે ચલાવવો? આ વખતે તે ગામમાં એક માણસે વળી તેની સત્યતા ઉપર વિશ્વાસ લાવી છ મહિના સુધી ખાવાનું પુરૂં કરવાનું કહ્યું. પાલિસીએ જે કુંભારને રાખ્યો હતો તેને આપવાના પૈસા તેની પાસે નહોતા. તેથી તેને પોતાનાં લુગડાં આપીને વિદાય કર્યો.

હવે ફરી તેણે ભઠ્ઠી બનાવી અને તેમાં ચકમકના થોડાક પથરા વાપર્યા. ભઠ્ઠી તપવાથી ચકમકના પથરા ફાટયા ને અંદર મૂકેલા વાસણોને ચોંટી ગયા. ઓપ તો ઉઠયો. પણ ચકમકના પથરાની કણીઓને લીધે તેનું કામ બગડયું અને છ મહિનાની મહેનત રદ ગઈ. આ વાસણો બગડયા છતાં પણ તેને લોક હલકી કીંમતે લેવાને રાજી હતા પણ પાલિસીને તે વાત ગમી નહિ. કારણ કે તેમ કરવાથી આબરૂ હલકી ગણાય તેથી તેણે સઘળાં વાસણોના કટકા કરી નાંખ્યા. આ પછી તે હિમ્મત રાખીને મંડયોજ રહ્યો. કોઇ વખતે તેને ઘેર માણસો મળવા આવતાં તે વખતે તેના હૈયામાં તો હોળી સળગતીજ હોય છતાં તેમની સાથે વાતો કરીને તેમને ખુશી કરતો. તેનાં પોતાનાં ઘરનાંજ માણસો તેની હાંસી કરતાં, તેઓ કહેતાં કે પૈસા ખર્ચવા નહિ ને આ કામ કરવું નહિ. વગર સાધને કામ સાધવાને તેઓ હઠ કરતાં, કેટલાંક વરસ લગી તો તેની ભઠ્ઠીઓ ઉઘાડી ખુલ્લી હવામાંજ રહી, અને જ્યારે તેમની આગળ રાતદહાડો બેસીને તેને જાગરણ કરવું પડતું ત્યારે વરસાદ અને પવન તેને હેરાન કરતાં. આ વખતે તેને કોઈ દિલાસો દેનાર નહોતું. કોઇ કોઈ વખત ન રહેવાતું ત્યારે મધ્ય રાત્રે કે પ્હો ફાટતાંજ ઘરમાં સૂવા જતો અને થાકે લોથપોથ થઇને સૂઇ જતો, આવાં દુઃખ સહન કરી કરીને તેનું શરીર તદ્દન ઓગળી ગયું.

એ પ્રમાણે સોળેક વર્ષ તેની પાછળ મંડયો ત્યારે તેને તે

હુન્નર હાથમાં આવ્યો. હવે તે પોતાનાં બનાવેલાં વાસણ વેચીને ગુજરાન ચલાવતો.

થોડાંક વર્ષ ઉપર લંડનમાં મી. બર્નથે પુરાતન દુર્લભ પદાર્થોનો સંગ્રહ કર્યો હતો તે વેચ્યો તેમાં પાલિસીના હાથની કરેલી એક નાની રકાબી હતી તેનો માત્ર એક ફુટનો વ્યાસ હતો. તેમાં વચ્ચે ગરોળી ચીતરી હતી. એ રકાબી રૂ. ૨૪૬૦ ની કીંમતે વેચાઇ. તેનાં ઘણાં ચિત્રોમાં કુદરતની આબેહુબ નકલજ માલુમ પડતી.

ફ્રાન્સની દક્ષિણે ધર્મવિગ્રહ ચાલતો હતો તે વેળા પાલિસિ નિર્ભયપણે જાહેરમાં બોલવા લાગ્યો કે હું પ્રોટેસ્ટંટ પંથી છું, તેથી લોકો તેને સ્વધર્મ છેદક ગણવા લાગ્યા. તેના શત્રુઓએ પાલિસી સ્વધર્મ વિરૂદ્ધ છે એમ સરકારમાં જણાવી સેંટ્સ ગામમાં તેનું ઘર હતું તેમાં સરકારી સીપાઇઓ પેઠા, અને તેના વાસણોને ભાગી નાંખ્યાં, અને તેને ઉપાડીને લઈ ગયા. અને તેને જીવતાં સળગાવી દેવો કે ફાંસીને લાકડે લટકાવવો એવો હુકમ થતાં સુધી તેને બોર્ડોની તુરંગમાં નાંખ્યો છેવટે તેને જીવતો બાળી દેવાનો હુકમ થયો; પણ કોન્સ્ટેબલ ડમોંટ મોરેન્સી નામના એક વગવાળા અમીરે વચ્ચે પડીને તેનો જીવ બચાવ્યો. પાલિસીને વાસ્તે તેને કાંઇ ખાસ પ્રેમ નહતો પણ પારીસથી ૭ ગાઉ ઉપર એકવાર ગામમાં તેનો બગીચાદાર, કિલ્લા કોટવાળો બંગલો ચણાતો હતો, તે ભવ્ય મકાનને શોભે એવી ચળકતી ઓપદાર પથ્થરની સડક તેને બાંધવી હતી અને તે બાંધવામાં તેને પાલિસી જેવો બીજો કારીગર મળે તેમ નહોતું તેથીજ તેણે તેનો જીવ ઉગારવાનું સાહસ કર્યું. વળી તેનીજ વગથી પાલીસીની કોન્સ્ટેબલના અને પાદશાહના દેશી વાસણના શોધકની જગ્યા ઉપર નીમનોક કરી આપી. અને તેને છોડયો. પણ સેંટસમાં આવી જુએ છે તો તેનું ઘર ભાખી તુડી પડી ગયું હતું અને વાસણોના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા હતા. હવે તે ત્યાંથી નીકળી પારીસમાં આવીને રહ્યો ત્યાં તેને ટયુએલરીઝમાં રહેવાનો ઉતારો મળ્યો. એ ઠેકાણે તેને રાજ્ય તરફથી જે જે કરવાનાં કામ સોંપ્યાં તે કરવા તે રોકાયો.

પછી પોતાન. બે છોકરાની મદદથી પાલિસી પોતાનું કારખાનું ચલવવા લાગ્યો. પોતે જે જે ભૂલો કરી અને ઠોકરો ખાધી તેવી બીજાને ન ખાવી પડે તે માટે તેણે એ વિષયમાં કેટલાંક પુસ્તકો રચ્યાં છે.

# પ્રકરણ ૧૯૩ મું.

## જોઝફ હ્યુમ.

જ્યારે જોઝફ નાનો હતો ત્યારે તેનો બાપ મરી ગયો એની રાંડી રાંડ માંએ મોંટ્રોઝમાં એક નાની દુકાન કાઢી ને પોતાનાં છોકરાં છૈયાંને પાળી પોષીને ઇજ્જતભેર ઉછેરવાને મહેનત કરવા માંડી. તેણે પોતાતા દીકરા જોઝફહ્યુમને એક વૈદની પાસે શીખવા મૂક્યો. એણે એ ધંધામાં કેળવણી લઇને વૈદકની પરીક્ષા પસાર કરીને સનંદ મેળવી. પછી એક સફરી વહાણમાં વૈદની નોકરીમાં દાખલ થવાને તેણે હીંદુસ્તાન સુધી કેટલીએક સફરો કરી તે પછી ઇસ્ટઇંડિયા કંપનીની નોકરીમાં તેને પગારદાર લશ્કરી ઉમેદવારની જગ્યા મળી. એના જેટલી કોઈ મહેનત કરતું નહિ. ખાવાપીવામાં પણ એના જેવું કોઇ મિતાહારી નહતું. એથી ઉપરીઓનો તેના ઉપર વિશ્વાસ બેઠો. તેમને લાગ્યું કે તે પોતાની ફરજ બજાવી શકશે. તેથી તેને તેઓ ધીમે ધીમે ઉંચી ઉંચી જગ્યાઓ આપતા ગયા. સને ૧૮૦૩ માં જ્યારે અંગ્રેજ અને મરાઠા સાથે લડાઇ ચાલતી હતી, તેવામાં પૉવેલ સેનાપતિના લશ્કરની સાથે તે હતો. દરમીઆન તેની સાથે જે દુભાષિયો હતો તે મરણ પામવાથી હ્યુમે તેનું કામ કરવા માંડયું. તેથી તેને તમામ વૈદક ખાતાના અધિષ્ઠાતાની જગ્યા મળી. આ છતાં તેમણે પગાર કરવાનું અને ટપાલ ચલાવવાનું કામ પણ પોતાને માથે લીધું. એ સઘળાં કામ તે સારી રીતે બજાવવા લાગ્યો, તે ઉપરાંત વળી તેણે લશ્કરને મોદીખાનું પુરૂં પાડવાનું ઉધડું માથે લીધું, આ પ્રમાણે દસ વર્ષ સુધી તેણે અખંડ મહેનત કરી સારી પેઠે દોલત મેળવી ઇંગ્લંડ પાછો ગયો.

તેણે નૌકાશાસ્ત્ર અને વહાણવટીના હુન્નરનો અભ્યાસ કર્યો હતો. સને ૧૮૨૫ માં એક સઢવાળો લંડનથી લીથ જતો હતો તેણે ટેમ્સ નદીનું બારૂં વટાવ્યું કે એકદમ તોફાન થઇ આવ્યું. તે વખતે વહાણના નાખુદાની શુદ્ધ બુદ્ધ ઠેકાણે રહી નહિ તે વખતે હ્યુમે તેની જગ્યાએ અડી જઇ સુકાન હાથમાં લીધું અને વહાણને કેવી રીતે ચલાવવું તેના હુકમો કરવા માંડયા એથી વહાણ બચી ગયું

તેણે પૈસો સારો મેળવ્યો પણ તે મેળવેલો પૈસો પડયે પડયે ખાઇને કામ ન કરવું તેવા વિચારનો તે નહતો. તે મહેનત કરે

તોજ તેને ચેન પડે એવી તેની પ્રકૃતિ થઇ ગઇ હતી. સને ૧૮૧૨ ની સાલમાં તે પાર્લામેંટમાં સભાસદ થયો. તેનામાં ભાષણ કરવાની સારી છટા હતી, તે સખ્ત મજુરી કરતો. ૭ વાગે ઉઠીને લખવાના કાગળો લખી નાંખતો. તેણે ચોવીસ વર્ષ સુધી દેશ સેવા કરી છે.

## પ્રકરણ ૧૯૪ મું.

### આલેક્સિસડટોકવીલ.

ટોકવીલનો બાપ ફ્રાન્સમાં એક નામાંકિત અમીર હતો અને એની મા માલ્સ હેર્બની પૌત્રી થતી હતી. તેને મોટા કુળના બળવાન વર્ગને લીધે ૨૧ વર્ષની નાની ઉમ્મરમાં તે વરસોઇલ્સ ખાતે જજ નીમાયો. પણ આ મોટા દરજ્જો મેં મારા પરાક્રમના બળથી મેળવ્યો નથી એવો વિચાર એના મનમાં આવવાથી તેણે તે નોકરી છોડી દેવાનું વિચાર્યું. અને આ સંસાર સાગરમાં પોતે પોતાનેજ તુમડે તરવું એવો નિશ્ચય કર્યો. લોકોને કાંઇક નવાઇ લાગશે, પણ તેણે તે પોતાના ધાર્યા પ્રમાણેજ નોકરી છોડી દીધી અને ત્યાંથી પછી અમેરિકાના સ્વતંત્ર સંસ્થાનમાં પ્રવાસ કરવાની તેણે ગોઠવણ કરી. તેણે 'અમેરિકાના પ્રજાસત્તાક રાજ્ય' વિષે મોટો ગ્રંથ બહાર પાડયો છે. તેમાં તેણે પોતાના પ્રવાસનું વર્ણન બહાર પાડયું છે. તેણે મુસાફરીમાં જે અથાગ મહેનત કરી છે, તેનો હેવાલ તેના મિત્ર અને સાથે રહેલા સોબતિ ગસ્ટેવ બોમોંટે લખ્યો છે. તે લખે છે કે,–' એની મૂળ પદ્ધતિજ આળસથી તદ્દન ઉલટી હતી. તે મુસાફરી કરતો હોય કે ઘેર રહ્યો હોય, પણ એનું મગજ સદા કોઇપણ કામમાં રોકાયલુંજ રહેતું. ટોકવિલને જે વાતચિત ઉપયોગી હોય તેજ ગમતી, જે દિવસ નકામો જાય કે જે દિવસે કાંઇ કામ ન થયું હોય તેને તે દિવસ ખરાબ લાગતો, જરા પણ ટાઇમ નકામો જતો તો તેનો મિજાસ જતો. ટોકવીલે પોતાના એક મિત્રને લખ્યું છે કે, 'આપણી જીંદગીમાં એવી એક પણ ક્ષણ નથી, કે તેમાં આપણે કેવળ ક્રિયા રહિત થઇ શકીએ. જુવાનીથી તે ઘડપણ સુધી બાહ્ય પ્રયત્ન તેમજ અંતર પ્રયત્ન જીંદગીને પૂરેપૂરા જરૂરના છે. માણસ આ સંસારના અરણ્યમાં અખંડ પ્રવાસ કર્યાજ કરે છે, અને તે જેમ ચાલતો જાય છે તેમ વધારેને વધારે શીત પ્રદેશની સીમામાં આવતો

જાય છે. જેથી તે જેમ આગળ ચાલતો જાય તેમ તેણે ચાલવામાં વધારે ત્વરા રાખવી જોઇએ. આ હીમ પ્રદેશની શીતળતાથી આત્મા બહેર મારી જાય છે એ આત્માનો મોટો વ્યાધિ છે. એ મોટી આફ્તમાંથી બચવું હોય તેણે મનને હંમેશાં ક્રિયાવાળું રાખવું જોઇએ, અને સંસારના કારભારમાં આપણા જાતિ ભાઇઓનો હંમેશ સમાગમ રાખવો, એ પ્રમાણે મનના ઉદ્યમથી આત્માને અંતર ઉષ્ણતા પ્રાપ્ત થશે, અને મનુષ્ય સંસર્ગથી બાહ્ય ઉષ્ણતા પણ ટકી શકશે.

પ્રત્યેક પુરૂષે પોતાના પંડ ઉપરજ આધાર રાખવો જોઇએ અને જુસ્સાથી જાત મહેનત કરવી જોઇએ. એ બાબતમાં ટોકવીલ ચુસ્ત વિચારનો હતો. તેની સ્ત્રી મેરીએ તેની જે સેવા બજાવી છે, તે ખાતે પણ ટોકવીલ તેનો ઘણો આભાર માનતો, કારણ કે તેને કહેતો કે, હું આટલી બધી ફતેહમંદીથી જે અભ્યાસ કરવાને સમર્થ થયો તે મારી સ્ત્રીને લીધે જ, કેમકે તેણે મારી તબીયત અને મિજાસ એવી રીતે જાળવી રાખ્યાં કે મને તેમ કરવાને ઘણી સરળતા થઇ પડી. ઉમરાવ દિલનીને મોટા મનની સ્ત્રી હોય તો તે તેના પતિની વર્તણુકને ઉમદા પ્રતિની બનાવે છે એવું તે કહેતો, અને નીચ સ્વભાવની તથા સાંકડા મનની ઓરતથી તેના ધણીની ચાલ જરૂર અધોગતિએ પહોંચે છે. તે કહેતો હતો કે, મેં મારી ઉમ્મરમાં સેંકડો એવા દાખલા દીઠા છે કે, નબળા મનના માણસે લોકોપયોગી ઉંચા સદ્ગુણો દર્શાવ્યા છે, તેનું કારણ માત્ર તેની સ્ત્રીએ તેને હિંમત આપીને તેને તે કામમાંથી ડગવા દીધો નથી. આ કામ કરવું અને આ કામ ન કરવું એવી સલાહ એવી સ્ત્રીયોને આપવી પડતી નથી. પણ સ્વધર્મ કેવી રીતે સાચવવો, કર્તવ્ય અને કીર્તિ તરફ કેવા રૂપમાં જોવું, વિગેરે બાબતમાં સારી સ્ત્રી પુષ્ટિદાયક સત્તા ચલાવે છે.

ઘણીવાર મારા જોવામાં એમ આવ્યું કે મૂળ સ્વભાવે ઉદાર વૃત્તિ અને પરમાર્થ બુદ્ધિના પુરૂષો હોય અને મહાન પુરૂષોના વર્ગમાં ગણના થવાને તેમનામાં કેટલીક પાત્રતા હોય, તોપણ તેમની ખાનગી સાંસારિક જીંદગી તેમની ઓરતને લીધે એવી ગતિને પામી ગઇ હોય છે કે તે રફતે રફતે લોભી, નીચ મનના, હલકા અને સ્વાર્થી જીવ બની જાય છે. તેઓ છેવટ કનિષ્ટ વિચારમાં ઉતરી પડે છે કે પોતાના દેશની બાબતમાં પણ માત્ર એવાંજ કૃત્ય કરવાનું ધારે છે કે જેથી તેમના પંડની હાલત વધારે સુખ ચેનવાળી થાય. આપસ્વાર્થમાં તે દેશ કલ્યાણને ડુબાડે છે.

# પ્રકરણ ૧૯૫ મું.

## સર રીચર્ડ આર્કરાઈટ.

સને ૧૭૩૨ માં પ્રેસ્ટન ગામમાં આર્કરાઇટનો જન્મ થયો હતો. તેનાં માબાપ ઘણાં ગરીબ હતાં. તેમને તેર છોકરાં હતાં, તેમાં આર્કરાઈટ સર્વથી નાનો હતો. તેણે નિશાળનું મ્હોં તો કદી જોયુંજ નહોતું. પોતાની મેળે જેટલું બન્યું તેટલો ભણ્યો. તે માત્ર મહા મહેનતે લખી શકે એટલું ભણ્યો. નાનપણમાં તે હજામને ત્યાં હજામત કરતાં શીખવાને માટે રહ્યો. એ ધંધો એને આવડ્યો એટલે તે બોલ્ટન ગામમાં ગયો. અને ત્યાં તેણે એક ભોંયરૂં દુકાન કરવાને માટે ભાડે રાખ્યું. અને ઉપર પાટીયું લગાવ્યું કે નિચેના ભોંયરામાં બેઠેલો હજામ ચાર પૈસે અચ્છી હજામત કરે છે. જેને આવવું હોય તે આવો. આથી ગામના બીજા હજામોએ જાણ્યું કે આપણો ધંધો પડી ભાગવાનો તેથી તેમણે પણ પોતાનો ભાવ ઘટાડીને એની બરોબર રાખ્યો. આમ થવાથી આર્કરાઇટે બે પૈસે હજામત કરવાનું પાટીયું માર્યું. એ પ્રમાણે થોડાંક વર્ષ કાઢયાં, પછી આર્કરાઇટ ભોંયરામાંથી બહાર નીકળ્યો, અને ગામેગામ ફરીને વાળ વેચવા-સાટવાનો ધંધો કરવા લાગ્યો. એ વખતે વાળની ટોપી પહેરવાનો રીવાજ ઘણો હોવાથી આ ટોપીઓનો ધંધો કરનારને સારો લાભ થતો હોવાથી આર્કરાઇટે તે ઉદ્યોગ કરવાનો વિચાર કર્યો. તે ગામેગામ ફરીને ટોપીને માટે વાળ લાવતો. લાંકેશાયર પરગણામાં ઠેકાણે ઠેકાણે મેળા ભરાતા ત્યાં જુવાન સ્ત્રીઓ પોતાના માથાના લાંબા લાંબા વાળની વેણીઓ વેચતી. ત્યાં તે જઇ સાટાં પાટાં કરતો. તે વાળને રંગવાનો બનાવટી રંગ બનાવતો. તે વાળ ઉપર સ્હેજથી ચડી જતો. જેથી તેનો ધંધો ધમધોકાર ચાલવા માંડ્યો. આમાંથી તે માત્ર પોતાનું ગુજરાનજ ચલાવી શકતો. આર્કરાઇટનું મન મુળથી યંત્ર કામની કારીગરી તરફ વળેલું હતું તેથી તે એવા શોધો કરતો કે તેને લોકો જાદુગર કહેતા. રૂ કાંતવાનો સંચો બનાવવાને એ વખતે ઘણે ઠેકાણે મહેનત થતી તેથી તે પણ એવો સંચો શોધી કાઢવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. તેની નવરાશનો તમામ વખત તેમાં ગાળતો. આ પ્રયોગો પાછળ તે એટલા વેગથી વળગ્યો કે તેનો ધંધો રઝળવા લાગ્યો. તેના બચાવેલા પૈસા ખુટી પડયા, અને અન્નને ને દાંતને વેર થવા લાગ્યું. આ પ્રમાણે

પૈસા ખોવા એ તેની સ્ત્રીને ગમ્યું નહિ. જેથી તેણે આર્કરાઇટના નમુના લઇને ભાંગી નાંખ્યા. પણ આર્કરાઇટ મમતી હતો જેથી તેની સ્ત્રીની આવી વર્તણુક જોઇ તેનાથી જુદો પડયો. આર્કરાઇટને વોરીંગ્ટન ગામના એક કે નામના ઘડીઆળી સાથે ઓળખાણ થયું હતું. તેના અખંડ ગતિના સંચાનો કેટલોક ભાગ કે એ તેને કરી આપ્યો હતો. વેલણ જો નિરંતર ફર્યા કરે તો કાંતવાનું કામ બની આવે એમ કે એ તેને કહ્યું હશે. વળી લોઢાના બે પાટા વચ્ચે એક ધગધગતા લોઢાના કટકાને કાઢઘાલ કરવાથી પેલો લાલચોળ કટકો લાંબો થાય છે; તે તેના જોવામાં આવવાથી તેને કાંતવાનો સંચો કરવાનો વિચાર આવ્યો. હવે તેણે વાળ વીણવાનું કામ પડી મૂક્યું અને સંચો પૂરો કરવા માંડયો. તેના કહેવા પ્રમાણે કે એ તેને એક નમુનો કરી આપ્યો તે તેણે પ્રેસ્ટનની ફીગામર શાળાના એક ઓરડામાં મૂક્યો. તે એ ગામનો વતની હતો. તેવામાં ચુંટણી કરવાનો વખત આવ્યો તેમાં ભારે મતભેદ પડયો. તેમાં સેનાપતિ બરગોઇનની ઉમેદવારી બરાબર રહી તેમાં એ મત આપવાને હાજર હતો. ગામમાં ઘણા માણસો અંગ મહેનતથી કામ કરતા હતા, તે ઠેકાણે સંચાનું પ્રદર્શન ભરવું એ જોખમ ભરેલો પ્રયોગ હતો. તેણે પોતાના નમુનાની પોટલી બાંધીને કોઇ નિર્ભય સ્થળે લઇ જવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે હવે નોટીંગામ ગયો ત્યાં મેસર્સ રાઇટે તેને ભાગ લેવાની સરતે નાણાંની અમુક રકમ આપવાની હા પાડી, પણ થોડી મુદતમાં એ સંચાનું કામ પાર પડયું નહિ, જેથી સ્ટ્રૅટ નામના બીજા માણસે તેની સાથે ભાગ રાખી, નોટીંગામના ઘડીઆળી 'રિચર્ડ આર્કરાઇટ'ના નામથી તેમણે તે સંચો બનાવવાનો પરવાનો મેળવ્યો. પ્રથમ તો ઘોડા પાસે કામ લઇને ૨ કંતાય તેવો સંચો નોટીંગામમાં તેમણે કાઢયો. પણ થોડી મુદત પછી મોટા પાયા ઉપર બીજો મોટો સંચો ક્રોમફર્ડ ગામમાં દાખલ કર્યો. તે પાણીના રેંટથી ફરતો. તે સંચામાં હંમેશાં ફેરફાર કરતોજ રહેતો. છેવટે તે પૂર્ણ દશામાં આવી ઉપયોગી અને ફળદાયક નીવડયો.

પણ તેણે લાંબી મુદત સુધી, ઘણી ધીરજ રાખી, શ્રમના રણક્ષેત્રમાં મહા યુદ્ધ કર્યું, ત્યારેજ તે ફત્તેહનો વાવટો તેને હાથ આવ્યો, કેટલાંક વરસ તો નુકશાન થયું અને નાણાંની મોટી મોટી રકમો એ કામમાં ગુમ થઈ ગઈ. તેણે લાંકાશિયરમાં, ડાર્બિશિયરમાં અને સ્કૉટલંડના ન્યુલેનાર્કમાં નવાં કારખાનાં દાખલ કર્યાં, સ્ટ્રટ સાથે તેણે સહીયારો વેપાર કર્યો હતો તેની મુદત પુરી થતાં ક્રોમફર્ડમાં કાઢેલાં

કારખાનાં પણ એના હાથમાં આવ્યાં. તેના સંચાથી એટલો બધો સુંદર જાતનો માલ નીપજતો કે ટુંક મુદતમાં એ વેપારનો કુલ કાબુ આર્કરાઇટના હાથમાં આવ્યો. ભાવની તેજીમંદી પણ એના મુખે બોલે તે પ્રમાણેજ થતી અને રૂ કાંતવાનાં તમામ કારખાનાંના મોટા કામની દોરી એના હાથમાંજ રહી હતી.

પચાસ વર્ષની ઉમ્મરે તેણે અંગ્રેજી વ્યાકરણ ભણવા માંડયું. અને પોતાના અક્ષરો તથા જોડણી સુધારવાની મહેનત કરવા મંડયો. એ પ્રમાણે પોતાના સાહસિક પુરૂષ પ્રયત્નના ફળનો સ્વાદ મુખેથી લેવાનો તેનો વખત આવ્યો. તેણે પહેલો સંચો બનાવ્યો તેને અઢાર વર્ષ થયાં. તેનો ડાર્બિશીયર પરગણામાં એટલો બધો માન મરતબો વધ્યો કે, તે પરગણાના ન્યાયના અમલદારની માનવંતી જગ્યા તેને મળી. થોડાજ વખતમાં ત્રીજા જ્યોર્જ રાજાએ તેને નાઈટનો ઇલ્કાબ આપ્યો. એ પ્રમાણે સુખ ભોગવી સને ૧૭૭૨ માં તે મરણ પામ્યો.

## પ્રકરણ ૧૯૬ મું.

### રિચર્ડ કૉબ્ડન.

**સુ**સેક્સ પરગણામાં મિડ હર્સ્ટ ગામના એક પટલીયાને ત્યાં રિચર્ડ કૉબ્ડનનો જન્મ થયો હતો. તેને તેના બાપે નાની ઉમ્મરમાંજ લંડન મોકલી દીધો. ત્યાં એક વખારમાં તે ચાકર રહ્યો. એ ભારે ઉદ્યોગી અને સારી ચાલ ચલકતનો, નવીન વાતો ભણવામાં ઉમંગી હતો. તેને એક જુના વિચારના અને જુના જમાનાના માણસે કહ્યું કે તું બહુ વાંચ વાંચ ન કરતો તેથી કાંઇ ફાયદો નહિ થાય. પણ કૉબ્ડને તે માન્યું નહિ. પુસ્તકોના જ્ઞાનરૂપ દ્રવ્યને તે પોતાના મનરૂપી ખજાનામાં ભરતોજ રહ્યો. તે એક જગ્યાએથી બીજીએ અને બીજીમાંથી ત્રીજીમાં એમ ચાલતોજ રહ્યો. અને જવાબદારીની જગ્યાઓ તેને વારાફરતી મળતી ગઇ. તે પોતાના શેઠની દુકાન તરફથી દેશાવર ખાતે ફરવા લાગ્યો. જેથી તેને સારાં સારાં ઓળખાણ થયાં અને તેની વગ વધવા લાગી. છેવટ જતાં તેણે માન્ચેસ્ટરમાં છીંટ છાપવાનું પોતાના તરફથી કારખાનું ઉભું કર્યું. તે પછી તે લોકોપયોગી બાબતોમાં મન ઘાલવા લાગ્યો. તેમાં કેળવણી વિષે તેનું મન ગયું. તે પછી અનાજને લગતા કાયદા તરફ તેનું મન ગયું.

તેણે જાહેરમાં પહેલું ભાષણ કર્યું તે નમાલું ઠર્યું. પણ તે ઘણો ખંતીલો, આગ્રહી અને ઉત્સાહી માણસ હતો અને અડગ મહેનત અને મહાવરાથી તે આખરે જાહેર વક્તાઓમાં એક ઉત્તમ પ્રકારનો અસરકારક અને મન હરણ કરે તેવો ભાષણ કરનાર નીવડ્યો. ફ્રાન્સની શહેનશાહત તરફથી તે વેળા ઇંગ્લંડમાં વકીલ તરીકે મોસ્યુ ડું આંગ ડરલ્વીસ હતો. તેણે મી. કોબ્ડન માટે એક ભાષણમાં કહ્યું હતું કે, ' સુલક્ષણ, આગ્રહ અને મહેનતથી કેવાં કામ થાય છે તેનો આ જીવતો દાખલો હાજરા હજુર છે. જન સમૂહના નીચા ભાગમાંથી નીકળીને પોતાની આંતર્શક્તિના અને જાતેજ સેવા બજાવવાના સામર્થ્યવડે મનુષ્ય તુલનાના સૌથી મોટા દરજ્જા ઉપર ચઢી જાય છે, એવા પરમ પુરૂષાર્થના પુરૂષો વિરલ હોય છે. તેમાંનો આ એક છે.

## પ્રકરણ ૧૯૭ મું.

### સર રૉબર્ટ પીલ.

અઢારમા સૈકાના મધ્ય ભાગમાં પીલ કુટુંબનો મૂળ પુરૂષ એક નાનો પટેલ હતો. બ્લાકબર્નપાસની પાસે હૉલહાઉસ નામનું ખેતર તેના કબજામાં હતું. ત્યાંથી નીકળીને તે ગામમાં માછલી પીડમાં રહેવા આવ્યો. પીલ વયે વધતો ગયો તેમ તેને વાડી વસ્તાર પણ વધવા લાગ્યો. બ્લાકબર્નની જમીન કંઇક કસદાર હતી તેથી ખેતીવાડીનો ઉદ્યમ કરવાથી પોતાના કુટુંબની ઉગતી લીલી વાડી આબાદ થાય એમ તેને ભાસ્યું નહિ. એ ગામમાં ઘણી મુદતથી લૂગડાં વણાતાં હતાં જે બ્લાકબર્નનાં કાબર ચીતરાં કાપડ એ નામથી બધે ઓળખાતાં હતાં તેમાં સણનો તાણો અને સૂતરનો વાણો આવતો. એ રીતે ગરમ સુતરાઉ કપડું ત્યાં બનતું. સંચાનાં કારખાનાં થતા પહેલાં મહેનતુ ખેડુત અને પટેલીઆઓને ઘેર એવો વહીવટ પડી ગયો હતો કે બહાર ખેતરમાંથી કામ કરી આવ્યા પછી નવરાશને વખતે તેઓ વણાટનું કામ કરતા. એ રીતે રોબર્ટ પીલે ઘર આગળ ક્લીકો કાઢવા માંડી, તે પંડે ચોખ્ખો માણસ હતો અને તેથી તેના વણાટનું કામ પણ ચોખ્ખું હતું તે કરકસરીઓ અને ભારે મહેનતુ હતો તેથી તેનો ધંધો ધમધોકાર ચાલવા લાગ્યો. તે વળી સાહસિક હતો. તેવામાં રૂ અને ઉન ઉપર ઝીણા દાંતાવાળી કાંસકી ફેરવવાનું એક નવું હથિયાર બનાવવામાં આવ્યું હતું. તેથી રજોટી, મેલ, કસ્તર

વિગેરે ઝટ સારૂ થતું તે નવુ છતાં તરત બીજા કેટલાએકની સાથે પોતાના કામમાં પહેલુંજ વાપરવા માંડયું. પછી ધોળી કલિકાને છાપવા તરફ રોબર્ટ પીલનું ધ્યાન ખેંચાયું. તે વખતે તે ઘણી અકળ કળા હતી. તેથી કેટલીક મુદ્દત સુધી તો સંચાવડે છાપવાની મતલબથી તેણે ઘણા પ્રયોગ કરી જોયા. એવા પ્રયોગ તે પોતાના ઘરમાં ગુપ્ત રીતે કરી જોતો. કપડાને પ્રથમ ઇસ્તરી કરી હોય તો તે ઉપર ભાત સારી ઉઠે, તેથી તે તેના ઘરનીજ એક બાઇ પાસે ઇસ્તરી કરાવતો. એ જમાનામાં પીલ જેવા ગૃહસ્થ પટેલીઆના ઘરમાં કાંસા જેવી મિશ્રધાતુની થાળીઓ જમતી વખત વાપરવામાં આવતી. એક થાળી ઉપર તેણે એક છાપ ચીતરી તેથી તેના મનમાં તરંગ ઉઠયો કે આની અવળી છાપ બીજા બીબાં ઉપર લેવી સહેલી છે, અને તેમાં રંગ ભરીને તે બીબું સફેદ કલિકો ઉપર છપાય તો સવળી છાપ ઉઠશે. શેરીના નાકે એક નાના ઘરમાં એક બાઇ રહેતી તેની પાસે એક વેલણનો સંચો હતો. તે બે વેલણની વચમાં કપડાં દબાવવાથી તે સુંવાળાં, ચળકતાં અને મુલાએમ થતાં, તેના ઝુંપડામાં જઇને પીલે રંગેલી છાપવાળી થાળી ઉપર તે કલીકો દાબીને પેલા વેલણ વચ્ચે મુકી, પછી કલિકો કાઢીને જોતાં તે ઉપર મન ગમતીજ છાપ ઉઠેલી તેણે દીઠી. કલિકો ઉપર વેલણ વડે છાપવાની કળા નીકળી, તેનું મૂળ ઉપર પ્રમાણે છે. રોબર્ટ પીલે પોતાની કૃતિ પૂર્ણતામાં આણી. અજમોદના પાનના નમુનાની છાપ તેણે પ્રથમ બહાર પાડી, તેથી આજ પણ હજુ બ્લાકબર્નમાં અને આસપાસનાં ગામોમાં અજમોદના 'પાનવાળો પીલ' એમ કહેવાય છે. લાકડાનાં બીબાં ઉપર તાંબાનું બીબું કોતરીને તેમાં જડી દઇને તે વડે કલીકો છાપવાની કળા તેના એક દીકરાએ પૂર્ણતામાં આણી. તે ચર્ચ ગામના મેસર્સ પીલની પેઢીનો મોટો ભાગીઓ હતો. છાપવાનો હુન્નર હાથ લાગવાથી રોબર્ટ પીલનું મન પ્રફુલ્લિત થયું. તેણે હવે ખેડનો ધંધો મુકી દીધો અને બ્લાન બર્નથી એક ગાઉ ઉપર બ્રૂકસાઇડ કરીને નાનું ગામ છે, ત્યાં જઇને ફક્ત છીંટ છાપવાનાજ ધંધા પાછળ તે મંડયો. તેના છોકરા પણ તેના જેવાજ હોંશીયાર હતા, તેમની મદદથી તેણે કેટલાંક વર્ષ સુધી આ ધંધો સારી રીતે ચલાવ્યો. જેમ જેમ છોકરા મોટા થતા ગયા તેમ તેમ પીલની એક પેઢીમાંથી અનેક પેઢીઓ થઇ અને દરેક દુકાને મોટાં જંગી કારખાનાં જમાવ્યાં જેમાં હજારો માણસો મહેનત કરીને રોટલો રળતા અને પૈસા પેદા કરી શકતા.

પીલના મરણ પછી તેનો છોકરો સર રોબર્ટપીલ મોટાં કારખાનાં ચલાવનાર થયો. તેનામાં તેના પિતાની હીંમત, બુદ્ધિબળ, ઉદ્યોગ અને સાહસના ગુણ ઓલાદે ઉતર્યા. તેણે સંસારમાં ઝોકાવ્યું ત્યારે તેની સ્થિતિ એક સાધારણ કારીગરના જેવીજ હતી. માત્ર વીસ વર્ષની ઉમ્મરે તેણે સુતરાઉ કાપડ છાપવાનો ધંધો કરવાનું ધાર્યું. તે કામ તે તેના બાપ પાસેથી શીખ્યો હતો. તેથી એકલા હાથે તેણે હીંમ્મત બીડી. તેનો મામો જેમ્સ હાવર્થ અને બ્લાકબર્ન ગામનો **વીલીયમ યેટસ** એ બે જણ તેની સાથે સામેલ થયા. ત્રણે મળીને માત્ર રૂ. સાતહજારની મુડી ભેગી કરી તેમાંનો ઘણો ભાગ તો વિલીયમ યેટસે આપ્યો હતો. તેની આબરૂ ગામમાં સારી હતી. રોબર્ટપીલ હજુ ઉગતો જુવાન હતો. તેમણે સને ૧૭૭૦ માં ઘણા નાના પાયા ઉપર સૂતરાઉ કાપડ છાપવાનું કામ કરવા માંડયું, થોડાંક વર્ષ વિત્યા પછી આ કામની સાથે રૂ કાંતવાનું કામ પણ તેણે ઉમેર્યું. આ ભાગીદારો ઘણીજ કરકસરથી રહેતા હતા. પીલ કુંવારો હતો તેથી યેટસને ત્યાં રહેતો અને ખાતો. યેટસની સૌથી મોટી છોકરીનું નામ એલન હતું, તેને અને પીલને માયા બંધાઈ તેને સત્તર વર્ષ થયાં એટલે પીલનું તેની સાથે લગ્ન કર્યું. એલન રૂપાળી હતી. તે હવે મીસિસ પીલ બની. તેને પેટે પુત્ર થયો તે ઇંગ્લાંડનો સદર દીવાન થયો. મીસીસ પીલની મનશક્તિ અપ્રતિમ હતી. તે અણીના સમયે પોતાના સ્વામિના અપૂર્વ ઉમદા મનમાં મહા વિશ્વાસુ અને સલાહકાર હતાં. પીલને બરોબર લખતાં આવડતું નહિ તેથી તેના કાગળો તેની સ્રીજ લખતી. પીલને ત્યાર પછી 'બેરોનેટ'નો કિતાબ મળ્યો. તે પછી ત્રણ વર્ષ મીસીસ પીલને બદલે લેડીપીલ થઇને સને ૧૮૦૩ માં તે મરણ પામી.

યેટસ અને પીલની પેટી મોટા અભ્યુદયે પહોંચી. સર રોબર્ટ પીલ પેઢીનો પ્રાણાત્મા હતો, તેનામાં ઉત્સાહ અને આગ્રહના ગુણ હતા.

---

## પ્રકરણ ૧૯૮ મું.

---

## જોનક્રી ડ્રિક બર્જર.

ઇ. સ. ૧૬૮૫ માં વોઇટલંડ પરગણાના સ્લીટ્રઝ ગામમાં બર્જર જન્મ્યો હતો. અને બાર વરસની ઉમ્મરે બર્લિનમાં એક ગાંધી વૈદને ત્યાં શીખવાને તેના બાપે મુક્યો, નવરાશની વખતે તે અનેક

અખતરા કરતો. તેનું વલણ હલકી ધાતુઓનું સોનું બનાવવા તરફ વિશેષ હતું. કેટલાંક વર્ષ પછી કિમીયાગરોનો કિમીયો મારે હાથ આવ્યો છે અને મેં એક રસવડે હલકી ધાતુનું સોનું બનાવ્યું છે એવો ડોળ બજટર કરતો. તેના શેઠ ઝર્ન વૈદ આગળ એણે પોતાની સત્તા બતાવી આપી, અને ગમે તેવા પ્રપંચે કરીને તેણે સર્વને ખાત્રી કરી આપી કે તેણે તાંબાનું સોનું બનાવી દીધું છે, અને એ વાતમાં કાંઈ શક લાવવા જેવું રહ્યું નહિ.

આ વાત બધે ફેલાઇ તેનાં અદ્ભુત પરાક્રમ જોવાને અને તે કીમીયાગરનાં દર્શન કરવાને તેની દુકાને લોકોનાં ટોળેટોળાં ભરાવા માંડયાં. રાજાને પણ તેની સાથે વાતચિત કરવાનું મન થયું. તેણે આ તાંબાના કટકાનું મેં સોનું બનાવ્યું છે એવું કહીને તે શોનાનો કટકો રાજાને આપ્યો. ત્યારે તે બેહદ સોનાનો ખજાનો જમા કરવાની લાલચથી એટલો બધો વિચારના તેજમાં ઝંખવાઇ ગયો કે બટજરને તેણે સ્પૌંડના કીલ્લામાં રાખીને તેની પાસે સોનું કરાવવાનો તેણે વિચાર કર્યો. આ વખતે પ્રશિયાની ત્રીજોરીમાં પૈસાની તાણ હતી. પણ રાજાનો આ હેતુ બટ્જરના જાણવામાં આવવાથી તે ત્યાંથી નાસી સાકસનીમાં આવી પહોંચ્યો આથી બટજરને જે પકડી લાવે તેને ૨૦૦૦ રૂપિયાનું ઇનામ આપવાની જાહેરખબર કાઢી, પણ તે કોઇને હાથ આવ્યો નહિ. તે વિટેનબર્ગમાં જઇને સાકસનીના ઠાકોરને મળ્યો. તે વખતે ફ્રેડરિક ઓગસ્ટસ ત્યાં રાજા હતો તેણે જાણ્યું કે આ કીમીયાગરના કીમીઆથી ઢગલે ઢગલા સોનું મળશે, એમ ધારી તે બેહદ હરખાઇ ગયો. તેથી બટજરને રક્ષણ માટે રાજાના સિપાઇઓ આપ્યા તેમના ચોકી પહેરામાં તેને છાનોમાનો ડ્રેસ્ડન લઇ ગયા. જેવો તે વિટેનબર્ગમાંથી રવાના થયો, તેવુંજ પ્રશિયન સિપાઈઓના લસ્કરે આવીને તેને પકડવાની માગણી કરી. પણ બટજર તો ડ્રેસડનમાં સુવર્ણ મહેલમાં આવી પહોંચ્યો હતો. અહીં તેનાપર સખ્ત ચોકી પહેરો રાખવામાં આવતો.

આ વખતે પોલંડમાં બહુ અંધાધુંધી ચાલી રહી હતી તેથી બટ્જરને પડતો મુકીને ઠાકોરને કુચ કરવી પડી. પણ તે સોનું બનાવવાને એટલો બધો અધિરો થઇ ગયો હતો કે તેણે તે કિમિયાગરને લખ્યું કે તું મને સોનું બનાવતાં શીખવ કે હું અહીં બેઠો બેઠો તે કામ કરીશ. આથી બટ્જર કીમીયાગરે તેને રતાશ પડતા રંગના કંઇ પ્રવાહી પદાર્થથી ભરેલી એક શીશી ઠાકોરને મોકલી દીધી અને

લખ્યું કે, શુદ્ધ તાંબાને પ્રથમ ગાળી ઓગળી ગયે ધાતુમાં આ શીશીમાંનો રસ રેડવાથી તરત સોનું થઇ જશે. ફ્રર્સ્ટવોન ફ્રર્સ્ટનબર્ગ શાહજાદાને આ કીંમતી શીશી આપી તે શાહજાદો રાજરક્ષક ટોળીને પોતાની સાથે રાખીને એકદમ શીશી લઇને વોર્સો જઇ પહોંચ્યો. આ શીશી આવી એટલે રાજાએ અજમાયશ કરવાને માટે રાજા અને શાહજાદો બંને કમરે ચામડાના ઝુલતા પટા ખોળા ઉપર લટકતા બાંધીને રાજમહેલના એક ગુપ્ત ઓરડામાં ભરાઇ બેઠા. અને કુલડીમાં તાંબુ ગાળવા લાગ્યા. અને તાંબુ ઓગળે એટલે બટ્જરની શીશીમાંનો રસ રેડવાને શીશી હાથમાં લઈને ઝુકી રહ્યા પણ વળ્યું નહિ. તાંબુ તો તાંબુજ રહ્યું. જેથી કીમીયાગરે મોકલેલો કાગળ વાંચ્યો તેમા લખ્યું હતું કે 'મન ઘણું નિર્મળ હોય' અને રસ રેડયો હોય તોજ કામ થાય આ વાંચી રાજાએ વિચાર કર્યો કે મેં આગલી રાત ઘણી ખરાબ સોબતમાં ગાળી હતી તેથીજ આ પ્રયોગમાં ફાવ્યો નહિ હોઉ. આથી રાજાએ બીજો પ્રયોગ કર્યો પણ કાંઇ થયું નહિ, એટલે રાજાનો મિજાજ ગયો, કારણ કે બીજો પ્રયોગ કરતા પહેલાં રોમન કાથેલિક સંપ્રદાય અનુસાર રાજાએ પાદરી આગળ પોતે કરેલાં પાપ કબુલ કર્યાં હતાં અને રીવાજ પ્રમાણે પાદરીએ તેને પવિત્રતા બક્ષી હતી.

આ વખતે ફ્રેડરિક ઓગસ્ટસ નાણાંની તંગીમાં આવેલો હોવાથી તેણે વિચાર કર્યો કે કિમીયાનો ગુપ્ત ભેદ જાણવાને માટે હવે મારે બટ્જર ઉપર બળાત્કાર કરવો પડશે. આ વાત બટ્જરને મળવાથી વળી તેણે નાસવાનો વિચાર કર્યો. આથી તે ચોકી પેરાને ચુકાવીને ત્રણ દિવસ ચાલ ચાલ કરીને ઓસ્ટ્રિયા દેશના એન્સ ગામમાં આવ્યો. અને હવે હું અહીં નિરાંતે રહીશ એમ ધારી ત્યાં રહ્યો. પણ ઠાકોરના દૂત ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને તેને ઘેરી લીધો. અને તેને જોર જુલમથી ડ્રેસ્ડન લઇ ગયા, ત્યાંથી પછી કર્નિંઝસ્ટાઇનના મજબુત કિલ્લામાં તેને રાખ્યો. ત્યાં રાજા પંડે આવ્યો અને તેને કહ્યું કે હાલદમ તું સોનું નહિ બનાવે તો તને ફાંસી દેવામાં આવશે, આમ ઘણાં વરસ વીત્યાં પણ તેણે સોનું બનાવ્યું નહિ.

તાંબાનું સોનું બનાવવાનો કીમીયો કરવા જતાં તેણે પૃથ્વીની માટીનાં ચીનાઇ વાસણ બનાવવાનો શોધ કર્યો, અને રાત્રિ દિવસ તે ચીનાઇ વાસણો બનાવવાના પ્રયોગો કરવા મંડયો. લાંબી મુદ્દત સુધી તેમાં મંડયો પણ કાંઇ વળ્યું નહિ. તેને કુલ્લીઓ બનાવવી હતી તેને સારૂ તેણે રાતી માટી મંગાવી હતી. તે આકરા તાપમાં

રહેવાથી કાચ જેવી થઈ જતી. અને તેનો ઘાટ તેજ રહેતો. આથી રાતા રંગનાં ચીનાઇ વાસણ જેવાં વાસણ બનાવવા માંડયાં એ વાસણ જથાબંધ બનાવીને તેણે ચીનાઇ વાસણની માફક વેચવા માંડયાં.

પણ ખરેખરાં ચીનાઈ વાસણ બનાવવાં હોય તો તે સફેદ રંગનાં જરૂર થવાં જ જોઇએ એવું બટ્‌જર જાણતો હતો. જેથી તે બનાવવાના પ્રયોગ કરવા મંડયો. આ કળા પણ તેને અચાનક હાથમાં લાગી. ઇ. સ. ૧૭૦૭ માં તેણે તેને માથે બાલટોપી પહેરી તે ભારે લાગવાથી તેના નોકરને તેનું કારણ પુછ્યું, તેથી ચાકરે કહ્યું કે, ટોપીના વાળ હોળીને ધોળો ભૂકો છાંટવાથી ભારે લાગતી હશે. એ એક જાતની માટીનો ભૂકો હતો તે વાળને દુરસ્ત કરવામાં ઘણો કામમાં આવતો. આથી બટ્‌જરને તર્ક આવ્યો કે જે ધોળી માટીને વાસ્તે હું ફાંફાં મારૂં છું તે કદાચ આ પણ હોય, માટે તેની અજમાયશ કરી જોવી. આ માટીનો પ્રયોગ કરતાં એને જણાયું કે વાળમાં છાંટવાના ભૂકામાં મૂખ્ય કરીને **કેઓલીન** નામનો પદાર્થ છે. પૃથ્વીમાંથી ફેલ્ડસ્પાર નામનું ખનીજ નીકળે છે તેમાં એ પદાર્થ મળેલો છે. અને તે પદાર્થ અત્યાર સુધી હાથ ન લાગવાથીજ તેની શોધમાં અજીત અડચણો આટલા લાંબા વખતથી તેને સહન કરવી પડતી. સને ૧૭૦૭ ના અકટોબર મહિનામાં તેણે પહેલું ચીનાઇ વાસણ બનાવ્યું. તે તેણે ઠાકોર સાહેબને ભેટ કર્યું તે જોઈ તે બહુ ખુશ થયા. ઠાકોરે હુકમ કર્યો કે તેની શોધ સંપૂર્ણ કરવાને માટે બટ્‌જરને જે જે સાધનો જોઇએ તે મેળવી આપવાં. તેથી ડેલ્ફટ ગામના એક કુશળ કારીગરને બોલાવીને તેની મદદથી બટ્‌જરે સુંદર વાસણો ઉતારવા માંડયાં. હજુ બટ્‌જર છટકી ન જાય તેને માટે તેનાપર, પહેરો મૂકવામાં આવેલો હતો. બટ્‌જરે નવી ભઠ્ઠીઓમાં ઘણા પ્રયોગો કરી જોયા તે બધા પાર ઉતર્યા. તેનાં વાસણોની બજારમાં ભારે કિંમત ઉપજવા લાગી. જેથી ચીનાઇ વાસણોનું પાદશાહી કારખાનું કાઢયું. અને ડેલ્ફટ ગામના કુંભારોનાં વાસણની બનાવટથી બધો હોલંડ દેશ પૈસાદાર થઇ ગયો. છેવટે બાદશાહી ચીનાઇ વાસણના કારખાનાનો તેને ઉપરી બનાવ્યો, અને તેને અમીરાત વર્ગમાં 'બારન' નો દરજ્જો આપ્યો. આમ છતાં પણ તે સટકી ન જાય તેને માટે તેનાપર લશ્કરી પેરો રાખવામાં આવતો. છેવટે તે સને ૧૭૧૯ માં માર્ચની તા. ૧૩ મીએ મરી ગયો.

# પ્રકરણ ૧૯૯ મું.

## જોનહીથકોટ.

ઇ. સ. ૧૭૮૭ માં ડાર્બિશર પ્રગણામાં ડફીલ્ડ નામના એક આબરૂદાર નાના પટેલને ત્યાં જોનહિથકોટનો જન્મ થયો હતો. તે નિશાળમાં ભણવા જતો ત્યાં પાકો અભ્યાસ કરતો, અને ઉતાવળથી ભણતો, પછી લફબ્રુ પાસે એક સુતારને ત્યાં તેને નાની ઉમરે મૂક્યો. ઓજારને હોંશિયારીથી ઝાલતાં અને પગ–મોજાંની શાળ તેમજ તાણો નાંખવાના સંચાના ગુંચવણવાળા જૂદા જૂદા ભાગનું તેણે બારીક જ્ઞાન મેળવ્યું. આ સંચામાં નવા સુધારા શી રીતે દાખલ કરવા તેનો તે ઉંડો વિચાર કરતો. બકિંગામ પરગણામાં હાથવતી જેવી કોર બને છે તેવી કોર બનાવવાનો કોઇ સંચો શોધી કાઢવાનો વિચાર તેને તેની ૧૬ વર્ષની નાની ઉમ્મરમાંજ આવ્યો. પ્રથમ તેણે તાણા વણવાના સંચામાં સુધારો કર્યો. એક અકલમંદ બનાવટથી ફીતના દેખાવ જેવી તે કોરો વણવા લાગ્યો. પૉઇંટનેટ ફીત સોય વાપરવાથી થાય છે. પગ–મોજાંની શાળમાં ફેરફાર કરવાથી તે સંચામાં એ જાતની ફીત ઉતરવા લાગી. એ સંચામાં ફીત થતી તેમાં પગ મોજાં-ની પેઠે જાળી પડતી પણ તે ફીત તકલેદી થતી. તેથી તેને સંતોષ થયો નહિ. તે ૨૧ વર્ષનો થયો ત્યારે નોટિંગામ ગયો ત્યાં તેણે પગ–મોજાં વેચવાની અને તાણાની શાળની દુકાન જમાવી, તેથી તેને તરતજ લાભ થયો. તેની શોધક બુદ્ધિ, સારી સમજણ અને રીતભાતથી સૌ કોઇ તેને માન આપતું. દોરાઓ સામ સામે વણાતા જાય એવા સંચાની શોધ માટે તે શ્રમ કરવા લાગ્યો. બકિંગામ ફીતને તકીઆની ફીત કહે છે તે વણવાનું તે શીખ્યો. તે એલિયટ નામના ગૃહસ્થને ત્યાં નોકર રહ્યો. તે શોધક બુદ્ધિનો, થોડું બોલ-વાની ટેવવાળો અને નવા બુટ્ટા શોધી કાઢનાર હતો. ફીત વણનારી સ્ત્રીનાં આંગળાં પોતાના ઓશીકા ઉપર ફીતની જાળીઓ બાંધવામાં અને દોરા ઉલટસુલટ કરવામાં જેમ ઉપરતળે ફરતાં તેવી રીતે સંચામાં ગતિયો થયા કરતી. હાથે બનાવેલી ફીતના એક કટકાને તોડી ફાડીને હીથકોટે જુદો પાડી જોયો તો તેને માલુમ પડયું કે દોરા તાણાની માફક લાંબા હતા અને બીજા ખૂણા પડતા આડા હતા. તાણાના ચોકઠાપર તેણે સુતળીના દોરા લાંબા ખેંચીને બાંધ્યા,

અને તેપર પોતાનો પ્રયોગ કરવા માંડ્યો એ બાજુએ એ ચીપીઆ જેવા સંચામાં વાણાના દોરા નાંખ્યા પછી એ સંચાને એક પડખે-થી આંચકો મારવાથી પાસેની સુતળીના દોરા વચ્ચે દોરીઓ ચાલી. તેમ થવાથી તકીઆ ઉપર હાથે જાળી ગુંથાય છે. તેમ જાળીઓ પેલી સૂતળી ઉપર બંધાવા લાગી. આવી સુંદર ગતિઓ બરાબર ચાલુ રહે એવો સંચો એ તૈયાર કરતો હતો, અને તેમાં ફતેહ મેળવવાને તેને ઘણી મહેનત પડી. હવે તાણામાં થઇને દોરાઓને લાવવા લઈ જવાને માટે ધાતુની ફીરકીઓ તેને બનાવવાનું સુઝયું. એ ફીરકીઓ તાણાની બંને બાજુએ ચોકઠામાં બેસાડેલી હતી. તે સંચાના જોરથી ફરતી. તેથી દોરાઓ એક બાજુએથી બીજી બાજુ-એ અને બીજી બાજુએથી પહેલી બાજુએ ફીરકીમાંથી ઉકલીને જતા અને તેની ફીત વણાતી. અંતે તે પોતાની શોધમાં ફતેહ પામ્યો. અને ચોવીસ વર્ષની ઉમરે તેની શોધની તેણે સનંદ મેળવી. આ વખતે તેની સ્ત્રી પણ તેને સારી મદદ કરતી, આ સનંદમાં પણ કેટલાક વણકરોએ વાંધો ઉઠાવી નકલો કરવા માંડી. પણ તે કેસ સરકારમાં જતાં અંતે હીથકોટના લાભમાં ઠરાવ થયો.

ત્યાર પછી તેણે વરાળના બળથી હળ ચાલતું કરવાને લાંબી મુદત મહેનત કરી સને ૧૮૩૦ માં તેણે સરકારમાંથી વરાળ—હળના સ્વામિત્વની સનંદ મેળવી. ત્યાર પછી તે ૧૮૩૧ માં ટિવર્ટન ગામ-ના ચુંટણી કરનારાઓએ રાજ્ય સભામાં પ્રતિનિધિ તરીકે એને પસંદ કર્યો જેથી ત્રીસ વર્ષ સુધી તેણે રાજ્ય સભાના સભાસદનો દરજ્જો ભોગવ્યો. એ પછી સને ૧૮૬૧ માં મરણ પામ્યો.

## પ્રકરણ ૨૦૦ મુ.

## વિલિયમ લી.

પગનાં મોજાં વણવાના સંચાની શોધ કરનાર વિલીયમ લી હતો. નોટિંગામથી ત્રણચાર ગાઉ ઉપર વુડબરો ગામમાં ઈ. સ. ૧૫૬૩ માં વિલીયમ લીનો જન્મ થયો હતો. તે એક ગરીબને ત્યાં જન્મવાથી તેને નાનપણથી દરિદ્રતાનું દુઃખ વેઠવું પડયું હતું.

જે વખતે લીએ પગનાં મોજાં વણવાના સંચાની શોધ કરી તે વખતે તે નોટિંગામ નજીક કાલ્વર્ટન ગામનો પાદરી હતો, અને

કેટલાક લખે છે કે તે એક કુમારિકા જોડે પ્રેમમાં પડયો પણ તેનું કાંઈ ન વળવાથી નિરાશ થઇ આ શોધ કરી, તે ગામની જુવાન કુમારિકાને જોઈ તે પરવશ થયો, પણ તે બાઇને તે વાત પસંદ આવી નહિ. **લી** તે બાઇને ઘેર જતો પણ તે બાઇ તેના સામું જોતી નહિ તેથી દીલગીર થયો અને તે બાઇ હાથે મોજાં ગુંથતી હતી તે ધંધો રદ કરવાના હેતુથી તે કામમાં સંચો બનાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. ત્રણ વર્ષ સુધી એ શોધ પાછળ મંડયો, તેની પછવાડે પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું. અમે આ કામ પાર પડશે એવી આશા થતાં પાદરીનું કામ મુકી દીધું, અને સંચા વડે પગનાં મોજાં વણુવાના હુન્નર પાછળ મંડયો, કોઈ કહે છે કે એક જુવાન છોકરીના પ્રેમમાં **લી** પડયો હતો તે છોકરી ગુંથવાનું કામ કરતી તેની હાથ મહેનત ઓછી કરવાની મતલબથી તે સંચાની શોધમાં પડયો, વળી કોઇ કહે છે કે તેની ગરીબ સ્થિતિમાં તેની સ્ત્રી ગુંથવાનો ધંધો કરતી અને તે ગુંથતી વખતે તેની સ્ત્રીનાં આંગળાં ઉલટ સુલટ ફરતાં તેના જોવામાં આવ્યાં, તેની ગતિ સંચામાં ઉતારવાની કલ્પના **લી**એ કરી. આવી રીતે જુદા જુદા મત ચાલે છે.

એક ખૂણામાં પડેલા પાદરીએ પોતાની ઘણીખરી ઉમ્મર પુસ્તકોનાં પાનાં ફેરવવામાં ગાળ્યાં છતાં, આવી સુંદર, નાજુક અને ગુંચવણવાળી ગતિનો સંચો બનાવવાની યોજના કરી; અને સ્ત્રીઓ પોતાની આંગળીઓમાં ત્રણ અણીદાર સોયા વડે સુતરના દોરાની જાળીઓ પાડવાની કંટાળા ભરેલી મજુરી કર્યાંજ કરતી, તે દુઃખમાંથી તેમને છોડાવી સંચાની સુંદર અને ત્વરિત ક્રિયા વડે વણવાનું કામ ઉકલતુ જાય એ પ્રમાણે ગુંથવાના હુન્નરમાં જે પાદરીએ એકદમ સુધારો કર્યો, એ આશ્ચર્યજનક છે. એ સમયે હાથથી ગુંથવાની કળા પણ ઉગતી હાલતમાં હતી. અને માલની નીપજને માટે સંચાઓની યોજના કરવા ઉપર કોઈનું લક્ષ ગયું નહોતું; તેવે વખતે **લી**એ આવો સંચો બનાવ્યો. ત્રણ વર્ષ સુધી માથાકુટ કર્યા પછી એ સંચો સંપૂર્ણ રીતે કામમાં આવવા લાયક થયો. જેથી **લી** કાલ્વર્ટન ગામમાં પગના મોજા વણવાનું કામ કરવા લાગ્યો. એ હુન્નર તેણે પોતાના ભાઇ જેમ્સને અને પોતાનાં બીજાં સગાંવ્હાલાંને સારી રીતે શીખવ્યો, અને પોતે પણ તે કામ કેટલાંક વર્ષ સુધી કર્યું.

આ પછી એલિઝાબેથ રાણીનો આશ્રય મેળવવાની આતુરતાથી રાણીશ્રીનો સંચો બતાવવાને **લી** લંડન શહેરમાં ગયો. પગે

પહેરવાનાં રેશમી મોજાં હાથે ગુંથેલાં હતાં. તે એલીઝાબેથને પસંદ પડતાં તેણે એ શાળ દરબારના હજુરીઆ અને અમીરોને બતાવી. તેમા એક વિલિયમ હન્સડન હતો તેને એ સંચો બનાવીને બરોબર ચલાવતાં શીખવ્યો. આ ગૃહસ્થોની વગથી લીને રાણીસાહેબ હજુર દાખલ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો. અને રાણીની નજર આગળ તેણે એ સંચો ચલાવ્યો. પણ રાણીએ તેને મદદ આપી નહિ, અને પોતે બોલ્યાં કે, જે હજારો ગરીબ માણસો હાથે ગુંથીને પોતાનો નિભાવ કરે છે તેના પેટ ઉપર પગ મૂકવા જેવું થાય છે. તેથી હું એ નવી શાળને સહાય આપીશ નહિ. આ પછી તેના સંચાને બીજે પણ સહાય ન મળવાથી તે ફ્રાન્સના શાહેનશાહ ચોથા હેનરીના બુદ્ધિમાન પ્રધાન સલીએ તેને નિમંત્રણ કરવાથી તે ત્યાં ગયો અને રૂઆં શહેરમાં જઇને ત્યાંના કારીગરોને એ સંચો બનાવતાં અને શીખવવાનો તેને હુકમ કર્યો. એ હુકમને તાબે થઇને સને ૧૬૦૫ માં તેણે પોતાના ભાઇ તથા બીજા સાત કારીગરોને લઈ ત્યાં જઇ નવશાળો પૂર જોશથી ચાલુ કરી દીધી. ચોથા હેનરીએ તેને ભારે ઇનામ આપવાની, આબરૂ આપવાની અને હકપત્ર કરી આપવાની આશા આપી હતી. પણ તેને ઝનૂની રાવેઇયાકે મારી નાંખ્યો. જેથી લીને કાંઈ ઉત્તેજન કે આશ્રય મળ્યાં નહિ, અને મળતાં હતાં તે બંધ થઇ ગયાં. પોતાના હકની અરજ કરવાને તે પારીસ ગયો પણ તે પરદેશી અને પ્રોટેસ્ટંટ પંથનો હોવાથી તેની અરજ કોઇએ સાંભળી નહિ. ત્યાર પછી તે તેનો ભાઇ તથા બીજા સાત કારીગરોએ ત્યાં બે શાળ પડી મૂકી અને સાત શાળ ઉપાડીને જેમ તેમ કરીને ફ્રાન્સમાંથી નીકળી નોટિંગમશર પરગણામાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં થોરેસ્ટન ગામમાં આસ્ટન નામનો એક સખસ લીનો મિત્ર હતો કે જેને ગુંથવાનું કામ લીએ શીખવ્યું હતું તેને મળી તે બંનેજણે મળી શાળો ઉપર કારીગરો બેસાડીને મોજાં વણવાનું કારખાનું જમાવી દીધું. ત્યારપછી ઈંગ્લંડનાં જુદાં જુદાં ગામોમાં શાળો વધવા માંડી અને એ દેશના ધંધામાં સંચાવડે પગ મોજાં બનાવવાનાં કારખાનાં પણ એક અગત્યનો ઉદ્યમ થઈ પડ્યો.

# પ્રકરણ ૨૦૧ મું.

## ઝાકર્ડ.

ઝાકર્ડનો લાયન્સ નગરમાં જન્મ થયો હતો તેનો બાપ શાળાનીનું કામ કરતો અને મા ચિત્રના નમુના ઓળખતી, તે બંને ઘણાં ગરીબ હતાં. તેને એક બુકબાઈન્ડરને ત્યાં કામ શીખવા મૂકયો. ત્યાં એક ઘરડો ગુમાસ્તો હતો તેણે તેને ગણિત શીખવ્યું. ત્યાર પછી તેને લવારને ત્યાં રાખ્યો. ત્યાં ન ફાવવાથી તેને લોઢાંનાં બીબાં બનાવનારને ત્યાં મૂકયો. તેનાં મા બાપ ગુજરી જવાથી તે પોતાની શાળો વડે વણવાનો ધંધો કરવા લાગ્યો ત્યાર પછી તે શાળોમાં સુધારો કરવા મંડયો. જેમાં તેનું ખાવાનું ખુટી પડયું, ધંધો ચૂકયો અને દેવું થયું તેથી શાળો વેચી દેવી પડી છતાં તેણે લગ્ન કર્યું. પછી દેવું થઇ જવાથી ઘર વેચ્યું અને ધંધો ખોળતાં કાંઇ મળ્યો નહિ, છેવટે બ્રેસ ગામના એક દોરા વણનારને ત્યાં તેને કામ મળ્યું તેથી ત્યાં ગયાં. અને સ્ત્રીને લાયન્સમાં રાખી જે પરાળની ટોપીઓ બનાવીને પોતાનો નિભાવ કરવા લાગી. સને ૧૭૯૦ માં તાણાના દોરા શાળમાં ઉમેરવાની યુક્તિ તેણે ખોળી કાઢી અને દસ વરસે તો ફક્ત લાયન્સમાંજ એવી ચાર હજાર શાળ ચાલુ થઈ. ત્યાર પછી ૧૭૯૨ માં ડયુબ્વાક્રાન્સેની સરદારી હેઠળ કોન્વેન્શનું લશ્કર જમાં થયું તેની સામે નગર તરફથી લોક પલ્ટણમાં લડવા ગયા તેમાં ઝાકર્ડ પણ હતો પણ તે શહેર શત્રુઓએ લઈ લેવાથી તે હાઈન નદી ઉપર ભેગા થયેલા લશ્કરમાં જોડાયો. ઉમાં જે સાર્જંટના દરજ્જે ચઢયો. તેમાં તેનો દીકરો ગોળી વાગવાથી મરી ગયો એટલે તેણે નોકરી છોડી દીધી અને પોતાની સ્ત્રીની તપાસ કરવા લાયન્સમાં આવ્યો. તેની સ્ત્રી તો પરાળની ટોપીઓ બનાવી જુનો ધંધો કરતી હતી. લશ્કરમાંથી નાસી જવાના વાંકમાં હોવાથી તે પોતાની સ્ત્રી સાથે ગુપ્ત રીતે રહેતો.

પછી તે એક વણકરને ત્યાં નોકરી રહ્યો તે દિવસે કામ કરતો અને રાત્રે શોધ કરવાના તરંગ કરતો. કાપડમાં આકૃતિઓ ઓળખવામાં આવે છે તેમાં ઘણો શોધ થાય છે એમ તેને લાગ્યું. તે વિચાર તેણે પોતાના શેઠને જણાવ્યો, જે શેઠને યોગ્ય લાગ્યાથી ઝાકર્ડને નાણાંની મદદ કરી અને કહ્યું નવરાશના વખતે તારી શોધ કરજે. ત્યાર પછી જે કંટાળાભરેલી દુઃખદાયક મ્હેનત આગળ મજુરોના હાથે લેવામાં આવતી તે શાળના સંચાવડેજ કામ થાય તેવી શોધ ઝાકર્ડે ત્રણ મહિનામાં કરી. સને ૧૮૦૧ માં દેશ હિતવર્ધક

પ્રદર્શન પારીસમાં થયું તેમાં એ શાળ મુકવામાં આવી તેની કદરમાં, ઝાકર્ડને બ્રોંઝની મીશ્ર ધાતુનો ચાંદ મળ્યો. તેના આ ફતેહમંદ શોધને માટે વિશેષ માન આપવાની ઉત્કંઠાથી મુબારકબાદી આપવાને કાર્નો પ્રધાન લાયન્સમાં તેની મુલાકાતે ગયો. ત્યાર પછી લડાઇમાં દુશ્મનથી આપણા વહાણુ ઉપર ચઢી ન શકાય તેને માટે દોરડાંની જાળ બનાવવાનો અને માછલાં પકડવાની જાળ બનાવવાનો સંચો શોધી કાઢનારને ઇનામ આપવાની જાહેરખબર લંડન કળાકૌશલ્ય ઉત્તેજક સભાએ બહાર પાડી તે ઝાકર્ડના જાણવામાં આવ્યું. તેવામાં એ સીમમાં ફરતો હતો ત્યારે તેવો સંચો બનાવવાની યુક્તિ તેના મન સાથે ગોઠવી, તેના શેઠ પાસે પૈસા લઇ ત્રણ અઠવાડીઆમાંજ તેણે તે નવો સંચો બનાવી કાઢ્યો ત્યાર પછી તે પ્રાંતના હાકેમ પાસે જઈ સંચા સંબંધી સઘળી હકીકત જણાવી. જેથી તેણે તે વાત પાદશાહને લખી મોકલી. જેથી તેને સંચા સાથે પારિસપુરીમાં બોલાવ્યો. ઝાકર્ડને શહેનશાહની ખાસ હજુરમાં લઇ જવામાં આવ્યો. યોગ્ય સન્માનથી પાદશાહે તેની મુલાકાત બે કલાક સુધી લીધી. તેણે જે જે સુધારો કરવાનો તેનો વિચાર હતો તે પાદશાહને સમજાવ્યો. આથી ઝાકર્ડને રહેવાનું મકાન આપ્યું ત્યાં જુદી જુદી જાતનાં કારખાનાં ચાલતાં હતાં તે જોવાની તેને પરવાનગી આપી અને તેના ગુજરાનને માટે બંદોબસ્ત કર્યો. પછી પોતાની નવી શાળને સંપૂર્ણ હાલતમાં લાવવા પાછળ તે મંડયો.

આ પછી તેણે નવી શાળ બનાવી તેમાંથી ભારે કીંમતનું રેશમી કપડુ વણીને શહેનશાહ બાનુ જોર્ઝફીનને ભેટ કર્યું. આ પછી રાજા તેનાપર પ્રસન્ન થયો. પછી ઝાકર્ડ લાયસન્સમાં પાછો આવ્યો. આથી તેના શહેરીભાઇઓ તેને દુશ્મન ગણવા લાગ્યા. લોકોએ તેનો સંચો તોડી પાડવાનું નક્કી કર્યું. પણ લશ્કરી મદદ મળવાથી તેમનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ, પછી ઝાકર્ડને પકડીને ટાંટીએ ઘસડીને નદીમાં ડુબાવવા ખેંચી ગયા પણ કોઇએક માણસે તેને બચાવી લીધો. ત્યાર પછી તેની શાળ હીરનાં કારખાનાંમાં ઇંગ્લંડમાં દાખલ થઈ ગઈ, એટલે લાયન્સના લોકોએ જાણ્યું કે ધંધો પડી ભાગશે એટલે તેમણે પણ ઝાકર્ડનો સંચો વાપરવા માંડયો. આથી દશઘણો ધંધો વધી ગયો. ત્યાર પછી સાળમાં સંપૂર્ણ સુધારો કરી સુખ ભોગવી પોતાના બાપના વતન ઉલા ગામમાં ગયો ત્યાં તેને ૧૮૨૦ માં લીજન ઓફ ઓનરનો ચાંદ મળ્યો. અને ૧૮૩૪ માં તે મરણ પામ્યો તેની યાદગીરીમાં એક બાવલુ ઉભુ કરવામાં આવ્યું છે.

# પ્રકરણ ૨૦૨ જું.

## અંતિમ વચનો.

આ સિવાય આ દેશમાં તેમજ પરદેશમાં બીજા ઘણાજ દાખલા એવા મળી આવશે કે તેઓ અખંડ આગ્રહ, ઉત્સાહ અને શ્રદ્ધાથી ગરીબીમાં જન્મ્યા છતાં ધનવાન થયેલા છે, મનુષ્ય ગમે તે સ્થિતિમાં હોય છતાં પણ જો તે પોતાની માનસિક શક્તિયોને કેળવી, શારીરિક અને માનસિક શક્તિયોનો સંયોગ કરી, ઇશ્વર ઉપર દૃઢ શ્રદ્ધા રાખી પોતાના વિચાર બળથી ગમે તેવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

આ દેશમાં પણ ગરીબીમાંથી ધનવાન થયેલા ઘણા જણાઇ આવશે. અને તેના દાખલા આપવા ઇચ્છીએ તો સેંકડો પુસ્તકો ભરાઇ જાય. આ બાબતમાં મહાન્ પુરૂષોનાં ચરિત્રો વાંચવાથી ખાત્રી થશે.

જો તમારે ધનવાન થવું જ હોય તો હાલ તમે જે સ્થિતિમાં હો તેજ સ્થિતિમાંથી તમે ધનવાન થઇ શકો તેમ છે. ધનવાન થવાને માટે જેટ જેટલા ઉપાયોની અને યોગ્યતાની જરૂર છે તે સર્વે આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યા છે. જે જે ઉદ્યોગો કરવાથી ધનવાન થઈ શકાય છે તે તે ઉદ્યોગોને આ પુસ્તકમાં આપ્યા છે. તેમાંથી ફાવે તે ઉદ્યોગ કરી પોતાના આગ્રહ અને ઉત્સાહ વડે મનુષ્ય ધનવાન થઇ શકે છે.

ઘણા માણસો વિચાર કરે છે કે અમે ગરીબ છીએ, અમારી પાસે સ્વતંત્ર ઉદ્યોગ કરવાને માટે મુડી નથી હવે અમે શી રીતે ધંધો કરી શકીએ, પણ તેમનો આ ભય નકામોજ છે. આ પુસ્તકમાંજ કેટલાક ઉદ્યોગો એવા છે કે જે વગર મુડીએ બની શકે તેવા છે, અને જેમ જેમ ઉદ્યોગ પાછળ તે મંડયો રહે છે તેમ તેમ મુડી વધતી જાય છે, અને પછી તે ફાવે તેવો બ્હોળો ધંધો કરી શકે છે.

કોઇ પણ નવિન ઉદ્યોગ પાછળ પોતે સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખીને મંડવું અને સાથે ઇશ્વરના ઉપર શ્રદ્ધા રાખવી કે પછી તમે જરૂર ધનવાન થવાનાજ.

પ્રિય બંધુ ! આ પુસ્તકમાં મનુષ્ય ધનવાન થઇ શકે તેવા તમામ પ્રયોગો આપવામાં આવ્યા છે અને તે પ્રમાણે કરી જો કોઈ ધનવાન થવા ઇચ્છશે તો તે થઇ શકશે. અને તેનો સઘળા મનુષ્યો બરોબર લાભ લેશે તો આ લેખક પોતે લીધેલા શ્રમને સાર્થક થયેલો સમજશે.

ધન ઐશ્વર્ય સંમ્પન્ન પરમાત્મા પાસે આ પુસ્તક ખરીદનાર દરેક બંધુ પોતે ધનવાન થાય તેવું તેને સામર્થ્ય અર્પો એવી પ્રાર્થના સહ વિરમાય છે.

સમાપ્ત.

## ત્રિકાળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવનાર.

# ભવિષ્યવેત્તા. (બીજી આવૃત્તિ)

## યાને ભવિષ્ય જાણવાની વિદ્યા.

આ પુસ્તકની પ્રથમ આવૃત્તિ થોડાજ વખતમાં ખપી જવાથી તે બીજી આવૃતિ બહાર પડવામાં આવી છે.

ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન કાળની વાત જાણી શકવાને માટે અત્યાર સુધીમાં પૂર્વ તથા પશ્ચિમમાં જે જે વિદ્યાઓ પ્રગટ થઇ છે તે તે તમામ વિદ્યાઓનો, જ્યોતિષ શાસ્ત્રનો, અંગ્રેજી જ્યોતિષ શાસ્ત્રનો, સામુદ્રિક, સ્વરોદય, અને રમળશાસ્ત્રનો આ પુસ્તકમાં સમાવેશ કર્યો છે. અત્યાર સુધીમાં બહાર પાડેલા તમામ પુસ્તકો કરતાં અધિક ઉપયોગી થઇ પડયું છે તે તેની બ્હોળી માગણી ઉપરથી જાણી શકાય છે.

### તેમાં નિચે પ્રમાણે ૪૪ પ્રકરણો છે.

પ્રા. ૧–૨–સંવત્સર, શક, માસ, અયન, રાશી, ગ્રહો, નક્ષત્રો, યોગ, કરણ ચંદ્ર વિગેરે જોવાની રીત. પ્રા. ૩ તે દરેકમાં કરેલાં શુભાશુભ કર્મોનું ફળ, પ્રા. ૪ થી ૯. ગ્રહોનાં ફળ, નાની મોટી પનોતી, અશુભ ગ્રહો, મહાદશા દીનદશા વિગેરે જોવાની રીત પ્રા–૧૦–૧૧ તમામ પ્રકારના મહુરતો જોવાની રીત. પ્રા. ૧૨ લેણાદેણી, તારા, નાડી યોની, ગણ વિગેરે જોવાની રીત, પ્રા–૧૩ ચોરાયલી વસ્તુ જડશે કે કેમ તથા તે કયાં ગઇ છે તે જોવાની રીત, પ્રા. ૧૪ કાર્યસિદ્ધી માટે પ્રશ્નો જોવાની રીત, પ્રા. ૧૫, જન્મ માસ વીગેરેનું ફળ પ્રા. ૧૬ ગ્રહો અને રાશી, શુભાશુભ, રૂપ, રંગ, મૈત્રી વિગેરે જોવાની રીત. પ્રા. ૧૭–૧૮ જન્મોતરીની કુંડળીઓ બનાવવાની તથા જોવાની રીત. ૧ લાથી બારે ભાવનું ગ્રહોની રાશી વાર ફળ, દ્રષ્ટિનું ફળ અંગ્રેજી રીતે ફળ, પ્રા. ૧૯ બારે ભાવોનું મિશ્રફળ, ભાગ્યોદય, દાસપણું, બંધિખાનું રોગ, સ્રીસુખ, લગ્નનું સુખ, પ્રજાનું સુખ, જીંદગીનું, શરીરનું સુખ, અકસ્માત ધનપ્રાપ્તિ, રાજ્ય લક્ષ્મી, વાહનનું, મકાનનું, માબાપનું, વિદ્યાનું, વંશનું, મિત્રનું, નપુષકપણાનું, મુસાફરીનું, વ્યાપાર, નોકરી, ધન સંપત્તિનું, સુખ, દુઃખ કયારે મળે વિગેરે જોવાની રીત. પ્રા. ૨૦ ગ્રહોની દ્રષ્ટિનું ફળ પ્રા. ૨૧ સ્રીની જન્મ કુંડળી ઉપરથી સ્રીનું, તેના પતિનું, પ્રજાનું, સધવા કે વિધવાનું, સુખ દુઃખ જોવાની રીત, પ્રા. ૨૨ થી ૨૭ હોરા, દ્દષ્કાંણ વિગેરે કુંડળીઓ જોવાની રીત. પ્રા. ૨૮ મું આધાન બાબત, સ્રી ગર્ભ ધારણ કરે કે

કેમ, સ્ત્રી પુરૂષનું મૃત્યું, ગર્ભવંતીને શું જન્મશે, હાથ પગ વગરનું બાળક અવતરવા બાબત, પ્રા. ૨૯ જન્મ વખતે અંધારૂં હતું કે દિવો હતો વિગેરે ખાત્રી કરવાની રીત, પ્રા. ૩૦—રાજયોગ અને તેનું ફળ, પ્રા. ૩૧ થી ૩૩ નાભસ. પ્રવજ્યા, ચંદ્ર વિગેરે યોગો અને તેનું ફળ, પ્રા. ૩૪. બાળકનો રીષ્ટ યોગ જોવાની રીત, પ્રા. ૩૫-૩૬ આયુષ્ય જોવાની રીત, ક્યારે, કયા કારણથી મૃત્યુ થાય વિગેરે જોવાની રીત, પ્રા. ૩૭-૩૮, વર્ષફળ બનાવવાની રીત. પ્રા. ૩૯ શરીરપરની રેખાઓ, નખ, તલ, માંસ વિગેરે ઉપરથી ભવિષ્ય જોવાની રીત; પ્રા. ૪૦—સ્વપ્ન ઉપરથી ભવિષ્ય જાણવાની રીત પ્રા. ૪૧ મું હસ્તાક્ષરો ઉપરથી ભવિષ્યફળ, પ્રા. ૪૨ મું. વરસાદ વરસશે કે કેમ, કયારે વરસશે, અનાજના ભાવતાલની વધઘટ સુકાળ કે દુકાળ વિગેરે જોવાની રીત. પ્રા. ૪૩ મું નાસિકાની સ્વર ઉપરથી ભવિષ્યની વાત જાણવાની રીત. પ્રા. ૪૪ મું. રમલ શાસ્ત્ર ઉપરથી ધારેલી ઇચ્છા પુરી થશે કે કેમ, જશ મળશે કે કેમ, ધંધામાં લાભ થશે કે કેમ વિગેરે ભવિષ્યની વાત જોવાની રીત.

પાકુ બાઇંડીંગ છતાં કીંમત માત્ર રૂ. ૩— પો. ૦—૪—૦ રાખી છે. તેની પેલી આવૃત્તિના સંબંધમાં અનેક અભિપ્રાયો મળ્યા છે. થોડી વાંચી ખાત્રી કરો.

**જેઠાલાલ દેવશંકર દવે**, વ્યવસ્થાપક ભાગ્યોદય. **અમદાવાદ.**

## પરસીયન નાઇટસ.

ગૃહસ્થો, આપે અરેબીયન નાઇટસ તો વાંચ્યાજ હશે. તે જેમ આરબોની વાર્તા છે, તેમ આ પરસીયન વાર્તા છે. અરેબીયનનાઇટસ જેવીજ રસીક અને બોધક વાર્તાઓ આ પુસ્તકમાં છે. અરબીયન-નાઇટસમાં જેમ એક બાદશાહને સ્ત્રીયો પ્રતિ તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થઇ વાર્તાઓ શરૂ થાય છે, તેમ આ પુસ્તકમાં એક શાહજાદીને પુરૂષો ઉપર તિરસ્કાર હોવાથી તે લગ્ન કરતી નથી, અને જ્યારે તેને તેણી વૃદ્ધ દાસી અનેક વાર્તાઓ કહી પુરૂષોની સહૃદયતા અને પ્રેમનું વર્ણન કરે છે એટલે તેનો ભાવ બદલાય છે, અને વિવાહ કરે છે. ઘણી જ મનોરંજક વાર્તાઓનો આ પુસ્તકમાં સમાવેશ કર્યો છે. જેનાં હીંદી, બંગાળી, અંગ્રેજી વિગેરે ઘણી ભાષામાં ભાષાંતરો થઇ ચુક્યાં છે. એકવાર હાથમાં લીધા પછી વાંચ્યા સિવાય છુટકો થતોજ નથી. પાકું પુઠું, જાડા ગ્લેઝ કાગળો, આવા મનોરંજક અને દળદાર પુસ્તકનો દરેક માણુસ લાભ લે તે અર્થે તેની કીંમત માત્ર રૂ. ૧-૦-૦

**જેઠાલાલ દેવશંકર દવે**, વ્યવસ્થાપક ભાગ્યોદય—**અમદાવાદ.**

# દવેનું સુંદરી સાથી. (રજીસ્ટર્ડ)

મંગાવો—તે સ્ત્રીઓના તમામ રોગને માટે અકસિર નીવડયું છે. સ્ત્રીઓનાં કોઇપણ દરદ જેવાં કે પ્રદર, રક્ત અને શ્વેત જેથી ગુહ્યસ્થાનમાંથી ચીકણી, ધાટી, પીળી, મળગુગળી અગર લાલ રંગની લોહી જેવી રસી વહ્યા કરે છે, પેશાબે અગન બળે, હાથ પગના તળીઆમાં, કેડોમાં, માથામાં અને કોઇ વખતે આખા શરીરમાં સણકા મારે, ફાટ, ચુસ અને કળતર થાય, ઝીણો તાવ હંમેશાં આવે, શરીર સુકાઇ ધોળી પુણી જેવું થાય, આંખોનું તેજ કમી થાય, દિવસે દિવસે શરીર સુકાઇ બેહાલ થાય, અશક્તિ આવે અને કામ થઇ શકે નહિ, આખો દિવસ કેડો અને માથું ફાટયાં કરે, તાવ, ઉધરશ, દમ, ખાંસી, સોજા, ઉલટી, અરૂચી, માસિક અટકાવ દસ્તાન સંબંધી તમામ રોગ, ગર્ભાશયની પીડા, કસુવાવડ, સુવારોગ વિગેરે, તમામ રોગ અને આવાં અનેક દરદોના સમુહને આ **સુંદરી સાથી** એકદમ મટાડી શકે છે.

આ **સુંદરી સાથી** બાળ યુવાન અને વૃદ્ધ દરેક સ્ત્રીએ હંમેશાં વાપરવા લાયક છે, જેથી તેઓના તમામ રોગ, મટાડી શરીર પુષ્ટ કરી દસ્તાનના રોગો થવા પામતા નથી અને ગર્ભાશયને ગર્ભ ધારણ કરી શકે તેવું બનાવી પુખ્ત વયે ગર્ભ ધારણ થાય છે. પીવામાં સ્વાદિષ્ટ છે. બાટલી ૧ ની કિંમત રૂ. ૧) ત્રણ બાટલીના રૂ. ૨–૧૦–૦ પોષ્ટ ૦–૭–૦.

## સુંદરી સાથીના ખાસગુણ.

૧. **નાની બાળકીઓને** પાવાથી શરીર પુષ્ટ રાખી યુવાન અવસ્થામાં પ્રદર વિગેરે વ્યાધી થવા દેતું નથી. ૨. **યુવાન સ્ત્રીઓને** પ્રદરના વ્યાધિમાંથી બચાવી ગર્ભાશયને સુધારી ગર્ભ ધારણ કરી શકે તેવું બનાવે છે. ૩. **ગર્ભ વખતે** પીવાથી અધુરે માસે ગર્ભ પડતો નથી, ગર્ભનું પોષાણ કરી પૂર્ણ માસે વિના કષ્ટ પ્રસવ થાય છે. ૪. **સુવાવડ** પછી પીવાથી સુવા રોગ થતો નથી. બાળકને પુષ્ટ કરે તેવું તંદુરસ્ત દુધ બનાવે છે અને બાળકનું શરીર પુષ્ટ રહે છે. ૫. **સ્ત્રી રોગ** તમામ મટાડે છે હંમેશાં પીવાથી સ્ત્રી તંદુરસ્ત રહી શકે છે. પ્રદર વિગેરે વ્યાધિ થતા નથી. ૬. **વૃદ્ધાવસ્થામાં** પીવાથી શરીર પુષ્ટ અને તંદુરસ્ત યુવાન જેવું રહે છે, અને વૃદ્ધાવસ્થાને અટકાવે છે. જેના સંબંધમાં હજારો સરટીફીકેટો મળ્યાં છે.

**દવે કેમીકલ વર્કસ–અમદાવાદ.**